

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1989

THE
LIBRARY OF THE
UNITED STATES DEPARTMENT OF THE INTERIOR
BUREAU OF LAND MANAGEMENT
WASHINGTON, D. C. 20246

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1989

ΑΘΗΝΑΙ 1992

ΤΟΜΟΣ 144 (1989)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672

Τηλ. (01) 3600 589, Fax (01) 3644 996

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης: Ἑλευθερία Κονδυλάκη-Κόντου

Διορθώσεις: Γιάννα Εὐσταθίου

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

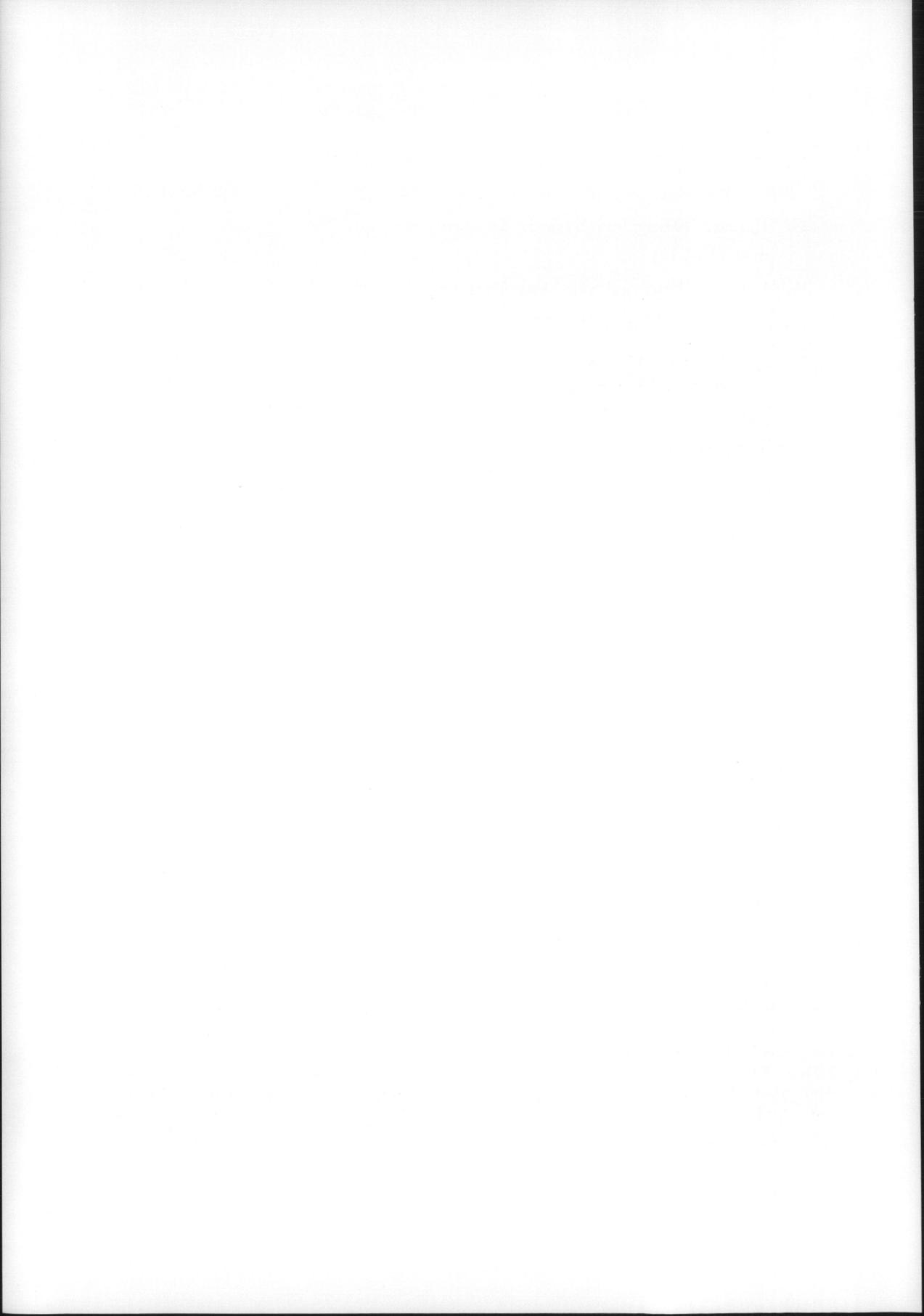
	Σελ.
Ευεργέτες	ια'
Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὰ ἔτη 1988-1991	ιγ'
Ἐπίτιμοι ἀντιπρόεδροι	ιε'
Ἐπίτιμοι σύμβουλοι	ις'
Ἐπίτιμοι ἑταῖροι	ιζ'
Ἀντεπιστέλλοντες ἑταῖροι	ιθ'
Τακτικοὶ ἑταῖροι	κ'
Πρόλογος	λε'
Ἐκθεση τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας Βασιλείου Χ. Πετράκου γιὰ τὸ ἔργο τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1989	λζ'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. Ἀνασκαφὴ Ραμνοῦντος ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου (πίν. 1-14)	1-37
2. Ἀνασκαφὴ Μυκηναίων ὑπὸ Σπύρου Ε. Ἰακωβίδη (πίν. 15-21)	38-42
3. Ἱερὸ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα Ἐπιδαύρου ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη (πίν. 22-48)	43-56
4. Ἀνασκαφὴ Καλλιθέας καὶ Κλάους Πατρῶν ὑπὸ Ἀθ. Ἰ. Παπαδόπουλου (πίν. 49-53)	57-62
5. Ἀνασκαφὴ Μεσσήνης ὑπὸ Πέτρου Θέμελη (πίν. 54-94)	63-122

6. Ἀνασκαφὴ Θέρμου ὑπὸ Ἰ. Α. Παπαποστόλου (πίν. 95-96)	123-124
7. Τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀκραιφίας ὑπὸ Ἀγγελικῆς Κων. Ἀνδρειωμένου (πίν. 97-105)	125-145
8. Ἀνασκαφὴ Χαιρωνείας ὑπὸ Χαράς Τζαβέλλα-Enjen (πίν. 106-107)	146-158
9. Ἀνασκαφὴ Φθιωτίδων Θηβῶν ὑπὸ (†)Παύλου Ἡρ. Λαζαρίδη (πίν. 108-117)	159-168
10. Ἀνασκαφὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος (πίν. 118-123)	169-175
11. Ἀνασκαφὴ τοῦ Πρυτανείου Δωδώνης ὑπὸ Σ. Ἰ. Δάκαρη (πίν. 124-125)	176-184
12. Ἀνασκαφὴ Βεργίνας ὑπὸ (†)Μανόλη Ἀνδρόνικου- Στ. Δρούγου-Παν. Φάκλαρη-Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη- Ἀγγ. Κοτταρίδου-Μπ. Τσιγαρίδα (πίν. 126-136)	185-198
13. Ἀνασκαφὴ Ρεντίνας ὑπὸ Νικολάου Μουτσοπούλου (πίν. 137-140)	199-204
14. Ἀνασκαφὴ Γυμνασίου ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως ὑπὸ Καλλιόπης Δημ. Λαζαρίδη (πίν. 141-149)	205-215
15. Ἀνασκαφὴ Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως ὑπὸ Χαραλάμπους Μπακιρτζῆ (πίν. 150-151)	216-221
16. Ἀνασκαφὴ ἀρχαίων Ἀβδήρων ὑπὸ Χάιδως Κουκούλη- Χρυσανθάκη (πίν. 152-161)	222-232
17. Ἀνασκαφὴ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ Φιλίππων («Ντικιλὶ Τὰς») (πίν. 162-170)	233-242
18. Ἀνασκαφὴ Ἀγίου Χαραλάμπους Μαρωνείας ὑπὸ Θεολόγου Ἀλιπράντη (πίν. 171-172)	243-248
19. Ἐργασίες στὴ Δῆλο ὑπὸ Φωτεινῆς Ζαφειροπούλου (πίν. 173-183)	249-252
20. Ἀνασκαφὴ Πάρου ὑπὸ Δημήτρη Σκιλάρντι (πίν. 184-188)	253-266
21. Ἀνασκαφὴ Μινώας Ἀμοργοῦ ὑπὸ Λίλας Μαραγκοῦ (πίν. 189-208)	267-286

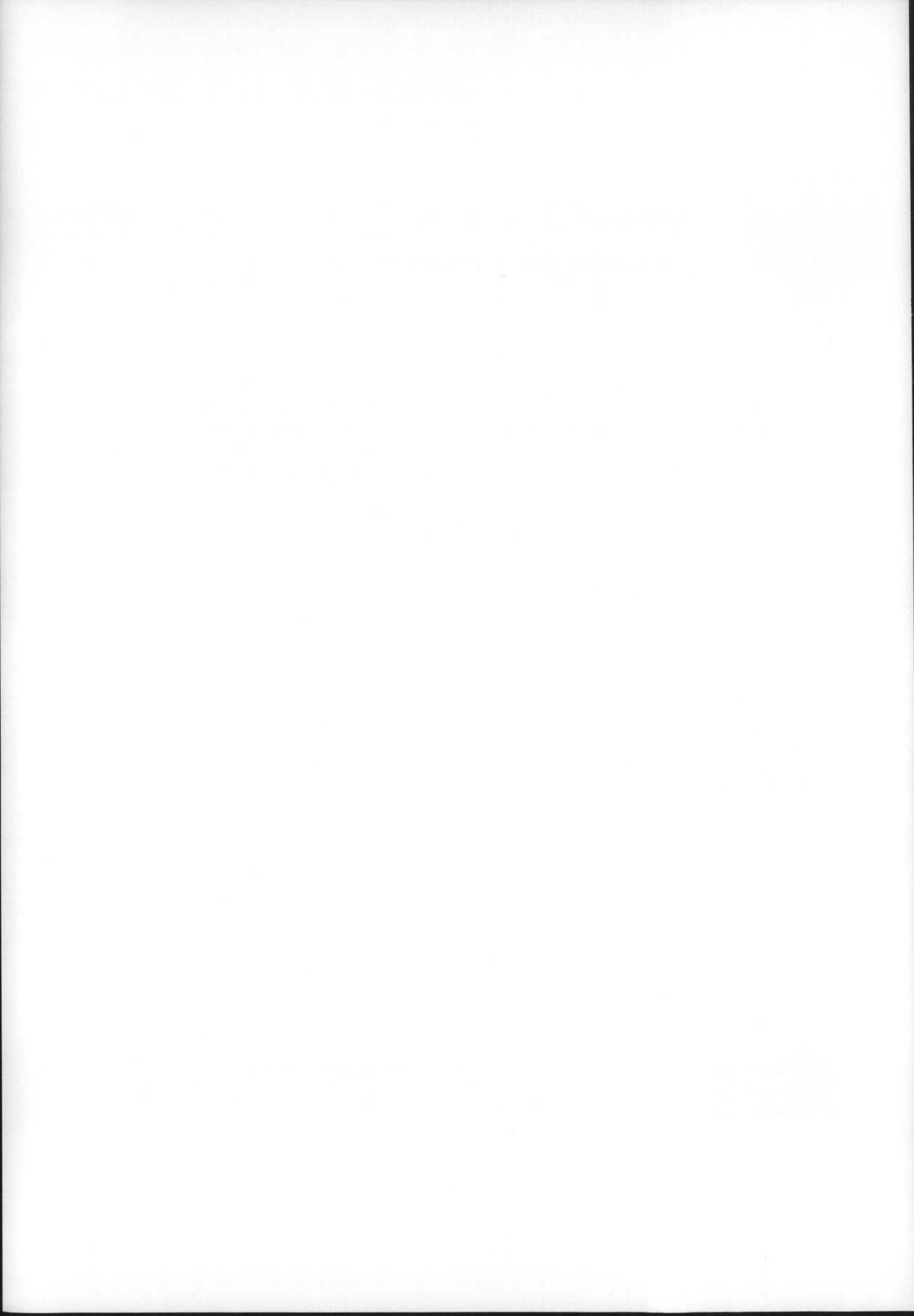
22. Τὸ ἱερὸ τῆς Ταυροπόλου Ἀρτέμιδος στὸν Νᾶ Ἰκαρίας ὑπὸ Φωτεινῆς Ζαφειροπούλου (πίν. 209-212)	287-291
23. Ἔρευνες Ἰθάκης ὑπὸ Σαράντη Συμεώνογλου (πίν. 213-214)	292-295
24. Ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου ὑπὸ Ἀγγελικῆς Λεμπέση (πίν. 215-225)	296-303
25. Ἀνασκαφὴ Ἀρχανῶν ὑπὸ Ἐφης καὶ Γιάννη Σακελλαράκη (πίν. 226-230)	304-326
 Β' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ	 327-328

ΕΥΕΡΓΕΤΕΣ

Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΘΩΝ
Η ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ΑΜΑΛΙΑ
Ο ΓΟΥΛΙΕΛΜΟΣ Β' ΤΗΣ ΟΛΛΑΝΔΙΑΣ
ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΦΙΛΑΡΧΑΙΩΝ
Η ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΣ
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΕΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΤΩΝ
ΟΙ ΕΝ ΚΑΛΚΟΥΤΑ ΕΛΛΗΝΕΣ
Η ΕΝ ΚΩΝ/ΠΟΛΕΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΟΙ ΕΝ ΣΕΡΒΙΑ ΕΛΛΗΝΕΣ
ΟΙ ΕΝ ΙΑΣΙΩ ΕΛΛΗΝΕΣ
ΟΙ ΕΝ ΜΑΓΧΕΣΤΡΙΑ ΕΛΛΗΝΕΣ
STRATFORD CANNING
MARTIN WILLIAM LEAKE
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΑΝΑΚΗΣ
DUC DE MONTPENSIER
ΜΑΝΤΖΟΥΡΑΝΗΣ
KONSTANOWITZ GERMANI
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΝΙΔΗΣ
DUC A. DE LUYNES
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΘ. ΜΑΚΡΗΣ
ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΕΥΔΟΞΙΑΔΟΣ
Σ. Ν. ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΕΝΑΡΔΑΚΗΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΡΣΑΚΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΗΣ
ΣΙΜΩΝ Γ. ΣΙΝΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡ. ΣΟΥΤΣΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΥΓΓΡΟΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ
ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ ΜΑΖΟΥΡΙΝΗΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΠΑΤΡΩΝ
ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
HILARION ROUX
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΒΟΥΤΣΙΝΑΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΑΛΛΙΑΝΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ
ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
HEINRICH SCHLIEMANN
ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΒΑΛΛΙΕΡΗΣ
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΧΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΗΦΑΙΣΤΙΔΗΣ
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ
ΣΟΛΩΝ ΧΡΗΣΤΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ Ι. ΠΡΩΙΟΣ
ΟΘΩΝ Α. ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΟΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
BENIAMIN ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ
Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΗΛΙΓΙΑΝΝΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
GEORGES CLEMENCEAU
Α. Ε. Η ΓΟΕΚΟΡ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΟΦΙΛΟΣ ΧΟΣΤΕΒΑΣ
WILLIAM RATON
ΑΔΕΛΦΟΙ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΥ
ΠΕΤΡΟΣ ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
ΜΙΧΑΗΛ ΒΛΑΣΤΟΣ
ΦΟΙΒΟΣ ΦΑΡΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΟΡΛΑΝΔΟΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΨΥΧΑ
ΕΛΠΙΣ ΜΑΝΤΖΩΡΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. & ΛΕΛΑ ΜΥΛΩΝΑ

**ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ**

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑ 1988 - 1991

**ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ**

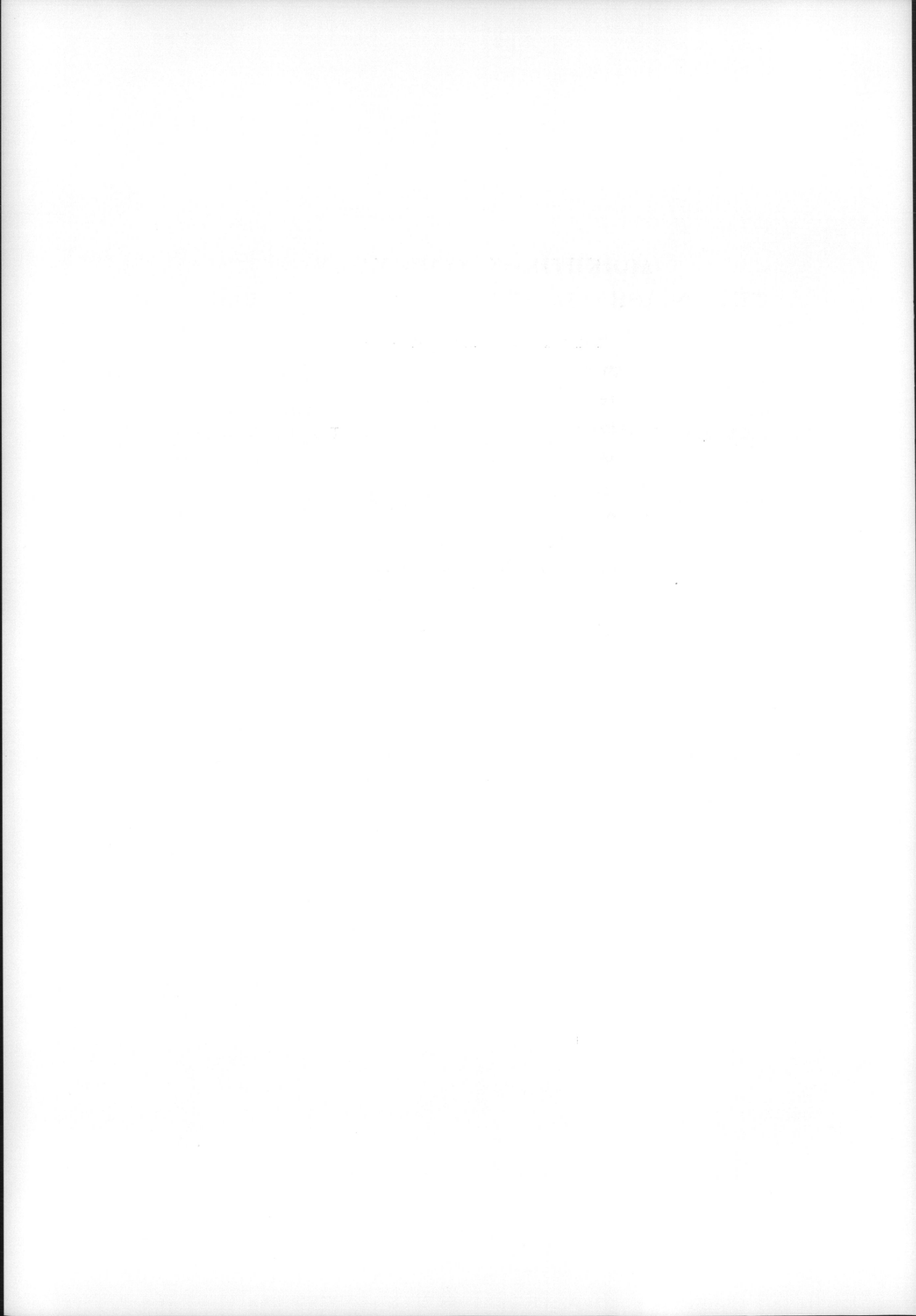
**ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ**

**ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ**

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

**ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΚΟΦΑΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ
ΜΑΡΙΑ ΘΕΟΧΑΡΗ
ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ**

**ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ
ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΠΑΝΟΣ**

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

Σέμνη Καρούζου (Π.Μ. 2464, 1988)

Oscar Broneer (76, 1987)

Pierre Amandry (139, 1987)

Νικόλαος Πλάτων (152, 1988)

Homer Thompson (204, 1987)

Eugene Vanderpool (205, 1987)

Doro Levi (256, 1962)

André Grabar (304, 1987)

Hector Catling (364, 1989)

Διονύσιος Ζακυθηνός (441, 1988)

Έλένη Ahrweiler (689, 1987)

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

Benjamin Dean Meritt (41, 1938)
Emil Kunze (255, 1962)
Βάσος Καραγιώργης (258, 1972)
Pierre Demargne (309, 1968)
Paul Lemerle (355, 1972)
Åke Åkerström (358, 1987)
Hector W. Catling (364, 1987)
John Chadwick (365, 1987)
Emmett L. Bennett Jr (366, 1987)
Jean Pouilloux (399, 1987)
Werner Peek (420, 1977)
Georges Roux (422, 1987)
Karl Schefold (425, 1977)
Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς (491, 1983)
Μελίνα Μερκούρη (690, 1987)
Ἰωάννης Γεωργάκης (691, 1987)
Olivier Picard (692, 1987)
Luigi Beschi (693, 1987)
Giovanni Pugliese Carratelli (694, 1987)
Sir Steven Runciman (695, 1987)
Robin Hägg (696, 1987)
Antonino di Vita (697, 1987)
Helmut Kyrieleis (698, 1987)
Herbert Hunger (699, 1987)
Ἰωάννα Τσάτσου (717, 1987)
Βερόνικα Μητσοπούλου-Leon (768, 1987)
Ernst Berger (773, 1989)
Evelyn Harrison (774, 1989)
Sinclair Hood (775, 1989)
Nicolaus Himmelmann (776, 1989)
John Boardman (777, 1989)
Jean Marcadé (778, 1989)

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

- Walther Wrede (60, 1938)
Hamit Zübeyr Kosay (72, 1938)
Jeanne Robert (253, 1961)
Otto Demus (305, 1968)
Hubert Gallet de Santerre (306, 1968)
Ulf Jantzen (357, 1972)
James R. McCredie (359, 1972)
Hans Günter Buchholz (363, 1974)
William C. Brice (397, 1974)
Arthur Dale Trendall (398, 1974)
Ulrich Hausmann (421, 1977)
Peter M. Warren (700, 1987)
Nicolas J. Coldstream (701, 1987)
Paavo Castrén (702, 1987)
Hermann F. Mussche (703, 1987)
Jacques Perreault (704, 1987)
Jan Jaap Hekman (705, 1987)
Pierre Ducrey (706, 1987)
Armin Hohlweg (707, 1987)
Denis Knoepfler (708, 1987)
Hans Georg Beck (709, 1987)
Bernard Andreae (710, 1987)
Hubert Faensen (711, 1987)
José António Falcão (712, 1987)
Günter Kopcke (713, 1987)
Paul Zanker (714, 1987)
Δημήτριος Πιερίδης (715, 1987)
Βασίλειος Βιτσαξής (716, 1987)

- Ὀδυσσεύας Ἐλύτης (718, 1987)
Johannes Koder (719, 1987)
Rismag Gordesiani (720, 1987)
Takashi Seki (721, 1987)
Vasile Dragut (722, 1987)
Tanino de Santis (723, 1987)
Μίνως Κυριακοῦ (769, 1987)
Ἰόνη Μυλωνᾶ-Shear (728, 1988)
Theodor Leslie Shear Jr (729, 1988)
Ἀνδρέας Bielecki (779, 1989)
William Coulson (780, 1989)
Lilly Kahil (781, 1989)
René Ginouvès (782, 1989)
Denise Καλλιπολίτου-Feytmans (783, 1989)

ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΕΣ ΕΤΑΙΡΟΙ

Ibraim Noshy (75, 1938)

Iwan Velkoff (77, 1938)

Henri Ducoux (79, 1938)

Karl Kübler (80, 1938)

Peter M. Fraser (254, 1962)

Αϊκατερίνη Melrose (360, 1972)

Asher Ovadiah (362, 1973)

Jerome W. Sperling (466, 1980)

Πάνος Σαριάνος (784, 1989)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1989

1. 'Αγγελίδου Ζωζώ (657, 1986)
2. *'Αδαμίδης Κωνσταντῖνος (283, 1964)
3. 'Αλαβάνος Κωνσταντῖνος (503, 1984)
4. *'Αλεξανδρῆ Τζάχου 'Ολγα (224, 1958)
5. *'Αλεξίου Στυλιανός (157, 1950)
6. *'Αναστασιάδης 'Αναστάσιος (Π.Μ. 2471, 1926)
7. *'Αναστασιάδου Αἰκατερίνη (591, 1985)
8. *'Ανδρειωμένου 'Αγγελικῆ (232, 1959)
9. 'Ανδρέου 'Ηλίας (502, 1983)
10. *'Ανδρόνικος 'Εμμανουήλ (164, 1950)
11. 'Αντουράκης Γεώργιος (386, 1974)
12. 'Αξιότη Κορνηλία (730, 1988)
13. 'Απέργης Μάκης (437, 1978)
14. *'Αποστολίδης Νικόλαος (521, 1984)
15. 'Αραβαντινός Διονύσιος (649, 1986)
16. *'Αρβανίτης 'Αθανάσιος (578, 1985)
17. *'Αργυροπούλου-Κωνσταντινίδη Εὐθαλία (587, 1985)
18. 'Ασημακοπούλου-'Ατζακῆ Παναγιώτα (489, 1982)
19. *'Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μυρτάλη (296, 1968)
20. * Βαβρίτσας 'Ανδρέας (188, 1953)
21. Βαγιακάκος Δικαῖος (373, 1974)
22. * Βαλάσης Θωμᾶς (Π.Μ. 2491, 1927)
23. Βάλδχιρχ-Κοτιώνη 'Αλεξάνδρα (334, 1972)

Οἱ ἀριθμοὶ σὲ παρένθεση δηλώνουν τὸν ἀριθμὸ Μητρώου καὶ τὸ ἔτος ἐγγραφῆς σ' αὐτό.
Τὰ ἀρχικὰ Π.Μ. σημαίνουν Παλαιὸ Μητρώο, τὸ πρὸ τοῦ 1938, ἐνῶ μὲ ἀστερίσκο δηλώνονται οἱ ἰσόβιοι ἑταῖροι.

24. Βάλτερ-Καρύδη Ἑλένη (412, 1976)
25. Βαρελά Μαρία (669, 1986)
26. Βαρουφάκης Γεώργιος (531, 1985)
27. Βασιλάκης Ἀντώνιος (688, 1986)
28. * Βασιλείου Ἰωάννης (251, 1960)
29. Βασιλείου Σπύρος (471, 1982)
30. Βασιλικοῦ Ντόρα (603, 1985)
31. * Βασιλόπουλος Γεράσιμος (512, 1984)
32. Βαφείδης Ἀθανάσιος (540, 1985)
33. Βελένης Γεώργιος (751, 1988)
34. * Βελουδίου Μαρία (Π.Μ. 2579, 1933)
35. Βέρτη-Καλοπίση Σοφία (680, 1986)
36. Βλαχάκη Καίτη (453, 1979)
37. Βλάχος Ἀγγελος (480, 1982)
38. Βλάχος Γεράσιμος (543, 1985)
39. Βοβολίνης Σπυρίδων (319, 1971)
40. Βοκοτόπουλος Παναγιώτης (343, 1972)
41. Βολανάκης Ἰωάννης (548, 1985)
42. Βορίδης Κίμων (328, 1971)
43. Βότση-Κρυστάλλη Καλλιόπη (409, 1976)
44. Βουδούρης Ἀγγελος (623, 1986)
45. Βουδούρογλου Ξενοφῶν (654, 1986)
46. Βούλγαρης Χρῆστος (628, 1986)
47. Βρανούσης Λέανδρος (396, 1974)
48. * Γαλανόπουλος Ἀγγελος (493, 1983)
49. Γαλλῆς Κωνσταντῖνος (391, 1974)
50. * Γαρμπῆς Πέτρος (618, 1986)
51. * Γερουλιᾶνος Ἰωάννης (495, 1983)
52. Γεωργακάς Δημήτριος (542, 1985)
53. Γεωργακόπουλος Βασίλειος (638, 1986)
54. Γεωργάνας Ἰάκωβος (682, 1986)
55. Γεωργίου Παῦλος (481, 1982)
56. Γεωργουσόπουλος Κωνσταντῖνος (650, 1986)
57. * Γιαλούρης Νικόλαος (170, 1951)

58. * Γιαννακόπουλος Γεώργιος (114, 1943)
59. Γιούρη Εὐγενία (474, 1982)
60. Guest-Παπαμανώλη Ἄννα (608, 1985)
61. Γκιολές Νικόλαος (551, 1985)
62. * Γκόφας Δημήτριος (289, 1968)
63. Γουλανδρῆ Αἰκατερίνη Ν. (394, 1974)
64. * Γουλανδρῆ Νίκη (440, 1979)
65. Γούναρης Γεώργιος (611, 1985)
66. Γριτσόπουλος Τάσος (473, 1982)
67. Γρυπάρης Μιχαήλ (661, 1986)
68. * Δαβάρας Κωνσταντῖνος (263, 1962)
69. * Δάικος Γεώργιος (516, 1984)
70. * Δαῖκου Μαρία (517, 1984)
71. * Δάκκαρης Σωτήριος (153, 1950)
72. Δακορώνια Φανουρία (731, 1988)
73. Δανασσῆς-Ἀφεντάκης Ἀντώνιος (504, 1984)
74. * Δασκαλάκης Γεώργιος (558, 1985)
75. Δασκαρόλης Ἀθανάσιος (335, 1972)
76. Δεληγιάννη-Δωρῆ Ἑλένη (679, 1986)
77. Δεκουλάκου Ἰφιγένεια (408, 1976)
78. Δεληβορριᾶς Ἀγγελος (385, 1974)
79. Δεσπίνη Αἰκατερίνη (732, 1988)
80. Δεσπίνης Γεώργιος (470, 1982)
81. Δεσποτοπούλου-Τσακατῖκα Ὀλγα (686, 1986)
82. Δημακόπουλος Ἰορδάνης (411, 1976)
83. Δημακοπούλου Αἰκατερίνη (469, 1982)
84. Δημητριάδου-Dinsmoor Ἀναστασία (607, 1985)
85. Δημητροκάλλης Γεώργιος (431, 1978)
86. * Δοντᾶς Γεώργιος Σπ. (151, 1950)
87. Δοξιάδης Ἀπόστολος (433, 1978)
88. * Δρανδάκης Νικόλαος (179, 1952)
89. * Δροσογιάννη-Κουτσοκώστα Φανή (264, 1962)
90. Δρούγου Στέλλα (609, 1985)
91. * Egon Matrona (593, 1985)

92. * Egon Nicolas (594, 1985)
93. Ἐτζέογλου Ροδονίκη (733, 1988)
94. Εὐαγγελᾶτος Σπυρίδων (675, 1986)
95. * Ἐφραίμογλου Λάζαρος (507, 1984)
96. * Ἐφραίμογλου Οὐρανία (510, 1984)
97. * Ζακυθινὸς Διονύσιος (441, 1979)
98. Ζαφειρόπουλος Ἀλέξανδρος (446, 1979)
99. * Ζαφειρόπουλος Νικόλαος (154, 1950)
100. Ζερβουδάκη Ἡὼς (387, 1974)
101. Ζίας Νικόλαος (406, 1976)
102. * Ζολώτας Ξενοφῶν (442, 1979)
103. Ζοῦμπος Ἀναστάσιος (497, 1983)
104. Ζώης Ἀντώνιος (322, 1971)
105. * Ζώρα Καλλιόπη (290, 1968)
106. * Θέμελης Νικόλαος (725, 1988)
107. Θέμελης Πέτρος (338, 1972)
108. Θεοδοσίου Ἀγγελος (642, 1986)
109. Θεοχαράκη Ἑλένη (734, 1988)
110. * Θεοχάρη Μαρία (276, 1964)
111. Θεοχάρη Μαρία Δ. (368, 1974)
112. * Θεοχάρης Περικλῆς (485, 1982)
113. * Θρεψιάδη Ἀντιγόνη (278, 1964)
114. Θωμόπουλος Θεόδωρος (536, 1985)
115. * Ἰακωβίδης Σπυρίδων (167, 1951)
116. * Ἰακωβίδου Ἀθηνᾶ (298, 1968)
117. Ἰατροῦ Γεώργιος (763, 1988)
118. Καββαδίας Γεώργιος (458, 1980)
119. Καθάρειος Χρίστος (597, 1985)
120. Κακούρης Ἰσίδωρος (735, 1988)
121. * Καλλέρης Ἰωάννης (494, 1983)
122. * Καλλίας Κωνσταντῖνος (195, 1955)
123. Καλλιγᾶ-Γερουλάνου Αἰμιλία (477, 1982)
124. Καλλιγᾶ Εἰρήνη (414, 1976)
125. Καλλιγᾶς Παῦλος (631, 1986)

126. Καλλιγᾶς Πέτρος (340, 1972)
127. * Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ (259, 1962)
128. * Καλοκύρης Κωνσταντῖνος (180, 1952)
129. * Καμπίτογλου Ἀλέξανδρος (284, 1965)
130. Καμπόλη Ἄννα (646, 1986)
131. * Κανελλόπουλος Παῦλος (275, 1964)
132. * Κανίνιας Σπυρίδων (726, 1988)
133. Κάντα Ἀθανασία (478, 1982)
134. Kaufmann-Σαμαρᾶ Ἀλίκη (752, 1988)
135. Καπετανάκης Ροῦσος (413, 1976)
136. * Καπετανόπουλος Ἡλίας (280, 1964)
137. Καραγιαννόπουλος Ἰωάννης (736, 1988)
138. * Καραγιωργα-Σταθακοπούλου Θεοδώρα (270, 1962)
139. * Καραμανώλη-Σιγανίδου Μαρία (245, 1960)
140. Καρανῖκος Αὐρήλιος (545, 1985)
141. * Καρδαρᾶ Χρυσούλα (282, 1964)
142. Καρέτσου-Ἰωαννίδου Ἀλεξάνδρα (401, 1976)
143. * Καρούζου-Παπασπυρίδη Σέμνη (Π.Μ. 2464, 1926)
144. Καρούσος Γεώργιος (683, 1986)
145. * Καρρᾶς Κωνσταντῖνος (589, 1985)
146. * Κασκαρέλης Διονύσιος (561, 1985)
147. Καψάσκη Μαρία (659, 1986)
148. * Καψάσκης Κωνσταντῖνος (615, 1986)
149. Κεραμόπουλλος Ἀντώνιος (544, 1985)
150. * Κεραμόπουλλος Δημήτριος Ἀ. (228, 1958)
151. Κεφαλληναίου Εὐγενία (737, 1988)
152. Κισκύρας Δημήτριος (499, 1983)
153. Κόκκινος Δημήτριος (451, 1979)
154. Κοκκοροῦ -Ἀλευρᾶ Γεωργία (681, 1986)
155. Κόκκου Ἀγγελική (472, 1982)
156. Κοκολάκης Μίνως (374, 1974)
157. Κοκολιάδης Σπυρίδων (450, 1979)
158. * Κοκοτὸς Γεώργιος (523, 1984)
159. Κόλλιας Ἡλίας (347, 1972)

160. Κομίνης Ἀθανάσιος (427, 1978)
161. * Κονοφάγος Κωνσταντῖνος (439, 1979)
162. * Κοντέλλης Παῦλος (580, 1985)
163. * Κοντολέοντος Εὐρυδίκη (175, 1952)
164. Κοντὸς Παναγιώτης (379, 1974)
165. Κοντοῦ-Θεοφανοπούλου Δήμητρα (378, 1974)
166. Κορρές Γεώργιος (326, 1971)
167. * Κορρές Στυλιανὸς (127, 1947)
168. * Κόρσος Δημήτριος (560, 1985)
169. * Κορωνάιος Δημήτριος (193, 1955)
170. Κοσμάς Γεώργιος (621, 1986)
171. Κοσμόπουλος Μιχαήλ (724, 1988)
172. Κοτιώνη Ρέα (738, 1988)
173. * Κουβελάκης Γεώργιος (527, 1985)
174. Κούκου Ἑλένη (600, 1985)
175. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χάιδω (341, 1972)
176. Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου Ἰουλία (344, 1972)
177. Κουμανούδης Ἰωάννης (323, 1971)
178. Κουνουπιώτου-Μανωλέσου Ἑλένη (342, 1972)
179. Κούρου Νότα (739, 1988)
180. Κούσουλας Φάνης (635, 1986)
181. * Κουταλίδης Τρύφων (514, 1984)
182. * Κουταλίδου Χριστίνα (515, 1984)
183. Κουτρούμπας Δημήτριος (532, 1985)
184. Κρανιδιώτης Νικόλαος (459, 1980)
185. * Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος (297, 1968)
186. Κριτζᾶς Χαράλαμπος (405, 1976)
187. Κροντηρᾶ Νασούφη Λήδα (644, 1986)
188. Κυριαζῆ Ἀβὰ (653, 1986)
189. Κυριαζῆ Ἀγγέλα (662, 1986)
190. * Κυριαζῆ Ἡλέκτρα (513, 1984)
191. * Κυριαζῆς Κωνσταντῖνος (620, 1986)
192. Κυριαζόπουλος Βασίλειος (369, 1974)
193. * Κυριακουλάκος Παναγιώτης (573, 1985)

194. * Κύρου Ἀδωνις Κ. (316, 1969)
195. * Κωνσταντινόπουλος Γρηγόριος (241, 1959)
196. * Κωνσταντίνου Ἰωάννα (2, 1938)
197. Κωστόπουλος Ἰωάννης (432, 1978)
198. * Κωττάκης Μιχαήλ (577, 1985)
199. Λάββας Γεώργιος (740, 1988)
200. Λαζαρής Ἀνδρέας (371, 1974)
201. Λαζαρίδης Θάλεια (753, 1988)
202. * Λαζαρίδης Παῦλος Ἡρ. (158, 1950)
203. * Λαζαρίμου Ἑλλη (575, 1985)
204. Λαιμοῦ Ἄννα (754, 1988)
205. Λάλη Ἑνυ (670, 1986)
206. Λαμπρινουδάκης Βασίλειος (321, 1971)
207. * Λαναρᾶς Χρῆστος (518, 1984)
208. * Λάτσης Ἰωάννης (566, 1985)
209. Λεβεντάκης Νικόλαος (651, 1986)
210. * Λέκκας Εὐάγγελος (562, 1985)
211. Λεμπέση Ἀγγελικὴ (400, 1976)
212. Λεμπέσης Γεώργιος (658, 1986)
213. Λιάγκουρας Ἀγγελος (595, 1985)
214. Λιβαδάρας Νικόλαος (530, 1985)
215. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα Κάτια (549, 1985)
216. Λοῦζου Ἀλεξάνδρα (645, 1986)
217. Λούβαρης Νικόλαος (392, 1974)
218. Λουκάκης Θεόδωρος (429, 1978)
219. Λουκᾶς Ἰωάννης (652, 1986)
220. Λουρίδης Ὀρέστης (627, 1986)
211. Λῶς Ματθαῖος (626, 1986)
222. Μαζαράκης-Αἰνιάν Ἀλέξανδρος (755, 1988)
223. Μαλαγαρδῆ Ἀθανασία (756, 1988)
224. * Μαλάμου Ἑλλη (567, 1985)
225. Μανάφης Κωνσταντῖνος (382, 1974)
226. Μανέας Χρῆστος (632, 1986)
227. * Μανούσακας Μανούσος (190, 1953)

228. * Μαντζούφας Γεώργιος (Π.Μ. 2575, 1933)
229. * Μαντζώρου Ἑλπίς (614, 1986)
230. Μαραγκοῦ Λίλα (425, 1976)
231. * Μαρεῖνος Ἀναστάσιος (555, 1985)
232. * Μαρινόπουλος Ἰωάννης (584, 1985)
233. * Μαркеζίνης Σπυρίδων (108, 1942)
234. * Μαστροκώστας Εὐθύμιος (166, 1951)
235. Μαυρόγιαννης Διονύσιος (622, 1986)
236. Μαυρολέων Βασίλειος (582, 1985)
237. Μαυρομαμάτη Μαρία Ἀ. (462, 1980)
238. Μελισσηνοῦ Χριστίνα (500, 1983)
239. * Μερίκας Γεώργιος (505, 1984)
240. Μεταξᾶς Ἀνδρέας (522, 1984)
241. * Μεταξᾶς Νικόλαος (444, 1979)
242. Μεταξᾶς-Μεσσηνέζης Διονύσιος (330, 1971)
243. Μίκας Νικόλαος (636, 1986)
244. Μιράσγεζη Μαρία (418, 1976)
245. * Μιτσὸς Μάρκελλος (122, 1945)
246. Μιχαλᾶ Νίκη Ἑλευθερία (647, 1986)
247. Μιχαηλίδης Μύρων (484, 1982)
248. * Μιχαηλίδης-Νουάρος Γεώργιος (438, 1979)
249. Μιχαηλίδου-Νουάρου Εὐθυμία (464, 1980)
250. Μοδιάνο Μάριος (668, 1986)
251. * Μολοκότος Μιχαήλ (619, 1986)
252. Μουρίκη Ντούλα (367, 1974)
253. * Μούσουλους Λουκᾶς (526, 1985)
254. Μουστάκα Ἀλίκη (741, 1988)
255. Μουστάκα Λήδα (664, 1986)
256. Μουστάκας Χαράλαμπος (667, 1986)
257. * Μουτσόπουλος Νικόλαος (279, 1964)
258. * Μπακαλάκης Γεώργιος (96, 1941)
259. Μπακιρτζῆς Χαράλαμπος (490, 1982)
260. * Μπακόπουλος Ἀγγελσίλας (557, 1985)
261. Μπαμπινιώτης Γεώργιος (380, 1974)

262. Μπέζη Ἑλένη (436, 1978)
263. * Μπόνης Κωνσταντῖνος (222, 1958)
264. Μπορμπουδάκης Ἐμμανουήλ (345, 1972)
265. Μπουντῆς Γεώργιος (449, 1979)
266. Μπούρα-Φιλιππίδου Λασκαρίνα (416, 1976)
267. Μπουραζέλης Κωνσταντῖνος (684, 1986)
268. * Μπούρας Χαράλαμπος (268, 1962)
269. * Μπουφίδης Νικόλαος (182, 1952)
270. Μπρούμης Ἰωάννης (333, 1972)
271. Μπρούσκαρη Μαρία (350, 1972)
272. Μυλωνᾶς Κωνσταντῖνος (676, 1986)
273. * Μυλωνᾶς Παῦλος Κ. (105, 1942)
274. Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου Εὐτυχία (388, 1974)
275. Νικολάου Γεώργιος (625, 1986)
276. Νικολάου Ἰνῶ (455, 1979)
277. Νικολόπουλος Παναγιώτης (447, 1979)
278. Νικονᾶνος Νικόλαος (348, 1972)
279. Νίνου Αἰκατερίνη (742, 1988)
280. Νταῆ Ἑρική-Εἰρήνη (482, 1982)
281. Ντεγιάννης Ἰωάννης (457, 1980)
282. Ντίνια Ἀσπασία (552, 1985)
283. * Ντούμας Χρίστος (267, 1962)
284. * Ξυλᾶ Κυριακὴ (569, 1985)
285. * Ξυλᾶ Σταματία (576, 1985)
286. * Ξυλᾶς Μάρκος (574, 1985)
287. * Ξυλᾶς Μιχαήλ Γ. (563, 1985)
288. Οekland-Παπαδάκη Στυλιανή (402, 1976)
289. * Οἰκονομίδου Ἀδαμαντία (242, 1959)
290. Οἰκονομόπουλος Ἀθανάσιος (383, 1974)
291. Οἰκονομόπουλος Κλεομένης (599, 1985)
292. Οἰκονόμου Ἡλίας (648, 1986)
293. Παλιούρας Ἀθανάσιος (534, 1985)
294. * Παλλάντιος Μενέλαος (727, 1988)
295. * Πάλλας Δημήτριος (Π.Μ. 2558, 1931)

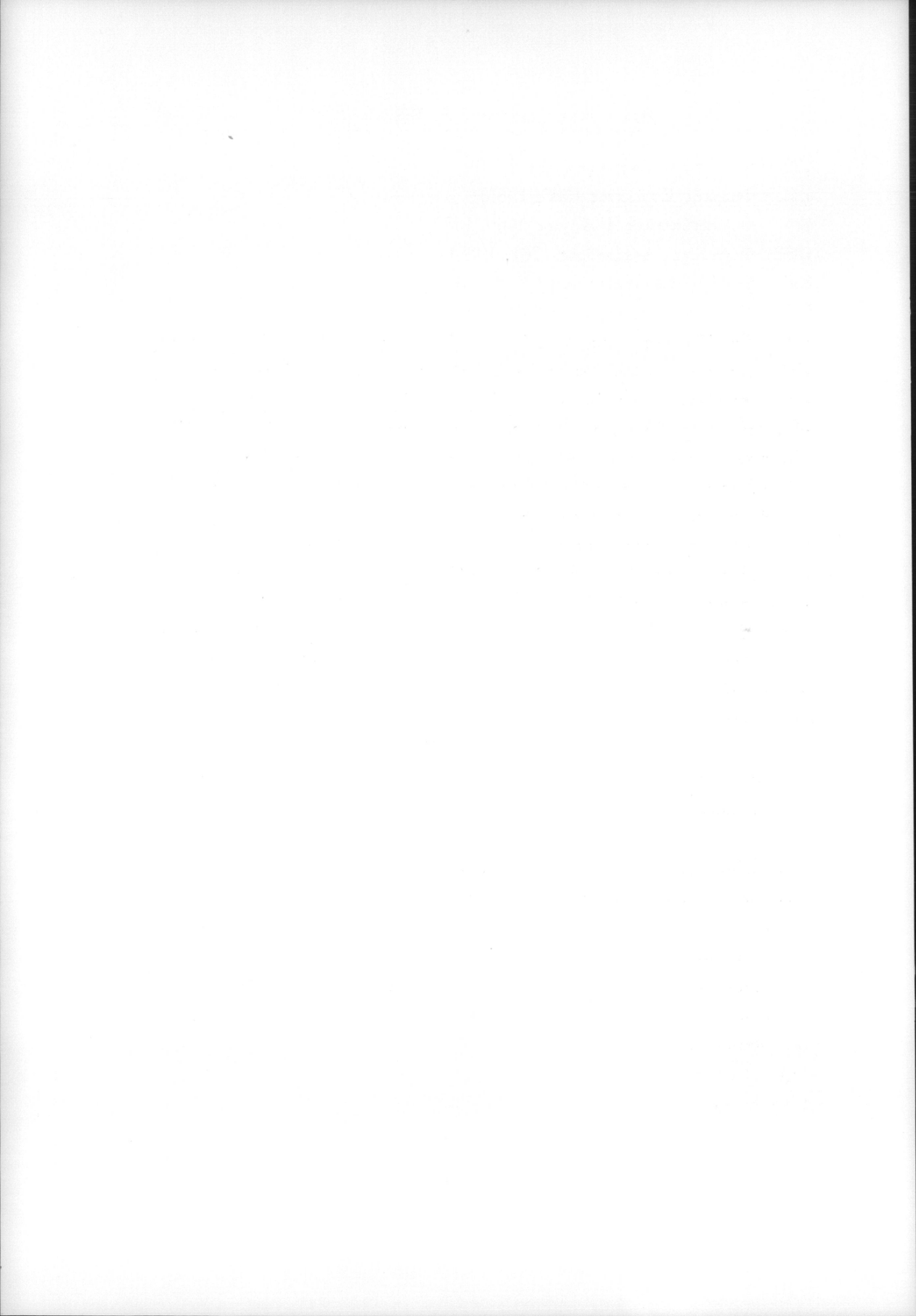
296. Παναγιωτίδῃ Μαρία (419, 1976)
297. * Παναγιωτόπουλος Γεώργιος (524, 1984)
298. * Παναγιωτόπουλος Γεώργιος Ἀγῆσ. (293, 1968)
299. Παναγοπούλου Μπεάτα (757, 1988)
300. * Πανταζόπουλος Νικόλαος (98, 1941)
301. * Παντελίδου-Γκόφα Μαρία (272, 1962)
302. Παντερμαλῆς Δημήτριος (467, 1980)
303. Πάντος Πάντος (476, 1982)
304. Παπαγεωργίου Χάρης (634, 1986)
305. * Παπαδημητρίου Κωνσταντῖνος (525, 1984)
306. Παπαδημητρίου Ἀναστάσιος Δημ. (743, 1988)
307. * Παπαδημητρίου Τάσος (564, 1985)
308. Παπαδόπουλος Ἀθανάσιος (376, 1974)
309. * Παπαδόπουλος Στυλιανός (266, 1962)
310. Παπαδοπούλου Λίτσα (598, 1985)
311. * Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου Φωτεινῇ (269, 1962)
312. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Καλλιόπη (541, 1985)
313. * Παπαθανασόπουλος Γεώργιος (243, 1959)
314. Παπαϊωάννου Ἀγγέλос (454, 1979)
315. Παπακωνσταντίνου Ἑλένη Δημ. (553, 1985)
316. Παπαμαρινόπουλος Σταῦρος (764, 1988)
317. Παπαμιχαήλ Μιχαήλ (539, 1985)
318. Παπαμιχαήλ Παντελῆς (671, 1986)
319. Παπαμιχαήλ-Κουτρούμπα Ἀννα (605, 1985)
320. Παπαντωνίου Ἐλπιδοφόρος (643, 1986)
321. * Παπαντωνίου Ροζαλίνδῃ (281, 1964)
322. Παπαπάνος Κωνσταντῖνος (320, 1971)
323. Παπαπετρόπουλος Δημήτριος (758, 1988)
324. Παπαποστόλου Ἰωάννης (390, 1974)
325. Παπαστάμος Δημήτριος (351, 1972)
326. Παπαστάμου Μαρία (434, 1978)
327. Παπαχατζῆς Νικόλαος (479, 1982)
328. Παπαχριστοδούλου Ἰωάννης (389, 1974)
329. Παπίδας Λεωνίδας (606, 1985)

330. Παρλαμᾶ Στυλιανή (403, 1976)
331. * Πασαδαῖος Ἀριστείδης (302, 1968)
332. * Πατέρας Γεώργιος (570, 1985)
333. * Παυλάκης Ἰωάννης (588, 1985)
334. * Παυλόπουλος Παναγιώτης Γ. (509, 1984)
335. * Πελεκίδης Χρύσης Εὐστρ. (213, 1958)
336. Πέννας Χαράλαμπος (501, 1983)
337. * Πέππα-Δελμούζου Κωνσταντίνα (260, 1962)
338. Περαντινός Νικόλαος (452, 1979)
339. * Πετράκος Βασίλειος (236, 1959)
340. Πετρονώτης Ἀργύρης (410, 1976)
341. Πετρουνάκος Γεώργιος (629, 1986)
342. Πετρόχειλος Ἰωάννης (765, 1988)
343. * Πέτσας Φώτιος (159, 1950)
344. Πηλαβάκης Ἀριστείδης (630, 1986)
345. Πιαλόπουλος Συμεών (633, 1986)
346. Πιπιλῆ Μαρία (759, 1988)
347. * Πλάτων Νικόλαος (152, 1950)
348. Ποιμενίδης Γεώργιος (673, 1986)
349. Πολέμης Δημήτριος (498, 1983)
350. Πολίτης Χαράλαμπος (538, 1985)
351. * Ποταμιάνος Ἀνδρέας (586, 1985)
352. * Πουλατζᾶς Ἰωάννης (571, 1985)
353. Πουλιανός Ἄρης (384, 1974)
354. * Πουρναρόπουλος Γεώργιος (300, 1968)
355. Προκοπίου Γεώργιος (677, 1986)
356. Προμπονάς Ἰωάννης (533, 1985)
357. * Πρωτονοταρίου-Δεῖλακη Εὐαγγελία (225, 1958)
358. Ραυτοπούλου Ἐλῆα (550, 1985)
359. * Ρογκὰν Ἀλκης (581, 1985)
360. * Ρουμπάνης Γεώργιος (Π.Μ. 2563, 1931)
361. * Ρωμαῖος Κωνσταντῖνος (492, 1983)
362. * Ρωμιοπούλου Αἰκατερίνη (271, 1962)
363. Σακελλαράκη-Σαπουνᾶ Ἐφη (381, 1974)

363. Σακελλαράκης Ἰωάννης (339, 1972)
365. Σακελλαρίδη Χριστίνα (660, 1986)
366. * Σακελλαρίου Ἀγνή (229, 1959)
367. * Σακελλαρίου Μιχαήλ Β. (216, 1958)
368. * Σαμπετάι Ραφαήλ Μ. (559, 1985)
369. * Σαπουνᾶς Θωμᾶς (486, 1982)
370. Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος (361, 1972)
371. * Σεργόπουλος Γεώργιος (233, 1959)
372. Σημαντῶνη-Μπουρνιᾶ Εὐαγγελία (687, 1986)
373. * Σιαφάκας Ἀναστάσιος (583, 1985)
374. * Σιμόπουλος Ἄρης (572, 1985)
375. * Σιμωνᾶς Παναγιώτης (565, 1985)
376. Σῖνος Στέφανος (370, 1974)
377. Σιφωνιοῦ-Καράπα Ἀναστασία (640, 1986)
378. Σκαμπαβίας Κωνσταντῖνος (744, 1988)
379. Σκαρπαλέζος Σπυρίδων (529, 1985)
380. Σκιαδᾶς Ἀριστόξενος (428, 1978)
381. Σκιλάρντι Δημήτριος (372, 1974)
382. Σκορδᾶ Δέσποινα (745, 1988)
383. * Σολομωνίδης Γεώργιος (261, 1962)
384. * Σπηλιωτόπουλος Ἐπαμεινώνδας (508, 1984)
385. Σπυρόπουλος Θεόδωρος (546, 1985)
386. * Σταθάτου Χριστίνα (194, 1955)
387. * Σταθόπουλος Μιχαήλ (613, 1986)
388. Σταῖνχάουερ Γεώργιος (746, 1988)
389. * Στασινοπούλου-Τουλούπα Ἐβη (244, 1959)
390. Σταυρίδου Ἀλκμήνη (760, 1988)
391. * Στεργιάδης Στέργιος (487, 1982)
392. Στεργιόπουλος Φώτιος (624, 1986)
393. * Στράτου Νία (590, 1985)
394. Συμεώνογλου Σαράντης (468, 1982)
395. * Συριόπουλος Κωνσταντῖνος (294, 1968)
396. * Σχοινιωτάκης Ἐμμανουήλ (579, 1985)
397. * Τακόπουλος Γεώργιος (519, 1984)

398. * Τακοπούλου Ἀννα (520, 1984)
399. * Τεγοπούλου-Ἡλιοῦ Ἀλεξάνδρα (Π.Μ. 2538, 1929)
400. * Τζαβέλλα Τερψιχόρη Χαρά (291, 1968)
401. * Τζαννετᾶτος Θησεύς (273, 1962)
402. Τζεδάκις Ἰωάννης (337, 1972)
403. Τζουβάρα-Σούλη Χρυσή (685, 1986)
404. Τιβέριος Μιχαήλ (747, 1988)
405. * Τούντας Κωνσταντῖνος (612, 1986)
406. Τουράτσογλου Ἰωάννης (393, 1974)
407. Τουρτόγλου Μενέλαος (496, 1983)
408. Τριαντάφυλλος Διαμαντῆς (596, 1985)
409. Τριανταφυλλόπουλος Δημήτριος (547, 1985)
410. * Τριανταφυλλόπουλος Ἰωάννης (221, 1958)
411. Τριανταφύλλου Θεόδωρος (766, 1988)
412. Τριάντη Ἀλίκη (475, 1982)
413. Τρυπάνης Κωνσταντῖνος (528, 1985)
414. Τσάκος Κωνσταντῖνος (346, 1972)
415. Τσαμπαρλάκης Ἰωάννης (641, 1986)
416. * Τσαντίλας Ἰωάννης (315, 1969)
417. Τσαπόγας Μάκις (610, 1985)
418. Τσαρουχᾶς Βάγιας (656, 1986)
419. Τσεκούρας Γεώργιος (748, 1988)
420. Τσιγαρίδας Εὐθύμιος (488, 1982)
421. Τσιμπίδης-Πεντάζος Εὐάγγελος (404, 1976)
422. Τσιποπούλου Μεταξία (554, 1985)
423. Τσιρίγου Δήμητρα (663, 1986)
424. * Τσιροπινᾶς Δημήτριος (556, 1985)
425. Τσίτουρας Δημήτριος (674, 1986)
426. Τσόλας Ὁρέστης (601, 1985)
427. * Τωμαδάκης Νικόλαος (189, 1953)
428. Φάκλαρης Παναγιώτης (678, 1986)
429. Φαράκλας Νικόλαος (407, 1976)
430. * Φατούρου-Ἡσυχάκη Κάντω (240, 1959)
431. * Φαφαληὸς Πανάγος (616, 1986)

432. * Φιλιππάκη Βαρβάρα (160, 1950)
433. * Φουρλῆς Στυλιανός (585, 1985)
434. Φυλακτόπουλος Γεώργιος (460, 1980)
435. Φωτιάδης Ἀλέξανδρος (761, 1988)
436. Φωτίου Κωνσταντῖνος (377, 1974)
437. Χαιρέτη Μαρία (639, 1986)
438. Χαλαζωνίτης Κίμων (749, 1988)
439. Χαλιωρῆς Χριστόδουλος (637, 1986)
440. * Χαμπούρη Χρυσούλα (617, 1986)
441. Χανιώτης Ἀγγελοῦ (602, 1985)
442. * Χαραμῆ Ἀγγέλα (592, 1985)
443. Χατζῆ Δέσποινα (395, 1974)
444. * Χατζηδάκης Ἐμμανουήλ (95, 1941)
445. * Χατζηκακίδης Ἀθανάσιος (126, 1947)
446. Χατζημιχάλη-Σβορώνου Ἰωάννα (417, 1976)
447. Χατζημιχάλης Ἰωάννης (463, 1980)
448. * Χατζηνικολάου Ἀννα (185, 1952)
449. Χουρμουζιάδης Γεώργιος (349, 1972)
450. * Χρήστου Χρύσανθος (604, 1952)
451. Χριστοδούλου Γεώργιος (173, 1985)
452. Χριστόπουλος Παναγιώτης (318, 1971)
453. Χριστοπούλου Δωροθέα (672, 1986)
454. Χρυσός Εὐάγγελος (762, 1988)
455. Χωρέμης Ἀγγελοῦ (483, 1982)
456. Ψαρούδα-Μπενάκη Ἀννα (537, 1985)
457. Ὠνάσογλου Ἀρτεμῖς (750, 1988)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ καθιερωμένη ἀπὸ τὸ 1837 δημόσια ἐτήσια συνεδρία τῆς Ἑταιρείας γίνεται φέτος σὲ ἐποχὴ προχωρημένη κατὰ λίγες μέρες, ἐξ αἰτίας τῶν πολιτικῶν ἐκλογῶν καὶ τοῦ Πάσχα. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ Ἑργου ἀνανεωμένη, χάρη στίς προσπάθειες τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων, ἀκολουθεῖ τῇ γενικῇ βελτίωσιν τῶν πραγμάτων τῆς Ἑταιρείας ἢ ὅποια συντελεῖται σὲ ἐποχὴ δυσμενοῦς κοινωνικῆς διαθέσεως καὶ συμπεριφορᾶς. Ἡ περιγραφὴ καὶ ἡ ἀνάληψη τῶν κοινωνικῶν φαινομένων θὰ ἦταν κοινοτυπία, εἴμαστε ὅμως ἀναγκασμένοι νὰ τὰ θυμίζουμε γιατί ἐπιδροῦν ἔμμεσα στὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας, ὅσο φυσικὰ τὸ ἐπιτρέπουμε καὶ κυρίως ἐπιδροῦν στὸ σύνολο σχεδὸν τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων στοὺς ὁποίους δημιουργεῖται σύγχυση καὶ ἡ αἴσθησις τοῦ ματαίου κάθε προσπαθείας. Οἱ δυνάμεις ποὺ ἐπιδροῦν καταστροφικὰ στὸ ἔργο τους εἶναι κυρίως ἡ ἐπικράτηση τοῦ ὠφελιμιστικοῦ πνεύματος στὸ μέγιστο μέρος τῶν Ἑλλήνων καὶ ἰδιαίτερα αὐτῶν ποὺ κατοικοῦν στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Ἀττικὴ, ἡ ἔλλειψις ἐκ μέρους μερικῶν πολιτικῶν τῆς ἀναγκαίας παιδείας καὶ ἡ καταστροφὴ ἀξιών καὶ πραγμάτων ἀπαραιτήτων στὴ ζωὴ μας, γιὰ χάρη ἰδιοτελῶν πολιτικῶν συμφερόντων σὲ βάρος τῶν ἐθνικῶν καὶ τῆς ἐθνικῆς μας κληρονομιάς.

Τὰ ροσηρὰ φαινόμενα θὰ ἐπιταθοῦν στὰ ἀμέσως προσεχῆ χρόνια ἐξ αἰτίας νέων δυνάμεων οἱ ὁποῖες γιὰ τέταρτη φορὰ στὴν ἱστορίαν μας θὰ ἐπιδράσουν καταστροφικὰ ἂν δὲν ὑπάρξει ἔγκαιρη καὶ λυσιτελὴς ἀντίδρασις ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων. Ἐχουν περάσει 2207 χρόνια ἀπὸ τὸν Αὐγουστο τοῦ 217 π.Χ.· τότε ὁ στρατηγὸς Ἀγέλαος ὁ Ναυπάκτιος ἔδωσε πρῶτος τὴν περιγραφὴν τοῦ κινδύνου ποὺ ἀπειλοῦσε τὴν Ἑλλάδα καὶ τελικὰ τὴν κατέστρεψε: «ὥς ἐὰν ἅπαξ τὰ προφαινόμενα νῦν ἀπὸ τῆς ἐσπέρας νέφη προσδέξῃται τοῖς κατὰ τὴν Ἑλλάδα τόποις ἐπιστῆναι, καὶ λίαν ἀγωνιᾷ ἔφη μὴ τὰς ἀνοχὰς καὶ τοὺς πολέμους καὶ καθόλου τὰς παιδίας, αἱ νῦν παίζομεν πρὸς ἀλλήλους, ἐκκοπῆναι συμβῇ πάντων ἡμῶν ἐπὶ τοσοῦτον ὥστε κἂν εὔξασθαι τοῖς θεοῖς ὑπάρχειν ἡμῖν τὴν ἐξουσίαν ταύτην, καὶ πολεμεῖν ὅταν βουλώμεθα καὶ διαλύεσθαι πρὸς ἀλλήλους,

καὶ καθόλου κυρίους εἶναι τῶν ἐν αὐτοῖς ἀμφισβητουμένων» (Πολύβιος V, 103, 9 κέ. «Γιατὶ ἂν περιμένετε τὰ σύννεφα ποὺ φαίνονται τώρα στὴ Δύση ἀπειλητικὰ νὰ φθάσουν στὴν Ἑλλάδα, πολὺ φοβοῦμαι μήπως ἰδοῦμε τὶς ἀνακωχὲς καὶ τοὺς πολέμους καὶ τὰ παιγνίδια, τὰ ὁποῖα τώρα παίζουμε, νὰ διακόπτονται τόσο ἀπότομα ὥστε τὸ μόνο ποὺ θὰ μᾶς ἀπομένει θὰ εἶναι ἡ προσευχὴ στοὺς θεοὺς γιὰ νὰ μᾶς δώσουν πάλι τὴ δυνατότητα νὰ πολεμᾶμε μεταξὺ μας καὶ νὰ κλείνουμε εἰρήνῃ ὅταν θέλουμε, τὴ δύναμη δηλαδὴ νὰ λύνουμε μόνοι μας τὶς διαφορὲς μας»). Τὰ ἀπὸ τῆς ἐσπέρας νέφη δὲν εἶναι σήμερα ὅπως ἐκεῖνα ποὺ μαύρισαν τὸν οὐρανὸ τῆς Ἑλλάδος πρὶν ἀπὸ πενήντα χρόνια, δὲν σημαίνει ὅμως ὅτι δὲν εἶναι ἐπικίνδυνα. Ὡς πρὸς τὰ ἀρχαῖα τῆς Ἑλλάδος ἀκούγονται ἤδη ἀνησυχαστικὲς ἐκδοχὲς γιὰ ρυθμίσεις ποὺ γίνονται ἔξω ἀπὸ τὴ χώρα μας καὶ ἐρήμην μας καὶ γιὰ τὴ μελλοντικὴ μείωση τῆς ἰσχύος τῆς, ἔστω, παλαιᾶς νομοθεσίας γιὰ τὴν προστασίαν τους. Ὁ κίνδυνος νόμιμης καὶ συστηματικῆς λεηλασίας τῆς προγονικῆς κληρονομίας, γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰ μετὰ τὴν τουρκοκρατίαν, καὶ τῆς ἐπέμβασης τῶν ξένων στὴ διαχείρισή της εἶναι πλέον φανερός. Ἐλπίζουμε ὅμως στὴ βελτίωση τῶν πραγμάτων καὶ στὴν ἔγκαιρη ἀποσόβηση καταστρεπτικῶν ἀλλαγῶν σὲ πράγματα ποὺ ἀποτελοῦν τὸν πυρῆνα τῆς ἐθνικῆς μας συνείδησης.

B.X.II.

ΕΚΘΕΣΗ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ

ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1989

Ἡ χρονιά πού πέρασε ὑπῆρξε παράδοξη ἀπὸ πολιτική καὶ κοινωνική ἀποψη. Ὅμως παρὰ τὰ συσσωρευμένα προβλήματα πού ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσουμε, τὴν ἀσφυκτική ἀτμόσφαιρα τῆς πρωτεύουσας, τὸ παράλογο πολιτικὸ κλίμα καὶ θεατρικῶς εἰπεῖν, τὸ παράλογο σκηνικὸ καὶ τὴν εὐλογη κοινωνικὴ συγκίνηση, τὸ Ἔργο τῆς Ἑταιρείας καὶ τῶν ἀνασκαφῶν εὐοδώθηκε. Μοιάζουμε οἱ ἀρχαιολόγοι λίγο μὲ τὸν αὐλικὸ ποιητὴ τοῦ Καβάφη στὸν ὁποῖο *ἐπίμονα κ' ἡ ποιητικὴ ἰδέα πάει κ' ἔρχεται* γιὰ νὰ καταλήξει στὴ λυτρωτικὴ διαπίστωση ὅτι *ὑπεροψίαν καὶ μέθην θὰ εἶχεν ὁ Δαρεῖος*. Δὲν ἐννοῶ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι βρίσκονται ὁλοχρονὶς στὰ σπουδαστήριά τους ὅπως ὁ ποιητής, ἀλλωστε δὲν διαθέτουν, ἀλλὰ ὅτι τὰ προβλήματα τῆς ἔρευνάς τους τοὺς ἀποσποῦν ἐνίοτε ἀπὸ τὰ ἄλλα, τὰ γενικότερα, μέσα στὰ ὁποῖα ζοῦμε.

Στὴν ταραγμένη χρονιά ἀλλεπάλληλα ὑπῆρξαν τὰ πένθιμα ἀγγέλματα. Σᾶς μίλησα πέρυσι γιὰ τὸ χαμὸ δύο μελῶν τῆς οἰκογένειάς μας, τῆς Ἰωάννας Κωνσταντίνου καὶ τῆς Λασκαρίνας Μπούρα. Πέρασε κιόλας ἕνας χρόνος ἀπὸ τότε καὶ διατηρεῖται ἄσβηστη ἡ αἴσθησις τῆς μεγάλης ἀπώλειας καὶ τοῦ ἀνεπανόρθωτου. Ἀκολούθησαν ἀκόμη στοὺς ὑπόλοιπους μῆνες τοῦ 1989 καὶ ἄλλοι θάνατοι ἀγαπητῶν διδασκάλων, συνεργατῶν καὶ φίλων, τοῦ *Paul Lemerle*, τοῦ *Benjamin Dean Meritt*, τοῦ *Εὐγενίου Vanderpool*, τοῦ *Κωνσταντίνου Κονοφάγου*, τοῦ *Στυλιανοῦ Κορρέ* καὶ τῆς *Μαρίας Βελουδίου*.

Ὁ ἐπίτιμος Σύμβουλος *Paul Lemerle* ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς λαμπρότερους βυζαντινολόγους τοῦ αἵωνα μας, ἐρευνητὴς τῆς ἱστορίας, τῶν θεσμῶν, τῆς ζωῆς τῶν βυζαντινῶν. Ἡ ἀρχαιολογία τοῦ ὀφείλει τὴν ἔρευνα τῶν Φιλίππων,

τῶν βασιλικῶν τους, καὶ τῇ δημοσίευσή τους, ἡ διπλωματικὴ τὴν ἔκδοση τῶν ἐγγράφων τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου καὶ τῆς Λαύρας —για νὰ ἀναφέρω μόνο τρεῖς ὑψηλὲς κορυφές τοῦ ἔργου του— γιατί ἡ δραστηριότητά του ἐκτάθηκε σὲ ὅλα τὰ θέματα τῆς ἱστορίας καὶ τῆς τέχνης τοῦ Βυζαντίου.

Ὁ ἐπίτιμος Σύμβουλος *Benjamin Dean Meritt* ἦταν ὁ κορυφαῖος τῶν ἀμερικανικῶν ἐπιγραφικῶν καὶ τὸ ἔργο του ἀποτελεῖ ἰσχυρὸ θεμέλιο τῆς μελέτης τῆς ἱστορίας καὶ τῶν θεσμῶν τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας. Ὅσα ἔγραψε καταλαμβάνουν μεγάλη ἔκταση καὶ ἀνάλογη εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ ἀξία τους καὶ σημασία. Μνημονεύω μόνο τὸ μεγάλο ἔργο του γιὰ τοὺς φορολογικοὺς καταλόγους τῶν Ἀθηναίων καὶ τὶς συνεχεῖς καὶ ἀνανεούμενες μελέτες του γιὰ τὸ ἀθηναϊκὸ ἡμερολόγιο χωρὶς νὰ ξεχνῶ ὅτι ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν δημοσίευε τακτικὰ στὸ περιοδικὸ *Hesperia* τὶς ἐπιγραφές τῆς ἀθηναϊκῆς ἀγορᾶς.

Μέσα στὸ παράδοξο ἀθηναϊκὸ καλοκαίρι τοῦ 1989 ἔφυγε μιὰ οἰκεία καὶ πολὺ ἀγαπητὴ μορφή, ὁ ἐπίτιμος Ἀντιπρόεδρος τῆς Ἑταιρείας *Εὐγένιος Vanderpool*, καθηγητὴς τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν καὶ δεινὸς μελετητὴς τῆς ἀττικῆς τοπογραφίας. Μὲ τὸν Εὐγένιο Vanderpool συνέβαινε τὸ σπάνιο φαινόμενο, τὸ γραπτὸ ἔργο του νὰ ἐπισκιάζεται πάντοτε ἀπὸ τὴν προφορικὴ διδασκαλία του, εἴτε αὐτὴ γινόταν σὲ ὀργανωμένες ὁμάδες μαθητῶν τῆς Σχολῆς εἴτε ὡς ὠριμὴ συζήτηση κατὰ τὴ διάρκεια ἑνὸς ταξιδιοῦ. Τονίζω αὐτὸ τὸ σημεῖο γιατί εἶχα τὴν τύχη νὰ συνταξιιδεῦσω ἀρκετὲς φορὲς μὲ τὸν Εὐγένιο Vanderpool, τὸ πρῶτο μας ταξίδι μάλιστα εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπαγωγὴ τοῦ διαβόητου ψηφίσματος τῆς Τροιζήνας. Πάντοτε οἱ ἀπόψεις του στηρίζονται στὴ μελέτη τῶν μνημείων καὶ στὴ γνώση τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῆς ἀρχαίας γραμματείας.

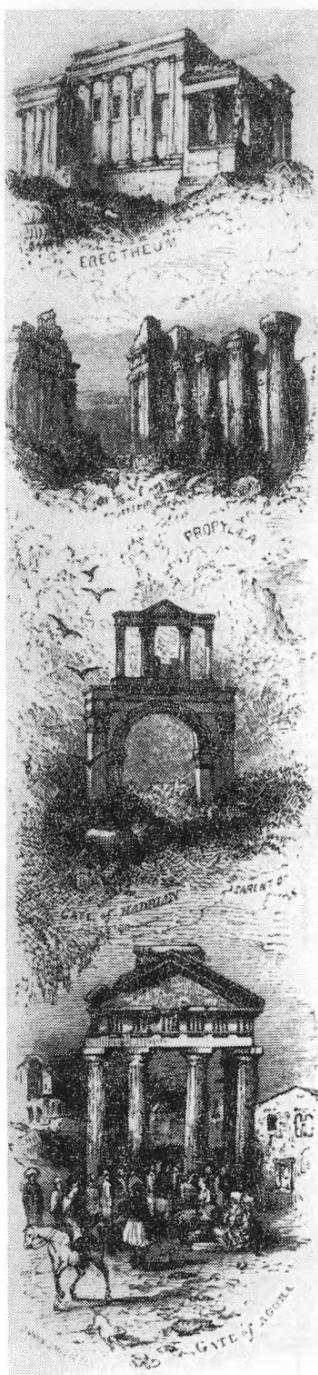
Ὁ ἰσόβιος ἐταῖρος *Κωνσταντῖνος Κονοφάγος* ὑπῆρξε ἀκαδημαϊκὸς διδάσκαλος καὶ μελετητὴς τῆς τεχνικῆς τῶν ἀρχαίων. Μετεῖχε ἐπὶ χρόνια στὴν Ἐπιτροπὴ Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως ὅπου προσέφερε σπουδαῖες ὑπηρεσίες. Ἐρεῦνησε μὲ ἐπιστημονοσύνη τὶς ἀρχαῖες μεταλλευτικὲς ἐγκαταστάσεις τοῦ Λαυρίου καὶ τὰ συμπεράσματά του τὰ ἐξέθεσε σὲ περισπούδαστες μελέτες. Ἡ Ἑταιρεία ὅμως τοῦ χρεωστεῖ ἐπὶ πλέον εὐχαριστίες γιὰ τὴ γενναία καὶ ἰδεαλιστικὴ στάση του κατὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1988. Μὲ τὴ μαχητικότητα ποὺ τὸν διέκρινε καὶ τὸ κύρος του βοήθησε σημαντικὰ στὸ ζεπέρασμα τῆς κρίσης παρακολουθώντας κατόπιν μὲ εὐχαρίστηση τὸν νέον δρόμον τῆς Ἑταιρείας.

Ἰδιαίτερα αἰσθητὴ γιὰ πολὺ χρόνον θὰ εἶναι ἡ ἀπώλεια τοῦ παλαιοῦ Συμβούλου τῆς Ἑταιρείας καὶ ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου μας *Στυλιανοῦ Κορρέ*, μαθητῇ τοῦ Ἀπόστολου Ἀρβανιτοπούλου καὶ ἀρχαιογνώστη. Εἶχα τὴν τύχη νὰ διδαχθῶ ἀπὸ αὐτὸν στὸ Πανεπιστήμιο καὶ ἡ ὀφειλὴ μου ἀπέναντί του εἶναι μεγάλη. Ὡς μέλος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου καὶ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας προσέφερε οὐσιαστικὲς ὑπηρεσίες στὴν ὑπόθεση τῶν ἐλληνικῶν ἀρχαιοτήτων.

Μὲ τὸ τελείωμα τοῦ χρόνου ἔφυγε, αἰωνόβιος σχεδόν, ἡ παλαιότατη καὶ ἀγαπητὴ ἐταῖρος *Μαρίκα Βελουδίου*, τῆς ὁποίας τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Ἑταιρεία ἦταν πάντα συνεχές, ζωνρὸ καὶ ἐμπρακτο. Ἐχοντας ἀρχαιολογικὲς καταβολές ὑπῆρξε ἰδανικὴ ἐρμηνεύτρια τῶν ἐλληνικῶν μνημείων καὶ ἀκούραστη συνεργάτις σὲ κάθε εὐεργετικὴ κοινωνικὴ καὶ ἐθνικὴ ἐκδήλωση. Μὲ τὸ θάνατό της ξεθώριασε ἓνα μέρος ἀπὸ τὶς ἀναμνήσεις μας.

Πρὶν ἀπὸ λίγες ἡμέρες, στὶς 24 Ἀπριλίου, συμπληρώθηκαν πενήντα χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο ἐνὸς μεγάλου ἐρευνητῇ τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, συνεργάτη τῆς Ἑταιρείας, τοῦ *Wilhelm Dörpfeld*. Τὸ νὰ περιγράψῃ κανεὶς τὸ ἔργο του εἶναι ὥς νὰ θέλῃ νὰ περιγράψῃ τὸ κύλισμα ἐνὸς ποταμοῦ ἢ τὴν ὁρμὴ τοῦ ἀνέμου. Ὑπῆρξε ὁ κύριος συνεργάτης τοῦ *Σλῆμαν* καὶ ἐκεῖνος ποὺ ἔδωσε νέα μέθοδο καὶ περιεχόμενο στὴν ἀρχαιολογία καὶ ἔδειξε νέους τρόπους ἐρμηνείας τῶν μνημείων. Ὑπῆρξε φιλέλληνας, ἔζησε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν τάφο του στὴ Λευκάδα δροσιζοῦν οἱ Ἴονιοι Ζέφυροι.

Ἡ δραστηριότητα τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1989 δὲν περιορίστηκε μόνο στὶς ἀνασκαφές· ἀπλώθηκε καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς, πρῶτα-πρῶτα ἔγινε σειρά διαλέξεων μὲ γνωστούς ἀρχαιολόγους ὁμιλητὲς οἱ ὁποῖοι διαπραγματεύτηκαν σημαντικά θέματα τῆς ἀρχαιολογίας. Ἐπειτα ἡ Ἑταιρεία ἔδωσε ὑπόσταση στὴ νομοθετημένη Σχολῇ Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης. Μὲ τὴ συμπαράσταση τῆς Συμβούλου κυρίας Μαρίας Θεοχάρη καὶ τὴ συνεργασία τῆς κυρίας Ἑλένης Βαροπούλου καὶ τῶν κυρίων Σπύρου Εὐαγγελάτου, Κώστα Γεωργουσόπουλου, Μάριου Πλωρίτη καὶ Χρύσανθου Χρήστου ἔγιναν στὴν αἴθουσα Διαλέξεων 24 μαθήματα ποὺ ἀφοροῦσαν τὸ παγκόσμιο θέατρο, ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο ἕως τὸ θέατρο τοῦ παραλόγου καὶ τὴ ζωγραφικὴ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἐπιτυχία τῶν μαθημάτων καὶ ἡ ἀπροσδόκητη γιὰ τὶς ἐκδηλώσεις τῆς Ἑταιρείας ἀθρόα προσέλευση μαθητῶν, γεγονὸς ποὺ ὀφείλεται στὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τῶν μαθημάτων καὶ στὴν προσωπικότητα τῶν ὁμιλητῶν. Ἡ λειτουργία τῆς Σχολῆς θὰ συνεχιστεῖ καὶ φέτος μὲ νέους κύκλους μαθημάτων, τὰ ὁποῖα πιστεύουμε ὅτι θὰ τύχουν τῆς ἴδιας ἐμπρακτῆς ἐπιδιοκιμασίας.

Τὸ 1989 ὑπῆρξε καὶ αὐτὸ ἔτος δυσμενὲς γιὰ τὴν ἀρχαιολογία καὶ τὰ μνημεῖα. Ἡ ἀρχαιολογικὴ δραστηριότητα ἐμφανίζεται ἔντονη, Ἕλληνες καὶ ξένοι ὁργανώνουν ἐκθέσεις, συνέδρια, ἡμερίδες, συμπόσια, ἐκδηλώσεις γιὰ παιδιὰ. Ὅλα αὐτὰ συνιστοῦν ἓνα ἀρχαιολογικὸ εἶδωλο, χωρὶς νὰ θίγουν τὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας, τὴν ὁργάνωση τῆς Ἀρχαιο-

λογικῆς Ὑπηρεσίας, τὴν προστασία, τὴ συντήρηση, τὴ μελέτη καὶ τὴ δημοσίευση τῶν μνημείων. Ἡ χρονιὰ ὑπῆρξε ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς προόδου ἐντελῶς κενή. Οἱ νομοθετικὲς ἐλλείψεις δὲν συμπληρώθηκαν καὶ τὰ μνημεῖα δὲν προστατεύτηκαν. Τὸ πεδίον τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος ἐξακολουθεῖ νὰ καλύπτεται ἀπὸ οἰκοδομὲς παρὰ τὸ ὅτι καὶ ἡ Ἀκαδημία μας ἐνήργησε καὶ ἡ Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ ἐξέθεσε στοὺς ἀκαδημαϊκοὺς πολλὰ εὐχάριστα γιὰ τὸ μέλλον τοῦ Μαραθῶνος τὰ ὁποῖα δὲν θὰ γίνουν, ὅπως δὲν ἔγινε τὸ μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης καὶ ἡ ἐνοποίηση τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς Ἀθῆνας. Ἐγινε ὅμως μὲ ἐπίσημες εὐλογίες καταστροφή στὴ Σαντορίνη, ὅπως θὰ διαβάσατε στὶς ἐφημερίδες. Ἡ πολιτικὴ ἀστάθεια καὶ ἡ σύγχυση ποὺ ἐπικράτησε καθρεφτίζεται στὸ θέμα τῶν ἀρχαίων ὅπου οἱ ἀρχές, δικαστικὲς, ἀστυνομικὲς, πολιτικὲς, ἀδιαφοροῦν γιὰ ὅσα παράνομα γίνονται, γιὰ τὴ βλάβη τοῦ τόπου καὶ τῶν μνημείων. Ἀντίθετα μάλιστα ἡ παρανομία στὸ θέμα τῶν ἀρχαίων, ποὺ φανερώνεται κυρίως μὲ τὴν κατασκευὴ αὐθαιρέτων οἰκοδομῶν, ἀποτελεῖ δικλείδα ἀσφαλείας ποὺ μᾶς γλιτώνει ἀπὸ ἄλλες ἀνεπιθύμητες ἐκδηλώσεις τῶν κατοίκων αὐτοῦ τοῦ τόπου. Ἡ ἐπίσημη αὐτὴ στάση, ἀνομολόγητη ἀλλὰ πραγματικὴ, φαίνεται στὴν ἀντίληψη μεγάλων ὁμάδων τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας γιὰ τὴν ἀξία τῶν ἀρχαίων καὶ τὴ θέση τῶν ἀρχαιολόγων. Ἀνησυχεῖ μιὰ μερίδα, τεχνικῶν νομίζω, μήπως τὰ ὑποκεραμίδια ποὺ θὰ βρεθοῦν κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ μετρὸ καθυστερήσουν τὴν κατασκευὴ του. Ἄλλος ἀποκαλεῖ τὰ μέλη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας δοσιλόγους. Ἀραγε συλλογίστηκε κανεὶς ποτὲ ὅτι τὰ μνημεῖα ποὺ ὑπερασπίζονται οἱ ἀρχαιολόγοι ἀποτελοῦν καὶ τὴ μόνη μας ἐθνικὴ περιουσία καὶ ὅτι βοήθησαν καὶ αὐτὰ νὰ μὴ μεταβληθοῦμε ἐδῶ στὸν τόπο μας σὲ μιὰ μειονότητα ὅπως αὐτὲς τῆς Καυκασίας ποὺ παρακολουθοῦμε τὸν τελευταῖο καιρὸ τίς πεripeteiás τους; Θὰ θυμίσω μόνον πὼς ὁ φιλελληνισμὸς στηρίχτηκε στὰ μνημεῖα, πὼς γιὰ τὸ Αἰγαῖο καὶ τὴ Μακεδονία ζητήθηκε καὶ ζητεῖται ἡ βοήθεια καὶ ἡ συνηγορία τῶν μνημείων καὶ τῶν ἀρχαιολόγων, πὼς τὸ συνάλλαγμα ποὺ μᾶς χρειάζεται μᾶς τὸ προσφέρουν πάλι τὰ μνημεῖα καὶ πὼς ὅ,τι σώζεται σ' αὐτὸν τὸν τόπο ἀπείραχτο ὀφείλεται στὰ μνημεῖα καὶ στοὺς Ἕλληνες ἀρχαιολόγους, οἱ ὅποιοι ἦταν οἱ πρῶτοι οἰκολόγοι καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ἀπὸ ἰδεαλισμὸ καὶ ὄχι ὑπολογισμὸ. Δὲν θὰ προχωρήσω στὶς λοιπές, στὶς πνευματικὲς ὠφέλειες τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Αὐτὰ δὲν τὰ καταλαβαίνουν ὅσοι βρέθηκαν τυχαῖα στὸν κόσμον τῶν μνημείων καὶ πασχίζουν νὰ τὸν φέρουν στὰ μέτρα τῆς νοημοσύνης τους. Θὰ θυμίσω μόνον τελειώνοντας τὴ δυσάρεστη παρέμβαση, τὴν ἀπάντηση

τοῦ Καίσαρα στοὺς Ἀθηναίους μετὰ τὴ μάχη τῶν Φαρσάλων, τὸ 48 π.Χ. «πο-
σάκις ὑμᾶς ὑπὸ σφῶν αὐτῶν ἀπολλυμένους ἢ δόξα τῶν προγόνων περισώσει;»
(πόσες φορές θὰ σᾶς σώζει ἢ προγονικὴ δόξα ἀπὸ τὰ καταστροφικὰ σφάλματά
σας;). Ἐννοῶ ὅτι ὅσοι δὲν δέχονται τὰ μνημεῖα ὡς χρήσιμα καὶ τὸ ἔργο τῶν
ἀρχαιολόγων ὡς ὠφέλιμο ἄς μὴ ζητοῦν τὴ βοήθειά τους ὅταν βρίσκονται σὲ
ἀδιέξοδο. Ἄς προσπαθήσουν νὰ εἶναι τίμιοι.

Ὅπως ἔχει γίνει κανόνας τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ γύρω ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα
ἐνασχόληση χωρίζεται σὲ δύο κατηγορίες. Σ' ἐκείνην ποὺ περιέχει ὅσα ἔχουν
σχέση μὲ τὰ μνημεῖα, ἀνασκαφές, ἀναστηλώσεις, συντηρήσεις καὶ φυσικὰ δη-
μοσιεύσεις καὶ στὴ δεύτερη τὴν παρααρχαιολογική. Σ' αὐτή, τὴ δεύτερη, ἀνή-
κουν οἱ ἐκθέσεις τῶν ἀρχαίων οἱ ὁποῖες γίνονται πλέον χωρὶς τίς παλαιὰς ἰδεα-
λιστικὲς ἀντιρρήσεις τῶν ἀρχαιολόγων, ἀντίθετα μάλιστα τὰ ἀρχαῖα ταξιθεύουν
μὲ τὴ συνοδεία πρῶν ἀντιπάλων τῆς ἐξαγωγῆς τους. Οἱ σημαντικότερες ἐκ-
θέσεις στὴν Ἀθήνα κατὰ τὸ 1989 ἦταν ἐκείνη τῶν ἐλληνικῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ
Μουσείου τοῦ Ἑρμιτάζ ποὺ ἔγινε στὴν Ἑθνικὴ Πινακοθήκη καὶ ἡ τριπλὴ γιὰ
τὸ *Πνεῦμα* καὶ τὸ *Σῶμα*, τῆς ὁποίας τὸ τμῆμα τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἀρχαιότητα
ἔγινε στὸ Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἡ ἐκθεση αὐτὴ δὲν εἶχε σκοπὸ τὴν
ἐξοικείωση τῶν νέων μὲ τὰ ἀρχαῖα ἀλλὰ τὴν ὑποστήριξη μέσω τῶν ἄλλοδαπῶν
προσκεκλημένων, δημοσιογραφικῶν καὶ ἀθλητικῶν παραγόντων, τῆς τέλεσης
τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων τοῦ 1996 στὴν Ἀθήνα. Τὸ ἀν διαλύθηκε ἡ ἐκθεση
τῶν Χαλκῶν τῆς αἵθουσας Καραπάνου δὲν ἔχει καὶ τόση σημασία, πιστεύω
ὅτι τώρα ὅλα θὰ ἔχουν ἀποκατασταθεῖ.

Στὸ ἐξωτερικόν, μάλιστα στὸ Grand Palais τοῦ Παρισιῦ, ἔγινε ἐκ μέρους
μας ἡ ἐκθεση *Eros Grec*, ἔργο κυρίως γυναικῶν ἀρχαιολόγων. Δὲν ἔλειψε ἀπὸ
τὸ Παρίσι ἡ παραστατικὴ κεραμεικὴ, ἄλλωστε οἱ γενικὲς ἀρχές τῆς ἐκθεσης
βρίσκονται ὅπως ὀρίστηκε «μακριὰ ἀπὸ μεσαιωνικὲς προκαταλήψεις», οὔτε ἔ-
λειψαν ὁ Ζεὺς καὶ ὁ Γανυμήδης τῆς Ὀλυμπίας, ἡ Ἀφροδίτη τῆς Ρόδου, ἡ
Ἀφροδίτη καὶ ὁ Πάνας τῆς Δήλου, οὔτε ἀκόμη ἡ Λήδα καὶ ὁ Κύκνος καὶ τὸ
ἀνάγλυφο τοῦ Ἑχέλου.

Λέγεται ὅτι ἡ ἐκθεση εἶχε μεγάλη ἐπιτυχία καὶ εἶναι φυσικό. Ὁ Ἔρωας
πάντοτε ἀπασχολοῦσε τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοῦ ἄξιζε μιὰ ἐκθεση. Διαλέχτηκε
ὅμως ἀκατάλληλη στιγμή γιὰ τὴν ὀργάνωσή της. Τὸ 1989 συμπληρώθηκαν
200 χρόνια ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τὴν ὁποία οἱ Γάλλοι τίμησαν ὅπως
ἄρμοζε. Τῆς ἐπανάστασης αὐτῆς καὶ τῶν ἰδεῶν της παιδὶ ὑπῆρξε ἡ δική μας

Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ἡ μεγαλύτερη καὶ σπουδαιότερη κατὰ τὸν 19ο αἰώνα. Ἦταν λοιπὸν εὐκαιρία, ξεχνώντας πρόσκαιρα τὸν *Eros Grec*, νὰ προβάλουμε παράλληλα μὲ τοὺς Γάλλους τοὺς δικούς μας ἀγῶνες γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὰ ἰδανικά ποὺ τὰ ξεχνοῦν συχνὰ οἱ ξένοι, ἀφοῦ πρῶτοι τὰ ξεχνοῦν οἱ Ἕλληνες. Ἔτσι δὲν μπόρεσε νὰ ἀκουστεῖ στοὺς Παρίσι, γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὸ φιλελληνικὸ κίνημα, οὔτε ἡ φωνὴ τοῦ Ρήγα, κατεξοχὴν Εὐρωπαίου ποὺ ξεψύχησε στραγγαλισμένος στοὺς φρουριοὺς τοῦ Βελιγραδίου τὸ 1798, οὔτε οἱ κραυγὲς καὶ οἱ θρῆνοι τῶν θυμάτων τῆς Χίου ποὺ μᾶς ἀπαθανάτισε ἓνας καλλιτέχνης τῆς Γαλλίας, οὔτε θυμίσαμε πῶς λίγο μετὰ τὸν Ναπολέοντα καὶ τοὺς στρατηγούς του ὑπῆρχαν στὴν Ἑλλάδα πολέμαρχοι ὅπως ὁ Γεώργιος Καραϊσκάκης τὸν ὁποῖο μόνος ἐξακολουθεῖ νὰ ὑμνεῖ καὶ νὰ θρηνεῖ ὁ τυφλὸς ραψωδός, ὁ στρατιώτης ποὺ πολέμησε μαζί του στοὺς Φάληρο. Ἐμεῖς τοὺς ξεχάσαμε καὶ ἡ λήθη εἶναι δεύτερος θάνατος.

Ἄν ὅμως λησμονήσαμε ὅσους ἀγωνίστηκαν γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἐλευθερία πρὶν ἀπὸ 169 χρόνια, δὲν πρέπει νὰ ξεχάσουμε αὐτοὺς —πολλοὶ βρίσκονται μέσα σὲ τούτη τὴν αἵθουσα— ποὺ πρὶν ἀπὸ πενήντα χρόνια πολέμησαν γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἐλευθερία καὶ τὴν ἐλευθερίαν ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Στις 28 Ὀκτωβρίου συμπληρώνονται 50 χρόνια ἀπὸ τὸν πόλεμο τοῦ '40. Σᾶς τὸ ὑπενθυμίζω γιὰτι

καὶ τὰ ἀρχαῖα εἶχαν τὸ μερίδιό τους στὸ μεγάλο ἐθνικὸ ἀγώνα τοῦ τόπου καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι εἶχαν καὶ ἓνα ἐπὶ πλέον καθήκον νὰ ἐκπληρώσουν. Ἐπρεπε νὰ ξαναθάψουν τὰ ἀρχαῖα καὶ νὰ τὰ προφυλάξουν. Ἡ Ἑταιρεία γιὰ νὰ τιμήσει μὲ τὸν τρόπο τῆς τῇ μεγάλῃ ἐπέτειο, γιὰ νὰ τιμήσει ἐκείνους ποὺ φρόντισαν τότε γιὰ τὰ ἀρχαῖα καὶ γιὰ νὰ θυμίσει στοὺς νεώτερους ὅτι τὰ ἀρχαῖα δὲν σώθηκαν μόνον τους ἀλλὰ μὲ τῇ φροντίδᾳ λίγων ἀτόμων, θὰ ἐκδώσει τόμο ὅπου θὰ ἐξιστορεῖται ἡ περιπέτεια τῆς ἀπόκρυψης τῶν ἀρχαίων ὅπως καὶ ὅσα ἔγιναν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κατοχῆς.

Φτάσαμε στὸ τέλος τῆς ἀναδρομῆς μας. Τὸ 1989 βρίσκεται, ὅσο ἀξιζε, ἀποτυπωμένο στὸ χαρτί. Ἄς θυμηθοῦμε πὼς ἓνα χρόνο πρὶν τὸ θεωρούσαμε μέλλον καὶ πλάθαμε σχέδια· πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ σχέδια ἔγιναν πραγματικότητας, ἀλλὰ ὅμως παραμένουν ἀκόμῃ ὡς εὐγενικὲς ἐπιθυμίες. Πρόθεσή μας εἶναι νὰ δώσουμε ζωὴ καὶ σ' αὐτές· ἂν δὲν τὸ πετύχουμε, θὰ ἔχουμε τουλάχιστον τὴν ἱκανοποίηση ὅτι προσπαθήσαμε.

Ὅπως καὶ πέρυσι σᾶς εἶχα ἐπισημάνει οἱ ἀνασκαφές τοῦ 1989 ὑπῆρξαν πολυάριθμες παρὰ τὶς ἀντίθετες ἐπιθυμίες μας. Γιὰ νὰ ἀλλάξει ὅμως ἡ Ἑταιρεία χαρακτῆρα καὶ συνήθειες θὰ χρειαστεῖ ἀκόμῃ λίγος χρόνος, ἀναγκαῖος γιὰ νὰ γίνῃ φανερὸ σὲ ὅλους ὅτι ἡ διενέργεια ἀνασκαφῶν ἀποτελεῖ πλέον δευτερεύον στοιχεῖο στὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα καὶ ὅτι πρωτεύει ἡ μελέτῃ τῶν ὄσων ἔχουμε ἔως τώρα ἀποκαλύψει.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

Ἡ Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογικὴ
τῆς πρώτης περιόδου
1837-1860

ἐπανεκδόθηκε φωτομηχανικῶς
σὲ ὀκτῶ μέρη χαρτόδετα
μὲ εὐρετήρια καὶ πίνακες, ὥς ἐξῆς:

- Πρῶτο μέρος: τόμοι 1-3 (1837-1839 σελ. 1-295)
Δεύτερο μέρος: τόμοι 4-7 (1840-1843 σελ. 296-637)
Τρίτο μέρος: τόμοι 8-9 (1852-1853 σελ. 637α-1084)
Τέταρτο μέρος: τόμοι 10-11 (1854-1855 σελ. 1085-1330)
Πέμπτο μέρος: τόμοι 12-13 (1856-1857 σελ. 1331-1650)
Ἑκτο μέρος: τόμοι 14-15 (1858-1859 σελ. 1651-1910)
Ἑβδομο μέρος: τόμος 16 (1860 σελ. 1911-2106)
Ὀγδοο μέρος: Εὐρετήρια, πίνακες

Πωλοῦνται μόνον πλήρεις σειρὲς
στὸ μέγαρο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

ΝΕΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

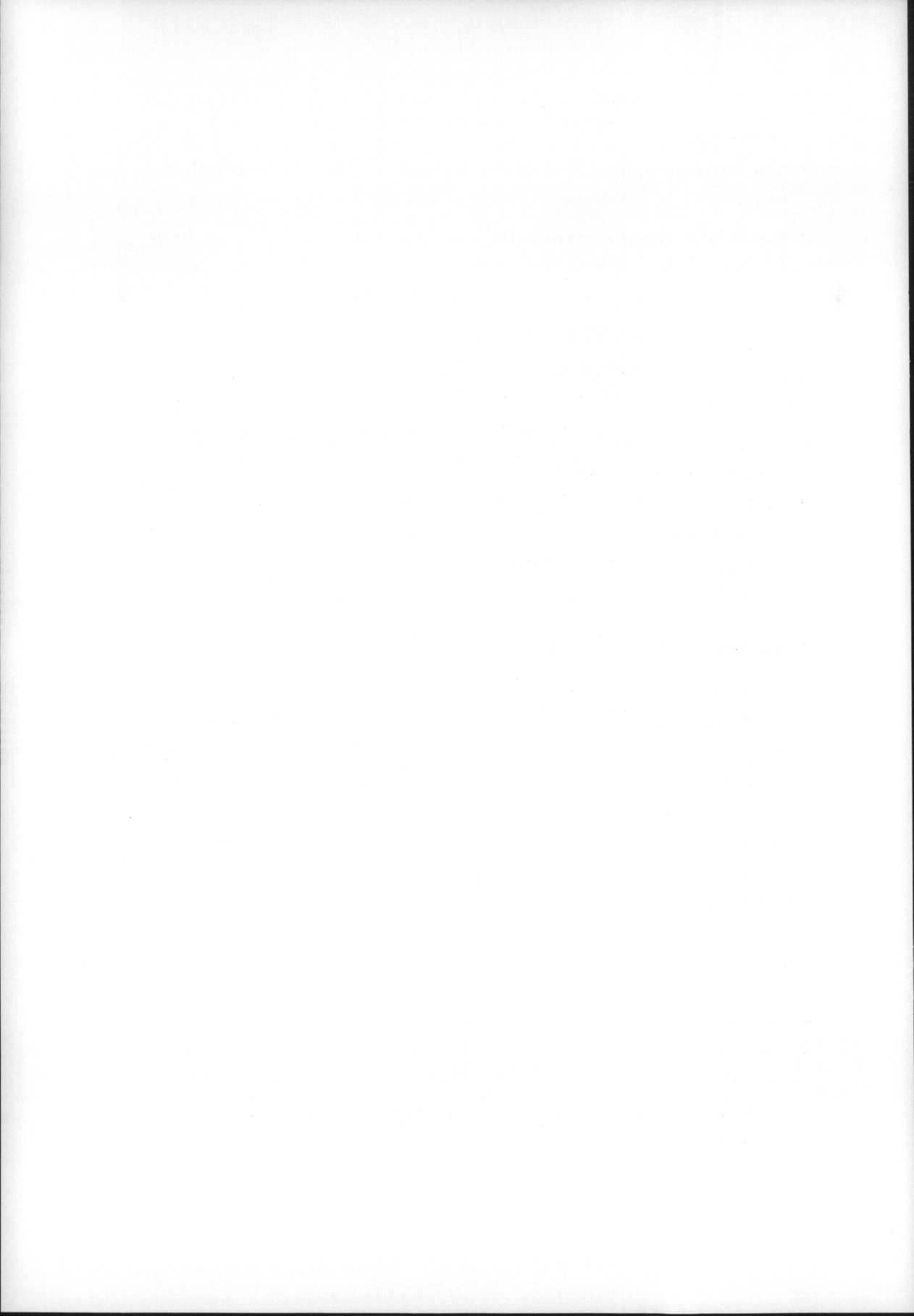
Περιοδικά

- *Ἡ Ἐφημερίς Ἀρχαιολογική τῆς Πρώτης Περιόδου: 1837-1860* (φωτο-μηχανικὴ ἀνατύπωση, 8 τόμοι)
- *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς* 1988 (τόμος 127)
- *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς* 1989 (τόμος 128)
- *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς* 1990 (τόμος 129)
- *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 1987 (τόμος 142)
- *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 1988 (τόμος 143)
- *Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1990* (τόμος 37)
- *Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1991* (τόμος 38)
- *ΕΛΔΑΕ (Ἐνημερωτικὸ Δελτίο τῶν Ἑταίρων τῆς Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας)*, τόμος 1991 (τεύχη 14-18)
- *Ο ΜΕΝΤΩΡ* (πρώην *ΕΛΔΑΕ*), τόμος 1992 (τεύχη 19-23)

«Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας»

- ΕΥΑΣ ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ, *Ἀνασκαφὲς Νάξου. Οἱ ἀνάγλυφοι πίθοι.*
- *Τὰ μνημεῖα τῆς Δήλου. Πρόσφατα ἔργα συντήρησης καὶ στερέωσης.*
- ΛΥΔΙΑΣ ΠΑΛΑΙΟΚΡΑΣΣΑ, *Τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Μοννιχίας.*
- *Ἀκρωτήρι Θήρας. Εἴκοσι χρόνια ἔρευνας (1967-1987). Συμπεράσματα - Προβλήματα - Προοπτικὲς. Ἡμερίδα, Ἀθῆναι 19 Δεκεμβρίου 1987. Μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ ΧΡΙΣΤΟΥ ΝΤΟΥΜΑ.*

- ΔΗΜ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΥ, *Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και 'Ανατολική Μακεδονία*.
- KLAUS-VALTIN VON EICKSTEDT, *Beiträge zur Topographie des antiken Piräus*.
- ΜΑΡΙΑΣ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΓΚΟΦΑ, *Ἡ νεολιθική Νέα Μάκρη. Τὰ οἰκοδομικά*.
- ΔΗΜ. ΖΙΡΩ, *Ἐλευσίς. Ἡ κυρία εἴσοδος τοῦ ἱεροῦ*.
- (†) ΔΗΜ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ - Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Ὁ Τύμβος τῆς Νικήσιανης*.
- ΠΑΝΟΥ ΒΑΛΑΒΑΝΗ, *Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια. Συμβολὴ στὴν ἀττικὴ ἀγγειογραφία τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.*
- Μ. ΑΣΠΡΑ-ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ, *Οἱ μικρογραφίες τοῦ Ἀκαθίστου στὸν κώδικα Garrett 13 Princeton*.
- ΙΩ. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΥ, *Βαλέριος Στάης*.
- EVA SIMANTONI-BOURNIA, *La céramique à reliefs au Musée de Chios*.
- Ἀρχεῖον τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς. Ἐδρετήρια τῶν περιοδικῶν «Ἀθήναιον» (1872-1881) καὶ «Φιλίστωρ» (1861-1863).
- ΣΤΕΛΛΑΣ ΔΡΟΥΓΟΥ, *Ἀνασκαφὴ Πέλλας 1957-1964. Οἱ πήλινοι λόγχοι*.
- ΠΟΛ. ΜΕΤΑΞΑ-MUHLY, *Μινωικὸς λαξευτὸς τάφος στὸν Πόρο Ἡρακλείου*.

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Πίν. 1-14)

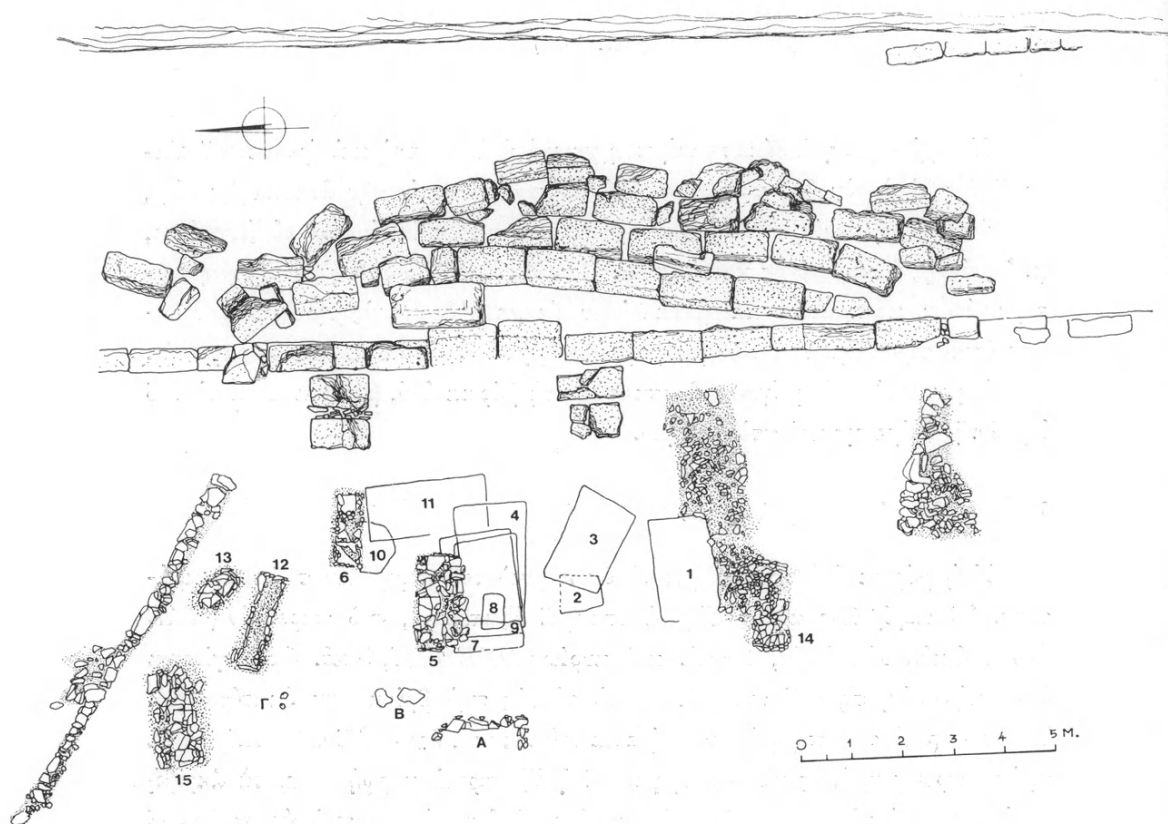
Συνεχίστηκε για δέκατη πέμπτη χρονιά η ανασκαφή και έρευνα του Ραμνούντος από τον υπογραφόμενο. Τη συνεχή έποπτεία τής ανασκαφής είχε, όπως πάντα, η κυρία Έλένη Θεοχαράκη. Τα σχέδια εκπόνησαν οι ζωγράφοι, κ. Ιωάννης Γιαρμενίτης και η κυρία Μανόλια Σκουλούδη. Τη συντήρηση των εύρημάτων, κεραμικών και μεταλλίνων έκαμε η δεσποινίς Άνναστασία Βουτσινά και την επιμέλεια των μαρμαρικών έργασιών είχε ο κ. Νικ. Καραμαλής.

Τη χρονιά τούτη έγιναν ανασκαφές στη βόρεια όδό, βορειοανατολικά του ιερού τής Νέμεσης και στο φρούριο.

Βόρεια όδος. Ό περίβολος του Φανοκράτους

Στη βόρεια όδο έρευνήθηκε τὸ έσωτερικὸ τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους. Ό περίβολος αὐτὸς εἶχε ανασκαφεῖ ἐξωτερικά, στὸ παρελθόν (ΠΑΕ 1978, 4 κέ., ΑΕ 1979, 29 κέ. καὶ κυρίως ΠΑΕ 1987, 5 κέ. ὅπου γίνεται ὀριστικὴ διάκριση τοῦ περιβόλου ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ βρίσκονται ἐκατέρωθεν). Τὸ έσωτερικὸ τῶν περιβόλων ἀφήνεται πάντοτε νὰ έρευνηθεῖ τελευταῖο γιατί πρέπει προηγουμένως νὰ διασαφηνιστεῖ ἡ ἐξωτερικὴ μορφή τους, τὰ ἀκριβῆ ὅριά τους καὶ νὰ ἀποδοθοῦν στὸν καθένα τὰ ἐπιστήματα ποὺ ἔχουν βρεθεῖ ἐμπρὸς ἢ στὴν περιοχὴ τους.

Ἡ ἐπίχωση τοῦ περιβόλου, ὁ τύμβος, σχηματίστηκε μὲ τὴ συσσώρευση καθαροῦ καστανοῦ χώματος ποὺ περιεῖχε λίγες μικρὲς πέτρες καὶ θραύσματα τοῦ τοπικοῦ σχιστολιθικοῦ βράχου. Στὸ νότιο μέρος τοῦ περιβόλου ὑπάρχουν στρώσεις ἀπὸ λιθάρια, μάλιστα μεταξὺ τῶν τάφων 1 καὶ 14 ἀγνωστῆς χρησιμότητος. Ἀνάμεσα στὰ νοτιότερα λιθάρια ὑπῆρχαν θραύσματα πώρου καὶ μικρῶν γλυπτῶν, ὅπως δεξιὸς πῆχυς μήκ. 0.06 μ. ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο (904) καὶ ἀριστερὴ κνήμη μήκ. 0.05 μ. ἐπίσης ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο (905) ποὺ προέρχονται, προφανῶς, ἀπὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο. Μιὰ ἀκόμη ἀρι-

Εἰκ. 1. Ὁ περίβολος τοῦ Φανοκράτους. (Σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη.)

στερή κνήμη από πεντελικό μάρμαρο μήκ. 0.056 μ. (906) βρέθηκε στην επίχωση τῆς καύσης 1.

Ἡ προέλευση τοῦ χρώματος τοῦ τύμβου δὲν ἐξακριβώθηκε. Μέσα σ' αὐτὴν βρέθηκαν θαλάσσια γεωμετρικῶν, ἀρχαϊκῶν μελανομόρφων, ἐρυθρομόρφων, μελαμβαφῶν ἀγγείων καθὼς καὶ χρηστικῶν καὶ μαγειρικῶν σκευῶν, σὲ μικρὸ ἀριθμὸ καὶ κακὴ διατήρηση.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου ἐρευνήθηκαν 15 ταφές (εἰκ. 1, πίν. 1α), ἀπὸ τίς ὁποῖες στίς 9 εἶχε προηγηθεῖ καύση τοῦ νεκροῦ, οἱ 4 ἦταν κεραμοσκεπεῖς, μία εἶχε γίνεи σὲ δυὸ ἐνωμένες κυψέλες καὶ μία εἶχε γίνεи σὲ λάκκο ποὺ εἶχε ἐπενδυθεῖ μὲ κορινθιακὲς κεραμίδες. Ὁ προσανατολισμὸς ὄλων τῶν ταφῶν ἦταν ἀπὸ Α πρὸς Δ πλὴν μιᾶς ποὺ ἐκτεινόταν ἀπὸ Β πρὸς Ν (πίν. 1β).

Ἀπὸ τίς καύσεις τῶν νεκρῶν τρεῖς εἶναι ἀμφίβολες ἐξαιτίας τῆς μικρῆς ἔκτασης ποὺ καταλαμβάνουν καὶ μόνον ἡ ὑπαρξὴ ἀνθρώπινων ὀστέων ἐπιτρέπει νὰ ἀποδοθοῦν τὰ λείψανα ποὺ σώζονται σὲ ταφῇ.

Τὰ σκάμματα τῶν καύσεων ἦταν ἀρκετὰ μεγάλα καὶ ἀβαθῆ. Οἱ διαστάσεις τοὺς ποικίλλουν καὶ ἔχουν μῆκος 2.20 - 2.50 μ. καὶ πλάτος 1.20 - 1.50 μ. Στὰ τοιχώματά τοὺς βρέθηκε, σὲ ἀρκετὴ ἔκταση, λείψανα κονιάματος ἀπὸ ἔντονα κόκκινο χῶμα. Κτερίσματα δὲν ὑπῆρχαν καὶ οἱ σκελετοὶ εἶχαν ὑποστεῖ τέλεια καύση. Μόνο στίς ὑπ' ἀρ. 3, 4 καὶ 8 βρέθηκαν στλεγγίδες.

Ἀπὸ τοὺς πέντε κεραμοσκεπεῖς τάφους (5, 6, 13, 14, 15) οἱ τέσσερις σώθηκαν σὲ καλὴ κατάσταση, ἐνῶ ὁ 6 εἶχε φθαρεῖ σημαντικά. Τὸν ἕναν ἀπὸ αὐτοὺς, τὸν 13, ἀποτελοῦσαν δύο κυψέλες ἐνωμένες στὰ χεῖλη.

Τοῦ τάφου 12 οἱ πλευρὲς καὶ ὁ πυθμὲνας εἶχε ἐπένδυση ἀπὸ κορινθιακὲς κεραμίδες. Ἀνῆκε σὲ ἀγόρι προφανῶς, γιατί βρέθηκαν μαζὶ μὲ τὸν ἐξαιρετικῆς διατήρησης σκελετὸ καὶ 48 ἀστράγαλοι.

Πίσω, δυτικὰ, ἀπὸ τίς ταφές βρέθηκαν δύο θέσεις ταφικῶν προσφορῶν. Ἡ μία, ἡ νοτιότερη, ὀρίζεται ἀπὸ μιὰ σειρὰ λίθων ποὺ σχηματίζουν γωνία καὶ ἡ ἄλλη ἀπὸ δύο ἀργοὺς λίθους.

Καύσεις

Οἱ καύσεις τῶν νεκρῶν εἶχαν γίνεи σὲ ὀρθογώνιους λάκκους διαστ. περίπου 2.20×1.20 μ. μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ Α πρὸς Δ πλὴν τοῦ 11 ὁ ὁποῖος ἐκτείνεται ἀπὸ Β πρὸς Ν. Οἱ πλευρὲς τῶν λάκκων ἦταν καθαρὰ σκαμμένες καὶ εἶχαν ἐπάλειψη πᾶχ. 0.02-0.04 μ. ἀπὸ ἔντονα κόκκινο χῶμα λόγω τῆς

ἐπίδρασης τῆς φωτιᾶς. Πιθανῶς ἡ ἐπάλειψη ἔγινε γιὰ νὰ συγκρατηθοῦν τὰ τοιχώματα τῶν λάκκων οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀνοιχτεῖ σὲ τεχνητὸ τύμβο.

Τὸ βάθος τῶν λάκκων δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ ἐξακριβωθεῖ γιὰτι ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ τύμβου λείπει, πιθανῶς ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἤδη χρόνια, τὸ ἀνώτερο μέρος ὑπολογιζομένου ὕψ. 1 μ. καὶ πλέον. Τὸ σωζόμενο βάθος τῶν λάκκων 4, 7, 9, 11 ποίκιλλε ἀπὸ 0.70 ἕως 1.30 μ. Τῶν λάκκων 1 καὶ 3 σώθηκε μικρὸ μέρος κατὰ τὸ ὕψος καὶ τοῦ 2 μόνον ὁ πυθμένας.

Οἱ καύσεις περιορίζονται στὸ κεντρικὸ μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ περιβόλου. Παρατηρήθηκε μάλιστα ἐπιμονὴ στὴ συνεχῆ χρήσιν τοῦ ἴδιου χώρου, γιὰτι ἡ καύση 2 καταλαμβάνει τὴ ΝΔ γωνία τῆς 3, ἡ καύση 4 ἐκτείνεται στὸ χωρὶ τῶν καύσεων 7, 9 καὶ 11, ἡ καύση 9 κατέλαβε μέρος τῆς 7 καὶ ἡ καύση 1 ἔχει χρησιμοποιηθεῖ δύο φορές.

Οἱ λάκκοι τῶν καύσεων εἶχαν γεμιστεῖ μὲ χῶμα καστανὸ ποὺ περιεῖχε μικρὰ θραύσματα σχιστολίθου ὅπως αὐτὰ ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τοῦ τύμβου. Δὲν βρέθηκαν ἀλλακώσεις γιὰ τὸν ἀερισμὸ τῆς φωτιᾶς.

Λείψανα ξύλων βρέθηκαν στὸν πυθμένα τῶν λάκκων 1, 4, 7 καὶ 9, μάλιστα κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν πλευρῶν. Πιθανὸν νὰ ἀνήκουν σὲ σχάρες ἢ φορεῖα. Τὰ λείψανα αὐτὰ ἀνήκουν σὲ λεπτοὺς κορμούς δένδρων ἢ σὲ χονδρὰ κλαδιά.

Τὰ ὑπολείμματα τῶν καύσεων σχημάτιζαν στρῶμα πάχους περίπου 0.10 μ. Ἡ ἀποτέφρωση τῶν νεκρῶν ἦταν σχεδὸν πλήρης καὶ μόνον ἀσήμαντα λείψανα ὀστέων διασώθηκαν. Ἀπὸ τὴ θέσιν ποὺ εἶχαν τὰ ἀσήμαντα αὐτὰ λείψανα ὀστέων διαπιστώθηκε ὅτι οἱ νεκροὶ εἶχαν τοποθετηθεῖ στὴν πυρὰ σὲ τεταμένη στάση, μὲ τὸ κεφάλι πρὸς Α, στίς καύσεις 1 καὶ 3. Στὴν καύση 11 τὸ κεφάλι ἦταν πρὸς Ν.

Στίς καύσεις 2, 3, 4 καὶ 8 βρέθηκαν στλεγγίδες ποὺ δείχνει πὼς οἱ νεκροὶ ἦταν ἀγόρια. Τὰ λοιπὰ εὐρήματα ἦταν μικρὴ ἄβαφη χύτρα (907) στὴν καύση 2, κεφάλι εἰδωλίου σειληνοῦ στὸ κοινὸ ταφικὸ στρῶμα τῶν καύσεων 4, 7 καὶ 9 καὶ λίγα σιδερένια καὶ χάλκινα καρφιά.

Ἡ καύση 8, πάνω στίς ταφές 4, 7 καὶ 9 καὶ ἡ καύση 10 μεταξὺ τῶν κεραμοσκεπῶν τάφων 5 καὶ 6 εἶναι πολὺ μικρῆς ἔκτασης καὶ ἀπέδωσαν λείψανα ὀστέων, στὴν 8 μάλιστα βρέθηκε θραῦσμα στλεγγίδος. Ἀπὸ ὅ,τι βρέθηκε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς κανονικὲς καύσεις.

Κεραμοσκεπεῖς τάφοι

Οἱ τάφοι τοῦ εἵδους αὐτοῦ εἶναι τέσσερις (5, 6, 14, 15), προσανατολισμένοι ἀπὸ Α πρὸς Δ. Ὁ τάφος 5 ἔχει κατασκευαστεῖ μερικῶς στὶς καύσεις 7 καὶ 9 καὶ γι' αὐτὸ εἶχε ὑποστεῖ καθίζηση στὴ ΝΑ γωνία του.

Οἱ τάφοι 5 καὶ 6 ἦταν κατασκευασμένοι ἀπὸ τέσσερις στρωτῆρες κεραμίδες λακωνικοῦ τύπου, δύο γιὰ κάθε πλευρὰ καὶ τεμάχιο στρωτῆρος γιὰ τὶς στενὲς πλευρές. Ἡ ἔνωση τῶν στρωτῆρων τῶν μακρῶν πλευρῶν καλυπτόταν μὲ λακωνικὲς καλυπτῆρες κεραμίδες. Οἱ στρωτῆρες τοῦ τάφου 6 καὶ οἱ καλυπτῆρες τοῦ τάφου 5 εἶχαν μελανὸ γάνωμα. Οἱ τάφοι 14 καὶ 15 δὲν εἶχαν πλάγιες στρωτῆρες κεραμίδες ἀλλὰ μόνον καλυπτῆρες.

Οἱ νεκροὶ τῶν τάφων 5, 14 καὶ 15 εἶχαν τοποθετηθεῖ κατευθεῖαν στὸ χῶμα μὲ τὸ κεφάλι πρὸς Α. Ὁ νεκρὸς τοῦ τάφου 6 εἶχε τοποθετηθεῖ στὴν κοίλῃ πλευρὰ δύο στρωτῆρων λακωνικῶν κεραμίδων. Ἀπὸ τὰ λίγα ὅσα πού βρέθηκαν καὶ ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ τάφου φαίνεται πὼς ὁ νεκρὸς ἦταν παιδί.

Κτερίσματα δὲν βρέθηκαν στοὺς κεραμοσκεπεῖς τάφους ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα μελαμβαφὲς πινάκιο πού βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὴ Δ πλευρὰ τοῦ τάφου 6 (πρβ. *Agora* XII ἀρ. 1574 πίν. 69, τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.) καὶ 11 σιδηρὰ πλατυκέφαλα καρφιά μὲ βραχὺ στέλεχος. Βρέθηκαν γύρω ἀπὸ τὰ ἄκρα πόδια τοῦ νεκροῦ τοῦ τάφου 14 καὶ προφανῶς ἦταν διακοσμητικά.

Οἱ κεραμοσκεπεῖς τάφοι ποικίλλουν σὲ διαστάσεις. Ὁ τάφος 5 ἦταν 0.80×1.90 μ., ὁ τάφος 6 ἦταν 0.60×1.52 μ., ὁ 14 ἦταν 0.70×1.70 μ. καὶ ὁ 15, ὁ νοτιότατος, 0.80×1.80 μ.

Παιδικὴ ταφή

Ὁ τάφος 13 ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κυψέλες ἐνωμένες στὰ χεῖλη καὶ εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ. Οἱ κυψέλες εἶχαν ἀποτεθεῖ σὲ κοῖλο ὄρυγμα καὶ τὸ ὕψος τους εἶναι 0.40 μ. καὶ ἡ διάμετρος κατὰ τὰ χεῖλη 0.37 μ. Παρὰ τὸ ὅτι βρέθηκαν σὲ θραύσματα ἔγινε δυνατὴ ἡ ἀποκατάστασή τους (908, 909). Περιεῖχαν καθαρὸ χῶμα καὶ ἐλάχιστα λείψανα τοῦ παιδικοῦ σκελετοῦ. Στὸ ἐσωτερικόν, στὸ μέσον τοῦ τάφου, βρέθηκε ὡς κτερίσμα μελαμβαφὲς σκυφίδιο (910). Ἐξω ἀπὸ τὸν τάφο, στὸ μέσον περίπου τῆς ΝΔ πλευρᾶς, βρέθηκε μικρὴ ἄβαφη μόνωτη χύτρα (911) τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (πρβ. *Agora* XII ἀρ. 1403) καὶ πυξίδα μελαμβαφῆς μὲ πόδι (912) τοῦ τελευταίου τετάρτου

τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (πρβ. *Agora* XII ἀρ. 1282). Γιὰ κάλυμμα τῆς πυξίδας εἶχε χρησιμοποιηθεῖ μελαμβαφές πινάκιο (913).

Τάφος κιβωτιόσχημος

Ὁ τάφος αὐτός, ὁ 12, εἶχε προσανατολισμὸ ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ. Ἦταν λάκκος διαστάσεων 0.54×2.10 μ. ἐπενδυμένος κατὰ τὶς 5 πλευρὲς του (4 πλευρὲς καὶ πυθμένας) μὲ στρωτῆρες κεραμίδες κορινθιακοῦ τύπου. Στὶς μακρὲς πλευρὲς καὶ στὸν πυθμένα εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ 3 στρωτῆρες, στὶς στενὲς πλευρὲς εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ τμήματα στρωτῆρων. Τρεῖς ἀκόμη στρωτῆρες ποὺ βρέθηκαν σὲ κομμάτια μέσα στὸν τάφο χρησίμευαν ὡς κάλυμμα.

Ὁ νεκρός, ἔφηβος προφανῶς, ἦταν ὕψις μὲ τὸ κεφάλι πρὸς ΝΑ, τὰ χέρια τεντωμένα κατὰ μῆκος τοῦ σώματος καὶ τὰ ἄκρα πόδια ἐνωμένα. Διπλὴ σειρὰ ἀστραγάλων, 48 συνολικά, ἐκτεινόταν διαγωνίως ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ δεξιοῦ πήχεως μέχρι τῆς ἀριστερῆς κνήμης. Πέντε ἀπὸ αὐτοὺς ἔχουν κοιλότητες γεμάτες μολύβι. Ἀνάμεσα στὰ σκέλη τοῦ νεκροῦ, ὕψηλά, βρέθηκε μελαμβαφές ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο μὲ διακόσμηση ἐδαφοχρώμου ἀνθεμίου (914) τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

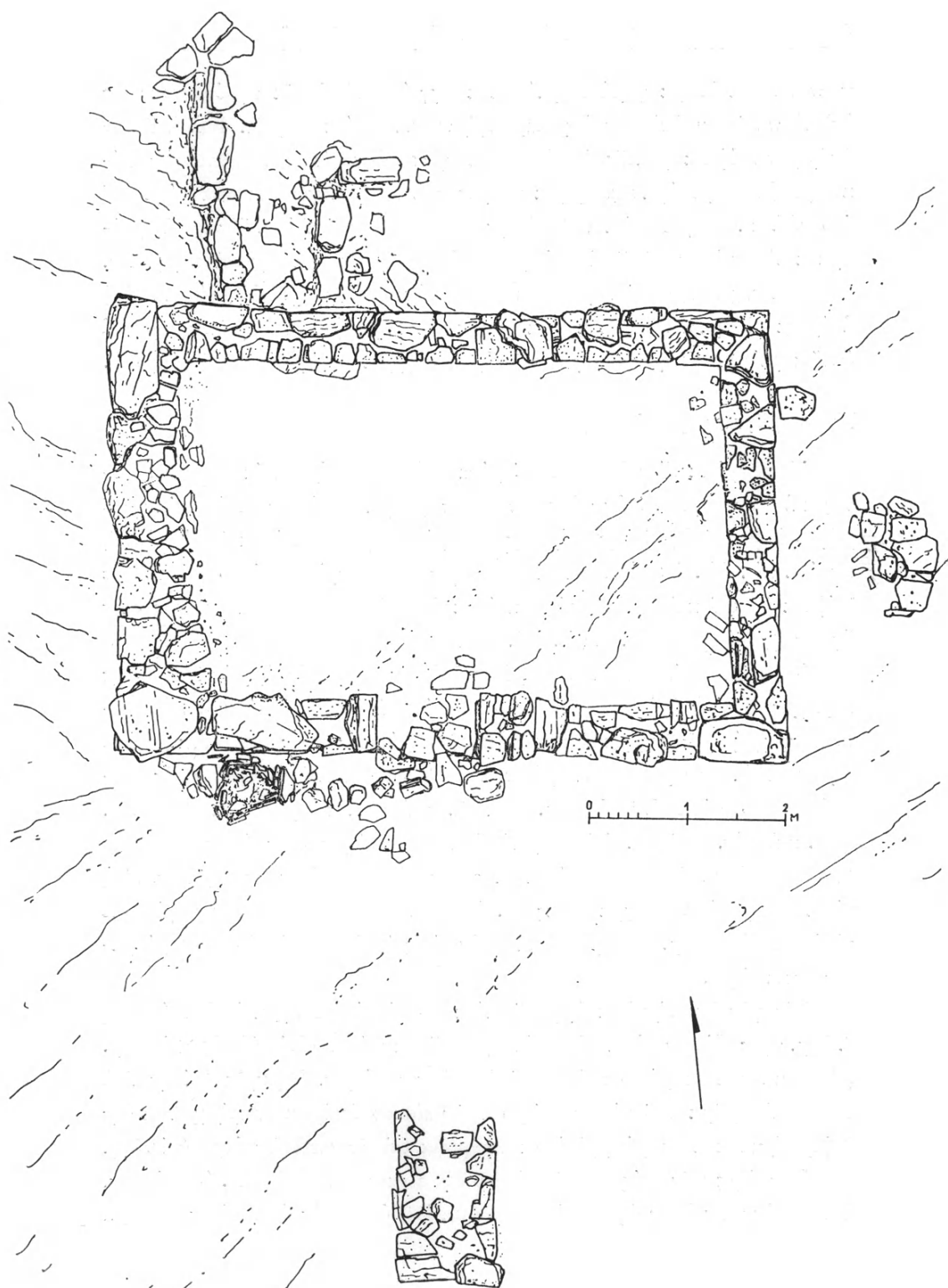
Οἱ κεραμίδες ἔχουν μῆκος 0.68 μ., πλ. 0.50 μ. καὶ πᾶχ. 0.06 μ.

Τόποι προσφορῶν

Στὸ βορειοδυτικὸ μέρος τοῦ περιβόλου ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς τόποι προσφορῶν (*Opferplatz*) γεμάτοι θραύσματα ἀγγείων. Ὁ πρῶτος (Α) ὀρίζεται ἀπὸ Α καὶ Ν ἀπὸ μία σειρὰ ὀρθίων πλακοειδῶν ἀργῶν λίθων καὶ περιεῖχε θραύσματα ἀγγείων τὰ ὅποια σχημάτιζαν στρῶμα πάχους περίπου 0.20 μ. Τὰ περισσότερα ἔφεραν ἔγνη πυράκτωση, ὅχι ὅμως καὶ ὁ τόπος ὅπου εἶχαν ἀποτεθεῖ καὶ ὅπου οὔτε στάχτη οὔτε κάρβουνα βρέθηκαν (πίν. 2α).

Ἀπὸ τὰ θραύσματα ἀπαρτίστηκε μεγάλος ἀριθμὸς ἀγγείων, ἄνω τῶν 100, σχημάτων ἐπαναλαμβανομένων: ἀκόσμητα ταινιωτὰ πινάκια, μικρὰ μελαμβαφῆ πινάκια, μελαμβαφεῖς ἀσκοὶ καὶ κἀνθαροὶ, ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσεως κ.ἄ. ποὺ χρονολογοῦνται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (πίν. 2β).

Πλαί καὶ ΒΑ τοῦ τόπου Α σὲ τάφο πλ. 1 μ. καὶ μῆχ. 2 μ. (Β) βρέθηκαν, κάτω ἀπὸ στρῶμα καστανοῦ χρώματος ἀνάμικτου μὲ θραύσματα πουριῶν, ἄφθονα θραύσματα ἀγγείων. Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ σκάμματος δυὸ λίθοι κάλυ-

Είκ. 2. 'Ο ναῖσκος ΒΑ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης σὲ κάτοψη. (Σχ. Μαν. Σκουλούδη.)

πταν ἄλλο κοίλωμα γεμάτο θραύσματα ἀγγείων τὰ ὅποια προέρχονταν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ λεπτὰ μελαμβαφῇ πυρακτωμένα ἀγγεῖα. Καὶ ἐδῶ δὲν ὑπάρχουν λείψανα φωτιᾶς. Ἀπὸ τὰ θραύσματα ἀπαρτίστηκαν ταινιωτὸ πινάκιο μὲ ζῶνες γανώματος, τμῆμα χύτρας κ.ἄ. Χρονολογοῦνται στὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Μερικὰ εἶναι παλαιότερα, τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα. Ἴσως τὰ θραύσματα αὐτὰ νὰ ἀποτελοῦν ἀποθέτη παλαιότερο τῆς κατασκευῆς τοῦ περιβόλου.

Τέλος, μεταξὺ τοῦ τάφου 15 καὶ τοῦ τόπου προσφορῶν Β βρέθηκαν (Γ) ἀνάμεσα σὲ ἀρκετὰ ὄστρακα τρία ἄβαφα οἰκιακῆς χρήσης ἀγγεῖα, χύτρες οἱ ὁποῖες φαίνονται λίγο νεώτερες τῶν ὁμοίου σχήματος ἀγγείων τοῦ τόπου Α.

Ναῖσκος ἄγνωστης θεότητας

Ἀπὸ χρόνια εἶχε ἐπισημανθεῖ μέσα στὴν αὐτοφυῆ φυτεία τοῦ Ραμνοῦντος καὶ εἶχε δηλωθεῖ ὡς πύργος στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τῶν ἐρειπίων τοῦ χώρου ΒΑ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης ὀρθογώνιο ἀρχαῖο κτίσμα (ΙΑΕ 1976, παρ. 9. πίν. Α'). Ὁ συστηματικὸς καθαρισμὸς τοῦ γύρω χώρου ἀποκάλυψε λείψανα βωμοῦ καὶ τὸ ὀρθογώνιο κτίσμα ἀποδείχτηκε ὅτι ἦταν μικρὸς ναὸς ἄγνωστης θεότητας (εἰκ. 2, πίν. 3α).

Ὁ ναῖσκος εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ ἐπιφανειακοὺς ἀργοὺς λίθους τῆς περιοχῆς, κυρίως ἀπὸ σχιστολίθους, σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν διακρίνεται ἡ χρῆση λιθουργικοῦ ἐργαλείου. Τὸ μέγεθός τους ποικίλλει. Εἶναι σχεδὸν ἀπόλυτα προσανατολισμένος ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ οἱ ἐξωτερικὲς διαστάσεις του εἶναι 4.60-4.65 μ. (ἀνατολ. καὶ δυτ. τοῖχος) × 6.72-6.82 μ. (βορ. καὶ νότ. τοῖχος). Ἐσωτερικὰ ἔχει ἀντιστοίχως διαστάσεις 3.30-3.50 × 5.30-5.50 μ., ἔχει δηλαδὴ ὁ ναῖσκος μεγαλύτερο πλάτος παρὰ βάθος. Στὴ νότια πλευρὰ ἔχει ἄνοιγμα θύρας πλ. 1.60 μ., τὸ ὁποῖο κάποτε περιορίστηκε μὲ ξερολιθιά σὲ 1 μ. Μακρὸς πλακοειδῆς λίθος ὀρίζει τὸ δάπεδο τοῦ ἀνοίγματος ὡς κατώφλι.

Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ νότια ὀψὲς τοῦ ναῖσκου, στὸ κέντρο τῆς καὶ σὲ ἀπόσταση 3.65 μ. πρὸς Νότο σῴζεται τὸ θεμέλιο βωμοῦ διαστάσεων 1.10 (Α-Δ) × 1.60 μ. (Β-Ν) κατασκευασμένου καὶ αὐτοῦ ἀπὸ ἀργὲς πέτρες. Ἐμπρὸς ἐπίσης ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ναῖσκου ὑπάρχει μικρὴ χοανοειδῆς δεξαμενὴ κατασκευασμένη μὲ ὄρθια κεραμίδια καὶ πλακοειδεῖς πέτρες (πίν. 3β).

Τὸ πάχος τῶν τοίχων τοῦ ναῖσκου δὲν εἶναι παντοῦ τὸ ἴδιο. Ὁ βόρειος, ἀνατολικὸς καὶ νότιος ἔχουν πάχος 0.55 μ., ἐνῶ ὁ δυτικὸς ἔχει πάχος 0.80 μ.,

εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ μεγαλύτερους λίθους καὶ σώζεται σὲ μεγαλύτερο ὕψος ἀπ' ὅσο οἱ ἄλλοι. Τοῦτο ὀφείλεται κυρίως στὴν ἔντονη κατωφέρεια τοῦ ἐδάφους ἐξαιτίας τῆς ὁποίας ὁ δυτικὸς τοῖχος χρησίμευε καὶ ὡς ἀνάλημμα τοῦ ναῖσκου.

Ὅπως μὲ βεβαιότητα περιμέναμε, καὶ ὁ ναῖσκος δὲν εἶχε ξεφύγει ἀπὸ τὴν πληθωρική δραστηριότητα τοῦ Στάη, ὁ ὁποῖος τὸν εἶχε ἀνασκάψει μέχρι τοῦ βράχου. Δὲν βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ του οὔτε θραῦσμα κεραμιδιοῦ ἢ ἀγγείου.

Ὁ βράχος τοῦ δαπέδου τοῦ ναῖσκου ἔχει ἔντονη κλίση ἀπὸ Β πρὸς Ν. Τὸ βόρειο τμῆμα τοῦ δαπέδου βρίσκεται ὑψηλότερα τοῦ λίθου ποὺ χρησιμεύει σήμερα ὡς κατώφλι. Πιθανὸν λοιπὸν νὰ εἶχε κατασκευαστεῖ ἐσωτερικὰ τοῦ κατωφλιοῦ βαθμίδα, ἡ ὁποία ἐπέτρεπε τὴν κατασκευὴ ὀριζόντιου δαπέδου.

Πίσω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ναῖσκου ὑπάρχει ἐπικλινὲς πρὸς τὰ δυτικὰ ἐπίπεδο μὲ αὐτοσχέδιες βαθμίδες. Οἱ λίθοι τοῦ ἐπικλινοῦς ἐπιπέδου εἶχαν τοποθετηθεῖ σὲ στρῶμα κεραμιδιῶν καὶ ὀστράκων. Ἴσως τὰ κεραμίδια νὰ προέρχονται ἀπὸ κάποια ἐπισκευὴ τῆς στέγης ἀναγκαίως κατὰ διαστήματα ἐξαιτίας τοῦ σφοδροῦ βόρειου ἀνεμου.

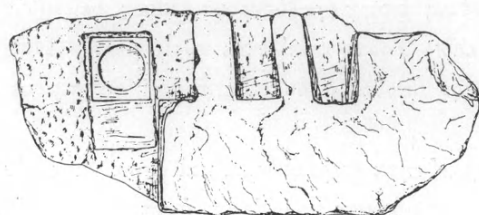
Τὰ θραύσματα ἀγγείων ποὺ συγκεντρώθηκαν ἐξωτερικὰ τοῦ ναῖσκου εἶναι ἀσήμαντα. Δύο θραύσματα μελαμβανοῦς κανθάρου χρονολογοῦνται στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. καὶ τμῆμα λεκάνης χρονολογεῖται ἕναν αἰῶνα ἀκριβῶς ἀργότερα. Τὶς δύο αὐτὲς χρονολογικὲς ἐνδείξεις θεωρῶ ὡς ἐνδεικτικὰ ὅρια τῆς λειτουργίας τοῦ ναῖσκου.

Ὑποθέσεις γιὰ τὴ θεότητα ποὺ λατρευόταν στὸν ναῖσκο δὲν μπορεῖ νὰ γίνουν οὔτε ἡ δεξαμενὴ ἐξωτερικὰ ἀποτελεῖ ἀπόλυτη ἐνδειξη.

Τὸ μόνον γενικὸ συμπέρασμα ποὺ ἐξάγεται εἶναι πὼς ὁ ναῖσκος εἶχε κατασκευαστεῖ ἀπὸ κάποια ἀγροτικὴ οἰκογένεια τοῦ Ραμνουῦντος ἢ ὁμάδα ἀγροτῶν, μὲ προσωπικὴ ἐργασία, χωρὶς τὴ χρῆση λιθουργικῶν ἐργαλείων. Οἱ ἀναλογίες τοῦ ναῖσκου —μεγαλύτερο πλάτος παρὰ βάθος— δείχνουν πὼς οἱ κατασκευαστὲς δὲν ἔδιναν ἰδιαίτερη σημασίαν στοὺς κανόνες τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἄν ἡ λεκάνη ἔξω τοῦ ναῖσκου ὑποδηλώνει τὴ λατρεῖα ἱερατικῆς θεότητας, τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδειχθεῖ.

Ἀνατολικὴ πύλη

Τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνουῦντος μία μόνον πύλη ἦταν ἀνέκαθεν γνωστή. ἡ νότια, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὴν κύρια εἴσοδο σ' αὐτό. Ἡ πύλη αὕτη δὲν

Εἰκ. 3. Λίθος γιὰ τὸν στροφέα τῆς θύρας τῆς Α πύλης τοῦ φρουρίου. (Σχ. Μαν. Σκουλούδη.)

ἔχει ἐρευνηθεῖ ἀνασκαφικὰ καὶ τὰ συμπεράσματα τοῦ Pouilloux βασίζονται σὲ παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν θεατῶν μερῶν της.

Τὸ 1986 ἐπισημάνθηκε πύλη στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους τοῦ φρουρίου ἡ ὁποία ἀνασκάφηκε πλήρως ἐφέτος (*Ἔργον* 1986, 94). Ἡ ἀνασκαφὴ ἐκτάθηκε ἐσωτερικὰ τοῦ τείχους, ἐκατέρωθεν τῆς πύλης, καὶ ἐξωτερικὰ βορείως αὐτῆς. Ἀποδείχτηκε ὅτι ἡ ἀνατολικὴ πύλη ἦταν πιθανῶς ἡ σημαντικότερη τοῦ φρουρίου, ἡ πύλη «ὕπηρεσίας», καὶ μ' αὐτὴν γινόταν ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὸ ἀνατολικὸ λιμάνι (πίν. 4α).

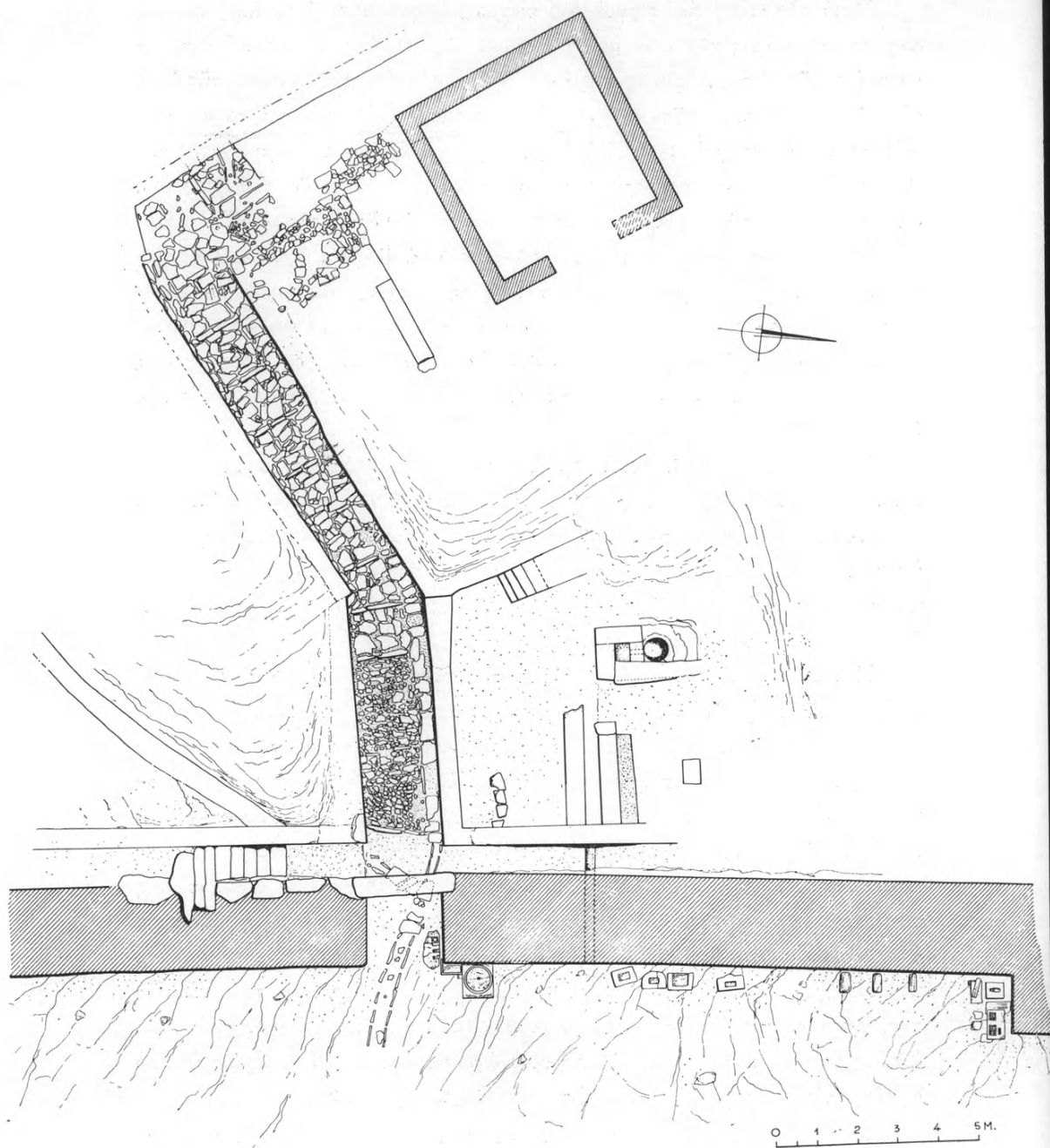
Ἡ πύλη βρίσκεται στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ φρουρίου, σὲ ἀπόσταση περίπου 65 μ. ἀπὸ τὴ γωνία τοῦ δεξιοῦ πύργου τῆς νότιας πλευρᾶς. Ἔχει ὕψος ἀνοίγματος 2.70 μ., πλάτος 1.96 μ. καὶ βάθος ὅσο τὸ πάχος τοῦ τείχους στὸ σημεῖο ἐκεῖνο, δηλαδὴ 2.35 μ. Σώζεται ἀκόμη στὴ θέση του ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐπιμήκεις λίθους ποὺ τὴν στέγαζαν, ὁ ἐσώτερος, ὕψ. 0.53 μ., πλ. 0.48 μ. καὶ μήκ. 2.60 μ. Ἡ θύρα τῆς πύλης ἦταν μονόφυλλη. Σώζεται στὴ θέση της στὴ ΒΑ γωνία τοῦ στεγασμένου διαδρόμου τῆς πύλης μαρμαρινὴ πλάκα μήκ. 0.96 μ. καὶ πλ. 0.42 μ., στὴν ὁποία εἶναι λαξευμένες δυὸ ὀρθογώνιες ἐντομὲς μήκ. 0.14 μ. καὶ πλ. 0.08 μ. καὶ 0.105 μ. ὡς καὶ ἡ χάλκινη τετράγωνη (0.14 × 0.14 μ.) χοινικὴ μὲ κυκλικὸ κοίλωμα (στροφεὺς) διαμ. 0.10 μ., ὅπου περιστρεφόταν ὁ ἄξονας (στρόφιγξ) πάνω στὸν ὁποῖο ἦταν στερεωμένο τὸ βαρὺ ξύλινο θυρόφυλλο τῆς πύλης (εἰκ. 3, πίν. 4β). Στους πλάγιους ἐσωτερικοὺς τοίχους τῆς πύλης ὑπάρχουν κυκλικὰ κοιλώματα διαμ. 0.10-0.13 μ. σὲ ὕψος 1.55 μ. ἀπὸ τὸ ἔδαφος τὰ ὁποῖα χρησίμευαν ὡς ὑποδοχὲς ξύλινων δοκαριῶν ποὺ ἀσφάλιζαν τὸ θυρόφυλλο.

Ἀπὸ τὴν πύλην, ἐσωτερικὰ τοῦ τείχους, ξεκινᾷ μετὰ 1 μ. λιθόστρωτος ἀνηφορικὸς δρόμος πλ. 1.55 μ. μὲ βαθμίδες ὕψ. 0.14-0.17 μ. κατὰ διαστήματα ὁ ὁποῖος ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 7.40 μ. Οἱ λίθοι τοῦ δαπέδου τῆς ὁδοῦ εἶναι λειασμένοι καὶ τοῦτο δείχνει τὴ μακρότατη χρῆση τῆς στῆ μορφῇ πού μᾶς ἀποκαλύφθηκε (πίν. 5α). Στὸ δεξιὸ ἄκρο τοῦ δρόμου ὑπάρχει ὀχετὸς πλ. 0.35 μ., πιθανῶς γιὰ τὰ νερά τῆς βροχῆς ὑψηλότερων μερῶν τοῦ φρουρίου, σκεπασμένος μὲ πλάκες καὶ στῆλες ἐνεπίγραφες. Ὁ δρόμος περιορίζεται ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τοίχους πού χρησιμεύουν ὡς ἀνάλημμα ἢ ἀνήκουν σὲ παρόδια οἰκήματα. Ὁ ἀγωγὸς φθάνει στὴν πύλην, τὴν διασχίζει διαγωνίως καὶ συνεχίζεται ἔξω τοῦ τείχους, μὲ κατεύθυνση ΝΑ ἐπὶ μερικὰ μέτρα. Ἐσωτερικὰ τῆς πύλης, στὸν χώρῳ τῆς ὁδοῦ πού δὲν εἶναι λιθόστρωτος, δεύτερος ἀγωγὸς ἔρχεται ἀπὸ ΝΔ καὶ ἐνώνεται μὲ τὸν κύριον κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ σωζόμενο ὑπέρθυρο.

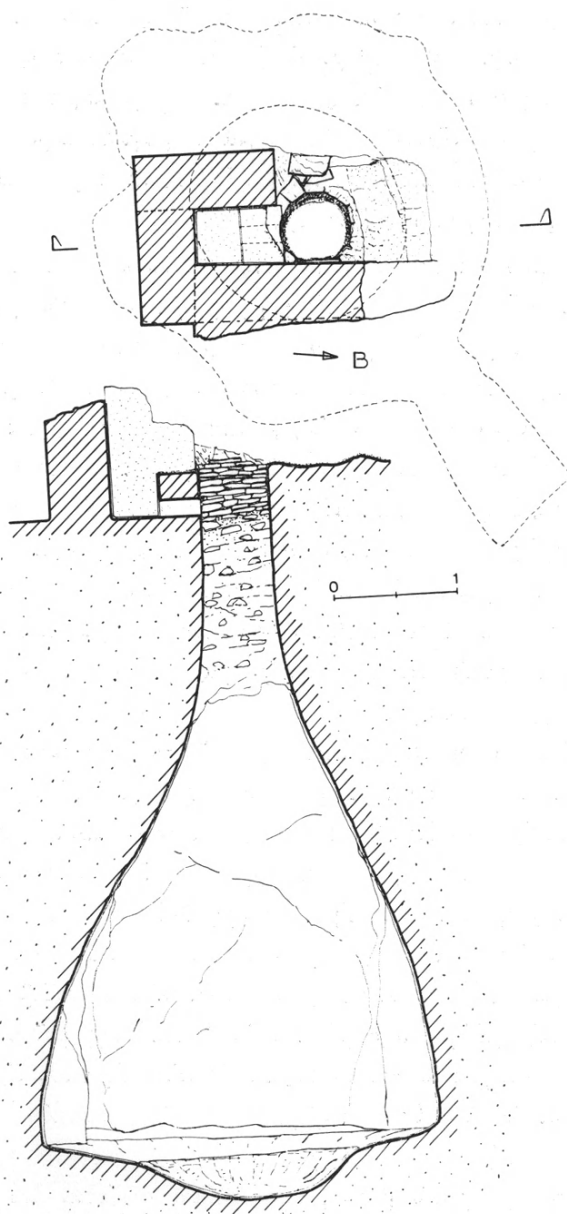
Ἐσωτερικὰ τῆς πύλης καὶ βόρεια τῆς ὁδοῦ ἀποκαλύφθηκε μερικῶς οἰκήμα τοῦ ὁποίου οὔτε ἡ ἔκταση οὔτε τὸ σχέδιον μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ ἀκόμη. Κλίμακα πού σώζεται μερικῶς στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ ὁδηγοῦσε σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο δυτικά. Ἀπὸ τίς μάζες ἀργίλου πού βρέθηκαν στὸν χώρῳ τῆς κλίμακας προκύπτει ὅτι οἱ τοῖχοι τοῦ οἰκήματος στὸ ὁποῖο ὁδηγοῦσε αὐτὴ ἦταν ἀπὸ ὠμές πλίνθους (εἰκ. 4, πίν. 5β).

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ οἰκήματος καὶ σὲ ἀπόσταση 5.70 μ. ἀπὸ τὸ δρόμο ὑπάρχει ἀπιοειδὲς δεξαμενὴ σκαμμένη στὸν βράχο. Ἡ δεξαμενὴ ἔχει βάθος 5.86 μ. πραγματικὸ καὶ διαστάσεις στὸν πυθμένα 2.80 μ. ἡ ἐλάχιστη διάμετρος καὶ 3.60 μ. ἡ μέγιστη γιὰτὶ τὸ σχῆμα ὅλης τῆς δεξαμενῆς εἶναι ἀκανόνιστο. Στὴν προέκταση τοῦ μακροῦ ἄξονά της ὑπάρχει κόγχη βάθ. 1.50 μ., πλ. 0.60-0.80 μ. καὶ ὕψ. 0.90 μ. Στὸ κέντρο τοῦ πυθμένα ὑπάρχει κυκλικὸ κοίλωμα διαμ. 1.60 μ. καὶ βάθ. 0.35 μ. γιὰ τὴν καθίζηση καὶ συγκέντρωση τῶν στερεῶν οὐσιῶν πού ὑπάρχουν στὸ νερό (εἰκ. 5). Ὁλόκληρη ἡ δεξαμενὴ, ὁ κυλινδρικός λαίμὸς τῆς καὶ ἡ κυρίως δεξαμενὴ φέρουν στὰ τοιχώματα κονίαμα γιὰ τὴν ἐπίτευξη στεγανότητος. Ἐξωτερικά, νότια τοῦ στομίου τῆς, ὑπάρχει τετράπλευρον φρεάτιον 0.38×0.43 μ., βάθ. 0.34 μ. πού φέρει ὁμοίως ἐσωτερικὰ κονίαμα. Κυλινδρικός ἀγωγὸς διαμ. 0.10 μ. ἔφερε ἀπὸ τὸ φρεάτιον αὐτὸ τὰ νερά κάποιας στέγης στὴ δεξαμενὴ (πίν. 6α).

Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πύλης πάντοτε καὶ πρὸς Ν ἐρευνήθηκε μικρὴ ἔκταση διαστ. 7×7 μ., ὅπου δὲν ἀποκαλύφθηκε παρὰ τοῖχος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΝΔ

Εἰκ. 4. Ἡ Α πύλη καὶ ἡ περιοχή της. (Σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη.)

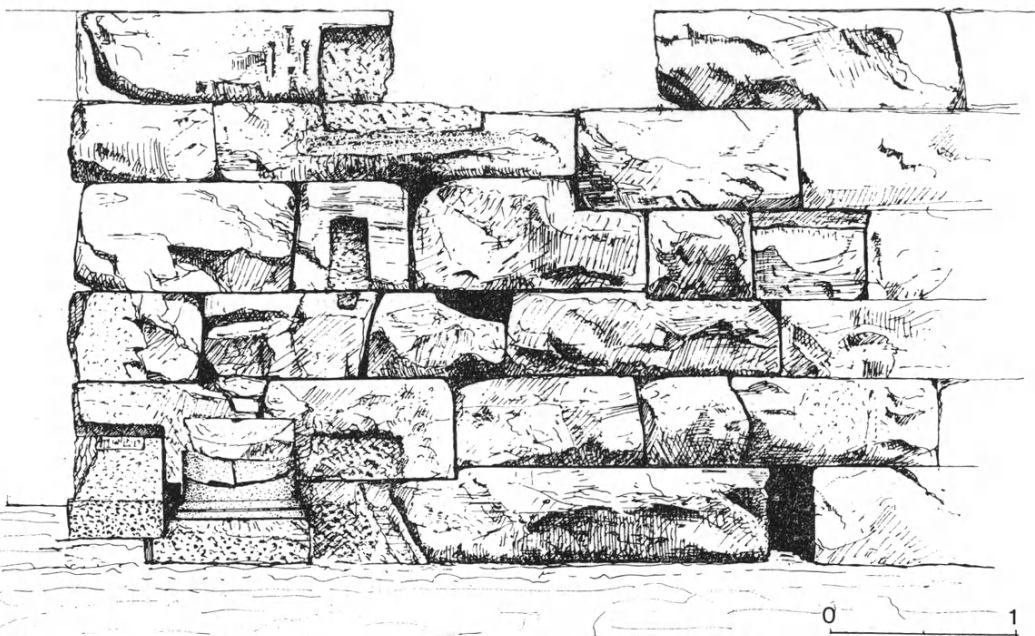
Εἰκ. 5. Ἡ δεξαμενὴ τῆς Α πόλης. (Σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη.)

πρὸς ΒΑ. Στὴ βορειοανατολικὴ αὐτὴ ἄκρῃ τοῦ τοίχου ἀρχίζει λίθινη σκάλα χρήσιμη γιὰ τὴν ἀνοδο τῶν στρατιωτῶν στὸ τεῖχος. Ἡ σκάλα ἔχει πλ. 0.85 μ. καὶ οἱ βαθμίδες ὕψ. 0.32-0.36 μ. Σώζονται στὴ θέση τους ὁκτὼ καὶ ἔχουν ταυτιστεῖ μερικὲς ἐξω τοῦ τείχους, ἀνάμεσα στὰ χαλάσματα. Τὸ πραγματικὸ πλάτος τῶν βαθμίδων εἶναι 1.70-1.80 μ., ἀλλὰ μεγάλο μέρος τους, μήκ. 0.65 μ. ἕως 0.90 μ., κρύβεται μέσα στὸ τεῖχος. Πιθανότατα ἡ σκάλα ἦταν μετέωρη κατὰ τὸ ἐξωτερικὸ τῆς μέρους (πίν. 6β).

Εἶναι πρόωρο νὰ ἀποδοθεῖ κάποιος προορισμὸς στὸ κτίριο ἐσωτερικὰ τῆς πύλης γιατί εἶναι ἄγνωστη ἀκόμη ἡ μορφή του. Ἡ θέση του ὅμως δίπλα στὴν πύλη, ἡ πιθανὴ ὑπαρξὴ ὀρόφου ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν πρώτη κλίμακα ποὺ μνημονεύτηκε καὶ τὸ ὅτι τὸ ἀνώτερο μέρος του κυριαρχοῦσε στὸ τεῖχος ποὺ προστάτευε τὴν «πύλη ὑπηρεσίας», ὅπως τὴν χαρακτηρίσα προηγουμένως, μὲ πείθει πὼς τὸ κτίριο αὐτὸ ἦταν πυλῶριο, ἡ ἔδρα τοῦ πυλωροῦ τοῦ φρουρίου καὶ ὁ τόπος διαμονῆς καὶ σιτίσεως τῆς φρουρᾶς τῆς πύλης ἢ τῶν πυλῶν. Ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς πύλης ὡς «πύλης ὑπηρεσίας» προκύπτει ἀπὸ τὰ ἀναθήματα ποὺ ἦταν ἰδρυμένα ἐξω ἀπὸ αὐτήν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι γινόταν συνεχῆς χρῆση τῆς γι' αὐτὸ διαλέχτηκε ὡς τόπος ἀναθημάτων, ἐνῶ ἡ νότια θὰ ἀνοιγε σὲ ὀρισμένες περιστάσεις, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν τακτικῶν συγγραφέων τῆς ἀρχαιότητος.

Ἐξω καὶ δεξιὰ τῆς πύλης ἀκριβῶς, σώζονται στὴ θέση τους δύο βάθρα. Τὸ πρῶτο εἶναι ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο, ἔχει ὕψ. 0.56 μ., πλ. 0.48 μ. καὶ βάθ. 0.42 μ. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια σώζει, στὸ πίσω μέρος, λείψανο μεγάλου τόρμου γιὰ τετράγωνο, πιθανότατα, Ἑρμῆ. Τὸ ἄνω ἐμπρόσθιο μέρος ὅπου ἦταν χαραγμένη ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή λείπει. Ὅτι τὸ ἀνάθημα ἦταν τετράγωνος Ἑρμῆς προκύπτει ὅχι μόνον ἀπὸ τὸν τόρμο τοῦ βάθρου ὁ ὁποῖος θὰ ἦταν τετράγωνος, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι στὴν πίσω τοῦ βάθρου πλίνθο τοῦ τείχους εἶναι λαξευμένη ἐσοχὴ μέσα στὴν ὁποία εἰσχωρεῖ τὸ βάθρο. Τοῦτο δείχνει πὼς τὸ ἀνάθημα δὲν παρουσιάζει στὴν πίσω ὀψὲς τοῦ ἐξοχὲς ἀλλὰ ἦταν ἐπίπεδο καὶ ἀρκοῦσε ὁ ἐλάχιστος χώρος ποὺ ὑπῆρχε μεταξὺ του καὶ τοῦ τείχους γιὰ τὴν ἱδρυσή του.

Δίπλα στὸ ὀρθογώνιο βάθρο, πρὸς δεξιὰ, σώζεται δεύτερο θραυσμένον κυκλικό, ὕψ. 0.54 μ., διαμ. 0.70 μ. (μὲ τὰ κυμάτια) μὲ τόρμο ἄνω στὸ κέντρο διαμ. 0.07 μ., βάθ. 0.04 μ. Ἄνω ἔχει ἄβακα καὶ λέσβιο κυμάτιο, κάτω πλίνθο καὶ ἰωνικὸ κυμάτιο.

Εἰκ. 6. Ὁψη τοῦ τείχους βόρεια τῆς Α πύλης. (Σχ. Ἴω. Γιαρμενίτη.)

Σὲ ἀπόσταση περίπου 15 μ. βόρεια τῆς πύλης ὑπάρχει πύργος τοῦ τείχους. Στὴ γωνία ποὺ σχηματίζει ἡ νότια ὄψη τοῦ πύργου καὶ τὸ τεῖχος ὑπάρχουν, στὴ θέση τους, τὸ βάθρο ἀρ. 899 καὶ τὸ θρανίο ἀρ. 900, τὰ ὁποῖα θὰ περιγραφοῦν στὸ μέρος τῆς ἐκθεσῆς τούτης τὸ σχετικὸ μὲ τὶς ἐπιγραφές. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ θρανίου ὑπάρχουν χαραγμένοι, ἄτεχνα, ἄβακες πάνω στοὺς ὁποίους ἐπαιζαν, ὅπως εἶναι φυσικὸ, οἱ στρατιῶτες τῆς φρουρᾶς.

Δεξιὰ τοῦ στρογγυλοῦ βάθρου καὶ πάνω σὲ λιθόπλινθο τοῦ τέταρτου δόμου ὑπάρχει λαξευμένη κόγχη ὕψ. 0.37 μ., πλ. 0.20 μ. καὶ βάθ. 0.13 μ. στὴν ὁποία ἦταν ἰδρυμένο μικρὸ ἄγαλμα ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν τόρμο ποὺ ὑπάρχει γιὰ τὴν πλίνθο του στὴν ὑποκείμενη πλίνθο τοῦ τρίτου δόμου ὕψ. 0.09 μ., πλ. 0.095 μ. καὶ βάθ. 0.11 μ. Στὴν ὑπερκείμενη τῆς κόγχης μακρότατη πλίνθο τοῦ πέμπτου δόμου εἶναι χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή ἀρ. 898, ἀναθηματικὴ στὴ Δήμητρα καὶ τὴν Κόρη. Ἡ πλίνθος αὕτὴ σώζει λάξευμα γιὰ τὴν ὑποδοχὴ ἀναγλύφου, ἡ δὲ ὑπερκείμενή της, τοῦ ἑκτοῦ καὶ τοῦ τελευταίου σω-

ΝΙΚΩΝΟΣ

Εἰκ. 7. Ἐπιγραφή στὸ τεῖχος. (Σχ. Μαν. Σκουλούδη.)

ζόμενου δόμου, σώζει τμήμα ὀρθογώνιας κόγχης γιὰ τὸ ὑπόλοιπο ἀνάγλυφο (εἰκ. 6).

Ὅπως προκύπτει λοιπὸν ἀπὸ ὅσα περιγράφηκαν στὸν ἐξωτερικὸ χῶρο τῆς ἀνατολικῆς πύλης, ὑπῆρχαν ἀρκετὰ ἀναθήματα ἐνδεικτικὰ τῆς σπουδαιότητάς της. Ἀπὸ τὴν πύλη αὕτῃ ἔμπαιναν στὸ φρούριο ὅσοι ἔρχονταν ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ λιμάνι καὶ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης, ἐνῶ ἡ κυρία πύλη, ἡ νότια, ἔμενε συνήθως κλειστή.

Μία ἰσχυρὴ βροχὴ ποὺ ἔπεσε στὸν Ραμνούντα στὶς 14 Νοεμβρίου 1989, ἡ μόνη τῆς ἀνόμβρου περιόδου 1989-1990, προκάλεσε τὴ νύκτα τῆς Ἰδίας ἡμέρας κατάρρευση τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους δεξιὰ τῆς πύλης, ἀπὸ τοῦ στρογγυλοῦ βάθρου μέχρι μήκους 4.50 μέτρων. Ἡ ἀναστήλωση τοῦ τείχους, ἡ ὁποία ἔγινε τὸ 1990 καὶ πρωθυστερῶς μνημονεύεται ἐδῶ, ἐπέτρεψε νὰ βρεθεῖ ἡ θέση τῆς ἐπιγραφῆς ἀρ. 898 ὅπου καὶ τοποθετήθηκε καὶ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ὑπαρξὴ τῆς κόγχης γιὰ τὸ μικρὸ ἄγαλμα.

Ἡ ἔδρυση τῶν ἀναθημάτων καὶ τοῦ θρανίου φανερώνει ὅτι ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ τεῖχος ὑπῆρχε δρόμος γιὰ τὴν κυκλοφορία ἀρκετῶν ἀνθρώπων. Ἐτσι ἐρμηνεύεται πλέον καὶ ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς ἐπιγραφῆς τὴν ὁποία ἐπεσήμανε ὁ Pouilloux (σ. 29) χαραγμένη σὲ λιθόπλινθο σὲ ἀπόσταση 26.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ βόρεια γωνία τοῦ πύργου ὅπου εὐρίσκεται τὸ θρανίον. Ἡ ἐπιγραφή εἶναι μία λέξη μόνο *Νίκωνος* τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. (εἰκ. 7). Ἡ θέση ὅπου χαραχτήκε καὶ ἡ ἐκφορὰ σὲ γενικὴ θυμίζει τὶς ὁμοιες τοῦ θησαυροῦ τῶν Ἀθηναίων καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν. Πιθανῶς ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ τεῖχος, μετὰ τὸν πύργο τοῦ θρανίου, ὑπῆρχαν πρόχειρες ἐγκαταστάσεις μικροπωλητῶν. Ὁ Νίκων εἶχε καταχωρῶσι τὴ θέση του μὲ τὴν, ἄλλως ἀνερμήνευτη, χάραξη τοῦ ὀνόματός του.

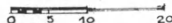
Οἱ ἐπιγραφές

Ἡ φετινὴ ἔρευνα ὑπῆρξε ιδιαίτερα καρποφόρα σὲ σημαντικὲς ἐπιγραφές. Οἱ περισσότερες καὶ οἱ σπουδαιότερες βρέθηκαν στὸ χῶρο τῆς ἀνατολικῆς πύλης καὶ διαφωτίζουν σημαντικὰ θέματα τοῦ Ραμνουῦντος ἢ μᾶς πληροφοροῦν γιὰ ἄλλα ἄγνωστα ἕως τώρα. Σὲ ὀρισμένα ψηφίσματα ἡ ἀνάγνωση, ἐξαιτίας τῆς φθορᾶς τῶν λίθων, δὲν εἶναι πλήρης. Ἐλπίζω ὅτι στὸ μέλλον εἴτε ἐγὼ εἴτε ἄλλος, σὲ περίπτωσι ἀδυναμίας μου, θὰ δώσει βελτιωμένο κείμενο.

Ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἦταν γνωστὴ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή στὸν Δία Σωτήρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Σώτειρα, ἡ IG II² 2869, τὴν ὁποία πρῶτος εἶχε βρεῖ ὁ Milchhöfer στὴν ἐκκλησίᾳ Ἀγ. Παρασκευῇ στὸ βουνὸ Ζάστανη, 10 περίπου χιλιόμετρα σὲ εὐθεία γραμμὴ ἀπὸ τὸν Ραμνούντα πρὸς τὰ ΒΔ, ὅπου σώζονται τὰ λείψανα μικρῆς ἀττικῆς οἰκίας διαστάσεων περίπου 20×40 μ. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενό της ἡ ἐπιγραφή εἶχε ἀποδοθεῖ ὀρθὰ στὸν Ραμνούντα, μάλιστα ὁ Pouilloux εἶχε ὑποθέσει τὴν ὑπαρξὴ ιδιαίτερου ἱεροῦ στὸ φρούριο. Ἀντίθετα ὁ E. Vanderpool σὲ συζήτηση μαζί μου εἶχε ἐκφράσει τὴ γνώμη πὼς ἡ στήλη τοῦτη εἶχε ἰδρυθεῖ ἀρχικὰ ἐκεῖ περίπου ὅπου βρέθηκε. Τὴν ἀποψη αὕτη φαίνεται ὅτι ἔχει καὶ ὁ Josiah Ober (*Fortress Attica*, 1985, 139). Ἡ εὕρεση ὅμως ὁμοίων κατὰ τὴ φράση καὶ τὴν τεκτονικὴ μορφή ἐπιγραφῶν εἶναι ἀναμφισβήτητη ἀπόδειξη ὅτι καὶ αὕτη ἡ στήλη εἶχε ἰδρυθεῖ στὸ φρούριο καὶ ἡ μετακίνησή της ὀφείλεται σὲ κάποιο χωρικὸ τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας ποὺ θέλησε νὰ καλλωπίσει τὴν Ἀγία Παρασκευὴ μὲ τὸ πραγματικὰ ὠραῖο καὶ ἄρτιο μνημεῖο.

Ἐπειδὴ ἡ στήλη IG II² 2869 εἶναι πληρέστερη ἀπὸ τὶς δύο νέες ποὺ βρέθηκαν στὴ φετινὴ ἀνασκαφή, τὴν ἀναδημοσιεύω γιατί σ' αὐτὴν στηρίζω κυρίως τοὺς συλλογισμούς μου γιὰ τὴ μορφή τοῦ ἀναθήματος ποὺ ἔκαμαν οἱ στρατηγοί.

- 1 (6). Στήλη ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο ἀκέραια, ὕψ. 0.49 μ., πλ. 0.56-0.35 μ., πᾶχ. 0.13-0.14 μ. Ἡ στήλη ἔχει τὴ μορφή κορινθιακοῦ ἐπιγράνου μὲ ἄβακα ἄνω ὕψ. 0.085 μ., ποὺ φέρεται ἀπὸ δυὸ ἑλικες, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τὴν κατάληξιν τοῦ πλαισίου της. Μέσα στὸ πλαίσιο ὑπάρχει ἀνάγλυφο ἀνθέμιο μὲ τὰ φύλλα ποὺ στρέφονται πρὸς τὰ μέσα· τὸ ἀνθέμιο ἐκφύεται ἀπὸ ἄκανθα. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ἄβακα ὑπάρχουν τρεῖς κυκλικοὶ τόρμοι διαμ. 0.045 μ. καὶ βάθ. 0.025 μ. γιὰ τὴ στερέωση

Εἰκ. 8. Βάση ἀναθήματος στὸν Δία Σωτῆρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Σώτειρα τοῦ 101/100 π.Χ.
(Σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη.)

χαλκῶν ἀντικειμένων. Τὸ κείμενό της, στὴν ὄψη τοῦ ἄβακα χαραγμένο μὲ γράμματα ὑψ. 0.01-0.013 μ., ἔχει ὡς ἑξῆς (εἰκ. 8, πίν. 7α).

[—5— δ]ωρος Ξανθίου Θη[μακ]εὺς στρα[τη]γὸς [χει]-
ροτονηθεὶς ἐπὶ Ῥαμνοῦντα καὶ τὴν παραλίαν χώραν εἰς]
τὸν ἐπὶ Μηδεῖον ἄρχοντος ἐνιαυτὸν Διὶ Σωτῆρι καὶ Ἀθ[η]-
ναῖ Σωτήριαι καὶ Θέμιδι καὶ Νεμέσει ἀνέθηκεν.

- 2 (884).** Στήλης ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο μορφῆς κορινθιακοῦ ἐπικράνου, τέσσερα συγκολλημένα κομμάτια ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ μεγαλύτερο μέρος της, ὕψ. 0.37 μ., πλ. μεγίστου 0.54 μ. (τὸ ὀλικὸ ὑπολογίζεται ὅτι ἦταν 0.68 μ.), πάχ. 0.118-0.13 μ. Σώζεται ὁ δεξιὸς ἑλικας καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀναγλύφου ἀνθεμίου ποὺ διακοσμοῦσε τὴν πρόσθια ἐπιφάνεια. Στὸ ἀνώτερο μέρος ὑπάρχει ἄβακας ὕψ. 0.088 μ., ὅπου εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.016-0.018 μ. (στ. 1, 2) - 0.012-0.014 μ.

(στ. 3, 4). Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ὑπάρχουν δύο τόρμοι, μέσος καὶ δεξιός, διαμ. 0.05 μ. καὶ βάθ. 0.022 μ. γιὰ τὴ στερέωση χάλκινων ἀντικειμένων. Βρέθηκε ἐσωτερικὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης τοῦ φρουρίου, στὶς καθαρὲς (ἄρχαῖες) ἐπιχώσεις (πίν. 7β).

[— 18 —] Πιθεὺς στρα-
[τηγὸς χειροτο]νηθε[ί]ς ἐπ[ί] ῥαμνοῦντα
[καὶ τὴν παραλίαν] χώραν εἰς τὸν ἐπὶ Δημοχάρου ἄρ-
[χοντος ἐνιαυτὸν Διὶ Σ]ωτῆρι καὶ Ἀθηνᾷ Σωτῆραι ἀνέθηκεν.

Ὁ Δημοχάρης διετέλεσε ἄρχοντας τὸ 108/7 π.Χ.

- 3 (813).** Στήλης ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο μορφῆς κορινθιακοῦ ἐπικράνου, πέντε συγκολλημένα θραύσματα ποὺ τὴν ἀπαρτίζουν σχεδὸν ὁλόκληρη, ὕψ. 0.43 μ., πλ. μεγίστου σωζ. 0.49 μ. (τὸ ὅλικο ὑπολογίζεται ὅτι ἦταν 0.64 μ.), πλ. κάτω 0.37 μ., πάχ. 0.13 μ. Σώζεται ὁ ἀριστερὸς ἑλικας καὶ τὸ ἀνάγλυφο ἀνθέμιο μὲ τὰ φύλλα ποὺ κλίνουν πρὸς τὰ ἔξω. Λεῖπει ὁ δεξιὸς ἑλικας καὶ ὁ ρόδακας ποὺ βρισκόταν ἀριστερά του ὡς καὶ τὸ ἄνω τοῦ ἑλικά τμήμα τοῦ ἄβακα ὅπου εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.013-0.015 μ. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια στὸ μέσον κυκλικὸς τόρμος διαμ. 0.04 μ., βάθ. 0.02 μ. καὶ ἐκατέρωθεν του σὲ ἀπόσταση 0.27 μ. καὶ 0.28 μ. ἀπὸ τὴν περιφέρειά του λείψανα δύο ἄλλων τόρμων. Βρέθηκε στὸ χῶρο τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Τὸ δεξιὸ θραῦσμα τοῦ ἄβακα εἶχε βρεθεῖ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1987 σὲ ἐπιφανειακὰ χρώματα κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ πύλη (πίν. 8α).

[— 5-6 —] λώτον Ἀ[γο]υλῆ[θεν] στρατηγὸς χειροτονηθεῖς
ἐπὶ ῥαμνοῦντα κα[ὶ τὴν] παραλία[ν] χώραν εἰς τὸν
ἐπὶ Προκλέους ἄρχο[ντος] ἐνιαυτ[ὸν] Διὶ Σωτῆρι
καὶ Ἀθηνᾷ[ν] Σωτῆραι ἀ[νέθ]ηκεν.

Ὁ Προκλῆς διετέλεσε ἄρχοντας τῶν Ἀθηνῶν τὸ 99/98 π.Χ.

- 4 (886).** Τμήμα σηκώματος ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο ὕψ. 0.11 μ., πλ. 0.14 μ., βάθ. 0.16 μ. μὲ περιχέλωμα (λέσβιο κυμάτιο) στὸ ἄκρο τῆς ἄνω ἐπιφάνειας, στὴν ὁποία σώζονται καὶ λείψανα κοιλώματος βάθ. 0.08 μ. Ἐμπρὸς λείψανα ἐπιγραφῆς ὕψ. γρ. 0.013 μ. Βρέθηκε στὶς ἐπιφανειακὰς ἐπιχώσεις δυτικὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης (πίν. 8β).

[— —]H[— — — — — — — — — —]
 [— —]ος Διὸς Σω[τῆρι καὶ Ἀθηνᾶι Σωτῆραι —]

Ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή χρονολογεῖται περίπου ὅπου καὶ οἱ τρεῖς προηγούμενες.

Τέλεση θυσιῶν πρὸς τιμὴν τοῦ Διὸς Σωτῆρος καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Σώ-
 τειρας ἐκ μέρους τῶν στρατιωτικῶν στὸν Ραμνούντα εἶναι γνωστὴ ἀπὸ
 τὰ δύο δημοτικὰ ψηφίσματα ποὺ πρῶτος δημοσίευσε ὁ Σωκράτης Κου-
 γέας (*AE* 1953 A', 123-125 καὶ 130-136) καὶ ἀναδημοσίευσε ὁ Pouil-
 loux (*La Forteresse* ἀρ. 14, 17· *BCH* 80, 1956, 59-63 καὶ 64-69, τοῦ
 229(;) καὶ 225 π.Χ. ἀντιστοίχως (τὸ δεύτερο ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν
 Moretti, *Iscr. Stor. Ellen.* I ἀρ. 29) καὶ ἀπὸ τὸ ψήφισμα Μαστροκώ-
 στας, *ΠΑΕ* 1958, 35-36 (*Bull. Epigr.* 1966, 182· *SEG* 22, 128· Υ. Garlan, *BCH* 102, 1978 103-108· *SEG* 28, 107). Στὸ πρῶτο ψήφισμα
 (*La Forteresse* ἀρ. 14) μετὰ τῇ θυσίᾳ στοὺς δύο θεοὺς (Θέμιδα καὶ
 Νέμεση) ἀκολουθεῖ ἐκ μέρους τῶν στρατευ[ομένων] Ραμνοῦ[ντι] ἀγώνας
 λαμπαδηφορίας γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Pouilloux ὑποθέτει ὅτι πιθανὸν νὰ
 γινόταν πρὸς τιμὴν τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς, ἀλλὰ ἀμέσως ἀπορρίπτει
 τὴ σωστὴ αὐτὴ ὑπόθεση (*BCH* 80, 1956, 63 καὶ σημ. 3). Ἐπειτα ἀπὸ
 117 χρόνια, τὸ 108/7 π.Χ. ἐμφανίζεται τὸ πρῶτο ἀνάθημα στὸ Δία Σω-
 τῆρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Σώτειρα ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε τί ἀφιερώνει ὁ στρα-
 τηγὸς τῆς παραλίας στοὺς δύο θεοὺς. Οἱ τρεῖς τὸρμοι ὅμως στὴν ἄνω
 ἐπιφάνεια τῶν ἐπικράνων σημαίνουν ὅτι τὸ ἀνάθημα ἦταν σ' ὅλες τὶς
 περιπτώσεις ὅμοιο: τρία χάλκινα κυλινδρικὰ στελέχη. Δὲν βλέπω τίποτε
 ποὺ νὰ ταιριάζει ὡς ἀνάθημα στὴν περίπτωση αὐτὴ παρὰ χάλκινα
 ὁμοιώματα λαμπάδων, ἀντικείμενα ποὺ συχνὰ ἐμφανίζονται στὴν ἀγγειο-
 γραφία, ἀκόμη καὶ στὴν πλαστική. Στοὺς ἀρχαῖστικούς πίνακες τοῦ
 Πειραιῶς εἰκονίζεται τρεῖς φορές τὸ θέμα τοῦ στολισμοῦ ἀγωνιστικῆς
 δάδας ἰδρυμένης σὲ ὑψηλὸ πεσσὸ μὲ βάση καὶ ἐπίκρανο [Μιχ. Τιβέριος,
 Ἀρχαῖστικά I, *Πρακτικά XII Διεθν. Συνεδρ. Κλασ. Ἀρχαιολ.*, Γ' (1988),
 271-275]. Τὰ ἐπίκρανα τοῦ Ραμνοῦντος ἔφεραν τρεῖς δάδες, ἀριθμὸς ποὺ
 πιθανὸν νὰ σχετίζεται μὲ τοὺς λαμπαδηφόρους τῆς νικητρίας ομάδας.

Ὁ ἀγώνας τῆς λαμπαδηφορίας εἶναι γνωστὸς στὸν Ραμνούντα
 ἀπὸ τὸ 333 π.Χ. (*IG* II² 3105). Ἄν αὐτὸς ποὺ τελέστηκε τὸ 229 π.Χ.

(Pouilloux, *BCH* 80, 1956, 63) ἀποτελεῖ ἰδιαίτερη ἐκδήλωση γιὰ νὰ ἐορταστεῖ ἡ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες ἢ εἶναι συνέχεια τῶν ἀγώνων τῶν ἐφήβων τοῦ 4ου αἰ., εἶναι ἄγνωστο, ὅπως ἐπίσης ἂν οἱ ἀγῶνες τῶν στρατηγῶν τοῦ τέλους τοῦ 2ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. συνεχίζουν τοὺς ἀγῶνες τοῦ 229 π.Χ. Εἶναι φανερό ὅμως πῶς, παρὰ τὶς μεγάλες χρονικὲς διακοπές, ἡ παράδοση ὑφίσταται.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ζεὺς Σωτὴρ καὶ ἡ Ἀθηνᾶ Σώτειρα ἦταν προστάτες τῶν στρατιωτῶν (M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques* II, 914 κέ.). Μὲ τὰ εὐρήματα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς ἀποδεικνύεται ὅτι στὸ φρούριο ὑπῆρχε ἱερὸ τῶν θεοτήτων αὐτῶν, ὑποθέτω κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ πύλη, ποὺ τὸ φρόντιζαν καὶ τὸ συντηροῦσαν οἱ στρατιωτικοί. Ἡ ἐπιγραφή ἀρ. 886 χαραγμένη σὲ σήκωμα δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀνάθημα στρατιωτικοῦ. Ἴσως ἡ εὕρεση τοῦ μέρους ποὺ λείπει νὰ διαφωτίσει τὴν ἀπορία ποὺ δημιουργεῖται.

Ὁ τίτλος καὶ τῶν τριῶν στρατηγῶν εἶναι ὅμοιος, «ἐπὶ Ραμνουῦντα καὶ τὴν παραλίαν χώραν» γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Pouilloux (*La Forteresse*, 139) εἶχε διατυπώσει ὑποθέσεις. Ἀντίθετα στὶς δύο νέες ἀναθέσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία εἶναι παλιότερη τῆς τοῦ 101/100 π.Χ. καὶ ἡ ἄλλη νεώτερη, ἡ ἀνάθεση τῶν λαμπάδων γίνεται μόνο στοὺς προστάτες θεοὺς, τὸν Δία καὶ τὴν Ἀθηνᾶ καὶ παραλείπονται ἡ Νέμεση καὶ ἡ Θέμις.

- 5 (898). Ἐπιγραφή χαραγμένη σὲ λιθόπλινθο τοῦ τείχους, δεξιὰ, τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Ἡ λιθόπλινθος ἔχει ὕψ. 0.40 μ., μῆκ. 1.93 μ., καὶ βάρ. 0.64 μ. Φέρει ἄνω ἐγκοπὴ γιὰ τὴν ὑποδοχὴ ἀναγλύφου κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.013 μ. Ἡ πλίνθος βρέθηκε πεσμένη στὸ ἔδαφος ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν πύλη καὶ τοποθετήθηκε πάλι στὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης (βλ. τὸ περὶ ἀνατολικῆς πύλης μέρος τῆς ἐκθεσης) (πίν. 9α).

Εὐξίθεος Φιλοξενίδου Κηφισιεύ[ς στ]ρατηγός[ς]

χειροτονηθεὶς ὑπὸ τοῦ δήμου τὸ δεύτερον ἐπὶ

τὴν χώραν τὴν παραλίαν, Δήμητρι καὶ Κόρει ἀνέθηκεν.

Ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή χρονολογεῖται στὸν 3ο π.Χ. αἰ. Ὁ στρατηγὸς μοῦ εἶναι ἄγνωστος. Γιὰ τὴν ἐπανεκλογὴ του στὸ ἀξίωμα τοῦ στρατηγοῦ βλ. *IG* II² 682 στ. 24-25 (καὶ ἐπὶ τὴν χώραν χειροτονηθεὶς πλεονάκις καὶ ἐπὶ τοὺς ξένους γενόμενος τρίς), *IG* II² 1299

στ. 64 (χειροτονηθεῖς τε τὸ δεύτερον στρατηγὸς ἐπ' Ἐλευσῖνος), IG II² 1304 (ὡσαύτως δὲ καὶ πάλιν χειροτ[ον]ηθεῖς τὸ δεύτερον ἐπὶ [τὴν αὐ]τὴν χώραν).

Ἡ λατρεία τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης στὸ Ραμνοῦντα μαρτυρεῖται ἀπὸ δύο ἀνάγλυφα ἀκόμη, τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μονάχου ἀρ. 198 τῶν γύρω στὸ 420 π.Χ. χρόνων καὶ τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, κομμάτια τοῦ ὁποίου βρίσκονται στὴν ἀποθήκη τοῦ ἱεροῦ (ΙΑΕ 1976, 52 ἀρ. 13) τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (νέα ἐρμηνεία τῶν μορφῶν τοῦ ἀναγλύφου βλ. BSA 84, 1989, 341 κέ.). Καὶ τὰ δύο βρέθηκαν στὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης, τουλάχιστον τὸ δεύτερο, ὅπου βρέθηκε καὶ ἐρυθρόμορφο ὄστρακο τῶν μετὰ τὸ 430 π.Χ. χρόνων μὲ παράσταση, πιθανῶς, Δήμητρος (ΙΑΕ 1979, 6 πίν. 5α).

Ἡ ἔδρυση τοῦ ἀρκετὰ μεγάλου ἀναγλύφου (ὁ τόρμος ὑποδοχῆς του ἔχει μῆκος 0.81 μ. καὶ τὸ ὕψος τῆς κόγχης στὸ τεῖχος εἶναι 0.56 μ.) σὲ θέση περίοπτη ὅπως τῆς ἀνατολικῆς πύλης πιθανὸν νὰ σημαίνει τὸν ἰδιαιτέρο δεσμό τοῦ Εὐξιθέου μὲ τὶς θεότητες τῆς Ἐλευσίνας καὶ ὄχι ἰδιαιτέρη λατρεία τοῦ Ραμνοῦντος, μάλιστα στὸ φρουρίο ὅπου δέσποζαν ὁ Ἡρώς Ἀρχηγέτης, ὁ Διόνυσος Ληναῖος (ἐφ' ὅσον εἶναι διάφοροι οἱ δύο) καὶ ὁ Ζεὺς Σωτὴρ καὶ ἡ Ἀθηνᾶ Σώτειρα, κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή.

- 6 (602). Ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς ποὺ δημοσίευσά σὲ προηγούμενη ἔκθεση (ΙΑΕ 1984 Α, 202 ἀρ. 133, πρβ. Ἀγγελὸ Ματθαίου, *Ηρόρος* 5, 1987, 38-39) βρέθηκε στίς 28.9.89 τὸ δεξιὸ τμήμα ποὺ τὴ συμπληρώνει ὡς πρὸς τὸ κείμενο. Τὸ μνημεῖο τώρα εἶναι ὡς ἐξῆς: Δύο θαυῖσματα βάθρου ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο. Τὸ ἀριστερὸ εἶναι ἄνω, κάτω καὶ ἀριστερὰ ἀκέραιο, ὕψ. 0.315 μ., πλ. 0.22-0.27 μ., πᾶχ. (βάθ.) 0.17 μ. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια σῶζονται λείψανα μικροῦ τόρμου. Τὸ δεξιὸ θαῦσμα εἶναι πάνω καὶ δεξιὰ ἀκέραιο, ὕψ. 0.25 μ., πλ. 0.29 μ., πᾶχ. 0.135 μ. Πίσω ὑπάρχει, ἀπὸ δεύτερη χρῆση, ἐλλειψοειδῆς τόρμος 0.095×0.15 μ., βάθ. 0.06 μ., ὁ ὁποῖος λαξεύτηκε στὰ ἀρχαῖα χρόνια πάνω στὴν ἀνώμαλη ἀπὸ τὴ θαύση τοῦ βάθρου ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου. Ὑψ. γρ. 0.007-0.008, 0.009 μ. (P). Τὸ ἀριστερὸ θαῦσμα βρέθηκε στίς 22.3.84 ΝΑ τοῦ θεάτρου τοῦ φρουρίου, σὲ μικρὴ ἀπόσταση, τὸ δεξιὸ ἐσωτερικὰ τῆς Α πύλης, 4 μ. δυτικὰ τοῦ τείχους (πίν. 9β).

	[οἱ στρα]τιῶ[ται στεφανώσαντ]ες τὸν στρατηγὸν	
	[καὶ τ]ὸν πε[ριπόλαρχον ἀρετῆς ἔνεκα κα]ὶ δικαιοσύνης	
3	[ἀνέθесαν]	
	στρατηγὸς	περιπόλαρχος
	Δεινοκράτ[ης]	Τελέσιππος
6	Κλεομβρότο	Στράτωνος
	Ἀχαρνὲς	Κηφισιεύς

Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν τριῶν πρώτων στίχων (οἱ στίχοι 4-7 εἶναι μέσα σὲ χαρακτὰ στεφάνια θαλλοῦ) ἀκολουθῶ τὴν ἐπιγραφή IG II² 2973 τῆς Ἐλευσίνας, ἡ ὁποία στὸν τελευταῖο στίχο της συμπληρώνεται [στρατηγὸ]ς (?) Δειν[--]. Ἴσως πρόκειται περὶ τοῦ ἐδῶ στρατηγοῦ, ὁ ὁποῖος ἔδωσε στὸν χαρακτὴ τοῦ Ραμνοῦντος τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ἢ τὸ ἀντίστροφο.

- 7 (882). Βάθρου ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο τὸ ἐμπρόσθιο ἄνω μέρος, ἀπὸ δύο συγκολλημένα κομμάτια, ὕψ. 0.33 μ., πλ. 0.45 μ., πάχ. σωζ. 0.27 μ. Ὑψ. γρ. 0.01 μ. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ὑπάρχουν λείψανα ὀρθογώνιου τόρμου καὶ χάραγμα ἄβακα: πέντε παράλληλες γραμμὲς μήκους ± 0.14 μ., οἱ ὁποῖες ἀπέχουν μετὰξὺ τους 0.025-0.035 μ. Στὴν τελευταία (δεξιὰ) χαραγμένο ἡμικύκλιο διαμ. 0.04 μ., ἀκτίνος 0.025 μ. Βρέθηκε στὴ δεξιαμενὴ τοῦ κτιρίου ἐσωτερικὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης (πίν. 10α).

	[οἱ στρα]τιῶται ἀνέθес[αν] στεφανώσαν[τες τὸν στρατηγὸν]	
	[καὶ τ]ὸν περιπόλαρχον, ἀρετῆς ἔνεκ[α καὶ δικαιοσύνης]	
3	[καὶ τ]ὸν ἐπιμελητήν, ἐπὶ Χαιρώνδου ἄρχ[οντος]	
	στρατηγ[ός]	[περιπόλαρχος]
	Δεινοκρ[άτης]	[— — —]
6	Κλεομβ[ρότο]	[— — —]
	Ἀχαρ[νὲς]	[— — —]
	[ἐπιμελητῆς]	
9	[— —]	
	[— —]	
	[— —]	

Ὁ Χαιρώνδης διετέλεσε ἄρχοντας τῆς Ἀθήνας τὸ 338/7 π.Χ. Γιὰ τὸν στρατηγὸ βλ. ὅσα λέγονται στὴν ἐκθεση τοῦ 1984 καὶ τὸν Ἡόρο ὡς καὶ στὴν προηγούμενη ἐπιγραφή. Ἐδῶ ἐμφανίζεται ὁ Ἐπιμελητὴς τοῦ ὁποίου εἶναι δύσκολο νὰ καθοριστοῦν οἱ ἀρμοδιότητες. Εἶναι βεβαίως στρατιωτικές, πιθανῶς ὅπως τῶν Ἐπιμελητῶν τῆς φημισμένης ἐπιγραφῆς τοῦ Ἀμφιαρείου (Λεονάρδος, *AE* 1918, 73 ἀρ. 95-97· Ο. Reinmuth, *The ephebic inscriptions at the fourth century B.C.* ἀρ. 15) τοῦ 324 π.Χ. Στὸν Ραμνούντα μνημονεύεται τὸ ἀξίωμα τοῦ Ἐπιμελητοῦ (*IG* II² 2861· βλ. καὶ *AE* 1979, 56-57, εἰκ. 23 γιὰ τὴ μορφή τοῦ βάθρου καὶ τὸ ἀνάθημα) συνδεδεμένο μᾶλλον μὲ τοὺς ἐφήβους ἀν κρίνουμε ἀπὸ τὸν τόπο ὅπου ἰδρύθηκε τὸ βάθρο ὅπου εἶναι χαραγμένες οἱ στεφανώσεις τους, οἱ ὁποῖες χρονολογοῦνται πρὸς τὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 3ου.

Πιθανὸν θεωρῶ ὅτι οἱ στεφανώσεις 602, 882, 880, 881 εἴχαν ἰδρυθεῖ, ὅπως καὶ οἱ πολὺ μεταγενέστερές τους 6, 813, 884, 886, στὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Σωτῆρος καὶ Ἀθηνᾶς Σώτειρας ἢ στὴ θέση τὴν ὁποία κατέλαβε ἀργότερα, μετὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. τὸ ἱερό. Ἀλλως δὲν ἐξηγεῖται ἡ εὕρεση στὸν ἴδιο σχεδὸν τόπο τόσων βάσεων ἀναθημάτων ὁμοίας φύσεως.

Τὸ βάθρο *IG* II² 2968 ὁμοίου περιεχομένου μὲ τὶς ἐπιγραφές 602, 880, 881, 882 εἶχε ἰδρυθεῖ, κατὰ τὴ μαρτυρία, τοῦ Στάη, κάτω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης.

- 8 (880). Ἄνω μέρος βάθρου ἀκόσμητου, ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 0.115 μ., πλ. 0.23 μ., πᾶχ. 0.07 μ. Ὑψ. γρ. 0.014-0.0016 μ. Βρέθηκε ἐσωτερικὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης, σὲ σωρὸ λίθων.

[— —]στρ[ατιῶται; — —]

[— —] ἀνέθεσαν καὶ Α[— —]

Τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Τὰ ἐλάχιστα λείψανα τῆς ἐπιγραφῆς δὲν ἐπιτρέπουν ἀσφαλὴ ἀποκατάστασή της.

- 9 (881). Ἄνω τμήμα βάθρου ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 0.07 μ., πλ. 0.16 μ., πᾶχ. (βάθ.) 0.165 μ. Ὑψ. γρ. 0.01 μ. Βρέθηκε ἐσωτερικὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης, στὰ ἐπιφανειακὰ χώματα (πίν. 10β).

[οἱ στρατιῶται ἐστεφάνωσαν τ]ὸν περιπόλαρχον Χα[— —]

[ἀρετῆς ἔνεκα καὶ δι]καισύνης, ἐπὶ Θ[εοφράστου ἀρχοντος]

Ὁ Θεόφραστος διετέλεσε ἐπώνυμος ἀρχοντας τὸ 340/39 π.Χ. Ἀπὸ τὸ ὄνομά του σώζεται τὸ ἀριστερὸ μιστὸ τοῦ ἀρκτικοῦ γράμματος. Τὸ ὄνομα τοῦ περιπολάρχου μπορεῖ νὰ εἶναι Χαρίας ἢ Χαιρίας ἢ ἓνα ἀπὸ τὰ παράγωγα.

- 10 (879).** Πλάκα θρανίου ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο, ἐλλιπὴς ἀριστερὰ καὶ δεξιά, ὕψ. 0.8 μ., πλ. 0.56 μ., βάθ. 0.38 μ., ὕψ. γρ. 0.016-0.018 μ. μεταγρ. 0.067-0.08 μ. Βρέθηκε στὴ βάση τοῦ τείχους τοῦ φρουρίου ἐξωτερικὰ καὶ λίγα μέτρα βορειότερα τῆς ἀνατολικῆς πύλης, κοντὰ στὸ θρανίον (πίν. 10γ).

[— —]θεὶς ὑπ[ὸ — —]

Τοῦ πρώτου μιστοῦ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Ἡ μετοχὴ εἶναι δυνατόν νὰ συμπληρωθεῖ [-χειρονη]θεὶς ὑπ[ὸ τῆς βουλῆς-] ἢ [-στεφανω]θεὶς ὑπ[ὸ τῶν δημοτῶν (ἢ στρατιωτῶν) (ἢ ὑπὸ τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου) πρβ. IG II² 2854. Πρόκειται περὶ ἀναθήματος στρατηγοῦ τῆς παραλίας ὅπως τὸ θρανίον ποὺ ἀφιέρωσε ὁ στρατηγὸς Θούκριτος Ἀλκιμάχου Μυρρινούσιος, πιθανῶς στὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης (Μασιροκώστας, AE 1961 Χρονικά, 9 ἀρ. 4 πίν. Ζ'. Πετράκος, AE 1979, 59-60 εἰκ. 30).

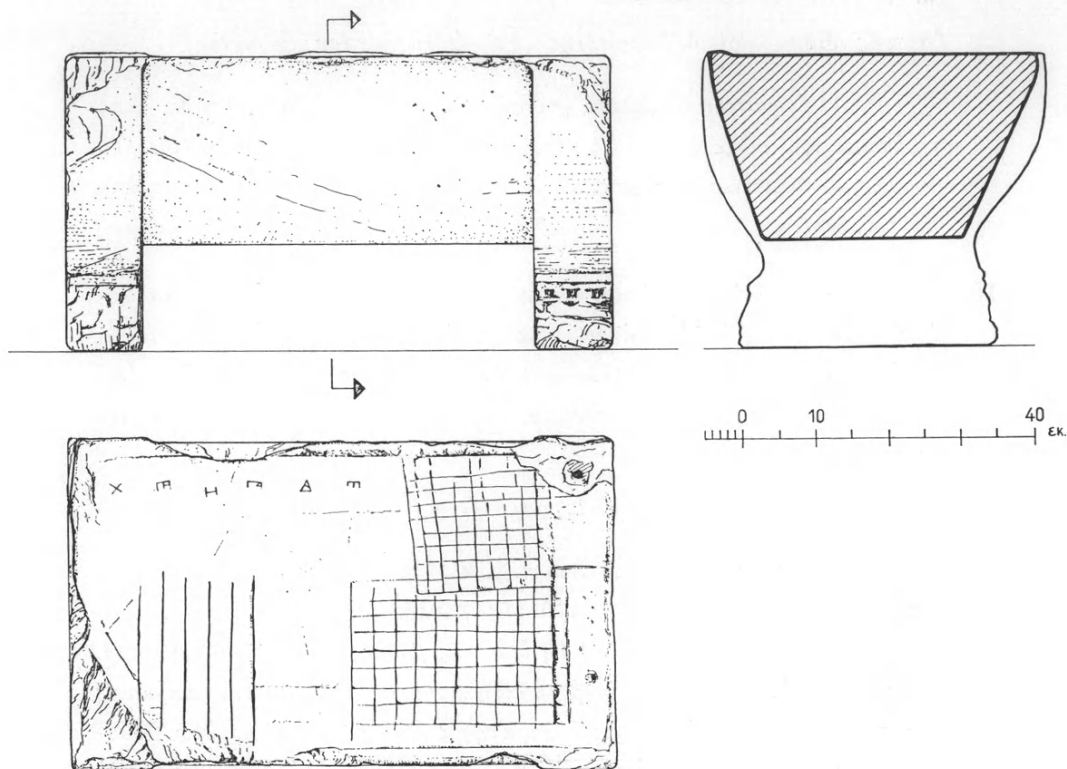
- 11 (899).** Βάθρο ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο, ἀκέραιο, ὀρθογώνιο, ὕψ. 0.745 μ., πλ. 0.49 μ., βάθ. 0.41 μ. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια φέρει ἀτρακτοειδῆ τόρμον βάθ. 0.03 μ., μῆκ. 0.35 μ. καὶ πλ. 0.09 μ. στὰ ἄκρα, 0.145 στὸ μέσον. Στὸ κέντρο τοῦ τόρμου σώζεται σιδερένιο ἔμβολο στερεωμένο μὲ μολύβι. Στὴν πρόσθια ὀψὲς ὑπάρχει, μέσα σὲ ἀνάγλυφο στεφάνι θαλλοῦ διαμ. 0.17 μ., ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.005(0) - 0.008 μ. Βρίσκεται στὴν ἀρχαία θέση του, στὴ νότια γωνία ποὺ σχηματίζει ὁ πρὸς Βορρὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης πύργος τοῦ φρουρίου (πίν. 11α).

ἡ β ο υ λ ἡ

ὁ δ ἦ μ ο ς

Ἀ ρ χ α ν δ ρ ο ν

Φ α ν ο μ á χ ο υ

Εἰκ. 9. Μαρμάρινο θρανίο ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος τοῦ φρουρίου. (Σχ. Μαν. Σκουλούδη.)

Ἀπὸ τῆ γραφῆ ἡ ἀνάθεση τούτῃ χρονολογεῖται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Ὁ Ἀρχανδρος τιμᾶται ἀπὸ τὴ βουλή καὶ τὸ δῆμο με στεφάνι θαλλοῦ, ἐνῶ οἱ στρατηγοὶ τῆς παραλίας με χρυσό. Ἴσως λοιπὸν πρόκειται γιὰ Ραμνούσιο πού τιμήθηκε γιὰ ἄγνωστες ὑπηρεσίες του πρὸς τὴ φρουρά. Γιὰ τοῦτο συνηγορεῖ καὶ ἡ θέση ὅπου στήθηκε τὸ βᾶθρο.

- 12 (900).** Μονόλιθο θρανίο ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο ὕψ. 0.415 μ., πλ. 0.76μ., πάχ. 0.46 μ., λυροειδὲς κατὰ τὴν τομῇ (εἰκ. 9, πίν. 11α). Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ἔχει ἄτεχνα χαραγμένα ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία του πρὸς τὴ ΒΑ (ἀπὸ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ) τοὺς ἀριθμοὺς Χ Π Η Γ Δ Π ὕψ. 0.016 μ. Ὑπάρχουν ἐπίσης ἄτεχνα χαραγμένοι στὸ δεξιὸ μισὸ τῆς ἐπιφάνειας τοῦ θρανίου δύο ἄβακες· ὁ ἄνω ἔχει 9×9 τετράγωνα (81) καὶ ὁ κάτω 8×10

τετράγωνα (80). Στὸ ἀριστερὸ μισό, κάτω, εἶναι χαραγμένες παράλληλα πρὸς τὴ στενὴ πλευρὰ τοῦ θρανίου ἑξὶ κάθετες γραμμὲς μήκους 0.25 μ. (ἀπέχουν μεταξύ τους 0.035 μ.), πιθανὸν γιὰ τὴ δημιουργία τρίτου ἄβακα. Στὴν ἄνω δεξιὰ γωνία, τῇ ΒΑ, ὑπάρχει χωνοειδὲς κοίλωμα διαμ. 0.035 μ., βάθ. 0.04 μ. Τὸ θρανίον βρίσκεται στὴν ἀρχαία του θέση ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ βόρεια τῆς ἀνατολικῆς πύλης πύργου τοῦ τείχους.

Ἡ ἀπόσταση μεταξύ πύλης καὶ πύργου εἶναι 14.30 μ. Τὸ θρανίον χρησίμευε γιὰ τὴν ἀνάπαυση τῶν φρουρῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὑπηρεσίας τους, ἢ ὅποια, ὅταν δὲν ἦταν ὑπερβολικὰ αὐστηρή, τοὺς ἐπέτρεπε νὰ διακόψουν τὴ μονοτονία τῆς φυλακῆς μὲ τὸ παίχνιδι τοῦ ἄβακα.

- 13 (883).** Στήλης ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο τὸ κάτω τμήμα ἐλλιπὲς ἐπίσης κάτω, ὕψ. 0.35-0.53 μ., πλ. 0.39-0.41 μ., πάχ. 0.115 μ. Ὑψ. γρ. 0.008 μ. (κείμενο), 0.006 μ. (στέφανοι). Βρέθηκε ὡς κάλυμμα τοῦ ὀχετοῦ ποὺ βρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τείχους, στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους καὶ σὲ ἀπόσταση 3.65 μ. ἀπὸ τὴ δεξιὰ παραστάδα τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Κατὰ τὸν ἐξωτερικὸ καθαρισμὸ τοῦ ἀγωγοῦ φάνηκε ἡ στήλη καὶ ἀφαιρέθηκε. Οἱ στίχοι 3-5 περικλείονται σὲ χρυσὸ στεφάνι διαμ. 0.12-0.22 μ. καὶ οἱ στίχοι 6-9 σὲ στεφάνια θαλλοῦ διαμ. 0.12-0.17 μ. (πίν. 12α).

[— — — — — Κτήσων]

Ἡ[ρακ]λεώτης, Ἀριδ[— —]

Μακεδόν, Καλλιτέλης Βοιώτιος

3	οἱ στρατιῶται	
	Ἀριστοφῶντα	
	Δειραδιώτην	
6	τὸν ἐπιμε-	τὸν γραμ-
	λητὴν	ματέα
	Ἱεροκλῆν	Καλλίστρατον
9	Ὁἰθθεν	Ἀφιδναῖον

Ὁ Καλλίστρατος Ἀφιδναῖος ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλο ψήφισμα τοῦ Ραμνοῦντος (892) ποὺ δημοσιεύεται ἐν συνεχείᾳ ὡς γραμματεὺς πάλι, τὸ ὅποιο

χρονολογεῖται στὰ μετὰ τὸν ἄρχοντα Λυσανία χρόνια (235/4 ἢ 234/3 π.Χ.). Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ ποὺ συμφωνεῖ μὲ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων θέτει θέμα χρονολόγησης τοῦ τείχους δεξιὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἐπισκευάστηκε ἢ νὰ ἀνακατασκευάστηκε κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Ἡ στήλη ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τείχους διαγωνίως (τὸ πλάτος τοῦ ἀνοίγματος τοῦ ἀγωγοῦ εἶναι μόνον 0.23 μ.) ἐπειδὴ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου εἶχε φύγει ἡ ἐπίχωση ποὺ τὴν κάλυπτε. Δὲν ἦταν δυνατόν δηλαδὴ νὰ τοποθετηθεῖ στὴ θέση της ὡς κάλυμμα τοῦ ἀγωγοῦ παρὰ μόνον πρὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ τείχους.

Ὁ Ἀριστοφῶν Δειραδιώτης, στρατηγὸς τῆς παραλίας χωρὶς ἀμφιβολία, δὲν μοῦ εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἄλλου ὅπως καὶ ὁ Ἐπιμελητὴς Ἱεροκλῆς Ὁᾶθεν. Οἱ στρατιῶτες ποὺ ἐπιμελήθηκαν τῆς ἀναγραφῆς τοῦ ψηφίσματος εἶναι ξένοι. Ὁ Κτήσων εἶναι γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλα ψηφίσματα.

- 14 (892). Στήλη ἀκέραια ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο μὲ ἀέτωμα, ὕψ. 0.78 μ., πλ. 0.32-0.36 μ., πᾶχ. 0.095 μ. Ὑψ. γρ. 0.005-0.006 μ. Οἱ στίχοι 40-42 εἶναι χαραγμένοι μέσα σὲ τρία στεφάνια θαλλοῦ διαμ. 0.075 μ. Βρέθηκε ὡς κάλυμμα τοῦ ἀγωγοῦ ποὺ βρίσκεται δεξιὰ (βόρεια) τοῦ λιθόστρωτου δρόμου ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πύλη, μὲ τὴν ἐνεπίγραφη ἐπιφάνεια πρὸς τὰ κάτω. Ἐπειδὴ ὁ ἀγωγὸς ἦταν κενός, στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ἡ ἐπιφάνεια τῆς στήλης διαβρώθηκε σὲ μεγάλο βαθμό. Ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ κειμένου τῆς στήλης ποὺ ἀκολουθεῖ παραλείπονται οἱ στίχοι 4-16 γιατί εἶναι πολὺ φθαρμένοι καὶ ἡ ἀνάγνωσή τους ἐπισφαλής (πίν. 13).

Ἔδοξεν τῶν κρ[υπ]τῶν τοῖς τεταγμένοις ὑπὸ Φιλόθεον, Ἀριστόνικος
Ἀρίστ[ω]-
νος ΣΚ..... εἶπεν· ἐπειδὴ Φιλόθεος στρατηγὸς χειροτονηθεὶς ἐπὶ τὴν
[χώραν]

- 3 τὴν παραλίαν [εἰς τὸν ἐνιαυτόν] τὸν ἐπὶ Μνησείδου ἄρχοντος, τῆς τε
φυλακῆς

(στίχοι 4-16)

- 17 [...] δε[δόχθαι τοῖς] κρυπτοῖς ἐπαινέσαι Φιλόθεον Φιλίωνος [Φρεά]-

- 18 [ριον καὶ στεφανῶσαι] χρυσῶι στεφάνωι ἀρετῆς ἔνεκα καὶ δικαιοσύ-
νης ἧς ἔχων διετέλεσεν πρὸς τοὺς κρυπτοὺς· μερίσαι δέ ..
ΤΩΙΚΑΙ [— 10 —] Α. ἂν δόξῃ τοῖς κρυπτοῖς καὶ στῆσαι. Ν....
- 21 τῶι [— 14 —] τόπωι καὶ οἱ πρότεροι στρατιῶται ἀνατεθήκα-
σιν στεφανώσαντες αὐτὸν στρατηγήσαντα ἐπὶ τοὺς ξένους]
- [ἐ]πὶ [Λ]υσσ[ανίου] ἀρχο[ντος]· ἐπαινεῖσαι δὲ καὶ τὸν [γρ]αμματέα Καλλί-
24 [στρ]α[τον] Ἀφιδ[ναῖον] καὶ τὸν ἡγεμόνα τῶν κρυπτῶν Ἀ[θ]ηνόδορον]
᾽Οἶθεν καὶ στεφανῶσαι αὐτῶν ἑκάτερον θαλλοῦ στεφάνωι
[ἀρε]τῆς ἔνεκα καὶ δικαιοσύνης ἧς ἐκόντες διετέλεσαν [τ]οῖς
27 κρυπτ[οῖς] ἀ[ναγρ]άφαι δὲ τότε τὸ ψήφισμα ἐν στήλαις λιθίν[αις]
καὶ στῆ[σαι] μίαν μὲν ἐν Ῥαμνουῦντι μίαν δὲ ἐπὶ Σουνίου ἐν ΟΙΣ ΑΝ....
[— 12 —] ναί· εἰς δὲ τὴν ποιήσιν καὶ τὴν ἀναγραφὴν τῶν στηλ[ῶν]
30 [ἐλέσθαι] ἤδη] ἄνδρας ἐξ ἑαντῶν οἵτινες συντελοῦσιν τὰ ἐψ[ηφισμένα]
[— 15-17 —] ἀναγράψαι δὲ τὰ ὀνόματα αὐτῶν· οἷδε εἰρέθησαν.
[— 12-14 —] ΝΤΙΑΣ, Χαιριγένης Φυλάσιος, Ἡρόδορος Μεγα[ρεὺς]
33 [— 6-8 —] Ἀθηνό[δορος] ᾽Οἶθεν, Ἀριστόδημος Σφήττιος, [— 11-12 —]
[— 10-12 —]ς Κειριάδης, Κτήσων Σινωπεύς, Ἐρμῶναξ [— 8-9 —]
[— 10-11 —] Βα[τ]ήθεν, Ἀλέξανδρος Μαραθώνιος, Χαιριγέν[ης]]
36 [— 14-16 —] Υ.. ΟΣθυρος Μυρρινοῦσιος, Γοργίας Παιαν[ιεὺς]]
[— 13-14 —]ς, Διονύσιος Πλαταιεύς, Νικοτέλης Ἀρ[χ]ίδης ...]
[— 12-13 —] διεύς, Ἀγαθοκλῆς Χολαργεύς, Διαγόρας Κυν[—]
39 [— 12-13 —]ος, Δοσίθεος Σαλαμίνιος.

	[τὸν]	τὸν στ-	τὸν γραμ-
	[ἡγεμόνα]	ρατηγὸν	ματέα
42	[᾽Αθηνόδορον]	Φιλόθεον	Καλλίσ-
			τρατον

Ὁ ἄρχοντας Μνησείδης (στ. 3) δὲν εἶναι γνωστός. Διετέλεσε ἐπώ-
νυμος ἄρχοντας μετὰ τὸν ἄρχοντα Λυσανία (235/4 π.Χ.) στὴ χρονιὰ τοῦ
ὁποίου ὁ τιμώμενος ἐδῶ Φιλόθεος ἦταν στρατηγὸς ἐπὶ τοὺς ξένους (στ.
23). Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ δημιουργοῦ νέου πρόβλημα στὸ δυσχερὲς θέμα τῆς
χρονολόγησιν τῶν Ἀθηναίων ἀρχόντων τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. γιὰ τὴν ὁποία
βλ. τὴν τελευταία μελέτη τοῦ Μ. J. Osborne, *The Chronology of*

Athens in the mid third Century B.C. (*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 78, 1989, 209-242). Ἐδῶ ἀκολουθῶ τὶς χρονολογήσεις τοῦ Meritt, *The Athenian Year*, 231-238 μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες μετέβαλε σὲ νεώτερη μελέτη του (*Hesperia* 50, 1981, 78-99).

Ὁ στρατηγὸς Φιλόθεος Φιλίωνος δὲν μοῦ εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἄλλοῦ μὲ τὴν ιδιότητά του αὐτὴ καὶ οὔτε θὰ μπορούσε νὰ ταυτιστεῖ ἂν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς σύνταξης τῆς ἔκθεσης τούτης δὲν βρισκόταν, στὸν δρόμο τῆς ἀνατολικῆς πύλης ὡς κάλυμμα τοῦ παρόδιου ὁχετοῦ πάλι, τὸ κάτω μέρος στήλης μὲ ἐπιγραφὴ τὴν ὁποία κρίνω σκόπιμο νὰ ἀνακοινώσω ἀπὸ τώρα, ἂν καὶ ἀνήκει στὴν ἔκθεση τοῦ 1990. Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι χαραγμένη μέσα σὲ χρυσὸ στεφάνι καὶ ἔχει ὡς ἐξῆς: οἱ στρατιῶται Φιλόθεον Φρεάρριον. Τὸ χρυσὸ στεφάνι, ἀπονεμόμενο μάλιστα ἀπὸ στρατιῶτες δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο παρὰ τὸ ὅτι ὁ τιμώμενος ἦταν στρατηγός. Ὁ Φιλόθεος Φιλίωνος Φρεάρριος εἶναι γνωστὸς (*PA* 14499) καὶ ἀπὸ τὸν κατάλογο ἐπιδόντων *IG* II² 791 στ. 33, ἐπὶ Διομέδοντος ἄρχοντος (περ. 232-1 π.Χ. κατὰ Kirchner, 247-6 κατὰ Meritt, 244-3 κατὰ Osborne). Κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. ἐμφανίζονται δύο πρόγονοί του, ὁ Ἀντιχάρης Φιλίωνος Φρεάρριος (*PA* 1315) καὶ ὁ Φιλέας Φιλίωνος Φρεάρριος (*PA* 14247) ὡς πρυτάνεις τῆς Λεωντίδος (*IG* II² 1742 τοῦ 370-69 π.Χ.). Εἶναι πιθανότατο ὅτι ὁ στρατηγὸς Φιλόθεος Φιλίωνος ποὺ τιμοῦν οἱ κρυπτοὶ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν Φιλόθεο Φρεάρριο ποὺ τιμοῦν οἱ στρατιῶτες καὶ τὸν ὁμώνυμο τῆς ἐπιγραφῆς *IG* II² 791.

Πρέπει νὰ παρητηρηθεῖ ὅτι τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ χρυσοῦ στεφάνου εἶναι νεώτερα τῶν γραμμάτων τοῦ ψηφίσματος καὶ ὅπως δὲν συμβιβάζονται μὲ τὴν ὑψηλὴ χρονολόγηση τοῦ ἄρχοντος Διομέδοντος. Ἰσως ὅταν ὁ Φιλόθεος ἐπέδωκεν ἦταν πολὺ νέος, τὸ 247 ἢ τὸ 244 π.Χ., ἔγινε στρατηγὸς ἐπὶ τοὺς ξένους τὸ 235-4 π.Χ. ἐπὶ Λυσανίου, στρατηγὸς τῆς παραλίας ἐπὶ Μνησείδου καὶ πάλιν στρατηγὸς τῆς παραλίας σὲ νεώτερη ἐποχῇ. Τότε τιμήθηκε ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες.

Οἱ κρυπτοὶ εἶναι ἄγνωστο ἕως τώρα στρατιωτικὸ σῶμα. Ἀπὸ τὴν ὀνομασία του φαίνεται πὼς ἀνῆκε στὶς λεγόμενες, σήμερα, εἰδικὲς μονάδες. Στὸν Ραμνούντα εἶναι γνωστὰ κατὰ ἐποχὰς στρατιωτικὰ σώματα μὲ ποικίλες ὀνομασίες ὅπως οἱ ἰσοτελεῖς οἱ τεταγμένοι. Ῥ., οἱ οἰκοῦντες τῶν πολιτῶν Ῥ., οἱ στρατιῶται οἱ τεταγμένοι ὑπὸ Ἀθηναίων

οἱ στρατευόμενοι 'Ρ., οἱ πάροικοι, οἱ τεταγμένοι τῶν παροίκων 'Ρ., οἱ στρατευόμενοι τῶν πολιτῶν 'Ρ., οἱ ὑπαιθροὶ οἱ ἐν 'Ρ. Οἱ κρυπτοὶ ὑποθέτω πὼς ἦταν σῶμα ποῦ περνοῦσε ἓνα μέρος τῆς ὑπηρεσίας του στὸν Ραμνούντα καὶ ὅτι δὲν ἦταν μόνιμα ἐγκατεστημένο ἐκεῖ.

Ὁ ἡγεμὼν τῶν κρυπτῶν Ἀθηνόδωρος εἶναι Ἀθηναῖος, ἐνῶ οἱ κρυπτοὶ εἶναι ἀδιάκριτα Ἀθηναῖοι καὶ μὴ. Γιά τὸ ἀξίωμα τοῦ ἡγεμόνος βλ. M. Launey, *Recherches*, 25-26.

Ὁ γραμματεὺς Καλλίστρατος ἀπαντᾷ καὶ στὴν ἐπιγραφή 883. Φαίνεται πὼς ὑπηρετοῦσε στὸν Ραμνούντα γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ὅπως οἱ Ἐπιμεληταί. Τοῦ Ἀγαθοκλέους Χολαργέως ἔχει βρεθεῖ στὸν Ραμνούντα ἡ στήλη καὶ κιονίσκος (SEG, 21, 934 καὶ 935). Εἶναι ἀκόμη γνωστὸς ἀπὸ ψηφίσματα.

- 15 (893). Στήλη ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο, ἐλλιπὴς κάτω καὶ κατὰ τὴν ἄνω ἀριστερὴ γωνία, συγκολλημένη ἀπὸ δύο τεμάχια, ὕψ. 0.315 μ., πλ. 0.25 μ., πᾶχ. 0.08 μ. Ἄνω φέρει ἄβακα καὶ κυμάτιο. Ὑψ. γρ. 0.006-0.007 μ. Ἀνασύρθηκε ἀπὸ τὸ πηγάδι ποῦ βρίσκεται ἐσωτερικᾶς τῆς ἀνατολικῆς πύλης (πίν. 12β).

[Ἐ]λπίνικος Μνησίππου Ῥαμνούσιος
εἶπεν· ἐπειδὴ ὁ βασιλεὺς Ἀντίγονο-
3 ς καὶ σωτὴρ τοῦ δήμου, διατελεῖ εὐεργ-
 (γ)ετῶν τὸν δῆμον τὸν Ἀθηναίων κ[α]-
 ὶ διὰ ταῦτα αὐτὸν ὁ δῆμος ἐτίμησεν <τι>
6 τιμαῖς ἰσοθέοις, τύχει ἀγαθεῖ, δεδόχθαι
 [Ῥ]αμνουσίοις θύειν αὐτῶι τεῖ ἐνάτει ἐπὶ
 δέκα τοῦ ἑκατονβαιῶνος, τῶν μεγάλ-
9 ων Νεμεσίων τῶι γυμνικῶι ἀγῶνι
 καὶ στεφανηφορεῖν, πόρον δὲ ὑπάρχ[ε]-
 [ιν] τοῖς δημόταις εἰς τὴν θυσίαν τ[ό γε]-
12 [νό]μενον αὐτοῖς ἀγοραστικόν τ[ῆς θυ]-
 σίας ἐπιμελίσθαι τὸν δῆμ[αρχον κ]-
 [αὶ τὸ]ν ταμίαν τὸν ἀεὶ καθι[στάμε]-

- 15 [νον· ἀναγράφαι δὲ τόδε [τὸ ψήφισμα]
[ἐν στήλει λιθ]ίνει καὶ στ[ῆσαι οὖ]
[ἂν δοκῇ τῶι] β(α)σιλε[ῖ Ἀντιγόνωι]
- 18 [— —] ΕΙΛΙΗ [— — — —]
[— —] ΔΙ.ΙΑΡ [— — — —]
[— —] ΕΙΣΙΣ [— — — —]

Τὸ ψήφισμα τοῦτο πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ κατάληξη, γιὰ τοὺς Ραμνοῦσιους, τοῦ Χρεμωνιδείου πολέμου. Τὸ ψήφισμα γιὰ τὸν στρατηγὸ Ἐπιχάρη ποὺ δημοσίευσα παλαιότερα (ΑΔ 22, 1967· Α' 38-52· πρβ. *Bull. Epigr.* 1968, 247· *SEG* 24, 154) περιγράφει τὴ δράση τοῦ στρατηγοῦ καὶ τῶν Ραμνουσίων κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου ἐναντίον τοῦ Ἀντιγόνου, τὸ νέο εὔρημα περιγράφει τὶς τιμὲς ποὺ ἀπέδωσαν στὸν πρώην πολέμιό τους.

Ὁ Ἑλπίνικος Μνησίππου Ραμνούσιος λέγει καὶ τὸ ψήφισμα γιὰ τὸν Δικαίαρχο Ἀπολλωνίου Θριάσιο, τοῦ 236/5 π.Χ. (Pouilloux, *La Forteresse* ἀρ. 15· Moretti, *Iscrizioni I* ἀρ. 25). Τὸ ἐδῶ ψήφισμα, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων, εἶναι παλαιότερο καὶ πρέπει νὰ ἀφορᾷ τὸν βασιλιὰ Ἀντίγονο Γονατᾶ. Τὸ κύριο στοιχεῖο ποὺ προσφέρει εἶναι ὅτι οἱ Ραμνοῦσιοι, ἀκολουθώντας τὴν Ἀθῆνα ἐτίμησαν τὸν Ἀντίγονο μὲ θεϊκὲς τιμὲς, μάλιστα μὲ θυσίες. Παλαιότερα ὁ Tarn (*Antigonos Gonatas*, 250, 435) ἀρνήθηκε ὅτι ὁ Ἀντίγονος εἶχε δεχθεῖ τὶς τιμὲς τῆς θεϊκῆς λατρείας, ἐνῶ ὁ Ferguson (*Hellenistic Athens*, 190) περιορίζει τὴν ἄρνηση στὴν περιοχὴ τῆς Μακεδονίας. Ὁ F. W. Walbank (*CAH*² VII, I, 92) ἐπίσης ἀρνεῖται τὴν ὕπαρξη λατρείας τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ (There is no firm evidence of any cult for Antigonos Gonatas in Greece) καὶ τὴν ἀπόδοση τοῦ ψήφισματος *IG* XII Suppl. 168 στὸν ἴδιο βασιλιά. Δεδομένου ὅτι τὸ ψήφισμα Pouilloux ἀρ. 15 ρητῶς μνημονεύει θυσίες πρὸς τιμὴν τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ βασιλιᾶ Δημητρίου Β' κρίνω πιθανὸν ὅτι αὐτὲς ἀποτελοῦν συνέχεια τῶν πρὸς τὸν πατέρα τιμῶν ποὺ μαρτυροῦνται ρητῶς γιὰ πρώτη φορὰ τώρα (πρβ. *IG* II² 780, 793). Στὸ νέο ψήφισμα ὁ Ἀντίγονος ὀνομάζεται σωτὴρ καὶ εὐεργέτης τοῦ δήμου, ἰδιότητες γιὰ τὶς ὁποῖες τιμήθηκε στὴ Μαντίνεια (*SEG* 11, 1089) καὶ τὴ Σπάρτη (Walbank, *δ.π.*

473) ὁ Ἀντίγονος ὁ Δώσων. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἐξεταστεῖ καὶ αὐτὴ ἡ ἐκδοχή, ὅτι ὁ τιμώμενος βασιλιάς εἶναι ὁ Ἀντίγονος ὁ Δώσων.

Τὴν ἔρευνα στὸ θέμα τῆς λατρείας τοῦ Ἀντιγόνου συνοψίζει ὁ Christian Habicht στὰ πρόσφατα ἔργα του (*Gottmenschentum und Griechische Städte*, 80· 142 καὶ *Untersuchungen zur politischen Geschichte Athens im 3. Jahrhundert v. Chr.*, 72). Στὴ σειρά τῶν σχετικῶν ψηφισμάτων προστίθεται καὶ τὸ πρὸς τιμὴν τῆς ἱερείας τῆς Ἀγλαύρου Τιμοκρίτης, τοῦ 247/6 π.Χ. (G. Dontas, *Hesperia* 52, 1983, 48-63· *SEG* 33, 115. *Bull. Epigr.* 1983, 157) στὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἡ σχεδὸν τυπικὴ διατύπωση (στ. 20-25) τὰ μὲν ἀγαθὰ δέχεσθαι τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον τὰ γεγονότα ἐν τοῖς ἱεροῖς ἐφ' ὕγιαι καὶ σωτηρίαι τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου τοῦ Ἀθηναίων καὶ παίδων καὶ γυναικῶν καὶ ὑπὲρ τοῦ βασιλέως Ἀντιγόνου καὶ Φίλας τῆς βασιλίσσης καὶ τῶν ἐγγόνων αὐτῶν. Γιὰ τὴν ἔκφραση «τιμαῖς ἰσοθέοις» τοῦ στ. 6 βλ. Habicht, *Gottmenschentum* 196 καὶ 212.

Μὲ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία ἐλάβαναν χώραν τὰ Μεγάλα Νεμέσια εἶχε ἀσχοληθεῖ ὁ W. B. Dinsmoor στὴ μελέτῃ του *Archaeology and Astronomy* (*Proceedings of the American philosophical society* 8 (1939), 95-173), ὁ ὁποῖος εἶχε καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἐορτάζονταν στίς 5 Βοηδρομιῶνος (ἔ.π. σ. 164) καὶ στὴν ἡμερομηνία αὐτὴ στηρίζει καὶ σειρά ἄλλων συμπερασμάτων τὰ ὁποῖα μὲ τὶς πληροφορίες ποὺ παρέχει τὸ ψήφισμα ἀνατρέπονται καὶ δίνει εὐκαιρία γιὰ νέους συλλογισμούς, ἀστρονομικοὺς καὶ ἡμερολογιακοὺς. Οἱ Ραμνούσιοι λοιπὸν ἐόρταζαν τὰ Μεγάλα Νεμέσια τὸν μῆνα Ἑκατομβαιῶνα, κατὰ τὰ ὁποῖα γίνονταν ποικίλες ἐκδηλώσεις ἄγνωστης διάρκειας. Στὴ 19ῃ ἡμέρᾳ τοῦ μηνὸς ἐτελεῖτο ὁ γυμνικὸς ἀγὼνας καὶ αὐτὴ τὴν ἡμέρα οἱ Ραμνούσιοι ἔκαμαν τὶς θυσίαις πρὸς τιμὴν τοῦ βασιλιᾶ Ἀντιγόνου καὶ φοροῦσαν στεφάνι σὲ ἔνδειξη ἰδιαίτερης τιμῆς (πρβ. *IG XII Suppl.* 168: στε[φα]νηφορεῖσαι Ἰήτας ἀ[παντας καὶ *IG XII*, 9, 192: στεφανηφορεῖν Ἐρετριεῖς πάντας καὶ τοὺς ἐνοικοῦντας κιττοῦ στέφανον γιὰ γεγονότα ποὺ σχετίζονται μὲ τὰ γεγονότα ποὺ ἐόρταζαν οἱ Ραμνούσιοι). Ὁ Ἑκατομβαιῶν ἦταν ὁ πρῶτος μῆνας τοῦ ἀττικοῦ ἔτους. Ἀρχίζε μὲ τὴ νέα σελήνη τὴν πρὶν ἀπὸ τὸ θερινὸ ἡλιοστάσιο. Κατὰ τὴ φετινὴ χρονιά 1989

ἡ νέα σελήνη εἶναι στίς 11 Ἰουνίου καὶ τὸ θερινὸ ἡλιοστάσιο εἶναι στίς 22 Ἰουνίου. Ἡ δαπάνη γιὰ τὴ θυσία βάρυνε εἰδικὴ πρόσδο τοῦ δήμου, τὸ ἀγοραστικόν. Ἡ πρόσδοδος αὐτὴ ἦταν φόρος γιὰ τὴ χορήγηση ἀδειας πωλήσεως ἐμπορευμάτων στὴν ἀγορά [βλ. τελευταῖα Δημ. Γκόφα, Τὸ ἐμπορικὸ δίκαιο τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα π.Χ., 83, στὸν τόμο *Συμβολές στὴν ἔρευνα τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ καὶ Ἑλληνιστικοῦ Δικαίου* (Ἀθήνα 1992)]. Τὴν ἐπιμέλεια τῆς θυσίας εἶχε ὁ δήμαρχος καὶ ὁ ταμίας, γνωστοὶ καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐπιγραφές τοῦ δήμου (δήμαρχος: Pouilloux ἀρ. 15 καὶ 35, ταμίας: ἀρ. 14·15 καὶ 21).

- 16 (894). Στήλη ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο θραυσμένη σὲ δύο καὶ συγκολλημένη, μὲ ἄβακα καὶ κυμάτιο στὸ ἄνω μέρος, ὕψ. 0.90 μ., πλ. 0.335-0.375 μ. πᾶχ. 0.06 μ. Ὑψ. γρ. 0.008 μ. Κάτω ἀπὸ τὸ ψήφισμα ὑπάρχει ἀνάγλυφος στέφανος θαλλοῦ διαμ. 0.18 μ. μὲ τοὺς στ. 30-33. Στὴν ἄνω στενὴ ἐπιφάνεια φέρει ἄτεχνη ἐπιγραφή (Δ)ΗΜΟΣΙΑ ὕψ. γρ. 0.022-0.03 μ. Βρέθηκε ὡς κάλυμμα τοῦ ὀχετοῦ τῆς ὁδοῦ ἐσωτερικὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης (πίν. 14).

Ἔδοξεν τοῖς στρατενομένοις τῶν πολιτῶν ἐν Ῥ[α]-
μνοῦντι, Θεοχάρης Χαιρίου Λευκονοεὺς εἶπεν· ἐπειδ[ὴ]

- 3 Θούκριτος χειροτονηθεὶς ὑπὸ τοῦ δήμου στρατη[γός]
ἐπὶ τὴν χώραν τὴν παραλίαν ἐπὶ Καλλιμῆδου ἀρχο[ν]-
τος ἐπιμεμέλῃται τῆς τε φυλακῆς τοῦ φρουρίου
6 καὶ τῶν στρατενομένων ἐν Ῥαμνοῦντι καλῶς καὶ [δι]-
καίως[ς] κατὰ τὰ ψηφίσματα τοῦ δήμου καὶ κοινεῖ κα[ὶ ἰ]-
δία[ι ἐκ]άστωι χρεῖαν παρεχόμενος διατετέλεκ[εν]
9 [ἐ]π[ειδὰ]ν αὐτὸν παρακαλῶσιν· παρεσκεύασε δὲ κ[αὶ]
σίτον ἱκανὸν τεῖ φυλακεῖ προιάμενος ἐκ τῶν ιδίω[ν],
[ἀν]ατέθηκε καὶ συνέδριον πρὸς τοῖς στρατηγ[οῖς],
12 [κα]τεσκεύακε δὲ καὶ πυλώριον καὶ πύλας ἐκ τῶν ιδίω[ν]
[ἀ]ποδεικνύμενος τὴν εὐνοίαν ἣν ἔχων διατελε[ῖ]
[πρὸς τε] τὸν δῆμον καὶ πρὸς τοὺς στ[ρα]τενομένο[υς]
15 [τῶν] πολιτῶν· ἀγαθεῖ τύχει, δεδόχθαι τ[οῖς] στρατενομέν[οις]
[τῶν] πολιτῶν Ῥαμνοῦντι ἐπαινέσαι Θούκριτον Ἀλκιμάχο[υ]

- [Μυ]ρρινοῦσιον καὶ στεφανῶσαι χρυσῶι στεφάνῳι κατὰ τὸν [νό]-
 18 μον ἀρετῆς ἕνεκα καὶ εὐνοίας ἣν ἔχων διατελεῖ πρὸς τε τὸν [δῆ]-
 μον καὶ πρὸς τοὺς στρατενομένους ἐν Ῥαμνοῦντι· ἀναθεῖνα[ι]
 δὲ καὶ γράψαντας τὴν εἰκόνα αὐτοῦ ἐν πίνακι ἐν τῷ Νεμ[ε]-
 21 σίῳι· ἀναγράψαι δὲ τόδε τὸ ψήφισμα ἐν στήλει λιθίνε[ι]
 καὶ στῆσαι πρὸς τεῖ πύλει· ἐλέσθαι δὲ τρεῖς ἄνδρας
 ἐκ τῶν στρατιωτῶν οἵτινες ἐπιμελήσονται τῆς ἀ[να]-
 24 θέσεως τῆς στήλης καὶ τοῦ πίνακος· εἰς δὲ τὴν ἀναγρα-
 φὴν καὶ τὴν στήλην καὶ τὸν πίνακα ὃ τι ἀνάλωμ[α] γέν[η]-
 ται λογισάσθωσαν οἱ αἰρεθέντες τοῖς στρατιώταις·
 27 [ο]ἶδε εἰρέθησαν· Θεοχάρης Χαιρίου Λευκονοῦς
 Δημ[όφι]λος Φανοκράτου Ῥαμνοῦσιο[ς]
 Σωναύτης Τείσιδος Φαληρεὺς
 30 Ἀθηναίων οἱ στρατεν-
 ὀμενοι Ῥαμνοῦντι
 Θούκριτον Ἀλκιμάχου
 33 Μυρρινοῦσιον

Τὸ ψήφισμα τοῦτο δὲν λύνει τὸ μέγα θέμα τῆς τέταρτης στρατηγίας τοῦ Θουκρίτου. Ἡ ἀναφερόμενη (στ. 4) ἐπὶ Καλλιμῆδου ἄρχοντος (252/1 π.Χ.) εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Ραμνοῦντος IG II² 2856, ἡ ὁποία εἰκονίζει συνοπτικὰ μὲ τέσσερις στεφανώσεις τὴν σταδιοδρομίαν τοῦ Θουκρίτου, μὲ τὸ μειονέκτημα τῆς φθορᾶς τῆς πρώτης στεφάνωσης. Πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια ὁ Υ. Garlan (*BCH* 89, 1965, 339-344) ἐπιμήκυνε τὴν δρᾶσιν τοῦ Θουκρίτου μὲ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἐπιγραφῆς IG II² 1279. Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς τελευταῖες του μελέτες ὁ Β. D. Meritt (*Hesperia* 50, 1981, 78-99) ἀσχολεῖται πάλι μὲ τὴν τέταρτη (ἢ πρώτη) στρατηγίαν τοῦ Θουκρίτου καὶ τὴν τοποθετεῖ στὴ χρονίαν τοῦ ἄρχοντος Εὐρυκλείδου (243/2 ἢ 241/0 κατὰ Meritt, 239/8 π.Χ. κατὰ Osborne). Τελευταῖα ἀσχολήθηκε μὲ τὸν Θούκριτον ὁ Μ. J. Osborne στὴ μελέτη γιὰ τοὺς ἄρχοντες τῶν Ἀθηνῶν ποὺ μνημονεύτηκε ἥδη.

Τὸ νέο ψήφισμα δὲν προσφέρει στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῆς τέταρτης στρατηγίας τοῦ Θουκρίτου, ἀλλὰ παρέχει ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὸν Ραμνοῦντα.

Οἱ στρατευόμενοι τῶν πολιτῶν ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλα ψηφίσματα τοῦ Ραμνοῦντος. Ὁ Θεοχάρης Χαιρίου Λευκονοεὺς (PA 7184) ἀπαντᾷ σὲ κατάλογο τῆς Λεωντίδος (μέσα 3ου π.Χ. αἰ.) ὡς Θ. Χαιρ[εφῶντος IG II² 2434.

Ὁ Θούκριτος ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καλὴ διοίκηση τοῦ φρουρίου γιὰ τὴν ὁποία ἐπαινεῖται προμήθευσε, μὲ δικά του ἔξοδα, σιτάρι στὴ φρουρά, ὅπως παλιότερα εἶχε κάμει ὁ στρατηγὸς Ἐπιχάρης, ὁ ὁποῖος φρόντισε γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ σιταριοῦ καὶ κριθῆς στὸν Ραμνούντα (AA 22, 1967, A', 45).

Τὸ συνέδριον (στ. 11) πιθανῶς ἀναφέρεται σὲ μνημειώδη κατασκευὴ τὴν ὁποία ὁ Θούκριτος ἱδρυσε πλησίον τῶν στρατηγῶν, χώρου ἰδρύσεως τιμητικῶν ψηφισμάτων ὑπὲρ τῶν στρατηγῶν τῆς παραλίας. Οἱ πύλες ποὺ κατασκεύασε ἐπίσης ὁ Θούκριτος πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀνατολικὴ ποὺ ἐρευνήθηκε φέτος καὶ ἡ δυτικὴ (IAE 1981, 136) καὶ πυλώριον τὸ κτίριο ἐσωτερικὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Ἡ εὕρεση ἐξάλλου τῆς στήλης κοντὰ στὴν πύλη ὅπου κατὰ τὸ ψήφισμα (στ. 22) εἶχε ἰδρυθεῖ εἶναι ἐπὶ πλεόν ἀπόδειξη ὅτι ἡ ἀνατολικὴ πύλη καὶ τὸ ἐσωτερικὰ αὐτῆς κτίριο εἶναι ἔργα τοῦ Θουκρίτου.

Οἱ Ἀθηναῖων οἱ στρατευόμενοι τιμοῦν τὸν Θούκριτο ὄχι μόνο μὲ τὸ συνηθισμένο χρυσὸ στεφάνι (στὴ στήλη εἰκονίζεται ὡς στεφάνι θαλλοῦ) ἀλλὰ μὲ τὸ ζωγραφικὸ πορτραῖτο του, φθηνότερο ἀπὸ ἓναν ἀνδριάντα, τιμὴ ποὺ συνηθιζόταν στὴν ἀρχαιότητα (βλ. τὴ διεξοδικὴ μελέτη τοῦ H. Blanck, *BJb* 168, 1968, 1-2). Ἡ εἰκόνα τοῦ Θουκρίτου εἶναι ἡ ἀρχαιότερη ἀπὸ ὅσες μαρτυροῦνται στὶς ἐπιγραφές καὶ θὰ τοποθετήθηκε στὸ σηκὸ τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Νέμεσης. Πρβ. IG II² 1327 στ. 24-25: ἀναθεῖναι δὲ αὐτοῦ καὶ εἰκόνα ἐμ πίνακι ἐν τῷ ναῷ, ἐπὶ ἄρχοντος Φίλωνος, τὸ 178/7 π.Χ.

Ἰδρυση στήλης πρὸς τεῖ πύλει μνημονεύεται ἀκόμη στὸ ψήφισμα Pouilloux, *La Forteresse* ἀρ. 17 τοῦ 225/4 π.Χ. Πιθανῶς ἀναθήματα καὶ ψηφίσματα θὰ ὑπῆρχαν καὶ στὴν κύρια πύλη, τὴ νότια, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ ἀκόμη.

Ὁ Δημόφιλος Φανοκράτους Ραμνούσιος ἴσως ἀνήκει στὴ γνωστὴ

οἰκογένεια τοῦ Φανοκράτους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (ΑΕ 1979, 29-34· βλ. ἐπίσης τὴν ἐκθεση τούτης). Ὁ Σωναύτης Τείσιδος Φαληρεὺς μοῦ εἶναι ἄγνωστος.

Ἀνάθημα τοῦ Θουκρίτου εἶναι καὶ ἡ πλάκα θρανίου ποὺ δημοσίευσε ὁ Μαστροκώστας ΑΕ 1961 Χρονικά, 9 ἀρ. 4 μὲ τὴν ἐπιγραφὴν (κατὰ συμπλήρωσή μου) [Θούκριτος Ἀλκι]μάχου Μυρρινοῦσιος. Τὸ χάραγμα (Δ)ΗΜΟΣΙΑ ὑπονοεῖ ὅτι ἡ στήλη εἶχε πληρωθεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχές καὶ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ διατεθεῖ σὲ ἰδιῶτες.

- 17 (887). Ἀριστερὸ θραῦσμα στήλης ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο ὕψ. 0.07-0.115 μ., πλ. 0.13 μ., βάθ. 0.08 μ. Ὑψ. γρ. 0.006 μ. Βρέθηκε ἔξω τῆς ἀνατολικῆς πύλης, κοντὰ στὸν πύργο ποὺ βρίσκεται βόρειά της.

[..]ΣΙ[.]ΟΣ [------ τῆι]

βουλῆι καὶ τῶι δήμ[ωι-----]

3 τῶν ἄλλων τῶν Ε[------]

τῶν πεπτωκότων λ[ίθων--]

ὅπως οὖν καὶ Ἀθηναῖο[ι--]

6 νων τὰ ἱε[ρά-----]

Ἀπόσπασμα ψηφίσματος τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., ὅπου γίνεται πρόβλεψη πιθανῶς γιὰ ἐπισκευὴ τοῦ τείχους τοῦ φρουρίου ἢ ἐρειπωμένων ἱερῶν.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

Π Ρ Ο Σ Θ Η Κ Η

Στὴ σ. 19 ἡ ἀρχὴ τοῦ πρώτου στίχου τῆς ἐπιγραφῆς 3 πιθανῶς πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ, ἐνδεικτικά, [Ἰων Ζη]λώτου, κατὰ τὴν εὐστοχη ὑπόδειξιν τοῦ ζωγράφου κ. Ἰωάννη Γιαρμενίτη.

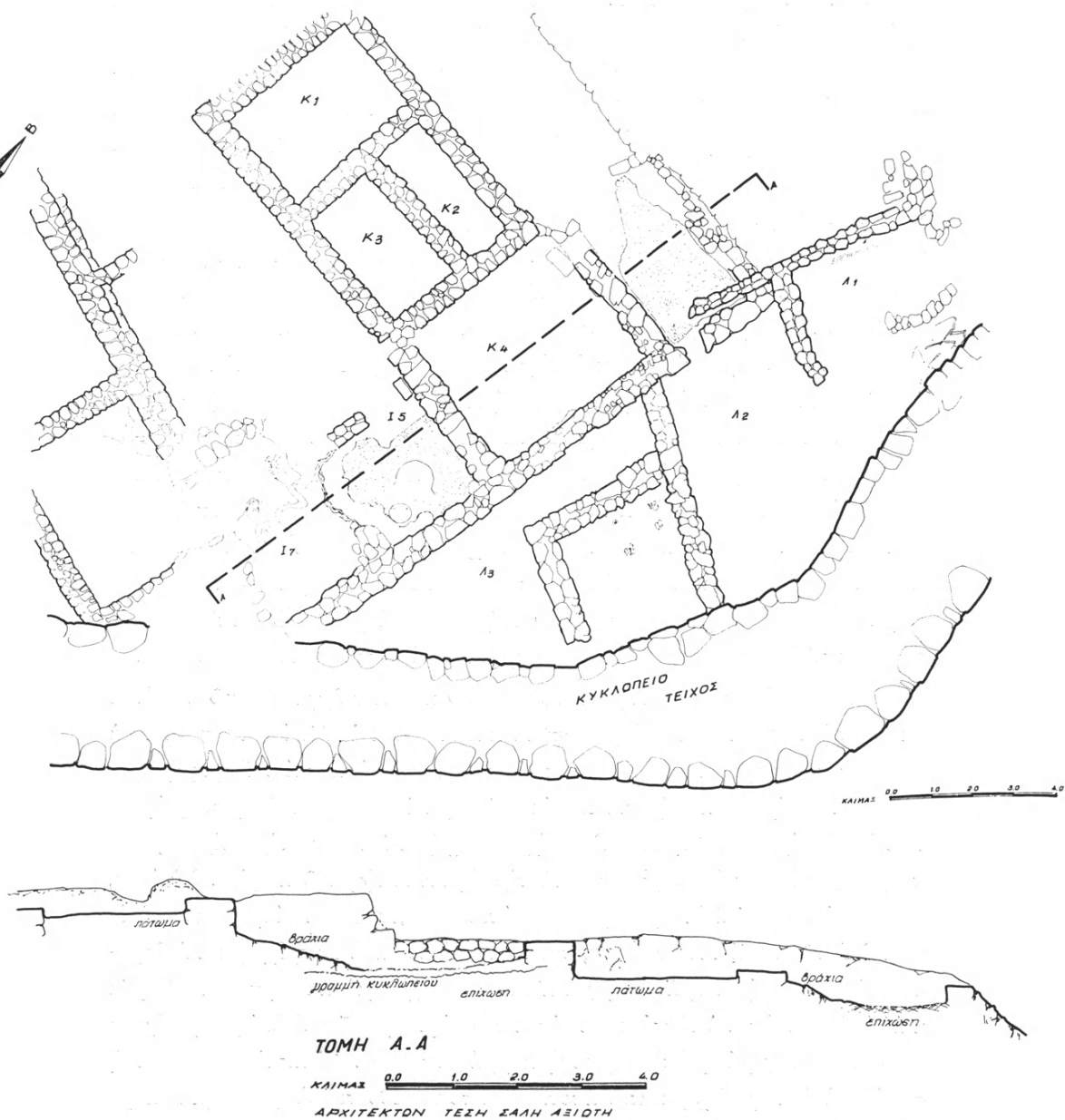
2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ

(Πίν. 15-21)

‘Η φετινή ανασκαφή τῶν Μυκηνῶν διήρκεσε ὁλόκληρο τὸν μῆνα Ἰούλιο. Ἐλαβαν μέρος οἱ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες Denise Doxey, Kim Shelton καὶ Eric Gieringer τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πεννσυλβανίας, καθὼς καὶ ἡ Ε. Παπανικολάου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἡ προϊσταμένη τῆς Ἐφορείας κλασικῶν καὶ προϊστορικῶν ἀρχαιοτήτων Ναυπλίου κ. Φ. Παχύγιαννη παρακολούθησε καὶ διευκόλυνε τὸ ἔργο τῶν ἀνασκαφῶν μὲ τὸ συνηθισμένο τῆς ἔμπρακτο ἐνδιαφέρον. Ὁ ἀρχιφύλακας τοῦ χώρου Γ. Χρόνης βοήθησε στὴν ἀπρόσκοπτη πρόοδο τῆς ἐργασίας. Ὁ συντηρητὴς κ. Γαλάνης συγχόλλησε ὅσα ἀγγεῖα μποροῦσαν νὰ ἀποκατασταθοῦν. Ὁ φωτογράφος κ. Ἡ. Ἡλιάδης ἀνέλαβε τὴ φωτογράφιση τῶν εὐρημάτων καὶ ἡ ἀρχιτέκτων - ἀρχαιολόγος κ. Τ. Σαλῆ-Ἀξιῶτη ἀποτύπωσε τὸν ἀνασκαφέντα χῶρο καὶ ἐκπόνησε τὰ σχέδια.

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς Νοτιοδυτικῆς Συναικίας εἶχε σταματήσει τὸ 1974 στὴ γραμμὴ τοῦ ὁχετοῦ μεταξὺ τῶν τομέων Θ καὶ Ι¹. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ εἶχε ἐρευνηθεῖ ἄλλοι ἐπιπόλαια καὶ ἄλλοι ὡς τὸν βράχο ἀπὸ τὸν Χ. Τσουντα, ὁ ὁποῖος τὴν εἶχε καλύψει κατὰ τόπους μὲ τὰ χῶματα τῆς ἀνασκαφῆς του σκεπάζοντας ἐν μέρει τρία τετράπλευρα κομμάτια ἀπὸ πωρόλιθο, ἐπεξεργασμένα ἀλλὰ κολοβά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα ἔχει ἱχνη ἐλληνιστικῆς χρήσεως, καθὼς καὶ μία μυκηναϊκὴ βάση κίονος ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, ὅλα καταφανῶς μετακινημένα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση. Τὰ χῶματά του εἶχαν ἀφήσει ἐκτεθειμένους καὶ τοὺς τοίχους τριῶν δωματίων. Κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ συγκροτήματος αὐτοῦ (εἰκ. 1, Κ) περνοῦσε στενὸ δρομάκι πρὸς τὸ χώριζε ἀπὸ τὰ δωμάτια Ι δυτικότερα. Ἡ ἀφαίρεση τῶν χῶμάτων τοῦ Τσουντα καθὼς καὶ τοῦ παλαιοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος πάνω στὸ ὁποῖο εἶχαν σωρευτεῖ ἔδειξε ὅτι ὁ κατοικημένος χῶρος ἐπεκτεινόταν πρὸς Α ὡς τὸ τεῖχος. Μερικὰ ἀπὸ τὰ μυκηναϊ-

1. ΠΑΕ 1974, 89-90.

Είχ. 1. Νοτιοδυτική συνοικία, κάτοψη και τομή της άνασκαφής.

καὶ κατάλοιπα εἶχαν σκεπαστεῖ ἀπὸ ἐλληνιστικὲς κατασκευὲς ποὺ εἶχαν ἀφήσει τμήματα δαπέδου (στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ K8, πίν. 15α) καὶ τοίχους πάχους 0.45-0.50 μ. θεμελιωμένους πάνω στὸ στρώμα τῆς ἐρειπώσεως τῶν μυκηναϊκῶν κτιρίων, τὸ ὁποῖο περιεῖχε καὶ πολλὰ κομμάτια πλίνθες. Οἱ ἐλληνιστικοὶ τοῖχοι ὄριζαν χώρους ἀνώμαλου σχήματος, πιθανότατα αὐλές (εἰκ. 1, Λ1-Λ2). Ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ ἀπὸ πατημένο χῶμα προσδιορίστηκε καὶ ἀπὸ τὰ κομμάτια ἐλληνιστικοῦ λουτήρος ποὺ ἀκουμποῦσαν ἐν μέρει στὶς πέτρες τοῦ κυκλωπέου τείχους, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε ὁλόκληρη τὴν ἐσωτερικὴ πρόσοψη. Στὸν ὥρο αὐτὸν οἱ ἐλληνιστικοὶ τοῖχοι καθαρίστηκαν καὶ διατηρήθηκαν. Χαμηλότερα ὅμως, στὰ δωμάτια K8 καὶ I3, χρειάστηκε νὰ ἀφαιρεθοῦν μαζὶ μὲ τὴν ἐπίχωση ποὺ εἶχε καλύψει τὰ μυκηναϊκὰ κτίρια.

Ἀποκαλύφθηκαν ἔτσι τρία συγκροτήματα χώρων: Στὸ πρῶτο (εἰκ. 1, K) τὰ δωμάτια K4 καὶ K8 συμπληρώνουν τὸ κτίριο ποὺ εἶχε σκάψει ἐν μέρει ὁ Τσουντας. Τὰ δωμάτια 15 καὶ 17 (εἰκ. 1) ἀνήκουν στὸ κτίριο I πρὸς N τοῦ K. Τὰ δύο αὐτὰ συγκροτήματα ὀρίζονται πρὸς A ἀπὸ ἓνα μακρὸ συνεχὲς τοῖχο (εἰκ. 1, β-β). Μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ τείχους ἀνασκάφηκαν οἱ ἐλληνιστικὲς αὐλές Λ1 καὶ Λ2 καὶ τὸ δωμάτιο Λ3 ποὺ ἀνήκει στὸ μυκηναϊκὸ στρώμα. Τὸ δωμάτιο αὐτό, ἐλαφρὰ λοξὸ πρὸς τὸν τοῖχο β-β καὶ χωρισμένο ἀπ' αὐτὸν μὲ πέρασμα πλάτους 0.90-1.66 μ. ἦταν προσκτισμένο στὸ κυκλώπειο τεῖχος.

Οἱ ἐπεμβάσεις τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ τῶν ἐργατῶν τοῦ Τσουντά κατέστρεψαν μερικὰ ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ κατάλοιπα καὶ ἀλλοίωσαν σημαντικὰ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τους, ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι πλέον ἄδηλη ἡ πρόσβαση στὸ κτίριο K καὶ ἡ ἐπικοινωνία τοῦ δωματίου K2 μὲ τοὺς γύρω χώρους του. Ἀφ' ἑτέρου, τὸ δωμάτιο αὐτὸ εἶχε διατηρήσει ἄσκαφη τὴν ἐπίχωση ἀπὸ πεσμένες πλίνθες ποὺ τὸ γέμισε μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ κτιρίου. Ἐπίσης, στὸ K8 εἶχε σωθεῖ ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ δάπεδο ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα, σκεπασμένο ἀπὸ ἓνα λεπτὸ ἄθικτο στρώμα, στὸ I5 τὸ δάπεδο ἀπὸ ἀσπρόχωμα καὶ ἀσβεστη εἶχε διατηρήσει τρεῖς ρηχὲς κυκλικὲς ὑποδοχὲς γιὰ ἀποθηκευτικὰ δοχεῖα καὶ τὸ Λ3 καθὼς καὶ τὸ πέρασμα δίπλα του εἶχαν χωθεῖ ἀπὸ ἐπίχωση πάχους 0.70-0.90 μ., γεμάτη ἀπὸ συμπαγὴ κομμάτια πλίνθες. Ἐπιπλέον, πάνω στὴ στρώση ἀπὸ κιτρινόχωμα, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ δάπεδο τοῦ Λ3, βρέθηκαν κομμάτια πίθων καὶ ἔξι ἀγγεῖα (πίν. 15β).

Ἡ ἀνασκαφὴ ἔδειξε ὅτι τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς ΝΔ συνοικίας χτίστηκε, κατοικήθηκε καὶ ἐγκαταλείφθηκε χωρὶς νὰ καεῖ ἢ νὰ καταστραφεῖ βίαια. Ἡ κε-

ραμεική προέρχεται ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς κατασκευῆς τῶν κτιρίων, ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς χρήσης τους καί, τέλος, ἀπὸ τὴ φάση τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ χώρου.

Ἐδῶ ἀξίζει νὰ μνημονευθεῖ ἰδιαίτερος καὶ ἓνας κρατηρίσκος ἐλλιπής, συγκολλημένος ἀπὸ κομμάτια πού βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση μεταξὺ τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου Κ8 καὶ ἐνὸς σωροῦ ἀπὸ πέτρες στοιβαγμένες στὰ ἐλληνιστικά χρόνια, σὲ στρῶμα δηλαδὴ σχετικὰ ταραγμένο. Τὸ ἀγγεῖο εἶναι ἐσωτερικὰ ὀλόβαφο. Ἐξωτερικὰ εἰκονίζεται στὸ ἓνα πεδίο τῆς ζώνης τῶν λαβῶν πούλὶ μὲ μακρὺ λαιμὸ καὶ ὠσειδὲς ὀξύληκτο σῶμα διαγραμμισμένο μὲ ἐνάλληλες γωνίες. Στὸ ἄλλο πεδίο ἔχει σωθεῖ ἄλλο, ὅμοιο, μὲ σῶμα ἀδιακόσμητο καὶ μπροστά του δύο ζῶα ἀντιμέτωπα: βοοειδές, τοῦ ὁποῖου σώζεται μόνο τὸ κεφάλι, πού βλέπει πρὸς τὸ μακρὺ καὶ χαμηλὸ σῶμα ἄλλου ἀπροσδιόριστου τετράποδου, ἀπὸ τὴ ράχη τοῦ ὁποῖου ἐξέχει ὁ λαιμὸς καὶ τὸ κεφάλι ἀνθρώπινης μορφῆς μὲ ἀνορθωμένα μαλλιά. Τὸ σχέδιο εἶναι στοιχειῶδες καὶ ἀμελὲς καὶ οἱ μορφές εἶναι σχηματοποιημένες μέχρι ἀφαιρέσεως (πίν. 16α-β).

Ἡ κεραμεική πού χρονολογεῖ τὴν κατασκευὴ τῶν κτιρίων εἶναι ἡ πολυπληθέστερη. Περιλαμβάνει μερικὰ παλαιότερα δείγματα σπογγωτῆς διακοσμῆσεως καὶ ἐφυραϊκῶν ροδάκων, ἀποτελεῖται ὅμως κυρίως ἀπὸ κομμάτια πίθων, χυτρῶν, ψηστηρίων καὶ ἄλλων ἀγγείων οἰκιακῆς χρήσης, καθὼς καὶ ἀπὸ πολὺς ἄβαφες κύλικες, οἱ περισσότερες μὲ κοιλότητα στὴν ἐπιφάνεια τῆς βάσης, ἀρκετὰ λεκανίδια, ἐπίσης ἄβαφα, πρόχους, κύπελλα καὶ πολλοὺς σκύφους. Ἡ διακόσμηση, ἰδίως τῶν σκύφων, συνίσταται σὲ πορφύρες λοξές ἀλλὰ καὶ ὀρθιες, σπεῖρες συνεχεῖς, ἀγκυλόμισχες ἢ ἀνηρτημένες, στῆλες ἀμειβόντων καὶ μερικὰ ἔντονα σχηματοποιημένα εἰκονιστικὰ θέματα (κεφάλι ἀνδρός, πιθανότατα ἄρμα-τηλάτη, χταπόδι καὶ ζῶα ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώθηκαν μόνο τὰ πόδια). Ὑπάρχει ἐπίσης μικρὸς ψευδόστομος μὲ στῆλες ἀμειβόντων στὸν ὄμο καὶ θηλιὰ πού συνδέει τὸ στόμιο μὲ τὸ στέλεχος τοῦ δίσκου τῶν λαβῶν, σκύφοι μὲ ἀραιὴ ἢ μεστή μετοπικὴ διακόσμηση καὶ ἀρκετοὶ ὀλόβαφοι (πίν. 17, 18, 19α).

Στὴν ομάδα ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς κατοίκησης τὰ σχήματα καὶ ἡ διακόσμηση εἶναι περίπου τὰ ἴδια· οἱ ἐσώβαφοι, ὀλόβαφοι καὶ μετοπικὰ διακοσμημένοι σκύφοι ὅμως μοιάζουν νὰ εἶναι συχνότεροι (πίν. 19β). Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν κεραμεικὴ τῆς περιόδου ἐγκατάλειψης, τῆς ὁποίας τὰ σπουδαιότερα δείγματα εἶναι τὰ ἀγγεῖα πού βρέθηκαν στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου Λ3, ὅλα ἀποσπασματικά: κομμάτια πίθων, κωνικὴ γάστρα κύλικος μὲ εὐθύγραμμο τοίχωμα, τμήμα τῆς κοιλιᾶς προχοειδοῦς διακοσμημένο μὲ πλατιὲς ταινίες, μόνωτος ἄ-

βαφος κύαθος, σκύφος ἐσώβαφος με ἀραιή ἐξωτερική διακόσμηση ἀπὸ πλασιωμένες στῆλες τεθλασμένης (πίν. 20α), ἄλλος, ἐπίσης ἐσώβαφος, με πυκνή μετοπική διακόσμηση (πίν. 20β) καὶ ὀξυπύθμενος πιθαμοφόρας με χαμηλὸ πόδι καὶ πλατιά δισκοειδῆ βάση, διακοσμημένος με ταινίες καὶ πινελιές στὶς ρίζες καὶ στὶς ράχες τῶν λαβῶν (πίν. 21).

Τὰ κτίρια δηλαδὴ ποὺ ἀνασκάφηκαν φέτος πρέπει νὰ ὑπῆρξαν βραχύβια: ὅταν χτίστηκαν ὁ κύριος ὄγκος τῆς κεραμεικῆς ἀνῆκε ἀκόμη στὴν τεχνοτροπικὴ φάση τῶν μέσων τοῦ ΥἚ ΙΙΒ, ἐνῶ οἱ ὀλόβαφοι σκύφοι εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νὰ κατασκευάζονται καὶ στοὺς ψευδοστόμους εἶχε ἐμφανιστεῖ ἡ θηλειὰ γύρω στὸ στόμιο καὶ στὸ στέλεχος τοῦ δίσκου. Ἡ ἐγκατάλειψή τους συμπίπτει με τὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία οἱ περισσότεροι σκύφοι ἦταν ὀλόβαφοι ἢ εἶχαν μετοπικὴ διακόσμηση καὶ οἱ πιθαμοφορεῖς πλάθονταν ὀξύληκτοι με στοιχειώδη διακόσμηση ταινιῶν. Με ἄλλα λόγια, ἡ ζωὴ τους καλύπτει τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 12ου αἰῶνα π.Χ.

ΣΠΥΡΟΣ Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

3. ΙΕΡΟ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

(Πίν. 22-48)

Στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα τῆς Ἐπιδαύρου συνεχίσθηκαν κατὰ τὸ 1989 (14.9 - 17.11) ὑπὸ τῇ διεύθυνσιν τοῦ ὑπογράφοντος μὲ πιστώσεις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα καὶ τοῦ Νομαρχιακοῦ Ταμείου Ἀργολίδας οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ τῶν χώρων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν καὶ συμπληρωματικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας ἐν ὧσιν τῆς τελικῆς δημοσίευσ-
σης, συντήρησης τῶν ἀνασκαμμένων μνημείων, ἀποκατάστασης τοῦ τοπίου τοῦ ἱεροῦ καὶ διαμόρφωσής του γιὰ τοὺς ἐπισκέπτες. Πολύτιμη καὶ κατὰ τὸ ἔτος αὐτὸ ἦταν ἡ συνεργασία τοῦ ἀρχιτέκτονα Ἰ. Μαυρομματίδη¹.

Τὸ Μέγα ἀνάλημμα

Στὴν ἀπότομη, βόρεια πλαγιά τοῦ λόφου ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψιν τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου ποὺ κατασκευάσθηκε κατὰ τοὺς πρώιμους ἑλληνιστικοὺς χρόνους γιὰ νὰ συγκρατήσῃ τὴν ἐπίχωση στὸ βόρειο μέρος τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ καὶ νὰ στηρίξῃ τὴ στοὰ ποὺ τὴν ἔκλεινε ἀπὸ τὰ βόρεια². Ἦδη τὸ 1951 ὁ Παπαδημητρίου εἶχε ἐρευνήσει τὸ ἀνώτερο τμῆμα τῆς κατω-
φερικῆς ἐπίχωσης στὰ ἀνατολικά τοῦ ἀναλήμματος καὶ στὰ βόρεια του, μετα-
ξὺ τῆς ἑνατῆς καὶ ἐνδέκατης (τελευταίας πρὸς τὰ ἀνατολικά) ἀντηρίδας του³. Κατὰ τὶς ἐργασίες αὐτὲς ἀπομάκρυνε καθὼς φαίνεται πολλοὺς ἀπὸ τοὺς πε-
σμένους μέσα στὴν ἐπίχωση αὐτὴ λίθους τῆς ὑπερκείμενης στοᾶς⁴ καὶ τοὺς

1. Στὴν ἀνασκαφὴ ἐργάσθηκαν ἐπίσης ἡ ἀρχαιολόγος Ἑ. Προκοπίου καὶ οἱ φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Γ. Ζάχος, Φ. Μπαλλᾶ, Μ. Ξαγοράρη, Κ. Ἀλεφάντου καὶ Χρ. Περρέα.

2. ΠΑΕ 1974, 93-99· 1975, 162-169· 1976, 202-204· 1981, 181· 1983, 158.

3. ΠΑΕ 1951, 205 κέ.

4. ΠΑΕ 1974, 97-98· 1975, 164-167.

τοποθέτησε λίγα μέτρα βορειότερα, ἀπ' ὅπου καὶ κύλισαν στὸ ἀπότομο πρανὲς πρὸς τὸν ὑποκείμενο ἄγρo, στὸν ὁποῖο βρίσκονται μέχρι σήμερα. Κατὰ τὰ ἔτη 1987-88 ὁ χώρος καθαρίστηκε καὶ ἀνασκάφηκε συστηματικὰ μέχρι τὸ στρώμα τῶν κρημνισμένων ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα καὶ τὴν ὑπερκείμενη στοὰ λίθων ποὺ εἶχαν μείνει κατὰ χώραν⁵. Τὸ 1989 τὸ στρώμα αὐτὸ ἀνασκάφηκε μέχρι τὸν πυθμένα του ἐπὶ 6 μ. πρὸς τὰ βόρεια τοῦ ἀναλήμματος (τομεῖς Τ/Υ—7/9, πίν. 22β καὶ 23β. Νέο σχέδιο τοῦ ἱεροῦ μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν ἀνασκαφῶν θὰ δημοσιευθεῖ τὸ ἐπόμενο ἔτος). Σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ κρίθηκε ὅτι ἡ ἔρευνα τοῦ ἔντονα κατωφεροῦς ὀρίζοντα καταστροφῆς βορειότερα δὲν θὰ προσθέσει στίς γνώσεις μας παρὰ λίγα ἀκόμη μέλη τοῦ ἀναλήμματος καὶ τῆς στοᾶς, ἐνῶ ἦταν ἤδη γνωστὸ ἀπὸ τὶς ἐργασίες τῶν προηγούμενων ἐτῶν δυτικότερα ὅτι τὰ κάτω ἀπὸ αὐτὸν στρώματα ἀποτελοῦνται ἀπὸ σκαμμένο βράχο χωρὶς εὐρήματα⁶, γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ δημιουργήθηκαν (κατὰ τὴ θεμελίωση τοῦ ἀναλήμματος καὶ ἐνωρίτερα) ἡ δραστηριότητά στὸν χώρο αὐτὸ τοῦ ἱεροῦ προφανῶς δὲν παρῆγε ἐπίχωση. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἡ ἀνασκαφὴ φθάνοντας ἐδῶ λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυντηρίας τοῦ ἀναλήμματος (μεταξὺ ἑνατῆς καὶ δέκατῆς ἀντηρίδας ὁ «ὄγδοος» καὶ μεταξὺ δέκατῆς καὶ ἐνδέκατῆς ὁ «ἑνατος» δόμος⁷) θεωρήθηκε περαιωμένη.

Οἱ ἐξωτερικοὶ λίθοι τοῦ ἀναλήμματος διατηρήθηκαν στὴν περιοχὴ αὐτὴ μέχρι τοῦ 14ου/15ου δόμου καὶ οἱ ἀντηρίδες ἡ μὲν δέκατη μέχρι τοῦ 13ου (χωρὶς ἔχνη ἐπισκευῆς), ἡ δὲ γωνιαία ἐνδέκατη (παχύτερη⁸) μέχρι τοῦ 15ου δόμου. Ἡ καλὴ διατήρηση τῆς πρόσοψης⁹ ἔφθανε ἐδῶ μέχρι καὶ τὸν ἐνδέκατο (ἀνατολικὰ) ἢ δέκατο τρίτο (δυτικὰ) δόμο (πίν. 22α-β). Πάντως μετὰ τὴν ὄγδοη ἀντηρίδα ἡ διατήρηση καὶ τοῦ ἀνώτερου, περισσότερο φθαρμένου, τμήματος εἶναι σχετικὰ καλύτερη. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἐνισχύει τὴ διαπίστωση¹⁰ ὅτι τὸ ἀνατολικὸ αὐτὸ τμήμα τοῦ ἀναλήμματος καὶ τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τῆς ὑπερκείμενης στοᾶς δὲν ἐπισκευάσθηκαν κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Ἀπὸ τὸν ὀρί-

5. ΠΑΕ 1987, 63-64· 1988, 27.

6. Ἀπὸ τὰ ἔτη 1981 καὶ 1983 (βλ. ΠΑΕ, ὁ.π.).

7. ΠΑΕ 1976, 203.

8. ΠΑΕ 1983, παρ. πίν. Η'.

9. ΠΑΕ 1983, 158.

10. Αὐτόθι.

ζοντα καταστροφῆς στὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἑνατὴ μέχρι τὴν ἐνδέκατὴ ἀντηρίδα (πίν. 22α καὶ 23α) προέρχονται πώρινες πλάκες μὲ λείψανα πολλαπλῶν στρωμάτων λευκῶν καὶ κυανῶν κονιαμάτων (πίν. 24α), ἐντοίχιοι πεσσοί, σφόνδυλοι ἡμικιόνων καὶ ἡμικιονόκρανα ἀπὸ τῆ στοᾶ (πίν. 24β), ἀσβεστολιθικὲς πλάκες καὶ πώρινοι κυβόπλινθοι ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα, καθὼς καὶ τεμάχια ἀπὸ τῆ μαρμαρίνη ἐπένδυση τοῦ μνημειώδους βωμοῦ (πίν. 24β)¹¹.

Κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ποὺ περιεῖχε καὶ ἐδῶ πλῆθος κεραμίδων ἀπὸ τῆ στέγη τῆς στοᾶς, ἀποκαλύφθηκε σὲ καλὴ κατάσταση ὁ πρόχειρος ἀναλημματικὸς τοῖχος ποὺ κατασκευάσθηκε μὲ ξαναχρησιμοποιημένους πωρολίθους στὰ βόρεια τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ γιὰ νὰ συγκρατήσῃ τὰ χῶματα κοντὰ στὰ θεμέλιά του¹². Ὁ ἀναλημματικὸς αὐτὸς τοῖχος διέθετε τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὸ 'Αβατο καὶ τὸ θέατρο τοῦ 'Ασκληπιείου σύστημα τῶν προεξοχῶν μέσα στὸ χῶμα ποὺ συγκρατοῦσε¹³ καὶ ἀπέχοντας 6.5 μ. ἀπὸ τὸ μέγα ἀνάλημμα στὸ δυτικὸ του ἄκρο, συνέκλινε πρὸς αὐτὸ καθὼς ἀνερχόταν πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ πλησίαζε σὲ ἀπόσταση 1 περ. μ. τὴν 11ῃ ἀντηρίδα (πίν. 23β). Ἡ ἐπίχωση πάνω καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτὸν μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ὀρίζοντα τῆς τελικῆς πτώσης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν περιεῖχε πολλὰς κεραμίδες καὶ ὄστρακα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, μὲ χαρακτηριστικὰ τὰ λυχνάρια ἀπὸ τὸν 2ο μέχρι τὸν 5ο μ.Χ. αἰ. Ἀντίθετα ἡ ἐπίχωση μεταξὺ τοῦ τοίχου αὐτοῦ καὶ τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος περιεῖχε μὲν λίγες κεραμίδες καὶ ρωμαϊκὰ ὄστρακα, χαρακτηριζόταν ὅμως ἀπὸ μεγάλη ποσότητα σπασμένου καβριᾶ καὶ ἀρουραίων λίθων, καθὼς καὶ ἀπὸ πολλὰ ὄστρακα κλασικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν ἀγγείων. Κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα αὐτὸ καὶ στὸ ὕψος τῆς εὐθυνητρίας τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος ἀπαντήθηκε τὸ στρῶμα σπασμένου καβριᾶ ἀπὸ τὴν τάφρο θεμελίωσης τοῦ τελευταίου. Ἡ εἰκόνα αὕτῃ δείχνει: α) ὅτι τὸ πρόχειρο ἀνάλημμα ἔγινε σὲ ἐποχὴ ὅχι πολὺ μακρινὴ ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. καὶ β) ὅτι τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ἀναλήμματος καὶ τῆς στοᾶς ποὺ ἐδραζόταν σ' αὐτὸ ἔμειναν μετὰ τὴν καταστροφή αὕτῃ γιὰ πολὺ χρόνον καὶ πιθανῶς μέχρι τὸν 5ο μ.Χ. αἰ. σὲ κατάστασι ἐρειπίου προτοῦ καταρρεύσουν ὁλοκληρωτικά.

11. ΠΑΕ 1981, 163-170.

12. ΠΑΕ 1974, 98· 1975, 168-169· 1976, 203.

13. ΠΑΕ 1976, ὁ.π.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου κάτω ἀπὸ τὸ μεγάλο ἀνάλημμα ἐπιχώσθηκαν οἱ τομὲς ποὺ εἶχαν φέρεῖ στὸ φῶς λείψανα προϊστορικῶν κατασκευῶν (Υ/Φ—18/19)¹⁴ καὶ ἰσοπεδώθηκε ὁ χώρος Φ/Χ—13/16, γιὰ τὴν ἐκθεση καὶ μελέτῃ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ποὺ συγκεντρώθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν ἐκεῖ (πίν. 25α). Κατὰ τὶς ἐργασίες αὐτὲς ἀνασκάφηκαν κανονικὰ τὰ ἀνώτερα στρώματα τῆς ἐπίχωσης στὰ βόρεια τοῦ μεταγενέστερου ἀναλημματοῦ τοίχου μέχρι τοῦ στρώματος τῆς διάβρωσης τῶν ἐρειπίων (πίν. 25β), χωρὶς νὰ ὑπάρξουν ἀξιόλογα εὐρήματα¹⁵. Παράλληλα λήφθηκαν ἐκ νέου μέτρα γιὰ τὴν προστασία τῶν λίθων τοῦ ἀναλήματος. Παρατηρήθηκε ὅτι παρὰ τὴν ἐκ νέου ἐπίχωση τῶν θεμελίων¹⁶, ἡ φθορὰ τῶν κατωτέρων δόμων συνεχιζόταν λόγω κυρίως τῆς βλάστησης φυτῶν κοντὰ στοὺς πόρους, τῶν ὁποίων οἱ ρίζες εἰσχωροῦσαν σὲ μικρὲς σχισμὲς τῆς πέτρας, τὶς ὁποῖες κατόπιν διηύρυναν (πίν. 26α). Ἔτσι ἐφαρμόσθηκε καὶ ἐδῶ ἡ μέθοδος διακοπῆς τῆς βλάστησης ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὰ κτίρια τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων (βλ. κατ.): Τὸ ἔδαφος ἀνυψώθηκε κατὰ ἓνα δόμο κοντὰ στὸ ἀνάλημμα καὶ ἡ νέα του ἐπιφάνεια στρώθηκε μὲ ἄμμο καὶ κατόπιν μὲ τριμμένο βράχο (καβριά), ὁ ὁποῖος μὲ τὴ βροχὴ γίνεται ἐκ νέου συμπαγῆς, ἐμποδίζοντας ἔτσι τὴ βλάστηση (πίν. 26β).

Ἡ εἴσοδος τοῦ ἱεροῦ

Στὴν περιοχὴ τῆς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ ἡ παλαιὰ ἀνασκαφὴ ἄφησε τὸν χώρο σὲ πολὺ μεγάλη ἀταξία: Στὸ ἐσωτερικὸ μέρος τοῦ ρωμαϊκοῦ προπύλου, τὰ θεμέλιά του, καθὼς καὶ τὸ βόρειο μέρος τῶν θεμελίων τῆς πρόσοψης τῆς ρωμαϊκῆς σκαυᾶς, ἔμειναν σὲ μεγάλο βάθος ἐκτεθειμένα. Ἐκτεθειμένη καὶ φθειρόμενη ἔμεινε ἐπίσης σὲ ἓνα βαθύτερο λάκκο ἡ πώρινη κλίμακα τῆς κλασικῆς εἰσόδου (πίν. 28β). Στὸν χώρο αὐτὸν ἀποτέθηκαν ἐξ ἄλλου πολλὰ καὶ διάφορα βαριά ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (πίν. 27α). Ἐπὶ πλέον ἡ πρόσφατη ἐρευνα τῆς ἐπίχωσης ἀνάμεσα στὴν κλασικὴ εἴσοδο καὶ τὸ μικρὸ πώρινο οἰκοδόμημα στὰ δυτικὰ της¹⁷ δημιούργησε ἀκόμη μεγαλύτερη ἀνησυχία στὸ τοπίο (πίν. 27β). Ἡ ἀπο-

14. Τὸ Πρόσωπο τοῦ Ἰγνασίου καὶ ἡ Θόλος στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου. Ὁμάδα Ἐργασίας γιὰ τὴ Συντήρηση τῶν Μνημείων Ἐπιδαύρου (1988) 237.

15. ΠΑΕ 1977, 187· 1988, 27.

16. ΠΑΕ 1975, 162.

17. ΠΑΕ 1987, 60-63.

κατάσταση τῆς δυνατότητας ὁμαλῆς κίνησης στὸν χαρακτηριστικὸ αὐτὸ γιὰ τὸ ἀρχαῖο ἱερὸ χῶρο ἦταν λοιπὸν ἐπιβεβλημένη. Ἀφοῦ μετακινήθηκαν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ προτοῦ διαμορφωθεῖ ὁ χῶρος (ἀνύψωση τοῦ ἐπιπέδου καὶ στρώσιμο μὲ καβριά, πίν. 28α, ἐπίχωση τῶν κατωτέρων βαθμίδων τῆς κλασικῆς κλίμακας καὶ ἐπίστρωση τῶν ἀνωτέρων μὲ τριμμένο καβριά, πίν. 29α) ἔγιναν στὴν περιοχὴ δύο τομῆς γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἐπίχωσης σὲ κρίσιμα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἱεροῦ σημεῖα της:

Ἡ πρώτη τομὴ ἔγινε παράλληλα μὲ τὸ νότιο, ἤδη βαθιά (πίν. 30α, στρῶμα Σ) ἀπὸ τὸν Καββαδία ἀνεσκευασμένο θεμέλιο τοῦ ρωμαϊκοῦ προπύλου (τομεῖς Ο—7/8). Κοντὰ στὸ ἀνατολικὸ τοίχωμα τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος ἡ τομὴ ἐφθασε, σὲ βάθος 2.60 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυνηθρίας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, τὸ δάπεδο τῆς ὁδοῦ ποὺ ὀδηγοῦσε στὴν εἴσοδο τοῦ κλασικοῦ ἱεροῦ. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ βρέθηκε κι ἐδῶ τὸ ὑλικὸ τῆς ἐπίχωσης τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., δηλ. χῶματα ἀναμεμιγμένα μὲ τριμμένο βράχο καὶ πῶρο (πίν. 30α, στρῶμα Κ). Κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων τὸ ἐπίπεδο τῆς ὁδοῦ αὐτῆς ὑψώθηκε περὶ τὰ 20 μὲ 25 ἐκ. (πίν. 30α, στρῶμα Ε1 καὶ Ε2), ἐνῶ, ὅταν διαμορφώθηκε ἡ καινούργια εἴσοδος κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, τὸ ἐπίπεδο ἐφθασε μὲ τεχνητὴ ἐπίχωση σὲ περισσότερες στρώσεις πολὺ ὑψηλότερα. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση αὐτὴ διατηρήθηκαν δύο στρώσεις 55 περ. ἐκ., οἱ ὁποῖες στὸ μέσον περίπου τῆς τάφρου περιεῖχαν πολλοὺς λίθους ποὺ ἔφθαναν βαθύτερα καὶ ποὺ γέμισαν προφανῶς κατὰ τὴν ἐπίχωση ὑφιστάμενο αὐλάκι (πίν. 30α, στρῶμα Ρ1 καὶ Ρ2). Μέλη ἀπὸ τὸν θριγκὸ τῆς ἐλληνιστικῆς στοᾶς ποὺ ἐδραζόταν στὸ μεγάλο ἀνάλημμα βρέθηκαν πάνω ἀπὸ τοὺς λίθους αὐτοὺς (πίν. 29β καὶ 31α), ἀλλὰ παρουσιάζουν ἐνδείξεις ὅτι ξαναχρησιμοποιήθηκαν στὸ Πρόπυλο (;), ὁπότε πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔπесαν μετὰ τὴν καταστροφὴ του. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς τομῆς ἀποκαλύφθηκαν δύο ἀγωγοὶ κατασκευασμένοι μὲ πέτρα καὶ κουρασάνι, παράλληλοι μὲ τὸ θεμέλιο τῆς πρόσοψης τῆς σκανᾶς (πίν. 30β). Ὁ μεγαλύτερος εἶναι σύμφυτος μὲ τὸ ἰσχυρὸ θεμέλιο καὶ ταυτίζεται μὲ τὸν μεγάλο ἀγωγὸ τῆς δεξαμενῆς (βλ. κατ.), ἐνῶ ὁ δεύτερος, ποὺ ἐρείδεται στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ πρώτου, εἶναι προχειρότερος καὶ παρελάμβανε τὰ νερὰ ἀπὸ τὸ λουτρὸ καὶ τὴν κρήνη τῆς σκανᾶς (βλ. κατ.). Καὶ οἱ δύο ἀγωγοὶ βρίσκονται μέσα στὴ ρωμαϊκὴ ἐπίχωση (πίν. 29β-30α) καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνειά τους (-1.25 μ. ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυνηθρίας τοῦ ναοῦ) ἀντιστοιχεῖ περ. στὸ ἐπίπεδο τῶν ὑφισταμένων ἀνωτέρων βαθμίδων τῆς κλασικῆς εἰσόδου, γεγονὸς ποὺ

δείχνει ὅτι οἱ τελευταῖες εἶχαν ἐπιχωσθεῖ κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο: Πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τοὺς ἀγωγοὺς αὐτοὺς, στὴ γωνία ποὺ σχηματίζει ἡ θεμελίωση τοῦ ρωμαϊκοῦ προπύλου μὲ τὴν πρόσοψη τῆς σκανᾶς, ἀνοίχθηκε στὸ θεμέλιο τοῦ προπύλου τὸ στόμιο εὐρύχωρου ἀγωγοῦ (πίν. 30β) γιὰ τὴν ἀπορροή τῶν ὑδάτων τῆς πλατείας στὸ ἐπίπεδο τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἡ δεύτερη τομὴ, στοὺς τομεῖς M—9/10, ἐκτάθηκε ἀπὸ τὴ BA γωνία τοῦ τεμένους τῶν Μουσῶν μέχρι τὸν ἀναφερθέντα πιδὶ πάνω ἐξωτερικὸ ἀγωγό, ποὺ σωζόταν ἐδῶ μόνο κατὰ τὸ κατώτερο τμήμα του καὶ τὴ βαθιὰ ὑποδομὴ του (πίν. 31β). Ἡ τομὴ αὐτὴ ἀποκάλυψε τὸν ἀγωγὸ τῆς κλασικῆς διαμόρφωσης στὰ ἀνατολικά τοῦ τεμένους τῶν Μουσῶν¹⁸, ὁ ὁποῖος κατασκευάσθηκε ἀπὸ πωρόλιθους στὰ τοιχώματα καὶ ἀπὸ ἀσβεστολιθικὲς καλυπτήριες πλάκες μέσα στὴν κλασικὴ ἐπίχωση (πίν. 31β, 21K, 22). Τὶς πλάκες τοῦ ἀγωγοῦ στὸ σημεῖο αὐτὸ κάλυψε ἡ ρωμαϊκὴ ἐπίχωση, ἡ ὁποία στὸ κατώτερο τμήμα της ἀποτελέσθηκε ἀπὸ καθαρὴ τέφρα, ἡ ὁποία ὅμως περιεῖχε καὶ ὕστερα ἀντικείμενα. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ δείχνει ὅτι τέφρα παρήγετο στὸ ἱερὸ μέχρι τουλάχιστον καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἀναμόρφωση. Πάνω στὶς πλάκες τοῦ κλασικοῦ ἀγωγοῦ εἶχε κυλήσει μεγάλος λίθος, ποὺ ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῆς ἑδρασῆς του ταυτίσθηκε μὲ τὸν γωνιαῖο λίθο τοῦ ἔρκους τοῦ Μουσείου (πίν. 31β)¹⁹. Ἡ θέση στὴν ὁποία ἐπιχώσθηκε ἐπιβεβαιώνει παλαιότερο συμπέρασμα ὅτι ἡ κλασικὴ μορφή τοῦ Μουσείου καταστράφηκε ἐπίσης τὸν 1ο π.Χ. αἰ. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα ὁδηγοῦν καὶ λίθοι τοποθετημένοι μέσα στὴ ρωμαϊκὴ ἐπίχωση πρόχειρα γύρω ἀπὸ τὴ BA γωνία τοῦ Μουσείου (πίν. 28β καὶ 31β), προφανῶς γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τὴν κατάρρευσή της πρὸς τὸ βαθύτερο ἐπίπεδο τῆς κλασικῆς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνύψωση τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἐδάφους κατὰ τὴ διαμόρφωση στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Ἡ βαθιὰ θεμελίωση τοῦ ρωμαϊκοῦ ἀγωγοῦ στὸ σημεῖο αὐτὸ δείχνει ὅτι καὶ οἱ δύο ἀγωγοὶ ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὴ σκανὰ καὶ τὴ δεξαμενὴ ἦταν σύγχρονοι μὲ τὴν ἀρχικὴ φάση τῶν κτιρίων αὐτῶν.

18. ΠΑΕ 1974, 93.

19. ΠΑΕ 1983, 157.

Δεξαμενή 'Αντωνίνου

Στή δεξαμενή του 'Αντωνίνου καθαρίστηκε²⁰ έσωτερικά τὸ στόμιο (πίν. 33α-β) καὶ έξωτερικά ὁ άγωγός άπορορῳς τῶν ύδάτων της (πίν. 34α-β). Κάτω άπό τήν κλίμακα τῆς καθόδου στῆ ΒΔ της γωνία άνοιγόταν μικρή λεκάνη καθιζήσεως τῶν άκαθαρσιῶν, πού φρασσόταν πρὸς τὸν έξωτερικό άγωγὸ με πλάκα, στὸ μέσον τῆς όποιás ύπῆρχε όπῃ έκροῆς (πίν. 33β). 'Η ροή τοῦ νεροῦ άπό τήν όπῃ αὐτή έλεγχόταν στὸ έξωτερικό μέρος με καταρρακτὸ μηχανισμό (πίν. 34α, βλ. έγκοπές στὰ τοιχώματα δεξιά καὶ άριστερά τῆς όπῆς). 'Ο έξωτερικός άγωγός, πλάτους 45 εκ. καὶ ιδιαίτερα έπιμελοῦς κατασκευῆς, έγινε με λαξευτοὺς λίθους στὰ τοιχώματα καὶ άσβεστολιθικές πλάκες στὸν πυθμένα του, τῶν όποιών οἱ άρμοὶ σφραγίσθηκαν με ισχυρὸ κονίαμα. Μετὰ άπό διαδρομὴ 4.25 μ. πρὸς τὰ δυτικά κάτω άπό τήν κλίμακα καθόδου στῆ δεξαμενὴ ὁ άγωγός αὐτὸς καμπτόταν πρὸς τὰ βόρεια καὶ έτρεχε παράλληλα καὶ σὲ επαφή με τὸ ισχυρὸ θεμέλιο τῆς πρόσοψης τοῦ κτιρίου τῆς σκανᾶς πρὸς τήν κατωφέρεια τοῦ λόφου κάτω άπό τὸ ρωμαϊκὸ πρόπυλο. 'Από τήν πλοκή τῶν λίθων τοῦ θεμελίου καὶ τῆς έσωτερικῆς γωνίας τοῦ άγωγοῦ (πίν. 34β: ἡ ὀδόντωση στοὺς άνώτερους λίθους τοῦ άριστεροῦ τοιχώματος άνήκει στὸ θεμέλιο) προκύπτει ὅτι ἡ σκανά, ἡ δεξαμενὴ καὶ ὁ άγωγός σχεδιάσθηκαν καὶ κατασκευάσθηκαν συγχρόνως.

Κατὰ τήν ύστερη περίοδο τοῦ ιεροῦ ὁ βαθὺς αὐτὸς άγωγός (ύψος του στὸ δυτικὸ σκέλος του 0.95 μ.) έξυπηρετήσε καὶ άνάγκες τῆς λατρείας: "Ένα στρώμα 10-15 εκ. στὸν πυθμένα πού περιεῖχε πλῆθος μικρῶν πυρῶν με μικρά τεμάχια άνθράκων, ὅστὰ ζῶν, θραύσματα άγγείων καὶ κυρίως λύχνους άπό τὰ μέσα τοῦ 3ου ἕως τὸ τέλος τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. (πίν. 35β), τῶν όποιών ἡ πυκνότητα ἦταν χαρακτηριστικὰ μεγαλύτερη στὴν άρχὴ τοῦ στεγασμένου του μέρους (πίν. 35α). Τὰ λείψανα αὐτά, λατρευτικῆς προφανῶς δραστηριότητας, συνδυάζονται χρονικά καὶ μορφικά με άνάλογα λείψανα στοὺς ιεροὺς χώρους τῆς σκανᾶς²¹ καὶ χαρακτηρίζουν νυκτερινές χθόνιες τελετές. Τὸ μικρὸ πάχος τοῦ στρώματος αὐτοῦ σὲ σχέση με τὴ διάρκεια τοῦ έθίμου, ὅπως τήν καταγρά-

20. ΠΑΕ 1988, 27-28.

21. Βλ. κατ. σχετ. παράγραφο καὶ πρβ. ΠΑΕ 1981, 180· 1983, 154 παρ. 3· 1988, 28-29.

φουν τὰ εὐρήματα, ὀφείλεται πιθανῶς στὴν παράλληλη συνέχιση τῆς ἀρχικῆς λειτουργίας τοῦ ἀγωγοῦ.

Σκανᾶ

Στὰ ἐρείπια τῆς ρωμαϊκῆς κατοικίας τῶν ἱερέων —τῆς σκανᾶς τῶν ἐπιγραφῶν²²— τῶν ὁποίων ἡ φθορὰ μετὰ τὴν ἀποκάλυψή τους ἀπὸ τὸν Καββαδία ὑπῆρξε δυστυχῶς ἐκτεταμένη (πίν. 37β, 39β, 40β), ἄρχισε ἡ ἐφαρμογὴ συστηματικοῦ προγράμματος καθαρισμοῦ καὶ συντήρησης: Μετὰ τὸν καθαρισμὸ ἀπὸ τῆ βλάστηση, τὰ χώματα καὶ τὶς πέτρες ποὺ ἔπεσαν στοὺς διάφορους χώρους τῆς σκανᾶς ἀπὸ τοὺς τοίχους, ταυτίζονται καὶ ἀνατάσσονται μετακινημένοι χαρακτηριστικοὶ λίθοι (κατώφλια, παραστάδες θυρῶν, μέλη ἱσταμένων ἀναθημάτων κλπ.), ἐφ' ὅσον ὑπάρχουν καὶ εἶναι δυνατόν, καὶ στὴ συνέχεια γίνεται στερέωση ἢ ἀρμολόγημα τῶν λίθων στὶς ἐκτεθειμένες ἐπιφάνειες τῶν τοίχων (πίν. 36β, 37α) μὲ εἰδικὸ κονίαμα ἀπὸ τσιμέντο, κεραμάλευρο, θηραϊκὴ γῆ καὶ καθαρὸ χῶμα τῆς περιοχῆς ποὺ ἐπιτάσσεται στὸ τοποθετημένο ἤδη ὑλικό, ἐνῶ τὰ δάπεδα καλύπτονται μὲ νάυλον (κατὰ περίπτωσιν), λεπτὸ στρώμα ἄμμου καὶ τριμμένο τοπικὸ βράχο (καβριά, ὑλικὸ τὸ ὁποῖο ἔχει τὴν ιδιότητά ὅταν βραχεῖ νὰ ξαναγίνεται συμπαγές, πίν. 36α καὶ 36β). Μὲ τὰ μέτρα αὐτὰ ἐμποδίζεται ἀποτελεσματικὰ ἡ βλάστηση²³ καὶ ἀνακόπτεται ἡ περαιτέρω φθορὰ τῶν ἐρειπίων.

Κατὰ τὶς ἐργασίες καθαρισμοῦ διαπιστώθηκε ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Καββαδία²⁴ δὲν ἐρευνήσε σὲ ὅλους τοὺς χώρους τῆς σκανᾶς τὸ ἐπίπεδο τῶν δαπέδων ἀφήνοντας ἔτσι κατὰ χώραν χρήσιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ συνόλου. Κατὰ τὸ 1989 οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ, συμπληρωματικῆς ἐρευνας καὶ συντήρησης ὁλοκληρώθηκαν στοὺς κεντρικοὺς χώρους τοῦ συγκροτήματος (I, Θ καὶ M²⁵, πίν. 37β, 41α), ἐνῶ στοὺς βορειοανατολικούς (Γ, Δ, Z καὶ H, πίν. 37α) ἀπομακρύνθηκε μόνον τὸ καταπεσὸν ὑλικὸ καὶ συντηρήθηκαν οἱ τοῖχοι.

22. IG IV² 1 393, 400, 401, 402. Πρβ. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑ, *Τὸ Ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ*, (1900) 178-180.

23. Γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ μέτρου αὐτοῦ ὑπάρχουν πολὺ θετικὲς ἐνδείξεις στὸ Ἀσκληπιεῖο, ὅπου δοκιμάζεται ἤδη ἀπὸ πενταετίας.

24. *Τὸ Ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ*, ὁ.π. ΠΑΕ 1896, 31.

25. IG IV² 1 tab. 3, οἱ τρεῖς χώροι γύρω ἀπὸ τὸ λουτρό. Νέο σχέδιο τοῦ συγκροτήματος θὰ δοθεῖ μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ καθαρισμοῦ καὶ τῆς ἐρευνας.

Γιὰ τοὺς κεντρικοὺς χώρους Θ καὶ I, ποὺ ἦταν ἀμέσως προσιτοὶ ἀπὸ τὴν κεντρικὴ «αὐλὴ»²⁶ (πίν. 36β δεξιὰ, 37β, 38α), προέκυψαν κατὰ τὸν καθαρισμὸ πολλὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποδεικνύουν ὅτι δὲν χρησιμοποιήθηκαν ὡς ἀπλὴ κατοικία, ἀλλὰ μάλλον ὡς χώρος σημαντικῆς λατρείας. Ὁ στενότερος χώρος Θ (πίν. 36β, 37α, 40α), ἐξαιρόταν ἀπὸ τὴν «αὐλὴ» μὲ ἐπιμελημένο πώρινο κατώφλι, κλεινόταν πρὸς αὐτὴν μόνο μὲ ξύλινο κιγκλίδωμα, γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ ὁποῖου μαρτυροῦν πέντε ἐντορμιές στὸ κατώφλι καὶ ἀνὰ μία στήν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν δύο παραστάδων, καὶ ἀποτελοῦσε εἶδος προθαλάμου γιὰ τὸν χώρο I. Τὸ δάπεδό του, ποὺ σώθηκε σὲ καλὴ κατάστασι (+ 0.68 μ. ἀπὸ τὴν εὐθυνητρία τοῦ ναοῦ), εἶναι ἀπὸ κονίαμα. Ἦδη ὁ χώρος αὐτὸς χαρακτηρίζεται ἀπὸ πολλὰ στοιχεῖα ἱερότητας: Κατὰ μῆκος τῶν τοίχων του σώθηκαν εἴτε τὰ κατώτερα μέρη ἀναθημάτων (ἐμπρὸς δεξιὰ κονίαμα γιὰ τὴ στερέωσι ἀναθήματος καὶ πίσω πώρινη βάση, πίν. 40α, ἐμπρὸς ἀριστερὰ πώρινη βάση μὲ ὑποδοχὴ καὶ ἀσβεστολιθικὴ στήλη περιβεβλημένη κατὰ τὸ κάτω τμήμα της ἀπὸ τὸ κονίαμα τοῦ δαπέδου, πίν. 36β, στήν ἐσωτερικὴ δεξιὰ γωνία πώρινος κυβικὸς βωμός[;], πίν. 37β) ἢ ὁ χώρος ποὺ ἔμεινε κενὸς μετὰ τὴν ἀπόσπασιν ἀναθημάτων ἐμπεπηγμένων ὅπως τὰ διασωθέντα κατὰ χώραν μέσα στὸ σκληρὸ δάπεδο (δύο ἀριστερὰ καὶ ἓνας στή γωνία δεξιὰ, δίπλα στὸν κυβικὸ βωμό[;], πίν. 37β). Τὸ τελευταῖο μάλιστα παράδειγμα τῆς δεύτερης περίπτωσης, πίν. 37β, εἶχε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ὁ τετράγωνος λάγκκος ποὺ ἔμεινε κενὸς μπροστὰ ἀπὸ τὴν παραστάδα τῆς εἰσόδου στὸ I μετὰ τὴν ἀπόσπασιν τοῦ ἀρχικοῦ ἀναθήματος γεμίστηκε μὲ τὴ στάχτη μιᾶς πυρᾶς, ἡ ὁποία περιεῖχε ὅστὰ καὶ λύχνους τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. Ἡ «καθιέρωσις» αὐτῆ τοῦ χώρου μετὰ ἀπὸ μιὰ ἀναμόρφωσή²⁷ του μὲ ὑλικὸ ὅμοιο μὲ αὐτὸ ποὺ ἄρχισε νὰ κατατίθεται τὴν ἴδια ἐποχὴ στὸ βάθος τοῦ ἀγωγοῦ τῆς δεξαμενῆς (βλ. ἄνωτ.) φαίνεται νὰ μαρτυρεῖ τὴν εἰσαγωγὴ ἐνὸς νέου στοιχείου στὴ χρῆσιν του. Ὅτι ὅμως ἀπ' ἀρχῆς σ' αὐτὸν ἐτελεῖτο λατρεία ἐξάγεται ἀπὸ πολλὰς ἐνδείξεις. Τὸ μεγαλύτερον μέρος ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν τοῖχον τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς κατελάμβανε μεγάλο βάθρο (0.50 × 1.88 μ.) κατασκευασμένον ἀπὸ πλάκες πώρου καὶ ἀσβεστολίθου σὲ δεύτερη χρῆσιν συνδεδεμένες μὲ κονίαμα,

26. Βλ. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑ, ὁ.π. 178. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ χώρου ὡς αὐλῆς μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ.

27. Μιὰ εὐρεία μάλλον διασκευὴ κατὰ τὸν 3ο μ.Χ. αἰ., μαρτυρεῖται καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ κτιρίου.

ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία ἀνώτερη ἔλειπε, ταυτίσθηκε ὅμως σὲ δύο τεμάχια στὴν περιοχὴ καὶ ἐπανατοποθετήθηκε (πίν. 39β καὶ 40α). Ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ βάθρο, ἀνεστραμμένο, βρέθηκε μονολιθικὸ ἀέτωμα μὲ ἀδρὴ ἐργασία στὴν πίσω πλευρά, τὸ ὁποῖο ἐπέστεφε πιθανότατα *aedicula* ἐδραζόμενη στὸ βάθρο. Στὸν χώρο Θ βρέθηκε ἀκόμη ἓνας μονόλιθος ἀρράβδωτος κίονας, τοῦ ὁποῖου ὅμως ἡ θέσις δὲν εἶναι δυνατὸν πρὸς τὸ παρὸν νὰ προσδιορισθεῖ. Ὁ χώρος Ι ἀποδείχθηκε ὅτι εἶχε ἐπίσης δύο φάσεις χρήσης: Οἱ ἐντορμίες γιὰ ξύλινες παραστάδες στὸ μονολιθικὸ κατώφλι τῆς θύρας τοῦ καλύφθηκαν ἐν μέρει κατὰ τὴ δευτέρη περίοδο ἀπὸ τὰ ἄκρα τῶν τοίχων (πίν. 38α καὶ 38β), τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ἀνακατασκευάσθηκαν, ἀφοῦ δὲν συνεχίζονται σ' αὐτὰ οἱ ζῶνες κεραμιδιῶν ποὺ ὑπάρχουν στοὺς ἀρχικοὺς τοίχους. Ἡ θύρα κατὰ τὴ δευτέρη τουλάχιστον περίοδο ἦταν μονόφυλλη —ἐσωτερικὰ καὶ δεξιὰ βρέθηκε ἡ πλάκα γιὰ τὸν ὄλμο. Τὸ δωμάτιο αὐτὸ κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ φαίνεται ὅτι σκάφηκε στὸν βράχο, ὁ ὁποῖος φάνηκε κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου (πίν. 38β). Σαφὴ ἔχνη δαπέδου δὲν διαπιστώθηκαν, ἔξι ὅμως πήλινες πλάκες, ποὺ βρέθηκαν σὲ χαμηλότερα ἐπίπεδα ἀπὸ σκληρὰ τμήματα ἐδάφους ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν στὴν κάτω γραμμὴ τοῦ κονιάματος τῶν τοίχων (πίν. 38β) στηρίζουν τὴν πιθανότητα ὑπαρξῆς δύο διαδοχικῶν δαπέδων. Ὅ,τι βρέθηκε πάντως στὸ ὑπόλειμμα τῆς ταραγμένης ἐπίχωσης ποὺ ἐρευνήσαμε ὑπεδείκνυε τὴ δευτέρη φάσις τῆς χρήσης. Δύο ἔντονα χαρακτηριστικὰ τοῦ χώρου αὐτοῦ στηρίζουν τὴν ἱερότητά του. Στὸ βάθος τοῦ ἀνατολικὰ ὑπάρχει κτιστὸ θρανίον ὕψους 0.50 καὶ βάθους 0.80 μ., ποὺ σῶζει ἐν μέρει ἐπένδυση μὲ κονίαμα καὶ στὴν ἐπάνω του ἐπιφάνεια φέρει δύο κτιστὰ ἐπίσης χωρίσματα ὕψους 0.70 καὶ βάθους 0.45 μ., τὰ ὁποῖα δημιουργοῦν τρεῖς κόγχες. Ἡ ὑπαρξὴ πάνω σ' αὐτὲς ἀναθημάτων εἶναι ἡ πιὸ πιθανὴ ὑπόθεσις, ἡ ὁποία ἐνισχύεται ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση στὸ ταραγμένο χῶμα ποὺ ἐρευνήσαμε τεμαχίων μαρμαρίνων ἀγαλματίων²⁸. Ἐνα δευτέρον ἐνδιαφέρον στοιχεῖο εἶναι ἡ ὑπαρξὴ εὐρύχωρου ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ στὸν νότιο τοῖχο τοῦ Ι (πίν. 39α), ὁ ὁποῖος παραλάμβανε μεγάλες φαίνεται ποσότητες νεροῦ (συνήθεις σὲ ρυπαίνουσα λατρευτικὴ δραστηριότητα²⁹) πρὸς τὴν ἀποχέτευση τοῦ λουτροῦ.

28. Πρβ. τὰ ἀγαλμάτια Ἀπόλλωνος, Ἀρτέμιδος καὶ Ποσειδῶνος ποὺ βρέθηκαν ὁ Καββαδίας στὴν «αὐλή», *Τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ*, 179.

29. Βλ. π.χ. P. COURBIN, *L'Oikos des Naxiens*, *EAD* 33, 1980, 28, 32, 34, 37.

Πρὸς τοὺς δύο αὐτοὺς κύριους χώρους πρέπει νὰ συνδεθοῦν οἱ συμμετρικὰ τοποθετημένοι ἐκατέρωθεν τοῦ Θ δύο χώροι Z καὶ M, προσιτιοὶ ἐπίσης ἀπὸ τὸν Θ. Ὁ M (πίν. 40β καὶ 41α) διέθετε καὶ αὐτὸς δάπεδο μὲ κονίαμα, στὸ ὁποῖο διατηρήθηκαν τμῆμα βάσης ἀπὸ πήλινες πλάκες καὶ κενὰ ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀπόσπαση ἄλλων κατασκευῶν. Ἡ διάταξη τῶν χώρων τοῦ συνόλου αὐτοῦ (οἱ κόγχες στὸ βάθος τῆς κύριας αἵθουσας καὶ οἱ τρεῖς μικρότερες αἵθουσες συμμετρικὰ μπροστὰ στὴν κύρια ἀποτελοῦν στοιχεῖα λατρευτικῶν χώρων τῶν αἰγυπτιακῶν θεοτήτων³⁰), καθὼς καὶ οἱ ἐνδείξεις γιὰ νυκτερινὲς / χθόνιες τελετὲς ὑποβάλλουν τὴ σκέψη μήπως καὶ στὴ «σκανὰν» τοῦ Κυνορτίου ἐγκαταστάθηκαν οἱ ἰδιαίτερα γνωστὲς κατὰ τοὺς ὕστερους χρόνους στὸ 'Ασκληπιεῖο ἀνατολικὲς ὑποστάσεις τῶν *Αἰγυπτίων* 'Απόλλωνος, 'Ασκληπιοῦ καὶ 'Υγείας³¹.

Τὸ καταγεγραμμένο στὶς IG IV²1, ἀρ. 192 περιρραντήριο («in Apollinis Maleatae fano»: ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή *Θιάρης / Σώξενος / 'Απόλλωνι*), ποὺ ὁ W. Peek³² δὲν μπόρεσε νὰ ξαναβρεῖ, ἀλλὰ εἶδε ὁ M. Μιτσὸς τὸ 1974 στὴν σκανά³³, βρισκόταν πάντα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου I, ὅπου καὶ ἀφέθηκε. Ἔτσι εἶναι πλέον βέβαιο ὅτι ὑπῆρχαν δύο περιρραντήρια μὲ τὴν ἴδια ἀνάθεση στὸ ἱερό³⁴. Σχετικὰ πρέπει ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀναφερόμενη ἀπὸ τὸν Μιτσὸ³⁵ μετακόμιση τοῦ περιρραντηρίου τῆς σκανᾶς στὴν αἵθουσα ἐπιγραφῶν τοῦ 'Ασκληπιείου φαίνεται ὅτι δὲν συντελέσθηκε. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἡ παρατήρηση τοῦ Μιτσοῦ ἀφορᾷ στὸ ἄλλο συγγενὲς περιρραντήριο ποὺ αὐτὸς

PH. BRUNEAU, *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale* (1970). M. S. COLDSTEIN, *The Setting of the Ritual Meal in Greek Sanctuaries: 600-300 B.C.* (1978).

30. R. SALTIT - TRAPMANN, *Tempel der ägyptischen Götter in Griechenland und an der Westküste Kleinasien* (1970). P. AUPERT, *Un Sérapieion Argien?*, CRAI 1985, 164-167.

31. Βλ. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑ, ὁ.π. 161 καὶ πρόσφατα Κ. ΔΑΝΑΛΗ-ΓΚΙΟΛΕ, *Τὸ Πρόσωπο τοῦ Γυμνασίου* (ἀν., σημ. 14), 38.

32. *Abhandlungen Sächs. Akad. der Wiss. Leipzig, Philol. -Hist. Klasse*, 63, 1972, 8, ἀρ. 6.

33. *AE* 1974, 76.

34. Γιὰ τὸ δεύτερο βλ. *ΠΑΕ* 1974, 232. Πρβ. Μ. ΜΙΤΣΟ, ὁ.π.

35. *Ο.π.* 76, σημ. 2.

καὶ ὁ Peek εἶδαν στὸ ἱερό (Σώξενος / Θιάρης / Ἀπόλλωνι, πρβ. IG IV² 1, ἀρ. 191), καὶ ποὺ σήμερα δὲν εἶναι ἐκεῖ.

Νυμφαῖο

Τὸ τελευταῖο πρὸς τὸ νυμφαῖο τμήμα τοῦ ρωμαϊκοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου στὰ βόρεια τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου³⁶ καθαρίστηκε ἀπὸ τὴν ἐπίχωση (πίν. 41β, 42α). Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ τοῖχος σωζόταν καὶ ἐδῶ σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, ἔχοντας ἐνσωματώσει ἓνα πωρόλιθο ὅμοιο μὲ ἐκείνους ποὺ ἀπαρτίζουν τὸν δεύτερο ἀναλημματικὸ τοῖχο πάνω ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ ἄνδρσο³⁷. Ἐνας δεύτερος τέτοιος πωρόλιθος ἐνσωματωμένος στὰ τοιχώματα τοῦ νυμφαίου στὸ ἴδιο ὕψος (πίν. 44β) δείχνει ὅτι τὸ πώρινο αὐτὸ ἀνάλημμα στρεφόταν στὸ κράσπεδο τῆς κορυφῆς πρὸς τὰ νότια, φθάνοντας μέχρι τὴ νότια πλευρὰ τοῦ ὑψώματος (βλ. κατ.).

Γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν δαπέδων του μὲ τὴ μέθοδο ποὺ περιγράψαμε γιὰ τὴ σκανά (πίν. 44α), τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νυμφαίου καθαρίστηκε (πίν. 42β, 44α-β, 45α) καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ἐρευνήθηκε μέχρι τὸν βράχο ἢ ἐπίχωση κάτω ἀπὸ αὐτὸ στὸ δυτικὸ του τμήμα. Ὑπολείμματα τοῦ δαπέδου τοῦ πρόσθιου ἐγκάρσιου χώρου διαπιστώθηκαν στὸ ἐπίπεδο -60 ἐκ. ἢ 20 ἐκ. κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς χαμηλότερης ἀσβεστολιθικῆς βαθμίδας καθόδου πρὸς τὸν χῶρο. Πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ περισυλλέχθηκαν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (πίν. 43α), ἐνῶ κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἔδαφος ἦταν ἤδη τριμμένος βράχος μὲ πολλὰ προϊστορικὰ ὀστρακα. Γιὰ τὴν ἐγκατάσταση ἐπομένως τοῦ νυμφαίου σκάφθηκε στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ ἀνερχόμενο παρθένο ἔδαφος.

Γιὰ τὴν ἀποχέτευση τοῦ νεροῦ τῆς βροχῆς στὸν χῶρο πάνω ἀπὸ τὸ νυμφαῖο (πίν. 44β) ἀνοίχθηκε πίσω ἀπὸ τὸ νότιο τοίχωμά του συλλεκτῆρια τάφρος (*Εργον* 1989, εἰκ. 22), ὅπου τὸ νερὸ διοχετεύεται ὑπογείως μὲ σωλήνα ποὺ καταλήγει σὲ διακριτικὸ στόμιο (πίν. 45α) στὰ δυτικὰ τοῦ κτιρίου.

36. ΠΑΕ 1987, 64-65.

37. ΠΑΕ 1987, 57-58.

ΝΑ σύμπλεγμα

Ἡ περιοχὴ στὰ νότια τῆς δεξαμενῆς καὶ στὴν ἀνατολικὴ περιφέρεια τοῦ λόφου μὲ τὰ προϊστορικὰ κτίσματα καθαρίστηκε ἀπὸ τὴν ὀργιώδη καὶ ὑψηλὴ βλάστηση (πίν. 45β, 46α). Μὲ τὴν ἀποψίλωση ἀποκαλύφθηκαν ξανά α) τὸ ἀνατολικὸ ἔχνος τοῦ ρωμαϊκοῦ περιβόλου ποὺ περιέκλειε τὴν κορυφὴ τοῦ λόφου στὰ νότια τοῦ ἱεροῦ καὶ β) τὰ ἐφθαρμένα ἐρείπια τῶν ὑστέρων κατασκευῶν ποὺ ἀποκάλυψε ὁ Καββαδίας στὰ νότια τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου³⁸. Συστηματικὸς καθαρισμὸς καὶ συμπληρωματικὴ ἔρευνα τῆς ἀπομένουσας ἐπιχωσης στὴν περιοχὴ ποὺ τὰ κτίσματα αὐτὰ ἐνώνονται μὲ τὸν περίβολο τοῦ λόφου (τόμ. Β/18 καὶ Γ/18-19) ἐπέτρεψε τὴ συγκέντρωση ἐνδιαφερόντων στοιχείων καὶ γιὰ τὶς δύο ἐνότητες, γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ Καββαδίας δὲν ἔγραψε.

Στὴ ΝΑ αὐτὴ πλευρὰ τοῦ λόφου διατηρήθηκε ἓνα μεγάλο τμήμα τοῦ πώρινου περιβόλου του, σὲ ὕψος 4 δόμων καὶ σὲ ἐπίπεδο ἀπὸ +0.70 καὶ ἄνω (πίν. 41β), στὸ ἴδιο δηλ. ἐπίπεδο μὲ ἐκεῖνο τῶν πώρων στὰ νότια τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνδῆρου (βλ. ἀν.), τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς συνέχεια. Στὸ ἔντονα ἐπικλινὲς αὐτὸ σημεῖο εἶναι μάλιστα φανερὴ καὶ ἡ χρονικὴ σχέση τοῦ πώρινου καὶ τοῦ κτιστοῦ περιβόλου: Ὁ δεῦτερος, παρατρέχοντας ἐξωτερικὰ τὸν πρῶτο καὶ φθάνοντας σὲ βάθος μόνο μέχρι τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ τέταρτου δόμου του, κάμπτεται ἐδῶ πρὸς τὰ δυτικὰ περνώντας πάνω ἀπὸ τὸν πρῶτο καὶ συνεχίζεται γιὰ ἓνα διάστημα μὲ τεμάχια πωρολίθων ποὺ ἀποσπᾶσθαι ἀπὸ τὸ κατεστραμμένο νοτιότερο τμήμα ἐκείνου. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ πώρινος περίβολος κατασκευάσθηκε πρὶν ἐπιχωσθεῖ ὁ αὐχένας ἀνατολικὰ τῆς κορυφῆς γιὰ τὴ δεξαμενὴ καὶ τὸ νυμφαῖο, ἐνῶ ὁ κτιστὸς ἔλαβε ὑπόψη του τὰ δύο αὐτὰ κτίρια. Ἐνα τεκτονικὸ σημεῖο (X) ποὺ ἔχει χαραχθεῖ πάνω σὲ λίθο τοῦ δεύτερου δόμου τοῦ πώρινου περιβόλου καὶ προδίδει ἐργασία τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. εἶναι ἀμφίβολο ἂν ὑποδεικνύει καὶ τὸν χρόνον κατασκευῆς τοῦ περιβόλου. Ἀγνωστὴ παραμένει καὶ ἡ χρησιμότητά τῶν περιβόλων αὐτῶν. Ἀπὸ τὸ ΝΑ σύμπλεγμα καθαρίστηκαν τὸ 1989 μόνο δύο ἐξωτερικοὶ τοῖχοι του, ποὺ δημιουργοῦν γωνία πρὸς τὰ ΝΔ, καὶ ὁ ἐλεύθερος χώρος ὁ ὁποῖος σχηματιζόταν μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ περιβόλου καὶ στηριζόταν πρὸς τὴν κατωφύρεϊα με ταπεινὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο, τοῦ ὁποῖου σώθηκε μόνο τὸ θεμέλιο (πίν. 46α).

38. IG IV² 1, πίν. 3.

Προϊστορικὸς οἰκισμὸς κλπ.

Στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου στερεώθηκαν μὲ τὶς μεθόδους ποὺ περιγράφηκαν πρὶν πᾶν τὰ λείψανα τῶν προϊστορικῶν κτισμάτων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1978 (πίν. 47α-β, 48β). Ἐπισκευάσθηκε ἐπίσης τὸ ξύλινο στέγαστρο τοῦ κλασικοῦ ναοῦ τὸ ὁποῖο ὑπέστη σημαντικὲς ζημιὲς ἀπὸ τοὺς ἰσχυρότατους ἀνέμους ποὺ ἔπληξαν τὴν περιοχὴ τὸν Νοέμβριο (πίν. 48β). Ἦδη μερικοὶ ἀπὸ τοὺς στύλους τοῦ χρειάζονται ἀντικατάσταση.

Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΚΑΙ ΚΛΑΟΥΣ ΠΑΤΡΩΝ

(Πίν. 49-53)

Με πιστώσεις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων συνεχίστηκε γιὰ ὄγδοη ἀνασκαφικὴ περίοδο ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου Καλλιθέας Πατρῶν καὶ γιὰ δεύτερη ἐκείνη τοῦ Κλάους Πατρῶν.

Στὴν ἀνασκαφὴ, κατὰ τὸν μῆνα Αὐγούστο, συνεργάστηκαν καὶ βοήθησαν ἡ λέκτωρ Προϊστορικῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Δρ. Λίτσα Κοντορλῆ-Παπαδοπούλου, οἱ πτυχιοῦχοι ἀρχαιολογίας Β. Οἰκονομίδου καὶ Αἰκ. Μπάνου καὶ ὁμάδα φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

Καλλιθέα

Στὴ θέση *Λαγανιδιά*, ὅπου κατὰ τὰ δύο προηγούμενα χρόνια εἶχαν ἀνασκαφεῖ ἓνας θολωτὸς (1987) καὶ τέσσερις θαλαμοειδεῖς μυκηναϊκοὶ τάφοι (I-IV), ἐντοπίστηκαν ἐφέτος καὶ ἐρευνήθηκαν ἄλλοι τρεῖς (V, VI, VII), οἱ ὅποιοι, ὅπως καὶ οἱ περσινοί, εἶναι σὲ περιμετρικὴ διάταξη πρὸς τὸ θολωτὸ (πίν. 49α). Οἱ τάφοι εἶναι λαξευμένοι σὲ σχετικῶς σαθρὴ κιμιλιὰ μὲ προσανατολισμὸ ΒΑ-ΝΔ. Οἱ μέτριου μεγέθους θάλαμοι, σχήματος κυκλικοῦ καὶ πεταλόσχημου καὶ τῶν τριῶν αὐτῶν τάφων βρέθηκαν, ἐπίσης δυστυχῶς, βυθισμένοι. Οἱ δρόμοι εἶναι σχετικῶς βραχεῖς καὶ ἔντονα κατηφορικοὶ μὲ συγκλίνοντα πρὸς τὰ ἄνω τοιχώματα καὶ χαμηλὲς εἰσόδους, φραγμένες μὲ ἰσχυρὲς ξερολιθιές.

Ὅπως καὶ οἱ τάφοι I-III, καὶ αὐτοὶ οἱ τάφοι εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ περισσότερες τῆς μιᾶς ταφές, πού εἶχαν τοποθετηθεῖ σὲ δύο (τάφοι V, VI) ἢ τρία (τάφος VII) διαδοχικὰ ταφικὰ στρώματα, ἐνῶ ἀρκετὲς ἄλλες εἶχαν σωθεῖ στὰ πλάγια τοιχώματα τῶν θαλάμων σὲ σωροὺς γιὰ ἐξοικονόμηση χώρου. Συνολικὰ μετρήθηκαν περισσότερες ἀπὸ τριάντα ταφές. Στις ἐπιχώσεις τῶν δρόμων καὶ τῶν τριῶν τάφων βρέθηκαν ὄστρακα, κυρίως κυλίκων, κρατῆρων, σκύφων, ἀμφορέων κ.ἄ.

Τάφος V (πίν. 49β, 50α). Στὸν τάφο αὐτό, σχετικῶς μικρῶν διαστάσεων, εἶχαν ἀποτεθεῖ πέντε ταφές σὲ δύο ἐπ'ἀλλήλα στρώματα. Ἀπὸ αὐτές, τέσσερις εἶναι πρωτογενεῖς (Α, Β, Γ, Δ) καὶ μία (Ε) δευτερογενής. Στὸ πρῶτο, ἀνώτερο ταφικὸ στρώμα (βάθ. 2.65 μ.) βρέθηκε ἡ ταφή Α, σὲ ὕπτια ὀκλάζουσα στάση καὶ ἀκτέριστη. Κατελάμβανε τὸ ΒΔ τμήμα τοῦ θαλάμου μὲ προσανατολισμὸ Β-Ν καὶ ἴσως εἶναι ἡ τελευταία τοῦ τάφου. Στὸ δεύτερο ταφικὸ στρώμα (βάθ. 2.91 μ.) ἀναγνωρίστηκαν οἱ ὑπόλοιπες τέσσερις ταφές (Β, Γ, Δ, Ε). Τὸ κάτω τμήμα τοῦ σκελετοῦ Β ὑπὸκειται τῆς ταφῆς Α καὶ εἶναι κτερισμένο μὲ ἓνα τρίωτο ἀρτόσχημο ἀλάβαστρο καὶ ἓνα στεάτινο σφονδύλι. Οἱ ταφές Γ καὶ Δ καταλάμβαναν τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ δαπέδου, ἦταν παράλληλα τοποθετημένες μὲ προσανατολισμὸ Α-Δ, περίπου ἰσοῦσεῖς, σὲ ὕπτια στάση μὲ τὰ κάτω ἄκρα καμπτόμενα πρὸς ΝΔ καὶ τὰ ἄνω ἐπὶ τῆς κοιλίας. Ἡ ὁμοιότητα στὸ μέγεθος καὶ στὴν τοποθέτηση, ἀλλὰ καὶ τὸ σύγχρονο τῶν κτερισμάτων τοὺς ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι ἴσως πρόκειται περὶ ζεύγους θανόντων ταυτοχρόνως. Ἡ ταφή Γ ἦταν κτερισμένη μὲ ἓνα ἀρτόσχημο τρίωτο ἀλάβαστρο, ἓνα ἄωτο ἀλάβαστρο καὶ ἓνα στεάτινο σφονδύλι καὶ ἡ Δ μὲ ἓνα τρίωτο ἀλάβαστρο, ζευγὸς ἀργυρῶν ἐνωτίων καὶ ἓνα πήλινο σφονδύλι.

Ἡ πρωιμότερη ταφή φαίνεται νὰ εἶναι ἡ Β, σύγχρονη ἴσως τῆς δευτερογενοῦς ἀκτέριστης Ε, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται τὸ κρανίον καὶ τμήματα τοῦ σκελετοῦ, ποὺ ἦταν παραμερισμένα ἄτακτα στὸ Α τοίχωμα τοῦ θαλάμου. Οἱ ταφές Γ καὶ Δ εἶναι πιθανότατα οἱ τελευταῖες τοῦ τάφου στὸ α' ταφικὸ στρώμα.

Τάφος VI (πίν. 50β). Ὁ τάφος αὐτὸς εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ἑνδεκα συνολικὰ ταφές, ἀπὸ τίς ὁποῖες τέσσερις εἶναι πρωτογενεῖς (Δ, Ζ, Η, Θ) καὶ οἱ ὑπόλοιπες ἑπτὰ δευτερογενεῖς (Α, Β, Γ, Ε, ΣΤ, Ι, Κ). Καὶ στὸν τάφο αὐτὸ διακρίθηκαν δύο ἐπ'ἀλλήλα ταφικὰ στρώματα: στὸ ἀνώτερο α' στρώμα (βάθ. 2.68 μ.) βρέθηκαν οἱ ταφές Α, Β, Γ, Δ, Ε καὶ ΣΤ καὶ στὸ β' κατώτερο (βάθ. 2.87 μ.) οἱ Ζ, Η, Ι, Θ, Κ. Ἡ μοναδικὴ πρωτογενὴς ταφή Δ τοῦ πρώτου στρώματος ἦταν τοποθετημένη σὲ στάση πλαγίως ὀκλάζοντος σὲ συνεσταλμένη στάση ἐπὶ ὑποτυπώδους κλίνης ἀπὸ σκληρὸ χῶμα καὶ κιμιλιά¹ καὶ ἦταν μερικῶς ἐλλιπὴς ἀπὸ τὴ διάβρωση τοῦ ἐδάφους. Ἀπὸ τίς τρεῖς πρωτογενεῖς ταφές

1. Πρβ. ΤΗ. J. PAPADOPOULOS, *Excavations at Aigion - 1970*, 9, πίν. 21, 25b (τάφος 4), *AE* 1888, 140, *Prosymna*, 245.

(Z, H, Θ) τοῦ δεύτερου ταφικοῦ στρώματος, ἡ Z ἦταν σὲ πλάγια ὀκλάζουσα πρὸς τὰ ἀριστερὰ στάση μὲ ἓνα στεάτινο σφονδύλι στὸν αὐχένα, ἐνῶ ἡ H, σὲ πλάγια συνεσταλμένη στάση, ἀντίκριζε τὴν Z καὶ ἦταν κτερισμένη μὲ ἓνα τρίωτο ἀρτόσχημο ἀλάβαστρο καὶ ἡ Θ σὲ συνεσταλμένη στάση ἦταν τοποθετημένη στὴν προέκταση τοῦ ἄξονα τῆς εἰσόδου. Οἱ δευτερογενεῖς ταφές εἶναι παραμερισμένες σὲ σωροὺς ὁστῶν, κυρίως στὰ BA καὶ N τοιχώματα τοῦ θαλάμου, τὰ δὲ κτερίσματά τους (ἐπτὰ ἀγγεῖα, μία χάλκινη λόγχη, ἓνα ἐγχειρίδιο, ἓνα ἀμφίστομο μαχαίρι, ἓνας στεάτινος φακόσχημος σφραγιδόλιθος, τέσσερα σφονδύλια στεάτινα καὶ μεγάλος ἀριθμὸς χαντρῶν ἀπὸ ὑαλόμαζα, στεατίτη, ἀχάτη) δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθεῖ σὲ ποιές ταφές ἀνήκουν λόγῳ τῆς μεγάλης ἀταξίας. Τὰ τρία χάλκινα ὅπλα ὑποδηλώνουν ἴσως τὴν ταφή πολεμιστῆ (-ῶν) σ' αὐτὸν τὸν τάφο.

Τάφος VII (πίν. 51α). Στὸν τάφο αὐτὸ βρέθηκαν δεκαπέντε συνολικὰ ταφές, τοποθετημένες σὲ τρία ἐπ'ἀλλήλα στρώματα. Ἀπὸ αὐτές, τέσσερις εἶναι πρωτογενεῖς (A, B, Γ, Δ) καὶ οἱ ὑπόλοιπες ἑνδεκα δευτερογενεῖς (E, Z, H, Θ, I, K, Λ, M, N, Ξ, O). Στὸ πρῶτο ἀνώτερο στρῶμα (βάθ. 2.19 μ.) βρέθηκε ἡ ταφή A, στὸ δεύτερο στρῶμα (βάθ. 2.45 μ.) ἡ ταφή B καὶ στὸ τρίτο στρῶμα (βάθ. 2.85-3.08 μ.) οἱ ταφές Γ καὶ Δ. Ἡ ταφή A ἦταν τοποθετημένη σὲ ὕπτια ὀκλάζουσα στάση μὲ προσανατολισμὸ N-B στὸ NA τμήμα τοῦ θαλάμου καὶ κτερισμένη μὲ δύο ἀνεστραμμένους ψευδόστομους ἀμφορίσκους καὶ τρία στεάτινα σφονδύλια. Ἡ ταφή B, τοποθετημένη στὸ τμήμα τοῦ θαλάμου ἀμέσως ἐσωτερικὰ τῆς ξερολιθιᾶς τῆς εἰσόδου σὲ ὕπτια, ἰσχυρῶς συνεσταλμένη στάση μὲ προσανατολισμὸ A-Δ, ἦταν κτερισμένη μὲ ἓνα δακτυλιόσχημο ἀγγεῖο. Κρίνοντας ἀπὸ τὴ θέση, στάση τοῦ νεκροῦ καὶ τὸ ΥΕ III Γ δακτυλιόσχημο ἀγγεῖο, εἶναι δυνατόν νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι ἡ ταφή αὐτὴ ἀνήκει σὲ μία ἀπὸ τὶς τελευταῖες (ἂν δὲν εἶναι ἡ τελευταία) ταφές τοῦ τάφου, ποὺ ἔγινε βιαστικὰ πρὶν καταρρεῦσει ἡ ὀροφή τοῦ θαλάμου. Ἡ ταφή Γ, τοποθετημένη στὸ B τμήμα τοῦ διαπέδου τοῦ θαλάμου σὲ ὕπτια ὀκλάζουσα στάση, ἦταν κτερισμένη μὲ ἓνα μόνωτο ἀβαθὲς κύπελλο καὶ ἓνα βαθὺ ὅμοιο κύπελλο. Τέλος, ἡ ταφή Δ, στὸ κέντρο τοῦ διαπέδου καὶ στὴν προέκταση τοῦ ἄξονα τῆς εἰσόδου, μὲ ἐλλιπὴ τὰ κάτω ἄκρα ἦταν τοποθετημένη σὲ πλάγια στάση μὲ προσανατολισμὸ A-Δ καὶ κτερισμένη μὲ χάντρες καὶ ἀγγεῖα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὶς παραμερισμένες δευτερογενεῖς ταφές.

Οἱ ἔνδεκα δευτερογενεῖς ταφές ἦταν παραμερισμένες σὲ σωρούς στὴν περίμετρο τοῦ θαλάμου. Ἀπὸ αὐτὲς οἱ K, Λ, Μ, Ν στὸ νότιο τμήμα καὶ οἱ Η, Θ, Ι στὸ ἀνατολικὸ εἶναι μάλλον οἱ πρωιμότερες τοῦ τάφου, ἐνῶ οἱ Ε, Ζ ἀπωθήθηκαν πρὸς τὸ ΒΑ τμήμα τοῦ θαλάμου γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ χώρος γιὰ τὴν πρωτογενῆ ταφὴ Γ, ἡ ὁποία πιθανότατα εἶναι ἡ τελευταία τοῦ τρίτου ταφικοῦ στρώματος ἐπὶ τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου. Τέλος, οἱ δύο δευτερογενεῖς Ξ, Ο βρέθηκαν ἡ μὲν πρώτη στὸ ΝΔ τμήμα τοῦ θαλάμου καὶ ἡ δευτέρη κάτω ἀπὸ τὸ κρανίον Η. Τὰ κτερίσματα τῶν δευτερογενῶν ταφῶν ἦταν πολλὰ καὶ διάφορα (ὀκτὼ ἀγγεῖα: κυλινδρικά καὶ ἀρτόσχημα ἀλάβαστρα, δίδυμος κέρνος, τρίωτος σταμνίσκος, ἄωτο ἀγγεῖο, μία χάλκινη λόγχη, ἓνα ἐγχειρίδιο, ἓνα μολύβδινο δαχτυλίδι μὲ παράσταση τετραπόδου κερασφόρου ζώου, ἓνα ἀκόνι καὶ μέγας ἀριθμὸς σφονδυλίων καὶ χαντρῶν, ἀπὸ τίς ὁποῖες ὀκτὼ ἦταν χρυσές καὶ ἀνῆκαν σὲ περιδέραιο γύρω ἀπὸ τὸ λαιμὸ τοῦ κρανίου Ε), εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ προσδιορισθεῖ σὲ ποιὲς ἀπὸ αὐτὲς ἀνήκουν λόγῳ τῆς μεγάλης ἀταξίας τῶν παραμερισμένων ὀστέων.

Τὰ εὐρήματα τῶν τάφων χρονολογοῦν αὐτοὺς στὴν ὕψ. II-IIIΓ ἐποχῇ.

Κλάους

Στὴ θέση *Κούκουρα* ἐρευνήθηκαν δύο θαλαμοειδεῖς τάφοι (Β, Γ), ποὺ ἐντοπίστηκαν σὲ μικρὴ ἀπόσταση βόρεια τῶν τάφων ποὺ εἶχε ἀνασκάψει προπολεμικὰ ὁ ἔφορος Ν. Κυπαρίσσης καὶ νότια τοῦ ἐρευνηθέντος πέρουσι τάφου Α (πίν. 51β).

Τάφος Β (πίν. 52α). Ὁ μέγας καὶ πλούσιος αὐτὸς τάφος ἦταν ἀρκετὰ καλὰ διατηρημένος μὲ μικρὲς πτώσεις τῆς ὀροφῆς μόνο καὶ εἶχε χρησιμοποιοθεῖ γιὰ δεκαεπτὰ ταφές (Α-Ν), ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ ἑννέα σὲ τέσσερις λάκκους λαξευμένους στὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου². Εἰδικότερα, ὁ λάκκος Ι ἦταν λαξευμένος κατὰ μῆκος τοῦ ἀριστεροῦ τοιχώματος, ὁ λάκκος ΙΙΙ κατὰ μῆκος τοῦ δεξιοῦ τοιχώματος τοῦ θαλάμου, ὁ ΙΙ ἐγκάρσια πρὸς αὐτοὺς καὶ κατὰ μῆ-

2. Τὸ ἔθιμο αὐτὸ τῆς ταφῆς σὲ λάκκους συναντᾶται καὶ στὶς γειτονικὲς περιοχὲς Ἡλείας - Ὀλυμπίας καὶ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὴν Κεφαλλονία, βλ. συζήτηση καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία στὴ διατριβὴ τῆς S. KONTORLI-PAPADOPOULOU, *Mycenaean Chamber Tombs. Construction and Burial Customs* (Ph. D. London University 1975) 291-2 καὶ 297-300.

κος τοῦ ὀπίσθιου τοιχώματος καὶ ὁ IV στὸ κεντρικὸ-ἐμπρόσθιο τμήμα τοῦ δαπέδου. Οἱ δύο λάκκοι στὰ πλάγια τοιχώματα I, III ἦταν σχετικὰ βαθεῖς καὶ σκεπασμένοι μὲ καλυπτήριες μικρὲς καὶ μεγάλες πλάκες, ὅμοιες ἐκεῖνων τῆς ξερολιθιᾶς τῆς εἰσόδου. Ὅμοιους λάκκους στὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου ἀναφέρει καὶ ὁ Κυπαρίσσης σὲ τάφους αὐτοῦ τοῦ νεκροταφείου³. Ἀπὸ τὶς δεκαεπτὰ ταφές, οἱ ὀκτὼ εἶναι πρωτογενεῖς (A, A1, Γ, ΣΤ, Ζ, Η, Ξ, Ο) καὶ οἱ ὑπόλοιπες ἑννέα δευτερογενεῖς (B, Δ, Ε, Θ, Ι, Κ, Λ, Μ, Ν). Εἰδικότερα, οἱ πρωτογενεῖς ταφές A, A1 βρέθηκαν κατὰ μῆκος τοῦ ὀπισθίου τοιχώματος μὲ προσανατολισμὸ B-N, ἀνήκουν σὲ γυναῖκα μὲ τὸ παιδί στὴν ἀγκαλιά της καὶ ἦταν κτερισμένες μὲ δύο ψευδόστομους ἀμφορίσκους, ἓνα ἄωτο ἄγγεῖο καὶ ἓνα τρίωτο κυλινδρικὸ ἀλάβαστρο. Οἱ ταφές Γ, ΣΤ ἦταν παράλληλες στὸ κέντρο τοῦ δαπέδου, ἀνήκουν πιθανότατα σὲ ζεῦγος ἐνηλίκων καὶ ἦταν κτερισμένες μὲ δύο μεγάλους τετράωτους ἀμφορεῖς, ἓνα τριποδικὸ κυλινδρικὸ ἀλάβαστρο, ἓνα ψευδόστομο ἀμφορίσκο καὶ ἓνα πῆλινο σφονδύλιο. Ἡ ταφή Ζ, σὲ στάση ὕπτια συνεσταλμένη μὲ τὸ κεφάλι πρὸς τὴν εἴσοδο καὶ τὰ πόδια πρὸς τὰ πίσω, βρέθηκε στὸν ἀριστερὸ λάκκο Ι καὶ ἦταν κτερισμένη μὲ ἓνα χάλκινο δρεπανοειδὲς μαχαίρι. Στὸν λάκκο ΙΙ εἶχε ἀποτεθεῖ μία ἀκτέριστη παιδικὴ ταφή Η, σὲ ἐκτεταμένη στάση καὶ μὲ προσανατολισμὸ N-B. Οἱ ταφές Ξ, Ο εἶχαν ἀποτεθεῖ στὸν λάκκο ΙΙΙ, μὲ προσανατολισμὸ ἀντίθετο ἐκείνης τοῦ λάκκου Ι, σὲ στάση ὕπτια συνεσταλμένη καὶ ἦταν κτερισμένες μὲ ἓναν ψευδόστομο ἀμφορίσκο καὶ μιὰ μόνωτη προχοΐσκη. Ἀπὸ τὶς δευτερογενεῖς ταφές, οἱ B, Δ καὶ Ε (διάσπαρτα ὅστα) βρέθηκαν παραμερισμένες πάνω στὶς καλυπτήριες πλάκες τῶν λάκκων I, III καὶ ἀνάμεσα στὸ σωρὸ τῶν ἀγγείων στὸ πίσω τοίχωμα τοῦ θαλάμου ἀντίστοιχα. Τέλος, στὸν πολὺ ἀβαθέστερο λάκκο IV στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ δαπέδου, ποὺ φαίνεται ὅτι χρησίμευε ὡς ὀστεοφυλάκιο, ἀναγνωρίσθηκαν τουλάχιστον οἱ ὑπόλοιπες ἑξὶ δευτερογενεῖς ταφές Θ, Ι, Κ, Λ, Μ, Ν μαζὶ μὲ τὰ ἑπτὰ ἄγγεῖα (ψευδόστομους ἀμφορεῖς, κύπελλα κ.ἄ.).

Τὰ εὐρήματα αὐτοῦ τοῦ τάφου ἦταν πλούσια καὶ σημαντικὰ (περισσότερα ἀπὸ 60 ἄγγεῖα, μικροεὐρήματα), μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀξιοσημεῖωτο καὶ μοναδικὸ εἶναι τὸ σύνολο μιᾶς μεγάλης δίωτης λεκάνης, ποὺ περιεῖχε πέντε μικρότερα ἄγγεῖα καὶ ἦταν τοποθετημένο σὲ μία ἀπὸ τὶς καλυπτήριες πλάκες τοῦ ἀριστεροῦ λάκκου Ι (πάνω ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ νεκροῦ τοῦ λάκκου) (πίν. 52β).

3. Βλ. *ΙΑΕ* 1937, 93.

Τάφος Γ (πίν. 53). Ὁ τάφος Γ ἦταν βυθισμένος καὶ ὀλόκληρη ἡ ὀροφή του εἶχε καταρρεύσει καὶ παρασυρθεῖ ἀπὸ τὶς βροχές. Στὸ δάπεδο τοῦ κυκλικοῦ θαλάμου βρέθηκαν μίᾳ πρωτογενῆς ταφῇ (Α) μὲ προσανατολισμὸ ΝΔ-ΒΑ σὲ πλάγια συνεσταλμένη στάση καὶ τρεῖς δευτερογενεῖς (Β, Γ, Δ), κτερισμένες μὲ δεκατέσσερα ἀγγεῖα (δέκα ψευδόστομους ἀμφορεῖς, δύο τετράωτους ἀμφορεῖς, ἓνα δίωτο ἀμφορίσκο καὶ ἓνα πτηνόσχημο ἀγγεῖο), ἓνα πῆλινο σφονδύλι καὶ χάντρες ἀπὸ υἰαλόμαζα καὶ ἀχάτη. Ἡ χρονολόγησις τῶν τάφων εἶναι ΓΕ ΠΙΒ-Γ.

Ὑπάρχουν ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις γιὰ ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων τάφων καὶ στὴν Καλλιθέα καὶ στὸ Κλάους, ἀλλὰ δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἐρευνηθοῦν λόγῳ τῆς μικρῆς χρηματικῆς πίστωσης ποὺ διαθέταμε.

ΑΘ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 54 - 94)

Συνεχίστηκαν για τρίτη χρονιά φέτος (1989) οι ανασκαφές της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας στην αρχαία Μεσσήνη υπό τη διεύθυνση του υπογραφομένου. Συμμετείχαν ο καθηγητής της Κλασικής 'Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Salzburg Florens Felten και η σύζυγός του Βάσω Felten, ο έπιμελητής των Antiken Sammlungen του Μονάχου Δρ. Fr. Wilhelm Hamdorf, οι πτυχιούχοι αρχαιολόγοι Στέλλα Ραυτοπούλου, Σοφία 'Ασυχίδου, Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, Σαπφώ 'Αθανασοπούλου, Ουρανία Βιζυνοῦ, Νάσος Θέμος και 'Αθηνα Χατζηδημητρίου και οι φοιτητές και φοιτήτριες Νίκη Νιάρχου, 'Αναστάσιος Μιχαλακόπουλος, Καίτη 'Αρχοντάκη, 'Αμαλία Γιαννακοπούλου, 'Αφροδίτη Φωτεινοῦ, 'Ιωάννης Ψαρόπουλος, Allan Klynne, Lena Johansson, Serge Faumont, Jean-Luc Piat, Jennifer Clare Woods και Richard Household. 'Ο αρχιτέκτων 'Αθανάσιος Νακάσης και η Καίτη Τογανίδου - Νακάση ανέλαβαν τις αποτυπώσεις, ενώ οι αρχιτέκτονες Παναγιώτης Μπίρταχας και 'Ελένη-Άννα Χλέπα συνέχισαν τις μελέτες αποκαταστάσεως - αναστηλώσεως του 'Ωδείου και του Προπύλου ο πρώτος και των οίκων της δυτικής πτέρυγας του 'Ασκληπείου ή δεύτερη. 'Ο λέκτωρ του Ε.Μ.Π. Μ. Σταμπουλόγλου με τους συνεργάτες του ολοκλήρωσε την αεροφωτογράφιση του 'Ηρώου και του Σταδίου με τελικό στόχο τή φωτογραμμετρική τους αποτύπωση. 'Ο ίδιος αεροφωτογράφησε τους οίκους και τὸν ναὸ τοῦ 'Ασκληπιού. 'Ο έδαφομηχανικός Μ. 'Αρβανιτάκης και οί συνεργάτες του άσχολήθηκαν με τή γεωλογική μελέτη της περιοχῆς της αρχαίας πόλεως, με τή μελέτη του υπεδάφους των οχυρώσεων και της αύξησης της μηχανικής άντοχῆς των δομικῶν υλικῶν, ιδιαίτερα του ψαμμιτικοῦ άσβεστολίθου. 'Ο γεωλόγος Εῦ. Καμπούρογλου και η αρχιτέκτων Σπ. Κυρίτση ολοκλήρωσαν τή μελέτη της αρχαίας Κρήνης Κλεψύδρας. Τή συγκόλληση των γλυπτῶν και των αρχιτεκτονικῶν μελῶν ανέλαβε ο μαρμαροτεχνίτης του Μουσείου 'Ολυμπίας Ν. Πολυγιώργης. Τήν έπιστάσία των έργασιῶν είχε και φέτος ο Διονύσιος

Ἀνδρουτσάκης· ὁ Γιώργος Μπαλόπουλος ἀσχολήθηκε μὲ τὴν προώθηση τῆς ἀγορᾶς ἀγροτεμαχίων, ἐνῶ ὁ Ἀλέξης Ἀθανασόπουλος μὲ τὴ διαχείριση τῶν πιστώσεων. Οἱ φωτογραφίες ὀφείλονται στὸν Β. Σταματόπουλο, ἐνῶ ἡ τελικὴ ἐπεξεργασία καὶ τὸ μελάνωμα τῶν σχεδίων στὸν Εὐάγγελο Ὀλύμπιο.

Τὰ μνημεῖα ποὺ ἐρευνήθηκαν ἦταν (βλ. τοπογραφικὸ σχέδιο σελ. 72-73): α) ὁ ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ (XVI/2z), β) ἡ ὑστερορωμαϊκὴ στοὰ βόρεια τοῦ Σεβαστείου (XVI/2λ καὶ XVI/2Σ5), γ) τὸ βαλανεῖο νότια τοῦ Ἀσκληπιείου (XVI/2E), δ) τὸ θέατρο (XVI/1), ε) τὸ κρηναῖο οἰκοδόμημα (XVI/8) ἀνατολικά τοῦ θεάτρου, στ) ἡ πλακόστρωτη αἴθουσα ρωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος (XVII/9) καὶ ζ) ὁ ναῖσκος (XIX/10) στὰ ΒΔ τοῦ ἱεροῦ τῆς Λιμνάτιδος.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ (XVI/2Z) (εἰκ. 1)

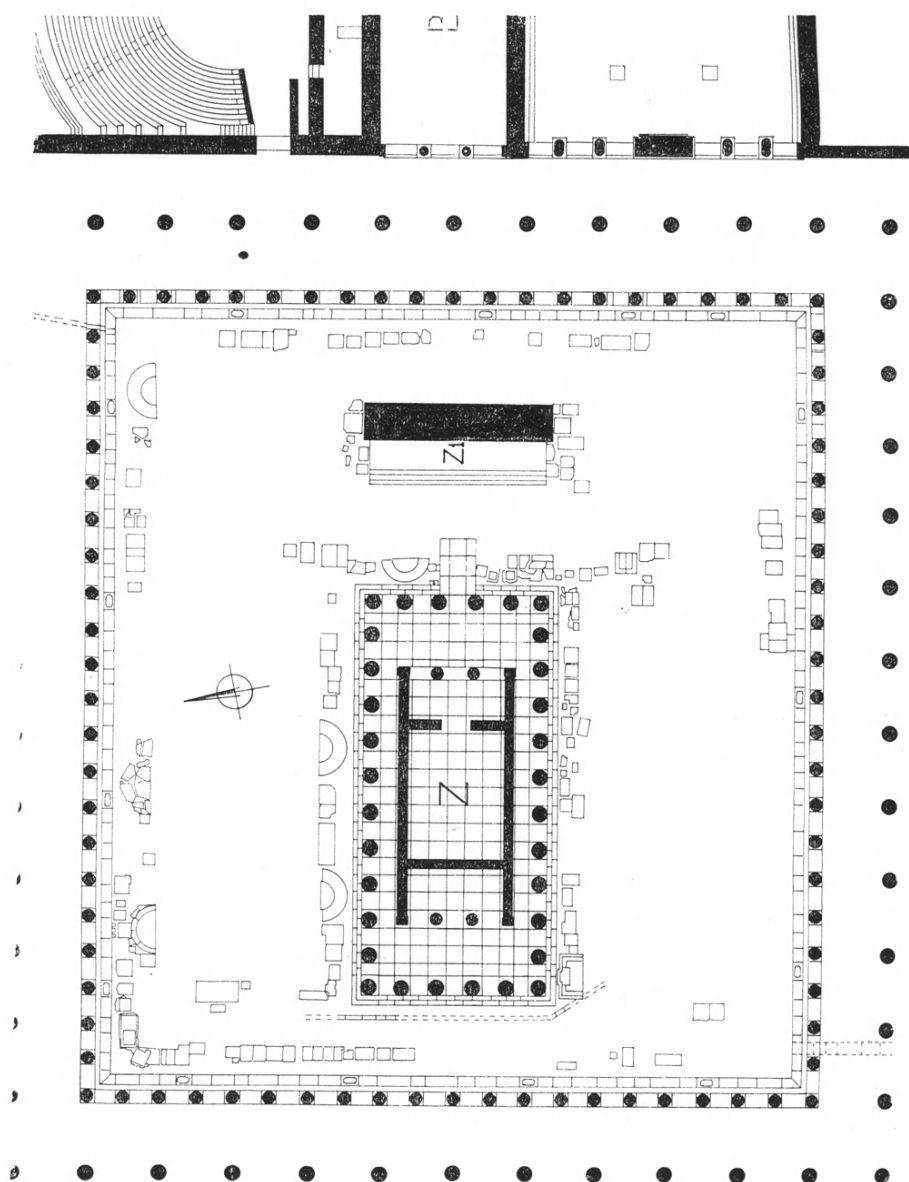
Γιὰ λόγους λεπτομεροῦς ἀποτύπωσης καὶ μελέτης ἀποκατάστασης καὶ ἀναστήλωσης τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τοῦ βωμοῦ (πίν. 54) ἔγινε ἐπιμελὴς καθαρισμὸς τῶν μνημείων καὶ κρίθηκε ἀναγκαῖο νὰ ἐρευνηθεῖ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σηκοῦ ποὺ ἦταν πλήρες χωμάτων. Ἡ ἀνασκαφικὴ αὐτὴ ἔρευνα μᾶς ἔδωσε τὶς ἑξῆς πληροφορίες:

1. Ἡ πλακόστρωση ἀπὸ ἀσβεστολιθικὲς πλάκες καὶ μεγάλο μέρος τῆς συμπαγοῦς ἀπὸ στρώσεις πωροπλίνθων ὑποθεμελίωσης εἶχε ἀφαιρεθεῖ κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα (πίν. 55).

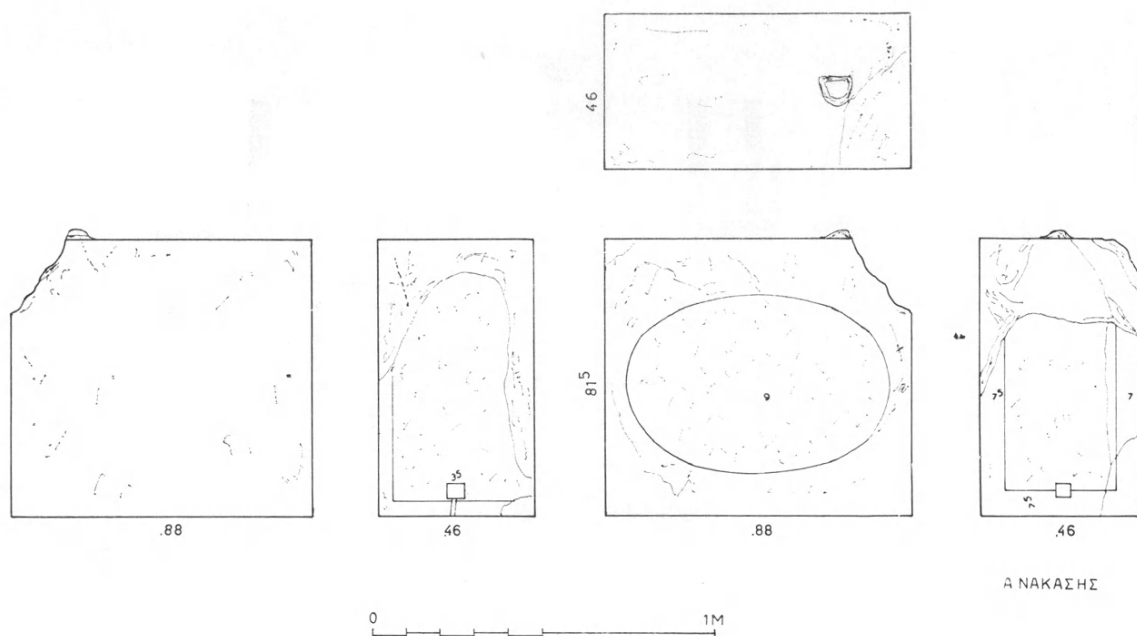
2. Τὸ δάπεδο τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ σηκοῦ (τοῦ ἀδύτου) βρισκόταν κατὰ μία βαθμίδα ὑψηλότερα τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ διαχωριζόταν ἀπὸ αὐτὸ μὲ θωράκιο ἢ δρύφακτον. Πάνω στὸ ὑπερυψωμένο δάπεδο τοῦ ἀδύτου ἐδραζόταν τὸ μεγάλο βᾶθρο τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος.

3. Μικρὸ ἀσβεστολιθικὸ βᾶθρο (διαστ. $0.88 \times 0.815 \times 0.46$ μ.) μὲ κυκλικὴ ἐγκοπὴ στὴν ἄνω ἐπιφάνεια γιὰ τὴν ἐνθεση πλίνθου μαρμάρινου ἀγάλματος (εἰκ. 2), ποὺ βρίσκεται τοποθετημένο στὸ μέσο τοῦ ἀδύτου (πίν. 56α) δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα. Ἀποτελεῖ βᾶθρο ἀναθήματος ποὺ βρέθηκε στὶς ἀνασκαφές τοῦ Ἀν. Ὀρλάνδου ἐκτὸς ναοῦ¹ καὶ τοποθετήθηκε, ἄγνωστο γιὰ ποῖο λόγο, μέσα στὸν σηκό.

1. ΠΑΕ 1969, 108, πίν. 130α.

Εἰς 1. Κάτοψη τῆς ἀλῆς τοῦ Ἀσκληπιείου μὲ τὸν ναὸ στὸ μέσο.

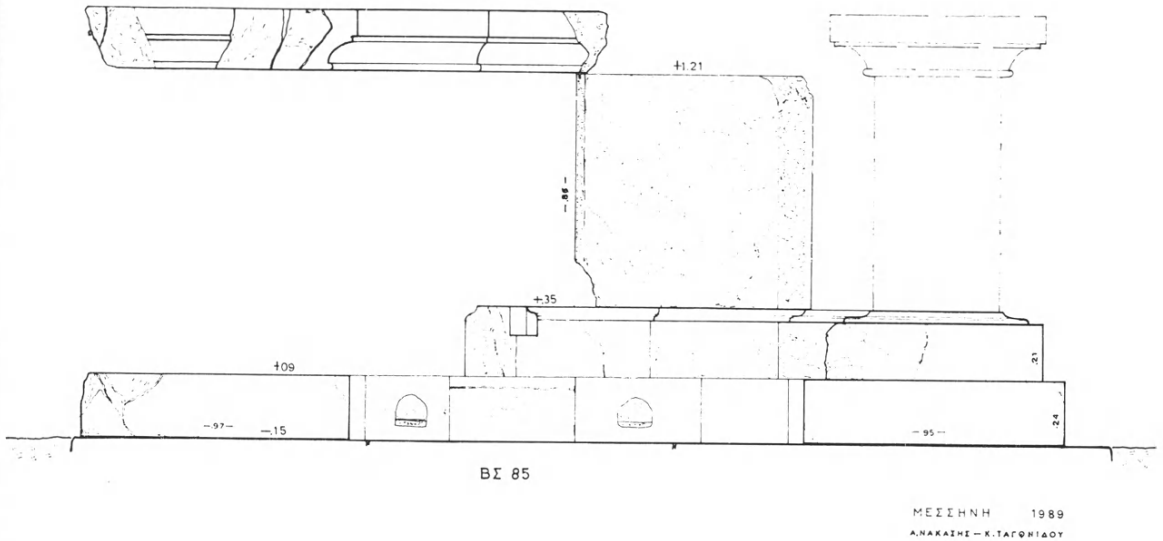
Εἰκ. 2. Ἀσβεστολιθικὸ βάθρο μαρμαρίνου ἀγάλματος.

4. Σὲ κανένα σημεῖο τῆς θεμελίωσης δὲν βρέθηκαν ἐντοιχισμένα χρησι-
μοποιημένα ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό ἀρχιτεκτονικά μέλη προγενέστερου ναοῦ.

5. Τὰ δωρικὰ ἀρχιτεκτονικά μέλη ἀπὸ ἐπιχρισμένο πωρόλιθο, σπόνδυλοι
κίωνων, τρίγλυφα - μετόπες (πίν. 56β), ποὺ θεωρεῖ ὁ Ἀν. Ὁρλάνδος ὡς μέλη
παλαιότερου ναοῦ, βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφή του ἐπὶ καὶ πέριξ τοῦ ναοῦ² καὶ
πρέπει νὰ ἀνήκουν στὴν κιονοστοιχία τοῦ πτεροῦ. Συνυπῆρχαν δηλαδὴ μὲ τὰ
ἀσβεστολιθικά ἀρχιτεκτονικά μέλη (κιονόκρανα, ἐπιστύλια), τὰ ὁποῖα ἀνή-
κουν πιθανῶς στοὺς ἐν παραστάσι κίονες τοῦ προνάου καὶ τοῦ ὀπισθοδόμου.

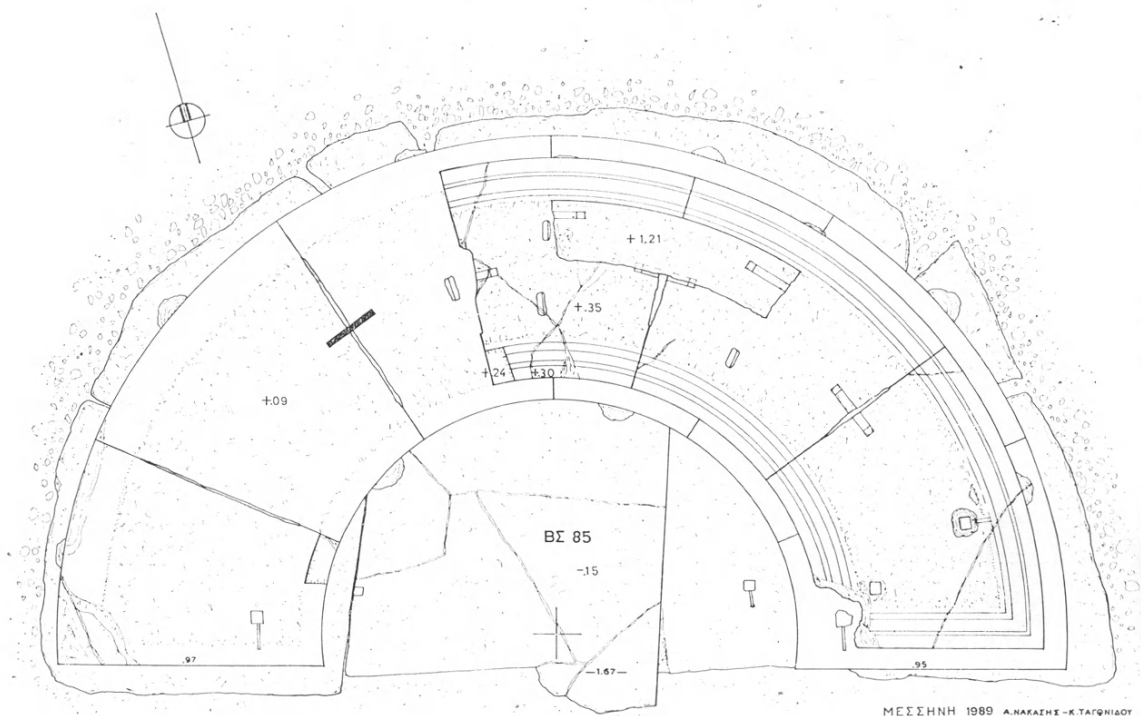
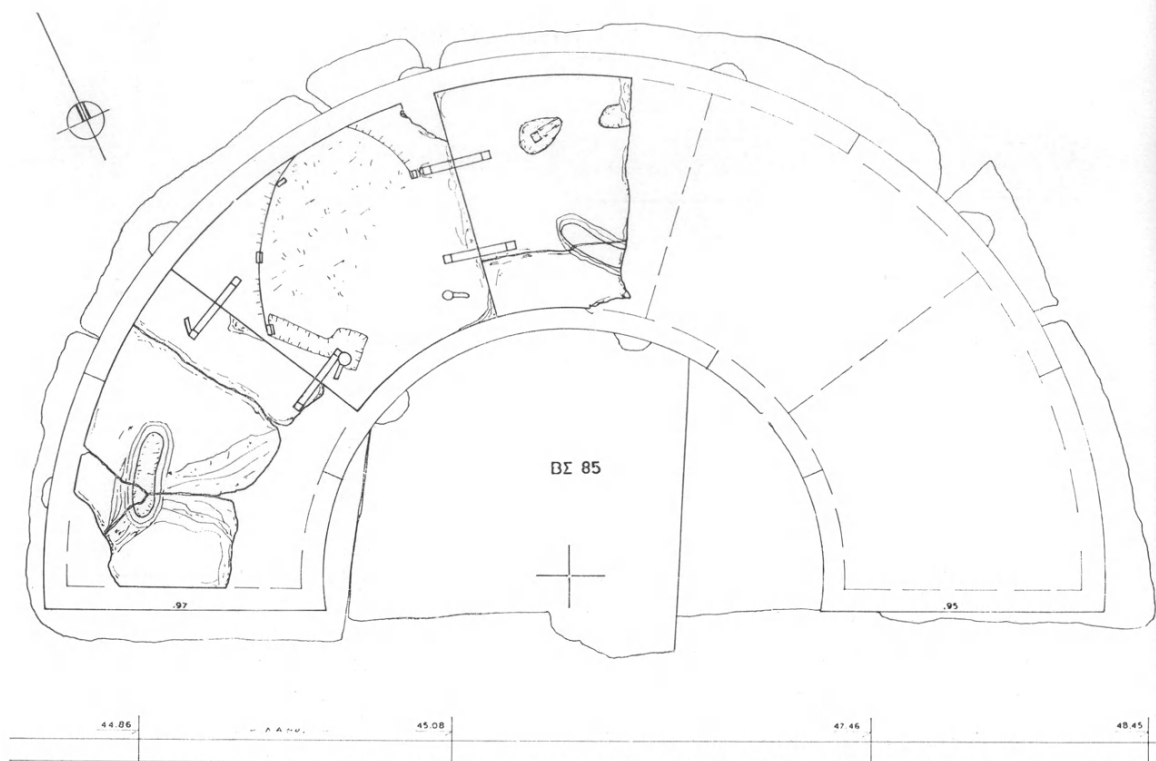
6. Ἡ ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸν σηκὸ δημιουργήθηκε μὲ τὴν πάροδο τῶν
ἐτῶν μετὰ τὴν καταστροφὴ καὶ ἐγκατάλειψη τοῦ μνημείου καὶ μετὰ τὴν ἀφαί-
ρεση μεγάλου μέρους τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικοῦ του.

2. ΠΑΕ 1969, 110-112, πίν. 130β, 131α· 1970, 130, πίν. 172-173, 176α· 1971, 160 κέ., πίν. 198 α, β, γ.

Εικ. 3α. "Όψη τῆς ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας ΒΣ 85 μὲ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγείας στὴ στέψη.

Μέσα στὴ νεώτερη ἐπίχωση τοῦ σηκοῦ, τὸ περιεχόμενο τῆς ὁποίας δὲν ἔχει σχέση μετὰ τὴ χρήση καὶ τὴν οἰκοδομικὴ ἱστορία τοῦ μνημείου, βρέθηκαν πολυάριθμα θραύσματα ἀπὸ ἀββεστόλιθο καὶ πωρόλιθο, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σὲ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη δωρικοῦ καὶ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, θραύσματα λίθινης κεράμωσης, σιδερένιοι σύνδεσμοι μὲ μολυβδοχοήσεις (πίν. 57α) καὶ μερικές δεκάδες μαρμαρίνων θραυσμάτων γλυπτῶν ἀπὸ γυναικεῖα καὶ ἀνδρικὰ ἀγάλματα, διαφόρων ἐποχῶν φυσικοῦ ἢ μικρότερου τοῦ φυσικοῦ μεγέθους, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἰκονίζονται ἐδῶ (πίν. 57β-58). Ἄξια ἰδιαίτερης μνείας εἶναι τὰ θραύσματα ἀρ. εὗρ. 1419 καὶ 1421 (πίν. 57β) ποὺ σώζουν τμήματα βακτηρίας καὶ ἀνήκουν σὲ ἱματιοφόρο ἀνδρική μορφή, προφανῶς τοῦ Ἀσκληπιοῦ. "Όλα τὰ θραύσματα γλυπτῶν, συμπεριλαμβανομένων καὶ ἐκείνων τοῦ Ἀσκληπιοῦ, πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὰ βάθρα τῶν ἀναθημάτων γύρω στὸν ναὸ καὶ τίς στοᾶς τοῦ «Ἀσκληπείου» ἢ ἀπὸ τοὺς λατρευτικοὺς οἴκους τῆς δυτικῆς πτέρυγας, συμπεριλαμβανομένου τοῦ Ἀρτεμείου (εἰκ. 4). Χάλκινο ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἦταν πιθανῶς στημένο στὴν ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα ΒΣ 85 τῆς ΒΑ γωνίας (εἰκ. 3, πίν. 54), μαζὶ μὲ ἄγαλμα τῆς Ὑγείας, σύμφωνα μὲ τὴν

ΜΕΣΣΗΝΗ 1989 Α.ΝΑΚΑΣΗΣ - Κ.ΤΑΓΓΗΝΙΔΟΥ

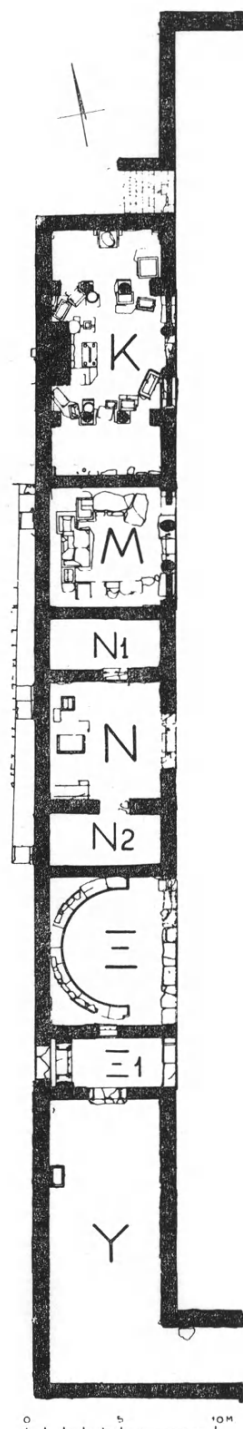
Είχ. 3β-γ. Κατόψεις της ημικυκλικής εξέδρας ΒΣ 85.

ἐπιγραφή τῆς κυματοφόρου στέψεως³. Μέσα στὸν οἶκο Η τῆς Β πτέρυγας (εἰκ. 11) ἦταν κατὰ τὴ γνώμη μας στημένα τὰ ἀγάλματα τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν παιδῶν ποὺ εἶδε ὁ Παυσανίας (IV,31,10), ὅπως ὑποστηρίζουμε σὲ ιδιαίτερη μελέτη. Ἀλλωστε τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα στὸ ἄδυτο τοῦ σηκοῦ πρέπει, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, νὰ ἦταν κολοσσιαῖο καὶ νὰ ἀνῆκε στὴ Μεσσήνη⁴.

Ὑστερορρωμαϊκὴ στοὰ (XVI/2Α)

α) Δυτικὸ τμήμα

Ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς φέτος τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς ΥΡ στοᾶς στὰ βόρεια τοῦ Σεβαστείου (εἰκ. 5 καὶ 6, II, πίν. 59). Τὸ συνολικὸ μῆκος τῆς φθάνει περίπου τὰ 80 μ., χωρὶς νὰ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἀκόμα οὔτε τὸ ἀνατολικὸ οὔτε τὸ δυτικὸ πέρασ τῆς. Ὁ στυλοβάτης καὶ στὸ πρόσφατα ἀποκαλυφθὲν τμήμα εἶναι κατασκευασμένος μὲ ἀσβεστολιθικὲς πλάκες διαφόρων μεγεθῶν, ποὺ προέρχονται ἀπὸ βάρβα ἀναθημάτων (ὀρθοστάτες καὶ στέψεις μὲ τόρμους στήριξης χάλκινων ἀγαλμάτων)⁵. Οἱ κίονες, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους βρέθηκαν πεσμένοι μαζὶ μὲ τὰ κιονόκρανά τους μπροστὰ στὸ στυλοβάτη (πίν. 60α-β, εἰκ. 5), εἶναι δωρικοὶ μὲ 20 ἐπίπεδες ραβδώσεις καὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ 2-3 σπονδύλους συνολικοῦ ὕψους 3.65 μ. Οἱ σπόνδυλοι φέρουν στὴν ἄνω ἐπιφάνειά τους ἀνὰ δύο τόρμους γιὰ κατακόρυφη σύνδεση, λείπουν ὥστόσο οἱ σιδερένιοι σύνδεσμοι καὶ οἱ μολυβδοχοήσεις. Μέλη τοῦ θριγχοῦ, ἐπιστύλια, τρίγλυφα-μετόπες, γεῖσα δὲν βρέθηκαν, γεγονὸς ποὺ ὁδη-

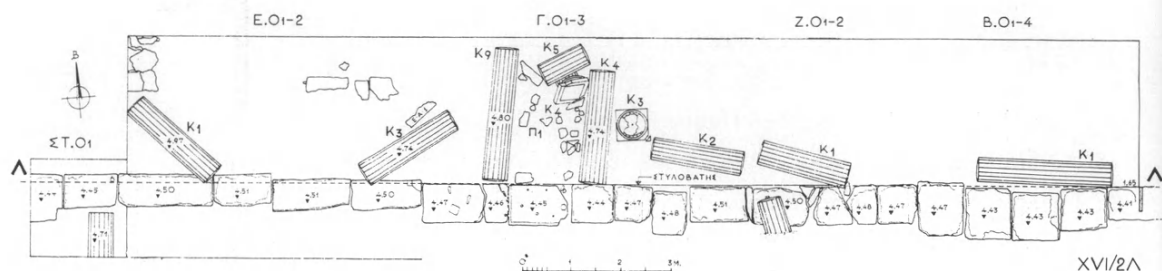

Εἰκ. 4. Οἱ οἶκοι τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ Ἀσκληπείου.

3. ΠΑΕ 1971, 166, ἀρ. 6, πίν. 203γ.

4. Πρβ. ΠΑΕ 1987, 86.

5. ΠΑΕ 1962, 122-1988, 59.

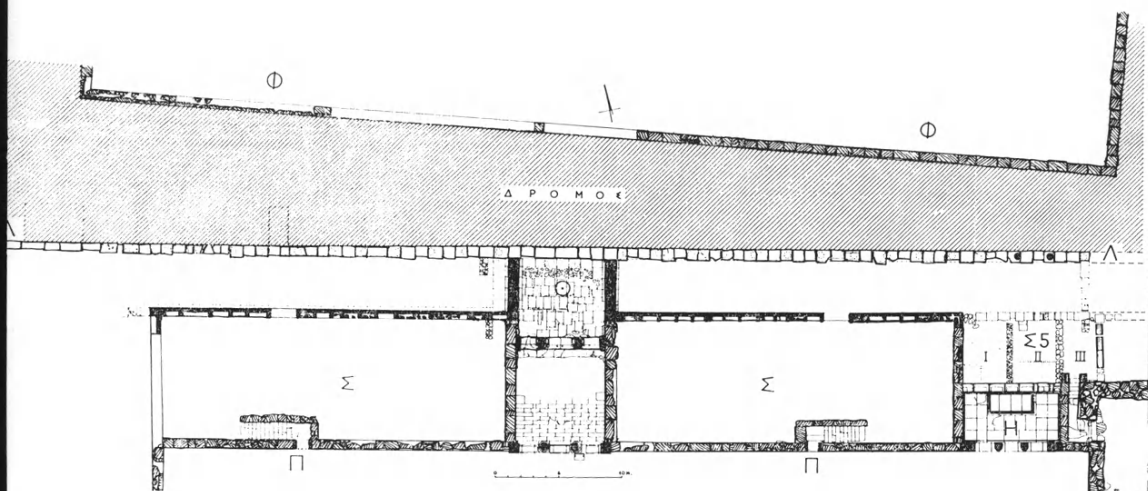

Εἰκ. 5. Τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς ὕστερορωμαϊκῆς στοᾶς.

γεῖ στο συμπέρασμα ὅτι ἡ στοὰ δὲν ὀλοκληρώθηκε ποτὲ ἢ ὅτι ἦταν πρόχειρα στεγασμένη μὲ ξύλινα δοκάρια καὶ κεραμίδια. Πιθανότερη φαίνεται ἡ πρώτη ἄποψη, γιατί στρώμα καταστροφῆς μὲ κεραμίδια στέγης πῆλινα ἢ λίθινα, ὅπως θὰ περίμενε κανεῖς, ἐπίσης δὲν βρέθηκε. Δὲν ὑπάρχει τέλος σαφῶς διακρινόμενο ὁδόστρωμα μπροστὰ στὸν στυλοβάτη, στὸ ἐπίπεδο πτώσης τῶν κιόνων. Συμπερασματικὰ σημειώνουμε ὅτι ἡ στοὰ κατασκευάστηκε πρόχειρα καὶ βεβιασμένα στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα (3ος μ.Χ. αἰ.) γιὰ τὴν πλαίσίωση ἀπὸ Ν τοῦ χώρου τῆς ἀγορᾶς μὲ ὕλικὸ ποὺ προέρχεται ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ προγενέστερα οἰκοδομήματα (κιονοστοιχία) καὶ βᾶθρα ἀναθημάτων (στυλοβάτης), χωρὶς νὰ ὀλοκληρωθεῖ καὶ νὰ χρησιμοποιηθεῖ. Ἡ τελικὴ πτώση τῆς ἔλαβε χώρα στὰ τέλη τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ.

Ὁ δεύτερος ἀπὸ τὰ δυτικὰ σπόνδυλος κίονος, ὕψ. 2.09 μ., διαμ. ἄνω 0.49 μ., διαμ. κάτω 0.52 μ. (εἰκ. 5, K3, πίν. 61α), φέρει στὸ ἄνω τμήμα του τὴν ἐξῆς ὀκτάστιχη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία καλύπτει τὸ πλάτος 6-8 ραβδώσεων (ἀρ. εὐρ. 1359):

Ἐπὶ ἱερέως Ὀνασι-
κράτεος,
ἔτους ἑκατοστοῦ
καὶ τριακοστοῦ,
5 ἀγορανόμος
Ἐπικουρίδας Φιλατάδα,
ὑπαγορανόμος
Φιλατάδας Ἐπικουρίδα

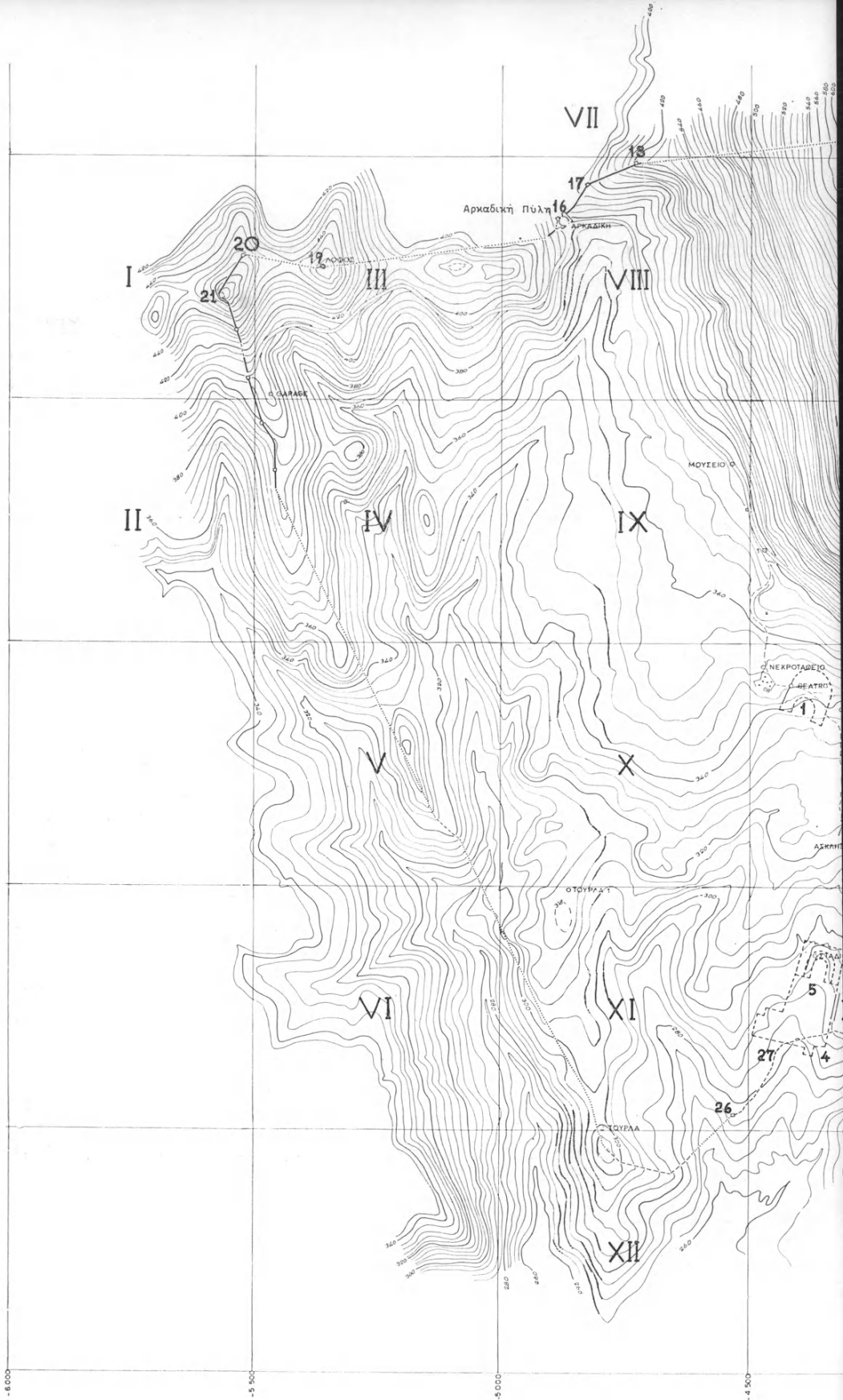

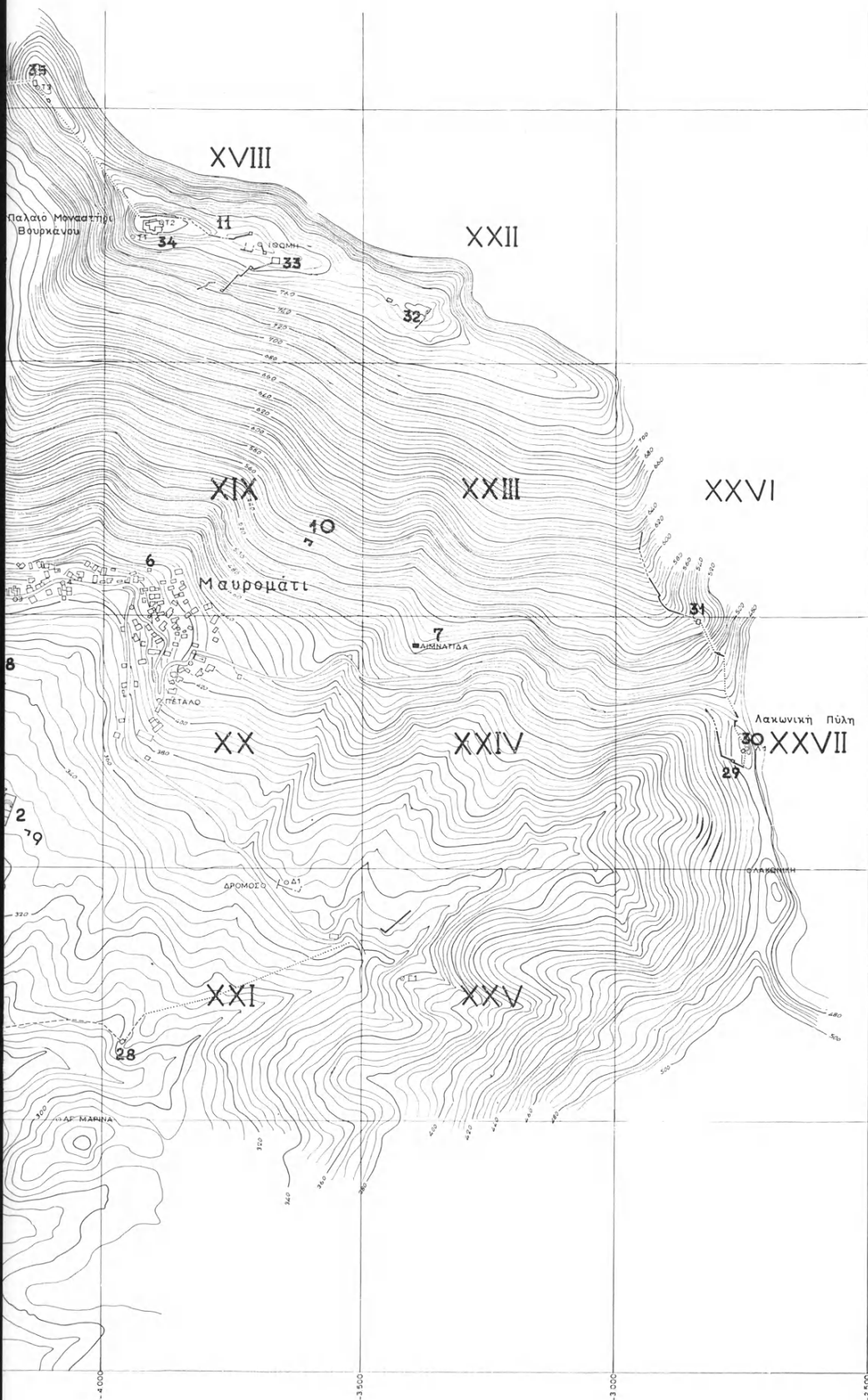
Εἰκ. 6. Κάτοψη Σεβαστείου (Σ-Σ), ύστερορωμαϊκῆς στοᾶς (Λ-Λ) καὶ οἰκοδομήματος (Φ-Φ).

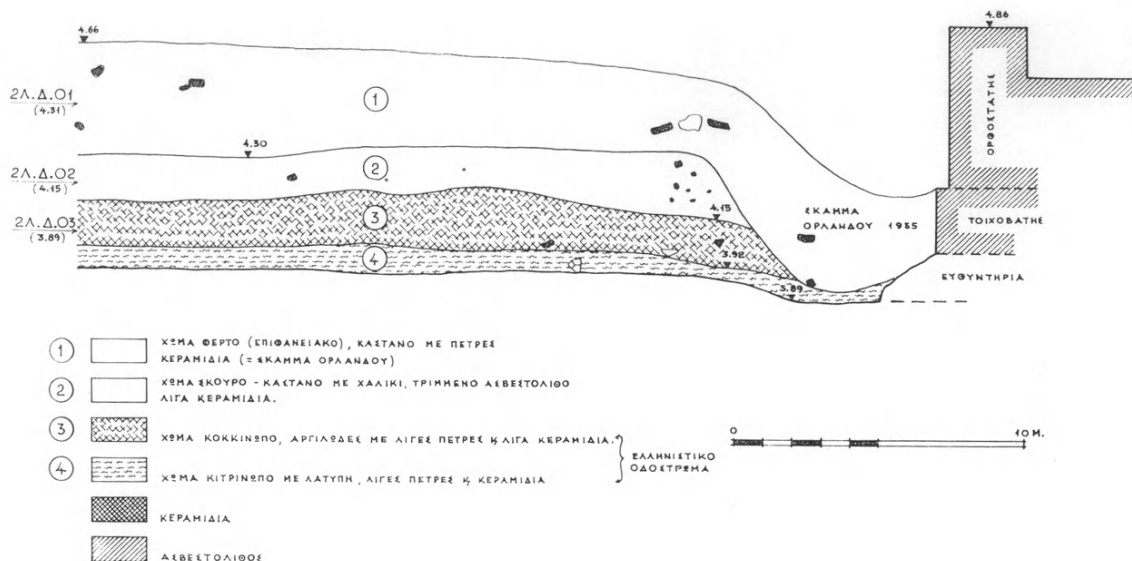
Ύψ. γραμμ. 0.04 μ. Ἡ ἐπιγραφὴ χρονολογεῖται στὸ 99 μ.Χ. (130-31=99). Ὁ ἱερέας τοῦ Διὸς τοῦ Ἰθωμάτα, στὴν προκειμένη περίπτωσις ὁ Ὀνασι-κράτης, ἦταν καὶ ἐπώνυμος τοῦ ἔτους. Ἡ χρονολογικὴ ἀναγραφὴ τῶν ἀξιωμάτων τοῦ ἀγορανόμου καὶ τοῦ ὑπαγορανόμου, ποὺ κατέχουν ἐδῶ πατέρας καὶ γιός, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα δείχνει ὅτι ὁ ἐνεπίγραφος κίονας Κ3 καὶ κατ' ἐπέκτασις ὁλόκληρη ἡ κιονοστοιχία τῆς στοᾶς προέρχεται ἀπὸ προγενέστερο στωικὸ οἰκοδόμημα τῆς ἀγορᾶς τῆς πόλεως, ποὺ πρέπει νὰ βρίσκεται ἀμέσως πρὸς Β.

Δοκιμαστικὲς σὲ βάθος τομὲς κατὰ μῆκος τῆς βόρειας παρειᾶς τοῦ στυλοβάτη τῆς στοᾶς Λ-Λ καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τοῖχο τοῦ ἔναντι εὐρισκόμενου οἰκοδομήματος Φ-Φ (εἰκ. 6), ποὺ ἀποκάλυψε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀν. Ὁρλάνδου⁶, βεβαίωσαν: α) τὴν παρουσίαν κλασικοῦ / ἐλληνιστικοῦ ὁδοστρώματος κατὰ 50-65 ἐκ. βαθύτερα ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ στυλοβάτη τῆς στοᾶς, ἀποτελούμενου ἀπὸ ἀργιλιῶδες κιτρινωπὸ πατημένο χῶμα μὲ χαλίκια, λατύπη, θραύσμα-

6. *ΙΑΕ* 1960, 224.

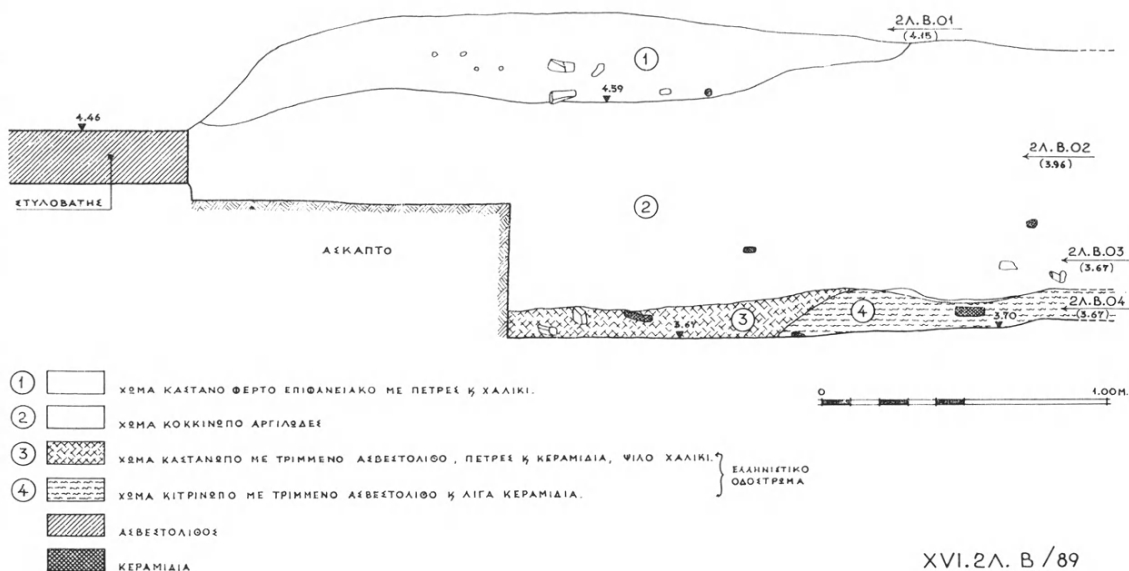
Εἰκ. 7. Στρωματογραφικὴ τομὴ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ οἰκοδόμημα Φ-Φ.

τα κεραμιδιῶν καὶ ὄστρακα (εἰκ. 7, 8, 9, 10) καὶ β) τὴν ἀπουσία ὁδοστρώματος ἀντίστοιχου μὲ τὸ ἐπίπεδο τοῦ στυλοβάτη τῆς στοᾶς.

β) Ἀνατολικὸ τμήμα στοᾶς (XVI/2Σ5)

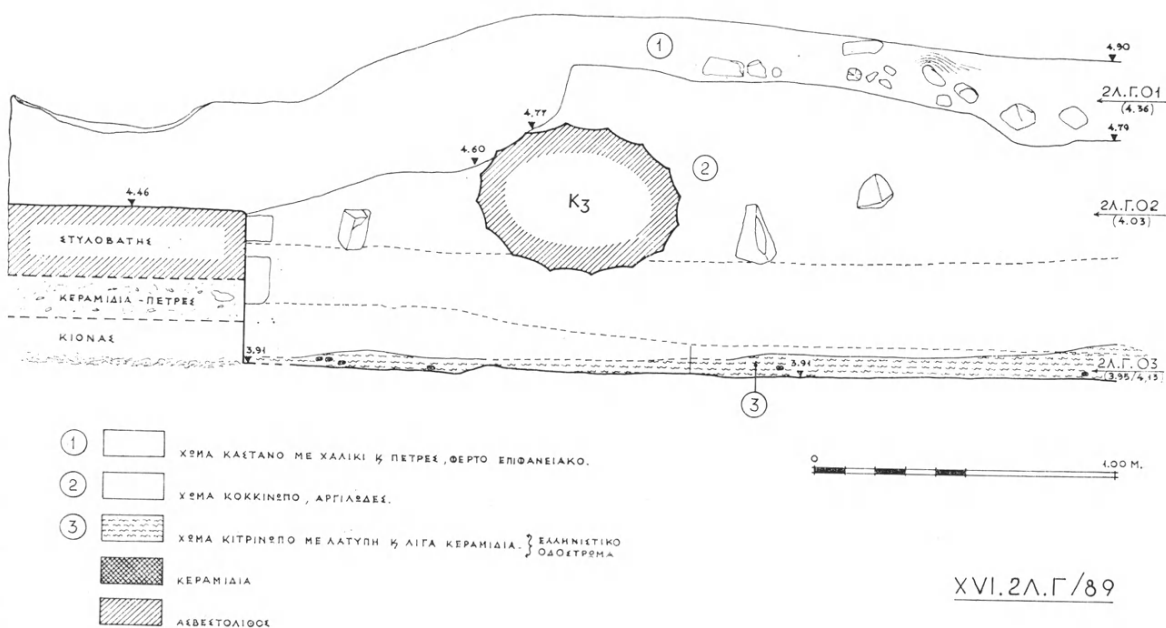
Ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίστηκε καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς ὙΡ στοᾶς, στὸ χῶρο Σ5 μεταξὺ τοῦ οἴκου Η, τοῦ Σεβαστείου καὶ τοῦ Ὤδείου (εἰκ. 6, πίν. 63α)⁷. Ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς χῶροι I, II καὶ III (εἰκ. 11), ποὺ χωρίζονται μεταξὺ τους μὲ τοίχους πρόχειρα κατασκευασμένους ἀπὸ λίθους μέτριου μεγέθους χωρὶς συνδετικὸ κονίαμα. Εἶναι σύγχρονοι μὲ τὴν ὙΡ στοᾶ καὶ συνδέονται λειτουργικὰ μὲ αὐτὴν ἀποτελοῦντες πιθανῶς καταστήματα ἢ ἀποθήκες. Οἱ τοῖχοι ἐδράζονται σὲ τεχνητὴ ἐπίχωση ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἡ ὁποία, ὅπως καὶ πέρυσι διαπιστώθηκε, δημιουργήθηκε περὶ τὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. προκειμένου νὰ ὑπερυψωθεῖ τὸ ἐπίπεδο. Μέσα στὴν ἐπίχωση, ἐκτὸς ἀπὸ πέτρες, θραύ-

7. Πρβ. ΠΑΕ 1988, 52 κέ., εἰκ. 6-9.

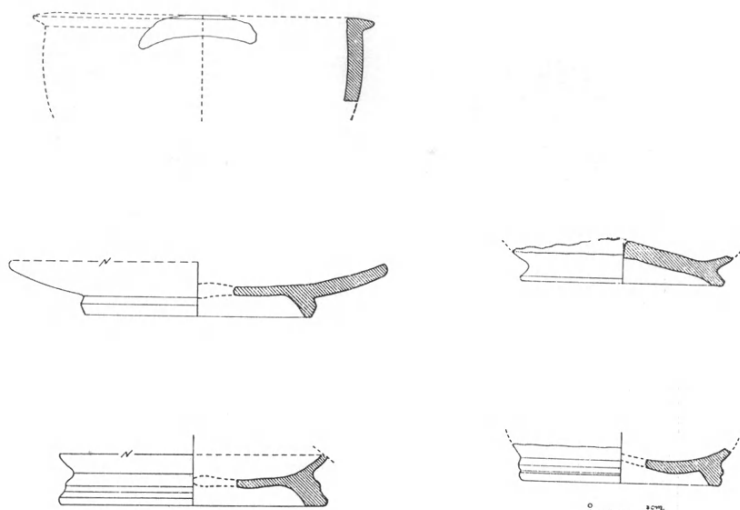
XVI.2Λ. Β /89

Εἰκ. 8. Στρωματογραφικὴ τομὴ Β σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν στυλοβάτη τῆς ὙΡ στοᾶς.

XVI.2Λ.Γ /89

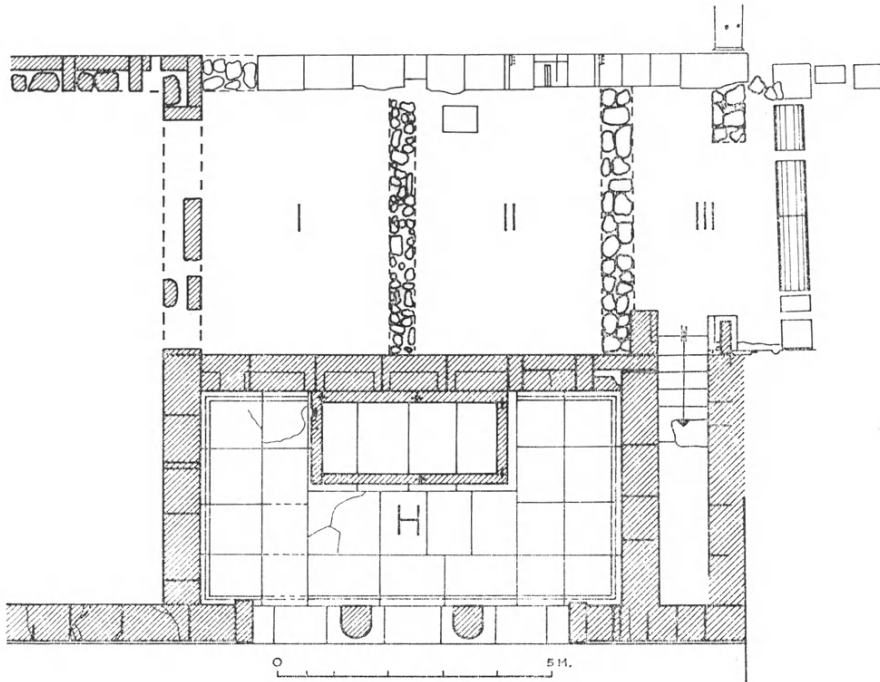
Εἰκ. 9. Στρωματογραφικὴ τομὴ Γ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν στυλοβάτη τῆς ὙΡ στοᾶς.

Εἰκ. 10. Ὀστρακα ἀπὸ τὸ ἐλληνιστικὸ ὁδόστρωμα.

σματα κεραμιδιῶν (πίν. 61β) καὶ πολλὰ ὅστὰ ζώων, βρέθηκαν ἑκατοντάδες θραύσματα ἀγγείων καὶ σκευῶν καθημερινῆς χρήσης, ὅπως πινακίων, λεκανίδων, κανθάρων, «Δυτικῆς κλιτύος» καὶ σκύφων, συμπεριλαμβανομένων καὶ «μεγαρικῶν» (πίν. 62α), λύχνων (πίν. 62β), πυραύνων (πίν. 61γ) καὶ ὀζυπύθμενων ἀμφορέων, ὀρισμένες λαβὲς τῶν ὁποίων ἔφεραν σφραγίσματα (πίν. 62 γ-δ), καθὼς καὶ 22 νομίσματα, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀσημένιο ἀθηναϊκὸ τετράδραχμο τοῦ 188/7 ἢ 170 π.Χ. (βλ. σελ. 120, ἀρ. 109). Οἱ χρόνοι δημιουργίας τῆς ἐπίχωσης (μέσα 2ου π.Χ. αἰ.) ἀποτελοῦν *terminus ante quem* γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ Ὁδείου, τοῦ οἴκου Η καὶ τοῦ Σεβαστείου. Ἡ ἀρχικὴ χρήσις καὶ λειτουργία τοῦ τελευταίου ἐπομένως δὲν εἶχε σχέση μὲ τὴ λατρεία τῶν Καισάρων καὶ τῆς Ρώμης⁸. Στὸ χῶρο Ι ἤλθε στὸ φῶς κεραμοσκεπὴς τάφος μὲ κατεύθυνση Α-Δ ποὺ περιεῖχε ἀκτέριστο σκελετό (πίν. 63β). Στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκε τμῆμα μαρμάρινης

8. Τὸ Σεβαστεῖον δὲν ἀποτελεῖ ἐπομένως «later addition» στὸ Ἀσκληπιεῖο, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ CHR. HABICHT, *Pausanias* (1985) 54. Πρβ. καὶ H. HÄNLEIN-SCHÄFER, *Veneratio Augusti, eine Studie zu den Tempeln des ersten römischen Kaisers* (1985) 67, 162 κέ.

Εἰκ. 11. Οἱ χώροι I, II, III, βόρεια τοῦ οἴκου H.

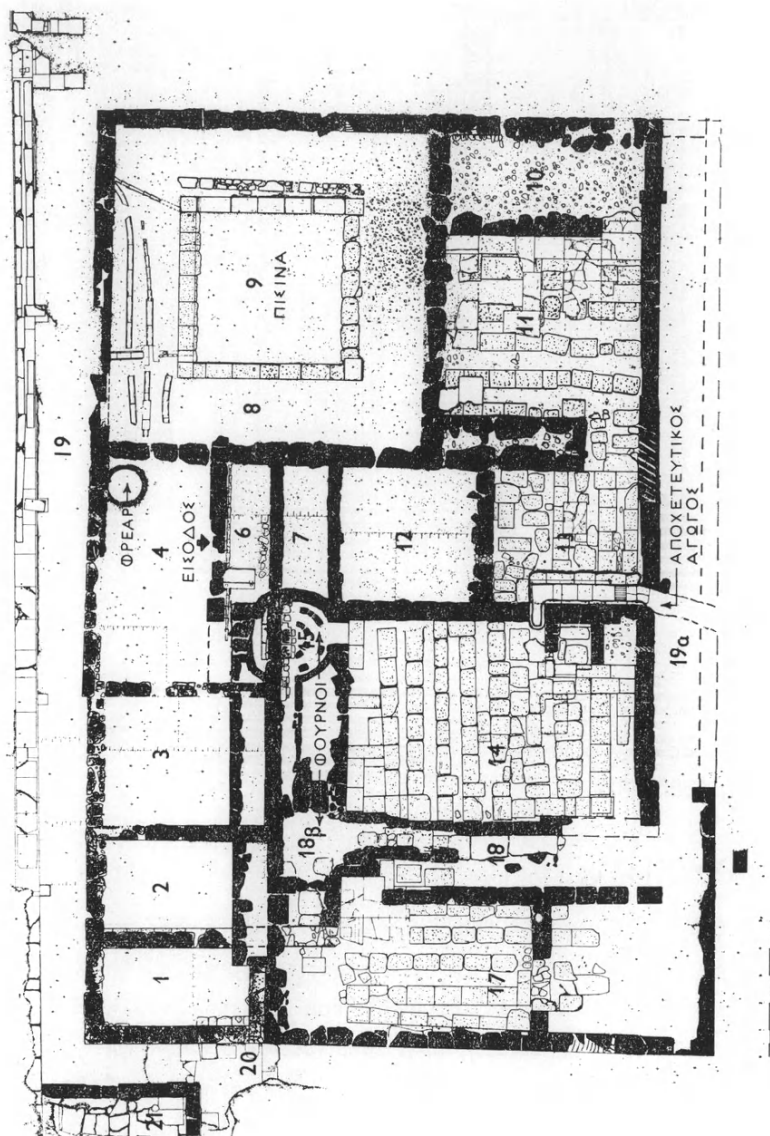
πλίνθου μὲ συμφυῆς δεξι ἄκρο πόδι ἀνδρικοῦ ἀγάλματος, διαστ. 0.36×0.17 μ. (ἀρ. εὐρ. 1343) (πίν. 63β).

Τὸ Βαλανεῖο (XVI/2E)

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν λεγόμενο Οἶκο τῶν ἱερέων ἢ Πρυτανεῖο ἐπιβεβαίωσε τὴν ἀναγνώρισή του ὡς Βαλανεῖου⁹ καὶ προσέφερε περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ μορφή καὶ τὴ χρονολόγηση τῶν δύο κύριων οἰκοδομικῶν του φάσεων, τῆς κλασικῆς / ἑλληνιστικῆς καὶ τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς (εἰκ. 12, πίν. 64β).

Ἡ ὕστερη ρωμαϊκὴ φάση (3ος-4ος μ.Χ. αἰ.) δὲν φαίνεται νὰ ἔχει σχέση μετὰ τὴ χρῆση καὶ τὴ λειτουργία τοῦ οἰκοδομήματος ὡς Βαλανεῖου. Περιλαμβάνει συγκρότημα τεσσάρων ὀρθογώνιων χώρων 1-4 (εἰκ. 12) σὲ σειρά, συνολι-

9. Πρβ. *IIAE* 1988, 60-65, εἰκ. 10.

Εἰκ. 12. Κάτοψη τοῦ Βασιλείου (ρωμαϊκή φάση· μελανή καὶ χλασινή/ἐλληνιστική φάση· διαγραμμισμένες).

κοῦ μήκους 22 μ. καὶ πλ. 7 μ., τῶν ὁποίων τὸ ἐμβαδὸν ἀυξάνεται προοδευτικὰ ἀπὸ Δ πρὸς Α. Ἔχει οἰκοδομηθεῖ πάνω στὸ βόρειο τμήμα τοῦ κλασικοῦ / ἑλληνιστικοῦ Βαλανεῖου καὶ μὲ ὑλικὸ πὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ Βαλανεῖο (πίν. 65α). Οἱ τοῖχοι τοῦ ἔχουν ἱκανὸ πάχος, ἀλλὰ εἶναι ἀναρχα δομημένοι μὲ ἀνομοιογενὲς ὑλικὸ (κεραμίδια, πέτρες διαφόρων μεγεθῶν, λιθόπλινθους ἀπὸ ἀσβεστόλιθο καὶ πωρόλιθο) καὶ θεμέλια, πὺ προχωροῦν βαθιὰ μέσα στὰ παλαιότερα στρώματα, ἀλλὰ εἶναι χαλαρὰ καὶ ἀσταθή.

Λόγω τῆς ἀπουσίας ἐπιχώσεων ἢ ἀνωδομῇ δὲν διασώθηκε. Ἔτσι δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ἦταν λίθινη ἢ ἀπὸ πλῖθρες. Δὲν σώθηκαν οὔτε τὰ ἀνοίγματα τῶν θυρῶν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παραμένει ἀδιευκρίνιστο ἂν τὰ δωμάτια 1-4 ἐπικοινωνοῦσαν μεταξὺ τους ἢ εἶχαν ὅλα ἀνεξάρτητη εἴσοδο ἀπὸ Β καὶ λειτουργοῦσαν ὡς μαγαζιά ἢ ἀποθήκες. Κεραμίδια στέγης, λακωνικοῦ τύπου, βρέθηκαν στὰ δωμάτια 1, 2 καὶ 3 ὅχι ὅμως στὸ 4, πὺ ἦταν πιθανῶς ὑπαίθριος χώρος μὲ ἓνα στενὸ στεγασμένο ἐγγεγραμμένο δωμάτιο στὴ ΝΑ γωνία τοῦ, προσιτὸ ἀπὸ τὰ Δ, ὅπου σώζεται καὶ τὸ μοναδικὸ κατώφλι *in situ* (εἰκ. 12, 5).

Ἡ πρώτη μὴ φάση (κλασικὴ / ἑλληνιστικὴ) περιλαμβάνει ἓνα αὐτοτελὲς ὀρθογώνιο οἰκοδόμημα, διαστ. 23×34.50 μ., θεμελιωμένο πάνω σὲ τεχνητὸ ἀνδρὸ πὺ συγκρατοῦν ψευδοϊσόδομοι ἀναλημματικοὶ τοῖχοι στὰ δυτικὰ καὶ στὰ νότια (πίν. 64β). Κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ ἀναλήμματος, πὺ διατηρεῖται σὲ ὕψος μεγαλύτερο τῶν 2.50 μ. καὶ φέρει ἀποχετευτικὸ ἀγωγὸ στὸ νότιο ἄκρο τοῦ, διέρχεται στενὴ ἀτραπὸς πὺ καταλήγει στὸ βόρειο ἄκρο σὲ εἴσοδο μὲ κατώφλι καὶ θύρα. Ἀπὸ ἐδῶ ξεκινᾷ κλιμακοστάσιο ἀνόδου μεταξὺ τοῦ χώρου 1 καὶ τοῦ ἀποχωρητηρίου 21 πρὸς τὸν διάδρομο 19β, ὁ ὁποῖος καλύπτει ὅλο τὸ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ οἰκοδομήματος καὶ τὸ διαχωρίζει ἀπὸ τὸ συγκρότημα τοῦ Ἀσκληπιείου (εἰκ. 12). Ἡ παρουσία διαδρόμων εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ οἰκοδομήματος. Κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ὑπάρχει δεύτερος διάδρομος 19α, ὁ ὁποῖος ὀδηγεῖ στὸ διάδρομο 18 (εἰκ. 12, ἀρ. 19α καὶ 18). Στὸ βάθος τοῦ διαδρόμου 18 ἀποκαλύφθηκε κυκλικὸς φοῦρνος (18α) μὲ μακρόστενο ἀγωγὸ τροφοδοσίας (προπνίγειον) κατὰ μῆκος τοῦ διαδρόμου. Ἐνας δεύτερος κυκλικὸς φοῦρνος (15), διαμ. περίπου 3 μ., σὲ πολὺ καλὴτερε κατὰσταση διατήρησης, πὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ πέρυσι¹⁰ εἶναι ἐπίσης

10. ΠΑΕ 1988, 60, πίν. 47α.

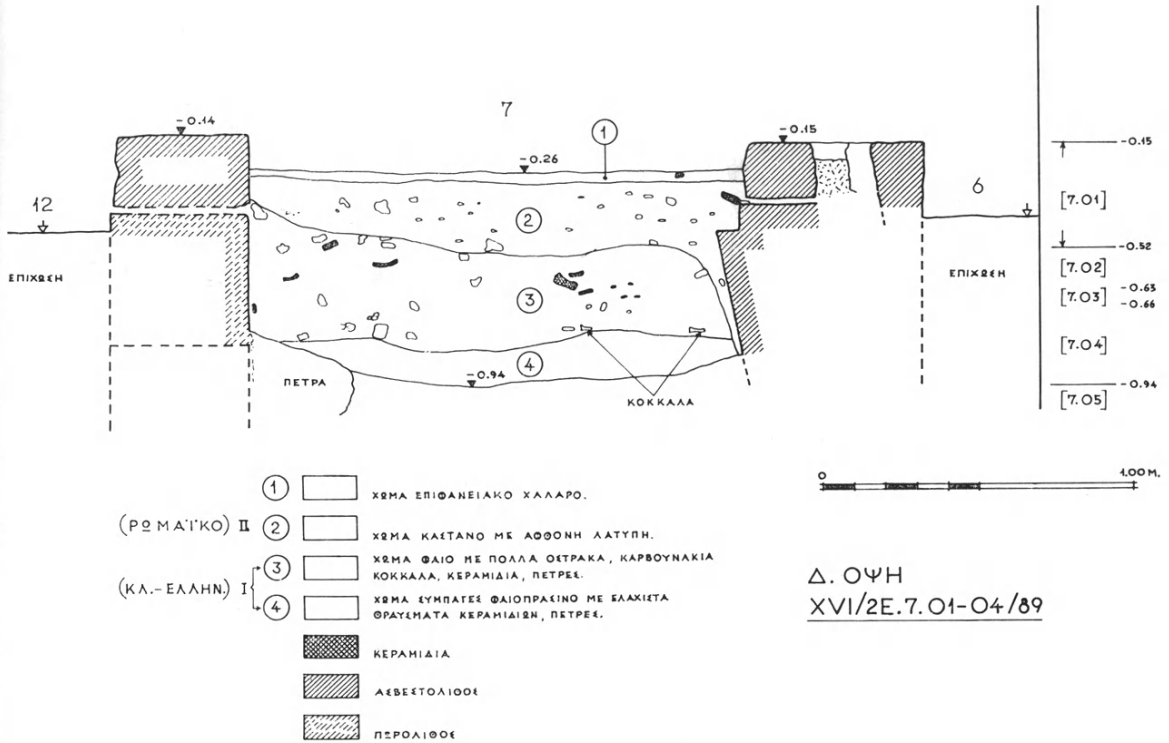
ἐνταγμένος σὲ διάδρομο. Ὁ ἀγωγὸς τροφοδοσίας του βρίσκεται στὰ δυτικά. Ὁ φοῦρνος 18β κατασκευάστηκε ὅταν ἔπαυσε νὰ λειτουργεῖ ὁ 15.

Ἐνα ἀκόμη χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς λειτουργίας τοῦ οἰκοδομήματος εἶναι ἡ παρουσία τῶν πλακόστρωτων αἵθουσῶν 11, 13, 14 καὶ 17. Οἱ μεγάλες ὀρθογώνιες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες τῶν δαπέδων, ἐλάχιστες ἀπὸ τὶς ὁποῖες σώζονται στὴ θέση τους, κυρίως στὶς αἵθουσες 11 καὶ 17 (πίν. 65β, 66α), ἐδράζονται πάνω σὲ ἰσχυρὸ ὑπόστρωμα ἀπὸ ὀριζόντιες ἢ κάθετες σειρὲς πωροπλίνθων, ποὺ δημιουργοῦν ἐσχάρες (κρατευτές). Ἰσχυρὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα μὲ λατῦπη συκρατεῖ τὶς ἐσχάρες τῶν πωροπλίνθων, σχηματίζοντας μιὰ σχεδὸν συμπαγὴ καὶ ἐνιαία μάζα (πίν. 66β). Οἱ σωζόμενες πλάκες τοῦ δαπέδου τῆς αἵθουσας 17 διατηροῦν καὶ σαφὴ ἵχνη ὀρθογωνίων ἀβαθῶν λαξευμάτων γιὰ τὴν ἐδραση πιθανῶς λουτήρων (εἰκ. 12). Ἀπὸ ἄνοιγμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς αἵθουσας 14 ἐκκινᾷ ἀποχετευτικὸς ἀγωγός, ὁ ὁποῖος διέρχεται μέσα ἀπὸ τὴ μικρὴ αἷθουσα 13 καὶ ἐκβάλλει στὰ νότια ἐκτὸς τοῦ οἰκοδομήματος (εἰκ. 12).

Ὁ ἐπισημότερος χῶρος τοῦ οἰκοδομήματος εἶναι ὁ ἀριθ. 8/9, ὁ ὁποῖος κατалаμβάνει τὸ ΒΑ τμήμα του (εἰκ. 12, πίν. 67α). Μὲ τὴ φετινὴ ἔρευνα ἔγινε φανερό ὅτι ὁ χῶρος αὐτὸς δὲν ἀποτελεῖ περιστύλιο, ὅπως ἀρχικὰ εἴχαμε δεχθεῖ, στηριγμένοι στὸν Ἀ. Ὁρλάνδο¹¹, ἀλλὰ πisinά τετράγωνη, διαστ. 6.50 × 6.50 μ., ἐγγεγραμμένη σὲ τετράγωνη αἷθουσα (11.50 × 11.50 μ.). Τὸ δάπεδο τῆς αἷθουσας, τὸ ὁποῖο ἔφερε ἐπίσης πλακόστρωση, βρισκόταν σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς πisinάς. Ἀγωγὸς μὲ πῆλινους ὑδροσωλῆνες τροφοδοτοῦσε τὴν πisinά μὲ νερὸ ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία της καὶ ἕνας δεύτερος ἀγωγός, πειόσχημος, ἀπὸ τὴ ΒΔ (εἰκ. 12). Τρεῖς ἀκόμη ἀγωγοὶ (διαφόρων ἐποχῶν) κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς αἷθουσας κατευθύνονται πρὸς τὸ φρέαρ τοῦ χώρου 4 (εἰκ. 12).

Ἡ εἵσοδος στὸ οἰκοδόμημα γινόταν ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρά. Ἀπὸ τὸν χῶρο 6/7 ποὺ λειτουργοῦσε ὡς πρόπυλο ὁδηγοῦνταν κανεῖς στὸν κεντρικὸ χῶρο 12 καὶ ἀπὸ κεῖ πρὸς τὶς πλακόστρωτες αἷθουσες (εἰκ. 13). Ὁ χῶρος 10 δὲν ἔφερε πλακόστρωση καὶ φαίνεται βοηθητικὸς τῶν αἷθουσῶν 11 καὶ 8. Ἡ πρόσβαση πρὸς τὴν εἵσοδο 6 γινόταν μέσω κεκλιμένου ἐπιπέδου (ράμπας)

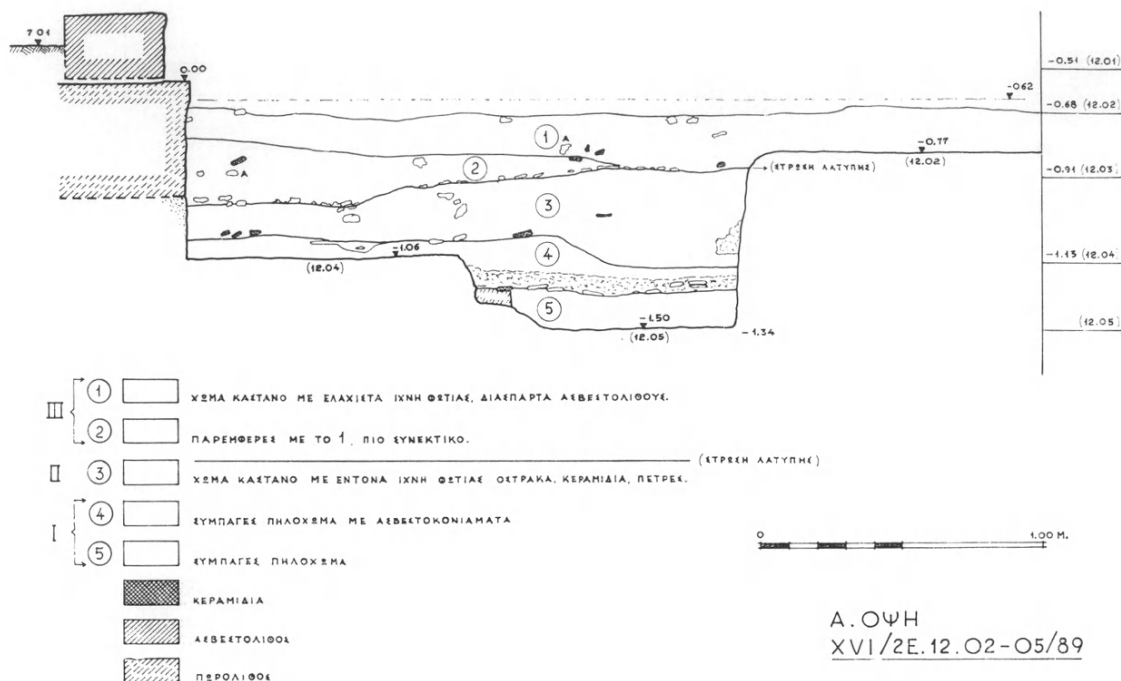
11. Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, Νεώτεροι ἐρευναι ἐν Μεσσήνῃ, *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern* (1976), 36, εἰκ. 26.

Είχ. 13. Στρωματογραφική τομή στο χώρο 7 του Βαλανείου.

ἀπὸ τὰ δυτικά, ἀπὸ τὸ σημεῖο 20, ὅπου ὑπῆρχε πύλη μὲ θύρα. Σὲ μιὰ δεύτερη φάση τῆς οἰκοδομικῆς ἱστορίας τοῦ κτίσματος ἡ εἴσοδος στὸ σημεῖο 20 φράχθηκε καὶ ὁ ἐπισκέπτης ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ἀκολουθήσει τὸ διάδρομο 19 γιὰ νὰ φτάσει στὴν εἴσοδο 6/7.

Ὅλα τὰ μορφολογικά, δομικά, καὶ λειτουργικά στοιχεῖα τοῦ οἰκοδομήματος πὺν ἀναλύθηκαν παραπάνω, παρουσία διαδρόμων, φούρνων, πλακόστρωτων αἰθουσῶν μὲ ἀποχετεύσεις καὶ πισίνας μὲ παροχὲς νεροῦ καθιστοῦν, νομίζω, βέβαιη τὴν ἀναγνώρισή του ὡς λουτροῦ. Ἀποτελεῖ ἕνα ἰδιόμορφο καὶ ξεχωριστὸ παράδειγμα δημόσιου λουτρικοῦ συγκροτήματος, πὺν μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ, χωρὶς νὰ εἶναι ὅμοιο, μὲ τὰ λουτρὰ τῆς Ὀλυμπίας, τῆς Ἐρέτριας,

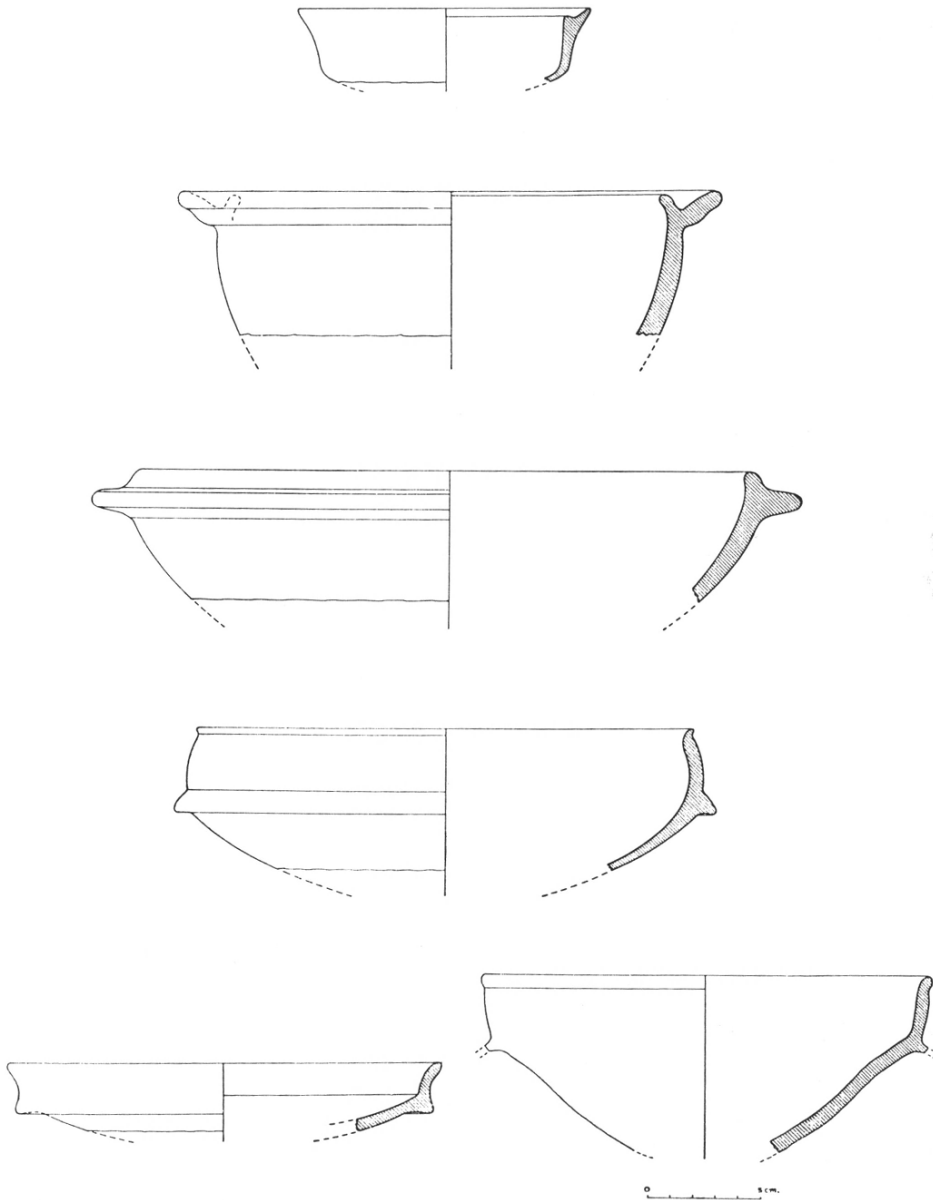

Εικ. 14. Στρωματογραφική τομή στο χώρο 12 του Βαλανείου.

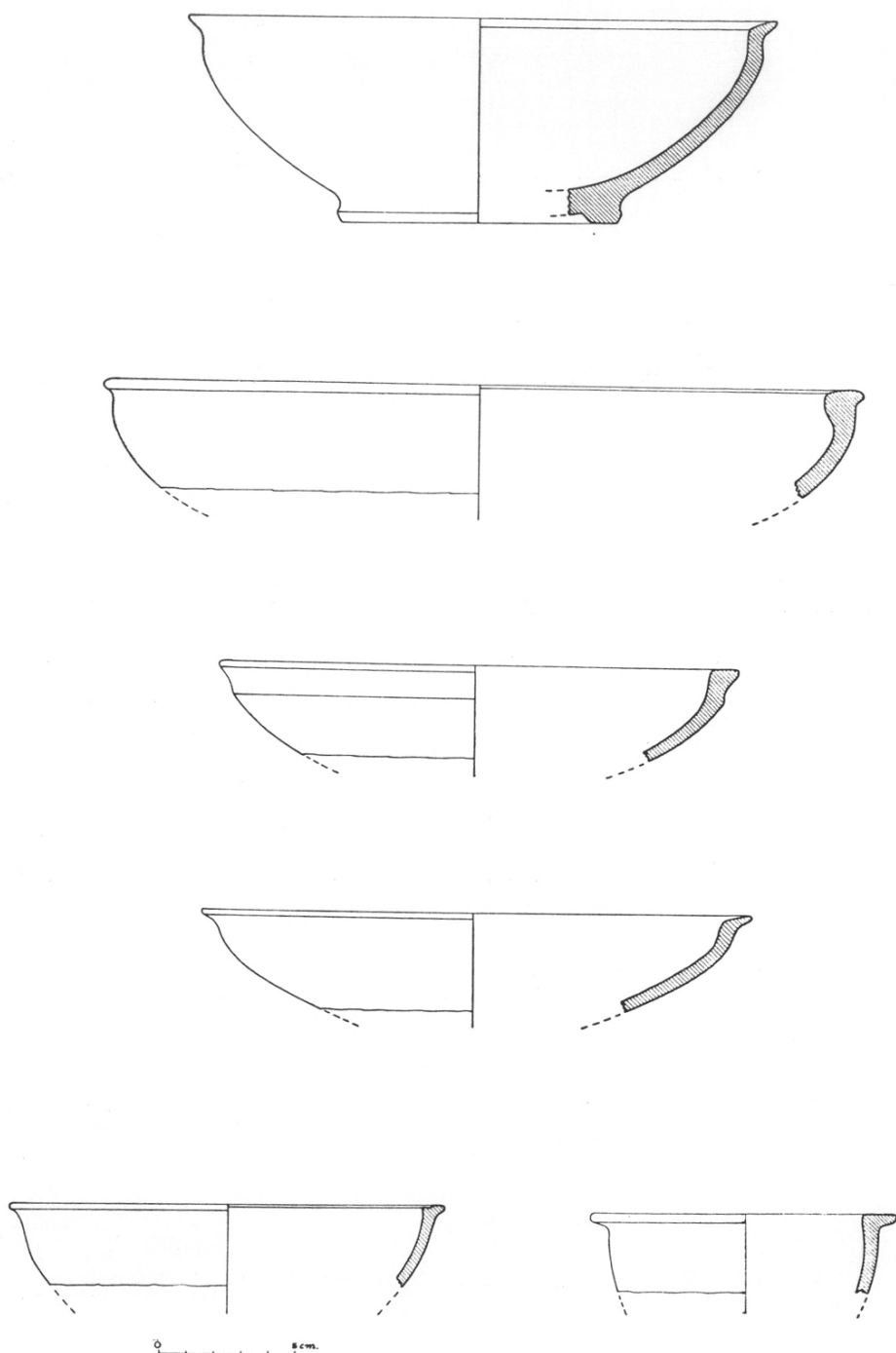
και τῆς ἀρκαδικῆς Γόρτυνος γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὸ χῶρο τῆς κυρίως Ἑλλάδας¹².

Δοκιμαστικὲς σὲ βάθος τομὲς στοὺς χώρους 6, 7 καὶ 12 ἔδωσαν στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησι τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ οἰκοδομήματος. Ἡ στρωματογραφία τῆς δυτικῆς ὀψῆς τοῦ χώρου 7 (εἰκ. 13) δείχνει σαφῶς τὴ βαθιὰ τάφρο θεμελίωσης τοῦ ὙΠ κτίσματος καὶ τὸ ἀντίστοιχο στρώμα 2, καθὼς καὶ τὴν ἐπίχωση (στρώμα 3 καὶ 4) ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν κλασικὴ / ἐλληνιστικὴ φάση. Ἡ στρωματογραφία τῆς ἀνατολικῆς ὀψῆς τοῦ χώρου 12 (εἰκ. 14), στὸν ὁποῖο δὲν προχώρησε ἡ μεταγενέστερη ὙΠ ἐπέμβασις, εἶναι ἰδιαίτερα διδακτικὴ γιὰ τὶς δύο οἰκοδομικὰς φάσεις τοῦ λουτροῦ. Ἡ δεύτερη, ποὺ περιλαμβάνει

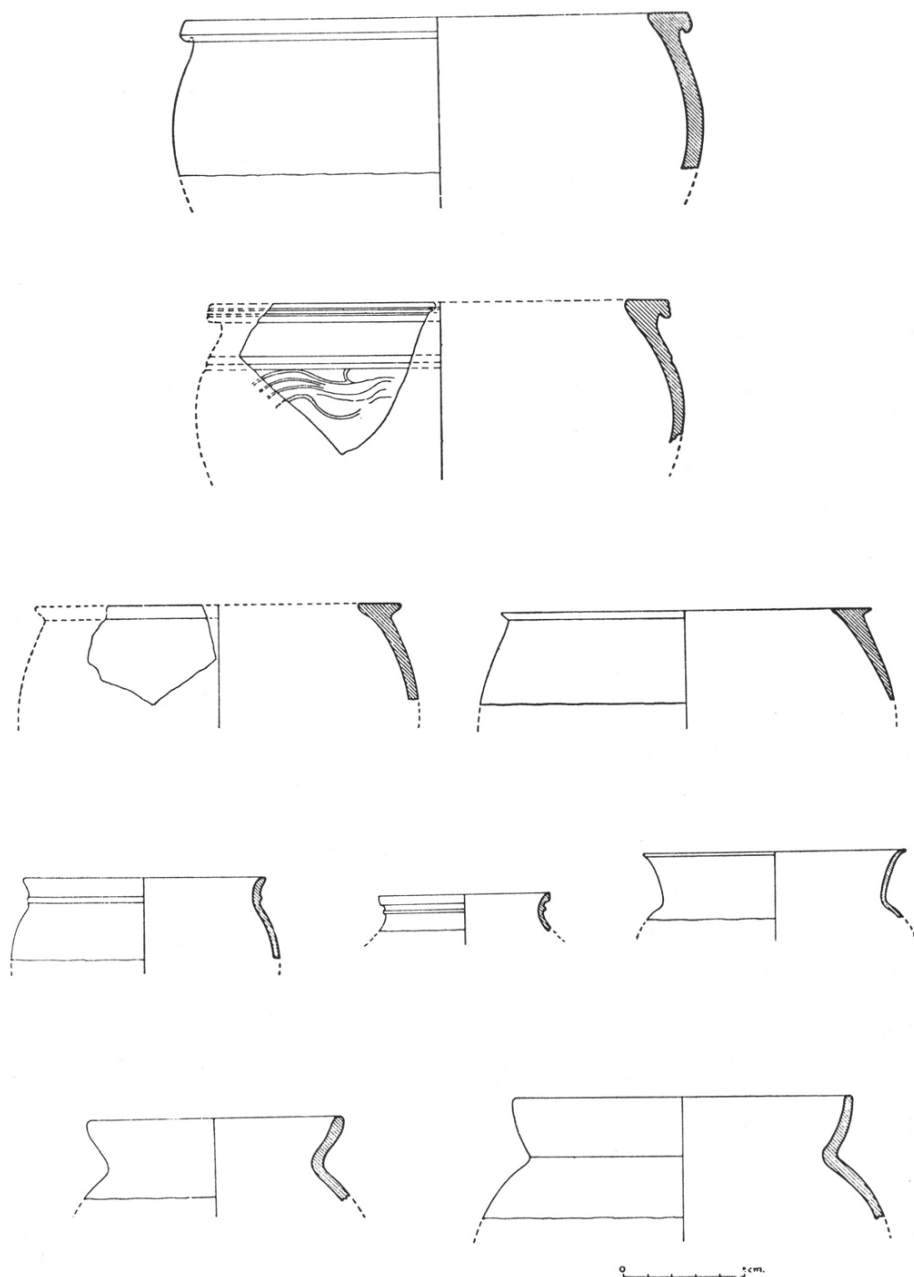
12. A. MALLWITZ, *Olympia und seine Bauten* (1972) 270 κέ. K. SCHEFOLD - P. AUBERSON, *Führer durch Eretria* (1972), 126 κέ. E. BRÜDNER, *Die römischen Thermen und das antike Badewesen* (1983) 6 κέ., 23.

Εἰκ. 15α. Λεκάνες καὶ λεκανίδες ἀπὸ τοὺς χώρους 9 καὶ 12 τοῦ Βαλανεῖου.

Εικ. 15β. Λεκάνες καὶ λεκανίδες ἀπὸ τοὺς χώρους 9 καὶ 12 τοῦ Βαλανείου.

Εἰκ. 16. Δίνοι καὶ λεβητοειδῆ ἀγγεῖα.

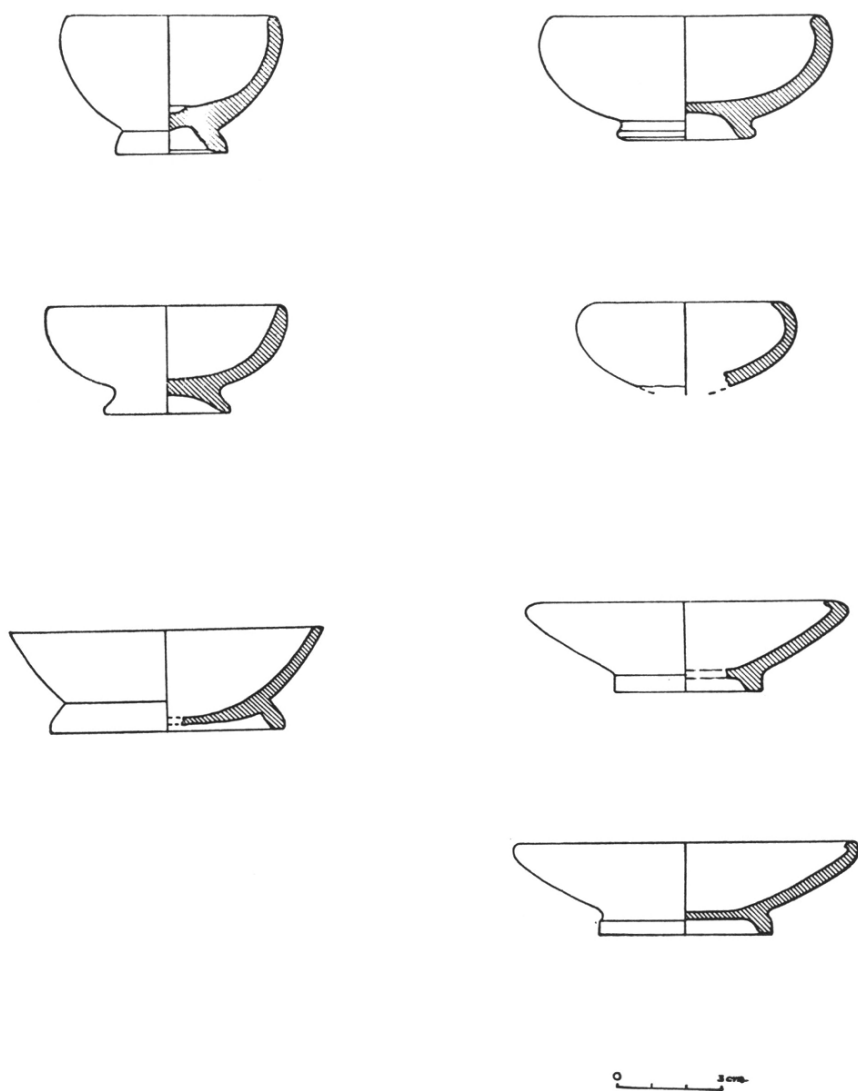

Εἰκ. 17α. Σκυφίδια ἀπὸ τοὺς χώρους 6α καὶ 12 τοῦ Βαλανείου.

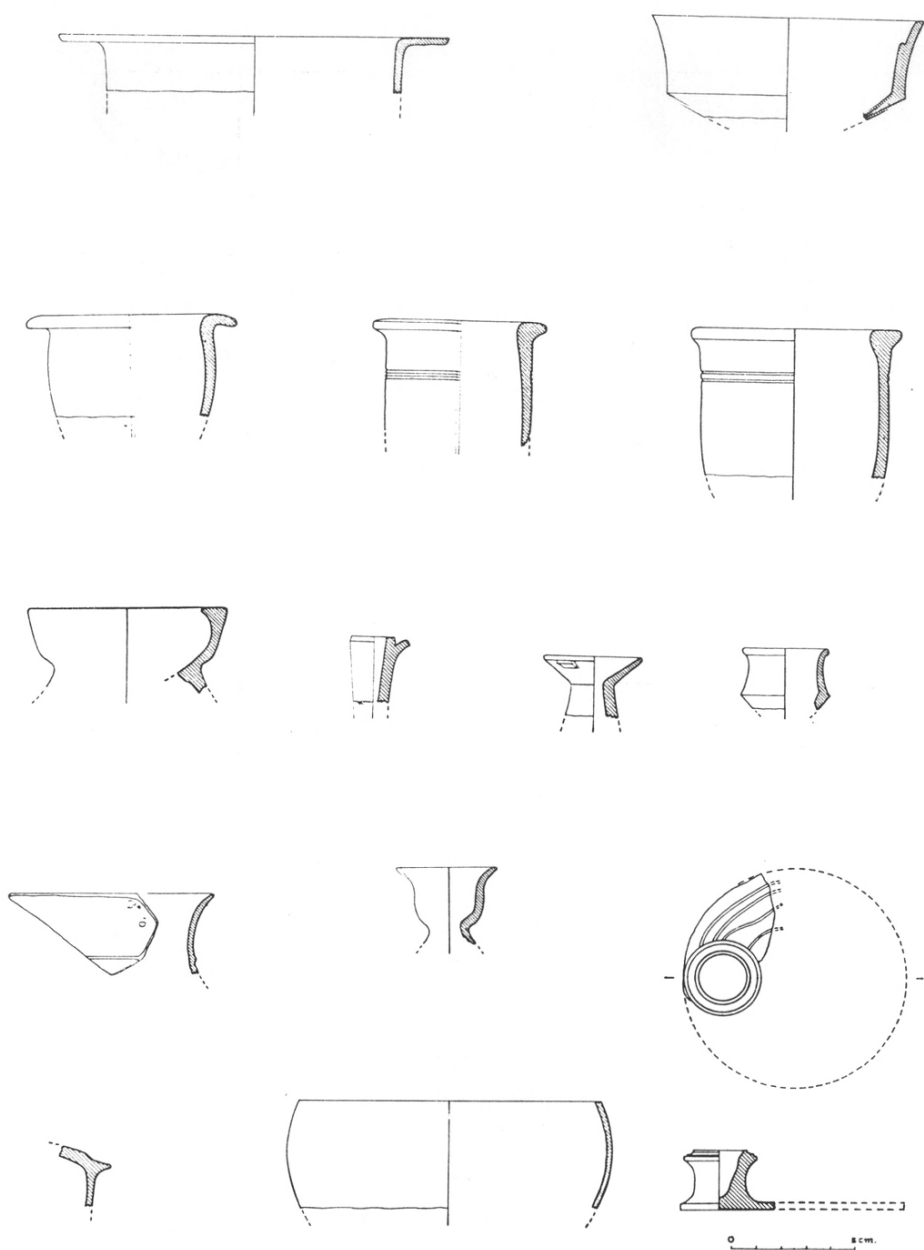
τὰ στρώματα 1 καὶ 2, μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου (1ος π.Χ. / 1ος μ.Χ. αἰ.), ἐνῶ ἡ πρώτη καὶ παλαιότερη, ποὺ περιλαμβάνει τὰ στρώματα 3-4-5, ἀρχίζει ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. καὶ προχωρεῖ ὡς τὸν 2ο π.Χ. αἰ. Στὴ δεύτερη φάση (χρόνια Αὐγούστου) πρέπει νὰ κατασκευάστηκε ὁ φοῦρνος 18β, νὰ ἐκλείσει ἡ εἴσοδος στὸ σημεῖο 20 καὶ νὰ δημιουργήθηκε ἡ νέα πρόσβαση μέσω τοῦ διαδρόμου 19.

Ἡ κεραμεικὴ εἶναι ἀφθονή, περιλαμβάνει κυρίως λεκάνες καὶ λεκανίδες (εἰκ. 15α, β), δίνους καὶ λεβητοειδῆ ἀγγεῖα (εἰκ. 16), σκύφους καὶ σκυφίδια (εἰκ. 17α, 17), κλειστὰ ἀγγεῖα διαφόρων σχημάτων (εἰκ. 18), πολυάριθμα μυροδοχεῖα (πίν. 68α) καὶ δεκάδες λύχνους (πίν. 68β). Ὁ ἀσυνήθιστα μεγάλος ἀριθμὸς νομισμάτων (βλ. κατάλογο σελ. 114) συμπεριλαμβανομένου καὶ ἑνὸς θησαυροῦ 72 νομισμάτων τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., ποὺ βρέθηκε στὴ ΝΑ γωνία τῆς αἵθουσας 11, βοηθᾷ σὲ συσχετισμὸ μὲ τὶς ὁμάδες κεραμεικῆς στὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων. Ἀπὸ τὰ μεταλλικὰ ἀντικείμενα μνημονεύουμε τὴν εὔρεση μιᾶς χάλκινης ἐφηλίδας (ἀρ. εὐρ. 1459) στὴν αἵθουσα 9 (πίν. 68γ) καὶ ἑνὸς μολύβδινου περιάπτου ποὺ φέρει ἐκτυπῆ προτομὴ γυναίκας πρὸς τὰ ἀριστερὰ μὲ εἰκονιστικὰ χαρακτηριστικά, ἴσως τῆς Ἀγριππίνας τῆς Πρεσβύτερης (πίν. 68δ). Γύρω στὸ κεφάλι βλαστόσπειρες, ἡ μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς ὁποῖες πίσω δεξιὰ μοιάζει μὲ ἐλικοειδῆ ράβδο οἰωνοσκόπου (lituus)¹³.

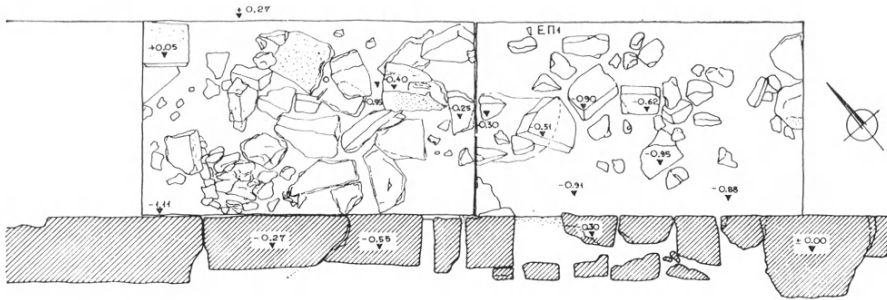
13. Πρβ. H. JUCKER - D. WILLERS (ἐκδότες), *Gesichter* (Bern 1983²) 298, ἀρ. 174-177.

Εἰκ. 17. Ἄωτοι σκύφοι ἀπὸ τοὺς χώρους 6 καὶ 12 τοῦ Βαλανείου.

Εἰκ. 18. Ἀγγεῖα κλειστά ἀπὸ τοὺς χώρους 3, 7, 9, 12 καὶ 13 τοῦ Βαλανεῖου.

Εἰκ. 19. Κάτοψη δοκιμαστικῆς τομῆς στὸν διάδρομο 19β τοῦ Βαλανεῖου.

Σὲ δοκιμαστικὴ τομὴ μέσα στὸ διάδρομο 19β ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τοὺς χώρους 2 καὶ 3 (εἰκ. 19) βρέθηκαν πεσμένα πολυάριθμα θραύσματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ τὰ ἐκατέρωθεν ἀναλήμματα καὶ ἀπὸ τὸ ὑπερκείμενο Ἀσκληπιεῖο (πίν. 67β). Μεταξὺ αὐτῶν περιλαμβάνεται καὶ τμῆμα στήλης ἀσβεστολίθου μὲ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη, ὕψ. 0.335 μ., πλ. 0.37 μ., πάχ. 0.13 μ. (ἀρ. εὐρ. 1352), ποὺ φέρει τὴν ἐξῆς ἐπτάστιχη ἐπιγραφή (ὁ πρῶτος στίχος μὲ μεγαλύτερα γράμματα πάνω σὲ ἐξέχουσα ταινία) (πίν. 69α):

Ἐγ Ναυπ[ακτίων

ἐπεὶ Ἀριστις Τιμογέν[ους] - - - - -

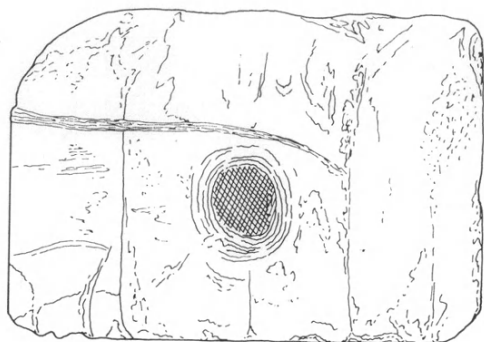
3 *ὕπὸ τᾶς πόλεως τῶμ Με[σσανίων] - -*

[καὶ] τοῖς συμπολιτενο[μένοις] - - -

[--τ]ὰν σπονδὰν κ[αὶ] - - - - -

[-- --]εμίαν κ[αὶ] - - - - -

[-- -- --] Y [- - - - -]

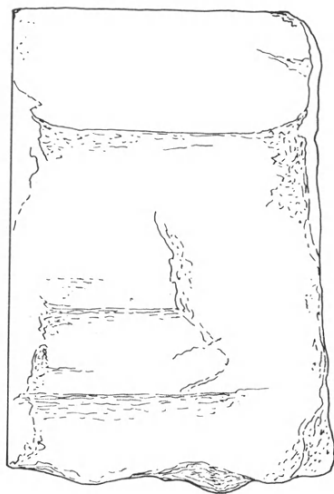

ΑΝΘΗ

ΟΩΗ

0 5 cm.

ΠΛΑΓΙΑ ΟΩΗ

Εικ. 20. Πρόσθια, ἄνω καὶ πλάγια ὄψη ἐνεπίγραφου ἀναθηματικοῦ πεσσίσκου.

Τύπος γραμμάτων τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Ἀποτελεῖ ψήφισμα πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀρίστιος. Γιὰ τὸ ἀρσενικὸ Ἀριστις (γεν. Ἀρίστιος) καὶ τὸ θηλυκὸ Ἀριστὶς (γεν. Ἀριστίδος) βλ. O. Masson, *Pape-Benseleriana I*, *Les maleurs d'Aristis*, *ZPE* 14, 1974, 205 κέ.

Στὸν χῶρο 10 ἐπιφανειακὰ βρέθηκε τὸ ἄνω τμήμα ἀσβεστολιθικοῦ πεσσοῦ, (εἰκ. 20, πίν. 69β) μὲ ἀδρά δουλεμένη τὴν πίσω πλευρά, τρεῖς ταινίες στὶς

στενές, τρίπλευρη τὴν ἄνω ἐπιφάνεια καὶ κυκλικὸ τὸρμο στὸ μέσο καὶ λεία τὴν πρόσθια ἐπιφάνεια (ὑψ. 0.16 μ., πλ. 0.145 μ., πάχ. 0.09 μ.) (ἀρ. εὐρ. 1349), ποὺ φέρει τὴν ἐξῆς δίστιχη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τοῦ 4ου/3ου π.Χ. αἰ.:

Ἀγα]θόκλε[α]

Ἐ]λεύθια[ι]

Ναὸ Εἰλειθυίας (Ἐλεύθιας) καὶ ἄγαλμα εἶδε ὁ Παυσανίας στὴ Μεσσήνη (IV, 31,9)¹⁴. Τρίτο τμήμα ἐνεπίγραφης ἀσβεστολιθικῆς στήλης (ὑψ. 0.20 μ., πλ. 0.305 μ., πάχ. 0.125 μ.) βρέθηκε στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Βαλανείου. Τὸ κείμενο τοῦ τιμητικοῦ ψηφίσματος (πίν. 70α):

Δικαστὰς ἡ Πρεσβευτ]ὰς τῶν Κυθ[ηρίων]---

---αὐτ]ῷ ἐπὶ τῷ ἐξαποστεῖλαι

---αὐτ]οὺς, στεφανῶσαι δὲ καὶ

---]Παγκρατίδαν Λασθέ-

5 νους ---α]ὐτῶν χρυσῷ στεφά-

νω---]αν ἀπὸ παντὸς τοῦ βελ-

τίστου---ο]υς τὰς πόλεως τῶν

---] ἐκγόνους ὑπάρχειν

---]ν καὶ ἀσυλίαν

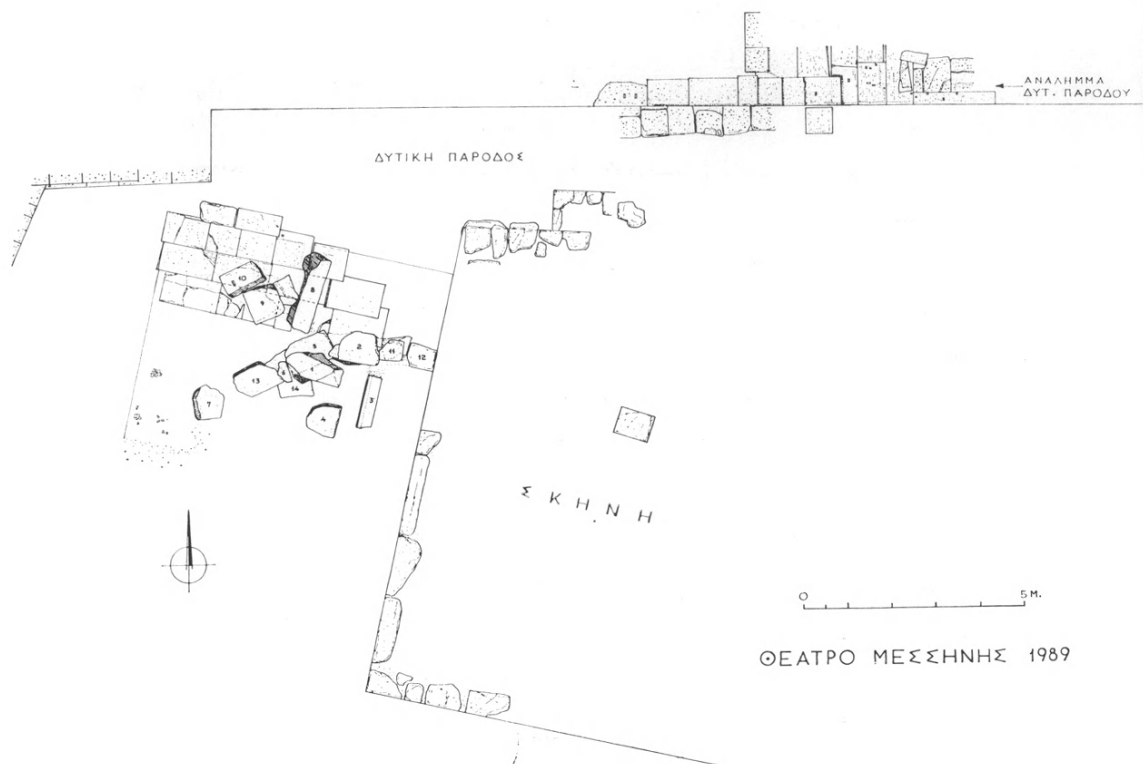
Ὑψ. γραμμ. Ο=0.011 μ., Φ=0.019 μ., 2ος/1ος π.Χ. αἰ. Ὁ τύπος τῶν γραμμάτων καὶ ἡ ἐπιμέλεια τῆς χάραξης μὲ ὁδηγοὺς μπορεῖ νὰ παραβληθοῦν μὲ τὴν ἐπιγραφή τοῦ ψηφίσματος τῶν Ἑρετριέων ὑπὲρ τῶν Μεσσήνιων δικαστῶν ("Εργον 1988, 39, εἰκ. 35).

Τὸ Θέατρο (XVI/1)

Ἡ ἀνασκαφή στὸ Θέατρο περιορίστηκε στὴν ἀποκάλυψη τοῦ μεγάλου κλιμακοστασίου τῆς δυτικῆς παρόδου¹⁵, ποὺ ἔχει πλ. 5 μ. καὶ σώζει τέσσερις ἀναβαθμούς (πίν. 70β). Οἱ ἐπιχώσεις ἦταν διαταραγμένες καὶ περιεῖχαν παντοειδῆ ὕλικά, συμπεριλαμβανομένων καὶ μεγάλων ἀσβεστολιθικῶν λιθοπλίνθων ποὺ παρέστη ἀνάγκη νὰ ἀπομακρυνθοῦν μετὰ τὴ φωτογράφηση καὶ τὴν ἀποτύπωσή τους (εἰκ. 21).

14. Βλ. καὶ IG V1, 1445.

15. ΠΑΕ 1988, 48 κέ., εἰκ. 4.

Εἰκ. 21. Κάτοψη τῆς δυτικῆς παρόδου τοῦ Θεάτρου μετὰ τὸ μεγάλο κλιμακοστάσιο.

Μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ κλιμακοστασίου βρέθηκαν τὰ ἐξῆς γλυπτά:

1. Ὑψὺ τεῖχος κορμοῦ μαρμαρίνου ἀγάλματιοῦ Ἀρτέμιδος (ἀρ. εὐρ. 188). Λεῖπει τὸ κεφάλι καὶ τὰ χέρια ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τῶν βραχιόνων (πίν. 71α). Ἡ ἐπιφάνεια ἔντονα διαβρωμένη. Ἡ θεὰ φορεῖ χιτῶνα μετὰ τριγωνικὸ ἄνοιγμα στὸ στήθος καὶ ἱμάτιο ποὺ ἀναδιπλώνεται στὸν ἀριστερὸ ὤμο¹⁶. Σωζ. ὕψος 0.115 μ.
2. Θραῦσμα ἀπὸ τὴ δεξιὰ ὠμοπλάτη μαρμαρίνου ἀγάλματος μετὰ πτυχεῖς ἱματίου. Ἀρ. εὐρ. 1340. Σωζ. ὕψ. 0.145 μ. (πίν. 71β).

16. Πρβ. LIMC II, λ. Artemis, 642, ἀρ. 204 (ἀπὸ τὴ Λέσβο στὴν Κωνσταντινούπολη) καὶ ἀρ. 406 (ἀπὸ τὴ Λάρινα τῆς Κύπρου στὴ Βιέννη).

Ἡ κρήνη τῆς ἀγορᾶς (XVI/8)

Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ποὺ πραγματοποιοῖσε τὸ 1958 ὁ Ἄν. Ὁρλάνδος μέσα στὸ κτῆμα τοῦ Προκόπιου Μπαλόπουλου, περίπου 200 μ. ΒΔ τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ 60 μ. ἀνατολικά τοῦ Θεάτρου, ἀποκάλυψε τὰ λείψανα ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας, ἀποτελούμενης ἀπὸ δύο τεταρτοκύκλια, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀφίνεται δίοδος¹⁷.

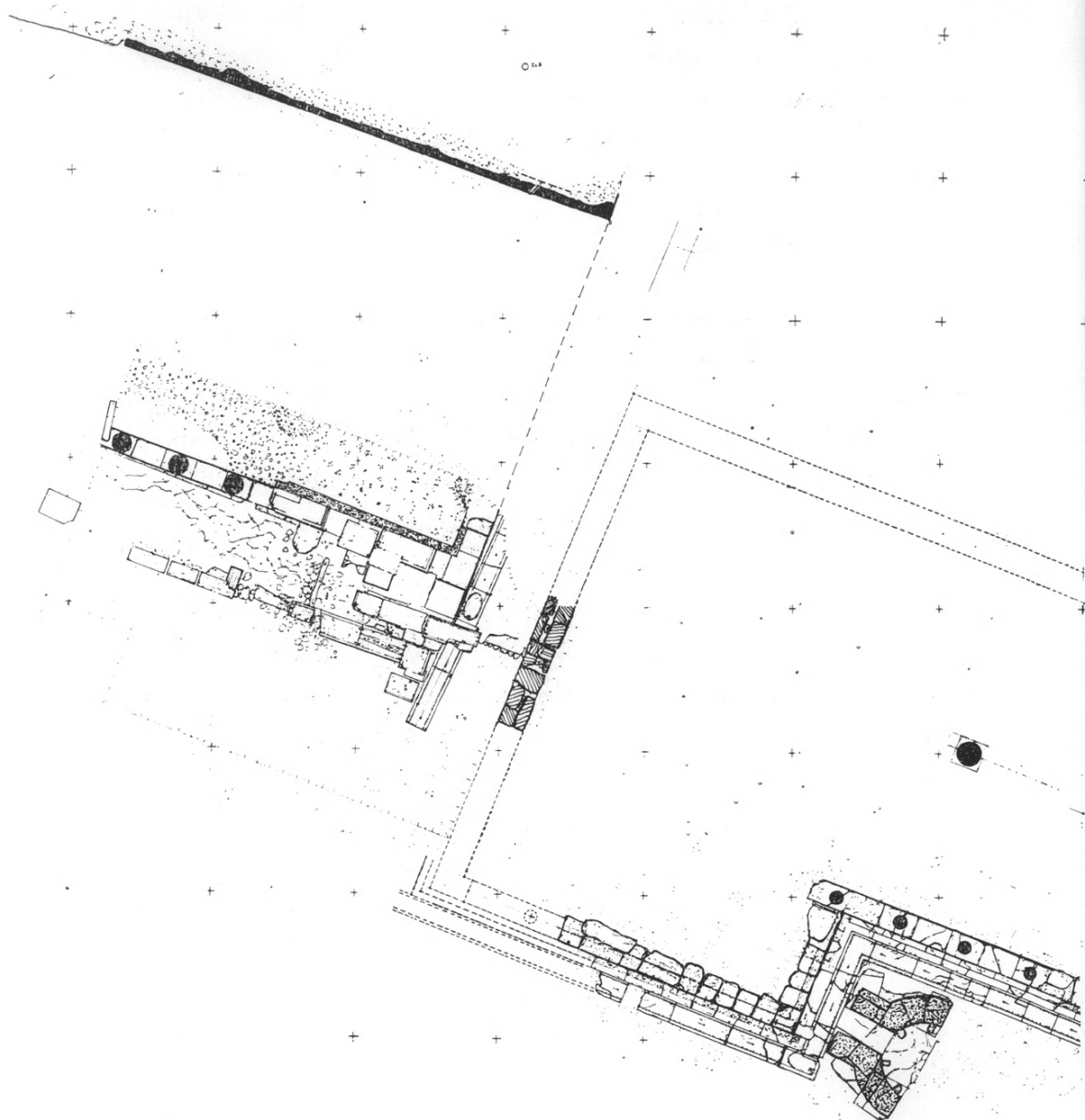
Ἡ ἐξέδρα εἶναι τοποθετημένη στὸ δυτικὸ ἄκρο πειόσχημης στοᾶς, ἡ ὁποία σώζει μέρος τῆς τρίβαθμης κρηπίδας καὶ τοῦ στυλοβάτη μὲ τὰ ἔχνη τῆς ἐδρασης τῶν κιόνων (μεταξόνιο: 2.45 μ.) (εἰκ. 22). Κατὰ μῆκος τοῦ στυλοβάτη ὑπάρχει ἀποχετευτικὴ αὐλὰξ γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν ὀμβρίων, ἡ ὁποία φέρει κατὰ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ ἐξέχοντος σκέλους τῆς στοᾶς ἐλλειψοειδῆ βάθυνση γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῆς ἰλὺος. Ἡ στοὰ ἔφερε καὶ ἐσωτερικὴ κιονοστοιχία, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοῦ κατώτερου σφονδύλου πώρινου κίονος *in situ*, πάνω σὲ ὀρθογώνιο ἀσβεστολιθικὸ ὑπόβαθρο, σὲ ἀπόσταση 6.25 μ. ἀπὸ τὴν ἀκμὴ τοῦ στυλοβάτη τῶν ἐξωτερικῶν κιόνων (εἰκ. 22).

Μετὰ τὴν ἀγορὰ τοῦ ἀγροῦ Πρ. Μπαλόπουλου καὶ τοῦ δυτικὰ εὐρισκόμενου ἀγροῦ Π. Θεοδωρόπουλου, κατέστη δυνατόν νὰ καθαρισθεῖ ἡ πειόσχημη στοὰ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἄν. Ὁρλάνδου, ποὺ εἶχε στὸ μεταξὺ ἐπιχωσθεῖ, καὶ νὰ ἀποτυπωθεῖ ἐκ νέου ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἀθ. Νακάση. Οἱ καθαρισμοὶ καὶ οἱ ἀποψιλώσεις ἐπεκτάθηκαν καὶ στὸν παρακείμενο ἀγρὸ Π. Θεοδωρόπουλου, μεταξὺ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς στοᾶς καὶ τοῦ ἰσόδομου ἀναλημματικοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος εἶχε ὑποστηλωθεῖ τὸ 1986, γιατί, λόγῳ τῆς πίεσης τῶν χωμάτων τοῦ ὑπερκείμενου ἀνδῆρου, ἔχει ἀποκλίνει ἐπικίνδυνα ἀπὸ τὴν κατακόρυφο¹⁸.

Σὲ ἀπόσταση περίπου 10 μ. νότια ἀπὸ τὸ ψευδοἰσόδομο ἀνάλημμα, ὅπου παρατηρήθηκε μεγάλη συσσώρευση ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ θραυσμάτων ἀπὸ ἀναθηματικὰ βᾶθρα, πραγματοποιήθηκε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ποὺ εἶχε τὰ ἐξῆς ἀποτελέσματα (εἰκ. 22):

17. ΠΑΕ 1958, 183, πίν. 141-142.

18. Ἔργον 1986, 103, εἰκ. 80· ΠΑΕ 1986, 75, εἰκ. 1, ἀρ. 6.

ΜΕΣΣΗΝΗ 1990
Σελ. 9

Εἰκ. 22. Κάτοψη τῆς πειόσχημης στοᾶς, τοῦ κρηναίου οἰκοδομήματος καὶ τοῦ ἀναλήμματος.

'Αποκαλύφθηκε ό στυλοβάτης (πλ. 0.75 μ.), κιονοστοιχίας σέ μήκος 6.50 μ., με σαφή κυκλικά ἴχνη ἐδράσεως τῶν κιόνων καί ὀρθογώνιους τóρμους κατακόρυφης σύνδεσης στο μέσο. Οἱ ἄξονες τῶν κιόνων ἀπέχουν μεταξύ τους 2.20 μ. (πίν. 72α, εἰκ. 22). Οἱ πλάκες τοῦ στυλοβάτη (0.75 × 1.10-1.20 μ.) φέρουν ἐκατέρωθεν τῶν ἀρμῶν τὰ ἐξῆς τεκτονικά σημεῖα ἀπό ἀνατολικά πρὸς δυτικά: E-E, Z-Z (πίν. 73α), H-H (πίν. 73β), Θ-Θ (πίν. 74α), I-I (πίν. 74β) καί K, με ἀμελῶς χαραγμένα γράμματα, πού φέρουν ἐλαφροῦς ἀκρέμονες ἐλληνιστικῶν χρόνων. "Οπως δείχνουν τὰ τεκτονικά σημεῖα, ὁ στυλοβάτης συνεχιζόταν πρὸς τὰ ἀνατολικά κατὰ περίπου 5.50 μ.. Στὸ τμήμα του ἐντούτοις αὐτὸ καλύπτεται ἀπὸ μεταγενέστερη ὑστερορρωμαϊκὴ κατασκευή, ἀποτελούμενη ἀπὸ σειρά ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, πού στο σύνολό τους σχεδὸν προέρχονται ἀπὸ βάρθα ἀναθημάτων (πίν. 72α-β, εἰκ. 22). Ἡ μεταγενέστερη αὐτὴ κατασκευή σχηματίζει ὀρθογώνιο πόδιο, διαστ. περίπου 5 × 3.5 μ. πού προεξέχει τοῦ στυλοβάτη καί εἶναι χτισμένο ἀπὸ πλίνθους ἀσβεστολίθου καί πωρολίθου προγενέστερων οἰκοδομημάτων καί βάρθων. Ἀσβεστιτικά ἰζήματα ἀπὸ ροῇ νεροῦ ἐπικαλύπτουν πολλὰ σημεῖα τοῦ ποδίου.

Στὸ μέτωπο τοῦ ποδίου, στὸ ἀνατολικὸ τμήμα, καταλήγει μολύβδινος σωλήνας νεροῦ. Μπροστὰ στο πόδιο, σέ χαμηλότερο κατὰ περίπου 1 μ. ἐπίπεδο, ἀποκαλύφθηκε *in situ* μέρος κυματιοφόρου βάσης πειόσχημου βάρθου ἀναθήματος (πίν. 72β) πού ἔφερε χάλκινους ἀνδριάντες, ὅπως δείχνουν τὰ διάσπαρτα τμήματα τῆς κυματιοφόρου ἐπιστέψεώς του με ἔγκοπες σέ σχῆμα πελμάτων στὴν ἄνω ἐπιφάνεια. Τρία ἀπὸ αὐτὰ σώζουν στο μέτωπο ἴχνη ἐπιγραφῆς (ἀρ. εὐρ. 1364):

α) ---JANOPOΣ *vacat*

"Υψ. γραμμ. 0.025-0.030 μ. (πίν. 75α).

β) ---JAN *vacat*

"Υψ. γραμμ. 0.035 μ.

γ) ---JEMO[-

Σὲ ἐπαφή με τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ στυλοβάτη καί τοῦ ποδίου ἀποκαλύφθηκε μέρος τοῦ δαπέδου ὀρθογώνιας δεξαμενῆς μεγάλων διαστάσεων, πού φαίνεται νὰ ἐπεκτείνεται ὡς τὸ ἀνάλημμα. Τὸ ὑπόστρωμά της ἔχει ἱκανὸ πάχος καί ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ θραύσματα πωρολίθων, πού φέρουν ἐπάλειψη ἀπὸ ὕδραυλικὸ ἐρυθρωτὸ κονίαμα. Κατὰ μήκος τοῦ νότιου τοιχώματος

τῆς δεξαμενῆς, τὸ ὁποῖο ἐφάπτεται τοῦ ποδίου, ὑπάρχουν κατακόρυφοι πῆλινοι ἀγωγοὶ νεροῦ. Ὑδραῦλαξ, παρόμοιας μορφῆς καὶ κατασκευῆς μὲ αὐτὴν τῆς παρακείμενης πειόσχημης στοᾶς, διέρχεται κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς δεξαμενῆς καὶ κατευθύνεται μὲ ἔντονη κλίση πρὸς τὰ νότια (πίν. 72β, εἰκ. 26). Μεταξὺ τῆς αὐλακος καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς στοᾶς ὑπάρχει ἀνωφερῆς κλιμακωτὴ ἀτραπὸς πλ. περίπου 2 μ. (εἰκ. 22).

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ κρηναῖο οἰκοδόμημα τῆς πόλεως, στὴν πρώτη ἑλληνιστικὴ οἰκοδομικὴ φάση τοῦ ὁποῖου ἀνήκει ὁ στυλοβάτης μὲ τὴν κιονοστοιχία, τὸ ἀνάλημμα, ἡ ὑδραῦλαξ καὶ τὸ βάθρο τῶν χάλκινων ἀγαλμάτων. Φαίνεται ὅτι μαζὶ μὲ τὴν παρακείμενη πειόσχημη στοά, τῆς ὁποίας τὸ μῆκος ὑπολογίζεται περίπου σὲ ὀγδόντα μέτρα, ἔκλεινε ἀπὸ Β τὸ χῶρο τῆς ἀγορᾶς, ὁ ὁποῖος ἔφτανε κατὰ πάσα πιθανότητα ὡς τὴν εὐρεία ὁδὸ, ποὺ διέρχεται κατὰ μῆκος τῆς βόρειας ὀψεως τοῦ Σεβαστείου. Ἡ μεγάλη ὙΡ στοὰ ποὺ περιγράφεται παραπάνω (σελ. 69-77) ἀποτελοῦσε στὴν τελευταία φάση τῆς οἰκοδομικῆς ἱστορίας τῆς πόλεως (4ος μ.Χ. αἰ.) τὸ νότιο ὄριο τῆς ἀγορᾶς.

Ὁ περιηγητὴς Πausanias σημειώνει τὰ ἑξῆς γιὰ τὴν ἀγορὰ τῆς Μεσσηνίας: «Μεσσηνίοις δὲ ἐν τῇ ἀγορᾷ Διὸς ἐστὶν ἄγαλμα σωτῆρος καὶ Ἀρσινόη Κρήνη/ τὸ μὲν δὴ ὄνομα ἀπὸ τῆς Λευκίππου θυγατρὸς εἴληφεν, ὑπορρεῖ δὲ εἰς αὐτὴν/ ὕδωρ ἐκ πηγῆς καλουμένης Κλεψύδρας» (IV, 31,6). Τὸ πρόσφατα ἀποκαλυφθὲν κρηναῖο οἰκοδόμημα πρέπει πράγματι νὰ δέχεται νερὸ ἀπὸ τὴν πηγὴ Κλεψύδρα, ποὺ βρίσκεται μέσα στὸ χωριὸ Μαυρομάτι¹⁹. Ἡ θέση του δίπλα στὴ μεγάλη βόρεια στοὰ τῆς ἀγορᾶς μᾶς ἐπιτρέπει, πιστεύω, νὰ τὸ ταυτίσουμε μὲ τὴν Κρήνη Ἀρσινόη ποὺ μνημονεύει ὁ Pausanias.

Μπροστὰ στὸ κρηναῖο οἰκοδόμημα βρέθηκε μεταξὺ ἄλλων καὶ τμῆμα φθαρμένης ἀσβεστολιθικῆς στήλης, σωζ. ὕψ. 0.33 μ., πλ. 0.32 μ., πᾶχ. 0.215 μ., ποὺ φέρει κατάλογο ὀνομάτων σὲ δεκαεπτὰ στίχους, ἀρ. εὐρ. 1351 (πίν. 75β):

-- / *Janos*

-- / *σιξίδας*

Φιλοκλῆς

Καλλιπείθης

5 *Διόφαντος*

19. *ΠΑΕ* 1988, 44-45.

Ὀνάτας
 Ἐπάλλης
 Ξένιππος
 Γασπόλας
 10 Δάμιππος
 Σοφόνικος
 Νικοκλῆς
 Λύσιππος
 Γοργῶπας
 15 Ματίοτος
 Κόσιππος
 -- -]αμν[- -

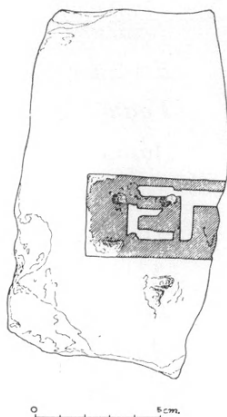
Γράμματα ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκε θραῦσμα καὶ δεύτερου ἀσβεστολιθικοῦ βάρους ἀγάλματος ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων, μὲ πολλαπλὲς ἀποκρούσεις, σωζ. ὕψ. 0.16 μ., πλ. 0.165 μ., πᾶχ. 0.32 μ., ποὺ σώζει τὴν ἐξῆς τρίστιχη ἐπιγραφή (πίν. 76α).

---]YTYX[---
 ---]PAMΩN[---
 ---]TΩ[---

Ὑψ. γραμμ. 0.03 μ. (ἀρ. εὐρ. 1345).

Μπροστὰ στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ στυλοβάτη τῆς κρήνης βρέθηκε ἐπίσης μαρμάρινο κεφάλι γυναικείου ἀγάλματος μὲ εἰκονιστικὰ χαρακτηριστικά, σωζ. ὕψ. 0.275 μ. (ἀρ. εὐρ. 1354). Ἡ μύτη καὶ ἡ περιοχὴ τοῦ στόματος λείπουν, ἡ ἐπιφάνεια εἶναι ἔντονα διαβρωμένη, ἐνῶ ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ φέρει πολλαπλὲς ἀποκρούσεις καὶ κακώσεις (πίν. 76β-γ). Οἱ παρειὲς εἶναι σαρκώδεις, τὰ βλέφαρα παχιά, τὸ βλέμμα ἀπλανές. Τὸ περίγραμμα τῶν ματιῶν καὶ ἡ κόρη ἀποδίδονται μὲ χάραξη, τρυπανιὲς στοὺς κανθοὺς καὶ στὴν ἱριδα. Τὸ κεφάλι καλύπτεται μὲ μέρος τοῦ ἱματίου ποὺ λειτουργεῖ ὡς καλύπτρα. Τὰ μαλλιά ποὺ ἐξέρχουν στὸ μέτωπο σχηματίζουν ἐλαφροὺς, ἐπιπεδόγλυφους κυματισμοὺς ἐκατέρωθεν τῆς χωρίστρας. Στὸν αὐχένα, πίσω ἀπὸ τὸ δεξιὸ αὐτὶ τῆς γυναίκας, διακρίνεται ἐλικοειδὴς πλόκαμος. Ἡ ἀλύψη τοῦ κεφαλιοῦ μὲ τὸ ἱμάτιο ἐπιβάλλεται γιὰ τελετουργικοὺς λόγους καὶ χαρακτηρίζει τὶς ἱερεῖες, τὶς πενθοῦσες,

Εἰκ. 23. Θραῦσμα λακωνικοῦ στρωτήρα με σφράγισμα.

τις δεόμενες ἢ τις νύφες²⁰. Τὸ εἰκονιστικὸ κεφάλι τῆς Μεσσήνης ἀνῆκε μάλλον σὲ ἀγαλμα ἱέρειας. Μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. καὶ νὰ συσχετισθεῖ μετὰ τὸ παραπάνω ἐνεπίγραφο βάθρο ἀρ. εὐρ. 1345.

Ἀπὸ τὰ πῆλινα κινητὰ εὐρήματα μνημονεύουμε ἀνθεματοὺς ἡγεμόνες καλυπτῆρες (ἀρ. εὐρ. 1410, 1413 καὶ 1414) (πίν. 77α), θραύσματα ἀπὸ σίμες (ἀρ. εὐρ. 1462, 1463) (πίν. 77γ) καὶ θραῦσμα λακωνικοῦ στρωτήρος ποὺ σώζει μέρος ὀρθογώνιου σφραγίσματος (ἀρ. εὐρ. 1475), διαστ. 0.145×0.083 μ. μετὰ δύο γράμματα ἐπιγραφῆς (εἰκ. 23, πίν. 77β): *EΠ[- - -]* μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ ὡς ἐξῆς: *ἐπ[ὶ ἱερέως τοῦ τάδε]* σύμφωνα μετὰ δύο ἀνάλογα παραδείγματα σφραγισμάτων σὲ λακωνικοὺς στρωτήρες, ποὺ βρέθηκαν σὲ ἄλλες θέσεις τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου (πίν. 77δ).

[ἐπὶ ἱ]ερέως

[Φιλ]ίππου

ἐπὶ ἱερ[έως]

T[- - -]

20. H. FREIER, *Caput velare* (διατριβή) (Tübingen 1963) 128 κέ.

Εἰκ. 24. Τμῆμα λακωνικοῦ στρωτήρα με σφράγισμα ΔΑΜΟΣΙΟΣ.

Ὡς ἱερέας νοεῖται ὁ ἱερέας τοῦ Ἰθωμάτα Δία, ὁ ὁποῖος ἦταν καὶ ἐπώνυμος τοῦ ἔτους (βλ. παραπάνω σελ. 70: ἐπιγραφὴ κίονος στοᾶς, ἀρ. εὐρ. 1359). Τὰ κεραμίδια ποὺ ἔφεραν τὰ παραπάνω σφραγίσματα χρησιμοποιοῦνταν προφανῶς γιὰ τὴ στέγαση ἱερῶν καὶ δημόσιων οἰκοδομημάτων. Συνηθέστερα εἶναι τὰ φέροντα τὸ σφράγισμα ΔΑΜΟΣΙΟΣ, ὅπως τὸ εἰκονιζόμενο θραῦσμα λακωνικοῦ στρωτήρος (εἰκ. 24), ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Σεβαστείου.

Μὲ τὴν ἀγορὰ τέλος τῆς Μεσσήνης καὶ συγκεκριμένα με τὸν ναὸ τοῦ Διὸς Σωτήρος, τὸ ἄγαλμα τοῦ ὁποῖου μνημονεύει ὁ Παυσανίας (IV, 31, 6), μπορεῖ νὰ σχετίζεται ἓνα θραῦσμα θωρακίου ἀπὸ πωρόλιθο μήκ. 0.27 μ. (ἀρ. εὐρ. 2056), ποὺ βρέθηκε βόρεια τοῦ Σεβαστείου. Φέρει μέσα σὲ ρομβοειδὲς πλαίσιο τὸν πτερωτὸ κεραυνὸ τοῦ Δία (πίν. 78α). Ἐνα δεύτερο παρόμοιο, καλύπτεται διατηρημένο, μήκ. 0.32 μ., χωρὶς συγκεκριμένη θέση προέλευσης, φυλάσσεται στὴν ἀποθήκη τοῦ Μουσείου (ἀρ. εὐρ. 521) (πίν. 78β).

Πλακόστρωτη αἴθουσα (XVI/9 — ἄγαλμα Ἀρτέμιδος)

Σὲ ἀπόσταση περίπου 100 μ. ἀνατολικά τοῦ Ἀσκληπείου, στὴ θέση Γκορτσά, μέσα στὸν ἀγρὸ τοῦ Προκόπη Γρ. Σιρμπόπουλου, εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τυχαῖα κατὰ τὴν ἄροση, τὸ 1966, ἡ ΒΑ γωνία κτιρίου. Σὲ σύντομη σωστικὴ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα ποὺ πραγματοποιήθηκε τότε ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ὀλυμπίας καὶ συνεχίστηκε τὸ 1969 ἀπὸ τὸν Ἀν. Ὀρλάνδο²¹ βρέθηκαν κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ κτιρίου τὰ ἐξῆς γλυπτά:

21. ΠΑΕ 1969, 119-120, πίν. 135α-136.

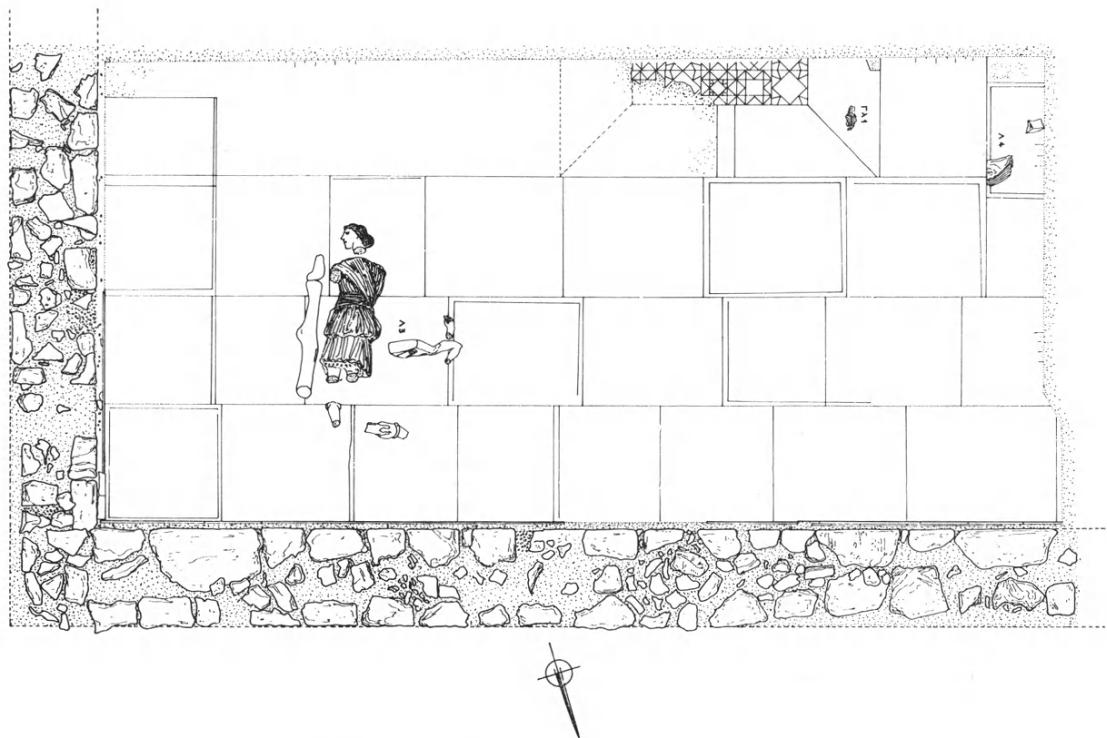
1. Μαρμάρινο κεφάλι Ἑρμοῦ με δύο πτερύγια στὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου (πίν. 79α-β), ὕψ. 0.30 μ. (ἀρ. εὐρ. 264). Ἡ κόμη ἀπὸ σχηματοποιημένου ἐλικοειδεῖς βοστρύχους δίνει τὴν ἐντύπωση περούκας. Ἡ μύτη ἐλαφρῶς γαμψή, τὸ στόμα μισάνοιχτο, τὰ βλέφαρα ἀποδίδονται με ἔντονες ἐγχαράξεις, ἐνῶ οἱ κόρες καὶ οἱ κανθοὶ με ἀνισομεγέθεις τυφλὲς ὁπές τρυπανιοῦ. Ἐμφανεῖς ὁπές τρυπανιοῦ ἰδιαίτερα στὴν κόμη.

2. Οἱ κνήμες, ἀπὸ τῶν γονάτων καὶ κάτω, τοῦ ἴδιου πιθανῶς ἀγάλματος Ἑρμοῦ, με συμφυὴ πλίνθο καὶ στήριγμα κατὰ μῆκος τῆς ἀριστερῆς κνήμης (ἀρ. εὐρ. 258). Στὸ πίσω μέρος τῆς πλίνθου καὶ τοῦ στηρίγματος ἐμφανεῖς οἱ πτυχές ἀπὸ τὸν ποδῆρη χιτῶνα προγενέστερου γυναικείου ἀγάλματος, ποὺ χρησιμοποιοῦντο ὡς πρώτη ὕλη (πίν. 79γ).

3. Μαρμάρινο ἄγαλμα αὐτοκράτορος, ὕψ. 1.46 μ. (ἀρ. εὐρ. 263) με συμφυὴ ἀκανόνιστη πλίνθο καὶ ἄμορφο στήριγμα κατὰ μῆκος τοῦ ἀριστεροῦ στάσιμου σκέλους (πίν. 80α). Τὸ δεξιὸ ἄνετο φέρεται πρὸς τὰ πίσω. Φορεῖ κοντὸ χειριδωτὸ χιτῶνα με ἀπόπτυγμα καὶ χλαμύδα ποὺ πορπώνεται στὸν δεξιὸ ὤμο, καλύπτει με καμπύλες πτυχές τὸ στήθος καὶ τὸν ἀριστερὸ ὤμο καὶ πέφτει πρὸς τὰ πίσω. Στὸ λυγισμένο ἀριστερὸ κρατεῖ σφαῖρα, ἐνῶ τὸ δεξιόν, ἀπὸ χωριστὸ κομμάτι μαρμάρου, εἶναι προτεταμένο ὡς τὸ ὕψος τοῦ ὤμου με ἀνοιχτὴ τὴν παλάμη πρὸς τὸν θεατὴ σὲ χειρονομία ἀγορεύοντος. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ ἡ κόμη ἀποδίδονται με τὸν ἴδιο τρόπο, ὅπως καὶ στὸ κεφάλι τοῦ Ἑρμοῦ. Φορεῖ ὑποδήματα ποὺ φθάνουν ψηλὰ ὡς τὴ μέση τῶν κνημῶν. Ἴχνη ἐρυθροῦ χρώματος στὰ ὑποδήματα καὶ στὸ ἔνδυμα. Στὸ πίσω μέρος τῆς πλίνθου καὶ τοῦ στηρίγματος σώζονται οἱ πτυχές τοῦ ἐνδύματος προγενέστερου ἀγάλματος ποὺ εἶχε χρησιμοποιοῦντο καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ὡς πρώτη ὕλη γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ αὐτοκράτορος.

4. Μαρμάρινη πλίνθος ἀγάλματος με συμφυὴ τὰ ἄκρα πόδια μορφῆς ποὺ φορεῖ ἐμβάδες (ἀρ. εὐρ. 213).

Τόσο τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἑρμοῦ ὅσο καὶ τοῦ αὐτοκράτορος εἶναι ἔργα τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου. Τὰ τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικὰ τους: σαρκώδη βλέφαρα, ὀρθάνοιχτα μάτια, τρύπες στὴν ἱριδα, προτεταμένα ρουθούνια, ἐπίπεδη ράχη μύτης, κόμμωση σὲ μορφή περούκας με ἐλικοειδεῖς βοστρύχους, ἔντονες τρυπανιές, ἐπίπεδες πτυχές ἀπαντοῦν σὲ πρωτοχριστιανικὰ πορτραῖτα καὶ σὲ ὑπατικά καὶ βασιλικὰ δίπτυχα τοῦ τέλους τοῦ 5ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου μ.Χ.

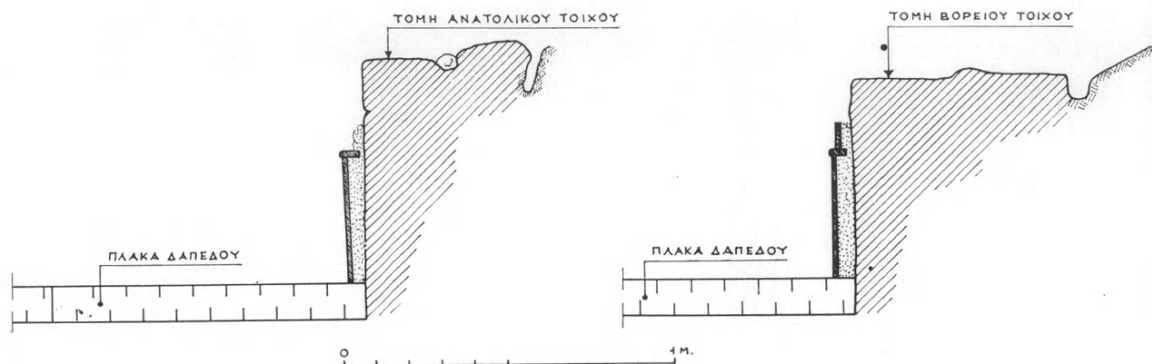

Εικόνα 25. Κάτοψη της πλακόστρωτης αίθουσας.

αι.²². Πρέπει εντούτοις να ληφθεί υπόψη ότι έχουμε να κάνουμε με χειρωνακτικά «λαϊκά» έργα τοπικού εργαστηρίου, που φαίνονται νεώτερα της εποχής τους και ότι όρισμένα χαρακτηριστικά, όπως οι έλικοειδείς βόστρυχοι και η έμφανής χρήση τρυπάνου, άπαντούν σε ρωμαϊκά πορτραίτα ήδη από τον 1ο μ.Χ. αι.²³, ενώ τα ίδια σε συνδυασμό με τα όρθόνοιχτα μάτια, τα σαρκώδη βλέφαρα και τα έντονα ρουθούνια βρίσκει κανείς και σε έργα του 2ου και του 3ου μ.Χ.

22. J. INAN - E. ALFÜLDI-ROSENBAUM, *Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei, Neue Funde* (1979) 31 κέ. S. SONDE, *Porträtplastik des 6. Jhs*, *Acta Inst. Rom. Norv.* 6, 1975, 93 κέ. Πρβ. R. DELBUECK, *Die Konsulardiptychen und Verwandte Denkmäler* (1929) εικ. 51 και 52.

23. H. JUCKER - D. WILLERS, *ό.π.* 107-109.

Εἰκ. 26. Λεπτομέρειες τῆς ὀρθομαρμάρωσης τῆς αἴθουσας.

αἰ.²⁴. Ὅρισμένες δυσαναλογίες καὶ παραμορφώσεις στὸν κορμὸ τοῦ αὐτοκράτορα, καθὼς καὶ ἡ ἀπουσία σωματικότητας ὀφείλονται στὶς δεσμεύσεις τοῦ ὕλικου, στὶς διαστάσεις καὶ στὴ φόρμα τοῦ παλαιότερου, πιθανῶς, ἐλληνιστικοῦ ἀγάλματος ποὺ χρησιμοποίησε ὁ ντόπιος τεχνίτης. Ἡ χρονολόγησή τους στὸν 4ο μ.Χ. αἰ. φαίνεται πιθανή.

Μὲ τὴν ἀγορὰ τοῦ ἀγροῦ Π. Σιρμπόπουλου κατέστη δυνατὸ νὰ πραγματοποιηθεῖ φέτος συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ οἰκοδομήματος, ὅπου βρέθηκαν τὰ παραπάνω γλυπτά. Ἦλθε στὸ φῶς ἡ ΒΑ γωνία μεγάλης αἴθουσας οἰκοδομήματος τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων, τῆς ὁποίας ὁ βόρειος τοῖχος, πᾶχους 0.90 μ., ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 8.50 μ., ἐνῶ ὁ ἀνατολικός, πᾶχ. 0.60 μ., σὲ μῆκος 5 μ. (εἰκ. 25, πίν. 80β). Οἱ τοῖχοι ἐσωτερικῶς φέρουν ὀρθομαρμάρωση (εἰκ. 26), ἐνῶ τὸ δάπεδο εἶναι στρωμένο μὲ μεγάλες ὀρθογώνιες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες, ποὺ πλαισιώνουν μαρμαροθέτημα δαπέδιο, *opus sectile* ἀπὸ πολύχρωμα μάρμαρα καὶ λίθους σὲ γεωμετρικοὺς συνδυασμούς (πίν. 81α). Παχὺ στρώμα καταστροφῆς ποὺ περιεῖχε πέτρες, ἀσβεστοκονιάματα, ὀπτόπλινθους, κεραμίδια στέγης, θραύσματα μαρμάρου (πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σὲ κατακερματισμένα ἀγάλματα), ἑκατοντάδες σιδερένια καρφιά ἀπὸ τὰ δοκάρια τῆς στέγης, ἀπανθρακωμένα κομμάτια ξύλου καὶ στάχτες κάλυπτε τὸ δάπεδο τῆς αἴθουσας. Μέσα στὸ στρώμα καταστροφῆς, πάνω σὲ στρώμα κε-

ραμιδιῶν καὶ στάχτης, σὲ ἀπόσταση 2 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ καὶ περίπου 1.30 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τῆς αἵθουσας, βρέθηκε πεσμένο μπρούμυτα μαρμάρينو ἄγαλμα Ἀρτέμιδος, σπασμένο σὲ δέκα συνανήκοντα θραύσματα, ποὺ κείτονταν γύρω στὸν κορμὸ (εἰκ. 25, πίν. 81β).

Ἡ ἀπουσία βάθρου καὶ οἱ συνθῆκες πτώσης τοῦ ἀγάλματος, καθὼς ἐπίσης ἡ ἀπουσία οἰουδήποτε ἔχοντες ἔδρασης ἐπὶ τοῦ δαπέδου καὶ τὸ μεγάλο πάχος τοῦ βόρειου τοίχου σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς μικρὲς διαστάσεις τοῦ ἔργου (ὑψ. 1.34 μ.) ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἦταν στημένο σὲ κόγχη τοῦ τοίχου μαζὶ μὲ τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἑρμοῦ καὶ τοῦ αὐτοκράτορος (βλ. παραπάνω ἀρ. 1 καὶ 2) καὶ ἀποτελοῦσε μέρος τῆς διακόσμησης τῆς αἵθουσας. Ὅπως διαπιστώθηκε, ἡ μαρμάρινη πλίνθος μὲ τοὺς συμφυεῖς ἄκρους πόδες (βλ. παραπάνω ἀρ. 3), ποὺ βρέθηκε τὸ 1969, ἀνήκει στὸ ἄγαλμα τῆς Ἀρτέμιδος, τὸ ὁποῖο συγκολλήθηκε καὶ τοποθετήθηκε σὲ αἶθουσα τοῦ Μουσείου Μαυροματίου ἀπὸ τὸν γλύπτη τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας Ν. Πωλογιώργη. Εἶναι ἀκέραιο, τοῦ λείπει μόνο τὸ πάνω μισὸ τοῦ τόξου, ποὺ εἶχε ἀποσπασθεῖ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα (πίν. 82). Ἡ θεὰ στηρίζεται στὸ δεξιὸ πόδι καὶ προβάλλει τὸ χαλαρὸ ἀριστερὸ ἔλαφρὰ πρὸς τὰ ἔμπροσ. Ὑψώνει τὸ δεξιὸ πάνω ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο ὄμο γιὰ νὰ ἀνασύρει βέλος ἀπὸ τὴ φαρέτρα, ἡ ὁποία ἐντούτοις δὲν εἰκονίζεται (πίν. 83). Μὲ τὸν ἀγκώνα τοῦ δεξιοῦ χερσιοῦ στηρίζεται σὲ κορμὸ δένδρου καὶ κρατεῖ τόξο, τοῦ ὁποίου τὸ σωζόμενο κάτω ἄκρο ἀπολήγει σὲ κεφάλι κύκνου²⁵. Στρέφει τὸ κεφάλι ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἀριστερά της καὶ κάτω. Τὰ μαλλιά, ποὺ σώζουν ἔχνη ὠχροῦ (ξανθοῦ) χρώματος, εἶναι χωρισμένα στὴ μέση καὶ ὁδηγοῦνται μὲ λεπτοὺς κυματοειδεῖς πλοκάμους πρὸς τὰ πίσω, ὅπου καὶ δένονται σὲ χαμηλὸ κότσο. Τὸ πάνω μέρος τοῦ κρανίου εἶναι δουλεμένο ἀπὸ χωριστὸ κομμάτι μαρμάρου καὶ προσαρμοσμένο μὲ σιδερένιο σύνδεσμο καὶ μολύβι. Τὰ μάτια, χωρὶς ἐγχάρακτες κόρες, ἔχουν λεπτὰ καὶ μακριὰ βλέφαρα, ἐνῶ τὰ χεῖλη εἶναι λιπόσαρκα καὶ ἐλαφρῶς ἀνοιχτά. Φορεῖ χιτῶνα ποὺ σχηματίζει βαθὺ κόλπο καὶ ἀπὸ πάνω ἱμάτιο δεμένο στὴ μέση. Ὁ κόλπος τοῦ χιτῶνα σχηματίζεται μὲ τὴ χρῆση δύο ζωνῶν, μιᾶς ψηλὰ κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος καὶ μιᾶς στὸ ὕψος τῶν γοφῶν²⁶. Φο-

25. R. TÖLLE-KASTENBEIN, *Pfeil und Bogen im antiken Griechenland* (1980) 17.

26. M. BIEBER, *Ancient Copies* (1977) κεφ. 7, 71-83. Ἡ ἴδεια, *Griechische Kleidung* (1928) 82 κ.ε., πίν. 54,1-2.

ρεῖ ἐμβάδες ἐπενδυμένες ἐσωτερικά μὲ πῖλους, τῶν ὁποίων τὰ πτερύγια κρέμονται ἔξω²⁷. Ὁ κορμὸς τοῦ δένδρου ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν στηριγμάτων ποὺ ἐντάσσονται στὴ σύνθεση τοῦ ἔργου.

Ὁ τύπος τῆς Ἀρτέμιδος μὲ χιτῶνα, ποὺ σχηματίζει βαθὺ κόλπο καὶ ἱμάτιο τυλιγμένο στὸν κορμό, θεωρεῖται χαρακτηριστικὸ τῆς Ἀρτέμιδος Κυνηγέτιδος. Ὁ τύπος ἀναφέρεται συχνὰ στὴ βιβλιογραφία ὡς «Λαφρία», σύμφωνα μὲ ἀποψη τοῦ C. Anti, ὁ ὁποῖος τὸν ταύτισε μὲ τὴν Ἀρτεμη Λαφρία ποὺ εἰκονίζεται στὰ ρωμαϊκὰ νομίσματα τῶν Πατρῶν²⁸. Ὁ Πausanias ἀναφέρει χάλκινο ἄγαλμα Ἀρτέμιδος στὴ Φελλόη τῆς Ἀχαΐας, τὸ ὁποῖο περιγράφεται ὡς βέλος (δὲ) ἐκ τῆς φαρέτρας λαμβάνουσα καὶ πρέπει νὰ ἀνήκει σὲ τύπο παραπλήσιο μὲ τῆς Μεσσήνης²⁹.

Ἡ Ἀρτεμις τῆς Μεσσήνης φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ ἀκριβὲς ἀντίγραφο ἀκρωτηριασμένου ἀγάλματος Ἀρτέμιδος ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο ποὺ βρίσκεται στὸ Λοῦβρο, τοῦ ὁποῖου τὸ συνολικὸ ὕψος ὑπολογίζεται σὲ 1.35 μ. (σῶζ. ὕψ. 0.77 μ.) καὶ ὀρθὰ θεωρήθηκε πρωτότυπο ἀττικὸ ἔργο τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.³⁰. Ἡ βασικὴ διαφορὰ βρίσκεται στὴν παράλειψη τῆς φαρέτρας καὶ τοῦ τελαμῶνα ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο τῆς Μεσσήνης, ποὺ ἀφήνει τὴν κίνηση τοῦ δεξιοῦ ὑψωμένου χεριοῦ μετέωρη καὶ ἀδικαιολόγητη καὶ φυσικὰ στὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας, ποὺ στὸ ἀντίγραφο τῆς Μεσσήνης εἶναι πολὺ κατώτερη, ἰδιαίτερα στὴν πίσω ὄψη (πλν. 83). Ὁ ἀντιγραφέας, παρὰ τὴν ἐπιτυχὴ ἀντιγραφή, δὲν κατάφερε νὰ ἀποδώσει τὴν πλαστικότητα τῶν πτυχῶν ποὺ παραμένουν διακο-

27. RE V, 1905, 2482 κέ., s.v. Ἐμβάς. K. D. MORROW, *Greek Footwear and the Dating of Sculpture* (1985) 65 κέ. 89, 124.

28. C. ANTI, L'Artemide Laphria di Patrai, *ASAtene* 2, 1916, 181-199. Πρβ. LIMC II, 1, 1984, 803, Artemis/Diana 22d, ὅπου ἡ E. Simon ἀπορρίπτει τὴν ἀποψη τοῦ Anti.

29. ΠΑΥΣ. VI, 26,11. Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, *Πausanion Ἑλλάδος Περιήγησις* (1980) 159, εἰκ. 125. F. IMHOOF-BLÜMER καὶ P. GARDNER, A Numismatic Commentary on Pausanias, *JHS* 1885/7, 87, ἀρ. 6, πλν. 21.

30. J. CHARBONNEAUX, Un nouveau torse d'Artemis chasserresse au Musée de Louvre, *Mon Piot* 31, 1930, 9-18. Ἡ E. SIMMON, LIMC, ὁ.π. σημειώνει ὡς τόπο προέλευσης τὴ Ρώμη καὶ τὸ ἐντάσσει, ἐσφαλμένα κατὰ τὴ γνώμη μας, σὲ ομάδα ρωμαϊκῶν γλυπτῶν ἀντωνόνιων χρόνων ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ χαμένο ἐλληνιστικὸ πρότυπο τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Πρβ. M. FL. SQUARCIAPINO, L'Artemide del Palatino, *BollA* 1953, 110.

σημτικές, τὴ διαφοροποίηση τῆς ὕφης τῶν ὑφασμάτων χιτῶνα καὶ ἱματίου, οὔτε τὴ σύμμετρη διάρθρωση τῶν ὀγκῶν τοῦ σώματος.

Τὸ ἀντίγραφο τῆς Μεσσήνης εἶναι ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα δείγματα τοῦ τύπου ποὺ διατηρεῖ τὸ κεφάλι μὲ ἔχνη μάλιστα ξανθοῦ χρώματος στὰ μαλλιά (πίν. 84 καὶ 85α-β). Ἡ κόμμωση, μαλλιά χωρισμένα στὴ μέση καὶ δεμένα πίσω σὲ χαμηλὸ κότσο, καθὼς καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου βρίσκουν τὰ παρὰλληλά τους στὰ ἀντίγραφα καὶ στίς παραλλαγές τῆς «Κνιδίας» τοῦ Πραξιτέλη³¹. Ὁ συνδυασμὸς στοιχείων (κεφαλιῶ καὶ κορμοῦ) ἀπὸ δύο διαφορετικὰ πρότυπα εἶναι φαινόμενο σύνηθες τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀντιγράφου, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι αὐτὴ τῶν Ἀντωνίωνων, σύμφωνα καὶ μὲ τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας ποὺ ἀξιολογεῖται παραπάνω. Στὴν ἴδια περίοδο τοποθετεῖται ἀπὸ τὸν Γ. Δεσπίνη καὶ ἡ ἱέρεια ἀπὸ τὸ Ἀρτεμίσιο, ποὺ ἀντιγράφει σὲ μικρὸ μέγεθος τὸν τύπο τῆς Νέμεσης τοῦ Ραμνοῦντος καὶ δὲν ἀποτελεῖ κλασικιστικὴ δημιουργία τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων³². Τόσο ἡ Ἀρτεμις ὅσο καὶ ἡ ἱέρεια φαίνεται νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριον παραγωγῆς κλασικιστικῶν ἀντιγράφων.

Στὸ στρῶμα καταστροφῆς τῆς πλακόστρωτης αἵθουσας ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀρτέμιδος βρέθηκαν καὶ ἀρκετὰ μικρὰ θραύσματα γλυπτῶν, ποὺ φαίνεται πὼς εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει θραῦσμα (ἀρ. εὔρ. 1362) ποὺ σώζει πτυχές ἱματίου (πίν. 86α). Βρέθηκαν ἀκόμη θραῦσμα ἀσβεστολιθικῆς θύρας μὲ ἐφηλίδες ποὺ μιμοῦνται μεταλλικές, διαστ. 0.28×0.31 μ. (ἀρ. εὔρ. 1363) (πίν. 86β), ἐπίστεψη ἀσβεστολιθικοῦ ὁμοιώματος θόλου, σωζ. διαστ. $0.24 \times 0.46 \times 0.23$ μ. (ἀρ. εὔρ. 1361) (πίν. 87α), λίθινο ὁμοίωμα κανθάρου ἀπὸ ἐπίστεψη ταφικοῦ μνημείου, ὕψ. 0.235 μ. (ἀρ. εὔρ. 1380) (πίν. 87β) καὶ θραῦσμα πώρινου ἰωνικοῦ κιονοκράνου (ἀρ. εὔρ. 1382) (πίν. 87γ). Τὰ νομίσματα (βλ. κατὰλόγο σελ. 115) χρονολογοῦν τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ., μετὰ τὸ 360 μ.Χ.

31. CHR. BLINKENBERG, *Beiträge zur Kenntnis der praxitelischen Aphrodite* (Κοπεγχάγη 1933) 75, εἰκ. 17-20.

32. Γ. ΔΕΣΠΙΝΗΣ, Ἀνδριάς ἱερείας ἐκ Μεσσήνης, *Χαριστήριον εἰς Ἀν. Ὁρλάνδον*, Β' (1964) 230 κέ.

Τὸ Στάδιο (XVI/5)

Ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε φέτος στὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ πετάλου³³. Ἀποκαλύφθηκε τὸ μεσαῖο τμήμα τῶν κερκίδων 9-13 (πίν. 88α). Τὸ ἄνω τμήμα τῶν κερκίδων καλύπτεται ἀπὸ ἐπίχωση μεγάλου πάχους, ποὺ συγκρατεῖται ἀπὸ σύγχρονο ἀνάλημμα, κατασκευασμένο κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ λίθινα ἐδῶλια τοῦ Σταδίου. Τὸ κάτω τμήμα τῶν κερκίδων μέχρι τὸ ἐπίπεδο τοῦ στίβου καλύπτεται ἀπὸ φυσικὴ ἐπίχωση ποὺ ξεπερνᾷ τὰ 3.50 μ. Τὰ ἐδῶλια ἔχουν μετακινηθεῖ ἀπὸ τὴ θέση τους καὶ κατολισθήσει πρὸς τὰ κάτω, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὸ δυτικὸ μισὸ τοῦ πετάλου (πίν. 88α). Ἡ διατάραξη ὀφείλεται πιθανῶς σὲ σεισμικὴ δόνηση. Ἡ ἀντίσταση τοῦ μνημείου στὸν σεισμὸ ἦταν μειωμένη, λόγω τῆς ἀπουσίας οἰασδῆποτε μορφῆς συνδέσμων, ὀριζόντιων ἢ κατακόρυφων.

Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῶν ἐδωλίων ὑπάρχουν χαραγμένες ἐπιγραφές μὲ μεγάλα γράμματα, ποὺ τὸ ὕψος τους κυμαίνεται ἀπὸ 8-26 ἑκατοστὰ (πίν. 88β, 89α-β). Παρόμοιες ἐπιγραφές σημειώθηκαν καὶ σὲ ἐδῶλια τῶν δυτικῶν κερκίδων 1-7³⁴. Οἱ ἐπιγραφές μελετήθηκαν φέτος στὸ βαθμὸ ποὺ ἐπέτρεπε ἡ κατάσταση διατήρησης καὶ τὸ ἄσκαπτο τῶν κάτω κυρίως σειρῶν ἐδωλίων (1-5). Περιλαμβάνουν κύρια ὀνόματα σὲ γενική, ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ πληρέστερα σωζόμενα παρατίθενται κατὰ κερκίδα καὶ σειρά:

Κερκ.	4, σειρά 13:	ΑΥΛΑΟΥ
»	5, » 15:	ΚΛΑΥΔΙΟΥ ΔΩΡΟΥ ΤΡΥΦΩΝΙΑΝΟΥ
»	6 » 11:	ΠΑΝΦΙΛΟΥ
»	10, » 9:	Φ.Μ. ΘΗΡΙΠΠΟΥ ΚΑΙ ΑΦΡΟΔΕΙ[Ο]Υ
»	11, » 11:	ΑΡΙΣΤΟΥ
»	» 13:	ΕΥΜΟΛΠΟΥ
»	» 14:	ΚΛΑΥΔ[ΙΟΥ]

Γράμματα τοῦ 3ου/4ου μ.Χ. αἰ. Πρβ. IG VI, 1496.

Παρόμοιες ἐπιγραφές εἶναι κυρίως γνωστὲς ἀπὸ θέατρα καὶ ὄχι Στάδια, ὅπως τῆς Μεγαλόπολης, ποὺ φέρει ὀνόματα φυλῶν³⁵, καὶ κυρίως τῶν Στόβων, ποὺ φέρει ἐπίσης ὀνόματα φυλῶν, ἀλλὰ καὶ ὀνόματα προσώπων καὶ οἰκογε-

33. Πρβ. ΠΑΕ 1988, 65-69.

34. ΠΑΕ 1987, 96· 1988, 68.

35. H. HOMOLLE, Le théâtre de Megalopolis, JHS 11, 1890, 55-71.

νειῶν³⁶, τῆς Τερμησοῦ ποῦ φέρει ὀνόματα ἱερέων, ἀξιωματούχων καὶ ἄλλων προσώπων³⁷, καθὼς καὶ τῆς Λάρισας³⁸.

Πρὶν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Σταδίου τῆς Μεσσήνης καὶ ἡ μελέτη τοῦ συνόλου τῶν ἐπιγραφῶν δὲν μπορεῖ νὰ καταλήξει κανεὶς σὲ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴν ιδιότητα τῶν προσώπων, τὴν κοινωνικὴ τους θέση καὶ τίς τυχόν ἀλλαγές ποῦ ἐπῆλθαν τὸν 3ο/4ο μ.Χ. αἰ. στὴ δομὴ τῆς μεσσηνιακῆς κοινωνίας³⁹.

Στὴν ἐπίχωση τῆς κερκίδας 13 βρέθηκε θραῦσμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης, σῶζ. ὕψ. 0.26 μ., πλ. 0.15 μ., πάχ. 0.125 μ. (ἀρ. εὐρ. 1489) ποῦ σώζει τὸ τέλος μονόστιχης ἐπιγραφῆς (πίν. 90α):

[Μεγαλοπο(;)]λίται

Ὑψ. γραμμ. 0.036 μ., 3ου π.Χ. αἰ.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ Σταδίου βρέθηκαν ἀκόμη: ἡ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη ἀσβεστολιθικῆς ἐπιτύμβιας στήλης, σῶζ. ὕψ. 0.24 μ., πλ. 0.36 μ., πάχ. 0.16 μ. (ἀρ. εὐρ. 1371) (πίν. 90β), καθὼς καὶ τμῆμα ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη ταφικοῦ μνημείου σὲ σχῆμα λίθινου ἀγγείου (κανθάρου) μὲ συμπαγεῖς λαβές, σῶζ. ὕψ. 0.16 μ., πλ. 0.12 μ., πάχ. 0.11 μ. (ἀρ. εὐρ. 1367) (πίν. 90γ), παρόμοιο μὲ τὸ εἰκονιζόμενο παραπάνω (πίν. 87β).

Ὁ ναῖσκος (XIX/10) στὴν πλαγιὰ τῆς Ἰώμης

Στὴ νότια πλαγιὰ τῆς Ἰώμης, σὲ ἀπόσταση 300 μ. ΒΔ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος Λιμνατίδος στὸν τομέα XIX/10 (βλ. τοπογρ. σ. 72-73), ὕστερα ἀπὸ ὑπόδειξη ποιμένος ἐντοπίσθηκε ἄγνωστο ὡς σήμερα ἱερό. Εἶναι κτισμένο πάνω σὲ βραχῶδες ἄνδηρο, σὲ ὑψόμετρο 560 μ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα σχεδὸν τεράγωνο σηκὸ διαστ. 5.45×5.15 μ. καὶ ἀβαθὴ πρόδομο, διαστ. 1.80×5.15 μ.

36. B. SARIA, Die Inschriften des Theaters von Stobi, *Wiener Jahreshfte* 32, 1940, 3-34.

37. D. DE BERNANDI - FERRETO, *Teatri Classici in Asia Minore* II (1971) 2-31.

38. K. GALLIS, The Games in Ancient Larissa, στὸ: W. J. Raschke (ἐκδ.), *The Archaeology of the Olympics* (Univ. of Wisconsin 1988) 231.

39. D. B. SMALL, Social Correlations in the Greek Carvea in the Roman Period, στὸ: S. Mcready - F. Thompson (ἐκδότες), *Roman Architecture in the Greek World* (Λονδίνο 1987) 86-93.

(εἰκ. 27). Ἦταν κτισμένος ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ ἀσβεστολιθικῆς λιθόπλινθους, ποὺ ἔχουν καταπέσει ἐντὸς τοῦ σηκοῦ (πίν. 91α-β) ἢ κατολισθήσει στὴν πλαγιά. Στὴ βόρεια πλευρὰ σώζονται στὴ θέση τους οἱ ὀρθοστάτες καὶ δύο δόμοι τῆς ἀνωδομῆς συνολικοῦ σωζόμενου ὕψους 2.10 μ. (εἰκ. 28, πίν. 91α-β). Ἀπὸ τὸ δεύτερο δόμο σώζεται μία μόνο λιθόπλινθος στὴ θέση της, ὕψ. 0.39 μ. Μεταξὺ τῶν ὀρθοστατῶν καὶ τοῦ πρώτου δόμου παρεμβάλλεται λίθινο ἔδρανο, ποὺ προεξέχει κατὰ 0.23 μ. πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σηκοῦ (εἰκ. 27, πίν. 91β).

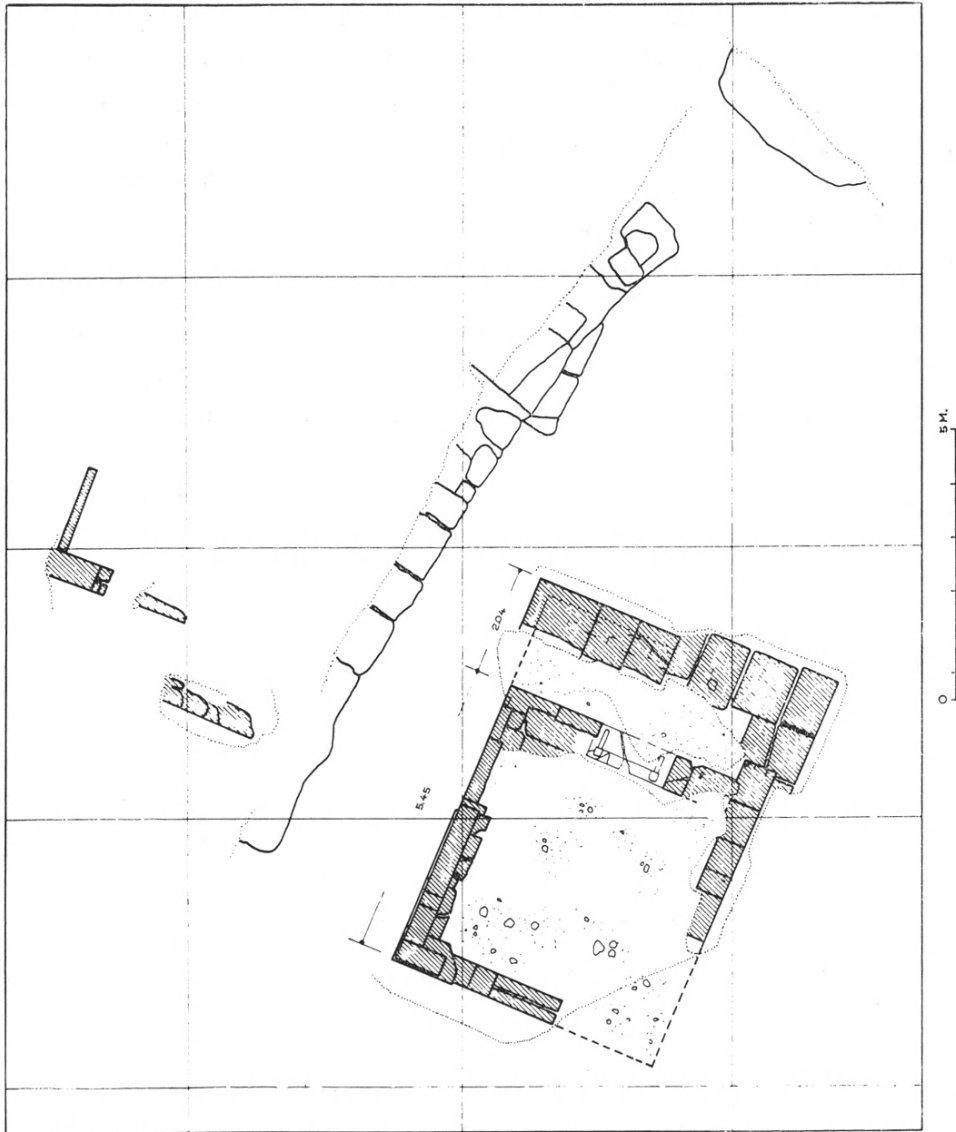
Ἡ ΝΔ γωνία τοῦ σηκοῦ εἶναι κατεστραμμένη. Στὸ μέσο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ ὑπάρχει ἀνοιγμα εἰσόδου πλ. 1.48 μ. μὲ μονολιθικὸ ἀσβεστολιθικὸ κατώφλι κατὰ χώραν. Στὸ νότιο μισὸ τοῦ προδόμου σώζονται μόνο οἱ πλάκες τῆς εὐθυντηρίας, ἐνῶ στὸ βόρειο μισὸ ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο βαθμίδες τῆς κρηπίδας (εἰκ. 27, πίν. 92α). Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ σωζόμενου τμήματος τῆς πρώτης βαθμίδας ὑπάρχει λαξευμένη ἢ ἐξῆς ἐπιγραφή (πίν. 92α):

ΘΗΡΥΛΟΣ ΕΝΙΚΑΙΘΙΔΑΣ

Ἡ ἐπιγραφή ἐκτείνεται σὲ μῆκος 1.95 μ. Ὑψ. γραμμ.: Θ=0.075, Υ=0.16 μ. Ἡ κεραία τοῦ Α γωνιῶδης, τὸ Σ μηνοειδές. Γράμματα 2ου/3ου μ.Χ. αἰ. Τὸ Ἰκαιθίδας φαίνεται κύριο ὄνομα. Τὸ θηρύλωσεν ἀμάρτυρο καὶ ἀκατανόητο. Πιθανῶς νὰ πρέπει νὰ ἀναγνωσθεῖ ὡς θυρήλωσεν (θύρα + ἡλόω), ποὺ εἶναι ἐπίσης ἀμάρτυρο, ἀλλὰ δίνει κάποιον νόημα.

Κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναῖσκου ὑπάρχει ἀνάλημμα ἀπὸ ἀκατέργαστες ἀσβεστολιθικῆς πλάκες, σωζόμενο σὲ ὕψος 2.50 μ., ποὺ συγκρατεῖ τὰ χρώματα ὑπερκείμενου ἀνδῆρου (πίν. 92β). Πάνω στὸ ἀνδρὸν διατηροῦνται λείψανα ὀρθογώνιας κατασκευῆς σὲ σχῆμα Γ, διαστ. 2.70 × 2.10 μ. (εἰκ. 27). Σὲ ἀπόσταση 9 μ. δυτικὰ τοῦ ναῖσκου σώζονται λείψανα ἄλλης ἀσφοῦς κατασκευῆς (εἰκ. 27).

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ποὺ προγραμματίζεται γιὰ τὸ ἐπόμενο ἔτος θὰ λύσει πιθανῶς τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησής καὶ τῆς ταύτισής τοῦ ναῖσκου. Τὰ κατασκευαστικὰ πάντως στοιχεῖα του δείχνουν ἐλληνιστικούς χρόνους. Ἡ θέση ἐξᾴλλου τοῦ ἱεροῦ στὴν πλαγιά τοῦ βουνοῦ καὶ ἡ παρουσία τοῦ ἀρχιτεκτονικὰ ἐνσωματωμένου ἐδράνου στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σηκοῦ γιὰ τὴν ἐναπόθεση προσφορῶν ἀποτελοῦν ἐνδείξεις χθόνιας λατρείας, ποὺ σχετίζεται μὲ θεότητα τῆς φύσης, τοῦ ζωικοῦ καὶ φυσικοῦ κόσμου. Μιὰ τέτοια θεότητα θὰ μπορούσε νὰ

Εἰκ. 27. Ὁ ναῖσκος στὴν πλαχιά τῆς Ἰωώμης.

εἶναι ἡ Λαφρία, τὴν ἐτήσια γιορτὴ τῆς ὁποίας στὴν Πάτρα περιγράφει ἀναλυτικὰ ὁ Παυσανίας (VII, 18, 11-13). Ἡ Λαφρία λατρευόταν καὶ στὴ Μεσσήνη, ἡ θέσις ὡστόσο τοῦ ἱεροῦ τῆς μὲ τὸ λατρευτικὸ τῆς ἄγαλμα, ἔργο τοῦ Διαμοφῶντος, δὲν προκύπτει σαφῶς ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Παυσανία (IV, 31,6). Ὁ ἴδιος περιηγητὴς δὲν ἀναφέρει καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Λιμνάτιδος στὸ δρόμο πρὸς τὸ ἱερὸ τοῦ Ἰθωμάτα Δία στὴν κορυφὴ τῆς Ἰθώμης.

Τυχαῖα εὐρήματα

Ἐπιγραφές

1. Στὸ βόρειο μανδρότοιχο τοῦ ἀγροῦ Π. Σιρμπόπουλου, ὅπου ἀποκαλύφθηκε ἡ πλακόστρωτη αἶθουσα μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀρτέμιδος, βρέθηκε τυχαῖα τμήμα ἀπὸ τὴ στέψη ἀσβεστολιθικοῦ βάρου ἀγάλματος, ὕψ. 0.153 μ., σῶζ. μήκ. 0.335 μ., πὺν σῶζει ἐπὶ τῆς ταινίας τοῦ μετώπου μέρος τρίστηλης ἐπιγραφῆς (ἀρ. εὐρ. 1342). Ὅπως διαπιστώθηκε, συναντᾷ μὲ τὰ δύο γνωστὰ ἐνεπίγραφα τμήματα στέψης βάρου (ἀρ. εὐρ. 144 καὶ 144α)⁴⁰. Ἡ ἐπιγραφὴ μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ τώρα ὡς ἑξῆς (πίν. 93α):

(A)

[Φί]λιππος, Ξενόφιλος Διαμοφῶντος
[τοῦ] Ξενοφίλου τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀγ[εμ]όνος
[ἀνέθ]ηκαν θεοῖς πᾶσι καὶ τᾷ πόλει

(B)

Δαμ[οφῶν, Ξενόφιλος Διαμοφῶντος τοῦ
Δαμο[φῶντος ἀνέθ]ηκαν τὸ ἄγαλμα]
τοῦ Τρ[ιόπα θεοῖς πᾶσι καὶ τᾷ πόλει]

Ὑψ. γραμμ. 0.025 μ., 1ος π.Χ. αἰ.

Οἱ ἀναθέτες Φίλιππος καὶ Ξενόφιλος τῆς πρώτης ἐπιγραφῆς καὶ Δαμοφῶν καὶ Ξενόφιλος τῆς δεύτερης ἀνήκουν στὴν τρίτη μάλλον γενιὰ τῆς οἰκογένειας τοῦ γνωστοῦ Μεσσήνιου γλύπτη τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Διαμοφῶντα⁴¹.

40. Πρβ. IG, VI, 1443, II.

41. Βλ. Ἔργον 1988, 46. Γιά τὸν ἐνεπίγραφο κίονα: ΠΑΕ 1972, 137, πίν. 115-116, ὅπου ἀναγράφεται καὶ τὸ πατρώνυμο τοῦ Διαμοφῶντος.

Οἱ πρῶτοι εἶναι ἐγγονοὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Ξενοφίλου, ἐνῶ οἱ δεῦτεροι δικοὶ του ἐγγονοί. Μὲ βάση τὸ γενεαλογικὸ δένδρο μπορεῖ κανεὶς νὰ ὀρίσει μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τόσο τὴ δράση τοῦ γενάρχη καὶ φημισμένου Μεσσήνιου γλύπτη *Δαμοφῶντα Φιλίππου* στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.⁴², ὅσο καὶ τὴ δράση τῆς τρίτης γενιᾶς γλυπτῶν(;) στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., σύμφωνα καὶ μὲ τὸν τύπο γραμμάτων τῆς παραπάνω ἐπιγραφῆς. Ὁ Δαμοφῶν Ξενοφίλου, τοῦ ὁποῦ ἡ δράση μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ, σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, περίπου στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., ἀνέθεσε τὸ ἄγαλμα τῆς γυναικας του *Θεοφάνειας Φιλωνίδα* στὸ Ἀρτεμίσιο τοῦ Ἀσκληπιείου⁴³, καθὼς καὶ τοῦ γιοῦ του Ξενοφίλου στὸ Ἀσκληπιεῖο⁴⁴. Χάλκινος ἀνδριάντας τοῦ Ξενοφίλου Δαμοφώντος εἶχε ἀνιδρυθεῖ ἐπὶ μεγάλου βάρους στὰ βόρεια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή τῆς στέψης⁴⁵ (εἰκ. 28). Οἱ διαστάσεις τοῦ βάρους αὐτοῦ ἐπιτρέπουν τὴν παρουσία περισσότερων μορφῶν ἢ ἑφίππου ἀνδριάντος μὲ ἵπποκόμον, τοῦ ὁποῦ τὸ δεξιὸ πέλμα διατηρεῖται ἐπὶ τῆς στέψης (εἰκ. 28).

Τὸ συμπληρωμένο μὲ τὸ νέο θραῦσμα (ἀρ. εὐρ. 1342) βᾶθρο ἔφερε τὰ χάλκινα πιθανῶς καὶ στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἀγάλματα τῆς ἐθνικῆς «ἡρωίδας» καὶ πρώτης μυθικῆς βασιλίσσας τῆς Μεσσηνίας Μεσσήνης μὲ τὴν προσω-

42. Ἡ περίοδος ἀκμῆς τοῦ Δαμοφώντος τοποθετεῖται γενικῶς χαμηλὰ μεταξύ 180-160 π.Χ.: P. BOL - F. ECKSTEIN, *Die Polybios Stele in Kleitor*, *Ant. Plastik* 15, 1975, 83-93. ED. LEVY - J. MARCADÉ, *BCH* 96, 1972, 986. E. MEYER, *Messene, RE*, Suppl. 15, 1978, 288. Ὁ A. RUMPF, *Der Kleine Pauly*, I, 1964, 1377 κατεβάζει τὴν περίοδο δραστηριότητος τοῦ γλύπτη πρὸ χαμηλά.

43. *ΠΑΕ* 1962, 111, πίν. 113α.

44. *ΠΑΕ* 1971, 164, εἰκ. 5: Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθεῖ ὡς ἑξῆς:

[Δαμοφῶ]ν Φίλιππον

[Δαμοφῶ]ν Ξενοφίλου

3 Φίλιπ]πον τὸν υἱὸν

[-----]φορέσαντα θεοῖς

45. *ΠΑΕ* 1972, 135-137, εἰκ. 8, πίν. 114 α-β.

νυμία Ἑγεμόνη καὶ τοῦ πατέρα της Τριόπα, μυθικοῦ βασιλιᾶ τοῦ Ἀργούς (Παυσ. IV, 31,11-12)⁴⁶. (πίν. 93α).

2. Στὸν ἀγρὸ Ἀθανασακόπουλου, ΝΑ τοῦ θεάτρου, βρέθηκε τυχαῖα ἀπὸ τὸν Κ. Κότσιαρη ἄνω τμῆμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης, σωζ. ὕψ. 0.20 μ., μήκ. 0.36 μ., πλάχ. 0.16 μ., ποὺ φέρει στὴν ἀδρὰ ἐργασμένη πρόσθια ἐπιφάνεια τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή (ἀρ. εὐρ. 1346) (πίν. 93β):

Ἀφροδεσίου

Τὸ Ε καὶ τὸ Σ μνηοειδῆ. Τὸ ΟΥ ἀποδίδεται μάλλον μεῖ ligatura 3ος/4ος μ.Χ. αἰ. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν πρόκειται γιὰ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή μεῖ κύριο ὄνομα σὲ γενικὴ ἢ ὄρο τοῦ μαρτυρημένου ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης (Παυσ. IV, 31,6).

Γλυπτά

Στὸ προαύλιο τοῦ Δημ. Σχολείου Μαυροματίου βρέθηκε τυχαῖα ἀπὸ τὸν Κ. Β. Κότσιαρη μαρμάρينو κεφάλι γυναικείας μορφῆς ἔντονα διαβρωμένο καὶ ἑλλιπὲς κατὰ μεγάλο μέρος τῆς δεξιᾶς παρεῖας καὶ τοῦ κρανίου, ἀρ. εὐρ. 1337, ὕψ. 12.5 μ. (πίν. 90δ). Πιθανῶς ἀπὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Στὴν περιοχὴ τῶν extra muros νεκροταφείων τῆς πόλεως (θέση «Χαλιᾶς» Ἀρσινόης, ἀγρὸς Κ. Ντόκου) βρέθηκε μαρμάρينو θραῦσμα ἀπὸ τὸ κεφάλι ἀγάλματος πολεμιστῆ, ποὺ φορεῖ κράνος, ἀρ. εὐρ. 1333, ὕψ. 0.26 μ. (πίν. 94δ). Ἀνήκει πιθανῶς σὲ ἐπιτύμβια στήλη πολεμιστῆ.

Στὸν ἀγρὸ τοῦ Π. Μπαλόπουλου σὲ σύγχρονο μανδρότοιχο βρέθηκε θραῦσμα ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ ἄνω γωνία μαρμαρίνης πλάκας τραπεζοφόρου. Σῶζει τὸν κορμὸ γυμνῆς ἀνδρικῆς γενειοφόρου μορφῆς ποὺ φέρει στοὺς ὤμους ζῶο (πίν. 94α-γ). Στὴ δεξιὰ πλάγια ὀψη (πίν. 94γ) διακρίνεται οὐρά, ποὺ χαρ-

46. Πρβ. ΠΑΕ 1987, 86. Τὴν ἐπωνυμία Ἑγεμῶν φέρει ἡ Ἀρτεμις στὴν Καλυδῶνα: IG, XI, 1, 413-414, στὴν Ἐπίδαυρο: Ἔργον 1987, 96, πίν. 116, καὶ στὴ Λυκόσουρα: ΠΑΥΣ. VIII, 37,1.

κτηρίζει τὴ μορφή ὡς σάτυρο. Στὴν πλάκα τοῦ τραπεζοφόρου διακρίνονται ἀνάγλυφα φυτικά θέματα, ὅπως φύλλα ἀμπέλου (πίν. 94γ) καὶ ἔλικες (πίν. 94β). Λόγω τῆς ἔντονης φθορᾶς καὶ τῶν ἀποκρούσεων, ἡ χρονολόγηση εἶναι ἀβέβαιη. Ὁ τύπος ὡστόσο τοῦ τραπεζοφόρου, τὸ θέμα τοῦ φέροντος σατύρου καὶ τὰ τεχνοτροπικά στοιχεῖα (ἔντονη μυϊκὴ διάπλαση, κίνηση οὐρᾶς, στάση ζώου) μαρτυροῦν ὕστερους ἐλληνιστικούς χρόνους (1ος π.Χ. αἰ.).

Νομίσματα*

Διακόσια ἐβδομήντα ἓνα χάλκινα καὶ τέσσερα ἀργυρὰ νομίσματα βρέθηκαν φέτος στὴ Μεσσήνη. Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς, ἑκατὸν ἐξήντα ὀκτὼ προέρχονται ἀπὸ τὸ Βαλανεῖο συμπεριλαμβανομένου καὶ ἐνὸς θησαυροῦ ἐβδομήντα τεσσάρων νομισμάτων ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τῆς αἵθουσας 11 (βλ. παραπάνω σελ. 86). Τὰ ὑπόλοιπα κατανέμονται ὡς ἐξῆς: Ἐξὶ ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, δεκατρία ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς ΥΡ στοᾶς, εἴκοσι δύο ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐπίχωση (μέσα 2ου π.Χ. αἰ.) τοῦ Σ5 (βλ. παραπάνω σελ. 76), ἐννέα ἀπὸ τὶς διαταραγμένες νεώτερες ἐπιχώσεις τοῦ κρηναίου οἰκοδομήματος καὶ πενήντα ἑπτὰ ἀπὸ περισυλλογὰς καὶ παραδόσεις. Καλύπτουν σὲ γενικὲς γραμμὲς δύο χρονικὲς περιόδους πού ἀντιστοιχοῦν μὲ τὶς δύο ἐποχὰς ἀκμῆς καὶ οἰκοδομικῆς δραστηριότητος τῆς πόλεως, τὴν κλασικὴ / ἐλληνιστικὴ (4ος - 1ος π.Χ. αἰ.) καὶ τὴν ὕστερη ρωμαϊκὴ (2ος - 4ος μ.Χ. αἰ.).

* *Addenda καὶ Corrigenda* στὰ ΠΑΕ 1988, σελ. 74-78 (Νομίσματα).

Ἀριθ.	4	RIC I, σ. 126, 80, πιν. 16 — ἀντὶ RIC
»	9	RIC V, 1, σ. 181, 565 — ἀντὶ RICVI
»	10	RIC V, 1, σ. 155, 280
»	11	119 (1.II.01) Κωνσταντίνου Α' ὡς αὐγούστου, 313 μ.Χ. RIC VII, σ. 299, 27 — ἀντὶ 11.113 (1.II.01) Κωνσταντίνου Α' ὡς αὐγούστου.
»	15	Τζαμαλῆς, 80. Φ.61 — ἀντὶ Τζαμαλῆς, 80, 9.61.
»	26	Πάλης Κεφαλληνίας — ἀντὶ Πόλεως Κεφαλληνίας.
»	37	Γαλλινοῦ 267 μ.Χ. RIC V, 1, σ. 184, 606 — ἀντὶ Κλαύδιου Γοτθικοῦ 268 - 270 μ.Χ. RIC.
»	39	Warren 1, ὁμ. 4 — ἀντὶ Warren 4.
»	42	RIC VI, σ. 531, 16 — ἀντὶ RIC VI.
»	49	Amandry, 227, ἐκδ. 24 — ἀντὶ Amandry 227, πίν. 24.

Τὰ ἀριθ. 15 καὶ 36 εἶναι ἀσημένια.

Ἰδιαίτερη ἀρχαιολογικὴ ἀξία παρουσιάζουν τὰ νομίσματα τοῦ Βαλανείου, ποὺ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα φωτίζουν ὀρισμένες πλευρὲς τῆς οἰκοδομικῆς ἱστορίας τοῦ οἰκοδομήματος καὶ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διακρίνουμε πρὸς τὸ παρὸν μιὰ πρώτη φάση τοῦ 4ου / 3ου π.Χ. αἰ. (ἀρχικῆς κατασκευῆς) καὶ μιὰ δεύτερη φάση μετασκευῶν τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. Τὸ ἴδιο διαφωτιστικὰ εἶναι καὶ τὰ νομίσματα τοῦ Σ5, ποὺ βοηθοῦν νὰ χρονολογηθεῖ ἡ ἐπίχωση τῆς ὑπερύψωσης τοῦ δαπέδου πίσω ἀπὸ τὸν οἶκο Η καὶ μπροστὰ στὴ ΒΔ κρυπτὴ ἐπικαμπὴ κλίμακα τοῦ Ὁδείου στὰ μέσα ἢ στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.

Ἐνα μόνον νόμισμα ἀπὸ τὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ καὶ τρία ἀπὸ τὰ παραδοθέντα χρονολογοῦνται στὰ πρώιμα βυζαντινὰ χρόνια (5ος-7ος μ.Χ. αἰ.) καὶ πρέπει νὰ σχετίζονται μὲ διάσπαρτα μέχρι στιγμῆς μέλη μιᾶς ἢ περισσότερων παλαιο-χριστιανικῶν βασιλικῶν. Μεταξὺ τῶν παραδοθέντων περιλαμβάνεται ἕνα βυζαντινὸ (11ου αἰ.), ποὺ σχετίζεται μὲ τὶς βυζαντινὲς ἐκκλησίες στὰ νότια τοῦ χωριοῦ, καθὼς καὶ τέσσερα νομίσματα Ἐνετοκρατίας. Τὰ νεώτερα καλύπτουν τὸν 17ο - 20ὸ αἰῶνα καὶ σχετίζονται μὲ τὸ νεώτερο οἰκισμὸ τοῦ Μαυροματίου γύρω στὴν πηγὴ, καθὼς καὶ μὲ τὴν περίοδο τῶν περιηγητῶν καὶ τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν τοῦ Θ. Σοφούλη καὶ τοῦ Γ. Οἰκονόμου.

Ἡ ταύτιση καὶ ὁ προκαταρκτικὸς κατάλογος ποὺ ἀκολουθεῖ ὀφείλεται στὸν τακτικὸ συνεργάτη ἀρχαιολόγο Κλεάνθη Σιδηρόπουλο. Στὸν κατάλογο δὲν περιλαμβάνονται ὅσα νομίσματα, λόγω τῆς προχωρημένης διάβρωσης, παραμένουν πρὸς τὸ παρὸν ἀδιάγνωστα:

Βαλανεῖο (XVI/2 E)

1. 406	18/8	Λακεδαιμονίων(;), 48-40 π.Χ. Grunauer, ὁμ. XIV.
2. 418	2.01 28/8	Κορίνθου ὡς ρωμαϊκῆς ἀποικίας, β' μισὸ 1ου π.Χ., Amandry, σειρὰ I (;) σ. 120.
3. 419	2.01 28/8	Μεσσήνης, αὐτοκρ. χρόνοι, SNG Cop. 527.
4. 420	2.01 28/8	Κορίνθου ὡς ρωμαϊκῆς ἀποικίας, 2ος μ.Χ.
5. 417	2.01 28/8	Λακεδαιμονίων ἐπὶ Γαλιηνοῦ, 260-268 μ.Χ., πρβ. BMC Pel. σ. 131, 87.
6. 425	2β.01 30/8	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 512.
7. 426	2β.01 30/8	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 522.

8. 422 2β.01 28/8 Μεσσήνης(;), 280-146 π.Χ., SNG Cop., 508-18.
9. 423 2β.01 28/8 Μεσσήνης(;), 280-146 π.Χ., παραλλαγή ὁπισθ. SNG Cop., 522.
10. 421 2β.01 28/8 Κορίνθου ὡς ρωμαϊκῆς ἀποικίας(;).
11. 402 3.02 17/8 Κορίνθου, 4ος-3ος π.Χ., SNG Cop., 169-84.
12. 403 3.03 17/8 Ἄργους ἐπὶ Σεπτιμίου Σεβήρου, 192-211 μ.Χ., πρβ. SNG Cop., 97.
13. 322 7.01 10/8 Κορίνθου, 4ος-3ος π.Χ., SNG Cop., 169-84.
14. *407 7.03 21/8 Ἄργους, 350-228 π.Χ., BMC Pel. σ. 143, 93.
15. 328 8.01 11/8 Θουρίας, 220-182 π.Χ., BMC Pel. σ. 119, 1 πίν. XXIII, 23.
16. 326 9.01 16/8 Κορίνθου, 4ος-3ος π.Χ., SNG Cop., 169-84.
17. 320 9.01 10/8 Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας (κοπή Κορώνης), α' μισό 2ου π.Χ. αἰ., Clerk, σ. 31, 107.
18. 321 9.01 10/8 Μεσσήνης (μὲ 2 ὑστερόσημα), μετὰ τὸ 30 π.Χ. Γιὰ τὸν τύπο SNG Cop., 508-18.
19. 400 9.02 17/8 Κορίνθου, 4ος-3ος π.Χ., SNG Cop., 169-84.
20. 324 10.01 11/8 Δυρραχίου, 3ος-1ος π.Χ., SNG Cop., 507.
21. 325 10.01 11/8 Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας, α' μισό 2ου π.Χ. αἰ., Cop. 325 κέ.
22. 311 10.01 8/8 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 511.
23. 310 10.01 8/8 Μεσσήνης (μὲ δύο ὑστερόσημα), μετὰ τὸ 30 π.Χ. Γιὰ τὸν τύπο SNG Cop., 518.
24. 399 10.01. 17/8 Μεσσήνης (μὲ δύο ὑστερόσημα), 280-146 π.Χ. Γιὰ τὸν τύπο SNG Cop., 516.
25. 323 10.01 11/8 Πτολεμαίου Γ', 246-221 π.Χ. Σβορῶνος, σ. 155, πίν. XXX, 8.
26. 313 10.01 8/8 Σικυώνας, 196-150 π.Χ., Warren 2, σ. 2α.
27. 309 10.01 8/8 Ἀχαϊκῆς Συμπολ. (κοπή Μεσσήνης), 191-146 π.Χ., SNG Cop., 351.
28. 308 10.01 8/8 Σικυώνας ἐλληνιστικό.
29. 314 10.01 8/8 Μεσσήνης, αὐτοκρ. χρόνοι. Παραλλαγή: SNG Cop., 527.
30. 334 11.01 17/8 Κορίνθου, 4ος-3ος π.Χ., SNG Cop., 169-84.

31. 343. 11.01. 17/8. Κορίνθου, 4ος-3ος π.Χ., Edwards, Corinth. σ. 15 (Δ-αμφ.).
32. 352 11.01 17/8 Κορίνθου, 4ος-3ος π.Χ., SNG. Cop., 169-84.
33. 379 11.01 17/8 Κορίνθου, 4ος-3ος π.Χ., SNG Cop., 169-84.
34. 337 11.01 17/8 Ἀργους, 4ος-3ος π.Χ., SNG Cop., 64.
35. 392 11.01 17/8 Ἀθήνας, 330-322 π.Χ., Kroll. Essays Thomson, τύπ. B/D.
36. 349 11.01 17/8 Θήβας, 315-288 π.Χ., SNG. Cop., 373-4.
37. 269 11.01 3/8 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 511
38. 317 11.01 8/8 Μεσσήνης (;), 280-146 π.Χ., πρβ. SNG Cop., 522.
39. 339 11.01 17/8 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 523.
40. 342 11.01 17/8 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 511.
41. 346 11.01 17/8 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 522.
42. 355 11.01 17/8 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 523-4.
43. 361 11.01 17/8 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 523.
44. 375 11.01 17/8 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 526.
45. 384 11.01 17/8 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., BMC σ. 114, 28.
46. 391 11.01 17/8 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 522.
47. 394 11.01 17/8 Μεσσήνης, SNG Cop., 526.
48. 353 11.01 17/8 Πτολεμαίου Γ', 246-221 π.Χ. Σβορώνος, σ. 155, 1000, πρβ. πίν. XXX, 8.
49. 335 11.01 17/8 Ἡραίας (;), 240-146 π.Χ., BMC σ. 183, πίν. XXIV, 17.
50. 348 11.01 17/8 Μεγαλόπολης, 234-146 π.Χ., πρβ. SNG Cop., 260.
51. 333 11.01 17/8 Ἀργους, 228-146 π.Χ., SNG Cop., 81/82.
52. 371 11.01 17/8 Ἀθήνας, 200-86 π.Χ., Hesp. 1976, σ. 7, τύπος 12.
53. 380 11.91 17/8 Ἀθήνας, 200-86 π.Χ., Hesp. 1976, σ. 7 τύπος 14.
54. 336 11.01 17/8 Γόρτυνας Κρητικῆς, 221-200 π.Χ., NC 1971, σ. 44, τύπου h., πίν. 14,3.

55. 341 11.01 17/8 Σικυώνας, 196-150 π.Χ., Warren 2, σ. 7, ὁμ. 8A, 9, πίν. 1.
56. 350 11.01 17/8 Σικυώνας, 196-150 π.Χ., Warren 2, σ. 6 κέ., ὁμ. A8.
57. 386 11.01 17/8 Σικυώνας, 196-150 π.Χ., Warren 2, ὁμ. 8.
58. 364 11.01 17/8 Σικυώνας, 196-146 π.Χ., Warren 2, ὁμ. 8 ἢ 10.
59. 345 11.01 17/8 Σικυώνας, 196-146 π.Χ., Warren 2, ὁμ. 8 ἢ 10.
60. 316 11.01 8/8 Λακεδαιμονίων, 48-35 π.Χ. Grunauer, gr. XV, πίν. 9-10
61. 369 11.01 17/8 Ἀββαῖτων Φρυγίας, 2ος-1ος π.Χ., SNG Cop., 3
62. 372 11.01 17/8 Κοινοῦ Θεσσαλῶν, 196-1ο αἰ. π.Χ., SNG Cop., 312.
63. 362 11.01 17/8 Χίου, 190-84 π.Χ. πρβ. SNG Cop., 1611-18.
64. 338 11.01 17/8 Κοινοῦ Λυκίων, κοπή Μυρῶν, 100-31 π.Χ. Troxell, σ. 103, ἀρ. 79.
65. 368 11.01 17/8 Ἀθήνας, 150-140 π.Χ., Hesp. 1976, σ. 7, τύπος 14, πίν. 4, 80.
66. 387 11.01 17/8 Κοινοῦ Λυκίων, 168-43 π.Χ., γιὰ τύπο SNG Cop., 46.
67. 393 11.01 17/8 Κοινοῦ Λυκίων, 168-43 π.Χ., γιὰ τύπο SNG Cop., 46.
68. 396 11.01 17/8 Σικυώνας, 160-146 π.Χ., Warren, 2, σ. 14, ὁμ. 10.
69. 347 11.01 17/8 Ἡλιδας, 146-43 π.Χ., SNG Cop., 444/446.
70. 366 11.01 17/8 Θεσπιῶν, 146-27 π.Χ., SNG Cop., 406.
71. 344 11.01 17/8 Πτολεμαίου ΙΓ', 80-51 π.Χ., Σβορώνος, σ. 304, 1845, πίν. LXI, 30 κέ.
72. 357 11.01 17/8 »
73. 358 11.01 17/8 »
74. 383 11.01 17/8 Ἀζγινας 400-300 π.Χ. SNG Cop., 539.
75. 397 11.01 17/8 Ἀργους (;), ἐλληνιστικό.
76. 378 11.01 17/8 Κορίνθου ὡς ρωμ. ἀποικίας, 42/41 π.Χ. Aman-dry, σειρὰ III, σ. 128, πίν. IV, d.

77. 398 11.01 17/8 Μολύβδινο «σύμβολο» με παράσταση Σατύρου (;).
78. 260 12.01 1/8 Ἀργούς, 4ος-2ος αἰ. π.Χ., SNG Cop., 62.
79. 263 12.01 2/8 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., BMC Pol.σ. 111, 28.
80. 259 12.01 1/8 Ἀθήνας (;), 200-180 π.Χ. (;), Hesp. 1976, τύπος 2.
81. 295 12.05 8/8 Κορίνθου, 4ος-3ος π.Χ., SNG Cop., 169-84.
82. 302 12.05 8/8 Κορίνθου, 4ος-3ος π.Χ., SNG Cop., 169-84.
83. 303 12.05 8/8 Κορίνθου, 4ος-3ος π.Χ., SNG Cop., 169-84.
84. 304 12.05 8/8 Κορίνθου, 4ος-3ος π.Χ., SNG Cop., 169-94.
85. 306 12.05 8/8 Κορίνθου, 4ος-3ος π.Χ., SNG Cop., 169-84.
86. 307 12.05 8/8 Κορίνθου (;), 4ος-3ος π.Χ., SNG Cop., 169-84.
87. 298 12.05 8/8 Ἀργούς, 4ος-3ος π.Χ., SNG Cop., 62-64.
88. 291 12.05 8/8 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 524.
89. 258 13.01 1/8 Μεσσήνης με ὑστερόσημο, μετὰ τὸ 146 π.Χ. Για τὸν τύπο SNG Cop., 508-18.
90. 416 17.01 29/8 Λακεδαιμονίων, 2ος-1ος π.Χ., πρβ. SNG Cop., 590.
91. 427 17.01 31/8 Σικυώνας, 196-150 π.Χ., Warren 2, σ. 8, ὁμ. 8A, 16α, πίν. 1.
92. 415 17.01 29/8 Ἡλιδας (;) ἐλληνιστικό.
93. 409 18β.01 22/8 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., παραλλαγή SNG Cop., 522.
94. 408 18β.01 21/8 Κοινοῦ Λυκίων, 100-31 π.Χ. Πρβ. Troxell, σ. 99 κέ.
95. 410 18β.02 22/8 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 515.

Σηκὸς ναοῦ (XVI/2z)

96. 232 ἐπιφανειακὸ 25/72 Ὀνούμμιο, Ἰουστίνου Α' (;), 6ος μ.Χ. αἰ.
97. 246 2.01 19/8 Διαδόχων Κων/νου Α', β' μισθὸ 4ου μ.Χ.
98. 245 2.01 18/8 Θεοδοσίου Α' ἢ διαδόχων, 383-423 μ.Χ.
Πρβ. γιὰ τύπο LRBC II, 811.
99. 234 οἶκος Ἡρακλῆ 24/8 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 516.

Ὑστερορωμαϊκὴ στοὰ (XVI/2A)

100. 428 A.01 18/7 Γεωργίου Α' (διώβολο), 1882. Divo, 60c.
 101. 436 A.07 2/8 Ἡλιδας. 271-191 π.Χ., SNG Cop., 433.
 102. 430 8.02 21/7 Κων/νου Α' ὡς ἀγούστου, 330-35 μ.Χ., LRBC I, 835/840.
 103. 440 2.02 17/8 Ὑῖων Κων/νου Α' ὡς καισάρων, 335-37 μ.Χ., πρβ. LRBC I, 1028.
 104. 438 2.02 17/8 Κων/νου Β' ὡς ἀγούστου, 355-60 μ.Χ., LRBC II, 936.
 105. 439 2.02 17/8 Διαδόχων Κων/νου Α', β' μισὸ 4ου μ.Χ. αἰ.

Σεβαστεῖο (XVI/2Σ5)

106. 449 Σ5.Δ.01 3/8 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 516.
 107. 446 Σ5.Δ.01 1/8 Μ. Αὐρηλίου (;), 161-180 μ.Χ.
 108. *455 Σ5.Δ.02 9/8 Τριώβολο ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας, 150-146 π.Χ., Hesp. 1939, σ. 136, 251.
 109. *450 Σ5.Δ.02 7/8 Ἀθηναϊκὸ τετράδραχμο, 188/87 π.Χ. ἢ 170 π.Χ. Τύπος Thomson σ. 45, 37α, πίν. 5-6. Morkholm, MN 99, 1984.
 110. 459 Σ5.2.02 10/8 Ἡλιδας, 146-43 π.Χ., SNG Cop., 442.
 111. 462 Σ5.3.01 18/8 Μεσσήνης, ἐλληνιστικό.
 112. 458 Σ5.3.02 10/8 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 513.
 113. 454 Σ5.Δ.02 4/8 Μεσσήνης 150 π.Χ., SNG Cop., 516.

Κρηναῖο οἰκοδόμημα

114. 454 Σ5.Δ.02 Λακεδαιμονίων 48-40 π.Χ., SNG Cop., 591. Grunauer, τύπ. XIII.
 115. 236 Γ.01 11/8 Γορδιανοῦ Γ', 243-244 μ.Χ., RIC IV, 3: σ. 52, 334.
 116. 239 Γ.01 19/8 Κων/νου Α' ἢ διαδόχων του, 335-41 μ.Χ., πρβ. LRBC. I, 1053.

117. 242 Γ.02 22/8 Μεσσήνης, 280-146. π.Χ., SNG Cop., 516.
 118. 238 Γ.02 18/8 Φαυστίνα πρεσβύτερης, 138-141 μ.Χ., RIC III, σ. 160, 1088.

Περὶ συλλογῆς - παραδόσεις

119. 1610 Μούσγα 1987 Κυρηναικῆς, 300-277 π.Χ., BMC σ. 64, 329, p. XXVI, 23.
 120. 1600 Μούσγα 1987 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 515.
 121. 1620 Μούσγα 1987 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 516.
 122. 1640 Μούσγα 1965 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 521.
 123. 170 (ἄνευ) 1970 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 520-21.
 124. 176 XVI 1970 Μεσσήνης, 280-146. π.Χ., SNG Cop., 508-18.
 125. 177 XVI. 1970 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 511.
 126. 178 XVI 1970 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., παραλλαγή ὀπισθ. SNG Cop., 516.
 127. 198 (ἄνευ) Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 520-21.
 128. 257 π.θ. Καταρράχι 1988 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 510.
 129. 169 (ἄνευ) 1970 Μεσσήνης (;) (μὲ ὑστερόσημο).
 130. *1630 Μούσγα 1987 Τριώβολο Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας α' μισθό 2ου π.Χ. αἰ. SNG Cop., 252 (κοπὴ Πατρῶν).
 131. 191 (ἄνευ) 1987 Χίου. 190-84 π.Χ., SNG Cop., 1611-18.
 132. 185 XVI 1970 Ἡλιδας (;), ἐλληνιστικό.
 133. 247 (ἄνευ) Μεσσήνης (;), ἐλληνιστικό.
 134. 248 (ἄνευ) Λακεδαιμονίων (;), ἐλληνιστικό.
 135. 249 (ἄνευ) Τεγέας, μετὰ τὸ 146 π.Χ. BMC σ. 202, 20, πίν. 1. XXXVII, 19.
 136. 172 XVI 1970 Τραϊανοῦ, 116-117 μ.Χ. CREB III, σ. 222, 1043 π. 42, 10.
 137. 192 XVI 1970 Ἑλληνικὴ κοπὴ ἐπὶ Καρακάλλα (;), 211-218 μ.Χ.
 138. 167 (ἄνευ) 1970 Γαλλιανοῦ, 267 μ.Χ., RIC V, 1 σ. 185, 609.
 139. 173 XVI 1970 Ἰουστίνου Β', 570/71 μ.Χ., MIB II, 46.

140. 182 XVI 1970 Κων/ντίου Β' ἢ Κώνσταντος 346-361 μ.Χ.
πρβ. γιά τύπο LRBC II, 674.
141. 188 XVI 1970 Θεοδοσίου Α', 383-92 μ.Χ., LRBC II, 2569.
142. 189 XVI (ἄνευ) «Βαρβαρική» ἀπομίμηση, 5ος μ.Χ.
143. 187 XVI 1970 Δεκανόμμιο, 6ος-7ος μ.Χ.
144. 166 (ἄνευ) 1970 Ἀνώνυμη φόλλις, 11ος αι. μ.Χ. DOC III, σει-
ρά G (;).
145. 186 XVI 1970 Βενετικὸ τορνεζέλλι, 1342-1457, Τζαμαλή, σ.
99-100.
146. 183 XVI 1970 Βενετικὸ τορνεζέλλι (Μ. Στένο (?), 1400-1413.
Τζαμαλή, σ. 100, Β 10.
147. 191 XVI 1970 Βενετικὸ τορνεζέλλι, 1462-1556, Τζαμαλή, σ.
100-101.
148. 184 XVI 1970 —/— (Λ. Λορεντάν;), 1507-1521, Τζαμαλή, σ.
101, Β 15/16.
149. 200 (ἄνευ) 1962 Βενετικὴ Γαζέττα, 1686, Papadopoli III, σ.
938.
150. 174 X. Ζερμίσια 1970 Ἰονικοῦ κράτους, 1820, Νομ. Χρον. 4 (1976),
σ. 83.
151. 256 (ἄνευ) Κρητικῆς πολιτείας, 1900, Divo, 136.
152. 203 (ἄνευ) 1962 Σέντ Η.Π.Α., 1948.
153. 199 (ἄνευ) 1962 Μετάλλιο τῶν Lloyd's, Νεωτερικόν.

Μὲ ἀστερίσκο δηλώνονται τὰ ἀργυρά.

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ*

(Πίν. 95 - 96)

Σχεδόν ολόκληρη αποκαλύφθηκε η δυτική στοά της αγοράς των Αιτωλῶν (διαστ. 164.40×13.60 μ.) (πίν. 95α). Ἀσκαπτος παραμένει ὁ ὀπίσθιος τοῖχος πού εἶχε ἀντηρίδες καί ἦταν ἀναλημματικός. Εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ ὀρθογωνισμένες λιθοπλίνθους καί σώζεται μόνο κατὰ τὸ κατώτερό του μέρος πού φθάνει στὸ ἐπίπεδο περίπου τοῦ στυλοβάτη. Ὁ στυλοβάτης τῆς κιονοστοιχίας τῆς πρόσοψης ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ σειρὰ λιθοπλίνθων ἀμέσως ὑπὲρ τὴν εὐθυνηρία. Φέρει ὡς προετοιμασία κυκλωτερὴ ρηχὰ βαθύσματα διαμ. 1.07 μ. γιὰ τὴν τοποθέτηση βάσεων ἢ ἄλλων προστατευτικῶν μελῶν τῶν κιόνων. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ θὰ ἦταν ξύλινα. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν μετακιονίων διαστημάτων, μήκους 1.35 μ., χωρὶς νὰ ἐξέχει, εἶναι ἄπεργη, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ καί σὲ ἄλλα κτίρια τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, π.χ. τὸν ναὸ τοῦ Διὸς στὸν Στρατό, τὸν ναὸ στὸ Μολύκρειο τῆς Αἰτωλίας¹. Οἱ βάσεις τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, τῶν ὁποίων ἡ σειρὰ ἀπέχει ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ ἄκρο τοῦ στυλοβάτη τῆς πρόσοψης 6.30 μ., εἶναι ἀραιότερα τοποθετημένες (μετακιόνιο διάστημα 2.50 μ.). Ἀποτελοῦνται συνήθως ἀπὸ δύο στρώσεις δύο πλακοειδῶν λίθων ἀδρῶς ὀρθογωνισμένων. Ἡ ἀνώτερη σειρὰ φέρει προετοιμασία γιὰ τὴν ἔδραση τῆς ξύλινης βάσης. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῶν λίθινων αὐτῶν βάσεων δὲν βρίσκεται στὸ ἴδιο ὕψος, καί εἶναι πιθανὸ ὅτι ἀπὸ ὀρισμένες βάσεις λείπουν οἱ ἀνώτερες πλάκες. Φαίνεται ὅτι ἐκτὸς τοῦ στυλοβάτη, τῶν βάσεων τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας καί τοῦ κατώτερου μέρους τοῦ ὀπίσθιου καί τῶν πλάγιων τοίχων, ἡ στοά θὰ ἦταν κτισμένη μὲ ὠμές πλίνθους. Λιθόστρωτο δάπεδο δὲν διαπιστώθηκε. Ἡ πρόσοψη εἶχε ἐξήντα κίονες καί ἡ ἐσω-

* Στὴν ἀνασκαφὴ ἐργάστηκαν ἡ ἀρχαιολόγος Ἀγγελικὴ Βοζίκη καί οἱ φοιτητὲς Βασιλικὴ Νούλα καί Μαυροειδῆς Μαυροειδόπουλος.

1. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΔ 8, 1923, 6, εἰκ. 2. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, ΑΔ 9, 1924-25, 59, εἰκ. 6.

τερική σειρά ήταν αραιόστυλος και άπετελεῖτο ἀπὸ σαράντα τέσσερις κίονες. Ἡ πρόσθια κιονοστοιχία δὲν ἔφθανε ἕως τὰ ἄκρα, ὁ στυλοβάτης διακόπτεται, οἱ στενοὶ πλάγιοι τοῖχοι στρέφουν καὶ συνεχίζονται στὴν πρόσοψη ἕως 7 μ. περίπου, ὅπως συχνὰ συμβαίνει σὲ στοᾶς τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας (Κασσώπη, Μολύκρειο, Νέα Πλευρών)². Ἀλλὰ μόνο στὸ βόρειο ἄκρο ὑπῆρχε κλειστὸ δωμάτιο ποὺ ἄλλωστε εἶναι ἀρχιτεκτονικὸ σχῆμα σπάνιο³. Κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ νότιου τοίχου βρέθηκαν ὑπόλοιπα ὑποδομῆς κτιστοῦ ἐδράνου (πίν. 95β) στὴν ὁποία εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ τεμάχια ἀσβεστολιθικοῦ δωρικοῦ διαζώματος μὲ τρίγλυφα, προφανῶς τῆς Ἰδίας στοᾶς πρὶν καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν Φίλιππο V (218 ἢ καὶ 206 π.Χ.). Τὰ ἐρείπια ποὺ ἀποκαλύφθηκαν ἀνήκουν στὴ δεύτερη οἰκοδομικὴ τῆς φάσης. Ὁ ἀγωγὸς κατὰ μῆκος τῆς στοᾶς, κατὰ διαστήματα καλυμμένος, ἀποχέτευε τὰ νερά ὅλης τῆς πλατείας.

Στὸ μέσο περίπου τῆς στοᾶς ἀποκαλύφθηκε μικρὸ μεταγενέστερο κτίσμα (8.60×5.50 μ.) ποὺ ἐδράζεται καὶ ἐπάνω στὶς βάσεις τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (πίν. 96α). Στὴν ἴδια περιοχὴ ἤλθε στὸ φῶς τὸ κατώτερο μέρος καμπύλου τοίχου ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους, μήκους 14.30 μ. καὶ πάχους ἕως 0.40 μ. περίπου, ποὺ ἀνήκει σὲ κατασκευὴ (περίβολο;) παλαιότερη τῆς στοᾶς (πίν. 96β). Συνέχεται ἐν μέρει πρὸς στρώση ἀκανόνιστων λίθων. Κινητὰ εὐρήματα ἔλειπαν ἢ χρονολόγηση τοῦ τοίχου εἶναι γιὰ τὴν ὥρα ἀνεξακρίβωτη.

Τὰ ὑπόλοιπα λιθοστρώτων στὴν ἴδια περιοχὴ φαίνεται ὅτι ἀνήκουν σὲ νεώτερες κατασκευές. Κατὰ τὴν περίοδο αὕτῃ ἄρχισε καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τῆς μεγαλύτερης ἀνατολικῆς στοᾶς τῆς ἀγορᾶς, τῆς ὁποίας ἀποκαλύφθηκε ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ ὀπίσθιου τοίχου τῆς.

Γ. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

2. J. J. COULTON, *The Architectural Development of the Greek Stoa* (1976) 81, σημ. 4. W. HÜPFNER καὶ E. L. SCHWANDNER, *Haus und Stadt in Klassischen Griechenland* (1986) εἰκ. 82.

3. Πλάγιο δωμάτιο καὶ στὰ δύο ἄκρα ὑπάρχει στὴ στοὰ τοῦ Ὀρωποῦ, στὴ στοὰ τῆς κοιλάδας τῶν Μουσῶν καὶ σὲ μικρὴ ἀγροτικὴ στοὰ στὸ Γραμμένο Ἰωναννίων COULTON, ὁ.π. εἰκ. 22, 1. I. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 27, 1972, 32, 448.

7. ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΑΚΡΑΪΦΙΑΣ

(Πίν. 97-105)

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία¹, ἀπὸ ἐφέτος καὶ γιὰ μιὰ πενταετία, ἀνέλαβε τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ μεγάλου νεκροταφείου τῆς Ἀκραϊφίας², τὸ ὁποῖο καλύπτει τὴ μακρὰ περίοδο, ἀπὸ τοῦ τέλους τῶν πρωτογεωμετρικῶν μέχρι τῶν μέσων ἐλληνιστικῶν χρόνων. Στὰ βαθύτατα στρώματα τοῦ νεκροταφείου καὶ στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς Ἐθνικῆς Ὀδοῦ Ἀθηνῶν - Λαμίας, ἀποκαλύφθηκαν προσέτι δύο κτιστοὶ τάφοι (ΠΑΠ / 1977 τ. 141 καὶ 183), οἱ ὁποῖοι περιεῖχαν δύο ἀγγεῖα τῶν μέσων νεολιθικῶν χρόνων (πίν. 97α)³, αὐτοὶ ὅμως οἱ τάφοι καμιὰ σχέση δὲν ἔχουν μὲ τὸ ἱστορικῶν χρόνων νεκροταφεῖο τῆς Ἀκραϊφίας· ἀναφέρονται γιὰ τὴν Ἱστορία τοῦ χώρου καὶ γιὰ τὴ γενικότερη τοπογραφία τῆς Βοιωτίας⁴.

1. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας καὶ ἰδιαίτερώς τὸν Πρόεδρο καὶ τὸν Γεν. Γραμματέα τῆς κυρίου Γεώργιου Δοντῆν καὶ Βασίλειον Πετράκον γιὰ τὴν εὐμενίαν, γιὰ τὴν ἀνασκαφὴν, ἀπόφασή τους.

2. Ἀρχαιολογικὸς χάρτης τῆς εὐρύτερης περιοχῆς ἐν P. GUILLON, *Les trepieds du Ptoion* (1943) τόμ. 2 πίν. V. Γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς πόλεως καὶ τῶν ὡς τὸ 1973 ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν βλ. προσφάτως ΑΓΓ. Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Τὸ κεραμεικὸν ἐργαστήριον τῆς Ἀκραϊφίας (Ἀθῆναι 1980) (στὸ ἐξῆς: Ἔργαστ. Ἀκραϊφίας) σ. 5 σημ. 37-38, σ. 90 κέ. σημ. 323 κ. ἄ.

3. Ἀρ. εὐρ. 10159. Τοῦ τάφου ΠΑΠ/183. Γιὰ τὴν ἀκριβῆ θέσιν τοῦ ἀγροῦ ΠΑΠ/ (αἰῶννου), βλ. Ἔργαστ. Ἀκραϊφίας σ. 7 πίν. Β καὶ Ζ. Ἀγγείου ὕψος 0.178 μ., διάμετρος: χεῖλους 0.14 μ., βάσεως 0.079 μ. Ἐπὶ τοῦ ροδόχρου ἐπιχρίσματος γραμμικὸς διάκοσμος δι' ἐρυθροῦ. Πρβ. Ε. KUNZE, *Orchomenos II* (Μόναχον 1931) σ. 37 πίν. 16.1c (τοῦ Ρυθμοῦ τῆς Χαϊρωνείας).

4. Στὸ βιβλίον τῆς ΝΤΟΡΑΣ ΚΟΝΣΟΛΑ, *Προμνηναϊκὴ Θήβα* (Ἀθῆνα 1981) 47 πίν. 1 σ. 50 κέ. χάρτης 2, ἀναφέρονται ὅλες —τριάντα μία βέβαιες καὶ ἑξὶ πιθανές— οἱ νεολιθικὲς θέσεις τῆς Βοιωτίας. Τώρα προστίθεται καὶ ἡ τῆς Ἀκραϊφίας, ἀναδεικνυμένη, μάλιστα, σὲ ἰδιαζόντως σημαντικὴ, καθ' ὅσον, μαζί μὲ τὴ Μαγούλα Μπαλωμένου τῆς Χαϊρωνείας

Τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀκραϊφίας κεῖται παρὰ τὸ ἑκατοστὸ χιλιόμετρο τῆς Ἑθνικῆς Ὁδοῦ Ἀθηνῶν - Λαμίας, ἐκτεινόμενο ἐκατέρωθεν αὐτῆς (εἰκ. 1)⁵. Συγκεκριμένα, ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματός του βρίσκεται γύρω στὰ τριακόσια μέτρα ἀνατολικά τῆς πρὸς τὸ σημερινὸ χωριὸ Ἀκραίφνιο παρακαμπτηρίου ὁδοῦ, ἐνῶ ἡ ἀνατολικὴ ἀπέχει ἀπὸ αὐτὴν γύρω στὰ χίλια διακόσια μέτρα· τὸ μέγιστο πλάτος τοῦ νεκροταφείου εἶναι περίπου πεντακόσια μέτρα.

Ἡ ἔρευνα ἄρχισε τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1974 καὶ μέχρι τὸ 1977 εἶχαν ἀνασκαφεῖ ἐξακόσιοι ἐξήντα τάφοι⁶. Μετὰ διακοπὴ τριῶν ἐτῶν, οἱ ἐργασίες συνεχίστηκαν κανονικὰ καὶ μέχρι τοῦ ἔτους 1988 ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν τάφων εἶχε ἀνέλθει περίπου στοὺς χιλίους τριακοσίους⁷. Οἱ ἑκατὸ τελευταῖοι τῶν ἐτῶν 1987 καὶ 1988 ἀνασκάφηκαν μεταξὺ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τῆς Ἑθνικῆς Ὁδοῦ καὶ τοῦ ὑψηλοῦ λόφου Σκοπιὰ —ὅπου καὶ ἡ ἀρχαία ἀκρόπολις— καὶ ἔλαβαν τὸ διακριτικὸ πρόσφυμα ΓΗΠ/(εδον), ἐπεὶδὴ βρέθηκαν μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ νότια περιφραξὴ τοῦ σημερινοῦ ποδοσφαιρικοῦ γηπέδου.

Ἐφέτος ἡ ἀνασκαφὴ διεξήχθη στὴν ἴδια ἀκριβῶς περιοχὴ, στὴν ἀρχὴ μὲ χρήματα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ στὴ συνέχεια μὲ ἐργάτες τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Θηβῶν, προκειμένου νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τίς ἀρχαιότητες καὶ νὰ ἀποδοθεῖ στὴν Κοινότητα ὁ ἐντὸς καὶ πέριξ τοῦ γηπέδου χώρος,

(αὐτόθι σ. 51), συνιστοῦν τίς μόνες ἀπὸ ὅλη τὴ Βοιωτία θέσεις ποὺ παρουσίασαν ταφικὰ εὐρήματα.

5. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ἐπὶ τοῦ χάρτου κεφαλαίων γραμμάτων βλ. *Ἔργαστ. Ἀκραϊφίας*, 6-7 πίν. Α-Ζ.

6. Ἀδρομερὲς παρουσίαση τῶν κατ' ἔτος ἐργασιῶν γίνεται στὰ: *ΑΔ* 29, 1973-4, *Χρονικά*, 424 κέ. *ΑΔ* 30, 1975, *Χρονικά*, 128. *ΑΔ* 31, 1976, *Χρονικά*, 119. *ΑΔ* 32, 1977, *Χρονικά*, 95, ὡς καὶ στὸ *Ἔργαστ. Ἀκραϊφίας*, 5 κέ., ὅπου παρέχεται καὶ ἡ τυπολογία τῶν τάφων. Γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τους βλ. ΑΓΓ. ΑΝΑΠΕΙΩΜΕΝΟΥ, *Νεκροταφεῖα παρὰ τὸ ἀρχαῖον Ἀκραίφνιον*, *ΑΑΑ* 7, 1974, 328 κέ. καὶ *Τὸ νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαίας Ἀκραϊφίας*, *ΑΑΑ* 10, 1977, 273 κέ. Ἐπίσης, Ἀνασκαφὲς στὴ Βοιωτία, *ΑΣΑτене* 59, 1981, 256 κέ.

7. Βλ. ΑΝΑΠΕΙΩΜΕΝΟΥ, *ΑΔ* 36, 1981, *Χρονικά*, 187 κέ. *ΑΔ* 40, 1985, *Χρονικά* (ὑπὸ ἐκτύπωσιν). Τῆς ἰδίας, Ἡ Μέση Γεωμετρικὴ περίοδος τῆς Ἀκραϊφίας, *Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν*, τόμ. Α, τεῦχ. α' (Ἀθῆνα 1988), 169 κέ.

γιά τὴ δημιουργία ἀθλητικῶν ἐγκαταστάσεων, χώρων ἀναψυχῆς κλπ. Κατὰ τὸ πρῶτο μέρος τῶν ἐργασιῶν ἤλθαν σὲ φῶς ἐξήντα τέσσερις τάφοι (ΓΗΠ/τ. 104-167), κυρίως τῶν ἀρχαῖκων καὶ κλασικῶν χρόνων, ἐνῶ κατὰ τὸ δεύτερο, ἄλλοι διακόσιοι τριάντα πέντε (ΓΗΠ/168-402), τῶν Ἰδίων, ὡσαύτως, περιόδων, ἀλλὰ καὶ ἀρκετοὶ τῶν πρῶιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων (εἰκ. 1-2). Στὴν ἐκθεσὴ μας αὐτὴ θὰ πραγματευθοῦμε σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ περιεχόμενο τῶν τάφων ΓΗΠ/104-167.

Ἀρχαιότεροι ὅλων ἦταν δύο ὀρθογώνιοι λακκοειδεῖς, ἐπενδεδυμένοι μὲ ξερολιθιά (κτιστοί), οἱ ὅποιοι περιεῖχαν ταφή, κτερισμένη μὲ ἀγγεῖα καὶ χαλκὰ κοσμήματα τῶν μέσων γεωμετρικῶν χρόνων. Ὁ παλαιότερος τῶν δύο, ὁ ΓΗΠ/132 (εἰκ. 2)⁸, εἶχε συληθεῖ· τῆς προσοχῆς ὅμως τῶν ἀρχαιοκαπήλων διέφυγαν τὰ ἐξῆς σημαντικὰ χαλκὰ κοσμήματα: ζευγὸς περονῶν, ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικὲς τῆς μέσης γεωμετρικῆς Ι περιόδου⁹. δύο πόρπες, ποὺ διατηροῦν ὅλη τὴν ἐλαστικότητα τοῦ ἐλατηρίου των. Ἡ μία εἶναι ὀκτώσχημη, μὲ ὀδοντωτὴ ροδίσκη κατὰ τὸ μέσον της, ἐνῶ ἡ ἄλλη ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις σπεῖρες (double spectacle), ὡσαύτως μὲ ὀδοντωτὴ ροδίσκη κατὰ τὸ κέντρο της¹⁰. Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ τάφου ὑπῆρχε ἓνα μεγάλο χειροποίητο ἀγγεῖο σὲ θραύσματα, καθὼς καὶ τμήματα ἐνὸς μελαμβραφοῦς ἀττικίζοντος σκύφου¹¹ καὶ μιᾶς οἰνοχόης (εἰκ. 3)¹², ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικὲς τριφυλλόσχημες τῆς πρώιμης γεωμετρικῆς

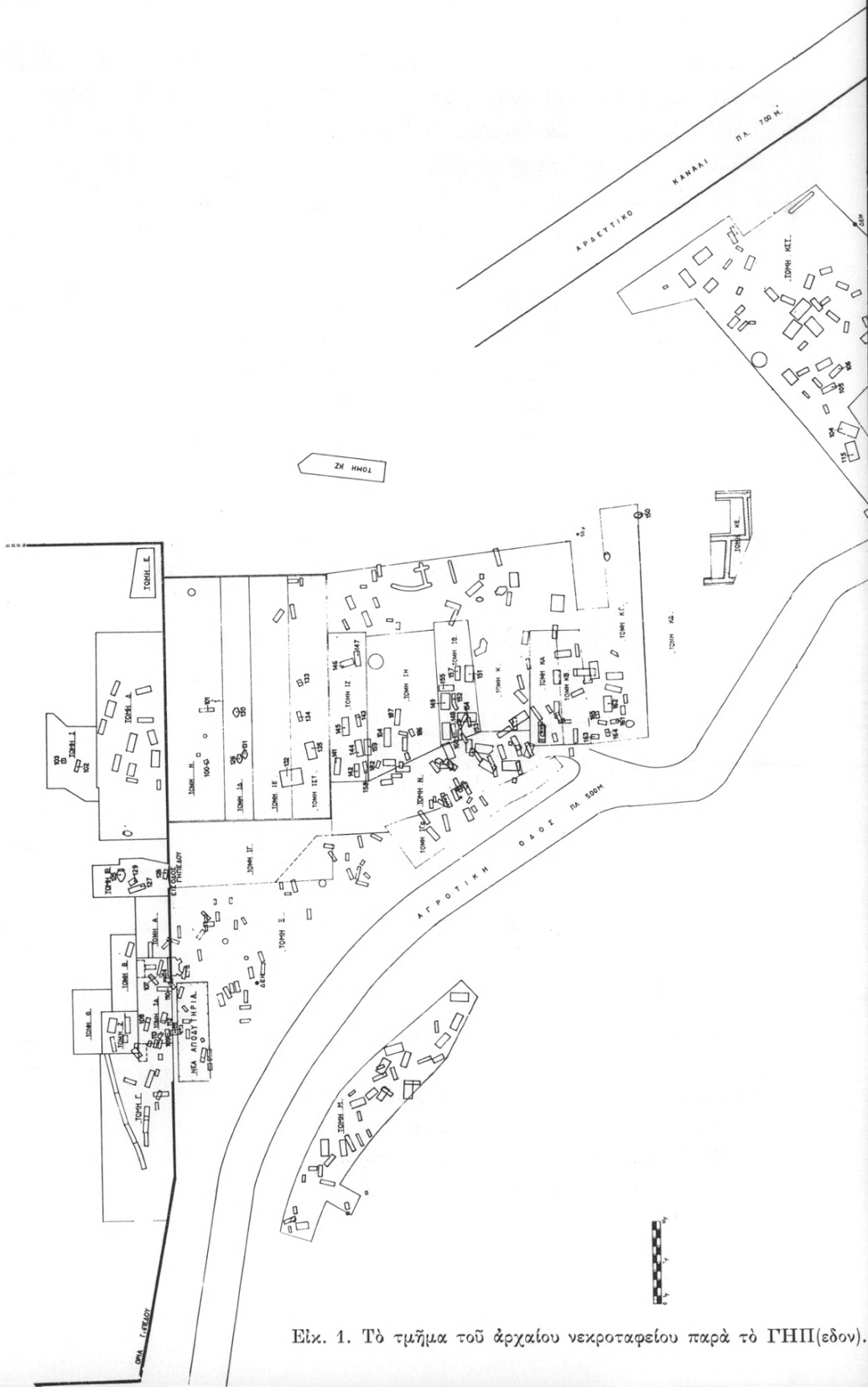
8. Βλ. προσέτι *Ἔργον* 1989, σ. 44 (εἰκόνα).

9. Ἀρ. εὐρ. 15732 καὶ 15742. (Ὅλα τὰ εὐρήματα τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀκραιφίας καταγράφονται εἰς τοὺς Καταλόγους τοῦ Μουσείου Ἐθνικῶν.) Μῆκος 0.273 μ. Λίαν συγγενὴς πρὸς τὶς περόνες ἐν V. DESBOROUGH, *BSA* 68, 1973, πίν. 28d, ἀρ. 28-9 καὶ R. HAMPE - E. SIMON, *The Birth of Greek Art* (London 1988) 102 εἰκ. 147-8.

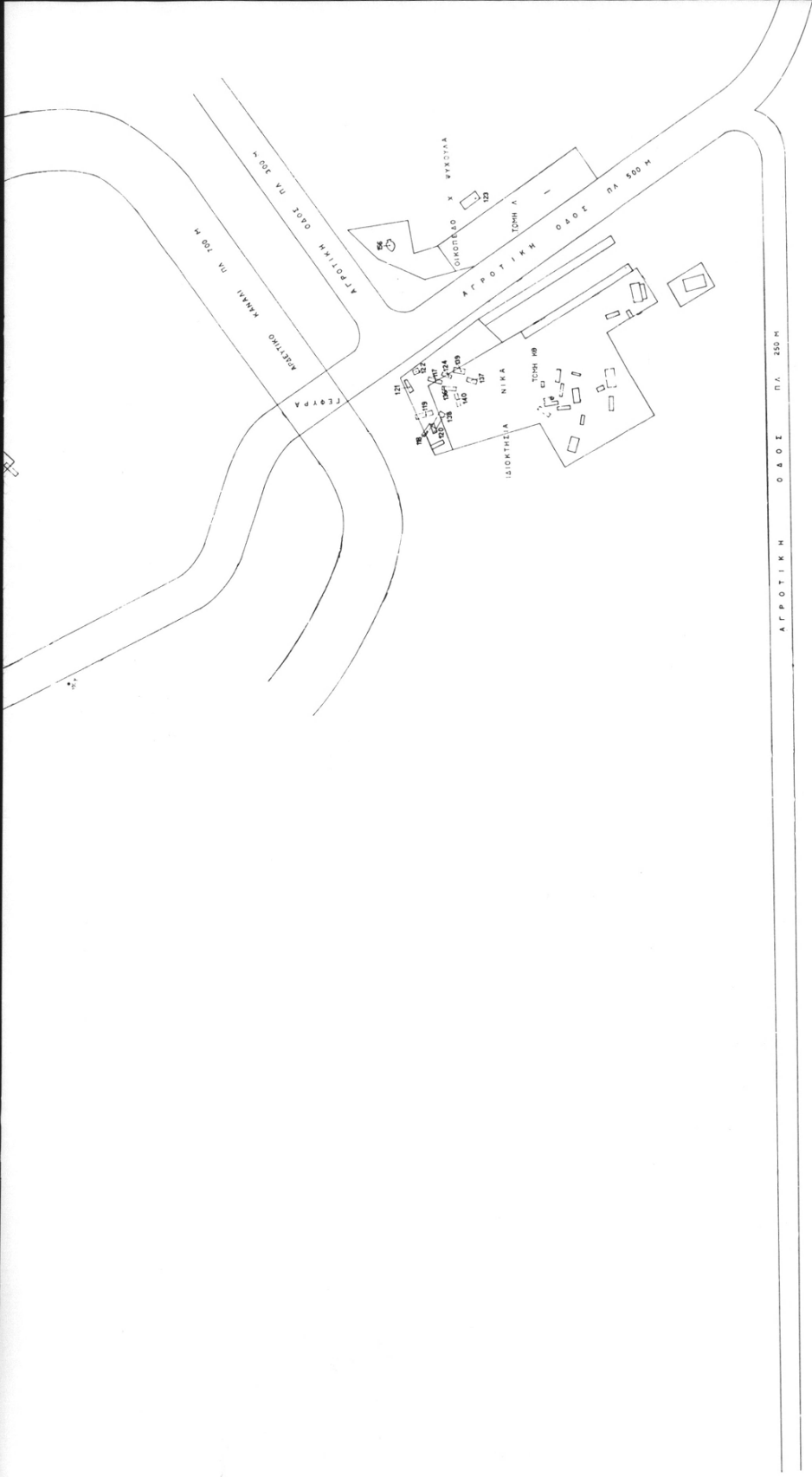
10. Σχέδιό της δημοσιεύεται στὸ *Ἔργον* 1989, 45 εἰκ. 45. Ὁ τύπος εἶναι σπανιότατος στὸν ἑλλαδικὸν ὥρο· τὸ μοναδικὸ μέχρι σήμερα παράδειγμα προέρχεται ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία. Βλ. H. PHILIPP, *Bronzeschmuck aus Olympia, Olympische Forschungen* XIII, 296 πίν. 67.1087 (στὸ ἐξῆς, PHILIPP, *Bronzeschmuck*). Ἐπειδὴ καὶ ἡ ὀκτώσχημος πόρπη εἶναι πανομοιότυπης τεχνικῆς καὶ τυπολογίας καὶ δεδομένης τῆς ἀκμῆς τῆς μεταλλοτεχνίας κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴν Ἀκραιφία, ὀδηγοῦμεθα στὴν πιθανὴ ἐκδοχὴ ὅτι καὶ οἱ δύο πόρπες εἶναι ἔργο τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου.

11. Πρβ. LEFKANDI I, 41 ἀρ. 451 πίν. 33.33.

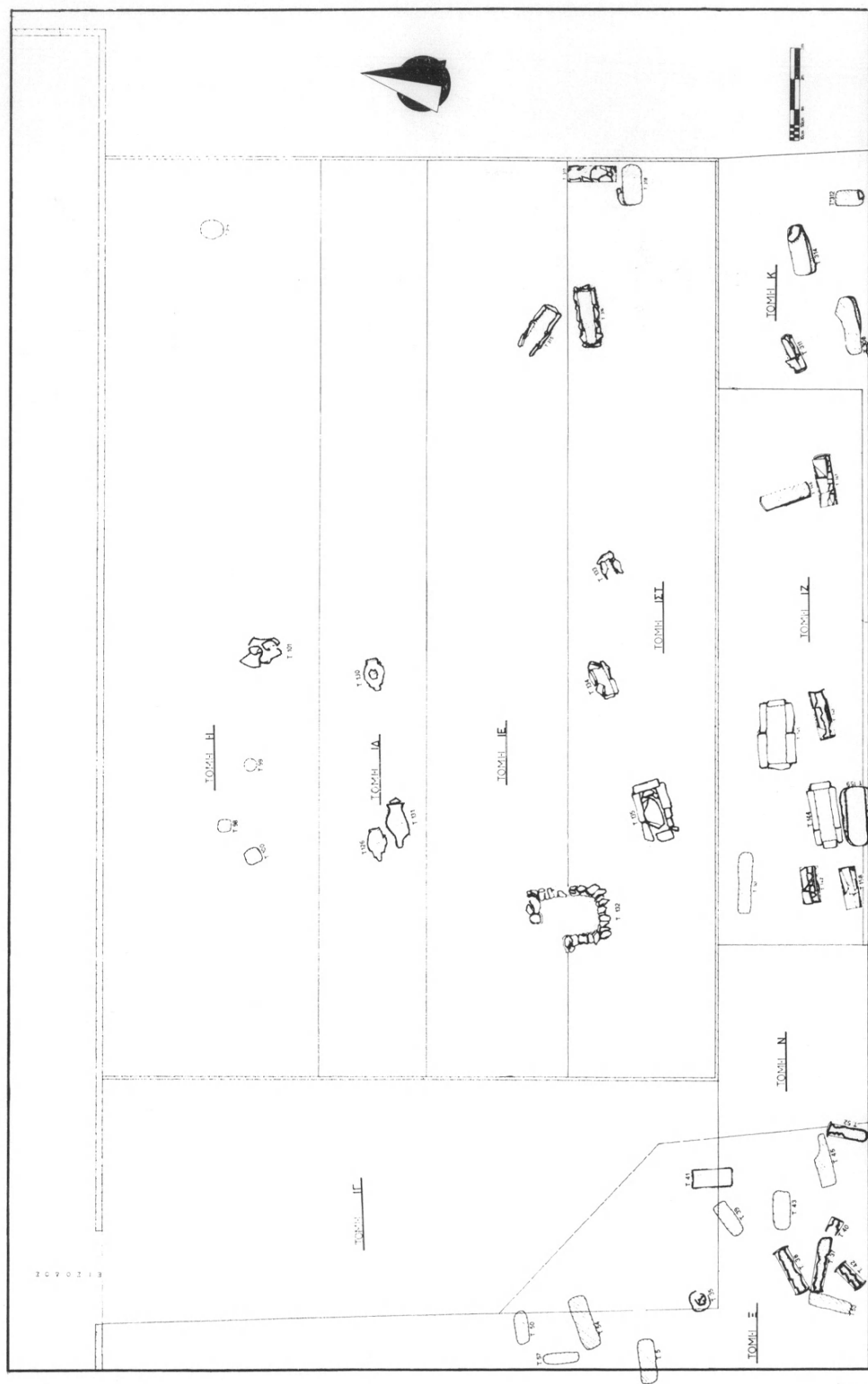
12. Ἀρ. εὐρ. 15314. Σωζ. ὕψ. 0.107 μ. Πρβ. τὶς πέντε, ποὺ βρέθηκαν σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ νεκροταφείου, τῶν ὁποίων ἡ μία, μέσα στὸν κτιστὸ τάφο Γκράβα/2 (γιά τὸ περιεχόμενό

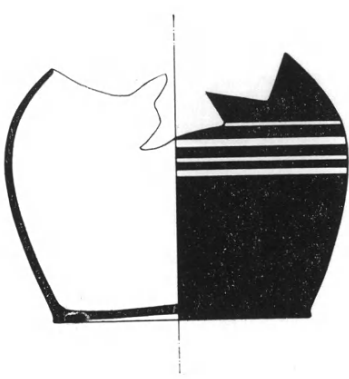
Είχ. 1. Τὸ τμήμα τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου παρὰ τὸ ΓΗΠ(εδον).

— ΛΑΜΙΑ ΕΘΝΙΚΗ ΟΔΟΣ ΑΘΗΝΩΝ - ΛΑΜΙΑΣ

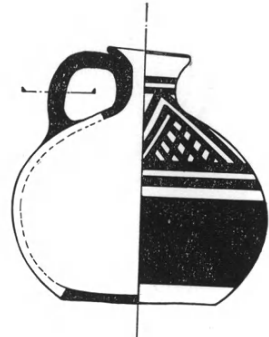
Είχ. 2. Μερικοί από τους τάφους τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς.

Εἰκ. 3. Οἰνοχόη (σμίкр. 1:3).

Εἰκ. 4-5. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν ΓΗΠ/123 (σμίкр. 1:2).

II, μὲ μαϊάνδρο στὸ λαιμό. Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ τάφου, τῆς ὁποίας εἶχαν ἀφαιρεθεῖ οἱ λίθοι καὶ κοντὰ στὰ προαναφερθέντα χαλκὰ κοσμήματα, βρέθηκε καὶ ἓνας χειροποίητος ἀρύβαλλος ἐκ τῶν συνήθων τῆς ἐποχῆς¹³. Ὁ νεώτερος τῶν δύο τάφων, ὁ ΓΗΠ/123¹⁴, εἶχε καὶ αὐτὸς διαταραχθεῖ καὶ ἐν μέρει καταστραφεῖ. Στὸ ἐσωτερικὸ του, πέραν τῶν μικρῶν ἀγγείων καὶ τῶν χαλκῶν κοσμημάτων τῆς μέσης γεωμετρικῆς II, βρέθηκαν καὶ λίγα κτερίσματα τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων, ἀσφαλῶς προερχόμενα ἀπὸ ἀναμοχλευθέντες γειτονικοὺς τάφους. Ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα παρουσιάζονται μικρὴ πυξίδα (εἰκ. 4)¹⁵ καὶ ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο (εἰκ. 5)¹⁶, ἐνῶ ἀπὸ τὰ χαλκὰ κοσμήματα, ἓνα ταινιόσχημο σπειροειδὲς ψέλιο μὲ διακόσμηση κατὰ τὴν τεχνικὴ in tremolo

του βλ. Ἐπετ. Βοιωτ. Μελετῶν, 170 καὶ σημ. 6 καὶ AAA X, 1977, 286 εἰκ. 19β) καὶ οἱ λοιπὲς στὸν περίξ χώρο του.

13. Πρβ. τοὺς δύο ὅμοιους ἀρυβάλλους τοῦ ΓΗΠ/32, ποὺ δημοσιεύονται στὴν Ἐπετ. Βοιωτ. Μελετῶν, 180 εἰκ. 7.

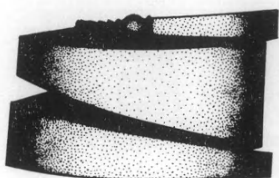
14. Στὸ Ἔργον 1989, 44, λόγῳ ἀναγραμματισμοῦ, ὁ τάφος ἔγινε ΓΗΠ/132 καὶ τὸ ὠραῖο ψέλιο τῆς εἰκ. 44 θεωρήθηκε ὅτι ἀνήκει σ' αὐτόν, ἐνῶ προέρχεται ἀπὸ τὸν ΓΗΠ/123.

15. Πρβ. B. BOHEN, Die Geometrischen Pyxiden, KER XIII πίν. 41.273.

16. Πρβ. Ν. ΔΙΒΑΡΗ - ΒΑΛΑΚΟΥ, ΑΔ 34, 1979, 94 σχέδ. 4 πίν. 30α.

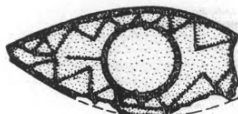
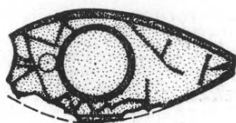

Εἰκ. 6. Ψέλιο.

Εἰκ. 7. Δακτυλίδι.

(εἰκ. 6, πίν. 97β)¹⁷, καθὼς καὶ ἓνα πλατὺ ταινιόσχημο δακτυλίδι ἐπικαλυπτομένων ἄκρων (εἰκ. 7)¹⁸ καὶ ἓνα παχέος ἐλάσματος φυλλάριο (εἰκ. 8α-β)¹⁹, ἀμφότερα κοσμούμενα κατὰ τὴν αὐτὴ τεχνική. Ὁ τάφος περιεῖχε καὶ ἓνα δεύτερο παρεμφερές φυλλάριο, ἀκόμη ἔξι πλατιά ταινιωτὰ δακτυλίδια ἐπικαλυπτομέ-

Εἰκ. 8α-β. Χάλκινο σφυρήλατο ἔλασμα.

νων ἄκρων σὲ γραμμικὴ διακόσμηση in tremolo²⁰, δύο λεπτὰ ταινιωτὰ καὶ προσέτι ἄλλα τρία σπειροειδῆ δακτυλίδια· τέλος, μιὰ μικρὴ χάλκινη ἀποσπασματικὴ πόρπη τοῦ ἀττικοβοιωτικοῦ τύπου (εἰκ. 9)²¹, τὸ ὀρθογώνιο πλακίδιο

17. Γιὰ τὸ σχεδιαστικὸ τοῦ ἀνάπτυγμα βλ. ἀνωτ. σημ. 7. Ὁ τάφος περιεῖχε ἀκόμη ἓνα πανομοιότυπο ψέλιο σὲ θραύσματα, μὲ τὸ ὅποιο τὸ πρῶτο ἐσχημάτιζε τὸ σύνθετος ζεύγος. Πρβ. PHILIPP, *Bronzeschmuck*, 205 ἀρ. 756 πίν. 12 καὶ 47.

18. Ἀρ. εὐρ. 16413. Πλάτ. ταινίας 0.013 μ. Πρβ. Ἑπετ. Βοιωτ. Μελετῶν, 181 εἰκ. 8.

19. Ἀρ. εὐρ. 16706. Σωζ. μήκ. 0.043 μ., πάχ. 0.0005 μ. Τὸ ἔλασμα εἶναι τελείως ἐπίπεδο καὶ φέρει διάκοσμο καὶ στὶς δύο πλευρές του.

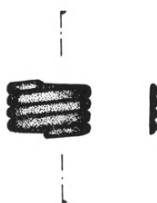
20. Πολλὰ παρεμφερῆ δακτυλίδια περιεῖχαν καὶ οἱ κιβωτιόσχημοι τάφοι τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 9ου αἰ., ποὺ ἀνασκάφτηκαν στὴν Ἀχραιφία τὸ καλοκαίρι τοῦ 1987. Βλ. Ἑπετ. Βοιωτ. Μελετῶν, 172 κέ.

21. Ἀρ. εὐρ. 16707. Μήκ. τόξου 0.035 μ., πλάτ. 0.018 μ. Παρεμφερεῖς πόρπες βρέθηκαν καὶ σὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς προηγούμενους τάφους (βλ. σημ. 20), καθὼς καὶ στὸν σύγχρο-

Εἰκ. 9. Χάλκινη πόρπη.

μιᾶς, μεγάλων διαστάσεων, σιδηρᾶς πόρπης καὶ ἓνα σιδερένιο σπειροειδὲς δακτυλίδι (εἰκ. 10).

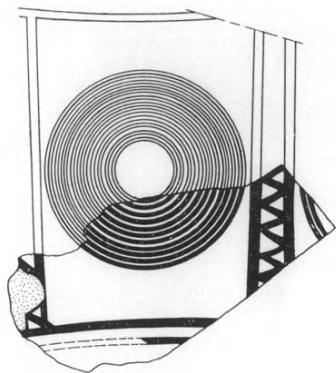
Εἰκ. 10. Σπειροειδὲς δακτυλίδι.

Ἡ σημασία τῶν δύο προαναφερθέντων μεσογεωμετρικῶν τάφων καὶ τῶν συγχρόνων τῶν τάφων τῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων 1974 καὶ 1987 εἶναι καταφανής. Τὰ μέχρι σήμερα εὑρήματα τῆς Ἀκραιφίας ὑπερτετραπλασίασαν τὸ στὴν ἐπιστήμη γνωστὸ ὕλικό ἀπὸ ὅλη τὴ Βοιωτία (κυρίως ἀπὸ τὶς παλαιὰς γερμανικὰς ἀνασκαφὰς στὸν Ὀρχομενὸ καὶ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὰς Σωτηριάδη στὸ Βρανέζι) καὶ ἔριξαν περισσότερο φῶς στὴν πρωιμότατη ἱστορία τοῦ χώρου²².

Μεταξὺ τῶν δύο μεσογεωμετρικῶν τάφων καὶ τῶν λίγων τῆς πρώιμης κορινθιακῆς περιόδου μεσολαβοῦν ὁ συληθεὶς λακκοειδὲς ΓΗΠ/141, ὁ ὁποῖος

νό τους κτιστὸ τάφο Γκράβα/2, ὁ ὁποῖος περιεῖχε παρεμφερῆ μὲ τὸν ΓΗΠ/123 χαλκὰ καὶ σιδηρὰ κοσμήματα (βλ. Ἑπετ. Βοιωτ. Μελ., 170).

22. Αὐτόθι σ. 169 σημ. 1, σ. 172 κέ. καὶ 175.

Εἰκ. 11. Θραῦσμα μεγάλου ἀνοικτοῦ γεωμετρικοῦ ἀγγείου.

περιεῖχε θραύσματα μεγάλων ἀνοικτῶν ἀγγείων τῶν μέσων τοῦ 8ου αἰ. (εἰκ. 11) καὶ ὁ κατὰ ἓνα αἰῶνα νεώτερος ΓΗΠ/125 ἐγχυτρισμός μέσα σ' ἓνα γιγάντιο πῖθο, τοῦ ὁποίου τὸ στόμιο καλυπτόταν μὲ μιὰ λίθινη πλάκα²³. Περιεῖχε ἓνα πρωτοκορινθιακὸ σκύφο μὲ ἀρθρωμένο χεῖλος²⁴ καὶ τέσσερις πόρπες τοῦ ἀττικοβοιωτικοῦ τύπου, δύο σιδηρῆς καὶ δύο χάλκινες· οἱ τελευταῖες ἔφεραν γραμμικὸ διάκοσμο in tremolo (πίν. 97γ)²⁵.

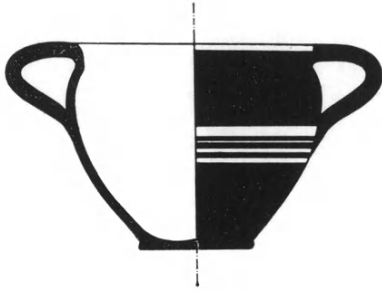
Ἐνῶ ἐλάχιστοι ἦταν μέχρι τώρα στὴν Ἀκραϊφία οἱ ἐγχυτρισμοὶ σὲ πιθαμφορεῖς, τύπος ποὺ χαρακτηρίζει τὸν 7ο αἰ.²⁶ καὶ τὸ πρῶτο τρίτο τοῦ 6ου αἰ., οἱ φετινὲς ἀνασκαφὲς μᾶς ἔδωσαν σειρὰ ἄθικτων παιδικῶν τάφων αὐτοῦ τοῦ τύπου, οἱ ὁποῖοι, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἀπαραιτήτως περιεῖχαν καὶ πολλὰ μικρὰ

23. *Ἔργον* 1989, 47 εἰκ. 47.

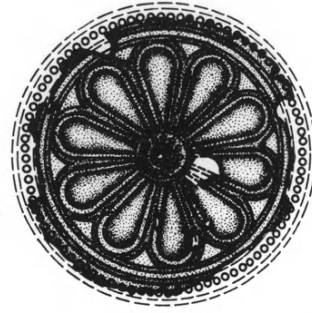
24. Ἀρ. εὐρ. 16104. Ὑψ. 0.064 μ., διάμ.: χεῖλους 0.11 μ., βάσεως 0.043 μ. Ἡ διακόσμηση τοῦ ὤμου παραβάλλεται πρὸς τὴν τῆς σκυφοειδοῦς κύλικος στὸ Necr., 23 εἰκ. 9B, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὴν ὕστερη πρωτοκορινθιακὴ.

25. Ἀρ. εὐρ. 15734. Συνολ. μῆκ. 0.066 μ., ὕψ. 0.032 μ., πλάτ. τόξου 0.03 μ. Παρεμφερεῖς πόρπες περιεῖχε καὶ ὁ πῖθος ΓΗΠ/75 τῆς πρώιμης κορινθιακῆς περιόδου.

26. Βλ. ΑΓΓ. Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν χαλκῶν κοσμημάτων τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀκραϊφίας (840-480 π.Χ.), *Πρακτ. ΣΤ' Διεθνoῦς Συμποσίου Βοιωτικῶν Μελετῶν*, Bradford Ἰούnius 1989, σημ. 39-45 (ὑπὸ ἐκτύπωση· στὸ ἐξῆς ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *Χαλκὰ κοσμήματα*).

Εἰκ. 12. Ἀμφικύπελλον δέπας.

Εἰκ. 13. Ρόδακας ἀπὸ σφυρήλατο ἔλασμα.

ἀλάβαστρα τῆς πρώιμης κορινθιακῆς περιόδου. Πρόκειται γιὰ τοὺς τάφους ΓΗΠ/126, 129, 130, 156 καὶ 150, τὸν τελευταῖο ἀποτελούμενο ἀπὸ δύο πί-
θους, ἐφαπτομένους κατὰ τὸ στόμιό τους.

Ὁ ΓΗΠ/126 περιεῖχε σαράντα ἑπτὰ μικρὰ ἀγγεῖα, τὰ πλεῖστα κορινθια-
κά, ἐνῶ ἐλάχιστα ἦταν τὰ βοιωτικῆς προελεύσεως μελαμβαφή (εἰκ. 12)²⁷ καὶ
οἱ κορινθιάζουσες, φωτεινοῦ βάθους οἰνοχοῦσκες (πίν. 97δ)²⁸. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀ-
πίσχημα ἀλάβαστρα (πίν. 97ε)²⁹, ὁ τάφος περιεῖχε καὶ ἀπίσχημους ἀρυβάλ-
λους, κοσμούμενους μὲ φολίδες, μὲ ταινίες ἐναλλασσόμενες πρὸς διπλὲς σει-
ρὲς στιγμῶν, μὲ ζωφόρο κυνῶν ἐν σκιαγραφίᾳ³⁰ κ.ἄ. Ἐπίσης, μικροὺς ἀρυβάλ-
λους μὲ ἐπίπεδη βάση καὶ ὑψηλό, σχετικῶς, λαιμό, ποὺ κοσμοῦνται μὲ φολίδες
(πίν. 98β). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα, μέσα στὸν τάφο βρέθηκαν ἕνα πήλινο ἱππά-
ριο, ἕνα σιδερένιο μαχαίριδι καὶ τέσσερις χαλκοὶ ρόδακες ἀπὸ λεπτὸ ἔλασμα
κατὰ τὴν ἐκκρουστον τεχνικὴ (εἰκ. 13)³¹, ποὺ ἀσφαλῶς θὰ κοσμοῦσαν τὸ
ἔνδυμα τοῦ νεκροῦ.

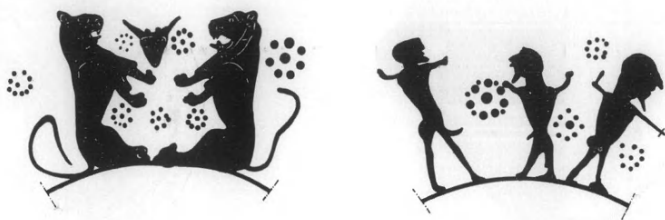
27. Ἀρ. εὐρ. 17556. Ὑψ. 0.085 μ., διάμ.: χεῖλους 0.094 μ., βάσεως 0.045 μ.

28. Ἀρ. εὐρ. 19839 καὶ 16651. Πρβ. P. N. URE, *Aryballoi and figurines from Ritsona* (Cambridge 1934) 85 πίν. 4,97.1.

29. Πρβ. αὐτόθι πίν. 5, 141.1.

30. Αὐτόθι πίν. 3, 91.1 καὶ 2.

31. Ἀρ. εὐρ. 15771α. Διάμ. 0.056 μ. Οἱ ρόδακες αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἐγγράφονται σὲ κύκλο, ἐνῶ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ βου αἰ. γίνονται περίτμητοι. Βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *Χαλκὰ κοσμήματα*, εἰκ. 43.

Εἰκ. 14. Ἀπίοσχημος ἀρύβαλλος.

Παρεμφερὴ κορινθιακὰ ἀγγεῖα—τριάντα ἐν συνόλῳ—περιεῖχε καὶ ὁ ΓΗΠ/129 (πίν. 98α), μαζὶ μὲ μιὰ χειροποίητη, ὑψίλαιμο οἶνοχοῦσκη μὲ πλούσιο ἐντυπο διάκοσμο, ἀπὸ τὶς λεγόμενες «ἀργεῖες»³². Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ διακόσμηση ἑνὸς ἀπίοσχημου ἀρύβαλλου, ἡ ὁποία στὴ μιὰ πλευρὰ τοῦ ἀγγείου εἶναι κατὰ τὴ μελανόμορφη τεχνικὴ, ἐνῶ στὴν ἄλλη ἐν σκιαγραφίᾳ (εἰκ. 14). Ὡς πρὸς τὰ χαλκὰ, ὁ τάφος περιεῖχε μερικὸς σπειροειδεῖς σωληνίσκους³³ καὶ ἓνα ἀποσπασματικὸ διάδημα, κοσμούμενο μὲ τριπλὸ πλοχμὸ κατὰ τὴν ἔκρουστον τεχνικὴ³⁴.

Ὁ ΓΗΠ/130 περιεῖχε λίγα ἀγγεῖα³⁵—κυρίως ἀλάβαστρα (εἰκ. 15) καὶ μιὰν ὑψίλαιμο τριφυλλόσχημο οἶνοχοῦσκη ἐπιπέδου βάσεως—μᾶς ἔδωσε ὅμως δύο χαλκὰ στρεπτὰ ψέλια, ἓνα μικκύλο συμπαγὲς περίαπτο σὲ σχῆμα ἀμφορίσκου³⁶, ἓνα σπειροειδὲς δακτυλίδι, ἓνα σφονδύλι ἀπὸ στεατίτη καὶ μιὰ μεγάλῃ ὀφθαλμωτὴ ψῆφο.

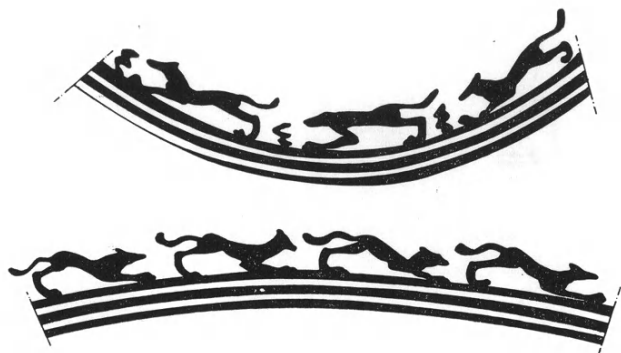
32. Ὁμοία οἶνοχόη βρέθηκε καὶ στὸν ΓΗΠ/τ. 128.

33. Πρβ. Ἔργαστ. Ἀκραϊφίας 119 πίν. 6.2β.

34. Ἀρ. εὐρ. 16809. Τὴν ἴδια διακόσμηση φέρει καὶ ἡ παρυφὴ ἀσπίδος ἀπὸ τὴν Ἀκραϊφία, στῆς ὁποίας τὸ ὄχανον ἔχουμε μυθολογικὲς σκηνές, ποὺ ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ βγῆκε ἀπὸ τὴν ἴδια μὴτρα, μαζὶ μὲ τέσσερα ὄχανα ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία καὶ ἓνα ἀπὸ τὴν Ἰσθμία, ὅλα χρονολογούμενα στὶς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. Βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *Χαλκὰ κοσμήματα*, σημ. 75 εἰκ. 49.

35. Βλ. Ἔργον 1989, 46 εἰκ. 46 καὶ 48.

36. Γιά παρεμφερές, ἀλλὰ μεγαλύτερου μεγέθους, βλ. *Χαλκὰ κοσμήματα*, σημ. 67 εἰκ. 42.

Εἰκ. 15. Ἀλάβαστρο.

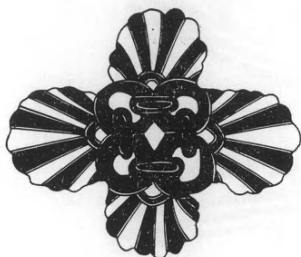
Ὁ ΓΗΠ/156 (πίν. 99α)³⁷ περιεῖχε λίγα ἀλάβαστρα καὶ περισσότερους σφαιρικούς ἀρυβάλλους, τὸν ἓνα μάλιστα κοσμούμενο μὲ ἀνθεμωτὸ σταυρό (εἰκ. 16)· ἐπίσης ἓνα καθαροῦ περιγράμματος μελαμβαφὲς βοιωτικὸ κύπελλο, δύο σιδηρὰ μαχαίριδια καὶ ζευγὸς λεπτῶν ψελίων. Ἐκπληξὴ ἀποτελέσει ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς ωραίου μελαμβαφοῦς ἵππαρίου μὲ πρώιμες πλαστικὲς ἀρετές (πίν. 99β)³⁸, οἱ ὁποῖες στὶς ἐπόμενες δεκαετίες ἐξαφανίζονται στὴ Βοιωτία, γιὰ νὰ καταλήξουμε στοὺς κοινότατους συμβατικούς ἵππεῖς³⁹.

Ὁ διδύμων πίθος τάφος ΓΗΠ/150, τῶν ἀρχῶν τῆς πρώιμου κορινθιακῆς, εἶχε κτερισθεῖ μὲ δεκαεῖς ἀγγεῖα ἐξωτερικῶς καὶ μὲ δεκαοκτὼ ἐσωτερικῶς. Πλὴν ἑνὸς «ἀργείου» σφαιρικοῦ ἀρυβάλλου, τριῶν ἄλλων μικρῶν ἀβαφῶν ἀγ-

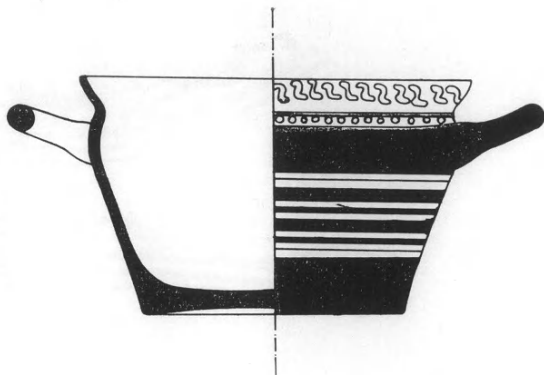
37. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ μεγάλοι αὐτοὶ πίθοι εἶναι προσεγμένης κατασκευῆς καὶ φέρουν ἓνα ἢ δύο ἀνάγλυφα ζωνάρια.

38. Ἀρ. εὐρ. 17139, ὕψ. 0.146 μ., μῆκ. 0.14 μ. Ἡ τεχνικὴ τῆς ἀποδόσεως τῶν λεπτομερειῶν μὲ λευκὸ, μὴ ἀπολεπιζόμενο χρῶμα, ἐπάνω στὸ ἀρίστης ποιότητος μελανὸ γάνωμα ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἵππάρια ἀπὸ τὴν Τανάγρα. Βλ. Α. ANDREIOMENOU, *La nécropole classique de Tanagra, «La Béotie Antique»*, Editions CNSR (Paris 1985) σ. 116 εἰκ. 19<β>. Δεδομένης τῆς ἐξαιρετικῆς ποιότητος τοῦ ἵππαρίου μας καὶ τῆς σπάνιως τῶν ἵππαρίων τῆς κατηγορίας αὐτῆς στὴν Ἀκραιφία καθίσταται πολὺ πιθανὴ ἡ ἐκδοχὴ νὰ εἰσῆχθῃ τοῦτο ἀπὸ τὴν Τανάγρα.

39. Αὐτόθι σ. 116 εἰκ. 16.

Εἰκ. 16. Ἀνθεμωτὸς σταυρός,
κόσμημα σφαιρικοῦ ἀρυβάλλου.

Εἰκ. 17. Μικρὸ βοιωτικὸ ἀγγεῖο.

γείων καὶ ἐνὸς μελαμβανοῦς βοιωτικοῦ (εἰκ. 17), τὰ κτερίσματα ἀπετελοῦντο κυρίως ἀπὸ ἀλάβαστρα μὲ παραστάσεις ἀνθρωπῶν ἀλεκτόρων, λεόντων, μεμονωμένων σειρήνων, σειρῶν ζώων καὶ πτηνῶν ἐν σκιαγραφίᾳ κ.ἄ. (πίν. 100α). Μία ἀνδρική μορφή, χωροῦσα πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ χειρονομοῦσα ζωηρῶς (εἰκ. 18, πίν. 100α), κοσμοῦσε ἓνα ἀλάβαστρο, ἐνῶ μερικοὶ σφαιρικοὶ ἀρυβάλλοι μὲ ὑψηλὸ λαιμὸ ἔφεραν ἀνθρωποὺς ταύρους⁴⁰ καὶ λέοντες, αἰγάγρους κ.ἄ.

Κτερίσματα παρεμφερῆ ἔφεραν καὶ οἱ λακκοειδεῖς ἡμικατεστραμμένοι τάφοι ΓΗΠ/127, 128 καὶ 149. Ὁ ΓΗΠ/128, μάλιστα, διέσωσε εἴκοσι δύο ἀρυβάλλους καὶ ἀλάβαστρα, μερικὰ τῶν ὁποίων ἔφεραν σειρὲς ζώων ἐν σκιαγραφίᾳ (πίν. 100β)⁴¹. ἐπίσης μία «ἀργεία» οἰνοχοῦσκη, ὁμοιότατη πρὸς τὴν τοῦ ΓΗΠ/129, ἓνα σιδερένιο μαχαίρι καὶ ἓνα χάλκινον σπειροειδὲς δακτυλίδι. Ὁ ΓΗΠ/149 διέσωσε λίγους, ἀλλὰ ἐνδιαφέροντες σφαιρικοὺς ἀρυβάλλους⁴² (πίν.

40. Βλ. *Ἔργον* 1989 σ. 46 εἰκ. 49-50, ὅπου ἐκ παραδρομῆς ἀναφέρονται ὡς ἀλάβαστρα, ἀντὶ ἀρυβάλλων.

41. Ἀρ. εὐρ. 16343, 17435, 17430. Γιὰ τοὺς ἀρυβάλλους τῆς ἴδιας τεχνικῆς βλ. τὸ ἐξαίρετο βιβλίον τοῦ C. W. NEEFT, *Protocorinthian Subgeometric Aryballoi* (Amsterdam 1987).

42. Ἀρ. εὐρ. 15550 καὶ 16016. Γιὰ τὸν πρῶτον, πρβ. D. A. AMYX, *Corinthian Vase-painting of the Archaic Period* (Berkeley 1988) πίν. 47.3 (τῆς πρώιμης κορινθιακῆς περιόδου).

100γ, 102α⁴³) καὶ ἓνα μεγάλο, ἐπιπέδου βάσεως, ἀρύβαλλο μὲ ἕξι ὀπλίτες σὲ σειρὰ καὶ ἓναν χωρὶς ἀσπίδα (εἰκ. 19)⁴⁴.

Μὲ τὴν ἐναρξὴ τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ 6ου αἰ. ἐμφανίζεται ἓνας νέος τύπος τάφου, ποὺ ἐπικρατεῖ καὶ γιὰ ὀγδόντα χρόνια χαρακτηρίζει τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀκραιφίας⁴⁵. Πρόκειται γιὰ βαθὺ ὀρθογώνιο ὄρυγμα ποὺ ἀνοίγεται στὶς παχιές ἀποθέσεις ἀμμοχαλίκων τῆς Κωπαΐδος — τὸ νεκροταφεῖο ἦταν παρόχθιο — καὶ ὕστερα ἀπὸ ἓνα ὀρισμένο βάθος σχηματίζει ἀναβαθμοὺς κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν πλευρῶν. Ἐπάνω σ' αὐτοὺς τοὺς ἀναβαθμοὺς στηρίζονται οἱ λίθινες ἀκατέργαστες πλάκες ποὺ κάλυπταν τὸν νεκρὸ καὶ τὰ κτερίσματα. Ἐνίοτε ἀγγεῖα βρίσκονται καὶ ἐπάνω στὶς πλάκες. Τὸν 5ο αἰ. ὁ τύπος διαφοροποιεῖται· τὸ ὄρυγμα εἶναι ἀβαθές, δὲν ὑπάρχουν καλυπτῆριες πλάκες καὶ στοὺς κατὰ μῆκος ἀναβαθμοὺς στηρίζοταν τὸ φορεῖο μὲ τὸν νεκρὸ γιὰ τὴν κατὰ χώραν καύση. Εἶναι ὁ μοναδικὸς τύπος σ' ὅλη τὴν Ἀκραιφία ποὺ παρουσιάζει πυρὰ καὶ περιορίζεται στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 5ου αἰ. "Ολοὶ οἱ ἄλλοι τύποι ὅλων τῶν περιόδων περιεῖχαν ταφές.

Ἐνίοτε ἔχομε καὶ παιδικοὺς τάφους τοῦ τύπου τοῦ λακκοειδοῦς μὲ καλυπτῆριες καὶ ἀναβαθμό⁴⁶, ὅπως ὁ ΓΗΠ/164, ὁ ὁποῖος ἀνάγεται στὸ δεύτερο τέ-

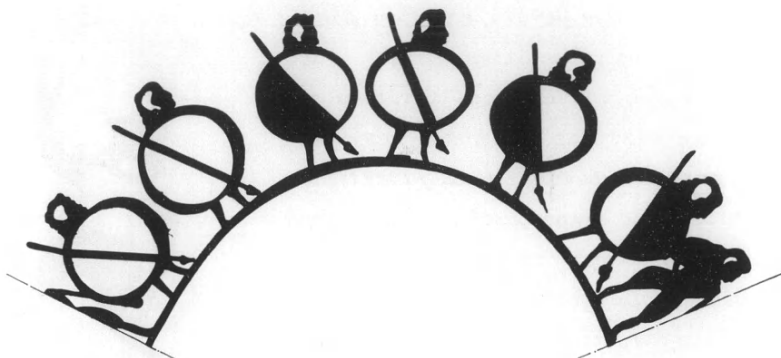
Εἰκ. 18. Ἀνδρική μορφή
σὲ ἀλάβαστρο.

43. Ἀρ. εὐρ. 16660. Ὑψ. 0.09 μ., διάμ. κοιλίας 0.047 μ. Ἀρίστης ποιότητος. Γιὰ σφαιρικοὺς ἀρυβάλλους χωρὶς παραπληρωματικὰ κοσμήματα βλ. ΑΜΥΧ, ὅ.π. πίν. 50.1-3 (τῆς πρῶϊμου κορινθιακῆς). Γιὰ τὸν τύπο τοῦ πάνθηρος βλ. Necr. πίν. 26.2, ἀλλὰ καὶ πίν. 16.5.

44. Ἀρ. εὐρ. 15549, Ὑψος 0.11 μ., διάμ. βάσεως 0.056 μ. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι τὰ δόρατα ἔχουν χαραχθεῖ ἐπὶ τῶν ἀσπίδων καὶ παρέχουν τὴν ἐντύπωση ὅτι φέρονται ἐξῶθεν τῆς ἀσπίδος, πρᾶγμα ἀδύνατον.

45. Βλ. κατωτέρω πίν. 101α σημ. 50.

46. Πρβ. Ἔργαστ. Ἀκραιφίας, σ. 97 τ. ΔΔ/44 πίν. 1.1, σ. 99 τ. ΔΔ/137. Πέραν τοῦ τύπου αὐτοῦ καὶ τοῦ ἐγχυτρισμοῦ σὲ πίθο (αὐτόθι σ. 110 τ. ΜΑΚ/56, σ. 122 τ. ΜΑΚ/ΙΧ πίν. 1.2, 4), τὰ παιδιὰ ἐθάπτοντο καὶ σὲ ἀπλοὺς λακκοειδεῖς, ἀπὸ δὲ τὰ μέσα τοῦ 6ου καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα καὶ σὲ κεραμοσκεπεῖς (ΑΑΑ 10, 1977, 274 εἰκ. 2). Γιὰ τὰ νῆπια, εἰδικότερα, χρησιμοποιεῖται στὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 6ου αἰ. ἡ πῆλινη λάρνακα.

Εἰκ. 19. Σειρά ὀπλιτῶν σὲ μεγάλο ἀρύβαλλο.

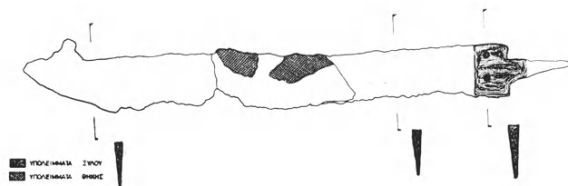
ταρτο τοῦ βου αἰ. Εἶχε κτερισθεῖ, ἐξωτερικῶς μὲν μὲ τριάντα ἀγγεῖα, ἐσωτερικῶς δὲ μὲ ἑπτὰ ἀγγεῖα καὶ πέντε εἰδώλια (ἓναν ἀνακεκλιμένο λέοντα, ἓναν ἱππέα καὶ τρία ἱππάρια). Τώρα τὰ ἀλάβαστρα εἶναι ἐλάχιστα καὶ μάλιστα κοσμοῦνται μόνο μὲ ταινίες. Ἐπικρατοῦν οἱ συνήθεις ἀρύβαλλοι μὲ τετράφυλλο καὶ δικτυωτοὺς ρόμβους⁴⁷, οἱ ἀρύβαλλοι μὲ πεντάφυλλο καὶ ἐκεῖνοι μὲ ταινίες. Ὁ τάφος περιεῖχε προσέτι ἓναν ἀμφορίσκο μὲ ταινίες καὶ σειρὲς στιγμῶν⁴⁸, μία κοτυλίσκη καὶ ἓνα βοιωτικὸ σκύφο, φέροντα στὴν ἐξηρημένη ζώνη τῶν λαβῶν συστήματα καθέτων γραμμιδίων, ἀπλῶν ἢ τεμνομένων ἀπὸ μία ὀριζόντια γραμμή.

Οἱ μεγάλοι καὶ βαθεῖς λακκοειδεῖς τάφοι μὲ καλυπτήριες καὶ ἀναβαθμοὺς εἶναι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, πλούσια κτερισμένοι⁴⁹, μὲ ἀγγεῖα διαφόρων ἐργαστηρίων (κορινθιακῶν, βοιωτικῶν, ἀττικῶν καὶ σπανίως εὐβοϊκῶν, λακωνικῶν κ.ἄ.), μὲ βοιωτικὰ εἰδώλια, χαλκὰ κοσμήματα, σιδηρὰ ξίφη κ.ἄ. Ὑπάρχουν

47. Βλ. *Necr.* σ. 147 εἰκ. 54 E. URE, *Aryballoi*, πίν. 9,92.11, 10,86.199.

48. Πρβ. αὐτόθι πίν. 4,86.261. Τὸν τάφο 86 τῆς Ριτσώνας ὁ AMYX, ὁ.π. 325, τὸν τοποθετεῖ στὴν ὕστερη κορινθιακὴ I.

49. Μιὰ ὁλόκληρη σειρὰ μὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ εὐρήματά των δημοσιεύεται στὸ *Ἔργαστ. Ἀκραιφίας* πίν. Η-Θ, καθὼς καὶ πίν. 1 καὶ 6-16. Βλ. ὠσάυτως AAA 7, 1974, 326 κέ. εἰκ. 1-4.

Εἰκ. 20. Σιδηρά μάχαιρα με ὑπολείμματα δέρματος καὶ ξύλου.

ὅμως καὶ μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς, ποὺ ἀσφαλῶς θὰ ἀνῆκαν σὲ ἄρρενες (πίν. 101α⁵⁰-101β⁵¹), οἱ ὅποιοι περιεῖχαν μόνον ἓνα κύπελλο καὶ μία μεγάλη ἢ μικρότερη σιδηρὰ μάχαιρα (εἰκ. 20)⁵², ἐνίοτε δὲ καὶ ζευγὸς πορπῶν (πίν. 102γ)⁵³ ἢ κάποιο ἄλλο μικροαντικείμενο. Συνήθως τὸ κύπελλο βρίσκεται τοποθετημένο στὴν παλάμη τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ. Στὸ τέλος τοῦ βου αἰ. χρονολογεῖται ὁ ΓΗΠ/166, ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς ἀπὸ μία πόρπη με ἔξεργο ρόδακα⁵⁴, διέσωσε καὶ τρία θραύσματα χαλκῆς ἐπενδύσεως κιβωτιδίου, φέροντα ἐντὸς μετοπῶν καὶ κατὰ τὴν ἐκκρουστο τεχνικὴ παράσταση λέοντος, ἄρρενος σφιγγός (εἰκ. 21α-β, πίν. 102δ)⁵⁵, καθὼς καὶ γοργοῦς κατὰ τὸν ἐν γούνασι δρόμον⁵⁶. Τὰ ὀριζόντια πλαίσια τῶν μετοπῶν φέρουν ἔξεργα ὀγκίδια, ἐνῶ τὰ κάθετα κυμάτιο ὤων. Παρεμφερῇ

50. ΓΗΠ/τ. 157. Βλ. *Εργον* 1989, 48 εἰκ. 51.

51. ΓΗΠ/152. Διακρίνεται ἡ μεγάλη μάχαιρα μεταξὺ τῶν σκελῶν. Ἀρ. εὐρ. 16539. Μῆκος 0.44 μ., μέγ. πλάτ. 0.062 μ. Ὅμοια ἀκριβῶς κτερίσματα εἶχε καὶ ὁ ΓΗΠ/151.

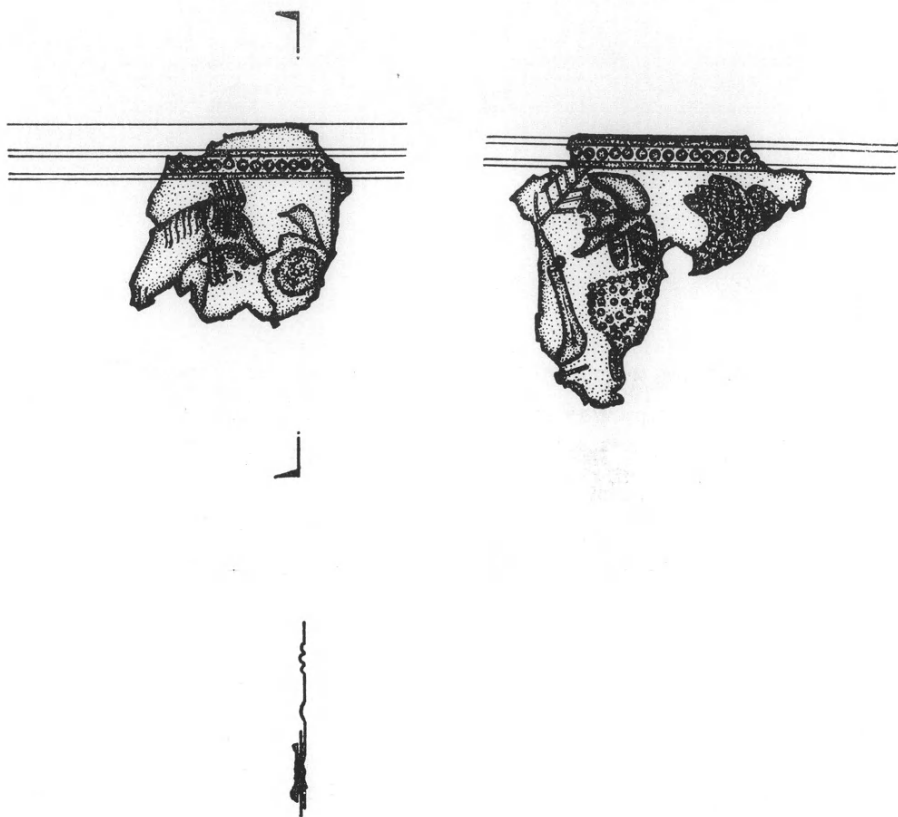
52. Ἀρ. εὐρ. 15842. Τοῦ ΓΗΠ/157. Συνολικὸ μῆκος 0.308 μ. Διατηροῦνται ὑπολείμματα τῆς δερμάτινης θήκης καὶ τῆς ξύλινης ἐπένδυσης τῆς λαβῆς, καθὼς καὶ δύο κοινομάτια (πριτσίνια).

53. Τοῦ ΓΗΠ/157. Ἀρ. εὐρ. 15844. Μῆκ. σωζ. 0.068 μ., τόξου: μῆκ. 0.046 μ., πλάτ. 0.032 μ. Τόσο ἐπὶ τοῦ τόξου, ὅσο καὶ ἐπὶ τοῦ πλακιδίου πορπώσεως, γραμμικὸς διάκοσμος κατὰ τὴν τεχνικὴ in tremolo. Πρβ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *Χαλκᾶ κοσμήματα*, εἰκ. 54 σημ. 83.

54. Γιὰ πανομοιότυπη, αὐτόθι εἰκ. 66 σημ. 95.

55. Ἀρ. εὐρ. 17775. Σωζ. ὕψ. 0.036 μ. Ἐπάνω στὸ ἔλασμα με τὸν λέοντα διατηρεῖται θραῦσμα ἄλλου ἐλάσματος, προσαρμοσμένο με τὴ βοήθεια κοινοματίου (εἰκ. 21α).

56. Πρβ. τὴ χαλκὴ πόρπη τοῦ τάφου ΠΑΠ/23 (1985) στὸ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *Χαλκᾶ κοσμήματα*, εἰκ. 68 σημ. 97.

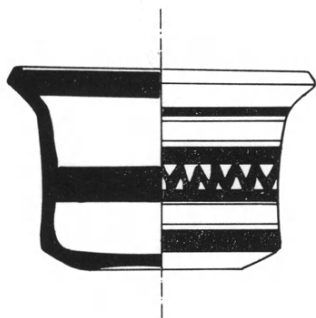
Εἰκ. 21. Θραύσματα χαλκῆς ἐπένδυσης κιβωτιδίου.
α. Ἀνάπτυγμα καὶ τομή. β. Ἀνάπτυγμα.

ἐλάσματα ἔχουν βρεθεῖ καὶ σὲ ἄλλους τάφους τῆς Ἀκραϊφίας, ὅλους χρονολογούμενους στὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ.⁵⁷

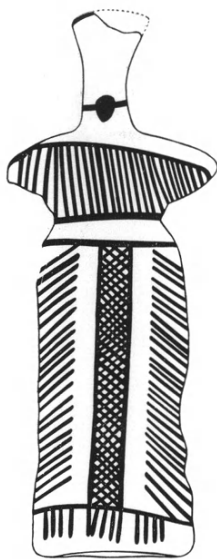
Στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. χρονολογεῖται ὁ τάφος ΓΗΠ/111, ὁ ὁποῖος περιεῖχε τέσσερα μελαμβαφῇ ἀγγεῖα, μία ἀβαφῇ οἶνοχοῦσκη καὶ ἕναν καλαθίσκο (εἰκ. 22)⁵⁸. ὡσαύτως, ὁ παιδικὸς κεραμοσκεπὴς ΓΗΠ/113 (πίν. 103α),

57. Γιὰ τὸ σχετικὸ προβληματισμὸ βλ. αὐτόθι σημ. 108-127, ὅπου τονίζεται ἡ ἐντοπιότης τῆς ομάδος καὶ ἀναχρονολογοῦνται τὰ παρεμφερῆ ἐλάσματα τοῦ Πτώου.

58. Ἀρ. εὐρ. 15300. Ὑψ. 0.053 μ., διάμ.: χεῖλους 0.082 μ., βάσεως 0.041 μ. Στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ἀγγείου τὸ σύστημα τῆς τεθλασμένης ἐν πλαισιώσει ὀρίζεται ἀπὸ δύο ἰώδεις ταινίες. Ὁμοιότατο, στὸ *Corinth* VXIII, μέρος I πίν. 9.64 (τοῦ τύπου 3).

Εἰκ. 22. Καλαθίσκος (σμίкр. 1:2).

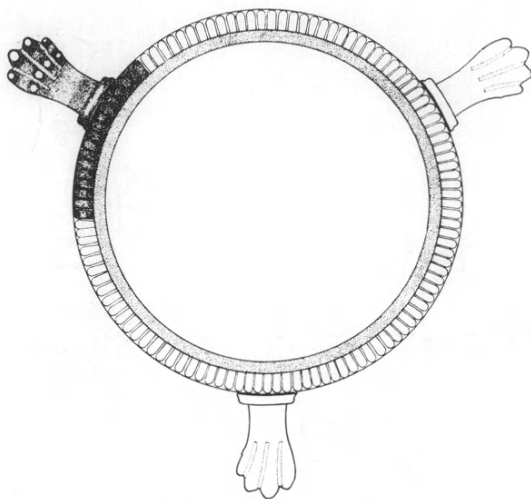

Εἰκ. 23. Βοιωτικὸ εἰδῶλιο.

ὁ ὁποῖος, πέραν τῶν ἑνδεκα εἰδῶλιων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σανιδομόρφων διαφόρων τύπων με ζωηρὰ χρώματα (εἰκ. 23 καὶ πίν. 102β), περιεῖχε ἀρκετὰ κορινθιακὰ ἀγγεῖα (πίν. 103β)⁵⁹, δύο μικκύλες μεσόμφαλες φιάλες καὶ μία ἰδιόμορφη κύλικα τῆς κατηγορίας τῶν βοιωτικῶν μετὰ πτηνῶν. Τῆς ἴδιας περιόδου εἶναι καὶ ὁ παιδικὸς λακκοειδὴς ΓΗΠ/112, τοῦ ὁποῖου τὰ σαθρὰ τοιχώματα μέσα στὶς ἀποθέσεις τῶν ἀμμοχαλίκων εἶχαν ἐνισχυθεῖ με λάσπη. Περιεῖχε καὶ αὐτὸς ἑνδεκα σανιδόμορφα κυρίως εἰδῶλια, τῶν ὁποίων τὸ ἓνα καθήμενο ἐπὶ θρόνου, ἑπτὰ κορινθιακὲς κοτυλίσκες, δύο μικρὰ βοιωτικὰ κύπελλα καὶ ἓναν περίτμητο ρόδακα ἀπὸ λεπτὸ ἔλασμα χαλκοῦ⁶⁰. Οἱ σύγχρονοί του

59. Ἀρ. εὐρ. 15333, 15334. Πρβ. *Necr.*, 336 εἰκ. 189 ἄρ. 1536 καὶ *Corinth XIII*, πίν. 35.253.2.

60. Πρβ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *Χαλκὰ κοσμήματα*, εἰκ. 43 σημ. 69.

Εἰκ. 24. Χαλκοῦς τρίπους.

ΓΗΠ/120⁶¹ καὶ 121⁶² ἦταν πτωχότερα κτερισμένοι, ἐνῶ οἱ ΓΗΠ/104, 105, 106 εἶχαν συληθεῖ. Ὁ ἡμικατεστραμμένος ὑστεροαρχαϊκὸς τάφος ΓΗΠ/140 περιεῖχε μερικὲς ὀφθαλμωτὲς ψήφους, τμήματα χαλκοῦ τρίποδος με πόδια λέοντος (εἰκ. 24)⁶³ καὶ δύο χαλκὰ ἐπιθήματα σὲ σχῆμα βομβυλίου ἀπὸ τὸν ὦμο λέβητος.

Ὅπως σημειώθηκε ἀνωτέρω, ἀπὸ τοὺς κυριότερους τύπους τάφων τοῦ 5ου αἰ. εἶναι ὁ λακκοειδὴς με ἀναβαθμὸ καὶ πυρὰ *in situ*. Ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ ὁ ΓΗΠ/107, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται στὸ δεῦτερο τέταρτο τοῦ αἵωνα. Περιεῖχε λίγα μικκύλα κορινθιακὰ ἀγγεῖα, μελανόμορφες ληκύθους, μία μικκύλη μελαμβαφὴ κύλικα, ἓναν πήλινο κωδωνίσκο καὶ μελαμβαφεῖς καθαρί-

61. Λακκοειδής, παιδικός. Περιεῖχε δύο ἀγγεῖα τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 6ου αἰ., σπειροειδεῖς σωληνίσκους καὶ πολλὰ ψήφους ἀπὸ ὑαλομάζα κυανοῦ τοῦ κοβαλτίου.

62. Λακκοειδής, ἐνήλικος, ἡμικατεστραμμένος. Πέραν τῶν ὀλίγων μελαμβαφῶν ὁστράκων διέσωσε καὶ δύο εἰδώλια, ἓνα ἱππάριο τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ αἵωνα καὶ μία βρεφοκρατούσα.

63. Ἀρ. εὐρ. 15248. Διάμ. δακτυλίου 0.145 μ. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐγχάρακτο γλωσσοειδὲς κόσμημα ἀνάγλυφος κανὼν ἀστραγάλου.

σκους, κοσμούμενους μὲ λευκὰ πτηνὰ (εἰκ. 25)⁶⁴. ἐπίσης, ἓνα γυάλινο ἀμφορίσκο (φοινίκειο), φυσικούς ἀστραγάλους καὶ ἔνδεκα εἰδώλια διαφόρων τύπων [παπποσειληνοῦ, Πανός, χελώνας, τριῶν περιστερῶν, ἀλεκτόρων (πίν. 102ε)⁶⁵ κ.ἄ.]. Οἱ κεραμοσκεπεῖς τάφοι πληθύνονται στὸν 5ο αἰ. (ΓΗΠ/τ. 154)⁶⁶ καὶ πηγαίνουν παράλληλα μὲ τοὺς πώρινους κιβωτιόσχημους. Ἀμφότεροι οἱ τύποι συνεχίζουν καὶ στὸν ἐπόμενο αἰώνα. Ὁ πώρινος κιβωτιόσχημος ΓΗΠ/144 (πίν. 104α) περιεῖχε δύο μελαμβαφῇ ἀγγεῖα, δύο σιδηρῆς στελεγγίδες, σιδηροῦς ἥλους καὶ ξερὰ σύκα, ἐνῶ ὁ κεραμοσκεπῆς ΓΗΠ/148 (πίν. 104β) μία δακρυδόχο σφαιρική κοιλίας (πίν. 105γ)⁶⁷, μία τριφυλλόσχημη οἰνοχόη ρυθμοῦ δυτικῆς κλιτύος (πίν. 105β)⁶⁸, τέσσερις ἀμφικωνικές ψήφους ἀπὸ ὑαλόμαζα κ.ἄ. Παρεμφερῇ ἀγγεῖα (πίν. 105α)⁶⁹ περιεῖχε καὶ ὁ ΓΗΠ/147, ὁ ὁποῖος, ὅπως καὶ πολλοὶ σύγχρονοί του τάφοι, περιελάμβανε καὶ ἓνα λύχνο.

Εἰκ. 25. Λευκὸ πτηνὸ σὲ μελαμβαφῇ ἐπιφάνεια κανθαρίσκου.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΩΝ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

64. Ἀρ. εὐρ. 18949. Κανθαρίσκου: ὕψος 0.15 μ., διάμ. χεῖλους 0.098 μ. Γιὰ ἀγγεῖα μὲ τὴν ἴδια τεχνική βλ. URE, *Black glaze pottery from Rhitsona* (Oxford 1913) πίν. 7, 51.238 κ.ἄ. Ἐπίσης, ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Ἀκραϊφία, ΑΔ 40, 1985 (ὕπὸ ἐκτύπωση).

65. Ἀρ. εὐρ. 17162. Ὑψος 0.19 μ. Ἐπὶ λευκοῦ ἐπιχρίσματος διακόσμηση δι' ἐρυθροῦ καὶ μέλανος χρώματος. Πρβ. R. HIGGINS, *British Museum Terracottas* (Oxford 1969) πίν. 47.279 (ἐκ Ρόδου).

66. Παιδικός. Περιεῖχε ἓνα φορμίσκο, ἓνα πήλινο μῆλο, ἓνα εἰδώλιο ἱσταμένης κόρης, μονόχρωμες ψήφους ἀπὸ ὑαλόμαζα κ.ἄ.

67. Ἀρ. εὐρ. 15304. Ὑψος 0.095 μ., περίμ. κοιλίας 0.225 μ.

68. Ἀρ. εὐρ. 15303. Ὑψος 0.19 μ., περίμετρος κοιλίας 0.41 μ., διάμ. βάσεως 0.065 μ. Στὸν ὦμο φέρει ἔντυπες, πυκνὲς παράλληλες ἀκτίνες καὶ στὸ λαιμὸ ἐγχάρακτο κλάδο κισσοῦ μὲ λευκὰ ἄνθη καὶ φύλλα.

69. Ἀρ. εὐρ. 15302, 20022. Τριφυλλόσχημου οἰνοχόης: ὕψος 0.225 μ., περίμ. κοιλίας 0.455 μ., διάμ. βάσεως 0.08 μ. Τὸ κύπελλο (ὕψος ἄνευ λαβῆς 0.082 μ., διάμ. χεῖλους 0.064 μ.) κατατάσσεται στὸ προχωρημένο στάδιο μιᾶς σειρᾶς κυπέλλων ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ. ἕως τοὺς πρῶτους ἑλληνιστικούς χρόνους. Βλ. ΑΓΓ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Βοιωτικά ἀγγεῖα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀκραϊφίας, *Πρακτ. XII Διεθνoῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας, Ἀθήνα 4-10 Σεπτεμβρίου 1983*, Β' (Ἀθήνα 1988) 8 κέ. σελ. 1-7.

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΧΑΙΡΩΝΕΙΑΣ

(Πίν. 106 - 107)

Συνεργείο ἐγγειοβελτιωτικῶν ἔργων ἀνοίξε, τὸ 1988, ἀποστραγγιστικὴ τάφρο στὸ νότιο τμήμα τῆς Τούμπας Μπαλωμένου καὶ σὲ ἀπόσταση 9 μ. ἀπὸ τὴν τομὴ τῆς ἀνασκαφῆς Σωτηριάδης, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀποκάλυψη καὶ μερικὴ καταστροφὴ προϊστορικῶν τοίχων.

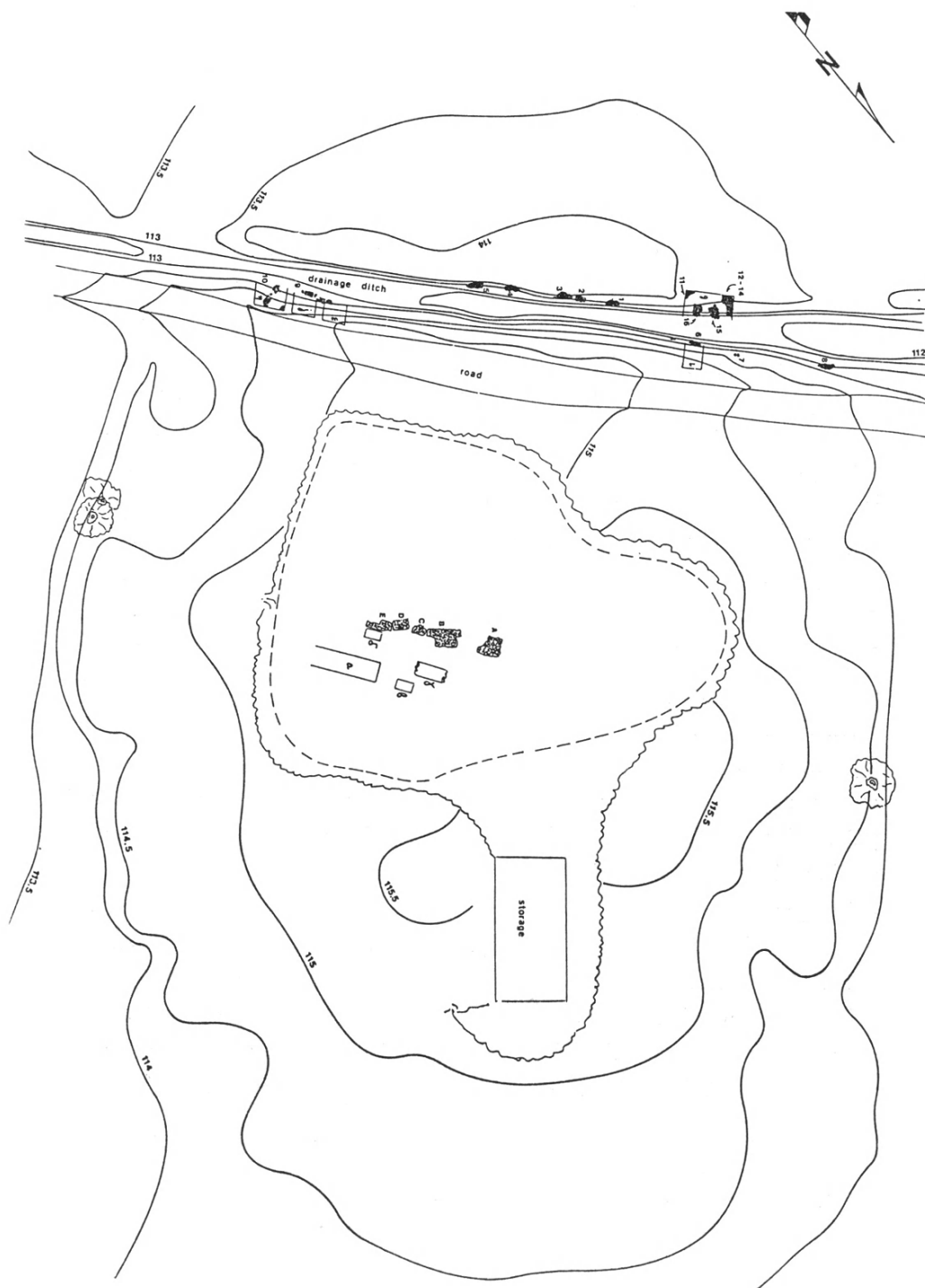
Ὁ ἀγρὸς στὸν ὁποῖο ἀνοίχτηκε ἡ τάφρος ἀνήκει στὸν Γ. Παπαγγελῆ. Ἡ τάφρος ἔχει γενικὴ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ, μῆκος περίπου 200 μ., βάθος 2 μ. καὶ ἡ τριγωνικὴ τῆς διατομὴ ἔχει ἄνω διάσταση ± 3 μ. Ἡ περιορισμένης ἔκτασης ἀνασκαφὴ τοῦ Ἰουνίου 1989 ἔγινε μὲ τὴν ἔγκριση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας¹, τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Colorado² καὶ τὴν ἐθελοντικὴ ἐργασία Ἑλλήνων καὶ ἀλλοδαπῶν συναδέλφων καὶ φοιτητῶν³.

Τὸ κεραμεϊκὸ ὕλικὸ πού συγκεντρώθηκε ἀπὸ τὴν τάφρο περιεῖχε ὅστρακα νεολιθικά, μεσοελλαδικὰ καὶ τῶν νεώτερων κλασικῶν χρόνων. Ἡ περισυλλογὴ τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸν ἀγρὸ ἀπέδωσε πολλὰ ὅστρακα καὶ λίθινα ἐργα-

1. Εὐχαριστῶ τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τὴν δρ. Ἀ. Ἀνδρειωμένου, ἔφορο Βοιωτίας, γιὰ τὴ συμπαράσταση καὶ συνεργασία τους σ' ὅλη τὴ διάρκειά τῶν ἐργασιῶν στὴ Χαϊρώνεια.

2. Τὴν ἀνασκαφὴ ἐνίσχυσαν οἰκονομικὰ τὸ Council on Research and Creative Work, τὸ Graduate Council on the Arts and Humanities, τὸ Undergraduate Research Opportunities Program καὶ τὸ Colorado University Foundation. Χωρὶς τὴ βοήθειά τους ἡ ἀνασκαφὴ δὲν θὰ εἶχε γίνεи.

3. Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1989 πῆραν μέρος ἐθελοντικὰ οἱ συνάδελφοι δρ. Ruth W. Todd καὶ δρ. Κία Καραγιάννη, καὶ οἱ φοιτητὲς D. Buzbee, S. Chipman, Ἀ. Χρηστίδου, E. Dyer, D. French, A. Holman, P. Keyser, E. Knell, M. Lappin, C. Noordmans, A. O'Neil, J. Ostroska, A. Rubenstein, T. Schuster, J. Stiles, T. Thompson, B. Trembley, P. Τσιινάκη, Γ. Βιταλιώτης. Εἰδικὲς μελέτες τῶν εὐρημάτων ἔχουν ἀναλάβει οἱ συνάδελφοι δρ. Ἰ. Μανιάτης (C¹⁴), ἡ δρ. Ἀ. Σαρπάκη (παλαιοβοτανικὴ) καὶ δρ. Κ. Ζαφειράτος (ὁστά). Σὲ ὅλους ἐκφράζω τὶς εὐχαριστίες μου.

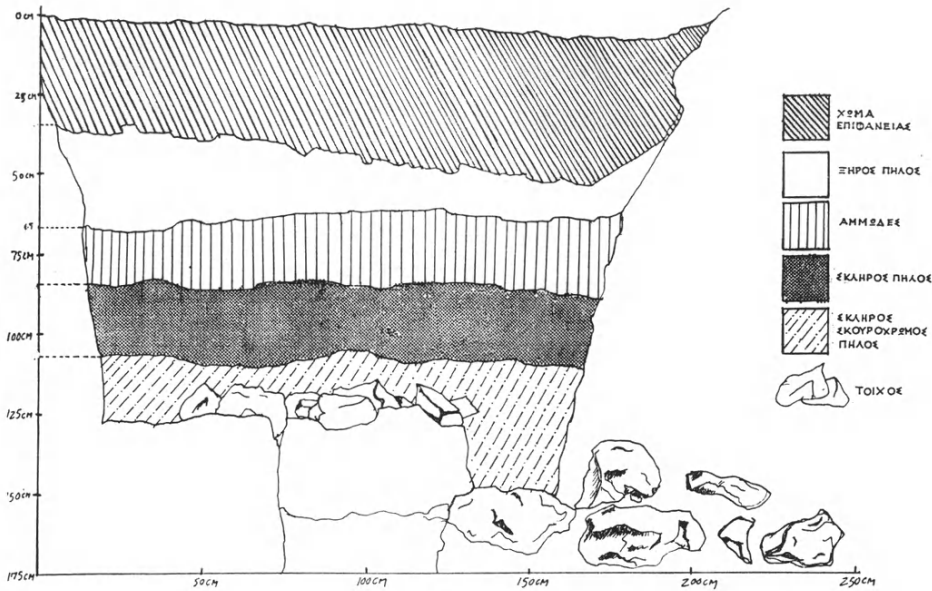

Εἰκ. 1. Τούμπα Μπαλωμένου.

λεῖα καθὼς ἡ ἔντονη καλλιέργεια τὰ φέρνει συνεχῶς στὴν ἐπιφάνεια. Παρατηρήθηκε ὅτι τὰ κεραμεικὰ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ἐπιφάνειας τῆς Τούμπας καὶ ἀρκετὰ ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς περιέχουν σημαντικὴ ποσότητα μεσοελλαδικῶν ὀστράκων.

Ἀνοίχτηκαν πέντε τομές, ἐκ τῶν ὁποίων τέσσερις, οἱ ε, ζ, η, ι, στὴ ΒΑ παρειὰ τῆς ἀποστραγγιστικῆς τάφρου καὶ μία, ἡ θ, στὴ ΝΔ παρειὰ μὲ βάση τὴν παρουσία τῶν λειψάνων τῶν διασαλευμένων τοίχων ποὺ εἶχε φέρει στὸ φῶς ὁ ἐκσκαφέας (εἰκ. 1). Ἡ τομὴ ε ἀπέχει 9 μ. ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς τομῆς Σωτηριάδῃ καὶ ἔχει διαστάσεις ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ 2 μ., ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ 1.75 μ. καὶ βάθος ± 1 μ. (εἰκ. 2). Τὰ χρώματα ἀπὸ τὴν ἀποστραγγιστικὴ τάφρο ρίχτηκαν στὰ πλάγια τῆς καὶ σχημάτισαν τὰ ± 0.55 μ. τῆς ἀνωτέρας ἀπόθεσης στὴ στρωματογραφία τῆς τομῆς ε. Ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ αὐτὰ τὰ χρώματα εἶναι ἀνάμικτη, κυρίως νεολιθικὴ καὶ μεσοελλαδική. Στὸ βάθος $\pm 0.50-0.65$ μ. βρίσκονται τὰ χρώματα τοῦ καλλιεργούμενου ἀγροῦ, πρὶν ἀπὸ τὴ διάνοιξη τῆς τάφρου, ποὺ εἶναι ἀνοιχτόχρωμα, πηλῶδη καὶ περιέχουν λίγα ὄστρακα ἀκαθόριστης χρονολογίας. Τὸ ἐπόμενο σὲ βάθος στρώμα $\pm 0.65-0.85$ μ. εἶναι μαλακό, ἀμμῶδες καὶ ἡ κεραμεικὴ του εἶναι κυρίως νεολιθικὴ. Τὰ χρώματα αὐτῶν τῶν στρωμάτων προέρχονται ἢ εἶναι ἀνακατεμένα μὲ τὰ μπάζα τῆς ἀνασκαφῆς Σωτηριάδῃ ὅπως δείχνει ἡ κεραμεικὴ, ἡ σκόρπια παρουσία ἀπανθρακωμένου ὕλικου καὶ ἡ ἀμμόδης σύστασή τους ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὰ στὰ βαθύτερα νεολιθικὰ στρώματα τῆς Τούμπας⁴. Τὸ στρώμα $\pm 0.85-1.05$ μ. εἶναι σκληρό, πηλῶδες, περιέχει διάσπαρτο ἀπανθρακωμένο ὕλικό, ἀρχιτεκτονικὸ ὕλικό ἀπὸ ἀκανόνιστες πέτρες, κεραμεικὴ, κυρίως νεολιθικὴ, καὶ ἐλάχιστα ὄστρακα τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ. Τὸ στρώμα $\pm 1.05-1.50$ μ. εἶναι αὐτὸ στὸ ὁποῖο βρέθηκε τοῖχος κατὰ τὶς ἐργασίες διάνοιξης τῆς τάφρου, ὁ τοῖχος 9 τοῦ πίν. 106α. Τὸ χῶμα εἶναι σκληρό, πηλῶδες βαθυκάστανο. Τμῆμα τοῦ ΒΔ ἄκρου τοῦ τοίχου 9 βρίσκεται στὸ ΝΑ τομέα τῆς τομῆς ε καὶ ἔχει μῆκος 0.50 μ. Ὁ τοῖχος 9 συνεχίζεται ΝΑ διασαλευμένος καὶ κατὰ μῆκος τοῦ βυθοῦ τῆς τάφρου, γιὰ περίπου 3 μ. Τὸ ΝΑ τμῆμα του βρίσκεται στὸ ΝΔ τομέα τῆς τομῆς ζ (εἰκ. 3, πίν. 106α). Ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ τὸ βάθος αὐτὸ εἶναι χονδροειδής, ἀκαθόριστη, χειροποίητη ἢ τροχήλατη. Κάτω ἀπὸ τὸ θεμέλιο τοῦ τοίχου 9 διακρίνεται στρώμα καμένης γῆς

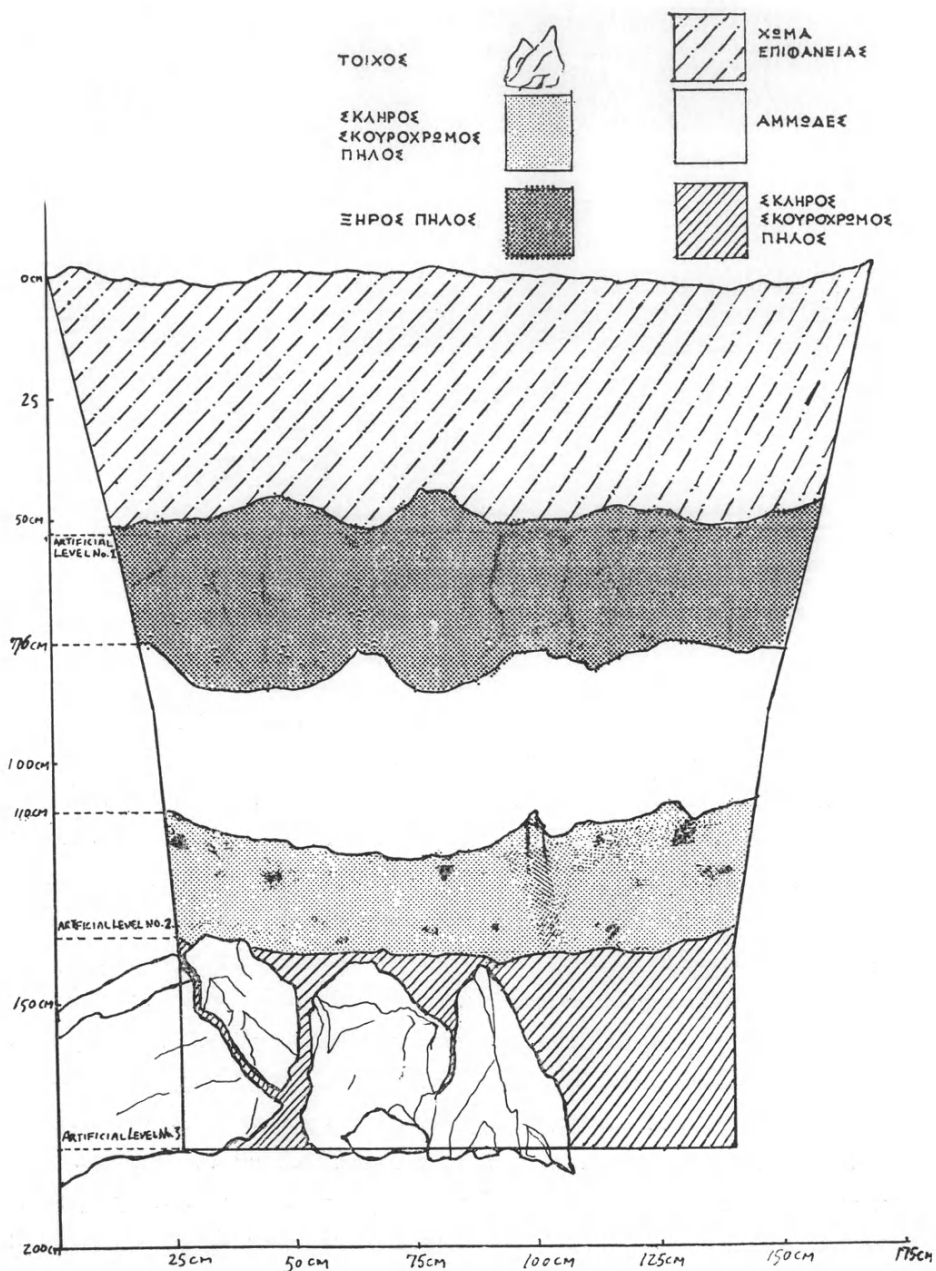
4. X. TZABELLA - EVJEN, *ΠΑΕ* 1986, 55-71.

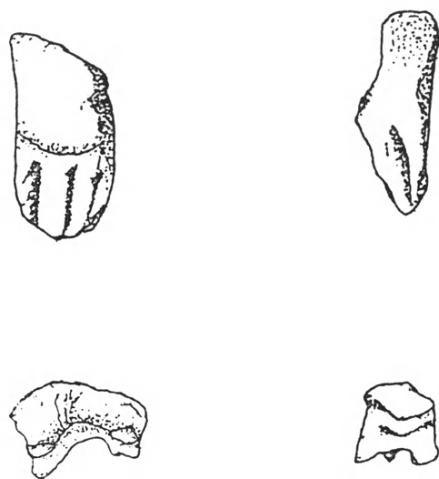
Εἰκ. 2. Βόρειος ὀρίζοντας τομῆς ε.

μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ πορτοκαλὶ χρῶμα. Τὸ στρώμα αὐτὸ ὑπάρχει σ' ὅλη τὴν ἔκταση τῆς τάφρου καὶ στὶς δύο παρειές της.

Ἡ τομὴ ζ ἀνοίχτηκε δύο μέτρα ΝΑ καὶ παράλληλα τῆς τομῆς ε, μὲ διαστάσεις ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ 1.75 μ., ΒΔ πρὸς ΝΑ 2.70 μ. καὶ ἀνασκάφτηκε ὡς τὰ 1.80 μ. ποὺ εἶναι τὸ στρώμα στὸ ὁποῖο βρίσκεται ὁ τοῖχος 9. Ὁ στρωματογραφικὸς ὀρίζοντας τῆς τομῆς ζ παρουσίασε εἰκόνα ἴδια μὲ τῆς τομῆς ε, δηλ. τὰ δύο ἀνώτερα στρώματα, τὸ στρώμα τῶν χωμάτων ἀπὸ τὴν ἐκσκαφὴ τῆς τάφρου καὶ τὸ καλλιεργούμενο στρώμα τοῦ ἀγροῦ συνθέτουν τὶς ἀποθέσεις ὡς τὰ 0.75 μ. Τὸ ἐπόμενο σὲ βάθος στρώμα, ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὰ μπάζα τῆς ἀνασκαφῆς Σωτηριάδης, βρέθηκε καὶ στὴν τομὴ ζ, στὸ βάθος $\pm 0.75-1.10$ μ. καὶ εἶχε τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ στὴ σύσταση τῶν χωμάτων καὶ τοῦ περιεχομένου τους μὲ τὴν τομὴ ε. Ἐκτὸς ἀπὸ ἀρκετὰ νεολιθικὰ ὄστρακα, βρέθηκαν πόδι ἀπὸ πήλινο εἰδῶλιο ἰστάμενης ἀνθρώπινης μορφῆς μὲ τέσσερα ἀνάγλυφα δάχτυλα καὶ μικρὸ πήλινο εἰδῶλιο ζώου, ἴσως χοίρου (εἰκ. 4α-β). Τὸ στρώμα $\pm 1, -1.0$ μ. ἀντιστοιχεῖ σὲ σύσταση χωμάτων καὶ σὲ $\pm 1.10-1.30$ εὐρήματα μὲ τὸ στρώμα $\pm 0.85-1.10$ μ. τῆς τομῆς ε, δηλ. εἶναι πηλῶδες καὶ περιέχει

Είχ. 3. Βόρειος ὀρίζοντας τομῆς ζ.

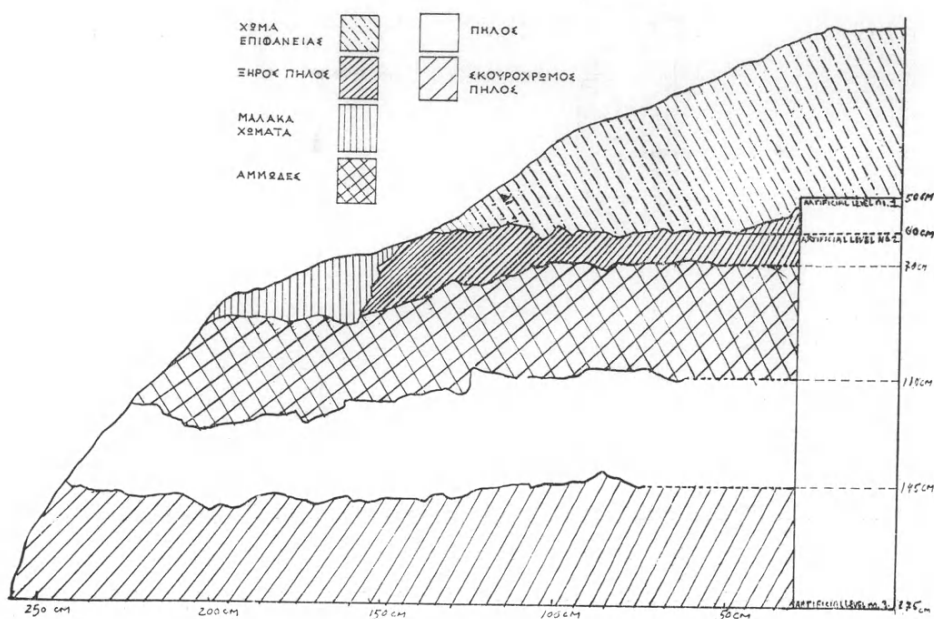

Εἰκ. 4. α. Τμήμα ποδίου πήλινου ἀνθρώπινου εἰδωλίου. β. Ζωόμορφο εἰδώλιο.

ἀκατέργαστες πέτρες ἀπὸ οἰκοδομικὸ ὕλικό. Στὸ βάθος $\pm 1.30-1.80$ μ. τὸ χῶμα εἶναι πηλῶδες ἀλλὰ βαθυκάστανο, ὅπως καὶ στὴν τομὴ ε. Τὰ κεραμεικὰ ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ ἦταν χαρακτηριστικὰ ἀνάμικτα, εἴχαμε δηλαδὴ μία ἀνάστροφη, χρονολογικά, στρωματογραφία. Ἑλληνιστικὰ ὄστρακα, τὸ ἓνα ἀπὸ μεγαρικὸ σκύφο, ἔδειξαν διεισδύσεις ἀπὸ τὰ μπάζα τῆς ἀνασκαφῆς Σωτηριάδη. Στὴν ἐκθεση τῆς παλιᾶς ἀνασκαφῆς ἀναφέρεται ἡ παρουσία ἐλληνιστικοῦ στρώματος στὴν Τούμπα Μπαλωμένου⁵. Ὁ τοῖχος 9 συνεχίζεται γιὰ 1 μ. κατὰ μῆκος τοῦ ΝΑ τομέα τῆς τομῆς ζ, ὅπως ἀναφέρθηκε πρὶς πάνω. Τὰ λείψανα τοῦ τοίχου εἶναι διασαλευμένα, ἀλλὰ ὅπου ἔχουν διατηρηθεῖ ἔχουν πάχος 0.50 μ., ὕψος ὡς δύο στρώσεις καὶ ἔχουν κατασκευασθεῖ ἀπὸ δύο σειρὲς ἀκατέργαστων λίθων μὲ μικρότερες πέτρες ἀνάμεσά τους.

Ἡ τομὴ η ἀνοίχθηκε δύο μέτρα ΝΑ καὶ παράλληλα στὴν τομὴ ζ. Οἱ διαστάσεις εἶναι ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ 2 μ., ΒΔ πρὸς ΝΑ 2 μ. καὶ σκάφθηκε σὲ βάθος 1.75 μ. στὸν ΒΔ τομέα καὶ 1.60 μ. στὸν ΝΑ. Οἱ διαφορὲς τοῦ βάθους καθορίζονται ἀπὸ τὴν κατωφύρεια πού σχηματίζεται στὴν ἐπιφάνεια. Ἡ ἀπόθεση τῶν χωμάτων ἀπὸ τὴν ἐκσκαφὴ τῆς τάφρου φτάνει ὡς 0.60 μ. Ἡ παλαιότερη ἐπι-

5, ΠΑΕ 1902, 55,

Εἰκ. 5. Δυτικὸς ὀρίζοντας τῆς τομῆς η.

φάνεια τοῦ ἀγροῦ, πρὶν τὴ διάνοιξη τῆς τάφρου, σχηματίζει στὴν τομὴ η ἐπίχωση μόνο ± 0.5 μ. Ἔτσι, τὰ ἀνώτερα παραγμένα στρώματα φθάνουν ὡς τὰ $\pm 0.75-0.80$ μ. (εἰκ. 5). Τὸ στρώμα $\pm 0.80-1.10$ μ., ὅπως διαγράφεται στὸν ΒΔ ὀρίζοντα, εἶναι μαλακό, ἀμμώδες κατὰ τόπους καὶ περιέχει νεολιθικὰ ὄστρακα, δηλ. παρουσιάζει τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ πού συζητήθηκαν γιὰ τὰ ἀντίστοιχα στρώματα τῶν τομῶν ε καὶ ζ. Στὸ στρώμα $\pm 1.10-1.40$ μ. βρέθηκε τοῖχος, ὁ τοῖχος 10 τῆς εἰκ. 1 (πίν. 106β), διασλευμένος, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ καὶ διαστάσεις 2 μ. μῆκος καὶ 0.35 μ. πάχος. Σὲ λίγα σημεῖα τοῦ τοίχου σώζονται πέτρες ἀπὸ τὴ δεύτερη στρώση. Γενικά, ἡ δομὴ του εἶναι σαθρὴ ἀπὸ πέτρες ἀκανόνιστες στὸ σχῆμα καὶ διαφόρων μεγεθῶν. Ὁ τοῖχος 10 βρίσκεται σὲ σχέση ἀμβλυγώνια μὲ τὸν τοῖχο 9 καὶ οἱ δομές τους διαφέρουν, ἔτσι ὥστε ἂν οἱ τοῖχοι αὐτοὶ ἀνῆκαν στὴν ἴδια ἀρχιτεκτονικὴ κατασκευή, ὁ τοῖχος 9 θὰ πρέπει νὰ ἦταν τοῖχος ἐξωτερικὸς καὶ ὁ τοῖχος 10 ἐσωτερικῆς διαίρεσης χώρου. Τὸ θεμέλιο τοῦ τοίχου 10 στηρίζεται στὰ χώματα τοῦ στρώματος $\pm 1.40-1.75$ μ. καὶ περιβαλλόταν ἀπὸ ὀργανικὸ ὕλικό πού ἴσως προε-

χόταν από ξύλο. 'Η σύσταση τῶν χωμάτων στο βάθος $\pm 1.10-1.40$ μ. είναι πηλώδης καὶ ἡ κεραμεικὴ στο μεγαλύτερο ποσοστὸ νεολιθικὴ καὶ σὲ μικρότερο ποσοστὸ μεσοελλαδικὴ καὶ μυκηναϊκὴ (εἰκ. 6). 'Εκτὸς ἀπὸ τὰ ἀναταραγμένα κεραμεικὰ βρέθηκε καὶ χάλκινο βυζαντινὸ νόμισμα. Τὸ τελευταῖο μπορεῖ νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα διείσδυσης ἀπὸ τὰ ἀνώτερα στρώματα. 'Ο Σωτηριάδης ἀναφέρει τὴν παρουσία στὴν Τούμπα χριστιανικοῦ νεκροταφείου. 'Ενδιαφέρον εὑρημα εἶναι τὸ κεφάλι ἀπὸ ὀστεῖνο εἰδῶλιο τοῦ συνηθισμένου τύπου τῶν μακρολαιμῶν νεολιθικῶν. 'Η μύτη προβάλλει ἔντονα καὶ ἔχει στὴ βάση της ὀριζόντια χάραξη. Τὸ εἰδῶλιο εἶναι μοναδικὸ ὡς πρὸς τὸ ὕλικό τῆς κατασκευῆς του⁶. Στο βάθος $\pm 1.40-1.75$ μ. τὰ ὄστρακα εἶναι ἀκαθόριστης χρονολογίας, ἔντονα διαβρωμένα καὶ στο μεγαλύτερο ποσοστὸ τροχήλατα. Κοντὰ στο θεμέλιο τοῦ τοίχου 10, πρὸς τὸ ΝΔ ἄκρο του, βρέθηκε *in situ* τμήμα σκελετοῦ βοοειδοῦς καὶ μικρὴ χάλκινη ταινία. Τὰ ὅστα ἔχουν σταλεῖ στο 'Αρχαιομετρικὸ Τμήμα τοῦ «Δημόκριτου» γιὰ C^{14} χρονολόγησι.

'Η τομὴ ι ἀπέχει 30 μ. ΒΔ ἀπὸ τὴν τομὴ ε καὶ ἀνοίχτηκε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο γιὰτὶ βρέθηκαν στὴν ἐπιφάνεια μεγάλες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες ἀκανόνιστες στο σχῆμα. 'Η τομὴ, διαστ. ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ 2 μ. καὶ ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ 2.30 μ., σκάφτηκε ὡς τὰ ± 0.95 μ. καὶ ἐγκαταλείφθηκε. Τὰ χῶματα ἦταν ταραγμένα καὶ περιεῖχαν ἀνακατεμένα νεολιθικά, πιθανῶς μεσοελλαδικὰ καὶ κλασικῶν χρόνων ὄστρακα. Οἱ πλάκες, ὅπως φάνηκε, εἶχαν πεταχτεῖ ἀπὸ τὸ ἐκσκαφικὸ μηχανήμα καὶ ἀνῆκαν σὲ κατεστραμμένο τοῖχο ποὺ βρίσκεται ἀπέναντι τῆς τομῆς ι, στὴν τομὴ θ, ποὺ ἀνοίχθηκε, ὅπως ἀναφέρθηκε, στὴ νότια παρεια τῆς ἀποστραγγιστικῆς τάφρου.

'Η τομὴ θ, ποὺ βρίσκεται στο κτῆμα 'Η. Γρομποῦ, ἔχει διαστάσεις ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ 4.75 μ. καὶ ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ 2.60 μ. 'Η ἐπίχωση ὡς τὰ 0.40 μ. ἦταν ἔντονα ταραγμένη καὶ περιεῖχε ὄστρακα καὶ ἐργαλεῖα νεολιθικά. Βρέθηκαν ἕξι τοῖχοι τῶν ὁποίων ἀνασκάφτηκαν μόνον τμήματα. 'Ο τοῖχος 11 βρίσκεται στὴ ΝΑ γωνία τῆς τομῆς, ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ, τὸ μῆκος του εἶναι 1.50 μ., ἔχει πᾶχος ± 0.60 μ., εἶναι χτισμένος μὲ ἀκατέργαστους λίθους διαφόρων μεγεθῶν καὶ διατηρεῖται στο ὕψος τῶν δύο στρώσεων. 'Ο τοῖχος πα-

6. Γ. Χ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, 'Η 'Ανθρωπόμορφη Εἰδωλοπλαστικὴ τῆς Νεολιθικῆς Θεσσαλίας (1973) 23.

ρουσιάζει μιὰ ἐλαφρὰ καμπύλωση πρὸς Ν ἀλλὰ αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα διασάλευσής του. Ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ τὴν ἐπίχωση, ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὸν τοῖχο καὶ σὲ βάθος 0.60 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια, εἶναι ἀκαθόριστῃ· πιθανῶς μερικὰ ὄστρακα εἶναι μεσοελλαδικὰ καὶ λίγα ἐλληνιστικά. Στὸ βάθος 0.60-0.80 μ. ἡ κεραμεικὴ εἶναι στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ μεσοελλαδική· ἴσως ἓνα ὄστρακο εἶναι πρωτοελλαδικό. Ὅμοια εἰκόνα κεραμεικῶν εὐρημάτων παρουσιάζει καὶ ἡ ἐπίχωση ἀμέσως ΒΑ τοῦ τοίχου 11. Σὲ ἀπόσταση 0.20 μ. βόρεια τοῦ τοίχου σημειώθηκαν ἔχνη στάχτης. Ὁ τοῖχος 12 βρίσκεται στὴ ΒΔ πλευρὰ τῆς τομῆς θ, ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ, τὸ μῆκος του εἶναι 1.25 μ., ἔχει πᾶχος 0.75 μ., εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ μικροὺς λίθους (μέσο μῆκος 0.15 μ.) καὶ διατηρεῖται στὸ ὕψος τῶν τεσσάρων στρώσεων λίθων. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ λίθοι εἶναι μικροί, δὲν ὑπερβαίνει σὲ ὕψος τὰ 0.40 μ. Ἡ ἐπίχωση ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὸν τοῖχο 12 περιεῖχε κεραμεικὰ ἀχαρκτηήριστα, διαβρωμένα. Μερικὰ ἴσως θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθοῦν στὴν πρωτοελλαδικὴ ἢ μεσοελλαδικὴ περίοδο, ὅπως εἶναι οἱ λοβοειδεῖς λαβὲς καὶ ὄστρακο μὲ γόμφο. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ συσσώρευση μυκηναϊκῶν ὀστράκων στὴν ἐπίχωση ΝΑ τοῦ τοίχου 12 (εἰκ. 6). Ἡ κεραμεικὴ μέσα ἀπὸ τὸν τοῖχο εἶναι κατὰ κανόνα τροχῆλατη. Στὸ ΝΑ ἄκρο τοῦ τοίχου 12 καὶ σὲ ἀπόσταση 0.50 μ. ἀνασκάφτηκαν λείψανα τοίχου (τοῖχος 13) ἀθροῦς πρὸς τὸν τοῖχο 12. Μεταξὺ τῶν τοίχων 12 καὶ 13 καὶ κάτω ἀπὸ τὸ θεμέλιό τους βρέθηκαν τὰ ἔχνη ἄλλου τοίχου (τοῖχος 14), μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ, παλαιότερης οἰκοδομικῆς φάσης. Ὁ τοῖχος 15, ἐντονα διασαλευμένος ἀπὸ τὸ ἐκσκαφικὸ μηχανήμα, εἶναι παράλληλος μὲ τὸν τοῖχο 12 πρὸς ΝΑ, ἀπέχει 0.50 μ. ἀπὸ τὸν τελευταῖο ἀλλὰ βρίσκεται 0.35 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὸν τοῖχο 12. Οἱ διαστάσεις τοῦ τοίχου 15 εἶναι 1.50 μ. μῆκος καὶ ± 1 μ. πᾶχος καὶ εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ ἀκανόνιστες πέτρες διαφόρων μεγεθῶν. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ συλλέχθηκε ἀπὸ τὸ ΝΔ τμήμα του εἶναι μεσοελλαδικὴ καὶ μυκηναϊκή. Ὁ τοῖχος 16 βρίσκεται στὸ ἴδιο στρώμα μὲ τὸν τοῖχο 15, πρὸς ΝΑ καὶ παράλληλα μὲ τὸν τοῖχο 15 ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπέχει 0.75 μ. Τὸ ἀνασκαμμένο τμήμα του ἔχει μῆκος 1.30 μ., πᾶχος 0.70-0.80 μ. καὶ διατηρεῖται στὸ ὕψος τῶν τεσσάρων στρώσεων. Ἡ κατασκευὴ τοῦ τοίχου 16 ἔχει γίνεи μὲ ἀκατέργαστους ἀσβεστόλιθους, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι σχιστολιθικοί. Τὸ ΒΑ τμήμα του καταστράφηκε ἀπὸ τὸ ἐκσκαφικὸ μηχανήμα. Τὸ θεμέλιο τοῦ τοίχου 16 περιεῖχε μιὰ κιβωτιόσχημῃ ὑποδοχὴ διαστάσεων $0.60 \times 0.50 \times 0.25$ μ., στὸ ΒΔ τμήμα τοῦ τοίχου, ἡ ὁποία περιέκλειε

Εἰκ. 6. Μυκηναϊκά ὄστρακα.

συσσωρευμένα ἀνθρώπινα ὀστά (πίν. 107). Ἡ κατασκευὴ αὐτῆς τῆς ὀστεοθήκης ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ κιβωτιόσχημου τάφου σὲ μικρογραφία. Ἡ ΝΑ πλευρὰ σχηματίζεται ἀπὸ μία κάθετη πλάκα καὶ οἱ ἄλλες τρεῖς πλευρὲς εἶναι κτισμένες μὲ ἀκανόνιστους λίθους. Τὸ δάπεδο εἶναι στρωμένο μὲ μικροὺς σχιστόλιθους καὶ ἐπίσης μικροὶ σχιστόλιθοι σκέπαζαν τὰ ὀστά. Τὴν ὀστεοθήκη κάλυπταν τρεῖς στρώσεις ἀπὸ πλάκες διαστάσεων $\pm 0.60 \times 0.35$ μ. Ὁ τοῖχος στῆ συνέχειά του πρὸς ΝΔ ἦταν κατασκευασμένος ἀπὸ ἀκανόνιστες πέτρες. Κτερίσματα δὲν βρέθηκαν μαζὶ μὲ τὰ ὀστά, λίγα ὄστρακα ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς στρώσεις τοῦ τοίχου εἶναι μεσοελλαδικά. Κοντὰ στὸν τοῖχο 16 βρέθηκε χάνδρα ἀπὸ στεατίτη καὶ πῆλινος μικρὸς σβῶλος. Σὲ προκαταρκτικὲς παρατηρήσεις τοῦ ὁ καθηγητῆς κ. Κ. Ζαφειράτος, ποὺ μελετᾷ τὰ ὀστά, μοῦ εἶπε ὅτι πρόκειται γιὰ ἄτομο νέας ἡλικίας, περίπου 20 χρονῶν, καὶ ὕψους περίπου 1.65 μ. Δὲν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενο τὰ ὀστά νὰ ἀνῆκαν σὲ γυναίκα. Αὐτὸ τὸ σκελετικὸ ὕλικὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀστά κυρίως τῆς θωρακικῆς χώρας καὶ λίγα θραύσματα ἀπὸ μακρὰ ὀστά. Οἱ συνθῆκες τοῦ περιβάλλοντος, δηλ. ἡ ἔντονη ὑγρασία, τὰ εἶχαν διαβρώσει σὲ μεγάλο βαθμὸ ὥστε ἡ περισυλλογὴ τους ἔγινε μὲ ἀρκετὴ δυσκολία. Ἡ ἀνακάλυψη ἐγκλεισμένων ὀστῶν σὲ δευτερογενή, προφανῶς, ταφὴ μέσα σὲ θεμέλιο τοίχου εἶναι ἡ μοναδικὴ ποὺ γίνεται γνωστὴ ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα.

Ἔως τώρα οἱ πληροφορίες ποὺ εἶχαμε γιὰ τὴ σημασία ποὺ ἀπέδιδαν, κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, στὸν ἐνταφιασμὸ τῶν ὀστῶν σὲ θέσεις ἐκτὸς τῶν τάφων προέρχονταν ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ παράδοση ποὺ μάλιστα εἶναι πλούσια σὲ σχετικὰ περιστατικά.

Ὁ Πausanias παραδίδει τὴ μεταφορὰ τῶν λειψάνων τοῦ Ἡσιόδου ἀπὸ τῆς Ναυπακτίας στὸν Ὀρχομενὸ, μὲ σκοπὸ τὴ θεραπεία τῶν Ὀρχομενίων ἀπὸ

ἄρρώστια⁷, καθὼς καὶ τῇ μεταφορᾷ τῶν λειψάνων τοῦ Ἑκτορα ἀπὸ τὴν Τροία στὴ Θήβα γιὰ τὴν εὐημερία τῶν Θηβαίων⁸. Τὰ κατάλοιπα τοῦ Ἀκταίωνα μεταφέρθηκαν στὸν Ὀρχομενό, γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἡ πόλη ἀπὸ ἓνα κακὸ πνεῦμα⁹. Ὁ Φίλιππος Β' μετέφερε τὰ ὅστ' αὐτοῦ Λίνου ἀπὸ τὴ Βοιωτία στὴ Μακεδονία, γιὰ νὰ τὰ ἐπιστρέψει ὅμως ἀργότερα μετὰ ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία ποὺ δόθηκε σ' ἓνα ὄνειρο ποὺ εἶδε¹⁰. Στὸν Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῷ, ὁ Σοφοκλῆς περιγράφει τὴν προστατευτικὴ δύναμη τῶν ὁσίων τῶν ἡρώων, στὸν διάλογο μεταξὺ Κρέοντα καὶ Οἰδίποδα, ὅταν ὁ τελευταῖος λέει: *Ἦκεις ἐμ' ἄξων, οὐχ ἔν' ἐς δόμους ἄγης / ἄλλ' ὥς πάρανλον οἰκίσης, πόλις δέ σοι / κακῶν ἀνατὸς τῆσδ' ἀπαλλαγθῇ χθονός*¹¹. Δηλαδή, ὁ Οἰδίποδας κατηγορεῖ τὸν Κρέοντα ὅτι ἐπεδίωκε τὸν ἐπαναπατρισμό του, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ταφή του στὴν εἴσοδο τῆς Θήβας μὲ σκοπὸ νὰ τὴν προστατεύει ἀπὸ τὶς βλέψεις τῶν Ἀθηναίων. Ἀλλὰ καὶ οἱ Ἀθηναῖοι πίστευαν στὴν εὐεργετικὴ γι' αὐτοὺς κατοχὴ τῶν λειψάνων τοῦ Οἰδίποδα. Ὅταν ἡ Ἀντιγόνη ζήτησε ἀπὸ τὸν Θησέα νὰ τῆς δείξει τὸ μνημα τοῦ πατέρα της, ὁ Θησέας τῆς τὸ ἀρνήθηκε¹², γιὰτὶ ἴσως θὰ φοβόταν πῶς οἱ Θηβαῖοι θὰ μετέφεραν τὰ ὅστ' αὐτοῦ Οἰδίποδα στὴν πόλη τους, ἂν τὰ ἀνακάλυπταν. Στὴν ἴδια κατηγορία δοξασιῶν ἀνήκει ἡ γνωστὴ ἱστορία τῆς μεταφορᾶς τῶν ὁσίων τοῦ Θησέα ἀπὸ τὴ Σκύρο στὴν Ἀθήνα¹³. Ὁ Ἡρόδοτος διηγεῖται τὸ περιστατικὸ τὸ σχετικὸ μὲ τὰ ὅστ' αὐτοῦ Ὀρέστη, πῶς δηλαδή οἱ Λακεδαιμόνιοι τὰ πῆραν κρυφὰ ἀπὸ τοὺς Τεγεάτες καὶ πῶς ἐξασφάλισαν τὴ νίκη ἐναντίον τῶν Τεγεατῶν, ποὺ ἦταν ἄτρωτοι, ὅσο εἶχαν στὴν πόλη τους κρυμμένα τὰ ὅστ' αὐτοῦ Ὀρέστη¹⁴. Διαφορετικὴ εἶναι ἡ ἐξήγηση ποὺ δίνει ὁ Πίνδαρος γιὰ τὴν ταφή τοῦ Νεοπτολέμου στὸ τέμενος τῶν Δελφῶν¹⁵. Ὁ Αἰακίδης βασι-

7. ΠΑΥΣ. ΙΧ, 38, 3-4. Κ. ΡΩΜΑΙΟΥ, «Ἡσιόδου τὰ ὅστ' ἀγαγοῦσιν», *Ἑπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν* Α', 1988, 347 κέ.

8. ΠΑΥΣ. ΙΧ, 18, 5.

9. ΠΑΥΣ. ΙΧ, 38, 5.

10. ΠΑΥΣ. ΙΧ, 29, 8-9.

11. 784-786.

12. ΣΟΦΟΚΛ., *Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ*, 1755-1767.

13. ΠΑΥΣ. Ι, 17, 6. ΠΛΟΥΤ., *Θησεὺς* 35-36.

14. ΗΡΟΔ. Ι, 67-68. ΠΑΥΣ. ΙΙΙ, 3, 5-6.

15. ΠΙΝΔ., *Νεμεονίκαι* Ζ', 35-45.

λιάς θάφτηκε, κατὰ τὸν Πίνδαρο, ἐκεῖ, γιὰ νὰ λαμπρύνει μὲ τὴν παρουσίᾳ του τὶς ἥρωικὲς πομπὲς καὶ τὶς μεγάλες θυσίες. Ποιητικῇ ἀδείᾳ ἐξιδανικεύεται μιὰ πράξι, ποὺ στὶς καταβολές της ἐξυπηρετοῦσε πιὸ πρακτικὲς ἀνάγκες.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ Ἑλειακὴ παράδοση ποὺ ἀφορᾷ στὸν Αἰτωλό, γιὸ τοῦ ἐποικιστῆ τῆς Ἑλιδας Ὁξυλου. Κατὰ τὸν χρησμό, ὁ Αἰτωλὸς δὲν ἔπρεπε νὰ ταφεῖ μέσα στὴν πόλη, ἀλλὰ οὔτε ἔξω ἀπὸ αὐτή. Ἔτσι, τὸν ἔθαψαν μέσα στὴν πύλη τῆς πόλης¹⁶.

Ἡ ἀναδρομὴ στὶς φιλολογικὲς μαρτυρίες δείχνει πὼς οἱ περισσότερες ἀναφορὲς σ' αὐτὲς τὶς ἀνορθόδοξες μεταφορὲς καὶ ταφὲς ὁστῶν γινόνταν μὲ ἀπώτερο σκοπὸ τὴν προστασία τῆς πόλης ἢ κοινότητος γενικότερα. Ἐπίσης δείχνει πὼς ὁ βοιωτικὸς χῶρος ἔχει τὴν πλουσιότερη παράδοση. Δὲν ἀποκλείεται οἱ καταβολὲς μιᾶς τέτοιας πίστεως νὰ βρίσκονται στὴ μέση ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ὅπως φανέρωσε ἡ ταφὴ τῶν ὁστῶν μέσα στὸ θεμέλιο τοῦ Χαιρώνεια. Δὲν ξέρουμε σὲ τί εἶδους οἰκοδόμημα ἀνῆκαν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τοῦ τοῦ τοῦ 16, μποροῦμε ὅμως νὰ ποῦμε μὲ κάποια βεβαιότητα πὼς ὅλοι οἱ τοῖχοι τῆς τομῆς θ εἶναι παχεῖς καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀνῆκαν σὲ ἰσχυρὴ κατασκευὴ δημόσιου μάλλον παρὰ οἰκιακοῦ χαρακτήρα.

Κατὰ μῆκος τῆς ἀποστραγγιστικῆς τάφρου καὶ στὶς δύο παρειάς της ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι, ποὺ ἀριθμήθηκαν 1-8, στὸ ἴδιο στρώμα μὲ τοὺς τοίχους τῶν τομῶν ε-ζ καὶ θ. Οἱ τοῖχοι 1-5 βρίσκονται στὴ Ν παρειὰ τῆς τάφρου καὶ στὶς ἀκόλουθες ἀποστάσεις ΝΑ τῆς τομῆς θ: ὁ τοῖχος 1 ἀπέχει 6.5 μ., ὁ τοῖχος 2 ἀπέχει 9.5 μ., ὁ τοῖχος 3 ἀπέχει 11 μ., ὁ τοῖχος 4 ἀπέχει 16 μ. καὶ ὁ τοῖχος 5 ἀπέχει 19.5 μ. Οἱ τοῖχοι αὗτοὶ διατηροῦνται στὰ θεμέλιά τους καὶ ἔχουν μῆκος ἀπὸ 1.50 μ. ἕως 0.50 μ. καὶ πᾶχος ± 0.35 μ. Εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ ἀκανόνιστες πέτρες διαφόρων μεγεθῶν καὶ εἶναι θεμελιωμένοι πάνω ἀπὸ στρώμα καμένης γῆς. Μὲ τὴν ἐξαίρεση ἐνὸς ἔχουν κατεύθυνση ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ. Ὁ τοῖχος 1 εἶναι σὲ κάθετη σχέση μὲ τοὺς ἄλλους. Οἱ τοῖχοι 6-8 ἐντοπίσθηκαν στὴ Β παρειὰ τῆς τάφρου. Ὁ τοῖχος 6 βρίσκεται ἀκριβῶς ἀπέναντι καὶ στὸ ἴδιο στρώμα μὲ τὸν τοῖχο 16 ἔχει τὴν ἴδια κατεύθυνση καὶ φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ τοῖχου 16 πρὸς ΒΑ. Τὰ ἔχνη τοῦ τοῖχου 7 ἐμφανίσθηκαν σχεδὸν ἀπέναντι ἀπὸ τὸν τοῖχο 12, ἀλλὰ εἶναι πολὺ διασαλευμένα γιὰ νὰ δώ-

16. J. G. FRAZER, *Pausanias's Description of Greece*, τόμ. III, 468.

σουν ὅποια οἰκοδομικὴ σχέση μετὰ τὸ περιβάλλον τους. Καλύτερα διατηρημένος εἶναι ὁ τοῖχος 8 ποὺ βρίσκεται 8 μ. ΒΔ τοῦ τοίχου 7, ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ καὶ ἔχει τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ μετὰ τοὺς τοίχους 1-5. Ἡ κεραιμεικὴ ἀπὸ τοὺς τοίχους 1-8 ἔχει ὑποστῇ ἔντονη διάβρωση καὶ εἶναι γενικὰ κακῆς ποιότητος.

Ἡ παρουσία τῶν τοίχων 1-10 καὶ 15-16 στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, πάνω ἀπὸ στρῶμα καμένης γῆς, τοὺς τοποθετεῖ στὸ ἴδιο πολιτιστικὸ στρῶμα. Ἐνδιαφέρον ἔχει τὸ ὅτι οἱ τοῖχοι 2-5 καὶ 7-9 ἔχουν τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ καὶ μάλιστα οἱ τοῖχοι 1-5 εὐθυγραμμίζονται. Πρόκειται δηλ. γιὰ καλὰ προγραμματισμένες ἀρχιτεκτονικά, οἰκοδομὲς τῶν μέσων χρόνων τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Ἡ Χαιρώνεια βεβαιώνεται, μετὰ αὐτὰ τὰ εὐρήματα, πὼς ἦταν ἕνας σημαντικὸς οἰκισμὸς καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, πράγμα ποὺ ἐξηγεῖ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ μεσοελλαδικοῦ ταφικοῦ χώρου ποὺ βρέθηκε περίπου 200 μέτρα Α τοῦ οἰκισμοῦ¹⁷.

ΧΑΡΑ ΤΖΑΒΕΛΛΑ-EVJEN

17. Κατὰ προφορικὴ πληροφόρηση ἀπὸ τὴ δρ. Α. Χριστοπούλου, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ.

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΦΘΙΩΤΙΔΩΝ ΘΗΒΩΝ

(Πίν. 108 - 117)

Συνεχίστηκε ή ανασκαφή τῆς Ἑταιρείας καὶ κατὰ τὸ 1989 στὸ συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου στὴν ἀρχαία πόλη τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν, τῇ σημερινῇ Νέα Ἀγχιάλο, ὑπὸ τῇ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου, μὲ τῇ συνεργασία τῆς ἀρχαιολόγου Ἀσπασίας Ντίνα (πίν. 108).

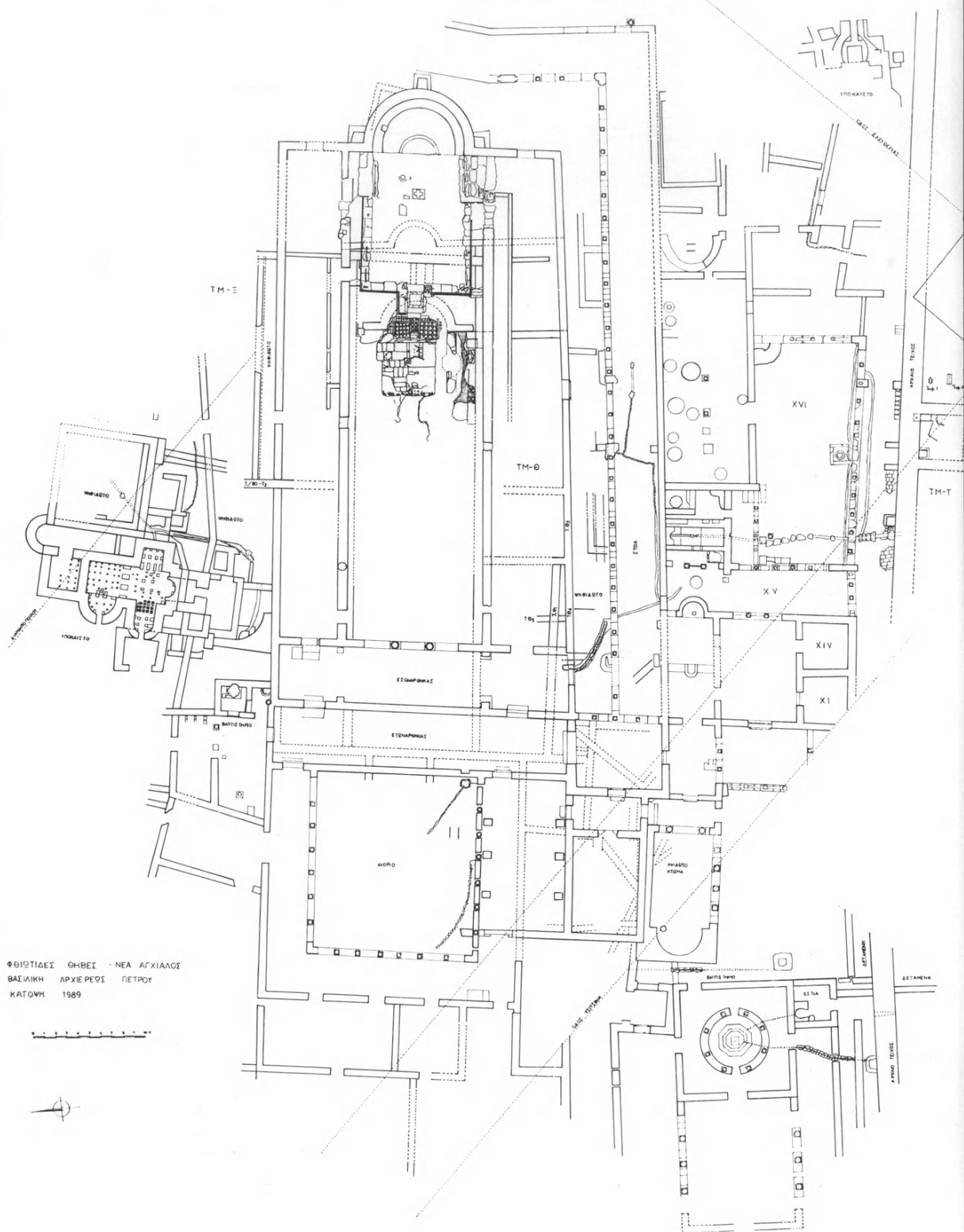
Ἡ ἔρευνα διενεργήθηκε στὸ μεσαῖο κλίτος τῆς τελευταίας οἰκοδομικῆς φάσης τοῦ συγκροτήματος τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου καὶ συγκεκριμένα στὸν χώρο ποὺ ἐκτείνεται ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν δυτικὸ στυλοβάτη τοῦ πρεσβυτερίου τῆς βασιλικῆς τοῦ 6ου μ.Χ. αἰ. (πίν. 109).

Στὸν στενὸν χώρο μεταξὺ τοῦ ὀκταγωνικοῦ ἄμβωνα καὶ τοῦ νότιου στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς αὐτῆς (εἰκ. 1) καὶ ἀνάμεσα στὰ ὀρύγματα Ο6 καὶ Ο7, ὅπου σὲ παλαιότερες ἔρευνες εἶχε ἐπισημανθεῖ ὁ νότιος στυλοβάτης τῆς χαρακτηριζόμενης ὡς β' βασιλικῆς, κι ἀκόμη ἡ νότια γένεση τῆς ἀψίδας Α καὶ μικρῆς ἑκτασης ψηφιδωτοῦ δαπέδου —Δ4— μὲ ζατρίκιο ἐνὸς κτηρίου τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ., ποὺ ἔχει θεωρηθεῖ ὡς «α' βασιλική», βρέθηκε σὲ βάθος 0.91 μ. ἀπὸ τὸ μαρμαρόστρωτο πάτωμα Δ1 τῆς γ' βασιλικῆς τὸ ὑπόστρωμα ἀπὸ ὕδραυλικὸ κοινίαμα (κορασάνι) τοῦ πατώματος Δ2 τῆς βασιλικῆς β' (5ος μ.Χ. αἰ.).

Οἱ στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις μεταξὺ τῶν δύο πατωμάτων Δ1 τῆς γ' βασιλικῆς καὶ Δ2 τῆς β' βασιλικῆς εἶναι οἱ ἑξῆς: α) Οἱ μαρμάρινες πλάκες τοῦ Δ1 ὕψους 0.03-0.05 μ., β) ἰσχυρὸ κορασάνι ὕψους 0.03-0.06 μ., γ) χῶμα σκουρόχρωμο ἀνάμεικτο μὲ χαλίκι ὕψους 0.22-0.025 μ. καὶ δ) συντρίμματα τοιχοποιίας ἀνάμεικτα μὲ χῶμα, πέτρες, τοῦβλα καὶ κεραμίδια.

Ἀπὸ ἔγνη ποὺ σώζονται στὸ ὑπόστρωμα - κορασάνι τοῦ πατώματος Δ2 συνάγεται ὅτι τὸ πάτωμα αὐτὸ ἦταν στρωμένο μὲ μαρμάρινες πλάκες.

Κατὰ τῇ συνέχισή τῆς ἔρευνας σὲ βάθος 1.27 μ. ἀπὸ τὸ Δ1 τῆς γ' βασιλικῆς καὶ 0.40 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ Δ2, βρέθηκαν τμήματα ψηφιδωτοῦ δαπέδου τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζεται ὡς Δ4.

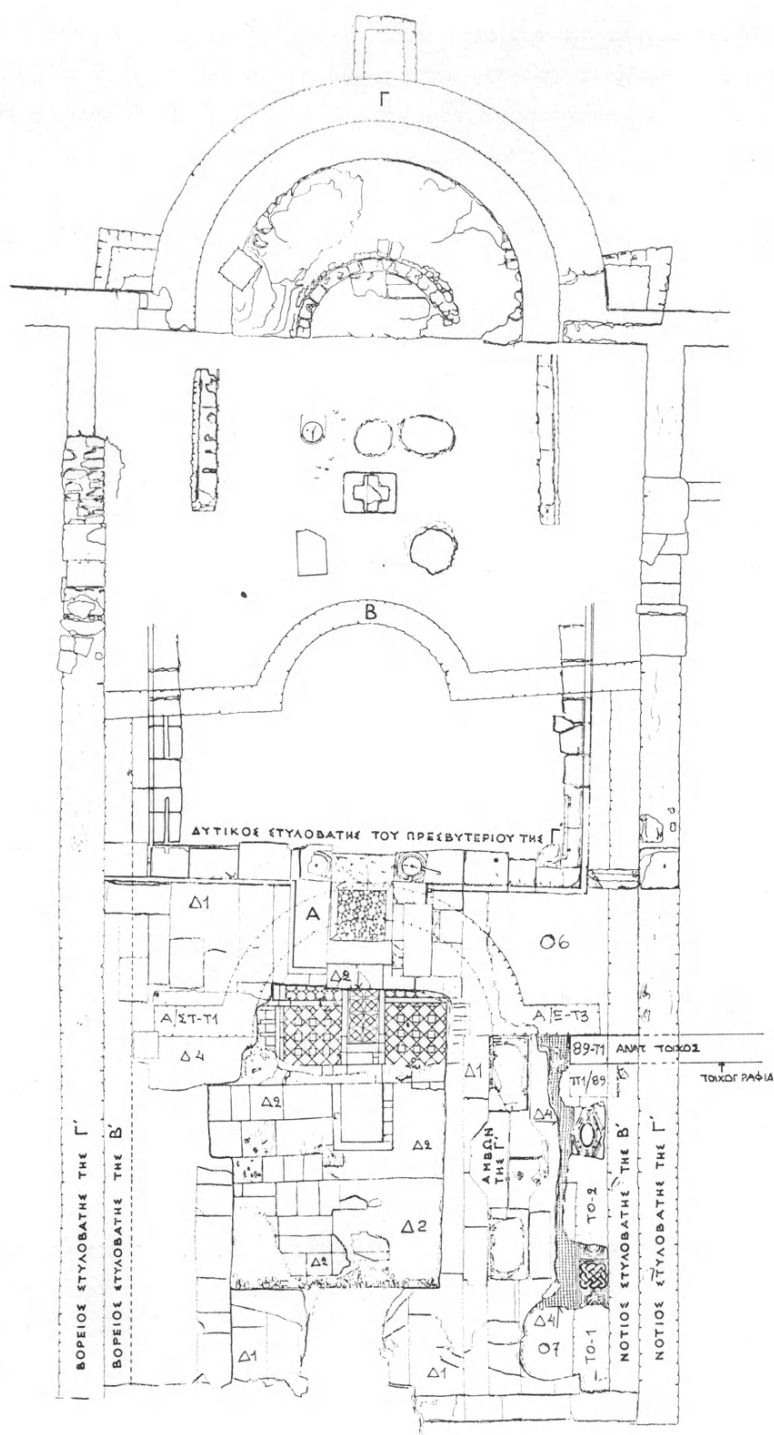
Εικ. 1. Τὸ συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, κάτοψη.

Θεματολογικά τὰ τμήματα αὐτὰ παρουσιάζουν σαφὴ διαφορά. Τὸ νότιο μισό, τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τοῦ στυλοβάτη τῆς β' βασιλικῆς, ἔχει πολύχρωμα γεωμετρικὰ σχέδια (πίν. 110), ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν σωθεῖ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα ρόμβος ποὺ περικλείει καμπυλόγραμμο κόσμημα (πίν. 111α) καὶ στὸ δυτικὸ μέσα σὲ ὀρθογώνια πλαίσια συμπλεκόμενα τετράγωνα μὲ κύκλους στὸ κέντρο καὶ σύνθετο πλοχμὸ (πίν. 111β). Στὸ βόρειο μισὸ σχηματίζονται τετραγωνίδια - ζατρίκιο μὲ ψηφίδες μαῦρες, ἄσπρες, γκριζες καὶ καφετιές (πίν. 110, 111α-β). Μεταξὺ τοῦ Δ2 καὶ τοῦ Δ4 ὑπάρχουν μόνο μικρὲς πέτρες, χῶμα καὶ χοντρὸ χαλίκι.

Ὁ στυλοβάτης τῆς β' βασιλικῆς σώζεται σὲ ὕψος ± 0.50 μ. πάνω ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ Δ4. Ἡ τοιχοποιία του εἶναι ἰσχυρὴ ἀπὸ ἀσβεστοκονία ἀνάμεικτη μὲ ψιλὴ ἄμμο καὶ ἀραιὸ χαλίκι. Ἀπὸ ἐλάχιστες πήλινες πλάκες ποὺ σώζονται στὸ ὕψος αὐτὸ συνάγεται ὅτι ἡ κατασκευὴ του ἦταν κατὰ τὸ μεικτὸ σύστημα, δηλαδὴ ἀπὸ κοινὴ τοιχοποιία καὶ ἐπάλληλες σειρὲς μὲ πήλινες πλάκες. Ὁ πηλὸς τῶν πλακῶν αὐτῶν ἔχει ἔντονο κόκκινο χρῶμα. Οἱ διαστάσεις τῶν πλακῶν: $0.29 \times 0.29 \times 0.045$ μ., $0.34 \times 0.34 \times 0.04$ μ. καὶ $0.335 \times 0.335 \times 0.045$ μ.

Σὲ βάθος 1.60 μ. ἀπὸ τὸ μαρμαρόστρωτο πάτωμα Δ1 καὶ 0.30 - 0.32 μ. ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ Δ4, βρέθηκε τοῖχος Το-1 καὶ Το-2, ὁ ὁποῖος ἀνατολικά ἐνώνεται μὲ ἕναν πεσσό, Π1/89, διαστάσεων 1.40×1.03 μ. καὶ δυτικὰ συνεχίζεται, ὅπως διαπιστώθηκε, σ' ὅλο τὸ μῆκος τοῦ μεσαίου κλίτους, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ νότιου στυλοβάτη τῆς β' βασιλικῆς (εἰκ. 2). Σὲ ἀπόσταση 3.43 μ. δυτικὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου Α/Ε-Τ3, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴ νότια βάση τῆς ἀψίδας Α, ὁ τοῖχος (Το-1 καὶ Το-2) διασταυρώνεται στὴ βόρειά του πλευρὰ σὲ ὀρθὴ γωνία καὶ προχωρεῖ πρὸς Βορρὰ κάτω ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ μὲ τὸ ζατρίκιο καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ἄσκαφο ὄχθο τῆς τομῆς. Εἶναι ἐπομένως φανερό ὅτι οἱ τοῖχοι αὐτοὶ ἀνήκουν σὲ κτήριο ἀρχαιότερο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ θεωρεῖται ὡς πρώτη (α') βασιλικὴ τοῦ συγκροτήματος, στὴν ὁποία βασιλικὴ ἀνήκει ἡ ἀψίδα Α καὶ τὸ ψηφιδωτὸ Δ4.

Σημειώνεται ὅτι ἐδῶ περισυλλέχτηκαν πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν, κυρίως πάνω στὸν τοῖχο Το-1 καὶ Το-2. Ἐκεῖνα ποὺ ὑπῆρχαν μεταξὺ τῶν δύο πατωμάτων Δ1 καὶ Δ2 τοῦ κορασανιοῦ, τῆς β' βασιλικῆς, προέρχονται φυσικὰ ἀπὸ τὸν ζωγραφικὸ διάκοσμο αὐτῆς τῆς τελευταίας καὶ ἐκεῖνα ποὺ βρέθηκαν μεταξὺ τοῦ πατώματος Δ2 καὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ Δ4 ἀνήκουν βέβαια στὸν ζωγραφικὸ διάκοσμο τοῦ ἀρχαιότερου κτηρίου, ποὺ προϋπῆρχε τῆς β' βασιλι-

Εἰκ. 2. Τὸ συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, κάτοψη.

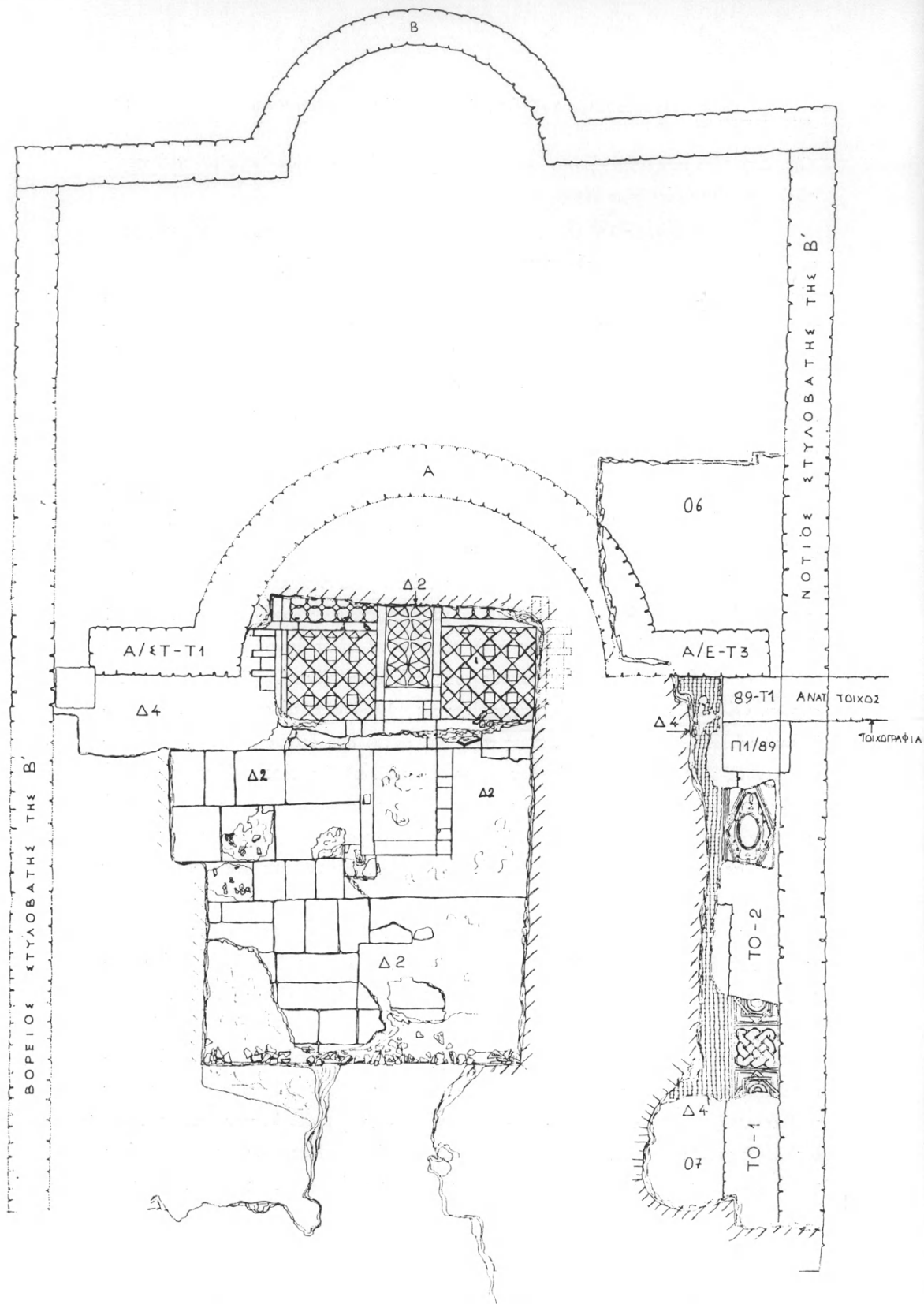
κῆς. Στὸ ἴδιο κτήριο ἀνήκουν καὶ τὰ κομμάτια ψηφιδωτῶν δαπέδων ποὺ περι-
συλλέχτηκαν στὴν ἴδια θέση.

Οἱ μαρμάρινες πλάκες τοῦ πατώματος Δ1 τῆς γ' βασιλικῆς εἶχαν πάθει
σοβαρὴ καταστροφή καὶ εἶχαν κατακεραμισθεῖ (πίν. 112α-β). Κρίθηκε σκόπιμο
νὰ συντηρηθοῦν καὶ νὰ ἀποκατασταθοῦν ὅσο ἦταν δυνατόν στὴν ἀρχικὴ τους
κατάσταση. Ἐγίνε λεπτομερὴς σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση μὲ ἀρίθμηση τῶν θραυ-
σμάτων κάθε πλάκας, φωτογράφηση καὶ ἀποκόλληση. Ἐτσι δόθηκε ἡ εὐκαιρία
νὰ γίνε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν μαρμαρίνο δυτικὸ στυλοβάτη τοῦ
πρεσβυτερίου τῆς γ' βασιλικῆς (TM-A) σὲ ἔκταση μήκους (Α-Δ) 7.55 μ. καὶ
πλάτους (Β-Ν) 4.50 μ. (εἰκ. 1-2).

Σὲ βάθος 0.85 μ. ἀπὸ τὸ μαρμαρόστρωτο πάτωμα Δ1 τῆς γ' βασιλικῆς
βρέθηκε πάλι τὸ πάτωμα Δ2 τῆς β' βασιλικῆς. Ἀπὸ τὰ διαφορετικὰ ὑλικά,
τῇ διαφορᾷ τῶν σχεδίων τοποθέτησής τους καὶ τοῦ διαφορετικοῦ ἐπιπέδου, τὸ
πάτωμα Δ2 χωρίζεται σὲ δύο τμήματα (εἰκ. 3). Στὸ ἀνατολικὸ σχηματίζον-
ται δύο ὀρθογώνια διάχωρα στρωμένα μὲ τετράγωνα πλακίδια διαστ. 0.22×0.22 μ.
τοποθετημένα διαγώνια· στὰ τετράγωνα αὐτὰ ἐγγράφονται ἄλλα μι-
κρότερα τοποθετημένα μὲ τὶς γωνιές τους στὸ μέσο τῶν πλευρῶν τῶν μεγαλυ-
τέρων. Οἱ γωνίες - κενὰ ποὺ σχηματίζονται πληροῦνται μὲ τριγωνικὰ σχιστο-
λιθικὰ πλακίδια. Ἀνατολικά τους σχηματίζονται δύο ὅμοια διάχωρα μὲ ἐφα-
πτόμενους κύκλους τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ πλήρως. Ἀνάμεσα στὰ
δύο αὐτὰ τετράγωνα διάχωρα ὑπάρχει διάδρομος στρωμένος μὲ πλακίδια ποὺ
σχηματίζουν τεμνόμενους κύκλους. Ἐκατέρωθεν τῶν τετραγώνων διαχώρων
ὑπῆρχε στρώση μὲ πλάκες ὀρθογώνιες παραλληλόγραμμες καὶ τετράγωνες
ἐναλλάξ.

Ἀπὸ τῇ δυτικῇ πλευρᾷ αὐτοῦ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ πατώματος
προβάλλει ἡ εἴσοδος τοῦ πρεσβυτερίου — ὁ σολέας — σὲ σχῆμα ὀρθογωνίου πα-
ραλληλογράμμου, ἐξωτερικῶν διαστάσεων: $1.60 \mu. \times 1.32 \mu.$ (εἰκ. 3).

Τὸ ἀνατολικὸ αὐτὸ τμήμα τοῦ δαπέδου ποὺ περιγράφτηκε ἀνήκει στὸ πρε-
σβυτέριο τῆς β' βασιλικῆς, ἡ ἀψίδα Β τῆς ὁποίας ἔχει ἀπὸ παλαιότερα ἐντοπι-
σθεῖ καὶ μερικῶς ἀποκαλυφθεῖ κάτω ἀπὸ τὸ πάτωμα τοῦ πρεσβυτερίου τῆς
γ' βασιλικῆς μεταξὺ τῶν ἀψίδων Γ (τῆς γ' βασιλικῆς) καὶ Α, τῆς θεωρουμένης
ὡς α' βασιλικῆς (εἰκ. 1-2). Παρόμοιες στρώσεις δαπέδων πρεσβυτερίων
κατὰ τὴν τεχνικὴ τοῦ opus sectile ὑπάρχουν καὶ σὲ ἄλλες βασιλικὲς τῶν

Είχ. 3. Τὸ πᾶνωμα Δ2 τῆς β' βασιλικῆς καὶ οἱ ἀψίδες Α καὶ Β.

Φθιωτίδων Θηβῶν, ὅπως π.χ. στή βασιλική τοῦ 'Επισκόπου 'Ελπιδίου (5ος αἰ. μ.Χ.) καὶ στή βασιλική Μαρτυρίου (α' μισό 5ου αἰ. μ.Χ.).

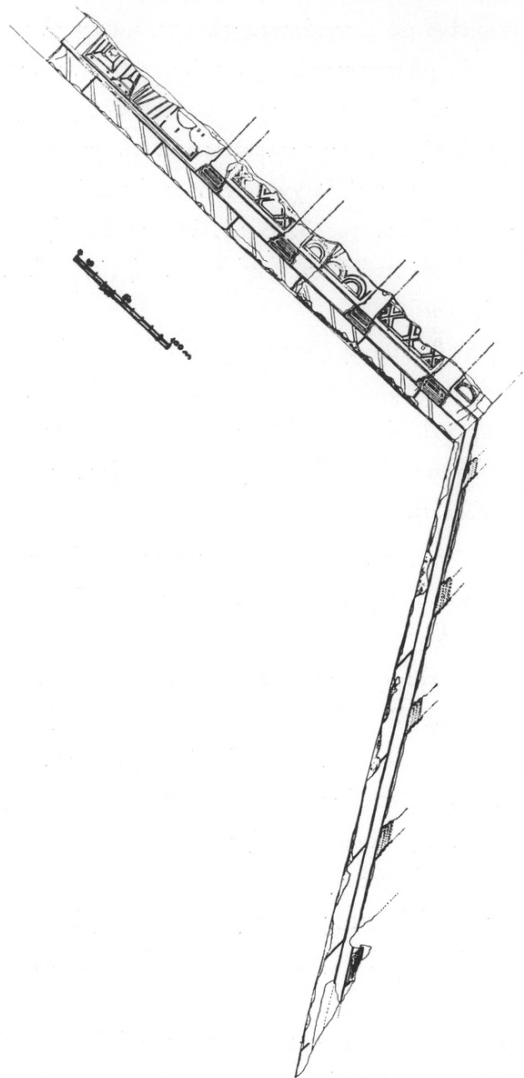
Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ πατώματος Δ2, χαμηλότερο κατὰ 0.15 μ. τοῦ ἀνατολικοῦ, ἦταν στρωμένο μὲ μαρμάρινες πλάκες, κανονικὰ ὀρθογωνισμένες, τοποθετημένες σὲ σειρὰς μὲ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα Β-Ν. Οἱ πλάκες αὐτὲς ἀφαιρέθηκαν καὶ χρησιμοποιήθηκαν στὸ πάτωμα Δ1 τῆς μεταγενέστερης γ' βασιλικῆς. Μιὰ σύγκριση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ τῆς εἰσόδου τῆς πρεσβυτερίου τῆς γ' βασιλικῆς μὲ τὴν τῆς β' δείχνει ὅτι ἡ πρώτη, ἂν καὶ μεγαλοπρεπέστερη (διαστ.: μῆκος 2 μ. καὶ πλάτος 3.18 μ.), ἀντέγραψε τὴ διαμόρφωση τῆς β'. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ὅταν κτιζόταν ἡ γ' βασιλική (6ος αἰ. μ.Χ.), σωζόταν τὸ πρεσβυτέριο τῆς β'.

'Ετσι ἀπὸ τὴ β' βασιλική (5ος αἰ. μ.Χ.) ἔχουν μέχρι τώρα ἀποκαλυφθεῖ ἡ ἀψίδα Β, τὰ δύο ἐκατέρωθεν τῆς τμήματα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, οἱ δύο στυλοβάτες, βόρειος καὶ νότιος, τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ πατώματος μὲ τὴν εἴσοδο - σολέα τοῦ πρεσβυτερίου καὶ μικρὴ ἔκταση τοῦ πλακόστρωτου πατώματος, δυτικὰ τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 3).

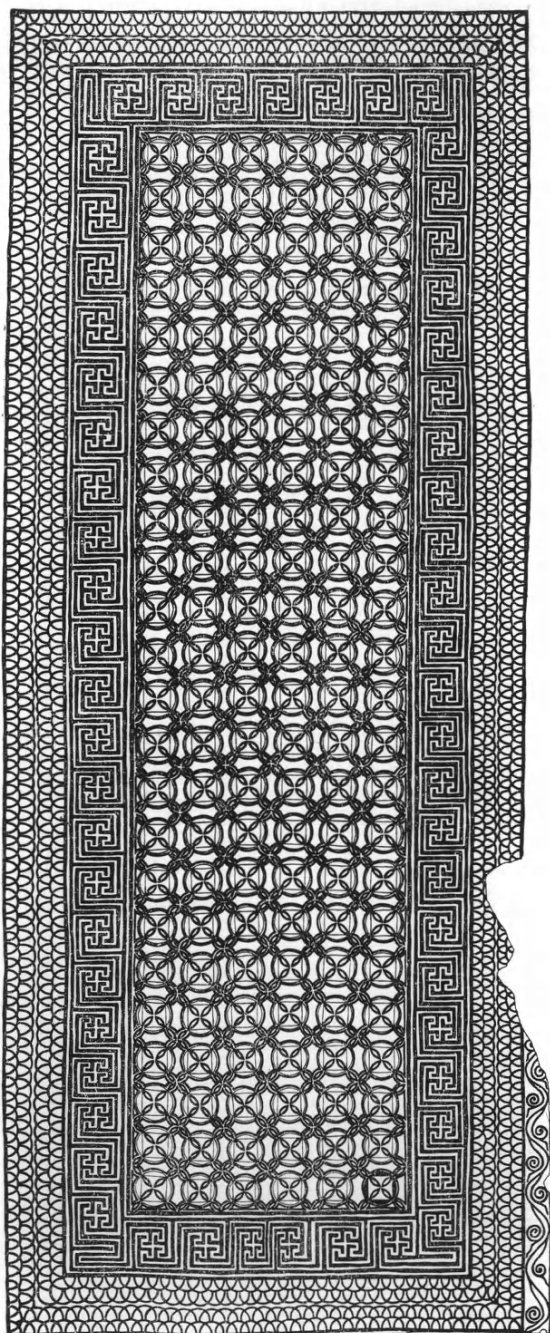
Καὶ στή βόρεια πλευρὰ τοῦ χώρου ποὺ περιγράφτηκε περισυλλέχτηκαν σπαράγματα τοιχογραφιῶν, τὰ ὅποια ἀνήκουν στὸν ζωγραφικὸ διάκοσμο τῆς β' βασιλικῆς.

'Επειδὴ στὶς φωτογραφίες ποὺ δόθηκαν στὸ "Εργον 1988 (εἰκ. 48 καὶ 49) δὲν διακρίνονται καθαρὰ τὰ σχήματα τῶν θεμάτων τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ νότιου τοίχου τοῦ νότιου κλίτους τῆς α' περιόδου τοῦ κτηριακοῦ συγκροτήματος, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1988 ("Εργον 1988, 57) δίνεται ἐδῶ σχέδιο τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου τῶν τμημάτων τῶν δύο αὐτῶν τοίχων στὸ ὕψος ποὺ σώζονται, μετὰ τὴν κατασκευὴ ἐπάνω τους τῶν μεταγενεστέρων κτηρίων τῆς β' καὶ γ' βασιλικῆς, τὸν 5ο καὶ 6ο αἰῶνα μ.Χ. ἀντίστοιχα (εἰκ. 4).

Προκειμένου νὰ συνεχισθεῖ ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ συντήρηση τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ βόρειου κλίτους τῆς γ' βασιλικῆς, χρειάστηκε νὰ διαλυθοῦν λείψανα δύο τόξων τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τῆς ἴδιας βασιλικῆς, ποὺ εἶχαν καταπέσει ἐπάνω στὰ ψηφιδωτὰ κατὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ μνημείου (ΙΑΕ 1969, 20, πίν. 21, 22). Κάτω ἀπὸ τὰ τόξα αὐτὰ βρέθηκε στρώμα καύσης, ποὺ εἶναι δηλωτικὸ τῆς αἰτίας τῆς καταστροφῆς. 'Ετσι ἔγινε δυνατόν νὰ ἀποτυπωθεῖ σχε-

Εἰκ. 4. Σχέδιο τοῦ διακόσμου τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ νότιου τοίχου τῆς α' περιόδου.

Εἰκ. 5. Σχέδιο τοῦ πρώτου ἀπὸ δυτικὰ διαχώρου τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ βόρειου κλίτους τῆς γ' βασιλικῆς.

διαστικά τὸ α' ἀπὸ δυτικά διάχωρο τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ βορείου κλίτους.

Δύο πλαίσια, τὸ ἐσωτερικὸ ἀπὸ μαίανδρο καὶ τὸ ἐξωτερικὸ ἀπὸ δύο σειρὲς ἀντίστροφες συμπλεκόμενων φολίδων, περιβάλλουν γεωμετρικὸ σχέδιο. Κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ σχεδίου αὐτοῦ εἶναι ὅτι στὸν κάμπο διαμορφώνεται συνεχόμενο τὸ θέμα τῶν κύκλων ποὺ σχηματίζονται ἀπὸ τέσσερις πέλτες καὶ περιβάλλουν τετράφυλλα, ἐνῶ ἄλλα τετράφυλλα τοὺς ἐνώνουν ἀνὰ τέσσερις μεταξύ τους. Τὸ ἴδιο θέμα μὲ ἐλαφρὲς παραλλαγὰς ὑπάρχει καὶ στὸ βόρειο κλίτος τῆς Κοιμητηριακῆς βασιλικῆς (5ος-6ος αἰ. μ.Χ.). Στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ διαχώρου σώζεται σὲ μικρὸ μῆκος ἐλικοειδὲς σχέδιο (εἰκ. 5).

Παράλληλα πρὸς τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, συνεργεῖο τοῦ Πολυτεχνείου ὑπὸ τὸν καθηγητὴ Γιάννη Μπαντέκα (πίν. 113α-β) πραγματοποιοῖσε ἀεροφωτογράφιση τῶν ἐξῆς ἀνασκαμμένων μνημείων τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν: α. Κοιμητηριακῆς βασιλικῆς (πίν. 114), β. βασιλικῆς Μαρτυρίου, γ. βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (πίν. 115), δ. συγκροτήματος κοσμικῶν κτηρίων (πίν. 116) ε. βασιλικῆς τοῦ Ἐπισκόπου Ἐλπιδίου (πίν. 117) καὶ 6. συγκροτήματος τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου καὶ τοῦ βαπτιστηρίου.

† ΠΑΥΛΟΣ ΗΡ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ

(Πίν. 118-123)

Συνεχίσθηκε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1989 ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλίππιαδος, ποὺ ἔδρυσε περὶ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. ὁ δεσπότης τῆς Ἡπείρου Μιχαὴλ ὁ Β'. Ὁ ναὸς ἀνήκει στὸν τύπο τῶν συνθέτων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων, ἦταν πιθανότατα πεντάτρουλος καὶ περιβάλλεται ἀπὸ λίγο μεταγενέστερο περίστωο¹. Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κόγχη τῆς προθέσεως, τῆς ΝΔ καὶ τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ ἐγκαρσίου σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ τῶν δυτικῶν γωνιαίων διαμερισμάτων². Στὰ σημεῖα αὐτὰ ἀποκαλύφθηκαν τμήματα τοῦ γραπτοῦ διακό-

1. Κύριος συνεργάτης τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν καὶ ἐφέτος ὁ ἀναπλ. καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γεώργιος Βελένης. Ἐλαβαν ἐπίσης μέρος ὁ ἀρχιτέκτων Ζάχι ἄλ Σααγιαχ, οἱ πτυχιούχοι ἀρχαιολογίας Δημήτριος Παπαγιάννης καὶ Εὐάγγελος Παπαθανασίου (τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης) καὶ Ἀνδρομάχη Κατσελάκη (τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων) καὶ οἱ φοιτητὲς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἰωάννης Βαραλῆς, Ὀλγα Καραγιώργου, Μαριάννα Οἰκονόμου καὶ Γεώργιος Ἰωάννου. Τὴν κεραμεικὴ μελέτησε ἡ ἀρχαιολόγος Ἀγγελικὴ Χαριτωνίδου. Ἡ 8η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων μᾶς συμπαράσταθηκε ὅπως πάντα σὲ διάφορα πρακτικὰ θέματα. Ἐκθέσεις γιὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους βλ. στὰ ΑΑΑ, V. 1, 1972, 87-97· VI.3, 1973, 402-412· X.2, 1977, 149-164, καὶ στὰ ΠΑΕ 1977, 149-153· 1987, σ. 123-124, καὶ 1988, σ. 94-98.

2. Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ στὰ σημεῖα αὐτά, διότι ἦταν πολὺ πιθανὴ ἡ ὑπάρξη τοιχογραφιῶν, ποὺ θὰ εἶχαν ἀμεση ἀνάγκη συντηρήσεως, ἐνῶ δὲν διαθέταμε συντηρητές. Ἐφέτος ἐξασφαλίσαμε τὴ συνεργασία τῶν δοκίμων ζωγράφων-συντηρητῶν Πέτρου Καράγιαννη καὶ Νίκου Κάιλα, καὶ ἔτσι προχωρήσαμε στὴν ἀνασκαφὴ τῶν ἀσκάφων τμημάτων τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ. Στὸν νάρθηκα καὶ στὴ νότια στοά, ὅπου ἐπίσης εἶχε διακοπεῖ ἡ ἀνασκαφὴ, πρέπει νὰ προηγηθεῖ ἡ ἀποκομιδὴ μεγάλων ὀγκῶν τοιχοποιίας. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι σὲ ὕψος 50 περ. ἐκ. διατρέχει τὴν κεντρικὴ ἀψίδα ξυλοδεσιά. Στὸ κοίλωμά της, διαστ. περ. 16×16 ἐκ., βρέθηκαν λείψανα καμένου ξύλου.

σμου, δυστυχῶς πολὺ ἐφθαρμένα. Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ΒΔ γωνιαίου διαμερίσματος, ἀνάμεσα στὶς παραστάδες, εἶναι κτισμένο μὲ τέσσερις στρώσεις τούβλων πεζούλι ὕψους 36 ἐκ. καὶ πλάτους 49-53 ἐκ. Τελείωσε ἐπίσης ἡ ἀνασκαφή τῆς πεσσοστήρικτης βόρειας στοᾶς, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμήμα βορείως τοῦ νάρθηκος, ὅπου ἔχουν πέσει μεγάλοι ὄγκοι τοιχοποιίας (εἰκ. 1). Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ περιστώου ἀποκαλύφθηκε πεσσὸς σχήματος Γ, κτισμένος ἐναλλάξ μὲ μία ζώνη λευκῶν λίθων καὶ δύο - τρεῖς σειρὲς πλίνθων. Στὸ ἴδιο σημεῖο βρέθηκαν τμήματα ὀροφῆς κατασκευασμένα ἀποκλειστικὰ μὲ κεραμίδια τοποθετημένα σὲ ἄφθονο κονίαμα³. Ἄλλο τμήμα τῆς ὀροφῆς ἦταν κτισμένο μὲ πλίνθους διαστ. $36 \times 32 \times 4.5$ ἐκ. Στὸ βόρειο ἄκρο τῆς δυτικῆς στοᾶς βρέθηκε καὶ τμήμα τῆς στέγης ὅπου ἔχουν διατηρηθεῖ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ κεραμίδια.

Ταφές

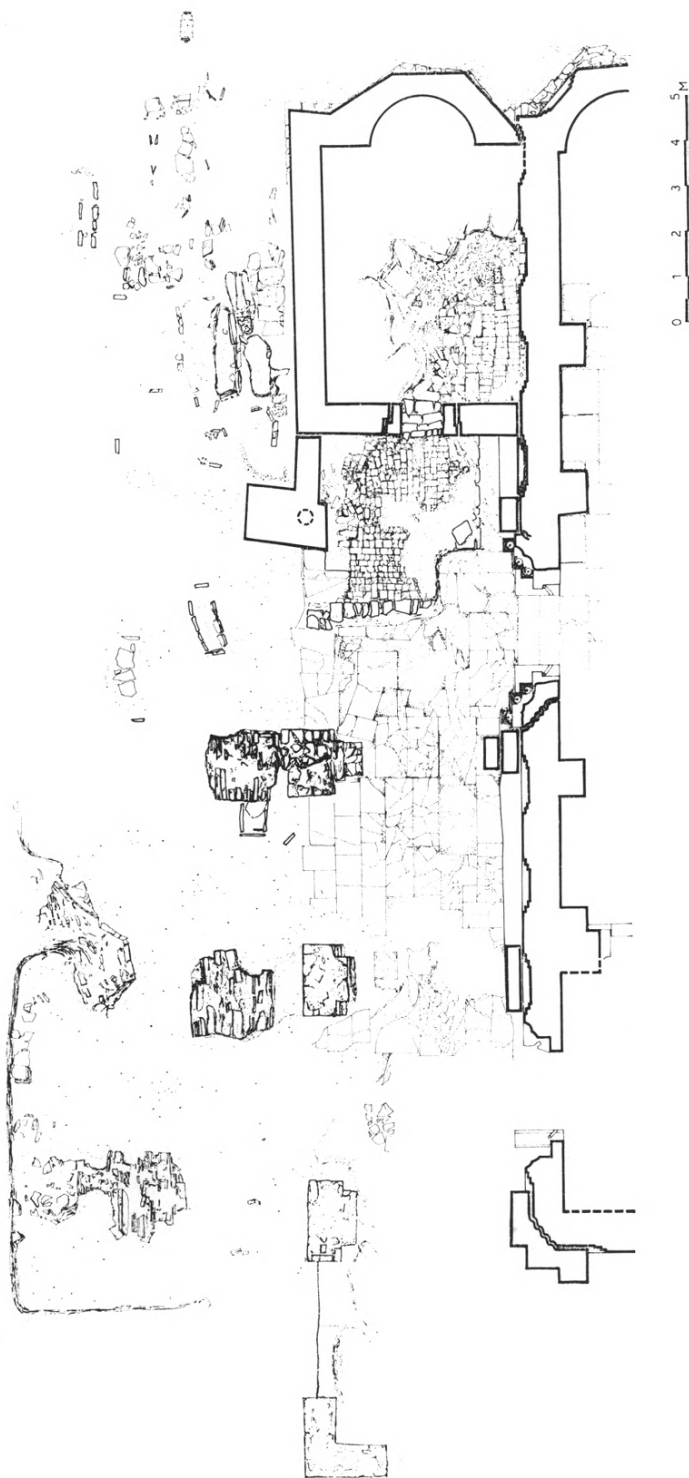
Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ΝΔ γωνιαίου διαμερίσματος καὶ σὲ ἐπαφὴ πρὸς τὸν νότιο τοῖχο βρέθηκε τάφος διαστ. 2.12×0.62 μ., ἐπενδεδυμένος μὲ λίθινες πλάκες ὕψους 0.50 μ. (εἰκ. 2, πίν. 118α). Χαμηλότερα οἱ διαστάσεις τοῦ τάφου περιορίζονται σὲ 1.85×0.54 μ. Στὸ κατώτερο αὐτὸ τμήμα, ὕψους περ. 26 ἐκ., τὰ τοιχώματα εἶναι κατασκευασμένα μὲ τέσσερις σειρὲς πλίνθων πάχους 3-4 ἐκ. Τὰ δάπεδο τοῦ τάφου, ἀπὸ κονίαμα πάχους 5 ἐκ., ἦταν διάτρητο (πίν. 118β). Ὁ τάφος ἦταν κενός.

Βορείως τοῦ μνημείου ἀποκαλύφθηκαν εἴκοσι κιβωτιόσχημοι τάφοι, κατασκευασμένοι μὲ λογάδες πλακοειδεῖς λίθους (πίν. 119α-β). Στὶς παιδικὲς ταφές εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ καὶ πλίνθοι. Σὲ μερικοὺς τάφους εἶχε γίνει μερικὴ ἀνακομιδὴ τῶν ὀστέων γιὰ νὰ ξαναχρησιμοποιηθεῖ ὁ τάφος. Οἱ τάφοι ποὺ ἀνοίχθηκαν ἀπέδωσαν λίγα ὄστρακα τοῦ 16ου-17ου αἰ. (πίν. 120α). Στὴν κεντρικὴ ἀψίδα τούναντιον, σὲ ὕψος 50 ἐκ. ἀπὸ τὸ δάπεδο, βρέθηκε ὄστρακο τοῦ 13ου-14ου αἰ. τοπικοῦ ἐργαστηρίου τῆς Ἀρτας.

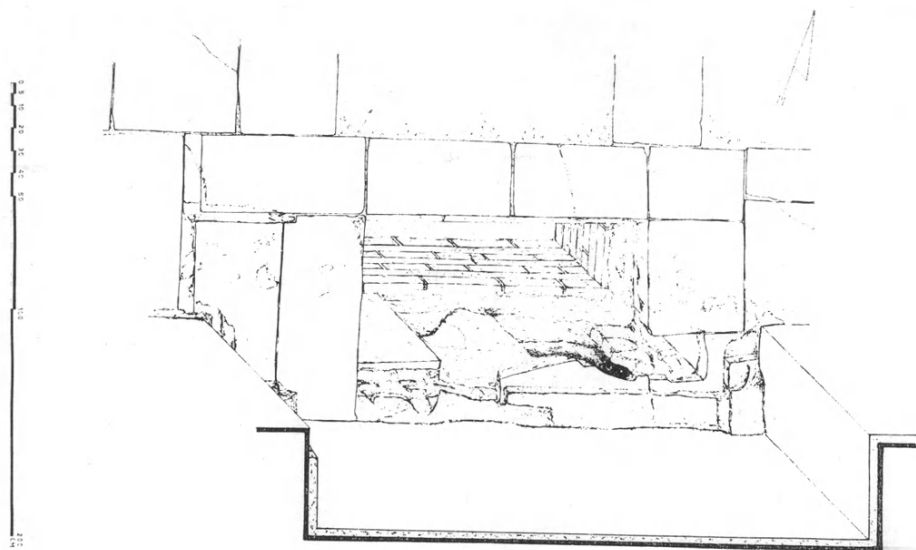
Γλυπτός καὶ πλίνθινος διάκοσμος

Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε πάνω ἀπὸ ἑκατὸ ἀποτμήματα μαρμαρίνων μελῶν, π.χ. θραύσματα κιονοκράνων μὲ διάκοσμο ἄκανθας (πίν. 120β-γ), τμήματα πω-

3. Βλ. ἀνάλογες παρατηρήσεις στὰ ΑΑΑ, Χ.2, 1977, 151, εἰκ. 1.

Ειχ. 1. Κάτοψη τοῦ βόρειου παρεκκλησίου καὶ τῆς βόρειας στοᾶς.

Εἰκ. 2. Ἀξονομετρικὸ τοῦ τάφου τοῦ ΝΔ γωνιαίου διαμερίσματος.

ρίνων κιονίσκων καὶ τμῆμα τῆς βάσεως διατρήτου θωρακίου (πίν. 121α). Στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς βόρειας στοᾶς, βορείως τοῦ νάρθηκος καὶ τῆς δυτικῆς στοᾶς, βρέθηκαν σὲ ὕψος περίπου 40 ἐκ. ἀπὸ τὸ δάπεδο, σκορπισμένες σὲ ἔκταση περίπου 3×3 μ., γύρω στὶς ἑκατὸ πολύχρωμες μαρμαρίνες κροῦστες, σχήματος ἰσοσκελοῦς τριγώνου, πλευρᾶς 6-9 ἐκ. καὶ πάχους 1.5-3 ἐκ. (πίν. 121β). Κυριαρχοῦν οἱ ἀποχρώσεις τοῦ κόκκινου, τοῦ πράσινου, τοῦ κίτρινου καὶ τοῦ λευκοῦ.

Βρέθηκαν ἐπίσης στοιχεῖα τοῦ πλίνθινου διακόσμου. Ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς βόρειας στοᾶς προέρχονται τοῦβλο μὲ συνεχόμενα ἰσοσκελῆ τρίγωνα, πάχους 4 ἐκ., ἄλλο μὲ συνεχομένους ρόμβους, πάχους 4.7 ἐκ., καὶ λοξότμητη πλίνθος διαστ. $29 \times 14 \times 4.7$ ἐκ., προφανῶς ἀπὸ κοσμήτη, βαμμένη στὴ μία μακρὰ πλευρὰ μὲ κόκκινο χρῶμα καὶ μὲ λευκὴ παρυφή. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ νότιου σκέλους τοῦ σταυροῦ ἀπέδωσε ἓνα δισέψιλον, τοῦ Ἱεροῦ Βήματος πλίνθους διαστ. $35 \times 19 \times 4.5$ ἐκ. μὲ ὀδοντωτὴ ἀπόληξη στὴν μία πλευρά⁴ (πίν. 122α). Μεταξὺ τῶν φετινῶν εὐρημάτων ὑπάρχουν τέλος κυκλικὰ καὶ τριγωνικὰ πλιν-

4. Πρβ. παλαιότερα εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς στὰ AAA, VI.3, 1973, 409, εἰκ. 4.

θία που διέσωζαν κονίαμα και στις δύο όψεις: είτε επειδή περίσσεψαν, είτε λόγω κακοτεχνιών που παρουσίασαν, χρησιμοποιήθηκαν σαν γέμισμα στην τοιχοποιία (πίν. 122β).

Τοιχογραφίες

Στην κεντρική άψίδα, στὸν κυρίως ναὸ καὶ στὸν νάρθηκα ἀποκαλύφθηκαν τμήματα τοῦ γραπτοῦ διακόσμου, τὰ ὅποια στερέωσαν οἱ ζωγράφοι - συντηρητὲς Πέτρος Καράγιαννης καὶ Νίκος Κάιλας. Ἡ κεντρικὴ άψίδα ἐκοσμεῖτο μὲ ἕξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες καί, ἀπὸ κάτω, μὲ μίμηση παραπετάσματος. Σώζονται μόνο τὸ κάτω τμήμα τοῦ στιχαρίου, τοῦ ἐπιτραχηλίου ποὺ ἦταν ἐπιχρυσωμένο καὶ τοῦ ἐγχειρίου τοῦ πρώτου ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ ἱεράρχη τοῦ βόρειου τμήματος καὶ τῶν τριῶν ἱεραρχῶν τοῦ νοτίου τμήματος τῆς άψίδας. Οἱ πτυχὲς τῶν λευκῶν στιχαρίων ἔχουν χρῶμα πράσινο ἀμυγδάλου. Ἰδίου χρώματος εἶναι τὸ δάπεδο, ἐνῶ ὁ κάμπος εἶναι γαλάζιος ἀνοιχτός. Τὸ ὠχρόλευκο παραπέτασμα τῆς κάτω ζώνης κρέμεται ἀπὸ βέργα καὶ κοσμεῖται μὲ καστανέρυθρα γεωμετρικὰ σχέδια. Οἱ πτυχὲς εἶναι πράσινες, ὅπως καὶ τῶν στιχαρίων τῶν ἱεραρχῶν. Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ κυρίως ἱεροῦ διατηρεῖται μόνο τὸ πράσινο δάπεδο μιᾶς παραστάσεως τῆς δεύτερης ζώνης.

Στὴν πρόθεση σώθηκε μόνο στὸν νότιο τοῖχο τὸ κάτω μέρος ἑνὸς ἱεράρχη, ποὺ στέκεται σὲ δάπεδο πράσινο ἀμυγδάλου. Ἡ παράσταση εἶναι πάρα πολὺ ἐφθαρμένη.

Ἡ κάτω ζώνη τῶν τοίχων τῆς ἐγκάρσιας κεραίας τοῦ σταυροῦ καὶ τῶν δυτικῶν γωνιαίων διαμερισμάτων κοσμεῖται μὲ μίμηση ὀρθομαρμάρωσης. Ἐπ'ἀλλήλα πλαίσια—κεραμιδί, λευκό, πράσινο στὸν νότιο τοῖχο ἢ ὠχροκίτρινο στὸν βόρειο μὲ φλέβες ποὺ μιμοῦνται μάρμαρο, καὶ λευκὸ—περικλείουν διάχωρα μὲ γεωμετρικὰ σχέδια. Στὸν νότιο τοῖχο τῆς ἐγκάρσιας κεραίας, δυτικὰ τοῦ πυλῶνα, τὸ διάχωρο εἶναι καστανέρυθρο. Σηρικὸς τροχὸς μὲ ζατριοειδὲς κόσμημα περικλείει ἐξάκτινο λευκὸ ρόδακα πάνω σὲ πράσινο κάμπο (πίν. 123α).

Στὸν νότιο τοῖχο τοῦ ΝΔ γωνιαίου διαμερίσματος τὸ κεντρικὸ διάχωρο εἶναι πάλι καστανέρυθρο καὶ περιέχει τρία διακοσμητικὰ θέματα. Στὸ κέντρο ἕνας καστανέρυθρος κύκλος ἐγγράφεται σὲ ἕναν πράσινο. Ἀνάμεσα στοὺς δύο καὶ γύρω στὸν πράσινο κύκλο ὑπάρχει λευκὴ ταινία διάστικτη μὲ μικροὺς σταυροὺς. Στὰ ἄκρα δύο τεμνόμενα πράσινα τετράγωνα μὲ λευκὴ παρυφὴ σχηματίζουν ὀκτάγωνα. Στὶς συνεχόμενες στενὲς πλευρὲς τῶν παραστάδων σώζεται

μίμηση ὀρθομαρμαρώσεως μὲ φλέβες πράσινες ἀριστερά, χρώματος ὡχρας δεξιά.

Στὸν βόρειο τοῖχο τῆς ἐγκάρσιας κεραίας, δυτικὰ τῆς θύρας, τρεῖς σηρικοὶ τροχοὶ μὲ καστανέρυθρο βάθος καὶ ζατρικιοειδὲς περίγραμμα εἶναι ζωγραφισμένοι πάνω στὸ πράσινο κεντρικὸ διάχωρο (πίν. 123β). Στὴ συνεχόμενη στενὴ πλευρὰ τῆς παραστάδος ἡ κάτω ζώνη περιλαμβάνει μίμηση ὀρθομαρμάρωσης μὲ πράσινες φλέβες, ἐνῶ στὴ δεύτερη ζώνη σῶζονται ἡ ἄκρη τοῦ ρούχου χρώματος ὡχρας καὶ τὰ πόδια μιᾶς μορφῆς πάνω στὸ πράσινο δάπεδο.

Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ΒΔ γωνιαίου διαμερίσματος ἡ κάτω ζώνη εἶναι πάρα πολὺ ἐφθαρμένη, ἔχουν ὅμως διατηρηθεῖ λίγα λείψανα τῆς δεύτερης ζώνης: Τρεῖς μορφές, μὲ ροῦχο χρώματος ὡχρας ἡ πρώτη, πορφυρὸ ἡ μεσαία καὶ πράσινο ἡ τρίτη, προβάλλονται πάνω στὸν φωτεινὸ γαλάζιο κάμπο. Τὰ περιγράμματα καὶ οἱ πτυχές ἦταν χαραγμένα στὴν προετοιμασία τῆς τοιχογραφίας.

Λείψανα γραπτῆς μιμήσεως ὀρθομαρμαρώσεως ἀποκαλύφθηκαν καὶ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα, στὴ νότια ὀψὲς τῆς παραστάδος μεταξὺ τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς νότιας θύρας.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ βρέθηκαν τέλος πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν (πίν. 122γ).

Νομίσματα

Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ βρέθηκαν δύο μόνο νομίσματα. Τὸ ἓνα, ποὺ βρέθηκε στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ, εἶναι νόμισμα πέντε παραδων τοῦ Μαχμούτ τοῦ Β', τοῦ 1808⁵. Τὸ δεύτερο, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ βορείως τοῦ νάρθηκος, εἶναι ἀργυρὴ ὑποδιαίρεση τῆς Ραγούζας, τοῦ 1629⁶.

Ἀναστηλωτικὲς καὶ στερεωτικὲς ἐργασίες

Στὴ βόρεια στοὰ ὁ ἀρχιτεχνίτης κ. Ἰωάννης Τσέβλικος ἀνεστήλωσε τὸ μεσαῖο τμήμα τοῦ πεσσοῦ ποὺ βρίσκεται ΒΔ τοῦ πυλῶνος τοῦ κυρίως ναοῦ⁷.

5. NURI PERE, *Osmanlılarda madeni paralar* (1968) 252, ἀρ. 843.

6. Οἱ ταυτίσεις τῶν νομισμάτων ὀφείλονται στὸν κ. Ἰω. Τουράτσογλου.

7. Πρβ. ΠΑΕ 1988, σ. 96.

Ἐλπίζεται ἡ ἐργασία νὰ ὁλοκληρωθεῖ τὸ ἐπόμενο ἔτος μὲ τὴν ἀναστήλωση τοῦ ἀνωτέρου σωζομένου τμήματος.

Ὁ κ. Τσέβλικος ἄρχισε τὴ συγκόλληση τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου τῆς βορείας στοᾶς, ποὺ εἶχαν θρυμματισθεῖ κατὰ τὴν ἐρείπωση τοῦ μνημείου⁸.

Κατασκευάσθηκε πάνω ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Βῆμα ξύλινο στέγαστρο μὲ στέγη ἀπὸ ἀμιαντοτσιμέντο γιὰ τὴν προστασία τῶν τοιχογραφιῶν ποὺ ἀποκαλύφθηκαν καὶ γιὰ τὴν ἐναπόθεση τῶν δευτερευούσης σημασίας γλυπτῶν.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

8. Βλ. AAA VI.3, 1973, 408, εἰκ. 1· ΠΑΕ 1988, σ. 97.

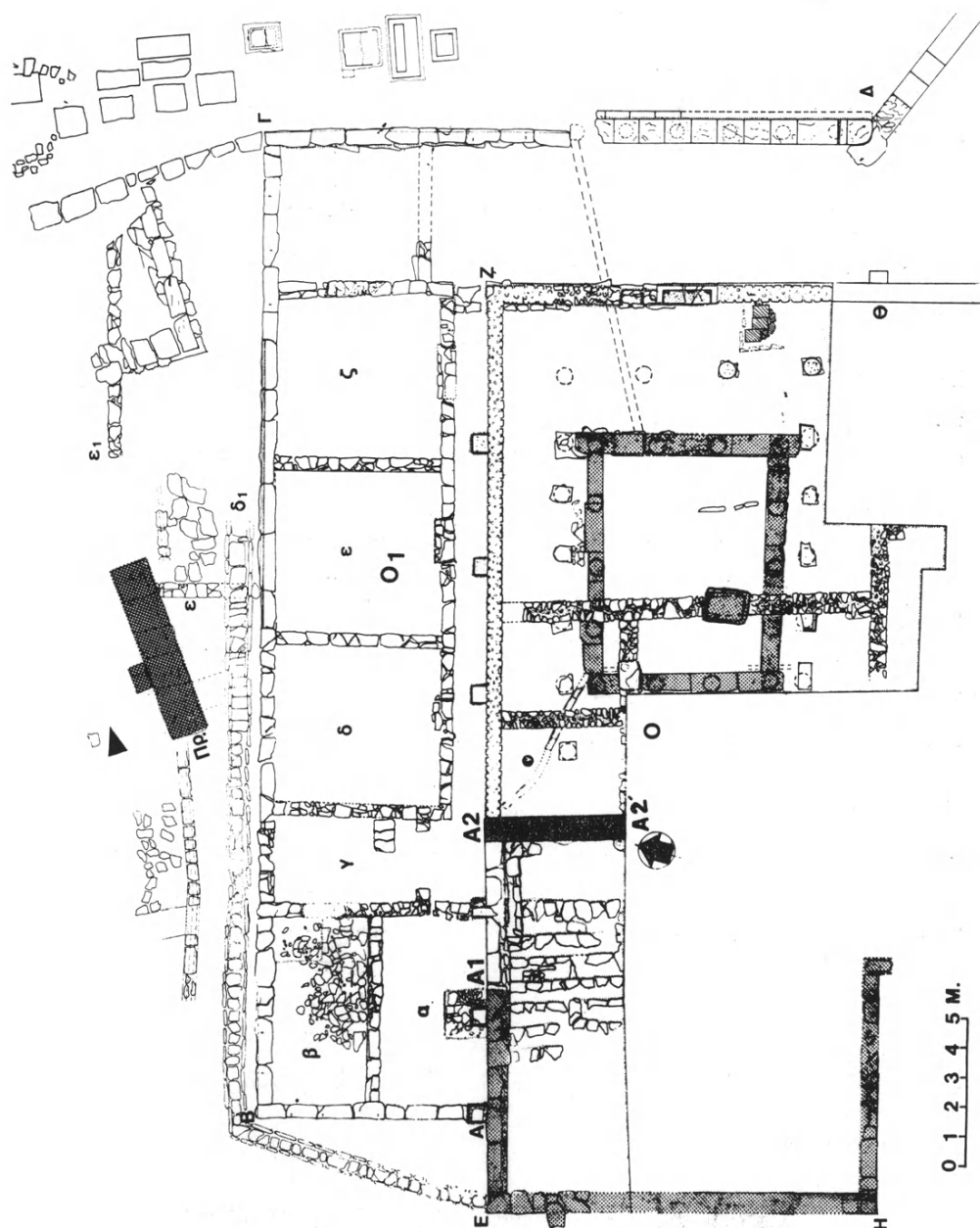
11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΠΡΥΤΑΝΕΙΟΥ ΔΩΔΩΝΗΣ*

(Πίν. 124-125)

Συνεχίσαμε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1989 τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ πρυτανείου τῆς Δωδώνης Ο, πὺν βρίσκεται νότια τοῦ βουλευτηρίου Ε2 (εἰκ. 1, πίν. 124α). Ὅπως εἶναι γνωστό, γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν δύο τούτων οἰκοδομημάτων, στὸ τέλος τοῦ 4ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., χρειάστηκε νὰ μετατεθεῖ δυτικότερα ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου τοῦ ἱεροῦ γιὰ νὰ συμπεριλάβει καὶ τὰ δύο νέα κτίρια. Στὸ οἰκοδόμημα Ο, τὸ πρυτανεῖο, διαστ. 31.30 × 13.10 μ. (εἰκ. 1, Ε Ζ Η Θ), προστέθηκε στὴ βόρεια πλευρὰ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἡ πτέρυγα Ο1, πὺν περιλαμβάνει τρία ἐννεάκλινα δωμάτια (δ-ζ) μὲ τοὺς βοηθητικοὺς χώρους (α-γ), καὶ στὴν ἀνατολικὴ ἢ ἰωνικὴ στοὰ πὺν εἶχε ἀνασκάψει ἐν μέρει ὁ Καραπάνος.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1989 ἀποκάλυψε ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν περίστυλὴ αὐλὴ (πίν. 124β), διαστ. 17.10 × 12.50 μ., καὶ τὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ κυρίως πρυτανείου (εἰκ. 1, Ε Η Α2). Τὸ ἐλληνιστικὸ περιστύλιο τῆς αὐλῆς, τοῦ ὁποῖου διατηρεῖται ὁλόκληρος ὁ στυλοβάτης μὲ 4 × 5 δωρικοὺς κίονες, ἀντικατέστησε, μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ τοῦ 167 π.Χ., ἓνα πιδ εὐρύχωρο, ἀλλὰ πρόχειρης κατασκευῆς, περιστύλιο μὲ 4 × 7 κίονες (εἰκ. 1). Ἀπὸ τὸ περιστύλιο αὐτὸ διατηρήθηκαν μόνο οἱ μεμονωμένες βάσεις, πὺν προέρχονται ἀπὸ βάθρα πὺν εἶχαν στηθεῖ κατὰ τὸν 3ο-2ο αἰ. π.Χ. στὴν ἀνατολικὴ πρόσοψη τοῦ βουλευτηρίου καὶ

* Στὴν ἀνασκαφὴ συνεργάζονται ἐκ μέρους τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων ἡ ἐπικουρος καθηγ. Χρυσ. Σούλη, ἡ λέκτωρ Ἀμαλ. Βλαχοπούλου καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ βοηθὸς Ντίνια Γραβάνη. Συμμετεῖχαν στὴν ἀνασκαφὴ ἡ πτυχιούχος τῆς Ἀρχαιολογίας Σαπφὼ Βάρδια, οἱ φοιτητὲς τῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Μάχη Καραγιάννη, Κατερίνα Δάκαρη, Μάτα Κορτζῆ, Γεώργιος Παπασάββας, Κλειὼ Τσόγκα, Ἀργυρὼ Καραμπερίδη, Ἐφη Παπαϊωάννου, Θεοδώρα Σταυράκογλου, Καλλιόπη Κάρη καὶ Εἰρήνη Σκιαδαρέση. Τὰ σχέδια ὀφείλονται στὴν ἀρχιτέκτονα καὶ φοιτήτρια τῆς Ἀρχαιολογίας Εἰρήνη Σιβροπούλου καὶ στὸν σχεδιαστὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Ἰωάννη Διαμαντόπουλο.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ πρυτανείου Ο, μὲ τὴ βόρεια προσθήκη Ο1 καὶ τὴν ἑξωτερικὴν στοὰ πρὸς Α.

τοῦ πρυτανείου. Μία ἀπὸ τὶς βάσεις αὐτές, ἡ δεύτερη τῆς νότιας πλευρᾶς, διατηρεῖ μέρος ψηφίσματος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἀπόφαση Κοινοῦ νὰ τιμηθεῖ, ὕστερα ἀπὸ μαντεία, ἄγνωστο πρόσωπο μὲ ἀνδριάντα, ποὺ κατασκεύασε ὁ Κερκυραῖος καλλιτέχνης Μέλισσος Ἐπικράτεος (*Ἔργον* 1987, 72)¹. Ἀπὸ τὸν καταργηθέντα τοῖχο τοῦ δυτικοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἓνα τμῆμα δὲν κατεδαφίστηκε κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ πρυτανείου, ἀλλὰ χρησίμευσε ὡς διαχωριστικὸς τοῖχος μεταξὺ αὐλῆς καὶ κυρίως πρυτανείου (εἰκ. 1 Α2-Α2'). Ἀπὸ τὸν περίβολο αὐτὸν εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ πρὸ ἐτῶν βορειότερα τὰ θεμέλια τῆς δυτικῆς πύλης (εἰκ. 1, Πρ.) καὶ τμῆμα τοῦ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς στοᾶς τοῦ βουλευτηρίου Ε2.

Τὸ κυρίως πρυτανεῖο (Ε Η, Α2) δυτικὰ τῆς αὐλῆς φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ μία μεγάλη τετράγωνη αἴθουσα (12×12 μέτρα), στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τῆς ὁποίας ἀποκαλύφθηκαν ἑπτὰ σειρὲς ἐδωλίων γιὰ τοὺς συνέδρους τῆς Συμμαχίας καὶ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν (περ. 340-168 π.Χ., πίν. 125α).

Στὴ διατήρηση μέσα στὸ πρυτανεῖο τοῦ παλαιοῦ περιβόλου Α2-Α2', ποὺ ἀποτέλεσε τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς αἴθουσας μὲ τὰ ἐδωλία, ὀφείλονται πιθανῶς κάποιες παρεκκλίσεις, ποὺ παρουσιάζει τὸ περιστύλιο τῆς αὐλῆς σὲ σχέση μὲ τὴν αἴθουσα, καὶ ἴσως ἡ ἀπόκλιση τοῦ πρυτανείου σὲ σχέση μὲ τὸ πρὸς Βορρὰ βουλευτήριο Ε2. Στὴν ἴδια ἴσως αἰτία ὀφείλεται καὶ ἡ λοξὴ τοποθέτηση τοῦ βωμοῦ, ποὺ βρέθηκε στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τῆς αὐλῆς, κάτω ἀπὸ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἐγκάρσιο τοῖχο (πίν. 125β).

Τὸ πρυτανεῖο παρουσιάζει δύο οἰκοδομικὲς φάσεις ρωμαϊκῶν χρόνων, τὶς ὁποῖες δὲν εἴμαστε ἀκόμη σὲ θέση νὰ προσδιορίσουμε χρονολογικὰ ἀπὸ ἐλλειψὴ ἐπαρκῶν στοιχείων. Λεῖπουν ἐντελῶς τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκαν κατὰ τὸν 5ο ἢ 6ο αἰῶνα γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ ἄλλων κτισμάτων, ἐνῶ τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν δὲν εἶναι ἐνδεικτικά². Ἀπὸ τὰ 40 χαλκὰ νομίσματα, ποὺ βρέθηκαν ἐφέτος στὸ πρυτανεῖο, τὰ 18 χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ μέσα ὡς τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Τὸ οἰκοδόμημα φαίνεται ὅτι ἔπαψε νὰ λειτουργεῖ ὡς πρυτανεῖο μετὰ τὸν 4ο αἰῶνα. Ἐνας ἐγκάρσιος τοῖχος στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς αὐλῆς, ποὺ καταρ-

1. Βλ. παρακάτω.

2. Χρήσιμα γιὰ τὴ χρονολόγησιν θὰ εἶναι τὰ θραύσματα ἀπὸ γυάλινα ἀγγεῖα, ποὺ βρέθηκαν στὶς ἀνώτερες ἐπιχώσεις, στὸ στρῶμα β.

γεῖ τις δύο βάσεις κίωνων τοῦ ρωμαϊκοῦ περιστυλίου καὶ τὸν βωμό (εἰκ. 1 καὶ πίν. 124β), μαρτυρεῖ τὴν κατάργηση τοῦ πρυτανείου. Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα μνημονεύουμε ἐδῶ ὄστρακα ἀπὸ πρόχειρες πήλινες κοτυλίδες, ὅμοιες μὲ τὰ σημερινὰ ποτήρια, γιὰ τὸ κρασί τῶν σιτιζομένων, νομίσματα κυρίως ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ μερικὰ χάλκινα ἀσφράγιστα πέταλα νομισμάτων (ράβδοι;), ποὺ ὑποδεικνύουν τὴ λειτουργία νομισματοσκοπείου μέσα στὸ πρυτανεῖο ἢ στὴν περιοχή.

Τὸ πρυτανεῖο ἐπομένως παρουσιάζει τέσσερις οἰκοδομικὲς φάσεις, δύο τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ δύο τῶν ρωμαϊκῶν. "Ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1987 (*Έργον* 1987, 72) εἶχε βρεθεῖ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ ἐλληνιστικοῦ στυλοβάτη τῆς περιστυλῆς αὐλῆς τμῆμα πλάκας ἀπὸ τὴν πρόσοψη βάρου, ποὺ διατηρεῖ τοὺς τρισήμισι τελευταίους στίχους τιμητικοῦ ψηφίσματος τῶν χρόνων τοῦ Ἑπειρωτικοῦ Κοινοῦ (234-168 π.Χ.). Τὸ ψήφισμα ποὺ ἀναφέρεται, ὅπως φαίνεται, σὲ ἀνάθεση τιμητικοῦ ἀνδριάντα σὲ ἄγνωστο πρόσωπο, ἔχει ὥς ἐξῆς³:

 ----- μα *Ἰντείας* ἐνε-
 κεν καὶ εὐνοίας τᾶς εἰς αὐτούς.
Μέλισσος Ἐπικράτεος κορυναῖος
 ἐ π ο ῖ η σ ε.

Τὸ βάρου θὰ βρισκόταν ἀνατολικά τοῦ βουλευτηρίου ἢ τῆς ἰωνικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου, ὅπου διατηρεῖται σειρὰ ὁμοίων βάρων (εἰκ. 1), ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἄλλα καταστράφηκαν τὸ 219 π.Χ. ἀπὸ τοὺς Αἰτωλοὺς, καὶ ἄλλα τὸ 167 π.Χ. ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Κατὰ τὴν πρόχειρη ἀνοικοδόμηση τοῦ πρυτανείου, ὕστερα ἀπὸ μία μεγάλη περίοδο ἐγκατάλειψης μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφή, τὸ ἐνεπίγραφο τμῆμα τοῦ βάρου χρησιμοποιήθηκε ὡς βάση γιὰ τὸ δεύτερο κίονα τῆς νότιας στοᾶς τοῦ νέου περιστυλίου. Ἀπὸ τὴ μορφή τῶν γραμμάτων τὸ ψή-

3. Ἡ ἐπίγραφη μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ ἐν μέρει, σύμφωνα μὲ δύο ἄλλα τιμητικὰ ψηφίσματα τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν τοῦ τελευταίου τρίτου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ποὺ βρέθηκαν νοτιοανατολικά τοῦ Βουλευτηρίου, *ΠΑΕ* 1965, 62-63, πίν. 83-84 (βάρβα 2 καὶ 5).

φισμα ἀνήκει στοὺς χρόνους τοῦ Ἑπειρωτικοῦ Κοινοῦ (234-168 π.Χ.), στὸ τέλος τοῦ 3ου αἰώνα.

Ἀπὸ δύο ἄλλα βάθρα, μὲ τιμητικὰ ψηφίσματα τῶν χρόνων τοῦ Κοινοῦ ἐπίσης, ποὺ εἶχαν βρεθεῖ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ βουλευτηρίου, πληροφοροῦμαστε ὅτι ἕνας ἄλλος ἀνδριαντοποιὸς χαλκοπλάστης, ὁ Ἀθηνογένης Ἀριστομένους ἀπὸ τὸ Ἄργος, ἐργάστηκε στὴ Δωδώνη κατὰ τὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα⁴.

Οἱ Ἑπειῶτες, ποὺ μόλις στὸ τέλος τοῦ 5ου καὶ κατὰ τὸν 4ο αἰώνα π.Χ. ἄρχισαν νὰ ἐγκαταλείπουν τὸν κατὰ κώμας βίο καὶ νὰ συνοικίζονται σὲ περιτειχισμένες πόλεις, δὲν φαίνεται ὅτι ἦταν ἀκόμη σὲ θέση νὰ κατασκευάζουν ἐργα τέχνης καὶ γι' αὐτὸ καλοῦσαν ξένους καλλιτέχνες. Ἡ παντελής ἔλλειψη εὐλάξευτου μαρμαροῦ στὴν Ἑπειρὸ ἐπέβαλε τὴ χρῆση τοῦ εὐμετακόμιστου χαλκοῦ. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς προσκαλοῦσαν ξένους καλλιτέχνες, ποὺ κατασκεύαζαν ἐπὶ τόπου τοὺς χάλκινους ἀνδριάντες τῶν τιμωμένων, ὅπως ὁ Ἀθηνογένης ὁ Ἀργεῖος καὶ ὁ Μέλισσος ὁ Κερκυραῖος.

Τὴ λειτουργία ἐργαστηρίου χαλκοπλαστικῆς στὴ Δωδώνη βεβαιώνουν λείψανα χαλκοῦ, ποὺ βρίσκονται κατὰ τὶς ἀνασκαφές στὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης καὶ προέρχονται ἀπὸ χάλκινα ἀγάλματα.

Λειτουργία ἐπίσης νομισματοκοπείου γιὰ τὴν κοπὴ χάλκινων νομισμάτων διαπιστώνεται κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ στὴ Δωδώνη ἀπὸ τὰ ἀσφράγιστα πέταλα νομισμάτων, ποὺ βρίσκονται ἐνίοτε στὶς ἀνασκαφές τοῦ ἱεροῦ. Τὴ λειτουργία νομισματοκοπείου στὴ Δωδώνη εἶχε ἐπισημάνει ὁ P. Franke, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ τὴ λειτουργία του στὴν περίοδο μετὰ τὸ 148 π.Χ., ὅταν οἱ Ρωμαῖοι ἐπέτρεψαν τὴν ἀνασύστασιν ἐνὸς τυπικοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν, τὸ ὁποῖο τελοῦσε κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν ρωμαϊκῶν ἀρχῶν. Πρόκειται γιὰ δύο συνεχόμενα πέταλα, τὰ ὁποῖα εἶχαν χυθεῖ σὲ μήτρα γιὰ νὰ σφραγισθοῦν, ἀλλὰ γιὰ κάποιον λόγο ἀχρηστεύθηκαν⁵.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ πρυτανείου βρέθηκαν ἐφέτος 9 χάλκινα «πέταλα» νομισμάτων, τῶν ὁποίων τὸ βάρος κυμαίνεται ἀπὸ 11-22 γραμμάρια. Ἐξί

4. ΠΑΕ 1965, 59 καὶ 63.

5. *Die Antiken Münzen von Epirus* (1961) I, 218 κέ. πίν. 52,1. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΔ 16, 1960, 34.

ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν βάρος 17.5-19 γραμ., ἓνα 22 γραμ. καὶ δύο ἄλλα 11 καὶ 14 γραμ. Ἡ διάμετρός τους κυμαίνεται σὲ 1.6-2.8 ἐκ. Δύο ἀπὸ αὐτὰ βρέθηκαν στὸ στρῶμα 82 τῶν πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ ἔχουν πάχος κανονικό (1-1.5 χιλ.), ἄλλα τέσσερα, πού προέρχονται ἀπὸ τὸ στρῶμα γ καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 3ο/2ο αἰ. π.Χ. ἢ καὶ ἀργότερα, ἔχουν μεγαλύτερο πάχος (7-10 χιλ.) καὶ βάρος (19-22 γραμ.) καὶ φαίνονται ἀκατάλληλα γιὰ σφράγιση. Πρόκειται ἴσως γιὰ «ράβδους», πού προορίζονταν γιὰ κοπή 2 ἢ 3 νομισμάτων. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς ἴσως μᾶς δώσει περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ λειτουργία τῆς κοπῆς τῶν νομισμάτων, τῶν ὁποίων τὴ μελέτη ἔχει ἀναλάβει ἡ διευθύντρια τοῦ Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν Μάντω Οἰκονομίδου.

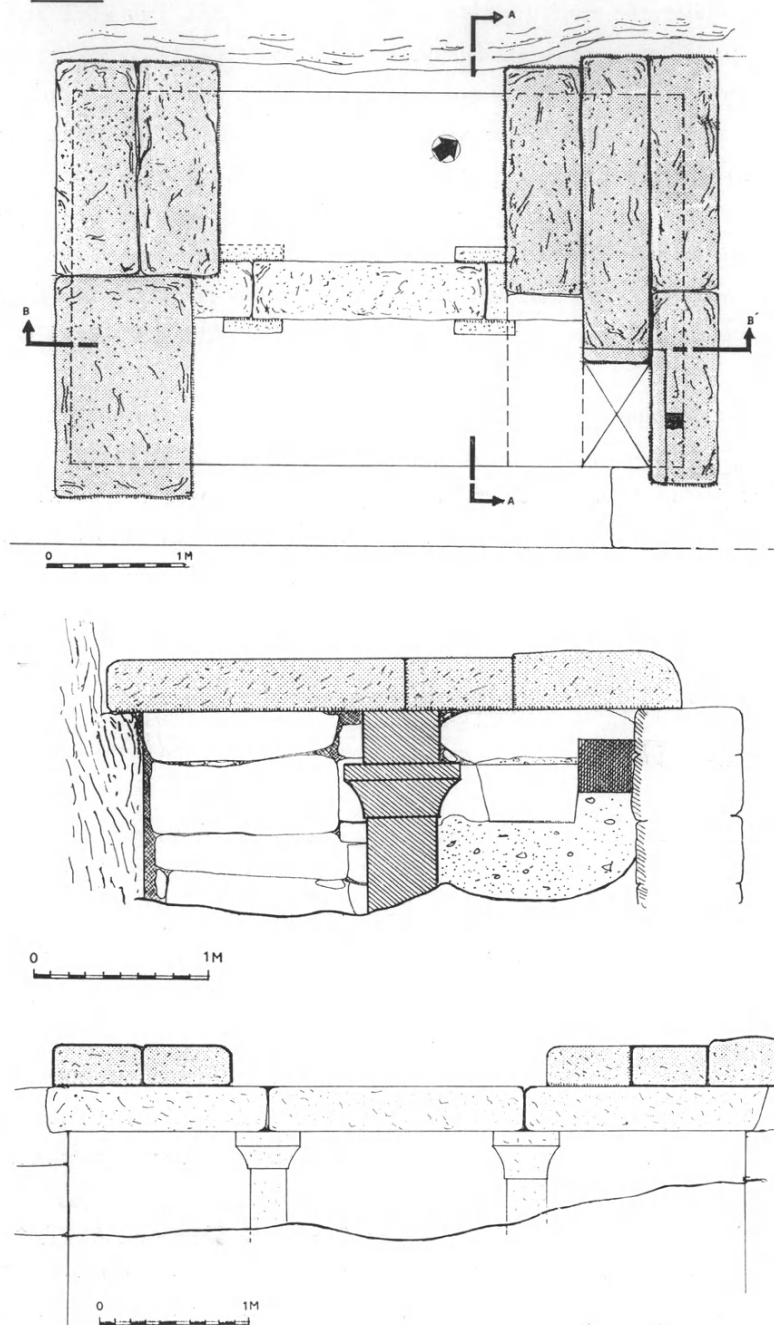
Ἀπὸ τὴ στρωματογραφικὴ προέλευση τῶν εὐρημάτων αὐτῶν βεβαιώνεται ἡ λειτουργία νομισματοκοπείου στὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης ἀπὸ τὴν πρώιμη ἐλληνιστικὴ περίοδο μέχρι τὸ 167 π.Χ. καὶ ἡ ἐπαναλειτουργία του μετὰ τὸ 148 π.Χ. ὡς τὸ β' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., μετὰ τὴν ἀνασύσταση τοῦ Κοινοῦ. Δὲν φαίνεται πιθανὸ ὅτι τὸ νομισματοκοπεῖο αὐτὸ λειτουργοῦσε μέσα στὸ πρυτανεῖο. Ἴσως βρισκόταν στὸν χῶρο μεταξὺ τοῦ πρυτανείου καὶ τοῦ δυτικοῦ περιβόλου τοῦ ἱεροῦ, πού στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶχε μετατεθεῖ δυτικότερα γιὰ νὰ περικλείσει καὶ τὰ δύο σύγχρονα οἰκοδομήματα, τὸ πρυτανεῖο καὶ τὸ βουλευτήριο.

Ἡ δεξαμενὴ

Στὴ ΝΑ πλευρὰ τῆς ἀκρόπολης ὁ Καραπάνος εἶχε ἀνασκάψει μικρὴ δεξαμενὴ, ἓνα «μικρὸ ὑπόγειο δωμάτιο, ἓνα εἶδος δεξαμενῆς», ὅπως τὴν χαρακτηρίζει, διαστ. 4.50×2.80 μ. καὶ βάθους 2.50 μ. Καθαρίσαμε τὴ δεξαμενὴ ἀπὸ τὴν ἄγρια βλάστηση πού τὴν κάλυπτε καὶ τὴ σχεδιάσαμε (εἰκ. 2), χωρὶς νὰ ἀφαιρέσουμε τὰ χρώματα πού τὴν προστατεύουν ἀπὸ τὴ διάβρωση. Εἶναι κατασκευασμένη στὸ νότιο πρᾶνές τοῦ λοφίσκου μὲ τὴν περιτειχισμένη ἀκρόπολη καὶ ἔχει χτισμένες τὶς τρεῖς πλευρὲς μὲ ἰσοδομικὰ ἀσβεστολιθικὰ λιθάρια, ἐνῶ τὴ βόρεια πλευρὰ ἀποτελεῖ ὁ φυσικὸς βράχος πού φέρει σὲ ὅλο τὸ μῆκος λοξευτὴ πατούρα, πλάτ. 0.22-0.25 μ., ὅπου πατοῦν πέντε καλυπτῆριες πλάκες τῆς ὀροφῆς.

Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς δεξαμενῆς διατηροῦνται στὴ θέση τους δύο ἀσβεστολιθικοὶ τετράπλευροι πεσσοὶ (0.40×0.25 μ.) μὲ δωρικὸ ἐπίκρανο, πού φέρουν τὸ λίθινο ἐπιστύλιο (πλάτους 0.42 μ., πάχους 0.30 μ.), ἐπάνω στὸ ὁποῖο πα-

ΔΩΔΩΝΗ 1989
ΔΕΞΑΜΕΝΗ

Εικ. 2. Ἡ δεξαμενή: κάτοψη καὶ τομές.

τοῦν οἱ δύο σειρές τῶν καλυπτήριων πλακῶν τῆς ὀροφῆς, πλάτους 0.50-0.60 μ. καὶ πάχους 0.28 μ.

Ὁ νότιος τοῖχος τῆς δεξαμενῆς, ποὺ βρίσκεται στὴν κατωφέρεια τοῦ ἐδάφους, εἶναι ἰσχυρότερος (0.60 μ.) γιὰ νὰ ἀντέχει στὴν πίεση τοῦ νεροῦ. Ἡ χωρητικότητά της ὑπολογίζεται σὲ 30 μ³, ἂν δεχτοῦμε τὸ βάθος της 2.50 μ., ποὺ σημειώνει ὁ Καραπάνος. Ἡ δεξαμενὴ θὰ χρησίμευε γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς μικρῆς ἀκρόπολης (ἐμβαδὸν 3.5 ἑκτάρια), ἰδίως σὲ ὥρες ἀνάγκης. Ὅπως δείχνουν οἱ πήλινοι σωλῆνες, ποὺ βρέθηκαν κατὰ καιροῦς, καὶ τὸ ρεῖθρο τοῦ σταδίου, τὸ κυρίως ἱερὸ ὕδρευόταν, ὅπως καὶ τὰ σημερινὰ χωριά, ἀπὸ τὶς πλούσιες πηγές τοῦ Τόμαρου, ὁ ὁποῖος φημιζόταν γιὰ τὶς πολλὲς πηγές.

Ἀπὸ τὶς καλυπτήριες πλάκες, ποὺ ὑπολογίζονται σὲ 16 περίπου, διατηροῦνται στὴ θέση τους οἱ ἑπτὰ. Ἡ δεύτερη ἀπὸ ἀνατολικά πλάκα, μήκους 2.35 μ., ἀφῆνει στὴ ΝΑ γωνία ἓνα κενὸ (0.77×0.55 μ.) καὶ ἡ γωνιαία ἀνατολικὴ πλάκα φέρει στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ὀρθογώνιο τόρμο 0.10×0.10 μ. καὶ λάξευση—πατούρα—πλάτους 0.10 μ., ἡ ὁποία συνεχίζεται καὶ στὴ γειτονικὴ πλάκα (εἰκ. 2). Εἶναι φανερό ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ βρισκόταν τὸ στόμιο τῆς δεξαμενῆς, ποὺ ἔκλεινε μὲ ἓνα κινητὸ κάλυμμα καὶ χρησίμευε γιὰ τὸ γέμισμα τῆς δεξαμενῆς μὲ ὕβρινα νερὰ καὶ γιὰ τὸν καθαρισμὸ της. Ἡ περισυλλογὴ τοῦ νεροῦ θὰ γινόταν ἀπὸ τὶς στέγες τῶν γύρω κτισμάτων, λείψανα τῶν ὁποίων διακρίνονται. Στὴ ΝΑ γωνία τοῦ τοίχου, στὴν ἐσωτερικὴ πλευρά, διακρίνεται στὴν κορυφὴ ὀρθογώνιο ἄνοιγμα, τὸ ὁποῖο, ἂν δὲν εἶναι τυχαῖο, θὰ χρησίμευε γιὰ τὴν ὑπερεκχείλιση τοῦ πλεονάζοντος νεροῦ τῆς δεξαμενῆς.

Ἡ μεταγενέστερη ρωμαϊκῶν χρόνων γραπτὴ παράδοση ὁμιλεῖ γιὰ μία θαυμαστὴ πηγὴ, τὴ Ναῖα, ποὺ πήγαζε ἀπὸ τὶς ρίζες τῆς προφητικῆς φηγοῦ, ἡ ὁποία παρουσίαζε θαυμαστὰς ιδιότητες (Luer. 6, 879, Mela, 2.43, Plin. NH, 2.228, Solinus, 72, Serv., Σχόλια εἰς Verg. Aen. III 466)⁶. Στὴν ἱερὴ οἰκία μὲ τὴν προφητικὴ φηγό, ποὺ εἶχε ἀνασκάψει ὁ Καραπάνος καὶ ἀργότερα ὁ Εὐαγγελίδης (1929-1932 καὶ 1935), δὲν προέκυψαν ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα,

6. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ-Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης. Α. Ἱερὰ Οἰκία, *AE* 1959, 10, 45, 51, 142 καὶ σημ. 2. H. W. PARKE, *The Oracle of Zeus. Dodona Olympia Ammon* (Oxford 1967) 66 κέ. ΧΡΥΣ. ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ, Λατρεῖα νυμφῶν στὴν Ἡπειρο, *Ἡπ. Χρον.* 29, 1988/89, 54 κέ.

οὔτε ὅμως καὶ κατὰ τὴν ἐπανεξέταση (1953-54) βεβαιώθηκαν θετικὰ στοιχεῖα. Ὡστόσο, γιὰ ἄλλους λόγους δὲν εἶχαμε ἀποκλείσει τὴν ὑπαρξὴ τῆς Ναῖας πηγῆς⁷.

Ἡ θέσις τῆς δεξαμενῆς στὴ νότια πλευρὰ τῆς ἀκρόπολης, πρὸς τὸ μέρος τῆς ἱερᾶς οἰκίας δὲν ἀποκλείει τὴν περίπτωση ἢ Ναῖα πηγὴ νὰ ἐτροφοδοτεῖτο ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ τῆς ἀκρόπολης. Ἀλλὰ τοῦτο πρέπει νὰ βεβαιωθεῖ ἀνασκαφικά.

Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ

7. *AE* 1959, 142, σημ. 2.

12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΕΡΓΙΝΑΣ

(Πίν. 126-136)

"Υστερα από την αναγκαστική διακοπή τοῦ 1988, ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Βεργίνας, ἡ ὁποία γίνεται σὲ συνεργασία τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης μὲ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, συνεχίστηκε σὲ πέντε τομεῖς: 1) στὴν περιοχὴ τοῦ θεάτρου καὶ τοῦ ἀνακτόρου, 2) στὴν ἀκρόπολη, 3) στὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Εὐκλείας, 4) σὲ μιὰ ἐλληνιστικὴ οἰκία καὶ 5) στὸν χῶρο τοῦ ἀρχαῖου καὶ κλασικοῦ νεκροταφείου. Τὴ διεύθυνση τῆς ἀνασκαφῆς εἶχε ὁ καθηγητὴς Μανόλης Ἀνδρόνικος καὶ τὴν ἄμεση ἐποπτεία τῶν τομέων ἡ ἐπικουρὴ καθηγήτρια Στ. Δρούγου (1ος τομέας), οἱ λέκτορες Παν. Φάκλαρης (2ος τομέας) καὶ Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλλη (3ος τομέας), ἡ δρ. Μπ. Τσιγαρίδα (4ος τομέας) καὶ ἡ δρ. Ἀγγελικὴ Κοτταρίδου μαζὶ μὲ τὸν καθηγητὴ Μαν. Ἀνδρόνικο (5ος τομέας). Στούς ὑπεύθυνους τῶν τομέων ἀνήκουν καὶ οἱ ἀντίστοιχες ἐκθέσεις ποὺ ἀκολουθοῦν.

1. Θέατρο

Τὸν Ἰούλιο τῆς φετινῆς χρονιᾶς 1989 μιὰ μικρὴ ὁμάδα ἀπὸ τὴ Στ. Δρούγου καὶ τὶς πτυχιούχους Ἀρχαιολογίας Χ. Ἀνδρείδου καὶ Π. Ἀναγνωστοπούλου διενήργησε ἐργασίες καταγραφῆς καὶ ἀνίχνευσης χώρων ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὸ ἀρχαῖο θέατρο τῆς Βεργίνας:

1) Καταγράφηκε τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῶν κινητῶν εὐρημάτων τοῦ ἀρχαίου θεάτρου (κυρίως ὄστρακα καὶ νομίσματα). Ἀπὸ τὴν καταγραφὴ σημαντικὸ συμπέρασμα εἶναι ἡ ἐπιβεβαίωση τοῦ χρόνου ἐγκατάλειψης τοῦ θεάτρου στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰῶνα π.Χ.

2) Ἡ ἀνασκαφικὴ ἐργασία εἶχε ὡς στόχο τὴν κατανόηση τῆς σχέσης τοῦ θεάτρου μὲ τὸ ἀνάκτορο:

α) Δυτικὰ τοῦ θεάτρου καὶ μέσα στὸν παρακείμενο ἀμυγδαλεῶνα ἀνασκάφηκε ἰσχυρὸς τοῖχος ἀπὸ ἀργοὺς λίθους μήκους περίπου 15 μ., πλάτους 2-2.50 μ. καὶ ὕψ. 1.10 μ. (πίν. 126α καὶ 126β). Ἐχει κατεῦθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α

καὶ μάλιστα πρὸς τὴν ἀπόληξιν τοῦ τοίχου τῆς Δυτικῆς Παρόδου τοῦ θεάτρου. Φαίνεται ὅτι στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ τὸ γέμισμα ἑνὸς τοίχου, τοῦ ὁποίου ἡ ὄψη καὶ οἱ γωνιόλιθοί της ἔχουν διαρπαγεῖ. Ἀπὸ μιὰ ἄποψη θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ τμήμα τείχους - περιβόλου με ὄψη πρὸς Β, ἢ —τὸ πιθανότερο— νὰ πρόκειται γιὰ τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο ἑνὸς ἀνδῆρου, σχετικοῦ με τὸ ἀνάκτορο καὶ τὸ θέατρο. Ἡ ὄψη θὰ ἦταν πάντοτε πρὸς Β, δεδομένου ὅτι πρὸς Β οἱ λίθοι τοῦ τοίχου φαίνεται νὰ ἔχουν ἀποσυνδεθεῖ. Ἀντίθετα στὴ νότια πλευρὰ τοῦ τοίχου φαίνεται νὰ ἔχει ἰσοπεδωθεῖ ὁ φυσικὸς βράχος. Στὴ βάση τοῦ λίθινου αὐτοῦ γεμίματος καὶ πάνω στὸν φυσικὸ βράχο βρέθηκαν χάλκινα νομίσματα Φιλίππου Β', Πέλλης, Θεσσαλονίκης, Ἀμφιπολιτῶν καὶ μελαμβροφῆ ὁστρακα, συγχρόνως ὅμως καὶ ὀρισμένα μεσαιωνικὰ ὁστρακα με κίτρινη καὶ πράσινη ἐφυάλωση, ποὺ προδίδουν τὸν χρόνο τῆς διαρπαγῆς τῶν λίθων.

Στὸ δυτικὸ πέρασ τοῦ τοίχου δὲν σημειώθηκαν δηλωτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου καὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ βεβαιώσει κανεὶς σύνδεση με τὸ δυτικὸ τεῖχος τῆς πόλης ἢ τυχὸν πρόσβαση ἀπὸ Β πρὸς Ν κλπ. Ἡ ἴδια ἐλλειψὴ στοιχείων στὰ ἀνατολικά δὲν ἐπιτρέπει νὰ σχηματιστεῖ σαφὴς εἰκόνα τῆς σύνδεσης με τὴ Δυτικὴ Πάροδο τοῦ θεάτρου, μολοντί πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιη ἀπὸ τὴ σχεδιαστικὴ σχέση τῶν τοίχων.

Ἄλλες δοκιμὲς πρὸς Β καὶ Ν τοῦ τοίχου δὲν ἔδωσαν δηλωτικὰ στοιχεῖα.

β) Ἀνατολικά τοῦ ἀνακτόρου καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 20 μ. ἀπὸ τὴν ἀρχαία εἴσοδό του ἔγινε δοκιμαστικὴ τομὴ με διαστάσεις 12×11 μ. γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ κατάσταση τῆς ἐπίχωσης ἔξω καὶ ἀνατολικά τοῦ μεγάλου οἰκοδομήματος. Ὅπως ἀναμενόταν, ἀναγνωρίστηκε ἡ ἐπίχωση πάχους 3.50 μ. ποὺ δημιουργήσαν οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ περασμένου κιόλας αἰῶνα (πίν. 127α). Με τὴν ἀπομάκρυνση τῆς μεγάλης αὐτῆς ἐπίχωσης στὰ πλαίσια τῆς τομῆς ἀναγνωρίστηκε ἡ ἀρχικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους καὶ ἡ καταστροφὴ ποὺ ὑπέστησαν τὰ ἀρχαῖα οἰκοδομήματα: τὰ μεσαιωνικὰ ὁστρακα με ἐφυάλωση, τὰ συσσωρευμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ λίθοι καθὼς καὶ διαλυμένα πλιθιά δηλώνουν ὅτι ἡ ἀρχικὴ καταστροφὴ ἔγινε στὸν μεσαῖωνα καὶ ὅτι βεβαίως ὑπῆρχαν ἔξω ἀπὸ τὴ σήμερα γνωστὴ περιοχὴ τοῦ ἀνακτόρου ὀρισμένες κατασκευές. Συγκεκριμένα, μαζὶ με τὰ μαζεμένα αὐτὰ ὑλικά διαπιστώθηκαν λαξεύματα θεμελίων τοίχων (δύο τουλάχιστον) κατὰ μῆκος καὶ παράλληλα πρὸς τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνακτόρου, ὅπου τὸ νότιο τμήμα σώζεται καλύτερα. Ἐπίσης διαπιστώθηκε ὅτι τὸ ἐπίπεδο ὅπου οἰκοδομήθηκε τὸ

ἀνάκτορο δὲν εἶναι ἰδιαίτερα μεγάλο, γιὰτὶ ἀκριβῶς στὴν εὐθεία τῆς τομῆς φαίνεται νὰ γίνεται τὸ ἔδαφος ἐπικλινὲς πρὸς τὰ ΒΑ. Ἀπὸ τὰ συσσωρευμένα ὑλικά προέρχονται, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μεσαιωνικά ὄστρακα, ἀρχιτεκτονικά μέλη —λ.χ. μαρμάρινα κυμάτια— καὶ μελαμβαφὴ ὄστρακα τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. Ἀκόμη βρέθηκε σπόνδυλος πώρινου ἀμφικίονα.

2. Ἀκρόπολη

Κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο ἡ ἔρευνα περιορίστηκε σὲ δύο σημεῖα τῆς ἀκρόπολης, ἀνατολικά ἀπὸ τὸν δυτικὸ πύργο καὶ ἀνατολικά ἀπὸ τὴν πύλη. Στὸ πρῶτο σημεῖο ἐρευνήθηκε ἔκταση 108 τετρ. μέτρων, ἐνῶ στὸ δεύτερο ἔγινε μία τομὴ διαστ. 3×2 μ. (T.89.I) κατὰ μῆκος τοῦ τείχους καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ διαδρόμου τῆς πύλης. Ἡ ἔρευνα στὰ σημεῖα αὐτὰ ἀποσκοποῦσε στὸν ἐντοπισμὸ τυχόν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων μέσα στὸν χῶρο τῆς ἀκρόπολης καὶ στὴν ἀποκάλυψη τοῦ τείχους. Στὴν τομὴ T.89.I ἡ ἔρευνα ὁλοκληρώθηκε, ἐνῶ ἀνατολικά ἀπὸ τὸν πύργο ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης καὶ τῶν στρωμάτων καταστροφῆς θὰ συνεχιστεῖ κατὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Στὴν τομὴ T.89.I ἡ σκαφὴ ἔφθασε σὲ βάθος μέχρι 1.15 μ. Σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς ἀποκαλύφθηκε ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους (πίν. 127β), τὸ ὁποῖο διατηρεῖ στὴ θέση τους τέσσερις δόμους συνολικοῦ ὕψους 0.90 μ. Χρησιμοποιήθηκαν ντόπιες πέτρες δουλεμένες κυρίως στὴν ἐξωτερικὴ τους ἐπιφάνεια. Σὲ ἀρκετὲς ἀπὸ αὐτὲς ὑπάρχουν διακοσμητικὲς αὐλακώσεις ποὺ ἔγιναν μὲ τὸ βελόνι. Ὡς συνδετικὸ ὑλικὸ χρησιμοποιήθηκε πηλόχωμα. Μέσα στὴν ἐπίχωση τῆς τομῆς, μεταξὺ ἄλλων, βρέθηκαν ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσης, μερικά θραύσματα ἀπὸ πίθους, λίγα ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα «Δυτικῆς κλιτύος» καὶ ἀπὸ «μεγαρικοὺς» σκύφους, πήλινες ἀγνύθες, ἓνα πήλινο ἀμφικωνικὸ σφονδύλι, ἀρκετὰ σιδερένια καρφιά, μία χάλκινη περόνη καὶ χάλκινα νομίσματα Ἀλεξάνδρου Γ', Θεσσαλονίκης καὶ Ἀμφίπολης. Τὰ ὑλικά τῆς ἐπίχωσης πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ κατεστραμμένα κτίρια καὶ θὰ μεταφέρθηκαν ἐδῶ ὅταν διαμορφώθηκε ὁ χῶρος. Τὰ περισσότερα χρονολογοῦνται στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια, μετὰ τὸ 300 π.Χ., ὑπάρχουν ὅμως καὶ λίγα τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὸν 4ο αἰ. π.Χ.

Στὴν ἔκταση ποὺ ἐρευνήθηκε ἀνατολικά ἀπὸ τὸ δυτικὸ πύργο ἐπισημάνθηκαν λείψανα τοίχων ποὺ ἀνήκουν σὲ οἰκοδόμημα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Ἐχουν

χρησιμοποιηθεῖ πέτρες ἀδρά δουλεμένες με πηλόχωμα ὡς συνδετικό ὕλικό. Στὸ οἰκοδόμημα βρέθηκε ἕνας πίθος στὴ θέση του, ὁ ὁποῖος διατηρήθηκε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του (σωζ. ὕψος 0.68 μ.). Μέσα στὸν πίθο βρέθηκε μία πλάκα ἀπὸ σχιστόλιθο, διαμ. 0.39 μ., ἡ ὁποία προφανῶς χρησίμευε ὡς ἐπίθημα. Τὸ πάχος τῆς ἐπίχωσης μέχρι τὸ δάπεδο τοῦ οἰκοδομήματος ἦταν 0.45 μ.

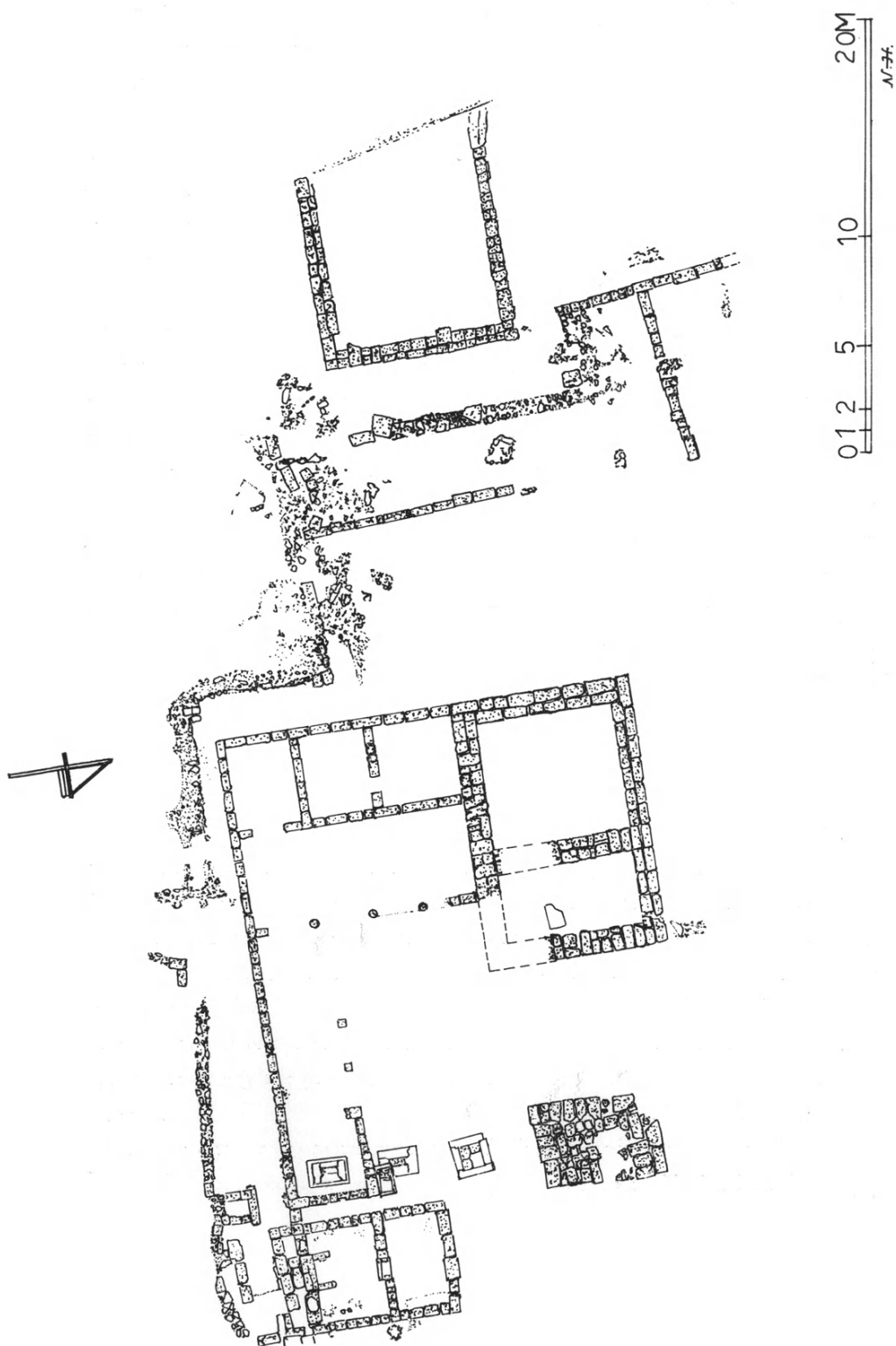
Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀναφέρουμε ἄβαφη κεραμεικὴ ἀπὸ ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσης, λίγα ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα τοῦ ρυθμοῦ «Δυτικῆς κλιτύος» καὶ ἀπὸ μεγάρικους σκύφους με φυτικὴ διακόσμηση, θραύσματα πίθων καὶ ὀξυπύθμενων ἀμφορέων. Βρέθηκαν ἐπίσης λίγες σκωρίες ἀπὸ καμίνευση σιδήρου, ἀρκετὲς πήλινες ἀγνύθες καὶ μία μολύβδινη, ἕνας πήλινος λύχνος με μορφὴ κεφαλῆς Σατύρου, λίγα θραύσματα ἀπὸ πήλινα γυναικεῖα εἰδώλια, μολύβδινοι σύνδεσμοι ποὺ προορίζονταν γιὰ τὴ συγκόλληση ἀγγείων, ἀρκετὰ σιδερένια καρφιά, νομίσματα Κασσάνδρου, Πέλλας (187-168/7 π.Χ.), Θεσσαλονίκης (187-168/7 π.Χ.) καὶ Ἀμφίπολης (187-168/7 π.Χ.). Ἀναφέρουμε ἀκόμη χάλκινη στρογγυλὴ ἐφηλίδα διαμ. 0.047 μ., ἕνα γυάλινο ἀστράγαλο καὶ μία σφενδόνη ἐνὸς δακτυλίου. Στὴ σφενδόνη, ἡ ὁποία εἶναι ἀπὸ καφετιὰ ὑαλόμαζα καὶ ἔχει ἐλλειψοειδὲς σχῆμα, εἰκονίζεται ἄλογο σὲ καλπασμό. Ἀπὸ τὰ τροφικὰ κατὰλοιπα ποὺ διασώθηκαν σημειώνονται θρυμματισμένα κόκαλα ζώων, κυρίως ἀπὸ αἰγοπρόβατα καὶ ἀπανθρακωμένους σπόρους.

Δὲν εἶναι βέβαιος ὁ προσορισμὸς τοῦ οἰκοδομήματος· ὅμως ἡ ὑπαρξὴ τῶν σκωριῶν, τῶν πίθων καὶ τῶν ἀκονιῶν ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ κάποιου ἐργαστηρίου κοντὰ στὴ θέση αὐτή.

3. Ἱερὸ τῆς Εὐκλείας (εἰκ. 1, πίν. 128)

Ἡ ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Εὐκλείας στὴ Βεργίνα ἐπικεντρώθηκε φέτος στὸν τομέα III, στὸν χώρο δηλαδὴ ποὺ ἐκτείνεται ἀνάμεσα στὸν διθάλαμο ναὸ καὶ στὸν οἰκίσκο με τὴν ἐνεπίγραφη βάση, στὰ ἀνατολικά (*Ἔργον* 1982 καὶ 1983) καὶ στὸν τομέα τοῦ Περιστευλίου, στὰ δυτικά (*Ἔργον* 1985 καὶ 1987).

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1987 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ στὸ νότιο τμήμα τοῦ κεντρικοῦ τομέα III ἕνας μέγας πώρινος τοῖχος, ὀλικοῦ μήκους 23 μ., με κατεύθυνση Α-Δ. Τὸ ἀνατολικὸ του πέρασ ἀποτελοῦσε τὴ νότια πλευρὰ τοῦ οἰκίσκου με τὴν ἐνεπίγραφη βάση, ἐνῶ τὸ δυτικὸ του ἀνῆκε στὴ νότια ἐπίσης πλευρὰ ἐνὸς μεγαλύτερου κτιρίου (*Ἔργον* 1987).

Εἰκ. 1. Ἡ περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Εὐκλείας.

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν τομέα III, μὲ στόχο νὰ ὁλοκληρώσει τὴν κάτοψη τοῦ νέου οἰκοδομήματος στὴ ΝΔ γωνία τοῦ κεντρικοῦ τομέα III, εἶχε τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα:

1. Διαπιστώθηκε πὼς τὸ κτίριο ἀνήκει σὲ ἓνα στωικὸ οἰκοδόμημα, ἐξωτ. διαστ. 9.60×11.15 μ., μὲ τρεῖς ἰσομεγέθεις ὀρθογώνιους χώρους (ἐσωτ. διαστ. 3×4 μ.) στὰ δυτικὰ καὶ μιὰ στοὰ (πλ. 4 μ.) στὰ ἀνατολικά. Βρέθηκαν στὴ θέση τους οἱ βάσεις τριῶν ἀπὸ τοὺς δωρικοὺς κίονες τῆς στοᾶς (κ.δ. 0.50 μ.) πάνω στὸν ἐνιαῖο πώρινο τοιχοβάτη (πλ. 0.60 μ.). Ἡ ἀνασκαφὴ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ κτιρίου ἔδειξε ὅτι: α) ἡ πρόσοψη τοῦ στωικοῦ οἰκοδομήματος ἦταν τριστυλὴ ἐν παραστάσι, β) ἡ ἔνταξή του στὸ ἴδιο ἀρχιτεκτονικὸ σύνολο μὲ τὸν οἰκίσκο ποὺ περιβάλλει τὴν ἐνεπίγραφη βάση πρέπει νὰ ἀναχθεῖ σὲ μιὰ μεταγενέστερη οἰκοδομικὴ φάση, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι δομημένο τὸ τμήμα τοῦ πώρινου τοίχου ποὺ ἐνώνει τὰ δύο κτίρια. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα ὁδηγεῖ καὶ ἡ διαφορὰ στὸ ὕλικό καὶ τὸν τρόπο κατασκευῆς τοῦ στωικοῦ οἰκοδομήματος (μὲ πώρινους ἰσομεγέθεις γωνιολίθους) σὲ σύγκριση μὲ τοῦ οἰκίσκου (μὲ ἀνομοιογενὲς ὕλικό σὲ δεύτερη χρῆση).

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ στωικοῦ οἰκοδομήματος δὲν προχώρησε σὲ ἐπίπεδο χαμηλότερο ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν τοίχων του (ποὺ ἀποκαλύφθηκαν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς χαμηλῆς ἐπιφανειακῆς ἐπίχωσης), γιὰ νὰ ἐρευνηθεῖ συνολικὰ τὸ ἐνιαῖο στρώμα καταστροφῆς ποὺ καλύπτει, μὲ ἔντονη καταφερικὴ κλίση πρὸς τὰ βόρεια, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κτιρίου. Ἀγνοοῦμε, ἐπομένως γιὰ τὴν ὥρα, τὰ χρόνια δόμησης καὶ καταστροφῆς του.

2. Ἰδιαίτερα σημαντικὴ γιὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἦταν ἡ ἀποκάλυψη, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ στωικὸ οἰκοδόμημα, ἐνὸς διθάλαμου κτιρίου: ἡ μορφή, ὁ προσανατολισμὸς καὶ τὰ ἐλάχιστα, γιὰ τὴν ὥρα, κινητὰ εὐρήματα, δὲν ἀφήνουν καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὸν χαρακτήρα του: πρόκειται γιὰ ἓνα διθάλαμο νάο, ἐξωτ. διαστ. 8.50×12.60 μ., τὸν δεῦτερο ποὺ ἐντοπίζεται στὸ ἱερὸ τῆς Εὐκλείας, εἰδικότερα, καὶ στὴ Βεργίνα γενικότερα.

Τὸ κτίριο σώζεται στὸ ὕψος τῆς ἰσχυρῆς του πώρινης θεμελίωσης ποὺ ἀποκαλύφθηκε κυρίως στὰ βόρεια καὶ τὰ ἀνατολικά. Ἐνα μεγάλο μέρος τῶν τοίχων του καλύπτεται ἀκόμη ἀπὸ μιὰ ταραγμένη χαμηλὴ ἐπίχωση, μὲ ἔντονη κλίση πρὸς τὰ βόρεια.

Ὁ νέος νάος ἔχει πρόσβαση ἀπὸ τὰ ἀνατολικά, ὅπως καὶ τὸ στωικὸ οἰκοδόμημα, μὲ τὸ ὁποῖο ἐφάπτεται κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς του, καὶ ἀποτε-

λεῖται ἀπὸ ἓνα σχεδὸν τετράγωνο σηκὸ (ἔσωτ. διαστ. 6×6.50 μ.) καὶ ἓναν ἰσοπλατὴ προθάλαμο μὲ βάθος 3.35 μ. Τὸ πᾶχος τῶν θεμελίων τοῦ κυμαίνεται γύρω στὸ ἓνα μέτρο καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ζεύγη ὀρθογώνιων πωρολίθων (στὴ βόρεια πλευρὰ) ἢ μεγάλους ὀρθογώνιους καὶ πάλι πωρολίθους, τοποθετημένους κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ κτιρίου (στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς εἰσόδου). Ὁ προθάλαμος καλύπτεται ἀπὸ ἓνα ταραγμένο στῤῥωμα μὲ κομμάτια ἀπὸ κεραμίδια στέγης. Πάνω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, μέσα στὸ στῤῥωμα καταστροφῆς καὶ μέχρι τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου, βρέθηκε μεγάλη ποσότητα λατύπης καὶ δουλεμένα κομμάτια μαρμάρου, ἀνάμεσά τους ἀπότμημα ἰωνικοῦ ἐπικράνου μὲ ἀνάγλυφα ἰωνικὸ κυμάτιο καὶ ἀστράγαλο, καθὼς καὶ μικρὸ κομμάτι ποῦ διατηρεῖ ἀπόληξη ἐπιγραφῆς *JIA*. Μέσα στὸ στῤῥωμα καταστροφῆς ποῦ καλύπτει τὸν προθάλαμο βρέθηκε μαρμαρίνη τράπεζα, σπασμένη σὲ δύο κομμάτια.

Ἡ ἔρευνα στὸ ἐνιαῖο στῤῥωμα ποῦ καλύπτει τὸ στωικὸ οἰκοδόμημα καὶ τὸν ναὸ θὰ ἐπιτρέψει στὸ ἄμεσο μέλλον νὰ χρονολογήσουμε τὰ χρόνια καταστροφῆς τῶν δύο κτιρίων, γιὰ τὰ χρόνια κατασκευῆς τῶν ὁποίων θὰ ἔχουμε στοιχεῖα, ὅταν ἡ ἀνασκαφὴ προχωρήσει σὲ βάθος. Βασικὸ τέλος αἰτούμενο γιὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο εἶναι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ χρονολογικὴ σχέση τῶν δύο κτιρίων ποῦ δὲν ἔχει ἀποσαφηνιστεῖ, ἐπειδὴ δὲν ἔχει ἀκόμη ἐρευνηθεῖ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐφάπτονται κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ναοῦ.

3. Μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ νέου ναοῦ στὸν κεντρικὸ τομέα τοῦ ἱεροῦ τῆς Εὐκλείας ἔγινε δυνατὸ, φέτος, νὰ καθορίσουμε τὸν χαρακτήρα τῆς μεγάλης πώρινης κατασκευῆς, ποῦ εἶχε ἐντοπιστεῖ στὰ 1961/62 καὶ ἀποκαλυφθεῖ στὴ διάρκεια τοῦ 1983, βόρεια ἀπὸ τὶς μαρμαρίνες ἀναθηματικὲς βάσεις (*Εργον* 1983, *ΠΑΕ* 1983). Ἡ ἀρχικὴ ὑπόθεση τοῦ Μανόλη Ἀνδρόνικου βεβαιώνεται, σήμερα, χάρις στὴ θέση καὶ στὴ σχέση τοῦ κατεστραμμένου μνημείου μὲ τὸν νέο ναό: τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πώρινη αὐτὴ κατασκευὴ βρίσκεται ἀνατολικά ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ σὲ σχέση ἀξονικὴ μὲ τὸ κτίριο δὲν ἀφήνει καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς ὡς θεμελίωσης βωμοῦ.

4. Ὁλοκληρώθηκε φέτος ἡ ἀποκάλυψη τοῦ μεγάλου ἀργολιθοδομικοῦ τοίχου ποῦ ὀρίζει ἀπὸ τὰ νότια τοὺς τομεῖς I, II καὶ III καὶ ἐνισχύθηκε ἡ ἀρχικὴ μας ὑπόθεση γιὰ τὸν ἀναλημματικὸ τοῦ χαρακτήρα. Ἡ μορφή τοῦ τοίχου, ἡ σχέση του μὲ τὸ ἐπικλινὲς ἔδαφος καὶ ἡ διαδρομὴ του μὲ ἄξονα Α-Δ ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀποτελεῖ τὸ ὄριο ἀνάμεσα σὲ δύο ἀπὸ

τὰ ἀνδхра τῆς ἀρχαίας πόλης. Ἡ επέκταση τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς τὰ βόρεια ἐλπίζουμε πὼς θὰ φέρει στὸ φῶς τὸ ἀντίστοιχο ὄριο τοῦ ἀνδρήρου, στὸ ὁποῖο ἀποκαλύπτονται τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ποὺ περιγράψαμε παραπάνω καὶ θὰ ἐπιτρέψει νὰ συμπληρώσουμε ἔτσι τὴν ἀποσπασματικὴ εἰκόνα ἐνὸς τμήματος τῆς ἀρχαίας πόλης τῶν Αἰγῶν ποὺ ἀποτελοῦσε, ἴσως, μέρος τοῦ πιὸ ζωτικοῦ δημόσιου τομέα της.

4. Ἑλληνιστικὴ οἰκία

Συνεχίστηκε φέτος ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ ἑλληνιστικοῦ σπιτιοῦ ποὺ εἶχε ἐντοπιστεῖ τὸ 1980 στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς πόλης, σὲ ἀπόσταση περίπου 100 μέτρων ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος. Τὸ σπίτι ἔχει προσανατολισμὸ Β-Ν καὶ εἶναι κτισμένο στὴν πλαγιά ἐνὸς λόφου ποὺ λειτουργοῦσε καὶ ὡς ἀναλημματικός, συγκρατώντας ἓνα ἀνδρo, στὸ ὁποῖο ἦταν προφανῶς κτισμένο τὸ βόρειο τμήμα τοῦ σπιτιοῦ. Ἡ κάτοψη τοῦ σπιτιοῦ δὲν ἔχει ἀκόμη ὁλοκληρωθεῖ. Ἡ ἀποκατάστασή της εἶναι προβληματικὴ, ἐπεὶδὴ ἀρκετοὶ τοῖχοι ἔχουν καταστραφεῖ ἐξαιτίας τῆς ἐλάχιστης ἐπίχωσης ποὺ σὲ ἀρκετὰ σημεῖα δὲν ξεπερνᾷ τὰ 30 ἐκατοστὰ. Ἀπὸ τὸ σπίτι σώζεται μόνο ἡ θεμελίωση τῶν τοίχων ποὺ ἄλλοτε ἀποτελεῖται ἀπὸ πελεκημένους πωρόλιθους καὶ ἄλλοτε ἀπὸ ἄγριες πέτρες, καὶ σὲ ἐλάχιστα σημεῖα διατηρεῖται καὶ ὁ πρῶτος δόμος. Μέχρι στιγμῆς ἔχει ἀποκαλυφθεῖ χῶρος διαστ. 25×20 μ. ποὺ χωρίζεται ἐσωτερικὰ σὲ διαφορoὺς μικρότερους χώρους. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ εἴσοδος τοῦ σπιτιοῦ με δὺο παραστάδες *in situ* καὶ τὸν δρόμο ποὺ ὁδηγοῦσε στὸ κτίριο (πίν. 129).

Ἡ ἀρχικὴ φάση τοῦ κτιρίου εἶναι στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ., ὅπως ἔδειξαν τὰ εὐρήματα τῶν τομῶν στὴν πώρινη θεμελίωση. Στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ἔγινε επέμβαση στὸ κτίριο, πιθανὸν μετὰ ἀπὸ κάποια καταστροφὴ ποὺ διακρίνεται ἀπὸ τὴν παλαιότερη, ἐπεὶδὴ ἡ θεμελίωση εἶναι ἀπὸ ἄγριες πέτρες. Ἡ δεύτερη αὐτὴ φάση, ποὺ πιθανὸν συνδέεται με τὸ στρώμα καταστροφῆς, δὲν ἔχει χρονολογηθεῖ σὲ αὐτὸ τὸ στάδιο τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας.

5. Ἀνασκαφὴ στὸ νεκροταφεῖο στὰ ΒΔ τῆς ἀρχαίας πόλης

Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ τμήματος τοῦ νεκροταφείου ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὸ τεῖχος στὰ βορειοδυτικὰ τῆς ἀρχαίας πόλης. Στὰ ἀνατολικὰ τοῦ μακεδονικοῦ τάφου με τὸν θρόνο καὶ στὰ βό-

ρεια τοῦ λακκοειδοῦς ποὺ βρέθηκε πέρυσι (ΛΙΙ) ἐρευνήθηκε ἔκταση περίπου 200 τετρ. μέτρων καὶ ἤλθαν στὸ φῶς τέσσερις τάφοι τοῦ 5ου προχριστιανικοῦ αἰῶνα, δύο λακκοειδεῖς, ποὺ εἶναι καὶ οἱ παλαιότεροι, καὶ δύο κιβωτιόσχημοι. Ὁ παλαιότερος τάφος, ποὺ ἀπὸ τὰ κτερίσματά του μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στὰ 480 π.Χ., εἶναι λακκοειδής (ΛΙΙΙ) καὶ παρουσιάζει πολλές ἀξιοσημείωτες ἰδιομορφίες. Ἡ θέση του δηλωνόταν ἀπὸ ἓναν ὀρθογώνιο περίβολο, κατασκευασμένο ἀπὸ πώρινους γωνιόλιθους καὶ ἀδούλευτες μεγάλες πέτρες, ποὺ ὀριζε τὰ ὅρια τοῦ ἰδιαίτερα μεγάλου λάκκου (πίν. 130α). Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου ὑπῆρχε στρώση κοσκινισμένης ἄμμου καὶ μεγάλος σωρὸς ἀπὸ λευκὲς κροκάλες. Στὸν πυθμένα τοῦ λάκκου, ποὺ τὸ βάθος του ἔφτανε τὰ 4 μ., βρισκόταν ἡ ξύλινη προφανῶς σαρκοφάγος, ἡ ὁποία ἔχει διαλυθεῖ, ἀλλὰ μὲ τὴ βοήθεια τῶν στρωματογραφικῶν ἐνδείξεων μποροῦν νὰ ὑπολογιστοῦν οἱ διαστάσεις της: μῆκος περ. 2.70 μ., ὕψος 0.70 μ. καὶ πλάτος μεγαλύτερο ἀπὸ 1.40 μ. Στὰ νότια τῆς σαρκοφάγου ὑπῆρχε ἓνα πλατὺ σκαλοπάτι (πλ. 0.50 μ.). Ἐνα στρῶμα ἀπὸ καθαρὸ κάρβουνο πάχους περ. 0.12 μ. κάλυπτε τὴ σαρκοφάγο καὶ τὸ σκαλοπάτι καὶ γέμιζε τὰ κενὰ στὰ ἀνατολικά καὶ δυτικά τοῦ λάκκου. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ κάρβουνο ὑπῆρχε λεπτή (0.02 μ.) ὀριζόντια στρώση κοσκινισμένης ἄμμου ἀνάλογη μὲ αὐτὴ ποὺ κάλυπτε καὶ τὸν πυθμένα τοῦ λάκκου. Τὸ κάρβουνο δὲν φαίνεται νὰ σχετίζεται μὲ νεκρικὴ πυρά, γιατί δὲν περιέχει κανενὸς εἶδους προσμίξεις —στάχτες, χῶμα, θραύσματα ἀγγείων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων—, ὅπως συμβαίνει στὶς περιπτώσεις αὐτές.

Ἡ ταφὴ ἦταν συλημένη. Οἱ ἀρχαῖοι τυμβωρύχοι μὲ ἓνα λαγούμι ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸν γειτονικὸ κιβωτιόσχημο τάφο K2 ἔφτασαν στὸ ἐπίπεδο ὅπου βρισκόταν ὁ νεκρὸς καὶ ἀφαίρεσαν ὅλα σχεδὸν τὰ κτερίσματα. Στὴ θέση του, στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τῆς σαρκοφάγου, εἶχε μείνει ἓνα μικρὸ πήλινο εἰδώλιο ἰθυφαλλικοῦ σατύρου μὲ σαφὴ ἀνατολικοῖωνικὸ (σαμιώτικο) χαρακτήρα, ἐνῶ μερικὰ κομμάτια χρυσῶν ἀλυσίδων καὶ μιὰ χρυσὴ ψῆφος περιδεραίου ποὺ ξέφυγαν τὴν προσοχὴ τῶν τυμβωρύχων βεβαιώνουν ὅτι ὁ νεκρὸς ἦταν γυναίκα. Μέσα στὰ χώματα ποὺ εἶχαν διαταραχθεῖ κατὰ τὴ σύληση ὑπῆρχαν κομμάτια πήλινων γυναικείων προτομῶν, τμήματα ἐνὸς πήλινου περιστεριοῦ καὶ ἐνὸς δεύτερου εἰδωλίου σατύρου καὶ πολλὰ θραύσματα ἀπὸ μπρούντζινες ὀμφαλωτὲς φιάλες. Ἐνας σιδερένιος τρίποδας μὲ ἓναν μπρούντζινο λέβητα ποὺ εἶχαν τοποθετηθεῖ ἐπάνω στὸ σκαλοπάτι, κοντὰ στὸ δυτικὸ πέρασ τῆς σαρκοφάγου, βρέθηκαν πεσμένοι πρὸς τὰ βόρεια. Ὅμως τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον εὑρημα αὐτοῦ τοῦ

τάφου, πού, ὅσο ξέρουμε, δὲν εἶναι γνωστὸ ἀπὸ πουθενὰ κανένα ἀνάλογό του, εἶναι ἓνα ἐντυπωσιακὸ σύνολο πῆλινων κεφαλῶν σὲ φυσικὸ μέγεθος, οἱ ὁποῖες βρέθηκαν διασκορπισμένες στὴν ἐπίχωση τοῦ λάκκου (πίν. 130β). Οἱ κεφαλές πού ξεπερνοῦν σὲ ἀριθμὸ τὶς 25 ρίχτηκαν, ὅπως φαίνεται, μαζὶ μὲ τὸ χῶμα καὶ τὶς πέτρες καὶ κυλώνοντας ἔσπασαν οἱ περισσότερες σὲ πολλὰ κομμάτια. "Ο-λες εἶναι δουλεμένες σὲ μήτρα καὶ εἶναι ἀνοιχτές στὸ κάτω μέρος τοῦ λαιμοῦ, ὅπου ὑπάρχει ὀριζόντιο πέρας. Οἱ λεπτομέρειες τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου —μάτια, χεῖλη, ρουθούνια— τονίζονται μὲ πρόσθετη χάραξη. Διακρίνονται τέσσερις διαφορετικοὶ τύποι (πίν. 131).

α. Γυναικεῖα ἰδεαλιστικὴ κεφαλὴ μὲ διάδημα καὶ κυματιστὴ κόμμωση πού κατεβαίνει χαμηλὰ ἐπάνω ἀπὸ τὰ φρύδια καλύπτοντας τὸ μέτωπο, χωρὶς ὅμως νὰ ὑποδηλώνονται τὰ μαλλιά στὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς. Ἡ ἱριδα καὶ τὰ μαλλιά εἶναι βαμμένα μὲ ζωηρὸ κόκκινο χρῶμα πού δημιουργεῖ ἀντίθεση μὲ τὸ ὠχρορόδινο τῆς ἐπιφάνειας τοῦ πηλοῦ. Πλατιές κόκκινες πινελιές καλύπτουν τὴν πλάγια καὶ κάτω ἐπιφάνεια τῶν παρειῶν καὶ τοῦ πηγουνιοῦ, ἐνῶ μὲ μπλε χρῶμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐλάχιστα ἴχνη σώζονται ἦταν σχεδιασμένα τὰ φρύδια. "Ενας διπλὸς γραπτὸς μαῖανδρος, κόκκινος καὶ γαλάζιος, κοσμοῦσε τέλος τὸ διάδημα. Στὸν τύπο αὐτὸν ἀνήκουν τὰ περισσότερα κεφάλια.

β. Ἰδεαλιστικὴ κεφαλὴ, μάλλον γυναικεῖα, χωρὶς διάδημα καὶ ὑποδηλωμένη κόμη μὲ γραπτές λεπτομέρειες ἀνάλογες μὲ αὐτὲς τοῦ προηγούμενου τύπου. Σὲ αὐτὸν τὸν τύπο ἀνήκουν δύο ἢ τρεῖς κεφαλές.

γ. Μία ἀνδρική ἀγένεια κεφαλὴ μὲ ρεαλιστικὰ ἀποδοσμένα μισάνοιχτα χεῖλη, μύτη, μῆλο τοῦ Ἀδάμ καὶ ρυτίδες στὸ μέτωπο καὶ γύρω ἀπὸ τὰ μάτια.

δ. Μία ἐπίσης ἀνδρική, ἀγένεια γεροντικὴ κεφαλὴ μὲ βαθιὲς ρυτίδες καὶ πλαδαρὴ σάρκα στὰ μάγουλα καὶ στὸ διπλοσάγονο.

Καὶ οἱ δύο ἀντρικὲς κεφαλές εἶναι ἐντελῶς φαλακρές καὶ βαμμένες ὁλόκληρες μὲ ζωηρὸ κόκκινο χρῶμα. Παρ' ὅλο τὸν ἀπροσδόκητο γιὰ τὰ χρόνια αὐτὰ ρεαλισμὸ, σχεδὸν βερισμό θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ, μὲ τὸν ὁποῖο ἀποδίδονται τὰ χαρακτηριστικά τους, οἱ δύο αὐτὲς μορφές καὶ μάλιστα ἐκείνη τοῦ ἡλικιωμένου θυμίζουν περισσότερο μάσκες παρὰ πορτραῖτα καὶ φαίνονται νὰ σχετίζονται μάλλον μὲ δαιμονικὲς παρὰ μὲ ἀνθρώπινες ὑπάρξεις. Στὴ γυναικεῖα κεφαλὴ μὲ τὸ διάδημα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀναγνωρίσει τὴ θεὰ τοῦ Κάτω Κόσμου, τὴν Περσεφόνη, καὶ ἂν αὐτὸς ὁ συσχετισμὸς εἶναι σωστὸς ἴσως ἢ ἄλλη γυναικεῖα μορφή νὰ εἶναι ἡ μητέρα της. Σχεδὸν σίγουρο πάντως φαίνεται

ὅτι ὅλες οἱ κεφαλές κατασκευάστηκαν εἰδικὰ γι' αὐτὴν τὴν ταφή καὶ μετὰ τὸ τέλος τῆς εἰδικῆς τελετουργίας γιὰ τὴν ὁποία χρησιμοποιοῦνταν θεωρήθηκε σωστὸ νὰ προσφερθοῦν καὶ αὐτὲς μαζί με τὰ ἄλλα κτερίσματα στὴν ἐξέχουσα νεκρή.

Λίγο νεώτερος εἶναι ὁ δεύτερος λακκοειδῆς τάφος (ΛΙΥ) ποὺ βρίσκεται στὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ προηγούμενου καί, μετὰ τὴ βοήθεια μιᾶς ἐρυθρόμορφης ἀττικής πελίκης τοῦ Ἑρμώνακτος ποὺ περιεῖχε, μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας 470-460 π.Χ. Ἐδῶ δὲν ὑπῆρχε ταφικὸς περίβολος καὶ ὡς σῆμα τοῦ τάφου χρησίμευε μόνος ἓνας σωρὸς ἀπὸ λευκὲς κροκάλες, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ λακκοειδοῦς ΛΙΙ (1988). Ἡ ταφή ἦταν συλημένη μετὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ προφανῶς ἀπὸ τοὺς ἴδιους τυμβωρύχους ποὺ διέρρηξαν καὶ τὸν γειτονικὸ λακκοειδῆ ΛΙΙΙ, ὅμως ἡ περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ νεκροῦ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ εἶχε μείνει ἀπείραχτη καὶ ἔτσι βρέθηκαν στὴ θέση τοὺς οἱ σόλες τῶν ὑποδημάτων τοῦ ποὺ ἦταν κατασκευασμένες ἀπὸ ὀλόχρυσο ἔλασμα, μερικὰ χρυσὰ δισκάκια μετὰ ἔκτυπους ρόδακες καὶ γοργόνεια, τρεῖς μικρὲς μπρούντζινες ὀμφαλωτὲς φιάλες (πίν. 132α) καὶ μερικὲς πήλινες γυναικεῖες προτομές. Ἡ σαρκοφάγος ἦταν καὶ ἐδῶ ξύλινη καὶ ἀπὸ τὰ ἴχνη ποὺ ἔμειναν στὸ χῶμα φαίνεται ὅτι τὸ μήκος τῆς ἔφτανε τὰ 3 μ. καὶ τὸ πλάτος τῆς τὰ 1.60 μ. Στὰ δυτικὰ τῆς ὑπῆρχε σκαλοπάτι, ἐπάνω στὸ ὁποῖο βρισκόταν ἓνας σιδερένιος τρίποδας μετὰ ἓναν μπρούντζινο λέβητα καὶ μία μπρούντζινη λεκανίδα (πίν. 132β), διατηρημένα ὅλα σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση. Ἐνα μικρὸ ὠοειδὲς χρυσὸ περίαπτο καὶ μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ κεχριμπαρένιες χάντρες, οἱ ὁποῖες βρέθηκαν στὰ διαταραγμένα ἀπὸ τοὺς τυμβωρύχους χώματα στὸ ἐπίπεδο τῆς ταφῆς, στὸ λαγοῦμι ποὺ ὀδηγοῦσε στὸν γειτονικὸ κιβωτιόσχημο (Κ1) τάφο ποὺ χρησίμευσε ὡς ἀφετηρία τοὺς, καθὼς καὶ στὴν ἐπίχωση τοῦ τελευταίου φανερόνουν ὅτι καὶ ἐδῶ πρόκειται γιὰ γυναικεῖα ταφή. Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα ἴσως κτερίσματα τῆς ταφῆς αὐτῆς εἶναι ἡ πελίκη τοῦ Ἑρμώνακτος ποὺ κοσμεῖται μετὰ μυθικὲς παραστάσεις (πίν. 133α-β). Στὴ μία πλευρὰ ὁ Ποσειδῶνας καταδιώκει μία νεαρὴ κοπέλα καὶ στὴν ἄλλη μιὰ γυναικεῖα μορφή ἔρχεται πρὸς τὸ μέρος ἐνὸς γέρου βασιλιᾶ. Πιθανότατα οἱ δύο παραστάσεις σχετίζονται καὶ ὁ γέροντας τῆς πίσω πλευρᾶς δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν πατέρα τῆς ἐκλεκτῆς τοῦ θεοῦ ποὺ πληροφορεῖται τὴν τύχη τῆς κόρης τοῦ. Ἡ παρουσία τοῦ ἡλικιωμένου μονάρχῃ ἐπιτρέπει τὸν συσχετισμὸ τῆς παράστασης αὐτῆς μετὰ τὸν μῦθο γιὰ τὸ σμίξιμο τοῦ Ποσειδῶνα μετὰ τὴν Αἴθρα, τὴν κόρη τοῦ βασι-

λιᾷ τῆς Τροιζήνας Πιτθέα, πού καρπός του ἦταν ὁ κατ' ἐξοχὴν ἥρωας τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ὁ Θησέας, ὁ ὁποῖος τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶχε ἀρχίσει νὰ γίνεται ἐξαιρετικὰ δημοφιλὴς στὸν ἀττικὸ Κεραμεικό. Μοναδικὸ στὸ εἶδος του εἶναι τὸ κεχριμπαρένιο περιδέραιο πού πολλές ἀπὸ τὶς ψήφους του εἶναι ὀλόγλυφες καὶ ἔχουν τὴ μορφή σχηματοποιημένων κεφαλῶν φιδιῶν, μυθικῶν τεράτων καὶ ἀνθρώπων ἢ δαιμόνων. Τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ πού κατασκευάστηκε ἀπὸ κεχριμπάρι τῆς Βαλτικῆς δὲν μοιάζει νὰ ἔχει δουλευτεῖ σὲ ἐλληνικὸ ἐργαστήριο.

Ἀνάμεσα στοὺς δύο λακκοειδεῖς καὶ στὸν μακεδονικὸ τάφο μὲ τὸν θρόνο ἦλθε στὸ φῶς ἓνας ὄχι πολὺ μεγάλος (ἐξωτ. διαστ.: μῆκ. 3.04 μ., πλ. 2.25 μ. καὶ βάθος 1.48 μ.) κιβωτιόσχημος τάφος, ὁ K2, κατασκευασμένος ἀπὸ καλοαρμωσμένους πώρινους γωνιόλιθους. Καὶ αὐτὸς ἦταν συλημένος καὶ εἶχε γεμίσει μὲ χρώματα μέσα στὰ ὁποῖα βρέθηκαν πεσμένοι οἱ ὀγκῶδεις καλυπτῆριοι πωρόλιθοι. Στὸ δάπεδό του ὑπάρχουν τέσσερις βαθιές (0.30 μ.) κυλινδρικές (διαμ. 0.10 μ.) ὀπές πού χρησίμευαν μάλλον γιὰ τὴ στήριξη κλίνης, ἀπὸ τὴν ὁποία ὅμως δὲν εἶχε μείνει κανένα ἔχνος (πίν. 134α). Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ὀπές βρέθηκε ἓνα σύνολο δεκαπέντε χρυσῶν δισκαρίων μὲ ἔκτυπους ρόδακες καὶ ἀστερίσκους καὶ δύο μικρὰ κωνικὰ ἀντικείμενα ἀπὸ χρυσὸ ἔλασμα μὲ τρεῖς χρυσὲς χάντρες προσαρμοσμένες στὴν κορυφή τους, πού δὲν γνωρίζουμε τὴ χρῆση τους. Ἄν μερικὰ πολὺ φθαρμένα ὄστρακα ἀττικῆς ἐρυθρόμορφης στάμνου μὲ παράσταση λατρευτικῆς σκηνῆς πού βρέθηκαν μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ K2 προέρχονται ἀπὸ αὐτόν, ὁ τάφος μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. Ἐνὰς ἀκτέριστος καλυβίτης πού εἶχε κατασκευαστεῖ ἐπάνω στὸν νότιο τοῖχο του μαρτυρεῖ ὅτι ὁ κιβωτιόσχημος δὲν καλυπτόταν ἀπὸ τύμβο.

Μεγαλύτερος (ἐξωτ. διαστ.: μῆκ. 3.40 μ., πλ. 3.40 μ. καὶ σωζ. βάθος 1.43 μ.) καὶ πολὺ πιὸ φροντισμένος στὴν κατασκευὴ του εἶναι ὁ ἄλλος κιβωτιόσχημος τάφος (K1) πού ἐρευνήθηκε στὰ νοτιοανατολικά τοῦ προηγούμενου. Χτισμένος ἀπὸ πώρινες πλάκες (πάχος κατὰ μέσο ὄρο 0.30 μ.) εἶναι ἐπιχρισμένος ἐσωτερικὰ μὲ ἄριστης ποιότητος λευκὸ ἀσβεστοκονίαμα, πού σὲ ὕψος 1.40 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο κοσμεῖται μὲ λεπτὴ ὀριζόντια γαλάζια καὶ κόκκινη ταινία. Ἐπιχρισμένο εἶναι καὶ τὸ στρωμένο μὲ πωρολίθους δάπεδο τοῦ τάφου, στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε μιὰ συμπαγὴς πώρινη τράπεζα μήκους 1.55 μ., πλάτους 0.70 μ. καὶ ὕψους 0.42 μ. Δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ἡ στέγαση

τοῦ τάφου γινόταν μὲ πωρολίθους ἢ μὲ ξύλινα δοκάρια. Ἡ ἀπουσία θραυσμάτων πώρινων καλυπτηρίων στὴν ἐπίχωση τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἡ ἀδύνατη κατασκευὴ τῶν πλευρικῶν τοιχωμάτων καὶ οἱ σχετικὰ μεγάλες ἐσωτερικὲς διαστάσεις (2.70×2.67 μ.) κάνουν πιθανότερη τὴ δεύτερη λύση. Σίγουρο εἶναι ὥστόσο ὅτι ἀρχικὰ ὁ τάφος ἦταν ὑψηλότερος ἀπ' ὅ,τι σήμερα τουλάχιστον κατὰ ἓνα δόμο, ἔχνη τοῦ ὁποίου διατηρήθηκαν μόνον σὲ ἓνα σημεῖο τῆς νότιας πλευρᾶς. Ἀρχαῖοι τυμβωρύχοι ποὺ μπῆκαν στὸν τάφο τρυπώντας τὸν νότιο τοῖχο του ἔκλεψαν τὰ πολυτιμότερα κτερίσματά του καὶ ἀνοῖξαν ὁπὲς στὸν βόρειο καὶ τὸν δυτικὸ τοῖχο του γιὰ νὰ φτάσουν μὲ τὴ βοήθεια λαγουμιῶν στὶς δύο γειτονικὲς ταφές. Παρὰ τὴ λεηλασία ὅμως ὁ K1 περιεῖχε μεγάλο ἀριθμὸ σημαντικῶν κτερισμάτων, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τοὺς δύο λακκοειδεῖς καὶ τὰ ἄφησαν ἐκεῖ οἱ τυμβωρύχοι γιατί τὰ θεώρησαν ἄχρηστα.

Ἀπὸ τὸν κιβωτιόσχημο τάφο προέρχονται σίγουρα δέκα λευκὲς ἀττικὲς λήκυθοι (πίν. 134β, 135α, 136), μερικὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔχουν διακοσμηθεῖ ἀπὸ τὸν Ζωγράφο τῶν Γυναικῶν καὶ ἄλλες ἀπὸ ζωγράφους τοῦ κύκλου του, μιὰ ἐπίσης ἀττικὴ ἐρυθρόμορφη ἀρυβαλλοειδὴς λήκυθος τοῦ κύκλου τοῦ Ζωγράφου τοῦ Μειδία, ἓνας παναθηναϊκὸς ἀμφορέας, ἓνας ἐρυθρόμορφος ἀσκὸς μὲ παράσταση γρυπῶν, ἓνας μελαμβαφῆς ἀμφορίσκος, ἓνα ἀλάβαστρο ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο ὕλικό, μιὰ πλημμοχόη μὲ ξεχωριστὸ πόδι καὶ πῶμα, τρεῖς λήκυθοι ἀπὸ μάρμαρο καὶ δύο αὐγὰ στρουθοκαμήλου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μάλιστα τὸ ἓνα διατηρήθηκε σχεδὸν ἀκέραιο (πίν. 135β). Τὰ κτερίσματα αὐτὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ λίγα ὑπολείμματα χρυσῶν κοσμημάτων ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωσή του πιστοποιοῦν ὅτι καὶ σὲ αὐτὸν τὸν τάφο ἦταν θαμμένη μιὰ γυναίκα (τὸ κρανίο καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ὅσα βρέθηκαν διασκορπισμένα ἐπάνω στὸ δάπεδο) καὶ ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγησή του πρὸς τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ παρουσία στὸν τάφο μεγάλου ἀριθμοῦ λευκῶν ληκύθων, ποὺ μαρτυροῦν ἴσως μιὰ ἰδιαίτερα στενὴ σχέση μὲ τὴν Ἀττικὴ. Στὸν λακκοειδὴ τάφο IV ἀνῆκαν ἀρχικὰ οἱ ἄφθονες μπρούντζινες ὀμφαλωτὲς φιάλες, οἱ κεχριμπαρένιες χάντρες καὶ οἱ μικρὲς πῆλινες γυναικεῖες προτομὲς ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση ποὺ γέμιζε κυρίως τὸ νότιο τμήμα τοῦ κιβωτιόσχημου K1, ἐνῶ μιὰ κυλινδρική μπρούντζινη πυξίδα καὶ μία ἐπίσης μπρούντζινη λαβὴ πάτερρας μὲ μορφὴ κούρου πρέπει μάλλον νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν λακκοειδὴ III. Αἰνιγματικὸ παραμένει ἓνα ἄλλο εὔρημα, ἓνα μικρὸ κυλινδρικό, ἀσημένιο, ἐξωτερικὰ ἐπίχρυσο ραβδᾶκι ποὺ στὸ ἐσωτερικὸ του εἶναι κούφιο καὶ κλείνει μὲ δύο κινητὰ πώματα

στά ἄκρα του. Τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ βρέθηκε στὴν ἴδια συστάδα μετὰ τὴν πυξίδα καὶ τὴ λαβὴ τῆς πάτερρας καὶ ἴσως νὰ προέρχεται καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸ ἴδιο ταφικὸ σύνολο.

Μολονότι συλημένοι οἱ τέσσερις τάφοι ποὺ ἀνασκάφηκαν φέτος, ἔδωσαν ἓνα σύνολο πολὺ σημαντικῶν εὐρημάτων, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι πρόκειται σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις γιὰ ταφὲς πολὺ πλούσιες, γεγονὸς ποὺ σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὰ εὐρήματα τῶν δύο τελευταίων χρόνων στὴν περιοχὴ —τὸν γεμάτο χρυσὰ κοσμήματα καὶ πολύτιμα ἀγγεῖα λακκοειδῆ II καὶ τὸν ἐπιβλητικὸ μακεδονικὸ τάφο μετὰ τὸν θρόνο— μᾶς ὁδηγεῖ ἀναγκαστικὰ σὲ ὀρισμένες σκέψεις γιὰ τὶς ιδιομορφίες αὐτοῦ τοῦ τμήματος τοῦ νεκροταφείου ποὺ βρίσκεται ἀμέσως δίπλα στὰ τείχη τῆς πόλης καὶ χωρίζεται ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο μετὰ ἓνα βαθὺ ρέμα. Οἱ ἑπτὰ τάφοι ποὺ ἐρευνήθηκαν ὡς τώρα —τέσσερις λακκοειδεῖς, δύο κιβωτιόσχημοι καὶ ἓνας μακεδονικὸς— βρίσκονται ὁ ἓνας δίπλα στὸν ἄλλο, χρονικὰ ὅμως ἀπέχουν μετὰξὺ τους καὶ καλύπτουν ἓνα διάστημα σχεδὸν δύο αἰώνων (530 π.Χ. - 340 π.Χ.). ὅλοι φαίνονται νὰ εἶναι ἰδιαίτερα πλούσιοι καὶ σίγουρα τουλάχιστον ἕξι ἀπὸ αὐτοὺς ἀνῆκαν σὲ γυναῖκες. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ περιοχὴ τοῦ νεκροταφείου προορισμένη γιὰ τὴν ταφὴ γυναικῶν - μελῶν μιᾶς ἐξέχουσας κοινωνικῆς τάξης· τὴν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ θὰ τὴν δώσει μόνον ἡ συνέχεια τῆς ἐρευνας.

Ἀπὸ τὴ συνέχεια τῆς ἐρευνας ὅμως ἀναμένουμε περισσότερα στοιχεῖα τόσο γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Εὐκλείας, ὅπου ἡ ἀποκάλυψη καὶ δευτέρου ναοῦ μετὰ τὸν ἐπιβλητικὸ βωμὸ ἐπιβάλλει τὴν προώθηση τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας, ὅσο καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς πόλης, ὅπου οἱ ὡς τώρα ἐνδείξεις ἐπιτρέπουν νὰ ἐλπίζουμε γόνιμα ἀποτελέσματα στὸ μέλλον.

ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ — ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ — ΠΑΝ. ΦΑΚΛΑΡΗΣ
ΧΡ. ΣΑΑΤΣΟΓΛΟΥ-ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ — ΑΓΓ. ΚΟΤΤΑΡΙΔΟΥ —
ΜΠ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΕΝΤΙΝΑΣ

(Πίν. 137-140)

Συνεχίσθηκε και κατά τὸ 1989 ἡ ἀνασκαφή στὸν βυζαντινὸ οἰκισμό τῆς Μυγδονικῆς Ρεντίνας. Κύριος στόχος τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν ἡ διευκρίνιση διαφορῶν προβλημάτων σχετικῶν μὲ τὴ δομὴ τῆς ὀχυρώσεως τοῦ οἰκισμοῦ.

Κατ' ἀρχὰς προσπαθήσαμε νὰ ἐπαληθεύσουμε τὴ συνέχεια τοῦ Β τείχους τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα τοῦ οἰκισμοῦ (Π₄-Π₅-Π₇-Ο-Π₃-Π₄). Παρακολοῦθήσαμε μὲ μεγάλη δυσκολία τὰ ἐλάχιστα ἔχνη του στὴν ἐδρασή τους ἐπάνω στὸν βράχο μὲ κατεύθυνση πρὸς Α, μέχρις ἓνα σημεῖο ποὺ προσδιορίζεται θεωρητικὰ ἔως τὴ νοητὴ προέκταση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς κινστέρνας Κ₂. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ πάχος τοῦ τείχους εἶναι 1.40 μ.

Στὴ συνέχεια ἐρευνήσαμε τὸ δυτικὸ τεῖχος τῆς ἀκροπόλεως τοῦ οἰκισμοῦ ποὺ ἔχει σχῆμα τραπεζίου, μὲ τὴ μεγαλύτερη βάση του στραμμένη πρὸς Β, καὶ ἀνατολικά προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν ἀκρόπυργο Π₃.

Ἀσχοληθήκαμε μὲ τὸν καθαρισμὸ, τὴν ἀποκάλυψη καὶ τὴ στερέωση τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως. Διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη «ποδίου» στὴ βάση τοῦ τείχους, συνήθεια καὶ αὐτὴ ἰουστινιάνεια. Κατορθώσαμε ἐπίσης νὰ προσδιορίσουμε τὸ σημεῖο συναντήσεώς του, στὴ ΝΔ γωνία, μὲ τὸ μεσημβρινό του τμήμα. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσίασε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ κατωφλίου τῆς πύλης εἰσόδου στὴν ἀκρόπολη (ἐλαφρὰ μετακινημένου) καὶ σὲ πολὺ ὕψηλὸ σημεῖο. Τὸ πλάτος τῆς πύλης εἶναι 1.50 μ. καὶ ἀπέχει 3.50 μ. ἀπὸ τὴ γωνία τοῦ κτίσματος Κ₅ (πίν. 137α). Τὸ πάχος τοῦ Δ τείχους στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι 2 μ. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ μᾶς βοηθάει στὸν προσδιορισμὸ τῆς ἰουστινιάνειας στάθμης, στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀκροπόλεως, ποὺ συμπίπτει μὲ τὴν ἀντίστοιχὴ τοῦ 10ου αἰῶνα καὶ συνεπῶς προσδιορίζεται, μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια, καὶ ἡ στάθμῃ προσπελάσεως στὸ ἰσόγειο τῆς βασιλικῆς.

Στὶς στρωματογραφικὲς τομὲς ποὺ ἔγιναν ἐσωτερικὰ τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως καὶ σὲ ἓνα σημεῖο ποὺ προσδιορίζει περίπου ἡ ἐπέκταση τοῦ ἄξονα Α-Δ τῆς βασιλικῆς, βρέθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὀστρακα βυζαντινῶν ἀγ-

γείων, καὶ τέσσερα νομίσματα. Ἐπιφανειακὰ βρέθηκαν τὰ νομίσματα: N 424 (Εἰκοσανόμιο Ἰουστίνου Β', νομισματοσκοπεῖο Θεσσαλονίκης· χρονολ. κο-
πῆς 574/575)¹, N 425 (Κωνστάντιος Β', νομισματοσκοπεῖο Θεσσαλονίκης,
τύπος *Pel Temp Reparatio* 348-350 ἀποκεκομμένο), N 426 (ἀπροσδιόρι-
στο νόμισμα 13ου αἰώνα), N 427 (ἀνώνυμο βυζαντινὸ: 976; - c. 1030/1035).
Κατὰ τὶς ἐργασίες στερεώσεως τοῦ τείχους, ποὺ βρέθηκε σὲ τελείως ἐτοιμόρ-
ροπη κατάσταση, διτηρεῖτο, στὸ μεγαλύτερο μέρος, ἡ ἐσωτερικὴ μόνον μάζα
τῆς τοιχοποιίας. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ἄξονα τῆς εἰσόδου βρέθηκε, σὲ
ἐλάχιστη ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ τείχους, μιὰ στάμνα, ἀ-
κέραιη, τοποθετημένη προσεκτικὰ, σὲ μιὰ κρύπτη διαμορφωμένη κατὰλληλα,
κυβικῆς μορφῆς (πίν. 137β), γεμισμένη μὲ ἓνα ὕλικό ποὺ στὴ σημερινή του
μορφὴ διατηρήθηκε σὲ μορφὴ σκόνης τὴν ὁποία καὶ δώσαμε στὸ εἰδικὸ
Ἐργαστήριο Χημείας τοῦ Α.Π.Θ. γιὰ ἐξέταση².

Στὴ συνέχεια ἔγιναν ὅλες οἱ ἀπαραίτητες ἐπεμβάσεις γιὰ τὴ στερέωση
τοῦ τείχους, ὥστε νὰ ἐξασφαλιστοῦν καὶ τὰ ὑπερκείμενα κτίσματα (K₅). Δια-
πιστώθηκε, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τῆς ἀκροπόλεως, ἓνας
τοιχος ποὺ ἐφάπτεται στὸ Δ τεῖχος, μὲ κατεύθυνση πρὸς Δυσμὰς. Δὲν μπο-
ρέσαμε, στὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφικῆς αὐτῆς περιόδου, νὰ διαπιστώσουμε τὴν
ἀκριβὴ του λειτουργία. Ἴσως πρόκειται γιὰ τοῖχο ἀναλημματικό. Μπορέσαμε
ἐπίσης, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ ἐσωτερικὸ μέρος τῆς ΝΔ γωνίας τῆς ἀκροπό-
λεως, νὰ προσδιορίσουμε καὶ τὴν ἐσωτερικὴ παρεῖα τοῦ Ν τείχους.

Προσπαθήσαμε ἐπίσης νὰ προσδιορίσουμε τὴ μορφὴ καὶ τὴν κατασκευὴ
τοῦ Β τείχους τῆς ἀκροπόλεως. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ διαπιστώσαμε ὅτι τὸ
τεῖχος εἶναι δίδυμο καὶ ἔχει κατασκευαστεῖ σὲ δύο φάσεις, ὥστε νὰ λάβει τὸ
τελικὸ πάχος 2.60 μ. Τὸ ἐξωτερικὸ τεῖχος ἔχει πάχος 1.60 μ. καὶ τὸ ἐσωτερικὸ
1 μ. Στὴ συνέχεια θελήσαμε νὰ ἐρευνήσουμε τὴ δομὴ τοῦ Ν τείχους σὲ μιὰ
περιοχὴ ποὺ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν Α ἄκρῃ τῆς βασιλικῆς μέχρι τὸ σημεῖο τῆς
συνδέσεώς του μὲ τὸν πύργο Π₃, σὲ ἓνα μῆκος περίπου 25 μέτρων. Μὲ τὶς

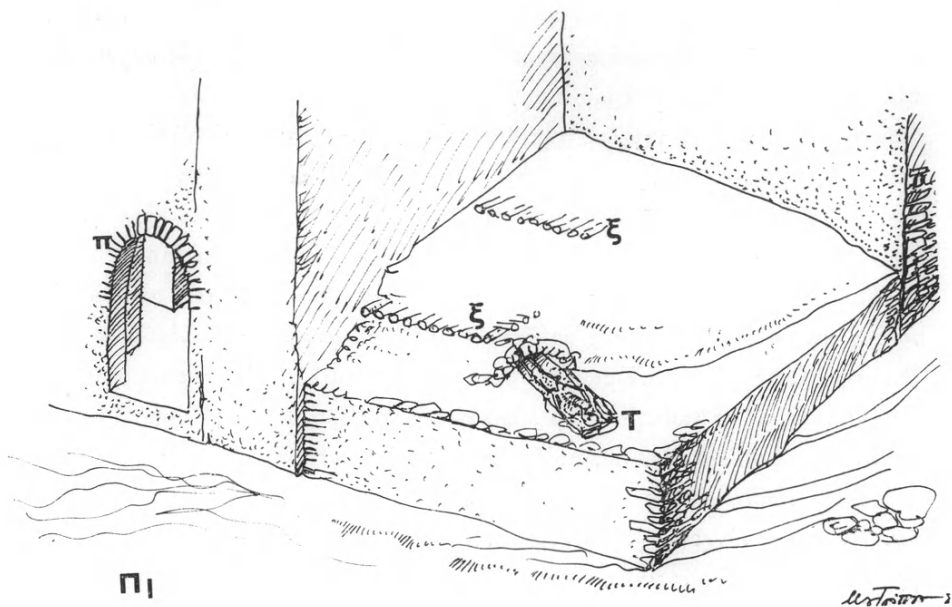
1. Οἱ χρονολογήσεις τῶν νομισμάτων ἔγιναν, ὅπως πάντα, ἀπὸ τὴ διευθύντρια τοῦ
Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Μάντω Οἰκονομίδου, τὴν ὁποία καὶ πάλι γιὰ ἄλλῃ μιὰ φορὰ
εὐχαριστοῦμε ιδιαίτερα. Τὰ νομίσματα παραδόθηκαν στὴν 9ῃ Ἐφορεία Βυζαντινῶν
Ἀρχαιοτήτων τῆς Θεσσαλονίκης.

2. Μέχρι τὴ στιγμὴ ποὺ γράφονται οἱ γραμμὲς αὐτὲς δὲν ἔχουμε λάβει τὰ ἀποτελέ-
σματα τῶν ἀναλύσεων.

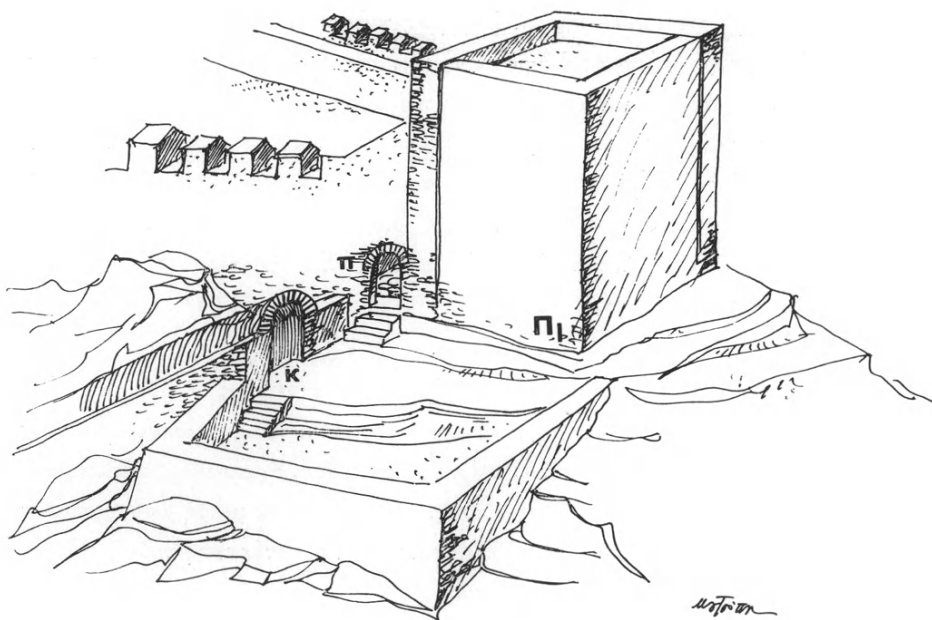
τομές 3, 4 και 4α κατορθώσαμε να διευκρινίσουμε τη μορφή και να επαληθεύσουμε τη συνέχεια του έσωτερικού (ιουστινιάνειου) τείχους της άκροπόλεως του όχυρου οικισμού. Η έρευνα άρχισε από το θεωρητικό και όχι εμφανές σημείο θάσεως του Ν τείχους της άκροπόλεως. Στην περιοχή αυτή το τείχος ήταν τελείως κατεστραμμένο. Στην επιφάνεια του εδάφους βρέθηκε το νόμισμα Ν 418 (άνωνυμο βυζαντινό: 976; - c. 1030/35). Σε βάθος -1.20 μ., από το θεωρητικό ± 0.00 βρέθηκε το νόμισμα Ν 421 (Denier tournois Philippe de Tarente, κοπή στη Ναύπακτο μετά το 1294). Από το σημείο αυτό αρχίζει το έσωτερικό δίδυμο τείχος, σε επαφή με το έξωτερικό, που οδεύει προς Α. Στο σημείο επαφής της όψεως του διπλού τείχους με την έσωτερική επιφάνεια του έξωτερικού, σε βάθος -1.05 μ., βρέθηκε το νόμισμα Ν 423 (Denier tournois Guillaume I de la Roche, δούξ 'Αθηνών: 1280-1287). Σε απόσταση 6 μ. ανατολικά βρέθηκαν, σε βάθος 0.80 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, δύο μυροδοχεία. Η ανεύρεση, σε βάθος, νομισμάτων της εποχής της φραγκοκρατίας, όπως και στην έσωτερική πλευρά του δυτικού τείχους, έρμηνεύεται από τις επεμβάσεις που έγιναν στα σημεία ακριβώς αυτά, την εποχή εκείνη, για επιδιόρθωση των τειχών. Το πάχος του τείχους είναι 1.40 μ. (το έξωτερικό) και 1.10 μ. το δίδυμο έσωτερικό.

Οι έργασίες συνεχίστηκαν μεσημβρινά του πύργου Π₃, ώστε να μπορέσουμε να έχουμε περισσότερες πληροφορίες για τον τρόπο συνδέσεως του δίδυμου τείχους της δεύτερης όχυρώσεως και την αναζήτηση του τρόπου επικοινωνίας των διαφόρων τομέων του όχυρου οικισμού. Σε απόσταση 7 μ. από τη ΝΑ γωνία του πύργου (Π₃) κατορθώσαμε να επισημάνουμε τα θεμέλια του τείχους και την πύλη επικοινωνίας των δύο διακεκριμένων τομέων της όχυρώσεως, ή όποια έχει πλάτος 1.90 μ. (πίν. 138, 139α). Κατά τη διάρκεια της αποκομιδής των υλικών από την πτώση του άνωτερου τμήματος του πύργου (Π₃) και του τείχους βρέθηκε το νόμισμα Ν 422 (Γρόσιο Giovanni Soranzo: 1312-1328).

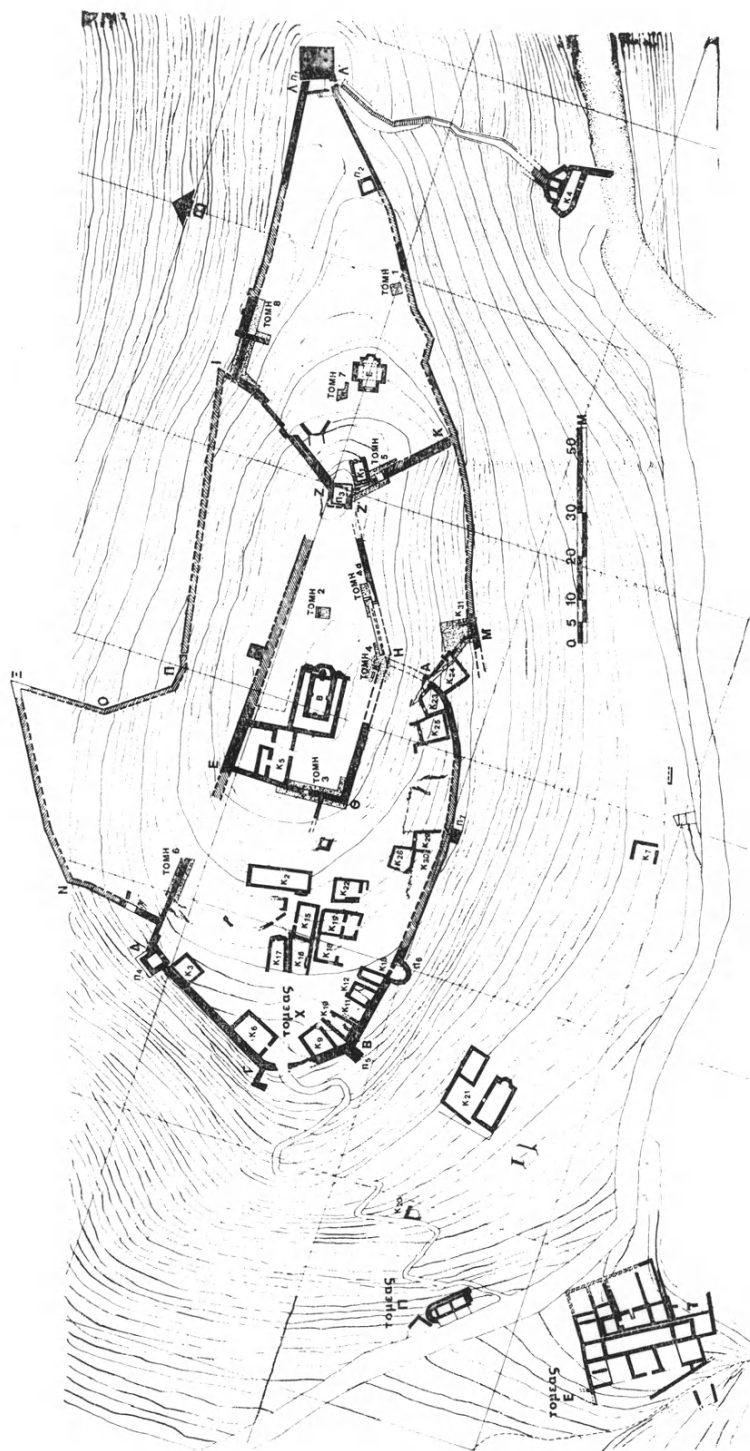
Αρχίσαμε τη διερεύνηση ενός τμήματος του τείχους του Α τομέα του οικισμού (τμήμα Ι-Α, τομή 7), για να μπορέσουμε να διευκρινίσουμε τον τρόπο συνδέσεως του Α τμήματος του Β τείχους, που φέρει ανακουφιστικές καμάρες έξωτερικά, με το διαγώνιο δίδυμο τείχος, που έφθανε σε μικρή απόσταση από τις καμάρες και συναντούσε ένα ευθιογενές τμήμα - επέκταση του Β τείχους, που καταλήγει στον ανατολικό άκρόπυργο Π₁.

Εικ. 1. Σκαρίφημα τοῦ πύργου Π₁ με τὴ θέση τῆς ταφῆς (T) καὶ τὴ θέση τῶν «ἱμαντώσεων» (ξ).

Εικ. 2. Σκαρίφημα τῆς περιοχῆς τοῦ ἀκρόπυργου Π₁ ποὺ δείχνει τὸν τρόπο ἐπικοινωνίας τῶν ἀνατολικῶν οχυρώσεων ἀπὸ τὴν πυλίδα (Π) μετὰ τὰς δεξαμενὰς (κινστέρνες) στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου, μετὰ τὸ ὑπόγειο (ὑπόσκαφο) κλιμακοστάσιο (K).

Είχ. 3. Γενικό τοπογραφικό τοῦ κάστρου τῆς Ρεντίνας με δῆλωση τῶν περιοχῶν πού ἐρευνήθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο 1989.

Τέλος ἀσχοληθήκαμε μὲ τὰ προβλήματα δομῆς τοῦ ἀκρόπυργου Π₁ (πίν. 139β). Ἀφοῦ ἀπομακρύνουμε προσωρινὰ τοὺς λιθοσωρούς, ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ ψηλότερου τμήματος τοῦ πύργου, ἐπαληθεύσαμε τὴν ἰδιομορφία τοῦ τρόπου δομῆς του. Ἀρχικὰ ἔχει κατασκευαστεῖ ἓνα «γάμμα», σὲ κάτοψη, τὸ ὁποῖο συμπληρώθηκε, ἐσωτερικά, μὲ χυτὴ τοιχοποιία ἢ ὁποία καὶ διαμορφώνει τὶς δύο ἐξωτερικὲς (N καὶ A) ὀψεις του. Ἀπὸ μιὰ τομὴ ποὺ ἔγινε στὴ ΝΑ γωνία, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ μεσημβρινὴ ὄψη, διαπιστώθηκε ταφὴ μὲ κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ, ἢ ὁποία καὶ μᾶς προβλημάτισε ιδιαίτερα. Ἡ ταφὴ βρίσκεται σὲ μιὰ διαφορὰ στάθμης περίπου ἐνὸς μέτρου ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο, ἐπάνω στὸν ὁποῖο καὶ ἔχει θεμελιωθεῖ ὁ πύργος (πίν. 140α). Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς ἀποκλείουν τελείως τὴν περίπτωσιν προϋπάρξεως τῆς ταφῆς. Ὁ νεκρὸς (;) τάφηκε στὸ σημεῖο αὐτὸ —γιὰ εἰδικoὺς λόγους, ποὺ ὅμως ἀγνοοῦμε— κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δομῆς τοῦ πύργου.

Κατὰ τὴν ἔρευνα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς μάζας τῆς χυτῆς τοιχοποιίας τοῦ πύργου (Π₁) διαπιστώσαμε καθ' ὕψος (σὲ ἀποστάσεις ποὺ διακρίνονται στὰ σχέδια τῶν τομῶν) τὴν ὑπαρξὴ πλεγμάτων κορμῶν δέντρων, τὰ ὁποῖα ὀπλίζουν τὴν κατασκευή, κατὰ τὸ σύστημα τῶν «ἱμαντώσεων» (εἰκ. 1).

Ἀπελευθερώσαμε, τέλος, ἀπὸ μεγάλες ἐπιχώσεις τὸν χώρον ποὺ βρίσκεται δυτικὰ καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν πύργον Π₁ καὶ τοῦ ὁποίου ἡ Ν πυλὶδα ἀποτελεῖ καὶ τὴ μοναδικὴ ἐπικοινωνία τοῦ κάστρου μὲ τὴν ἀπόληξιν τοῦ ὑπόσκαφου κλιμακωστασίου ποὺ ὀδηγεῖ στὶς κινστέρνες K₄, στοὺς ΝΑ πρόποδες τοῦ λόφου (εἰκ. 2-3, πίν. 140β). Κατὰ τὴν προσεχὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο θὰ προσπαθήσουμε νὰ ὁλοκληρώσουμε τὴν ἔρευνα τῶν τειχῶν τοῦ ὀχυροῦ βυζαντινοῦ οἰκισμοῦ.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Πίν. 141-149)

Στὴν ἀρχαία Ἀμφίπολη συνεχίσθηκε καὶ κατὰ τὸ 1989 ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Γυμνασίου (πίν. 141α) ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα μὲ τὴν ἐποπτεία τῆς ΙΗ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Καβάλας καὶ μὲ χρηματοδότηση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ τοῦ Ὑπουργείου Μακεδονίας-Θράκης.

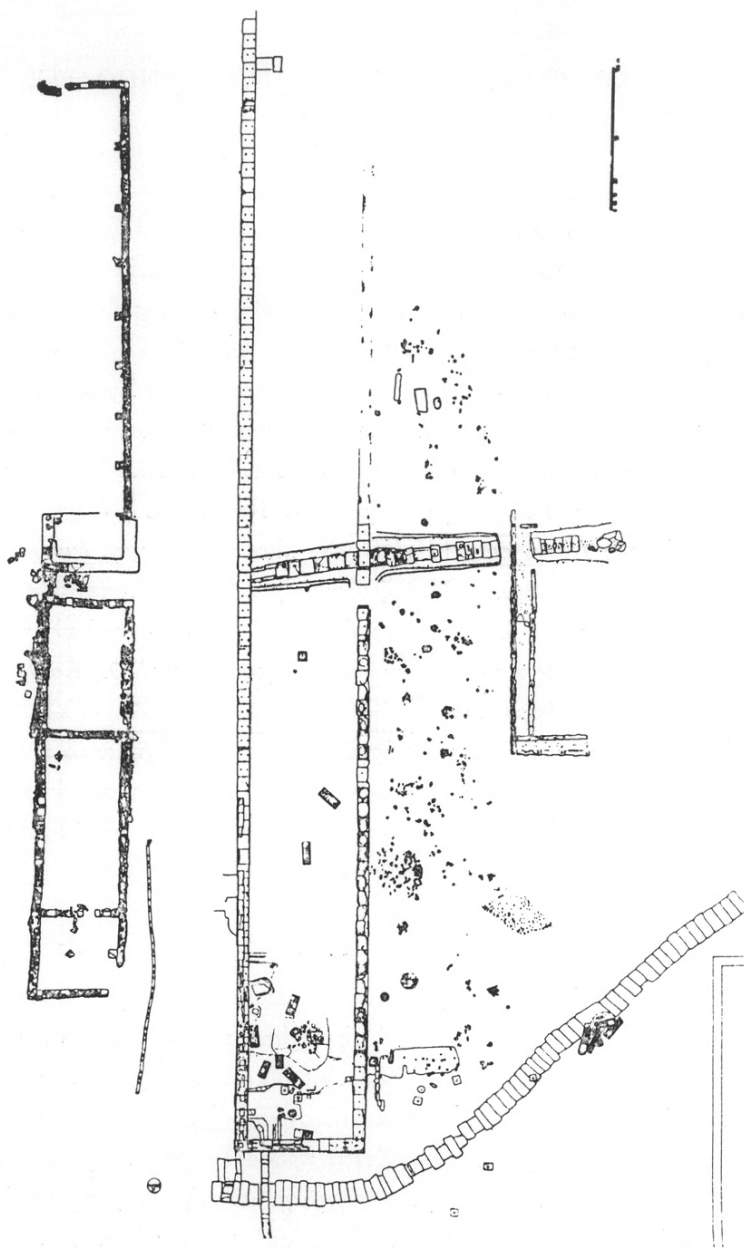
Πολύτιμοι συνεργάτες ὁ λέκτορας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γ. Καραδέδος καὶ ὁ ἀρχιτέκτονας Κ. Θεοδωρίδης, οἱ ἐπιστημονικοὶ βοηθοὶ ἀρχαιολόγοι Ἀλ. Προκόβα, Ἑλ. Καπλάνη, Γ. Τριανταφυλλίδης, ἡ φοιτήτρια Ἰ. Βασιλειάδου, ὁ χημικὸς μηχανικὸς τοῦ Κέντρου Λίθου τοῦ ΥΠ.ΠΟ. Ν. Μπελογιάννης, οἱ ἔμπειροι συντηρητὲς τοῦ Μουσείου Καβάλας Π. Τζενετάκης καὶ Γ. Ξυλαπετσιδίδης, οἱ ἄξιοι ἐργάτες - τεχνίτες τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τέλος ὁ μοναδικὸς γιὰ τὴν προσφορά καὶ τὴν ἀμέριστη βοήθειά του ἀρχιφύλακας Ἀμφιπόλεως Ἀλ. Κοχλιαρίδης. Ὅλους τοὺς εὐχαριστῶ θερμὰ.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν φετινῶν ἐργασιῶν ἔγιναν συστηματικὲς προσπάθειες γιὰ τὸν συσχετισμὸ τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων καὶ τῶν στρωμάτων καταστροφῆς ὅλων τῶν κτιρίων τοῦ Γυμνασίου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπικεντρωθεῖ ἡ ἔρευνα στὴ ΒΑ πλευρὰ τοῦ συγκροτήματος (πίν. 141β).

Ξυστὸς

Ὁ ξυστὸς ἢ κατάστεγος δρόμος (εἰκ. 1), ἰδιαίτερα ἐπιμήκης αὐθύπαρκτη στοὰ μῆκους συνήθους ἑνὸς σταδίου, γιὰ τὴν ἐξάσκηση στὸ ἀγώνισμα τοῦ δρόμου μὲ δύσκολες καιρικὲς συνθῆκες, ἀποκαλύφθηκε σὲ ἔκταση 80 μ. (πίν. 142α). Οἱ τομὲς ποὺ ἔγιναν πρὸς τὰ Α, σὲ συνολικὸ μῆκος ± 125 μ., ἔδειξαν ὅτι σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση καὶ συνεχίζεται προφανῶς μέχρι τῆς συμπληρώσεως ἑνὸς σταδίου, περίπου 175 μ. —σύμφωνα μὲ τὴ γεωμορφολογία τῆς περιοχῆς— σὲ ἀπόσταση ± 35 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος τῆς πόλης.

Τὸ ἐξωτερικὸ πλάτος τοῦ κτιρίου εἶναι 8.70 μ., διασώζεται δὲ σὲ ὕψος

Εἰκ. 1. Κάτοψη Εὐστοῦ, Παρθενόμειδος, νέου κτιρίου, περιβόλου.

2.50-1 μ. Οἱ τοῖχοι, πάχους 0.80 μ., εἶναι κατασκευασμένοι μὲ πολὺ ἐπιμελημένη τοιχοποιία ἀπὸ πωροπλίνθους κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα καὶ ἀπὸ διπλῇ σειρᾷ ὀρθοστατῶν, ἐπιχρισμένων μὲ πολυχρῶμο κονίαμα, στῇ δὲ ἀνωδομῇ μᾶλλον ἀπὸ ὀπτοπλίνθους. Ὁ Ξυστός, δωρικοῦ ρυθμοῦ ὅπως καὶ ἡ Παλαίστρα, ἔφερε στυλοβάτη σὲ ἀπόσταση 7 μ. ἀπὸ τῇ ΝΔ γωνία, τοῦ ὁποῖου τὸ σωζόμενον τμῆμα εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποκατασταθεῖ. Κίονες ὕψους περὶ τὰ 4.30 μ. —ἀπὸ τρεῖς σπονδύλους, ἀρράβδωτους στὸ κάτω τμῆμα, μὲ γλυφὲς ἐπάνω—κιονόκρανα διαμ. 0.50 μ. καὶ διάζωμα θριγγοῦ μὲ τρίγλυφα καὶ μετόπες, βρέθηκαν ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ τοῦ κτιρίου. Ὁ Β ἐπιμήκης τοῖχος ἔφερε, κατὰ διαστήματα ± 40 μ., στόμια ἀγωγῶν κτιστῶν στὸ βάθος θεμελίωσής του, προφανῶς γιὰ τὴν προστασία του μὲ τὴν ἀποξήρανση τοῦ ἐδάφους ἀπὸ τὰ ὕμβρια ὕδατα ὅλης τῆς πλαγιᾶς. Βρέθηκαν μέχρι στιγμῆς δύο (διαστ. 1.10×1 μ.), ποὺ τέμνουν κατὰ πλάτος τὸ κτίριο καὶ ἐκβάλλουν μακριὰ ἀπὸ τὸν στυλοβάτη. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου ἀλλὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ἀποκαλύφθηκαν δύο στρώματα καταστροφῆς ἀπὸ πυρκαγιά, πολὺ ἰσχυρότερη ἢ ἀρχικὴ τῆς μεταγενέστερης. Τὰ στρώματα αὐτὰ ἀνταποκρίνονται σὲ δύο διαδοχικὲς κατασκευὲς δρόμων (πίν. 142β) στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Ξυστοῦ —στὸ βάθος τοῦ στυλοβάτη— ἀπὸ καθαρὸ συμπαγὲς χῶμα, πάχους ± 0.05 μ. ὁ καθένας, γιὰ τὴν ἐξάσκηση τῶν ἀθλητῶν.

Ἄφηση Ξυστοῦ

Ἡ ἔρευνα στὸ Δ τμῆμα τοῦ κτιρίου μᾶς ἔδωσε ἓνα σπάνιο ἀποτέλεσμα, τὴν ἀρχικὴ ἄφηση τοῦ ξυστοῦ δρόμου ὅχι ὅμως σὲ εὐθεία γραμμὴ ἐκκίνησης, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ τμῆμα τῆς, ποὺ διασώθηκε στῇ θέσῃ του, ἀλλὰ σὲ πλάγια διάταξη (πίν. 143α) (βλ. εἰκ. 80 "Εργου). Τὸ ἐσωτ. πλάτος τοῦ Ξυστοῦ εἶναι 7.10 μ. Σὲ ἀπόσταση 3 μ. ἀπὸ τὸν στενὸ δυτ. τοῖχο καὶ λίγο Β ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ πλάτους του βρέθηκε πώρινη βάση (διαστ. 0.49×0.54 μ.), μὲ διαμπερὴ τὸρμον στὸ κέντρο (διαμέτρου 0.13 μ.), γεμάτο ἀπὸ στάχτη καὶ καρβουνάκια, πιθανότατα γιὰ τὴν ἔνθεση ξύλινου πασσάλου. Σὲ ἀπόσταση 0.45 μ. ΒΑ ἀποκαλύφθηκε δεύτερη βάση παρόμοια (μὲ τὸρμον διαμέτρου 0.17 μ.). Τὶς βάσεις σκέπαζε ὁ μεταγενέστερος δρόμος, ἐνῶ ὁ ἀρχικὸς ἔσβηνε στὴν ἐπιφάνειά τους. Ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στοὺς δύο τὸρμους εἶναι 0.95 μ., ἱκανὸ πλάτος γιὰ ἓνα δρομέα. Ἀνάμεσα στὶς δύο βάσεις διασώζεται τμῆμα εὐθρυπτης πωρολιθικῆς κατασκευῆς μὲ πολλὰς καμπύλες καὶ μιὰ βαθιὰ κοιλότητα στὸ μέ-

σο. Ἴσως νὰ ἔχουμε μιᾶς μορφῆς βαλβίδα ποδός. Οἱ δύο βάσεις, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς διαμπερεῖς τὸρμους, φέρουν στὴν ἐπιφάνειά τους ἐγκοπτὲς ἐπιμήκεις, ἀβαθεῖς καὶ ἔχνη μολυβδοχόησης, ἴσως γιὰ τὸ δέσιμο στοὺς πασσάλους σχοινιῶν, ποὺ πρέπει νὰ τὰ κρατοῦσαν τεντωμένα κρίκοι.

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς μακροὺς τοίχους τοῦ Ξυστοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 1.70 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία καὶ 4 μ. ἀπὸ τὴ ΝΔ, βρέθηκαν δύο διαφορετικὲς πώρινες βάσεις (μήκους 0.50 μ.) μὲ ἐπιμήκεις, στενοὺς καὶ βαθιοὺς τὸρμους, ποὺ περιόριζαν τὸ πλάτος τοῦ Ξυστοῦ στὰ 6 μ., ἴσως μὲ σχοινιά, γιὰ νὰ μὴν κυποῦν οἱ ἀθλητὲς στοὺς τοίχους. Ἀπομένει χῶρος γιὰ μία ἀκόμη βάση πασσάλου στὰ ΒΑ τῶν δύο ποὺ ἀποκαλύφθηκαν καὶ γιὰ ἄλλες δύο βάσεις στὰ ΝΑ τους. Συνολικὰ δηλ. οἱ βάσεις πρέπει νὰ ἦταν πέντε καὶ οἱ πάσσαλοί τους νὰ ὄριζαν διαδρομέες, πλάτους 0.95 μ., ἔξι ἀθλητῶν. Στις ἐρευνες τῶν προηγούμενων ἐτῶν ἀποκαλύφθηκαν ἔξω ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ Ξυστοῦ διάσπαρτες πέντε παρόμοιες βάσεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ τρεῖς ἴσως ἀνήκουν στὴν ἄφεσή του. Παραμένει τὸ ἐρώτημα γιὰτί οἱ βάσεις καὶ οἱ πάσσαλοί τους ἦταν σὲ πλάγια διάταξη, σὲ ἓναν ὀριζόντιο χῶρο σὰν τὸν Ξυστό, ὅπου οἱ ἀθλητὲς δὲν εἶχαν νὰ καλύψουν τὴν ἀπόσταση ποὺ δημιουργεῖ ἡ στροφή στὰ Στάδια. Ἀπὸ τὰ γνωστά παραδείγματα, ὅλοι οἱ τύποι τῶν ἀφέσεων ἔχουν τίς βαλβίδες σὲ εὐθεία γραμμῇ: Ἀποτελοῦνται ἀπὸ μία σειρὰ μακρόστενες λίθινες πλάκες, συνήθως μὲ δύο παράλληλες βαθιὲς αὐλακώσεις στὸ μήκος τους —ὅπως στὸν Ξυστό καὶ στὸ Στάδιο τῆς Ὀλυμπίας— σὲ ἀπόσταση ± 0.20 μ. γιὰ τὴν ὁμοιόμορφη θέση μὲ τὰ δάχτυλα τῶν ποδιῶν τῶν δρομέων κατὰ τὴν ἐκκίνηση, ἢ ἀπὸ μία ἐγκοπή, ὅπως στὴν *Παραδρομίδα* τῶν Δελφῶν, ἢ ἀπὸ δύο χωριστὲς κοιλότητες, μία γιὰ τὸ ἀριστερὸ πόδι ἐμπρὸς καὶ μία γιὰ τὸ δεξιὸ 0.63 μ. πίσω, ποὺ εἶναι ἡ μεγαλύτερη γνωστὴ ἀπόσταση στὸ Στάδιο τῆς Κορίνθου.

Στὴν ἐπιφάνεια τῶν πλακῶν ὑπῆρχαν συνήθως τετράγωνες ὁπές ἢ κοιλότητες, πρόσθετα δὲ καὶ βάσεις μὲ τὸρμους —ὅπως στοὺς Δελφοὺς— σὲ ἴσες ἀποστάσεις γιὰ τὴν τοποθέτηση πασσάλων ἢ πεσσῶν, ποὺ καθόριζαν τίς ἀποστάσεις τῶν δρομέων.

Τὸ πιὸ γνωστὸ ἀλλὰ καὶ σύνθετο σύστημα μηχανικῆς ἀφέσεως, ποὺ λέγεται ὕσπληγξ, βρέθηκε στὸ Στάδιο τῆς Ἰσθμίας.

Τὸ μόνο παράδειγμα σχετικὰ συναφὲς μὲ τὴν ἄφεση τοῦ Ξυστοῦ τῆς Ἀμφίπολης ὑπάρχει στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν στὴν ὁδὸ Παναθηναίων ἀκριβῶς Α τοῦ βωμοῦ τῶν δώδεκα θεῶν. Πέντε βάσεις μὲ τετράγωνες ὁπές, σὲ πλάγια

διάταξη, δημιουργοῦν τὴ γραμμὴ ἐκκίνησης καὶ τὰ ὅρια χώρου γιὰ ἀγῶνες δρόμου σὲ ἐλλειψοειδῇ φορά, ποὺ γινόταν στὶς γιορτὲς ἀπὸ τὸν 5ο π.Χ. αἰ. μέχρι τὴν κατασκευὴ τοῦ μεγάλου Σταδίου στὸν Ἰλισσὸ ποταμὸ τὸ 330 π.Χ.

Εἶναι λοιπὸν πιθανὸ ὁ Εὐστός τῆς Ἀμφίπολης νὰ χρησιμοποιόταν πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ Σταδίου ἢ ἐξαιτίας μεγάλης ἀπόστασης ἀπὸ αὐτὸ γιὰ ἐξάσκηση σὲ πολλαπλὲς διαδρομὲς καὶ οἱ τρεῖς πλέον ἀθλητὲς νὰ ἔπρεπε νὰ στρίψουν στὸ σημεῖο ἀπέναντι τῆς ἄφησης, στὸν καμπτήρα ἢ νύσσα καὶ νὰ γυρίσουν πίσω. Ἐξάλλου, λίγο νότια ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ πλάτους τοῦ δρόμου καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὸν πρῶτο κτιστὸ ἀγωγὸ τοῦ κτιρίου, ἀποκαλύφθηκε ὁπὴ διαμέτρου 0.30 μ., ποὺ ἔδωσε μεγάλο σιδερένιο καρφὶ μὲ ἄγκιστρο γιὰ στερέωση σχοινοῦ σὲ πασσάλους, οἱ ὅποιοι πιθανῶς χωρίζαν τὸν Εὐστό σὲ δύο τμήματα, ὅπως στὸν Εὐστό τῆς Δήλου. Σὲ μιὰ μεγάλη ἐπιγραφή ποὺ βρέθηκε πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο στὴν περιοχὴ τοῦ Γυμνασίου Ἀμφιπόλεως καὶ μεταφέρθηκε στὸ Μουσεῖο Καβάλας, ἀνάμεσα στὰ ἀγωνίσματα ἀναφέρονται δρόμος - δίαυλος - δόλιχος, ἀνδρῶν καὶ παιδῶν.

Παραδρομὶς

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα καὶ κοπιαστικὴ ἦταν ἡ ἀποκάλυψη τῆς Παραδρομίδος, σὲ μῆκος 55 μ. (πίν. 143β). Ἡ Παραδρομὶς ἢ ἔξω δρόμος, ὑπαίθριος χώρος παράλληλος μὲ τὸν Εὐστό, ὀρίζεται μόνο ἀπὸ τὴν ἄφηση καὶ τὸ τέρμα, κατασκευὲς ἴδιες μὲ τῶν Σταδίων καὶ τῶν Εὐστῶν, ποὺ ὀρίζαν τοὺς διαδρόμους γιὰ τὴν ἐξάσκηση τῶν ἀθλητῶν στὸ ἀγώνισμα τοῦ δρόμου μὲ καλὲς καιρικὲς συνθῆκες. Ὑπάρχει ἓνα γνωστὸ παράδειγμα, ἡ Παραδρομὶς τῶν Δελφῶν, χώρος μοναδικός, ἐξαιτίας τῆς λιτῆς κατασκευῆς του.

Ἀφηση Παραδρομίδος

Σὲ ἀπόσταση 5.30 μ. Α τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ Εὐστοῦ, στὸ διάστημα μεταξὺ τοῦ νοητοῦ τέλους τῆς ἄφησης καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ στυλοβάτη αὐτοῦ τοῦ κτιρίου, ἀποκαλύφθηκε καὶ ἡ ἄφηση τῆς Παραδρομίδος (πίν. 144α, βλ. καὶ εἰκ. 81 Ἔργου). Εἶναι κατασκευασμένη πάνω σὲ φλέβα πωρολιθικοῦ βράχου, σὲ μῆκος 6 μ. καὶ πλάτος 2 μ., στὸ βάθος ἔδρασης τοῦ Εὐστοῦ. Ὁ βράχος ἔχει πολὺ ἰσχυρὴ κλίση, 0.70 μ., ἀπὸ τὴ δυτ. μακρὰ πλευρὰ πρὸς τὴν ἀνατ., συνεχίζει δὲ κάτω ἀπὸ τὸν Εὐστό, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν Παλαίστρα. Ἀρχικὰ φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκε ὡς ἄφηση μόνο τὸ Ν τμήμα τοῦ βράχου, μήκους 3.35 μ.,

πού φέρει γύρω στίς ἑντεκα βαθιές κοιλότητες, ἔξι ἴσως καί περισσότερες ρηχές καί μεγάλες κοιλάνσεις στή δυτ. παρειά τοῦ βράχου, σέ τρεῖς ἀπό τίς ὁποῖες ὑπάρχουν δύο ὁπές ἀπό τμήματα πήλινων σωλήνων καί μία ἀπό μικροῦς λίθους. Ἡ διάμετρός τους ποικίλλει ἀπό 0.11-0.20 μ. καί τὰ βάθη τους ἀπό 0.03-0.25 μ. καί ἄνω, καθῶς καί ὁ τρόπος κατασκευῆς τους. Στή ΝΔ γωνία τῆς ἄφησης ἀποκαλύφθηκε, ὅχι ἀκριβῶς στή θέση της, μία πώρινη βάση παραπλήσια μέ τοῦ Ξυστοῦ, μέ τόρμο διαμέτρου 0.10 μ. καί μολύβδινο σύνδεσμο διάτρητο καί μία δευτέρη μετακινήμενη, δυτ. τοῦ κεντρικοῦ ἀγωγοῦ, μέ τόρμους καί μολύβδινους συνδέσμους ἐπίσης. Οἱ δύο βάσεις ἀνῆκαν πιθανῶς στήν Παραδρομίδα καί ἴσως ἀποτελοῦσαν τὰ ὅρια τῆς ἄφησης. Τὸ ἔδαφος πού ἀφαιρέθηκε γιά τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἄφησης ἦταν σκληρὸ καί καθαρό, φυσικὸ χωρὶς κανένα ἀπολύτως ἴχνος χρήσης. Ἡ ἐνθεση τῶν ξύλινων πασσάλων πρέπει νὰ ἔγινε μέ πρόσκρουση ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δρόμου τῆς Παραδρομίδος, γι' αὐτὸ διαφέρει καί τὸ βάθος τῶν κοιλοτήτων, ἀνάλογα μέ τὴν κλίση τοῦ βράχου. Κάποιες ὁπές εἶχαν μαῦρο χῶμα—πιθανῶς ἀπὸ σκεπασμένο ξύλο—, πέτρες γιά τὴ στερέωση τῶν πασσάλων, καρφιὰ γιά τὸ δέσιμο τῶν σχοινιῶν. Οἱ κοιλότητες καί οἱ ὁπές δὲν δίνουν ἀκριβῆ εἰκόνα τῶν διαδρομῶν. Διακρίνεται κάποια σχετικὴ διάταξή τους, μάλλον σέ τρεῖς σειρὲς—συνολικοῦ πλάτους 1.50 μ., ἀνὰ 0.50 μ.— καί κάποιες βέβαιες ἀποστάσεις, 0.85-0.95-1.05 μ.

Ἡ Παραδρομὶς πρέπει νὰ εἶχε συνεχὴ χρήση, ὅπωςδήποτε στίς δύο κύριες οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ Γυμνασίου, ἀλλὰ καί μετὰ τὴν καταστροφή καί ἐγκατάλειψη τοῦ Ξυστοῦ στὸ βάθος τῆς ὑποθεμελίωσής του, ἴσως καί γιά ἄλλα ἀγωνίσματα—ὅπως δείχνουν τμήματα ἐπιδαπέδιων κατασκευῶν ἀπὸ σπασμένες κεραμίδες— καί τὰ συσσωρευμένα τρίγλυφα μέ τίς μετόπες ἀπὸ τὸν θριγὸ του, σέ μιὰ μεταγενέστερη κατασκευή ὑπὸ μορφὴ ἐξέδρας καί σέ ἀπόσταση 9.50 μ. ἀπὸ τὸν στυλοβάτη τοῦ Ξυστοῦ. Σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ πλᾶτος, ἀλλὰ καί στὸ μῆκος τῶν 55 μ. πού ἀποκαλύφθηκε ἡ Παραδρομὶς, ἐρευνήθηκαν πάνω ἀπὸ 150 ὁπές γιά ἐνθεση ξύλινων πασσάλων (πίν. 144β), οἱ ὁποῖες—ὅπως καί στήν ἄφηση—εἶχαν πέτρες στή διάμετρό τους γιά νὰ τοὺς συγκρατοῦν καί μαῦρο μαλακὸ χῶμα στὸ ἐσωτερικὸ τους, ἔδωσαν δὲ ἀρκετὰ καρφιὰ, μερικὰ μέ ἄγκιστρο, γιά δέσιμο σχοινιῶν, κατὰ μῆκος ὅλης τῆς διαδρομῆς. Μὲ ράμματα πού ἀπλώσαμε ἀπὸ τίς ὁπές τῆς ἄφησης μέχρι αὐτὲς πού μπορέσαμε νὰ ἐρευνήσουμε καί μετὰ ἀπὸ πολύπλοκες μετρήσεις, ταυτίσαμε ἀρκετὲς σὲ συγκεκρι-

μένους διαδρόμους αλλά όχι σὲ τακτὲς ἀποστάσεις, ἐξαιτίας τῆς συνεχοῦς χρήσης τοῦ χώρου.

Δυστυχῶς συσχετισμοὶ μὲ ἄλλα παραδείγματα ἀκόμη δὲν μποροῦν νὰ γίνουν. Οἱ φιλολογικὲς πηγὲς εἶναι φειδωλὲς στὶς περιγραφές τους σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ἡ μία Παραδρομὶς τῶν Δελφῶν, ποὺ εἶναι σίγουρα ταυτισμένη, ἔχει σταθερὲς κατασκευὲς στὴν ἄφηση καὶ στὸ τέρμα καὶ ὄχι ἀπλὲς κοιλότητες ἢ ὀπὲς κατὰ μῆκος τῆς. Ἡ εἰκονογραφία ἐξάλλου, ἀπ' ὅσο εἶναι γνωστό, δὲν μᾶς δίνει καμία πληροφόρηση γιὰ τὸ θέμα. Μόνο ἓνας παναθηναϊκὸς ἀμφορέας ἀπὸ ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου τῆς Ἀθήνας, μὲ μελανόμορφη παράσταση ἄφησης, τῶν μέσων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., εἶναι ἰδιαίτερα πολύτιμος ὁδηγός. Τρεῖς ὀπιτοδρόμοι μὲ τὸ ἀριστερὸ πόδι λυγισμένο πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ τὸ δεξιὸ τεντωμένο πρὸς τὰ πίσω ἐτοιμάζονται γιὰ ἐκκίνηση. Μπροστὰ τους δύο τεντωμένα σχοινιά δεμένα σὲ δύο κατακόρυφους πασσάλους, οἱ ὁποῖοι στηρίζονται σὲ μικρὴ ὀριζόντια ράβδο, ποὺ συγκρατεῖται ἀπὸ δύο κύβους. Ἐνας κιονίσκος ἢ πεσσίσκος δηλώνει μᾶλλον τὸ χῶρο τοῦ Σταδίου (βλ. ΑΔ 25, 1970, 70, πίν. 62α).

Στὴν Παραδρομίδα ὅμως τῆς Ἀμφίπολης, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σχοινιά τοῦ ἐμποδίου (βαλβίς) τῆς ἄφησης, ἔχουμε διαδρόμους μὲ σχοινιά καὶ σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς. Ὅπως στὸν Ξυστὸ ἔτσι καὶ στὴν Παραδρομίδα πρέπει νὰ ἔχουμε ἀγώνισμα δρόμου πολλαπλῶν διαδρομῶν.

Οἱ τρεῖς ἀθλητὲς ποὺμποροῦσαν νὰ χωρέσουν στὸ τμήμα τῆς ἄφησης μὲ τίς ὀπές, πλάτους 3.35 μ., ὅπως στὴν Παραδρομίδα τῶν Δελφῶν, πρέπει νὰ ἐπέστρεφαν ἀπὸ τοὺς διαδρόμους, ποὺ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχαν, μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς μεταγενέστερης κατασκευῆς μὲ τὸ διάζωμα τοῦ θριγκοῦ (πλάτους 3.50 μ.). Οἱ συνεχεῖς διάδρομοι ἴσως δηλώνουν ἐκμάθηση τοῦ ἀγωνίσματος καὶ σὲ παιδιά, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ προαναφερθεῖσα ἐπιγραφή τοῦ Μουσείου Καβάλας. Ἐξάλλου σὲ ἐπιγραφή ποὺ βρέθηκε στὴν Ἐρέτρια, τοῦ τέλους τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., ἀναφέρεται ἐπικάμπιον Παραδρομίδος. Τέλος, ἀπὸ τὴν περιοχὴ μικρῆς βωμόσχημης κατασκευῆς, ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τῆς Παλαίστρας καὶ πρὸς τὴν Παραδρομίδα, προέρχονται ὅστρακα παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα, μὲ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή πιθανότατα στὸν Ἡρακλῆ καὶ παράσταση σταδιοδρόμου, τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (βλ. ΠΑΕ 1987, 36, εἰκ. 34).

Οἱ χῶροι ἐξωτερικὰ τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν τοῦ Ξυστοῦ πρέπει νὰ χρησιμοποιήθηκαν καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου μέχρι τὸ βάθος ὑποθεμε-

λίωσης. Κατὰ μῆκος τοῦ στυλοβάτη ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1988 συγκεντρωμένες πολλὲς πρόχειρες ἐστίες, κυρίως μὲ ὅστὰ ζῶων, κοχύλια, κάρβουνα, στάχτες καὶ ὄστρακα πινακίων καὶ πρόχων. Σὲ μία δὲ μεμονωμένη, βρέθηκαν στὴ θέση τοὺς δύο πρόχοι, ὁκτὼ πινάκια ὁμφαλωτὰ καὶ σκυφίδιο, ἐμβαπτισμένα στὸ χρῶμα (3ου-2ου π.Χ. αἰ.). Ἀλλὰ καὶ ἐξωτερικὰ τοῦ Β τοίχου, σὲ ὅλη τὴν κοίτη θεμελίωσής του, βρέθηκε πλῆθος κεραμεικῆς (πίν. 145α), κυρίως μεγαρικοὶ σκύφοι, κάνθαροι, πυξίδες καὶ πολλὰ λυχνάρια (πίν. 145β) καὶ λυχνοστάτες, τὰ ὅποια ἴσως ἔχουν σχέση με βραδινὲς τελετὲς πρὸς τιμὴν προστατῶν θεῶν, κατὰ τὴ διάρκειά ἀγώνων.

Ἐπίσης βρέθηκε λίθινος ἀλτήρας, ἡμισφαιρικός, μὲ ἐγκοπὴ γιὰ τὴν ἔνθεση τῶν δακτύλων (πίν. 147δ).

Νέο κτίριο

Κατὰ τὴ διευθέτηση τοῦ χώρου Β τοῦ Ξυστοῦ (βλ. εἰκ. 1) γιὰ τὴν προστασία του ἀπὸ τὴ συρροή τῶν ὀμβρίων καὶ τῆς ἐπίχωσης ὅλης τῆς πλαγιᾶς, ἀποκαλύφθηκε σὲ ἀπόσταση περίπου 8 μ. τοῖχος παράλληλος, συνολικοῦ μήκους 63 μ., ὁ ὁποῖος θεωρήθηκε ἀρχικὰ περίβολος (πίν. 146α), δεδομένου ὅτι ὅλα τὰ κτίρια τοῦ Γυμνασίου τὰ συνδέει παρόμοιος τοῖχος.

Ἡ ἐξωτερικὴ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι ἔχουμε ἓνα τριμερὲς κτίριο, διαστ. 27.60 × 6.50 μ., μὲ προσανατολισμὸ Α (πίν. 146β). Ὁ μεσαῖος χῶρος (μήκους 11.70 μ.), ποὺ εἶναι ὁ μεγαλύτερος, πρέπει νὰ εἶχε εἴσοδο στὴ Β πλευρὰ καὶ νὰ ἐπικοινωνοῦσε μὲ ἄνοιγμα μὲ τὸν Δ χῶρο (μήκους 5 μ.). Ὁ Α χῶρος (μήκους 8.70 μ.) ἔφερε εἴσοδο στὴ Β πλευρὰ ἐπίσης, μὲ διαμόρφωση τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους καὶ ἴχνη λιθοστρώτου. Τὸ κτίριο πρέπει νὰ ἔχει τέσσερις οἰκοδομικὰς φάσεις, σύμφωνα μὲ τὴν τοιχοποιία του, τὰ λίγα εὐρήματα καὶ τὴ στρωματογραφία ποὺ ἔγινε κατὰ μῆκος τοῦ Ν τοίχου καὶ σὲ μία μικρὴ τομὴ στὸ ΝΔ κατεστραμμένο ἄκρο του. Ἡ ἀνωδομὴ ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ διασώζει ὅλο τὸ στρώμα καταστροφῆς τῆς στέγης. Ἀπὸ κάτω τοιχοποιία σὲ σχῆμα ἄβακα ἀπὸ παροπλίνθους καὶ ἀργολιθοδομὴ (ὅπως πολλοὶ τοῖχοι τοῦ Γυμνασίου). Ἡ ΝΑ γωνία ἀπὸ παροπλίνθους ἐπιμήκεις σὲ σειρὲς καὶ κατὰ διαστήματα, ἀνάμεσα μικρότεροι λίθοι μὲ πρόσωπο καὶ μικροὶ ἀργοὶ λίθοι στὰ κενά. Τέλος, ὁ ἀρχαιότερος τοῖχος εἶναι χτισμένος μὲ ἀρκετὰ μεγάλους πολύγωνους λίθους, διαφορετικοῦ μεγέθους, μὲ πρόσωπο καὶ πλήρη ἐφαρμογή· δείγματα δὲ παρόμοιας τοιχοποιίας ἔχουμε στὴν ἴδια τὴν Ἀμφίπολη στὸ κλασικὸ τεῖχος.

Μικρή έρευνα αὐτοῦ τοῦ τοίχου ἔδωσε ὄστρακα ἐρυθρόμορφου κρατήρα μὲ παράσταση γυμνῆς ἀνδρικήs μορφῆs (πίν. 147α), εἰδώλιο μικροῦ ἀγοριοῦ (πίν. 147γ) καθὼς καὶ κεφάλια ἄλλων καὶ δύο νομίσματα 'Ακάνθου τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

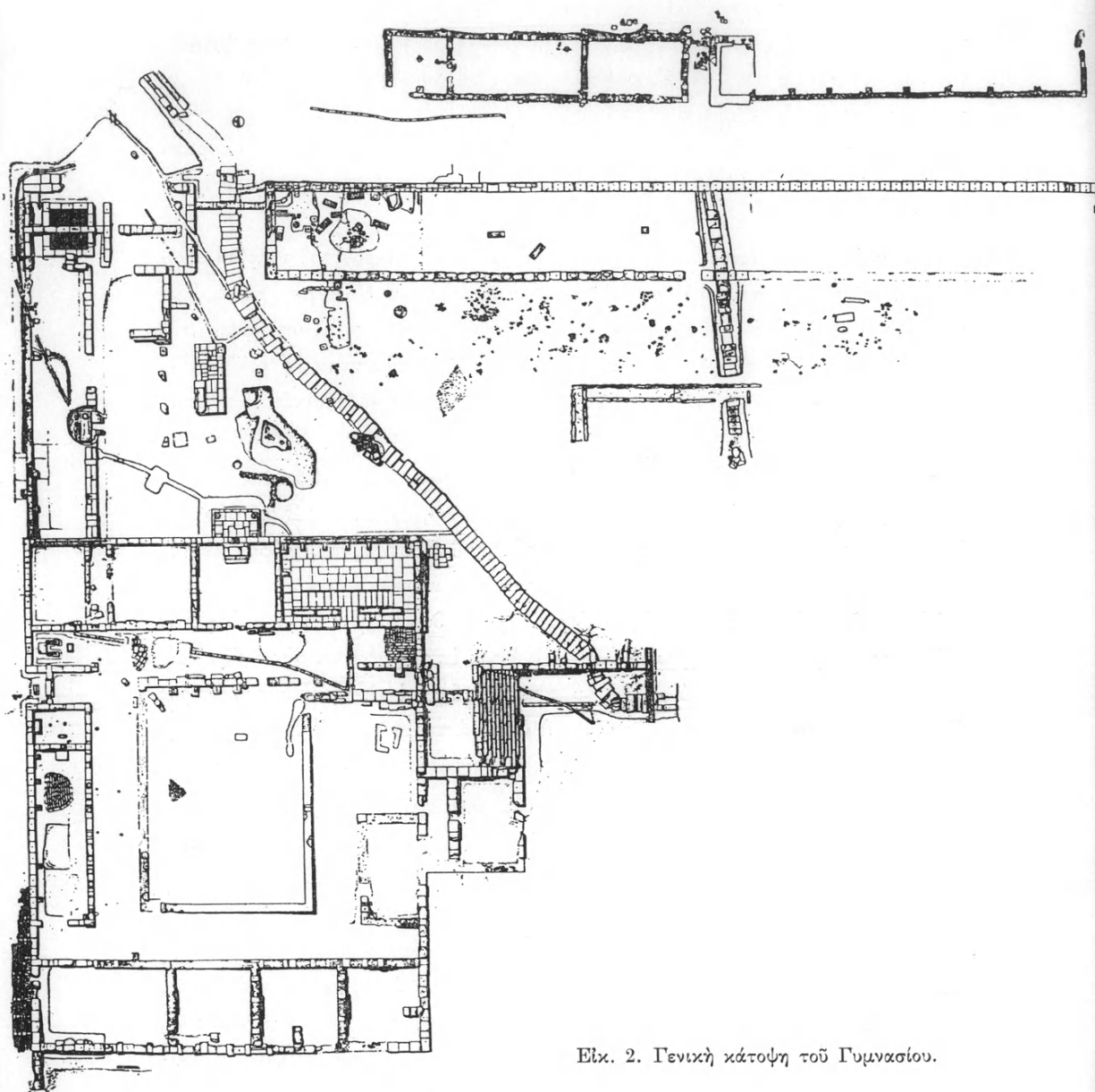
'Απὸ καθαρισμοὺς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου περισυλλέξαμε ὄστρακα πλαστικῶν ἀγγείων καὶ πλακιδίων, μὲ κεφάλι Διονύσου, πεπλοφόρο μορφή καὶ χορεύτρια.

Μικρὴ τομὴ ἐσωτερικὰ τοῦ ΝΔ κατεστραμμένου ἄκρου τοῦ κτιρίου ἔδωσε πάνω στὸ δεῦτερο δάπεδο σωρὸ διαφόρων ἀγγείων, πυξίδες μὲ χυμένα ψιμύθια (;) ἀπὸ ζωηρὰ χρώματα καὶ πολλὰς ἀγνύθες, καθὼς καὶ σπασμένο στή θέση του ὀξυπύθμενο ἀμφορέα, στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ ὁποίου βρέθηκαν ὀκτὼ μεγάλα χάλκινα νομίσματα. Πρόκειται γιὰ ἀσάρια μὲ κεφαλὴ 'Ιανοῦ, στὸν δὲ ὀπισθότυπο πλῶρη τριήρους καὶ τὴν ἐπιγραφή *ROMA*, Νομισματοκοπείου Ρώμης, τοῦ 157-148 π.Χ.

'Εξωτερικὰ τῆς Α στενῆς πλευρᾶς τοῦ κτιρίου, σὲ πλάτος 2 μ., ὑπάρχει διαμόρφωση τοῦ βράχου καὶ κλιμακωτὴ μάλλον διευθέτηση τοῦ χώρου μὲ πέτρες. Ἔτσι σχηματίζεται ἓνας διάδρομος ποὺ ἔνωνε τὸ Γυμνάσιο μὲ τὸ νέο κτίριο. Στὴ συνέχεια πρὸς τὰ Α, σώζεται ἡ γωνία δύο τοίχων καὶ ἡ κοίτη ἑνὸς τρίτου, ποὺ ἔχουν ἴδια τοιχοποιία μὲ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ νέου κτιρίου. Τὴν κοίτη τοῦ τρίτου κατεστραμμένου τοίχου συνεχίζει ἓνας ἀναλημματικός νεώτερος ἀπὸ ἀργολιθοδομή, ποὺ φέρει ἐσωτερικὰ ὀκτὼ ἀντηρίδες κατὰ τακτὰ διαστήματα καὶ μετὰ ἀπὸ μῆκος 30 μ. σχηματίζει γωνία πρὸς τὰ Β.

'Ο ἀναλημματικός τοῖχος πιθανῶς ἀποτελεῖ τμῆμα περιβόλου τοῦ νέου κτιρίου καὶ ἴσως σχημάτιζε στοά, ἡ ὁποία μάλλον περικλείει δύο μεγάλους ἀποθέτες, ποὺ ἀπλῶς ἐντοπίστηκαν.

'Απὸ τὴν περιοχὴ μεταξὺ νέου κτιρίου καὶ περιβόλου, ὅπου καὶ ὁ πρῶτος ἀποθέτης, προέρχονται: κεφάλι μαρμάρινου γυναικείου ἀγαλματιδιοῦ, βάσεις κλασικῶν ἀγγείων ἐνεπίγραφες (πίν. 147ε), ὄστρακα ἐρυθρόμορφων ἀγγείων, βάσεις πλαστικῶν ἀγγείων μὲ κοχύλια (πίν. 147β) καὶ λαβὲς μὲ προσωπεῖα, σατύρους, τμῆμα προτομῆς Διονύσου (πίν. 147ς) (;), ὄστρακα Δυτικῆς κλιτύος, μεγαρικῶν σκύφων (πίν. 148α), ἐπίσης μεγάλων ἀγγείων μὲ διακόσμηση ταινιῶν ἢ φύλλων, λαβὲς θασιακῶν ἀμφορέων, λυχνάρια, μυροδοχεῖα, τέλος πήλινο ὁμοίωμα ἰωνικοῦ κιονίσκου καὶ ὀρειχάλκινος κύβος μὲ ἀνάγλυφο διπλὸ πέλεκυ, γιὰ προσάρτηση σὲ κάποιο ἀντικείμενο.

Εἰκ. 2. Γενικὴ κάτοψη τοῦ Γυμνασίου.

Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ δεύτερου ἀποθέτη, πρὸς τὴ ΝΑ γωνία τοῦ περιβόλου, περισυλλέξαμε: ὄστρακα ἐρυθρόμορφα, μελαμβαφή καὶ Δυτικῆς κλιτύος, κυρίως κανθάρων (πίν. 148β), μεγαρικῶν σκύφων, πλαστικὲς λαβὲς μὲ Διόνυσο καὶ προσωπεῖο, ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων, λυχνάρια (πίν. 149α) κλασικὰ καὶ μεταγενέστερα, εἰδώλια κυρίως γυναικῶν (πίν. 149β), ἓνα ὀλόκληρο ἀγοριοῦ, μικρὸ προσωπεῖο ἡθοποιοῦ.

Παράλληλα σχεδὸν μὲ τὸν Ν τοῖχο τοῦ νέου κτιρίου ἀποκαλύφθηκε πῆλινος ἀγωγὸς σὲ μῆκος 17.50 μ., κατεστραμμένος καὶ ἀπὸ τίς δύο πλευρές, καὶ τμήματα μεγάλων μολύβδινων ἀγωγῶν. Τὸ δυτικὸ ἄκρο του δείχνει νὰ ἔχει κατεύθυνση πρὸς τὸν ἀγωγὸ τοῦ περιβάλλει τὸ κτίσμα τῶν δεξαμενῶν. Ἐπίσης οἱ δύο κτιστοὶ ἀγωγοὶ τοῦ Ξυστοῦ ἔχουν ἄμεση ἀντιστοιχία μὲ τὴ δίοδο τοῦ νέου κτιρίου καὶ μὲ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ περιβόλου.

Τὸ νέο κτίριο μὲ τὸν περίβολο, τοὺς ἀποθέτες καὶ τὰ ἀποσπασματικὰ μέχρι στιγμῆς εὐρήματα—δεδομένου ὅτι ἡ ἔρευνά του δὲν ὀλοκληρώθηκε—παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Πιθανῶς συνδέονται μὲ λατρεία, μάλλον Διονύσου, καὶ ἴσως ἀνήκουν σὲ ἀποθηκευτικοὺς χώρους Ἱεροῦ.

Τὸ Γυμνάσιο τῆς Ἀμφίπολης ἀποδεικνύεται ἓνα σημαντικὸ δημόσιο κτιριακὸ σύνολο (εἰκ. 2). Ἡ ἔρευνά του, ποὺ ἄρχισε τὸ 1982 ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα τῆς ἀρχαίας πόλης Δημήτρη Λαζαρίδη καὶ συνεχίστηκε μέχρι τὸ 1989 ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα, ἀποκάλυψε τὴν παλαίστρα, κτίριο μὲ δεξαμενές—πιθανὰ λουτρά—τὸ ἥμισυ περίπου τοῦ ξυστοῦ δρόμου, τμῆμα τῆς παραδρομίδος καὶ χώρους λατρείας (βλ. ΠΑΕ 1982-86, *Ἔργον* 1987-89).

Ἡ ἀνασκαφὴ ἀνεστάλη προκειμένου νὰ προχωρήσει ἡ ἐπεξεργασία καὶ ἡ μελέτη τῶν εὐρημάτων καὶ τῶν κτιρίων καὶ ἡ προετοιμασία τῆς δημοσίευσης.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΗΜ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

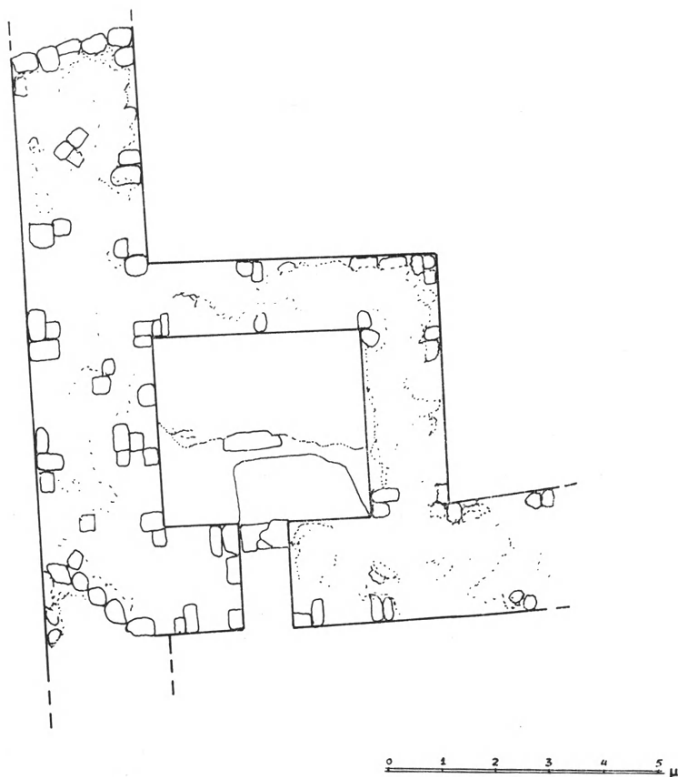
15. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Πίν. 150-151)

Στόχοι τῆς φετινῆς ἔρευνας στὴ Χριστιανικὴ Ἀμφίπολη ἦταν ἡ συνέχιση τῆς ἀποκάλυψης τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, ποὺ βρέθηκε πέρυσι, ὁ ἐντοπισμὸς τυχόν πύλης - εἰσόδου στὴ δυτικὴ πλευρὰ του καὶ ἡ διερεύνηση τῆς σχέσης τοῦ περιβόλου αὐτοῦ μετὰ τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Ἀμφιπόλεως¹. Συγκεκριμένα ἀποκαλύφθηκε ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ περιβόλου σὲ μῆκος 150 μ. καὶ δύο γωνιακοὶ πύργοι, Β καὶ Γ, ἐκατέρωθεν τοῦ μεσαίου πύργου Α, σὲ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὸν 63.30 μ. καὶ 67 μ. ἀντιστοίχως. Τὸ τεῖχος ἀνάμεσα στοὺς πύργους Α καὶ Γ, ἐνῶ ἀρχικὰ κατευθύνεται πρὸς Βορρά, ἐν συνεχείᾳ ἀκολουθώντας τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους κάμπτεται πρὸς Ἀνατολὰς χωρὶς νὰ σχηματίζει στὸ σημεῖο τῆς κάμψης πύργο. Μετὰ τὴν ἀποκάλυψη ὁλόκληρης τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου διαπιστώθηκε ὅτι δὲν ὑπάρχει πύλη, πλὴν μιᾶς μικρῆς πυλίδας, βορείως τοῦ πύργου Α, ποὺ ἀποκαλύφθηκε πέρυσι. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ πρόσβαση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως μετὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς καὶ τὰ ἄλλα κτήρια δὲν γινόταν ἀπὸ Δυσμὰς.

Ἡ τοιχοδομία τοῦ τείχους στὰ τμήματα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν φέτος εἶναι ὅμοια μετὰ αὐτὴ τῶν τμημάτων τοῦ τείχους ποὺ ἀποκαλύφθηκαν πέρυσι: μεγάλοι λαξευμένοι πωρόλιθοι καὶ ἄλλα spolia ἀπὸ ἀρχαῖα κτήρια, μαζὶ μετὰ μεγάλου ἢ μεσαίου μεγέθους λίθους στὶς ἐξωτερικὲς πλευρὲς καὶ λιθορριπὴ στὸν πυρῆνα. Ὡς συνδετικὸ ὕλικὸ χρησιμοποιεῖται σκληρὸ καὶ ἀνθεκτικὸ ἀββεστοκονίαμα ἢ ρόδινο κουρασάνι στὶς ἐπιδιορθώσεις. Στους ἀρμούς χρῆση μικρῶν λίθων καὶ πλινθίων δὲν εἶναι συχνή διότι ἡ συναρμογὴ τῶν δόμων μεταξὺ τους εἶναι σχετικῶς καλὴ.

1. Στὴν ἀνασκαφὴ φέτος ἔλαβε μέρος ἡ ἀρχαιολόγος Σοφία Δουκατᾶ καὶ συνεργεῖο τῆς 12ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας μετὰ ἐπικεφαλῆς τὸν ἐπιστάτη ἀνασκαφῶν Στέλιο Παπαδόπουλο.

Εἰκ. 1. Πύργος Β.

Τὸ νότιο πέρας τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, ἡ ὁποία ἀποκαλύφθηκε, συναντᾷ σὲ ὀρθή γωνία τὴ νότια πλευρὰ τοῦ ἰδίου περιβόλου. Στὸ σημεῖο τῆς συνάντησης καὶ στὴν ἐξωτερικὴ γωνία σχηματίζεται τετράπλευρος πύργος Β, διαστ. 5.35×4.70 μ. (εἰκ. 1, πίν. 150α). Τὸ πλάτος τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ νότιου τοίχου τοῦ πύργου, ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τμήματα τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, εἶναι 2.05 μ. καὶ 2.30 μ. ἀντιστοίχως, ἐνῶ τὸ πλάτος τοῦ βόρειου καὶ δυτικοῦ τοίχου 1.40 μ. Ἡ εἴσοδος στὸν πύργο διανοίγεται στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ καὶ ἔχει πλάτος 0.90 μ. Τὸ ἀρχικὸ δάπεδό του ἦταν χῶμα συμπαγὲς καὶ ἐπάνω σὲ αὐτὸ ἀποκαλύφθηκε στρώμα στάχτης, πάχους ± 0.30 μ. Δεύτερο ὑστερότερο δάπεδο ἀποτελεῖται ἀπὸ στρώση σκληροῦ ἀσβεστοκονιάματος, πάχους 3 ἐκατ. Τὸ δάπεδο αὐτὸ σώζεται μόνον κατὰ

μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ πύργου καὶ ἐν μέρει στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πυλίδας, ἡ ὁποία κατὰ τὴ φάση αὐτὴ φράχθηκε μὲ τοιχάριο, πλάτους 0.40 μ. Εἶναι πιθανὸ τὸ δάπεδο αὐτὸ νὰ σχετίζεται μὲ μετατροπὴ τοῦ πύργου σὲ δεξαμενὴ κατὰ τὸ τέλος τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου. Ἀνάμεσα στὰ δύο δάπεδα βρέθηκαν ὅστρακα τυπικῆς παλαιοχριστιανικῆς κεραμεικῆς 5ου-6ου αἰ. (ἀμφορεῖς μεταφορᾶς καὶ ἐπιτραπέζια σκεύη), ὅστὰ ζῶων καὶ τμῆμα μαρμάρινης ἐπιγραφῆς, διαστ. $0.10 \times 0.18 \times 0.085$ μ., μὲ γράμματα ὕψους 0.2-0.25 ἑκατ. καὶ διάστιχο 0.1 ἑκατ.

Σ

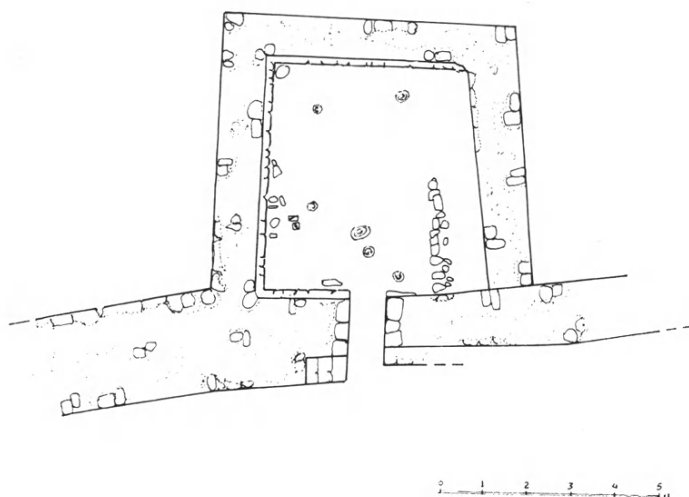
APΓ

KY (ἀριθ. καταλ. ΣΑ3/89/12 καὶ ΣΑ3/89/13).

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ πύργου Β ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν νὰ γίνουν ὁρισμένες παρατηρήσεις στὴν τοιχοποιία τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ περιβόλου τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως καὶ συγκεκριμένα κοντὰ στὴ σχηματιζόμενη ΝΔ γωνία: ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους εἶναι κτισμένη μὲ λαξευμένους πωρόλιθους σὲ δευτερὴ χρήση τοποθετημένους σὲ στρώσεις καὶ μόλια στοὺς ἀρμούς, ἐνῶ ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ εἶναι κτισμένη μὲ μικρότερους λίθους σὲ ἀκανόνιστες στρώσεις καὶ ἄφθονα μόλια. Ὁ πυρήνας τοῦ τείχους εἶναι λιθορριπτή. Ἡ τοιχοποιία αὐτὴ δὲν εἶναι καλὰ χρονολογημένη. Συναντᾶται καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου. Σὲ ἀπόσταση 10.50 μ. ἀπὸ τὸν πύργο Β διακρίνεται καὶ ἕως τὰ 23 μ. ἡ πλευρὰ αὐτὴ τοῦ περιβόλου εἶναι κτισμένη μὲ λιθοδομή.

Ὁ τετράπλευρος πύργος Γ εἶναι ἐλαφρῶς ἀκανόνιστος (εἰκ. 2, πίν. 150β). Ἐχει πλάτος 6.70 μ. καὶ προβολὴ 5.90/6.25 μ. Οἱ ἐσωτερικὲς πλευρὲς μετροῦν 4.50 μ. (δυτικὴ), 5.30 μ. (ἀνατολική), 5 μ. (βόρεια) καὶ 5.15 μ. (νότια). Τὸ πλάτος τοῦ τοίχου τῆς βόρειας καὶ δυτικῆς πλευρᾶς δὲν ξεπερνᾷ τὸ 1 μ., ἐνῶ στὰ κατώτερα τμήματα αὐξάνει στὸ 1.15 μ. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ δημιουργεῖ μόνον στὶς δύο αὐτὲς πλευρὲς καὶ σὲ ὕψος 0.30/0.55 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ πύργου πατούρα πλάτους 15 ἑκατ. Τὸ πλάτος τοῦ τοίχου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς εἶναι 0.95 μ. καὶ στὴ νότια πλευρὰ αὐξάνει στὰ 1.55-1.65 μ. ἐπεὶδὴ προστίθεται τὸ πλάτος, 0.62 μ., κλίμακας ἀνόδου στὸν περίδρομο τῶν τειχῶν, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται τέσσερα σκαλοπάτια πλάτους 0.28/0.40 μ. (πίν. 151α).

Πυλὶδα εἰσόδου στὸν πύργο, ἀνοίγματος 0.83/0.93 μ., ἀνοίγεται στὸ μέσον περίπου τῆς νότιας πλευρᾶς, 2 μ. ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία καὶ 2.50 μ. ἀπὸ τὴ

Εικ. 2. Πύργος Γ.

ΝΑ. Σὲ περιορισμένης ἔκτασης τομὴ μπροστὰ στὴν εἴσοδο τῆς πυλίδας ἀποκαλύφθηκε λιθόστρωτο σὲ ἐπίπεδο κατὰ 0.10 μ. ὑψηλότερο ἀπὸ αὐτὸ τοῦ δαπέδου τοῦ πύργου.

Τὸ δάπεδο τοῦ πύργου ἀπὸ σκληρὸ συμπιλητὸ χῶμα μὲ ἔντονα ἔχνη καύσης κατὰ τμήματα φέρει πρὸς τὴ ΝΔ γωνία ἔχνη κονιάματος καὶ σποραδικὰ τοποθετημένες πλάκες. Φέρει ἐπίσης πολλὲς κοιλότητες γεμάτες μαλακὸ χῶμα ἀνάμεικτο μὲ στάχτη, ὅπου πακτώνονταν ξύλινα ὑποστυλώματα. Κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ πύργου καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτὴ βρέθηκε ἡ θεμελίωση ὀρθογώνιας κατασκευῆς, $1.35 \times \pm 5$ μ., κατασκευασμένη μὲ λίθους καὶ spolia παλαιοχριστιανικῶν χρόνων ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα διακρίνονται κομμάτια ἀρράβδωτου κίονα ἀπὸ ἀτράκιο λίθο, κιονίσκου, πεσσίσκου καὶ τμῆμα ἀρχαίου ἀγάλματος σῶζον τμῆμα τῆς πτυχολογίας. Ἐπάνω στὸ δάπεδο βρέθηκε στρώμα στάχτης πάχους ± 10 ἐκατ. (ἀριθ. καταλ. ΣΑ3/89/17) καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὴ τὸ στρώμα καταστροφῆς (ἀριθ. καταλ. ΣΑ3/89/16). Ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς μαζί μὲ ὄστρακα διαφόρων ἐποχῶν βρέθηκαν ὄστρακα ἀπὸ μεγάλα ἀγγεῖα τυπικῆς παλαιοχριστιανικῆς κεραμεικῆς καὶ ὄστρακα ἀπὸ μαγειρικά σκεύη (τσουκάλια) κατασκευασμένα ἀπὸ ἀκάθαρο πηλὸ σὲ ἀργὸ χειροκίνητο τροχό.

ἐπίσης ὄστρακα ἀπὸ ἀποθηκευτικὰ δοχεῖα μέσου μεγέθους μὲ κυματιστὲς ἐγγάραιες γραμμὲς στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ εὐρήματα, ὁ πύργος Γ ἦταν σὲ χρῆση στὰ παλαιохριστιανικὰ χρόνια. Κατὰ τὴν τελευταία φάση λειτουργίας του, ὅταν ἡ ὀροφή τοῦ πύργου εἶχε καταστραφεῖ καὶ εἶχαν ἀφαιρεθεῖ οἱ πλάκες τοῦ δαπέδου, τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου μετατράπηκε σὲ χώρο ἀποθηκευτικὸ ἢ πρόχειρης κατοίκησης, ἂν ἐρμηνεύσουμε τίς κοιλότητες τοῦ δαπέδου ὡς ὑποδοχὲς ξύλινων ὑποστυλωμάτων πρόχειρης στέγης.

Βασιλικὴ Γ

Στὸν χώρο ἀνάμεσα στοὺς δύο ὀχυρωματικοὺς περιβόλους καὶ δυτικὰ τῆς βασιλικῆς Α ἔχουν ἀνασκαφεῖ ἀπὸ τὸν Εὐ. Στίκα τὰ εἱλεῖπια τῆς βασιλικῆς Γ². Ἄν καὶ ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα τοῦ συγκροτήματος δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, εἶναι γνωστὸ ὅτι πρόκειται γιὰ τρίκλιτη βασιλικὴ μὲ νάρθηκα καὶ κατὰ τὸ πρότυπο τῶν βασιλικῶν τῆς Συρίας μὲ αἶθριο στὴ νότια καὶ ὄχι στὴ δυτικὴ πλευρά.

Ὁ δεῦτερος λοιπὸν στόχος τῶν φετινῶν ἐργασιῶν ἦταν ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ αἵθριου στὸ ἀνατολικὸ καὶ κεντρικὸ τμῆμα του (πίν. 151β). Στὸ σημεῖο αὐτὸ δόθηκε ἡ δυνατότητα ἐρευνας τῆς ἐπίχωσής του. Κατὰ μῆκος τοῦ νότιου στυλοβάτη δημιουργήθηκε κάθετη παρεῖα στὸ ἄσκαφο μέρος ὕψους 2 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ αἵθριου. Ἡ στρωματογραφία τῆς ἐπίχωσης ἦταν εὐκρινής: Ἐπάνω στὸ δάπεδο τοῦ αἵθριου λεπτὸ στρώμα ἐγκατάλειψης, ὄχι παντοῦ ὁρατὸ καὶ μὲ πάχος κυμαινόμενο. Κατόπιν στρώμα καταστροφῆς, 0.50 μ., μὲ λίθους, κεραμίδια στέγης, ἄφθονο ἀσβεστοκονίαμα, σπαράγματα ψηφιδωτοῦ δαπέδου, ψηφίδες ἀπὸ πέτρα καὶ ὑαλόμαζα, σιδερένια καρφιά καὶ ἄλλα σιδερένια ἀντικείμενα, σκουριὲς ἀπὸ καμίνευση μετάλλων καὶ δύο συμπαγεῖς σωροὶ καθαρῶ πηλοῦ, συγκεντρωμένους, γιὰ ἄγνωστη χρῆση. Βρέθηκαν ἐπίσης δύο ἐστίες πρόχειρα κτισμένες μὲ λίθους. Στὸ ἴδιο στρώμα, ἐκτὸς ἀπὸ δύο κομμάτια ἀρραβδῶτων κορμῶν κιόνων, πού βρέθηκαν στὴ νότια στοὰ τοῦ αἵθριου, ἀνήκουν καὶ τρία μαρμάρινα θωράκια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα (1.40×0.50×0.08 μ.) μὲ διακόσμηση σταυροῦ σὲ ὀρθογώνια πλαίσια βρέθηκε τεμαχισμένο σὲ δύο κομ-

2. ΠΑΕ 1962, 42-46· 1964, 41-43· 1966, 39· 1969, 57· 1970, 53-54· 1971, 45-46.

μάτια γιὰ νὰ μεταφερθεῖ εὐκολότερα. Κατόπιν στρῶμα φυσικῆς πρόσχωσης, ± 1.50 μ., τοῦ ὁποίου τὸ ἀνώτερο τμήμα ἐμφανίζεται ἰδιαίτερα ταραγμένο.

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα συνάγεται ὅτι τὸ αἶθριο τῆς βασιλικῆς Γ μετὰ ἀπὸ σύντομη περίοδο ἐγκατάλειψης κατέρρευσε καὶ τὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τεμαχίστηκαν καὶ μεταφέρθηκαν ἄλλοῦ. Πρὶν ὀλοκληρωθεῖ ἡ μεταφορά τους, ὁ χώρος ἐγκαταλείφθηκε καὶ δὲν φαίνεται νὰ κατοικήθηκε ξανά.

Ἡ περιορισμένης ἔκτασης φετινὴ ἔρευνα ἔδωσε στοιχεῖα γιὰ τὴ βελτίωση τῆς κάτοψης τοῦ μνημείου. Διαπιστώθηκε ὅτι ἐπὶ τοῦ στυλοβάτη τῆς νότιας στοᾶς τοῦ αἵθριου δὲν ἐδράζονταν κίονες ἀλλὰ τέσσερις κτιστοὶ πεσσοί, διαστ. 0.75×0.65 μ.: οἱ διαστάσεις τῶν πλίνθων μὲ τίς ὁποῖες εἶναι κτισμένοι οἱ πεσσοὶ ποικίλλουν καὶ οἱ ἄρμοί τους μετροῦν 5 ἑκατ. Οἱ πεσσοὶ ἀνήκουν στὴν ἀρχικὴ οἰκοδομικὴ φάση τοῦ αἵθριου, ἐνῶ οἱ κτισμένοι μὲ λίθους, *spolia* καὶ λάσπη ὡς συνδετικὸ κονίαμα τοῖχοι, ποὺ κλείνουν τὰ διαστήματα ἀνάμεσα στοὺς πεσσούς, ἀνήκουν σὲ μεταγενέστερη φάση. Τὸ γέμισμα τῶν στυλοβατῶν μὲ τοίχους εἶναι γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλα μνημεῖα τῆς περιοχῆς, π.χ. τὴν ἐκτὸς τῶν τειχῶν κοιμητηριακὴ βασιλικὴ τῶν Φιλίππων. Ἀνήκει στὴν τελευταία φάση λειτουργίας τῶν οἰκοδομημάτων πρὶν ἀπὸ τὴν ὀριστικὴν κατάρρευσή τους. Δὲν εἶναι γνωστὸ ἐὰν στὴν περίπτωσή τῆς βασιλικῆς Γ ἡ φάση αὕτὴ μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὸ ναῦδριο ποὺ ἀνηγέρθη στὸ κεντρικὸ κλίτος τῆς βασιλικῆς μετὰ τὴν καταστροφὴ της.

Οἱ ἐργασίες συμπληρώθηκαν φέτος μὲ διαμόρφωση τοῦ περιβάλλοντος χώρου τῆς βασιλικῆς καὶ κατασκευὴ εὐρύτερης καὶ ἐπιμελημένης περιφράξης.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

16. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΙΩΝ ΑΒΔΗΡΩΝ

(Πίν. 152-161)

Ἡ ἀνασκαφή στὸν τομέα II τῶν ἀρχαίων Ἀβδήρων πραγματοποιήθηκε στὶς ἐξῆς θέσεις:

Τομέας II

α) Ἐρευνα τειχῶν EI (X. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ — X. ΣΑΜΙΟΥ)

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφή συνέχισε τὴν ἔρευνα τοῦ ἐκτὸς τειχῶν μικροῦ ἱεροῦ τῆς γυναικείας θεότητας, τὸ ὁποῖο εἶχαν ἐντοπίσει παλαιότερες ἀνασκαφές¹. Ἡ ἔρευνα ἐπεκτάθηκε στὰ βόρεια καὶ στὰ δυτικὰ τῆς γνωστῆς ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφές² μνημειακῆς κλίμακας ποὺ ὁδηγοῦσε στὸ ἄνδρo τοῦ ἱεροῦ. Ἐρευνήθηκε ἐπίσης καὶ ἓνα μέρος τοῦ ἀνδρo τοῦ ἱεροῦ ἀνατολικά τῆς κλίμακας.

Ἀποκαλύφθηκε ἡ πρὸς τὰ βόρεια συνέχεια τῆς κλίμακας, τὸ συνολικὸ μῆκος τῆς ὁποίας εἶναι τώρα 12.60 μ. χωρὶς νὰ ἔχει προσδιορισθεῖ ἀκόμα μὲ ἀσφάλεια τὸ βόρειο πέρας τῆς, τὸ ὁποῖο εἶναι κατεστραμμένο. Ἡ κλίμακα λειτουργοῦσε ὡς πρόσβαση, ἀλλὰ καὶ ὡς δυτικὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος στὸ ἄνδρo τοῦ ἱεροῦ. Σὲ μιὰ μεταγενέστερη φάση τοῦ ἱεροῦ ἡ κλίμακα καλύφθηκε ἀπὸ παχὺ στρῶμα στάχτης καὶ ἀπορρίμματα τοῦ ἱεροῦ, ὅπως μικρογραφικὲς ἄβαφες ὑδρίες, θραύσματα ἀγγείων καὶ εἰδωλίων καὶ μεγάλες ποσότητες καμένων ὀστέων ζώων. Τὸ στρῶμα αὐτὸ τῶν ἀπορριμμάτων, ὅπως ἔδειξαν παλαιότερες ἀνασκαφές, ἀπλωνόταν καὶ στὰ δυτικὰ τῆς κλίμακας³. Ἡ

1. ΠΑΕ 1982, 3-4· ΠΑΕ 1983, 5· Ἐργον 1988, 103-108.

2. ΠΑΕ 1988, 103-108.

3. X. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, Ἀνασκαφές στὰ ἀρχαῖα Ἀβδῆρα, Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη, I (1987) 411 εἰκ. 10-11. Ἐργον 1988, 104-105.

φειτηνὴ ἀνασκαφή ὁλοκλήρωσε τὴν ἀνασκαφή αὐτοῦ τοῦ ἀποθέτη σὲ ἀπόστα-
ση 4 μ. δυτικὰ τῆς κλίμακας. Τὰ βόρεια ὅρια τοῦ ἀποθέτη φαίνεται νὰ συμπί-
πτουν μὲ τὸ σωζόμενο βόρειο ἄκρο τῆς κλίμακας, τὰ πρὸς Δυσμὰς δὲ ὅρια
του φαίνεται ὅτι προσδιορίζονται ἀπὸ ἓνα στρῶμα λιθορριπῆς, τὸ ὁποῖο ἐμ-
φανίστηκε στὰ δυτικὰ τῆς κλίμακας καὶ κατὰ μῆκος αὐτῆς, ὅχι ὅμως σὲ ἄμεση
ἐπαφὴ μὲ τὴν πρώτη βαθμίδα τῆς κλίμακας (πίν. 152α). Μεταξὺ τῆς εὐθυνητῆρας
τῆς κλίμακας καὶ τῆς λιθορριπῆς μεσολαβοῦσε μιὰ περιοχὴ καλυμμένη μὲ
στρῶμα καθαρῆς ἄμμου (πίν. 152β). Ἐπειδὴ ἀνάλογο στρῶμα καθαρῆς ἄμμου
ἐντοπίστηκε καὶ στὸ ἄνδρo τοῦ ἱεροῦ ἀνάμεσα στὴν κλίμακα καὶ στὴν ἐσχάρα
Ε1 θὰ ἦταν δυνατό νὰ σχετισθεῖ τὸ στρῶμα αὐτὸ τῆς ἄμμου μὲ ἐργασίες
διαμόρφωσης σύγχρονες μὲ τὴν κατασκευὴ τῆς κλίμακας. Τὸ στρῶμα τοῦ
ἀποθέτη μὲ τὶς στάχτες, τὰ καμένα ὅστιά, τὶς μικρογραφικὲς ὑδρίες καὶ τὰ ἄλλα
θραύσματα ἀγγείων καὶ εἰδωλίων ἐπικάλυπτε αὐτὸ τὸ στρῶμα τῆς ἄμμου χω-
ρὶς νὰ ἐπεκτείνεται πρὸς τὴν περιοχὴ τῆς λιθορριπῆς. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκα-
φικῆς ἐρευνας στὸν ἀποθέτη ἔδωσε φέτος ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ θραυσμάτων εἰ-
δωλίων, ἀγγείων καὶ ἀνέβασε τὸν συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν μικρογραφικῶν ὑδριῶν
πάνω ἀπὸ 10.000. Τὰ νεώτερα εὐρήματα τοῦ ἀποθέτη, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα
περιλαμβάνεται καὶ ἓνας σημαντικὸς ἀριθμὸς —φθαρμένων δυστυχῶς νομισμά-
των— δὲν πρέπει νὰ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα (πίν. 153-154).
Ἐμφανίζονται ὥστόσο καὶ θραύσματα ἀρχαιότερων εἰδωλίων, τὰ ὁποῖα μπο-
ροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ὡς τὰ τέλη τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνα (πίν. 154δ).

Παράλληλα μὲ τὴν ἐρευνα τοῦ ἱεροῦ συνεχίστηκε κατὰ τὴ φειτηνὴ ἀνα-
σκαφή καὶ ἡ ἐρευνα τοῦ γνωστοῦ ἤδη ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφὲς νεκροταφείου
τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων⁴, τὸ ὁποῖο διαδέχτηκε τὸ ἱερὸ στὴν ἴδια βάση. Στὸ
ἄνδρo τοῦ ἱεροῦ ἀνασκάφτηκε κεραμοσκεπῆς τάφος τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα
μὲ ἀπλὴ ταφή - ἐνταφιασμὸ (Τ26) Προσανατολισμὸς νεκροῦ: Α-Δ. Κτερίσματα:
Ἀβαφὲς *unguentarium* καὶ ἀβαφὴς ἀμφορίσκος (πίν. 154γ). Στὸ βόρειο
κατεστραμμένο ἄκρο τῆς κλίμακας βρέθηκε μιὰ ταφή-καύση (Τ29) σὲ μελαμ-
βαφὴ ὑδρία τοῦ 2ου ἐπίσης π.Χ. αἰῶνα (πίν. 155α). Ἡ ἐμφάνιση τῆς τεφροδό-
χου ὑδρίας πάνω στὴν κατεστραμμένη κλίμακα βεβαίωσε ὅτι ἡ καταστροφὴ

4. "Ο.π. 412, 413. Πρβ. καὶ Χ. ΣΑΜΙΟΥ, Τὸ ἐλληνιστικὸ νεκροταφεῖο τῶν Ἀβδή-
ρων, Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη, II (1988).

καὶ ἡ λιθολόγησις τῆς μνημειακῆς κλίμακας ἦταν ἤδη συντελεσμένη κατὰ τὸν 2ο π.Χ. αἰώνα.

Βασικὸς στόχος τῶν φετινῶν ἐρευνητικῶν ἐργασιῶν στὴν περιοχὴ τοῦ βόρειου περιβόλου ἦταν ἡ ἐντόπιση τῆς πορείας τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ βόρειου περιβόλου. Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐρευνες συνδυάστηκαν φέτος καὶ μὲ παράλληλες γεωφυσικὲς διασκοπήσεις μὲ μαγνητόμετρο ποὺ πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὸ Τμῆμα Τοπογράφων τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης⁵. Οἱ μετρήσεις, τὰ ἀποτελέσματα τῶν ὁποίων δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀξιολογηθεῖ, κάλυψαν τὴν πεδινὴν περιοχὴ μετὰ τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ βόρειου περιβόλου καὶ τοῦ ἐντοπισμένου ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφὲς ἀρχαίου παραλίου κρηπιδότοιχου⁶, καὶ θὰ ἀποτελέσουν τὴν βάση γιὰ τὴ συνέχεια τῆς ἐρευνας κατὰ τὸ 1990. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1987 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ σὲ μῆκος 20 μ. ἡ πρὸς τὰ δυτικὰ τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ περιβόλου συνέχεια τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ περιβόλου, οἱ δύο οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ ὁποίου ἐμφάνιζαν παράλληλη ἢ καὶ ἐπ᾿ἀλλήλη σχέσι⁷. Μὲ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ τομὴ (τομὴ Χ), ἡ ὁποία συνέχισε τὴν τομὴ τοῦ 1988, ἐξακριβώθηκε ἡ συνέχεια τῆς πρὸς τὰ δυτικὰ πορείας τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ περιβόλου σὲ ἀπόσταση 60 μ. ἀπὸ τὴν πύλῃ τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ περιβόλου, χωρὶς ἀκόμα νὰ ἐντοπισθεῖ ἡ στροφὴ τοῦ τείχους πρὸς τὰ νότια καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῶν τειχῶν.

Στὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ τομὴ ἀποκαλύφθηκε τμῆμα τείχους μήκους 10 μ. καὶ πλάτους 3.15 μ. (πίν. 155β). Ἀπὸ τὴν τοιχοδομίαν του, ὅπου ἐμφανίζονται μεγάλοι πλίνθοι τοπικοῦ λίθου, τὸ τεῖχος φαίνεται ὅτι ἀνήκει στὴ νεώτερη οἰκοδομικὴ φάσι καὶ ἀποτελεῖ τὴν πρὸς τὰ δυτικὰ συνέχεια τοῦ ἀντίστοιχου τείχους τῆς τομῆς τοῦ 1987, μολονότι τὸ πλάτος του εἶναι κάπως μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς ἀντίστοιχης φάσης. Στὰ νότια αὐτοῦ τοῦ τείχους, ποὺ ἔχει κατεύθυνση Α-Δ, ἐμφανίζεται λιθορριπὴ μὲ ἀπροσδιόριστα ἀκόμα, λόγω τοῦ μικροῦ

5. Μὲ τὴν ἐποπτεία τῶν καθηγητῶν τοῦ τομέα Γεωδαισίας καὶ Τοπογραφίας Ἀλέξανδρου Τσιούμη καὶ Κωνσταντίνου Κατσάμπαλλου ὁλοκλήρωσαν τὶς μετρήσεις πεδίου οἱ τελεειόφοιτοί τοῦ τμήματος τῶν τοπογράφων Χρῆστος Βογιατζῆς καὶ Νίκος Σιδηρόπουλος.

6. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΑΔ 20Β, 1965, 459 πίν. 559.

7. Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ - ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη*, Ι (1987) 411 εἰκ. 7.

πλάτους τῆς τομῆς, ὅρια, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἀνήκει στὸ τεῖχος τῆς ἀρχαιότερης φάσης (πίν. 155β). Πάνω στὸ τεῖχος τῆς ἀρχαιότερης φάσης ἐντοπίστηκαν στρώματα πλημμυρῶν (πίν. 156α) ἀντίστοιχα μὲ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα εἶχε ἐντοπίσει ἡ ἀνασκαφή τοῦ 1987. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι καὶ στὴ νέα τομή, ὅπως καὶ στὴν τομή τοῦ 1987, τὰ στρώματα τῆς πλημμύρας δὲν ἐπικαλύπτουν τὸ τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης⁸.

Μὲ τὴν ἀνέυρεση ἑνὸς κεραμοσκεποῦς τάφου (T30) στὰ ἐπιφανειακὰ στρώματα τῆς τομῆς διαπιστώθηκε ὅτι τὸ ἐλληνιστικὸ νεκροταφεῖο ἐκτείνεταν σὲ μιὰ εὐρύτερη περιοχὴ δυτικὰ τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ περιβόλου (πίν. 155β, 156β). Προσανατολισμὸς τάφου: Α-Δ. Κτερίσματα: Σιδερένια στλεγγίδα.

β) Ἔρευνες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου

Β Δ γ ω ν ί α τ ο ὦ π ε ρ ι β ὀ λ ο υ

(X. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ — X. ΣΑΜΙΟΥ)

Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ περιβόλου πραγματοποιήθηκε μικρῆς ἔκτασης ἔρευνα γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῆς πορείας τοῦ τοίχου ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου τῆς ἀρχαιότερης φάσης⁹. Στὴν ἀνασκαφικὴ τομὴ ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια τοῦ τοίχου αὐτοῦ, καθὼς καὶ ὀρισμένα ἄλλα ἀποσπασματικὰ τοιχάρια, χωρὶς ἐνδεικτικὴ κεραμεικὴ δαπέδου. Ὁ φυσικὸς βράχος ἐμφανίζεται σὲ μικρὸ βάθος στὴν περιοχὴ αὐτῇ, στὴν ὁποία δὲν σώθηκαν ἀξιόλογα κτιριακὰ λείψανα (πίν. 157α). Οἱ ἀποσπασματικοὶ τοῖχοι ποὺ ἀποκαλύφθηκαν πιθανὸν ἀνήκουν σὲ δύο κτίρια, ἡ χρονολόγησή τῶν ὁποίων εἶναι ἀκόμα προβληματικὴ. Ὅπωςδὴποτε τὰ κτίρια εἶναι ἀρχαιότερα ἀπὸ τὸν κιβωτιόσχημο τάφο, τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα, ὁ ὁποῖος βρέθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἑνὸς κτιρίου καὶ ἀνήκει στὸ γνωστὸ νεκροταφεῖο τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων¹⁰. Ὁ τάφος (T27) περιεῖχε μιὰ ταφὴ-ἐνταφιασμὸ μὲ προσανατολισμὸ ΒΔ-ΝΑ καὶ μοναδικὸ κτέρισμα ἓνα unguentarium.

Συμπληρωματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα πραγματοποιήθηκε στὴν ταφὴ ἀλό-

8. "Ο.π. 412.

9. "Ο.π. 413 εἰκ. 13.

10. "Ο.π. 413 εἰκ. 8, 13, 14.

γου πού εἶχε βρεθεῖ στήν ἀνασκαφή τοῦ 1982 καί εἶχε παραμείνει *in situ*¹¹. Ἡ ἀνάγκη νά ἀπομακρυνθεῖ ὁ σκελετός ἀλόγου γιά νά διασωθεῖ ἀπό τή διάβρωση ἔδωσε τήν εὐκαιρία νά ἀποκαλυφθοῦν τὸ σιδερένιο χαλινάρι τοῦ ἀλόγου καί ἄλλα διακοσμητικὰ ἐξαρτήματα τῆς ἵπποσκευῆς. Μιά χάλκινη αἰχμὴ βέλους πού βρέθηκε στήν περιοχὴ τῶν σκελῶν τοῦ ζώου δὲν πρέπει πιθανότατα νά σχετίζεται μὲ τὴν ταφή τοῦ ἀλόγου, γιὰτι πολλές παρόμοιες αἰχμὲς ἔχουν βρεθεῖ στήν ἀνασκαφή τοῦ τείχους τῆς περιοχῆς αὐτῆς.

Κτιριακὸ συγκρότημα ἀγροῦ Μακρῆ Δ1

(X. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ — X. ΣΑΜΙΟΥ)

Μικρὴ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς πραγματοποιήθηκε στὸ κτιριακὸ συγκρότημα πού εἶχε ἐντοπίσει ἡ ἀνασκαφή τοῦ 1983 στὸν ἀγρὸ τοῦ Δ. Μακρῆ. Στόχος τῆς ἔρευνας ἦταν ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ κτιρίου II, στὸ ὁποῖο εἶχε ἐντοπισθεῖ ἓνα παχὺ στρώμα καταστροφῆς χρονολογημένο γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα¹²: Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ προχώρησε στήν περαιτέρω ἔρευνα τοῦ στρώματος καταστροφῆς τοῦ χώρου β τοῦ κτιρίου II, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα (πίν. 157β). Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν χώρο β δὲν ὀλοκληρώθηκε, ἀλλὰ ἐρευνήθηκε καί ἡ ἀρχαιότερη κτιριακὴ φάση τοῦ 1983. Στὴν ἀρχαιότερη αὐτὴ φάση, κατὰ τὴν ὁποία τὸ κτίριο II εἶχε διαφορετικὴ διαρρύθμιση, ἀνήκει καί τὸ λιθόστρωτο, τὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε ἐε μέρει στὰ βόρεια τοῦ κτιρίου II (πίν. 158α). Ἡ ἀρχαιότερη αὐτὴ φάση, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὸν 4ο ἐπίσης π.Χ. αἰώνα, ἔχει διαδεχθεῖ μιὰ κτιριακὴ φάση τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα, ἔχνη τῆς ὁποίας εἶχε ἐντοπίσει ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1983 στὰ νότια τοῦ κτιρίου II¹³.

Ἀπὸ τὴν κάτοψη καί τὴ διάταξή τους τὰ κτίρια I καί II θὰ μπορούσαν νά ταυτισθοῦν ἴσως μὲ καταστήματα, τὰ ὁποῖα μὲ τίς διαδοχικὲς τους φάσεις καί τὴ γειτνιάσή τους μὲ τὸ ἀρχαιότερο λιμάνι τῶν Ἀβδῆρων ἐμφανίζουν ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν ἀρχαιότερων φάσεων τῆς ἀρχαίας πόλης στοὺς ἀρχαίους καί κλασικοὺς χρόνους.

11. ΠΑΕ 1983, 7 πίν. 9α.

12. ΠΑΕ 1983, 8-10.

13. ΠΑΕ 1983, 10 πίν. 10α.

'Α γ ρ ό ς 'Α β ρ ά μ ο γ λ ο υ Δ2 - Ε2 (Ε. ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ)

Μετά τὰ ἀποτελέσματα τῶν δοκιμαστικῶν στρωματογραφικῶν τομῶν τοῦ 1988 στὸν ἀγρὸ κληρονόμων 'Αβράμογλου καὶ στὸν διπλανὸ ἰδιοκτησίας Κ. Κιοσσέ, ὅπου διαπιστώθηκαν μιὰ ἐπιφανειακὴ οἰκοδομικὴ φάση τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα - ἀρχῶν 3ου π.Χ. καὶ βαθύτερα στρώματα τοῦ τέλους τοῦ 7ου καὶ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνα¹⁴, ἀποφασίστηκε καὶ ἄρχισε φέτος ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ τραπεζοειδοῦς ἐξάρματος τοῦ ἐδάφους, πού εἶχε ἐντοπισθεῖ στὸν ἀγρὸ 'Αβράμογλου. Ἦταν φανερό ὅτι τὸ ἐξάρμα αὐτὸ ἔκρυβε κάποιο ἐρειπωμένο κτίσμα καὶ αὐτὸ ἐδειξε ἡ ἀποκάλυψη τῆς ὀψης ἐνὸς τμήματος τοίχου στὴν τομὴ ΙΗ τοῦ 1988 στὸ βόρειο πρᾶνές τοῦ ἐξάρματος¹⁵. Τὸ μέγιστο ὕψος τοῦ ἐξάρματος ἦταν 1.90 μ., ἐνῶ τὸ μεγαλύτερο σωζόμενο μῆκος του περίπου 33 μ. Τὸ μεγαλύτερο σωζόμενο πλάτος ἦταν 8 μ. στὴ δυτικὴ στενὴ πλευρὰ καὶ 12 μ. στὴν ἀνατολική. Εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ ἀρχικὲς διαστάσεις τοῦ ἐξάρματος περιορίστηκαν σιγὰ-σιγὰ ἐξαιτίας τῆς συνεχοῦς ἄροσης τοῦ ἀγροῦ.

'Αμέσως μετὰ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ διαπιστώσαμε ὅτι σὲ ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν ἐπιφάνεια ἀπλωνόταν ἓνα ἐντυπωσιακὸ παχὺ στρώμα καταστροφῆς πάχους 0.15 μ. στὶς παρυφές ἕως 0.40 μ. στὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια, σὲ ὀρισμένα μάλιστα σημεῖα ἔφθανε καὶ στὰ 0.50 μ. Τὸ στρώμα καταστροφῆς ἀποτελοῦνταν ἀπὸ καμένα χρώματα —στάχτες σὲ ὀρισμένες περιοχές— ἀνάμεικτα μὲ οἰκοδομικὰ ὑλικά (μεγάλη ποσότητα μικρῶν λίθων ἀπὸ τὸ γέμισμα τοίχων, σπασμένα κεραμίδια στέγης καὶ θραύσματα πηλίνων ἀκροκεράμων). Περιεῖχε ἐπίσης θραύσματα ὀξυπύθμενων ἀμφορέων, πίθων, πήλινων λεκανῶν καὶ λεκανόσχημων σκευῶν, καθὼς καὶ πήλινα σφονδύλια καὶ ἀγνύθες διαφόρων τύπων.

'Ανάμεσα σ' αὐτὸ τὸ διάχυτο οἰκοδομικὸ ὑλικό, κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς ἐντοπίστηκαν τμήματα τοίχων καὶ ἓνα μεγάλο πώρινο κατώφλι. Πρόκειται γιὰ τὸ κατώτατο μέρος τῶν τοίχων καὶ τῆς θεμελίωσης ἐνὸς κτιρίου, ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ ὁποίου —κυρίως αὐτὸ πού βρίσκεται πρὸς τὴν περίμετρο τοῦ ἐρειπιώνα— ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὴ μηχανικὴ καλλιέργεια (πίν. 158β).

14. *Έργον* 1988, 106-107.

15. *Ο.π.*

Κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου ἀποκαλύφθηκε τμήμα τῆς μιᾶς πτέρυγας τοῦ κτιρίου ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο διαδοχικοὺς ὀρθογώνιους χώρους, οἱ ὁποῖοι ὀρίζονται ἀπὸ τὰ βόρεια μὲ ἓνα μεγάλο τοῖχο κατευθυνόμενον ἀπὸ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικὰ μὲ μεγάλο ἀλλὰ ὄχι σταθερὸ πάχος ἐξαιτίας τῆς μεταγενέστερης προσθήκης ποῦ δέχθηκε στὴ βόρεια ὄψη του. Ἐνα μικρὸ τμήμα τοῦ τοίχου αὐτοῦ βρίσκουμε στὴν πρὸς τὰ δυτικὰ προέκτασή του, ἀλλὰ βαθύτερα κατὰ 1.20 μ. Ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς δύο χώρους τῆς πτέρυγας αὐτῆς ὀρίζεται στὰ νότια ἀπὸ τοῖχο μὲ μεγάλο πώρινο κατώφλι (πίν. 159α), τὸ ὁποῖο δεχόταν διπλὴ θύρα μὲ ἄνοιγμα περίπου 1.40 μ.¹⁶ Ὁ διπλανὸς στενόμακρος χώρος χωρίζεται μὲ ἐγκάρσιο τοῖχο ἢ χαμηλὸ τοιχίον σὲ δύο μικρότερους χώρους. Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ ἐσωτερικὸς βόρειος ἔχει δάπεδο μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα καὶ κλίση πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ χώρου. Ἀνάλογη κλίση παρουσιάζει τὸ πώρινο ἀβαθὲς ρεῖθρο ποῦ παρεμβάλλεται στὸν ἐνδιάμεσο ἐγκάρσιο τοῖχο.

Στὴν πρὸς τὰ δυτικὰ προέκταση τοῦ τοίχου μὲ τὸ μεγάλο κατώφλι σὲ βάθος 0.90 μ. ἐμφανίζεται ἓνα ἄλλο τμήμα τοίχου, στὴ νότια ὄψη τοῦ ὁποίου γωνιάζει κάθετα ἓνας ἄλλος κατεστραμμένος τοῖχος (πίν. 159β). Ἡ ἐκτεταμένη καταστροφή τῶν τοίχων ὀφείλεται στὴν ἄροση, ἡ ὁποία ἐπίσης ἔχει καταστρέψει καὶ ἓναν ἄλλο τοῖχο στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου. Ὁ τοῖχος αὐτός, ὁ ὁποῖος ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ ΒΔ πρὸς τὰ ΝΑ καὶ ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται καμπυλωμένος ἴσως ἐξαιτίας τῆς σαθρῆς του κατασκευῆς ἀπὸ λιθορριπὴ καὶ χῶμα, δὲν πρέπει νὰ συνδέεται ὀργανικὰ μὲ τὸ ὑπόλοιπο κτίριο.

Παρὰ τὴν ἀποσπασματικὴ ἀποκάλυψη καὶ διατήρηση, τὸ κτίριο αὐτὸ παρουσιάζει τὴ γνωστὴ στὰ Ἀβδηρα κάτοψη τοῦ σπιτιοῦ «τύπου Πριήνης»¹⁷. Τὸ θυραῖο ἄνοιγμα μὲ τὸ μεγάλο κατώφλι πρέπει νὰ συνδέει τὸν ὀρθογώνιο χώρο μὲ τὴ στοὰ τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς αὐλῆς, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς διπλανοὺς μικροὺς χώρους ὁ ἐξωτερικὸς ἴσως ἦταν ἀνοικτὸς πρὸς τὴ στοὰ καὶ χρησίμευε

16. Σχετικὰ μὲ λίθινα κατώφλια («οὐδοὺς») βλ. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, *Ἀνασκαφὴ Στρούμης* (1967) 128 σημ. 1.

17. J. W. GRAHAM, Notes on houses and housing districts at Abdera and Himera, *AJA* 76, 1972, 295. W. HOEFNER - E. L. SCHWANDNER, *Haus und Stadt im Klassischen Griechenland* (1986) 201-204.

ώς προθάλαμος στὸν δεύτερο ἐσωτερικὸ χῶρο. Οἱ δύο τουλάχιστον χῶροι ποὺ ἐμφανίζονται στὸ ΝΔ τμήμα τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου πρέπει νὰ ἀνήκουν στὴ δυτικὴ πτέρυγα τῆς αὐλῆς.

Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ κτιρίου μὲ οἰκία συνηγοροῦν τὰ κινητὰ εὐρήματα τοῦ στρώματος τῆς καταστροφῆς, ὅπως τὰ πήλινα οἰκιακὰ σκεύη (λουτήρια, λεκάνες, πιθάρια), οἱ ἀγνύθες καὶ τὰ σφονδύλια. Στοιχεῖο ἐπίσης ποὺ σχετίζεται μὲ τὰ σπιτία τῶν 'Αβδήρων (ἀλλὰ ὄχι μόνο μὲ αὐτὰ)¹⁸ εἶναι τὸ πετρώκτιστο πηγάδι ποὺ βρέθηκε κοντὰ στὸν μεγάλο τοῖχο τοῦ κτιρίου. Τὸ ἄνω τμήμα τοῦ πηγαδιοῦ εἶναι κατεστραμμένο καὶ τὸ ἐσωτερικὸ του, ποὺ καθαρίστηκε σὲ βάθος 0.68 μ., βρέθηκε γεμάτο μὲ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα καταστροφῆς. Ἐνα κομμάτι ἀπὸ στεφάνη πήλινου πηγαδόστομου, μὲ τὰ ἔχνη ποὺ ἄφησε στὸ χεῖλος τῆς τὸ σχοινί, πιθανὸν προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο πηγάδι.

Στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ σπιτιοῦ καὶ γιὰ τὴ χρονολόγησή του δίδουν τὰ θραύσματα τῶν κεραμίδων ποὺ βρέθηκαν στὸ στρώμα καταστροφῆς. Τὰ περισσότερα προέρχονται ἀπὸ κεράμωση σικελικοῦ τύπου, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἦταν ἀρκετὰ φροντισμένη. Τὰ ἄφθονα κομμάτια τῶν στρωτῆρων ἦταν συνήθως καλυμμένα μὲ ἐπίχρισμα μαύρου, καστανοῦ ἢ βαθυκάστανου χρώματος, ἐνῶ μερικὰ θραύσματα ἀπὸ μέτωπα πήλινων ἀνθεμωτῶν ἀκροκεράμων ἀπὸ πήλινες σίμες καὶ ἀπὸ ἡγεμόνες στρωτῆρες μᾶς δίνουν μιὰ εἰκόνα τῆς πλούσιας διακόσμησης τῆς στέγης. Τὰ ἴδια εὐρήματα δίνουν ἐπίσης καὶ ἐνδιαφέροντα χρονολογικὰ στοιχεῖα: Ἀπὸ τὴ σειρά τῶν πήλινων ἀνθεμωτῶν ἀκροκεράμων τὰ θραύσματα μὲ τὰ κυρτὰ φύλλα τῶν ριπιδίων καὶ τοὺς τονισμένους ὀφθαλμοὺς τῶν ἐλίκων (πίν. 160α), ποὺ μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ ἀντίστοιχα παραδείγματα ἀπὸ τὰ 'Αβδηρα, τὴ Δίκαια ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ γειτονικὴ ἀποικία τῶν Θασίων, τὴ Στρώμη, ἢ τὴν ἴδια τὴ Θάσο¹⁹ χρονολογοῦνται στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα. Ἀλλὰ ὅμως θραύσματα ὅπως ἐκεῖνα μὲ τὴ

18. ΠΑΕ 1950, 296· ΠΑΕ 1952, 262, 265· ΠΑΕ 1954, 161, 163· ΠΑΕ 1955, 161· ΑΔ 17Β, 1961/62, Χρονικά, 247· ΠΑΕ 1984, 1, πίν. 1α. Συνοπτικά γιὰ τὰ φρέατα στὰ 'Αβδηρα πρβ. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ, "Αβδηρα καὶ Δίκαια, 'Αρχαῖες Ἑλληνικὲς πόλεις, 6 (1971) 189, 208, εἰκ. 30, 34, 37, 39.

19. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, ὁ.π. 115-116, πίν. 67, 1-6, Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Προανασκαφικὲς ἐρευνες στὴ Θράκη (1958) 11-12, εἰκ. 2.

λυρόσχημη διακόσμηση (πίν. 160β), πού ἐμφανίζονται στὰ Ἀβδηρα²⁰, εἶναι νεώτερα καί χρονολογοῦνται στὰ τέλη 4ου-ἀρχές 3ου π.Χ. αἰώνα.

Δύο φάσεις, 5ου καί 4ου π.Χ. αἰώνα, ἐπισημαίνονται ἐπίσης καί σέ ἄλλα θραύσματα ἀπὸ κεράμωση στέγης, καθὼς καί περιρραντηρίων, λουτηρίων κ.ἄ. πού φέρουν ἀνάγλυφη διακόσμηση: Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτά, ὅπως τὸ θραῦσμα ἡγεμόνος στρωτῆρος²¹ καί τὸ θραῦσμα πιθανότατα παρατείδας κεράμου²² (πίν. 161α), μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὰ τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα, ἐνῶ τὰ ἀνάγλυφα ἰωνικά κυμάτια ἄλλων πήλινων θραυσμάτων (πίν. 161β-δ) ὁδηγοῦν στὸν 4ο π.Χ. αἰώνα²³.

Συμπληρώνοντας τὸν κατάλογο τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸ στῤῥωμα καταστροφῆς τοῦ σπιτιοῦ ἀναφέρουμε τὰ θραύσματα ἀπὸ λεκάνες καί πίθους μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση, καθὼς καί μιὰ μεγάλη σειρὰ ἀπὸ βάσεις ὀξυπύθμενων ἀμφορέων τῆς Θάσου κυρίως ἀλλὰ καί ἄλλων πόλεων (π.χ. Ἀβδήρων, Χίου). Χρονολογοῦνται κυρίως στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, ὁρισμένα ὥστόσο παραδείγματα μποροῦν νὰ ἀνεβοῦν καί στὸν 5ο π.Χ. Στὸν 4ο π.Χ. αἰώνα ἀνήκει καί ἡ λιγιστὴ μελαμβραφῆς κεραμεικῆ τοῦ στρώματος καταστροφῆς. Στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα χρονολογοῦνται ἐπίσης καί τὰ λίγα χάλκινα νομίσματα πού εἶναι ὅλα τῆς πόλης τῶν Ἀβδήρων, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα τῆς Μαρωνείας.

Χρονικά ἀσυμβίβαστα μὲ τὰ παραπάνω εὐρήματα φαίνονται ἓνα θραῦσμα ἀπὸ ἀρρετινὸ πινάκιο καί ἓνα μικρὸ θραῦσμα ὑάλινου ἀγγείου πού προέρχονται ἀπὸ τὸ στῤῥωμα καταστροφῆς.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα δὲν προχώρησε σὲ μεγαλύτερο βάθος γιὰ τὴν ἐντόπιση ἀρχαιότερων κτιριακῶν φάσεων. Ἡ συσχέτιση ὥστόσο τῶν μέχρι σι-

20. Πρβ. παρόμοια μέτωπα ἀνθεμωτῶν ἡγεμόνων κεράμων ἀπὸ τὰ Ἀβδηρα ΠΑΕ 1952, 270, πίν. 17· ΑΔ 20Β, 1965, 456, πίν. 543γ, 457, 551στ. Γιὰ τὰ παραπληρωματικά θέματα μεταξὺ τῶν ἐλίκων στὸ ἀκροκέραμο τῶν Ἀβδήρων πρβ. παράδειγμα Δελφῶν, *Delphes*, II, *Terres-cuites architecturales*, ἀριθ. Α76, πίν. 72.

21. Γιὰ τὰ ἰωνικά κυμάτια πήλινων θραυσμάτων (πίν. 161β-γ) πρβ. ἀνάγλυφο ἰωνικὸ κυμάτιο πήλινου πηγαδόστομου ἀπὸ τῆ Στρώμη, Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, ὁ.π. 124 εἰκ. 49 πίν. 71, 1-2, πού χρονολογεῖται στὸν 5ο π.Χ. αἰώνα.

22. Πρβ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων* (1958) τόμ. 1, 107 εἰκ. 60.

23. Γιὰ τὰ ἰωνικά κυμάτια πήλινων θραυσμάτων πίν. 161δ πρβ. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, *Προανασκαφικὲς ἐρευνες στὴ Θράκη* (1958) 76 εἰκ. 17 πίν. 15.

γμῆς γνωστῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων ἐπιτρέπουν τὴ διατύπωση τῶν πρώτων συμπερασμάτων σχετικὰ μὲ τὸ ἀρχαῖο σπίτι ποὺ ἐρευνοῦμε. Τὸ στρῶμα καταστροφῆς ποὺ κάλυπτε τὸ κτίριο ἔδωσε κινητὰ εὐρήματα, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται κυρίως στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα. Τὰ ἀνασκαφικὰ αὐτὰ εὐρήματα ἐπισημαίνουν τὴν ὕπαρξη δύο κτιριακῶν φάσεων στὸ κτιριακὸ συγκρότημα ποὺ ἀρχίσαμε νὰ ἀνασκάπτουμε. Τὸ σπίτι τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα ξανακτιζέται ἢ ἐπισκευάζεται στὸν 4ο π.Χ. αἰώνα. Στὴ νεώτερη οἰκοδομικὴ φάση χρησιμοποιήθηκε οἰκοδομικὸ ὕλικὸ καὶ κεράμωση ἀπὸ τὴν προγενέστερη κτιριακὴ φάση. Οἱ τοῖχοι τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ σπιτιοῦ παρουσιάζουν στὰ περισσότερα σημεῖα τους τοιχοδομία ἀπὸ ἀδρολαξευμένες πέτρες, συχνὰ πωρόλιθους, στὶς ὅψεις καὶ γέμισμα ἀπὸ πολλὰς μικρὲς πέτρες στὸ ἐσωτερικὸ τους, ἐνῶ σὲ ἄλλα σημεῖα ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ μεγάλοι λαξευτοὶ λιθόπλινθοι. Ἀντίθετα ἐπιμελέστερος εἶναι ὁ τρόπος κατασκευῆς στὸ τμήμα τοῦ τοίχου ποὺ βρίσκεται στὴν πρὸς τὰ δυτικὰ προέκταση τοῦ μεγάλου βόρειου τοίχου ἀλλὰ σὲ ἐπίπεδο χαμηλότερο κατὰ 1.20 μ. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἔχει κτισθεῖ ἀπὸ μεγάλες λαξευμένες πλίνθους σκληροῦ τοπικοῦ ὑπόλευκου λίθου. Ἀντίστοιχη εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ σωζόμενου τοίχου τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ σπιτιοῦ στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου (πίν. 159β). Ἐπιμελημένη τοιχοδομία ἀπὸ πλακαρὲς ἀδρὰ λαξευμένες πέτρες χαρακτηρίζει αὐτὸν τὸν τοῖχο, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται στὴν προέκταση τοῦ νότιου τοίχου μὲ τὸ κατώφλι, ἀλλὰ σὲ ἐπίπεδο χαμηλότερο κατὰ 0.90 μ.

Εἶναι ἐπομένως φανερό ὅτι ἡ νεώτερη κτιριακὴ φάση ἀκολούθησε σὲ πολλὰ σημεῖα τὴν κάτοψη τοῦ ἀρχαιότερου κτιρίου²⁴. Στὴν ἀρχαιότερη κτιριακὴ φάση ἀνήκει πιθανὸν καὶ τὸ τμήμα τοίχου μὲ κατεύθυνση B-N, τὸ ὁποῖο εἶχε ἐντοπίσει ἡ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφή τοῦ 1988. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ τοῖχος αὐτὸς ἐδράζεται στὸ φυσικὸ ἔδαφος, ὅπου βρέθηκε κεραμεικὴ τοῦ τέλους τοῦ 7ου π.Χ. αἰώνα, ἡ σχέση του μὲ τίς νεώτερες κτιριακὲς φάσεις παραμένει ἀδιευκρίνιστη. Εἶναι ὥστόσο σαφὲς ὅτι οἰκοδομικὸ ὕλικὸ καὶ ἀρχιτεκτονικὲς τερα-

24. Γιά ἀνάλογες περιπτώσεις οἰκίων, ὅπου οἱ νεώτερες οἰκοδομικὲς φάσεις ἀκολουθοῦν σὲ γενικὲς γραμμὰς τὴν κάτοψη τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου πρβ. οἰκίες ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων στὸν νότιο περίβολο τῆς ἀρχαίας πόλης τῶν Ἀβδῆρων. ΠΑΕ 1966, 62-63, εἰκ. 1· ΠΑΕ 1971, 65-67· ΠΑΕ 1984, 1-5.

κότες τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στή νεώτερη κτιριακή φάση.

Ἄν καί περιορισμένη σέ ἔκταση ἡ φετινὴ ἔρευνα στὸν ἀγρὸ Ἀβράμογλου, βοήθησε ὥστόσο στή συμπλήρωση τῆς εἰκόνας γιὰ τὴν οἰκιστικὴ ὀργάνωση καὶ τὴ διάρκεια χρήσης τοῦ χώρου στὴν περιοχὴ τοῦ βόρειου περιβόλου II τῶν ἀρχαίων Ἀβδήρων. Ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ καὶ γεωμορφολογικὰ δεδομένα διαπιστώνεται ὅτι οἱ Κλαζομένιοι ἄποικοι ἐγκαταστάθηκαν τὸν 7ο π.Χ. στὴν περιοχὴ αὐτὴ ποὺ ἦταν τότε δίπλα στὴ θάλασσα²⁵. Στὰ βόρεια αὐτοῦ τοῦ περιβόλου ἔχει ἐντοπισθεῖ καὶ ἀνασκάπτεται τὰ τελευταῖα χρόνια τὸ νεκροταφεῖο τῆς πρώτης αὐτῆς ἀποικίας τῶν Κλαζομενίων²⁶.

Στὴν ἴδια περιοχὴ ἐγκαταστάθηκαν τὸν ἐπόμενο αἰώνα καὶ οἱ ἄποικοι ἀπὸ τὴν Τέω καὶ ἔκτισαν τὴν πόλη, ἡ ὁποία ἐπεκτάθηκε ἀργότερα καὶ νοτιότερα στὴν περιοχὴ τοῦ νότιου περιβόλου I. Ἄν καὶ ὁ πυρήνας τῆς ἀρχαίας πόλης στὰ ἑλληνιστικὰ καὶ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ἐντοπίζεται στὴν περιοχὴ τοῦ περιβόλου I, ἀπὸ τίς ἔρευνες στὸν βόρειο περίβολο γίνεται φανερό ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 5ου καὶ 4ου π.Χ. αἰώνα ἡ περιοχὴ αὐτὴ ἦταν κατοικημένη²⁷ καὶ ἐγκαταλείφθηκε μάλλον στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια²⁸. Φαίνεται ὥστόσο ὅτι στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ὑπῆρχαν κάποιες ἐγκαταστάσεις σποραδικές στὴν περιοχὴ τοῦ βόρειου περιβόλου, ποὺ συνδέονταν ἴσως μὲ γεωργικὲς καὶ κτηνοτροφικὲς δραστηριότητες. Ἔτσι μόνον ἐρμηνεύεται ἡ ἀνεύρεση θραυσμάτων ἀγγείων ρωμαϊκῆς ἐποχῆς στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα τοῦ κτιρίου τοῦ ἀγροῦ Ἀβράμογλου.

ΧΑΪΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

25. Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, Ἀνασκαφὲς στὰ ἀρχαῖα Ἀβδηρα, *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη*, I (1987) 409.

26. ΠΑΕ 1982, 6-8· ΠΑΕ 1983, 10-12· ΠΑΕ 1984, 6-7· Ε. ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ, *The Archaic Cemetery of Abdera, Thracia Pontica III*, 1985, 99-108. Ε. ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ, Ἀνασκαφὴ στὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο τῶν Ἀβδήρων, *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη*, I (1987) 421. Γιὰ τὴν πρὸς τὰ βόρεια ἐπέκταση τοῦ νεκροταφείου τῶν ἀρχαίων χρόνων πρβ. ΠΑΕ 1984, 8-11.

27. ΠΑΕ 1983, 8-10.

28. Πρβ. ἐμφάνιση ἑλληνιστικοῦ νεκροταφείου στὴν περιοχὴ τῆς ΒΔ πύλης τοῦ βόρειου περιβόλου, Χ. ΣΑΜΙΟΥ, *Τὸ ἑλληνιστικὸ νεκροταφεῖο τῶν Ἀβδήρων, Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη*, II (1988).

17. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΦΙΛΙΠΠΩΝ («ΝΤΙΚΙΛΙ ΤΑΣ»)

(Πίν. 162-170)

Συνεχίσθηκε τὸ κοινὸ ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα, τὸ ὁποῖο διενεργεῖ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ τοῦ Ντικιλί Τὰς σὲ συνεργασία μὲ τὴ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ καὶ τὸ CNRS (Unité Associée de Protohistoire Égéenne). Μὲ τὴν ἐπέκταση ποὺ πῆρε φέτος ἡ ἔρευνα διαμορφώθηκαν ἐπὶ μέρους ἀνασκαφικοὶ τομεῖς, ποὺ κατανεμήθηκαν ἀντίστοιχα στὰ μέλη τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς γαλλικῆς ομάδας (εἰκ. 1).

Ἡ γαλλικὴ ομάδα μὲ τὴ διεύθυνση τοῦ R. Treuil καὶ τὴ συνεργασία τοῦ P. Darcque συνέχισε τὴν ἔρευνα στοὺς τομεῖς II καὶ V.

Τομέας II

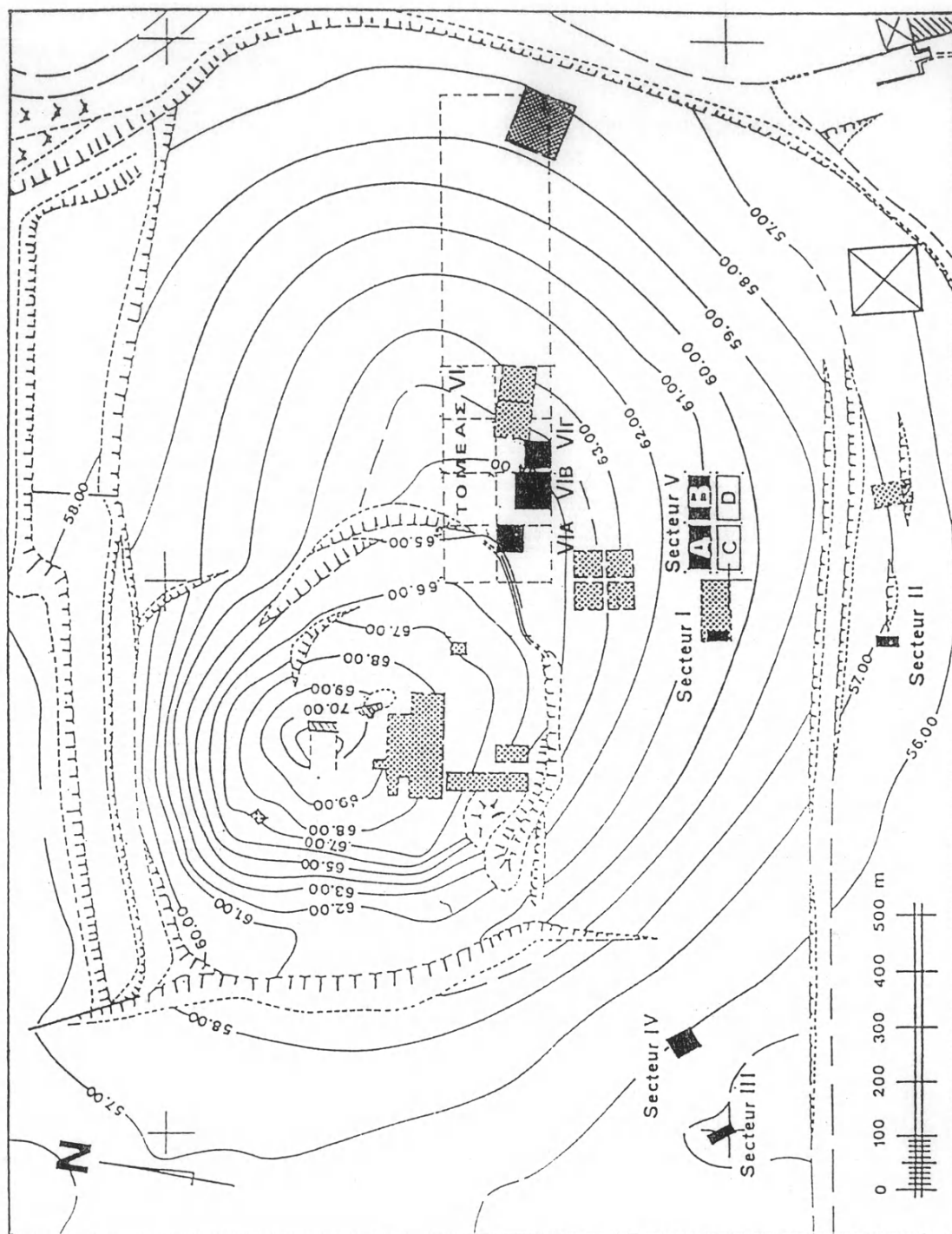
Στὸν τομέα II ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τάφρου 4×2 μ., ἡ ὁποία ἄρχισε στὰ 1986¹, ἔφθασε περίπου μέχρι τὸ ὑψόμετρο τῶν 54.18 μ. Τὰ στρώματα ποὺ βρίσκονται προφανῶς στὴ θέση τοὺς κάτω ἀπὸ τὶς προσχώσεις τῆς κατωφέρειας χρονολογούνται στὶς μεσαῖες φάσεις τῆς ὕστερης νεολιθικῆς καὶ ὄχι τῆς μέσης νεολιθικῆς ἐποχῆς, ὅπως θὰ ἀναμενόταν ἀπὸ τὸ ὑψόμετρο. Στὸ βόρειο τμήμα τῆς δοκιμαστικῆς τομῆς τὸ ὑψηλότερο σημεῖο ἐνὸς στρώματος καταστροφῆς ἐμφανίζεται σὲ ὑψόμετρο 54.79 μ. μὲ τὴ μορφή ἀνώμαλου σωροῦ ἀπὸ ἀχυροπηλὸ πολὺ κοσκινισμένο. Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν προχώρησε πρὸς τὸ παρὸν στὴ θέση αὐτὴ καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἔγινε δυνατὴ ἡ χρονολόγησις τοῦ στρώματος.

Τομέας V

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ τομέα VA ἐρευνήθηκε ἡ σύνδεσις μεταξὺ τοῦ στρώματος καταστροφῆς ποὺ ἀναγνωρίσθηκε τὸ 1987² καὶ τῶν στοιχείων ποὺ εἶναι

1. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1986, 53-57. BCH CXI, 1987, Chronique, 616-619.

2. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1987, 28-31. BCH CXII, 1988, Chronique, 727-731.

Εἰς. 1. Οἱ ἀνασκαφικοὶ τομεῖς στὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ τῶν Φιλιππεῶν.

ἀκόμη ὁρατὰ στὸ ἀνατολικὸ τοίχωμα τῆς δοκιμαστικῆς τομῆς ΑΑ28³. Ἐν συνεχείᾳ προχώρησε ἡ ἀνασκαφή τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τμημάτων ποὺ ἦταν δυνατὸ νὰ ταυτισθοῦν. Αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ἐγκατάστασης χρονολογεῖται στὴ μέση νεολιθικὴ ἐποχὴ ἀλλὰ ἀπὸ πάνω βρίσκονται στρώματα τῆς ὕστερης νεολιθικῆς ἐποχῆς.

Ἐνα πρῶτο σύνολο ἀποτελεῖται ἀπὸ χωματῖνο τοῖχο ποὺ ἀκολουθεῖ κυματοειδῆ γραμμή, ποὺ ἔχει τώρα ἀποκαλυφθεῖ σὲ μῆκος 2.60 μ., ἀπὸ ἓνα δάπεδο μὲ σημαντικὴ ἀλλὰ κανονικὴ ἀπόκλιση (πίν. 162α) καὶ ἀπὸ πεζούλι ἢ ἀνδρρο, ποὺ σχετίζεται μὲ λίθινη μυλόπετρα. Ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς, τὰ ἔχνη τῆς διακόσμησης, ὁ τρόπος κατάρρευσης καὶ ἡ κάτοψη, ὅπως εἰκάζεται, καθιστοῦν τὸ σύνολο αὐτὸ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ μελέτη τῆς νεολιθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴ Μακεδονία. Τὰ λείψανα ἐνὸς προγενέστερου στρώματος ἐγκατάστασης, καλυμμένα ἐν μέρει ἀπὸ τὸ δάπεδο, εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1972 καὶ βρίσκονται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση, γεγονός ποὺ ὀφείλεται στὴν ἔνταση τῆς πυρκαγιᾶς ποὺ τὰ κατέστρεψε. Ἀποκαλύφθηκε ἀρχικὰ ἓνας κλίβανος, τοῦ ὁποῦ ἐντοπίστηκε ἡ κάτοψη μὲ τὴ γένεση τοῦ θόλου καὶ μέρος τοῦ περιεχομένου. (Ὁ πυθμὲνας ἀγγείου, ποὺ βρισκόταν στὴ θέση του, περιεῖχε λίγους σπόρους καμένης φακῆς.) Ἐξω ἀπὸ τὸν κλίβανο, μικρὸ ἀποθηκευτικὸ ἀγγεῖο ποὺ βρέθηκε σὲ ὑψόμετρο 60.45 μ. περιεῖχε περίπου ἓνα κιλὸ καμένους σπόρους σιταριοῦ (πίν. 162β). Δυτικότερα σὲ ἄλλο σύνολο, τὸ ὁποῖο πιθανῶς ἀνῆκε σὲ διαφορετικὸ κτίριο, βρέθηκε σταθερὴ μυλόπετρα καὶ τμήμα δαπέδου σὲ ὑψόμετρο 60.44 μ. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἐνδιάμεσου μάρτυρα ἔδειξε ὅτι αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἦταν καλυμμένα ἀπὸ στρῶμα καμένων ἐρειπίων, ὅπου καὶ βρέθηκε ἀκέραιος λίθινος κυathίσκος (πίν. 163α). Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ὁλοκληρώθηκε.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ τομέα ἀνασκάφτηκαν οἱ σωροὶ τοῦ σκληροῦ χόματος, πάνω στοὺς ὁποῖους βρίσκονταν τὰ λείψανα ποὺ ἐρμηνεύτηκαν τὸ 1987 ὡς σύνολο⁴. περιεῖχαν πολλὰ εὐρήματα —κυρίως κεραμεικὰ καὶ ἀπομεινάκια φαγητοῦ. Γύρω στὰ 61.06-60.89 μ. προσδιορίστηκε μιὰ ἐλλειψοειδὴς τάφος, τῆς ὁποίας ὁ πυθμὲνας ἦταν στρωμένος μὲ μικροὺς λίθους, καὶ τὸ περιεχόμενό της εἶχε διαταραχθεῖ ἀπὸ τὴν ἄροση. Ὁμοιογενὲς καὶ πλούσιο στρῶμα

3. *BCH* 97, 1973, Chronique, 466-468.

4. *BCH* CXII, 1988, Chronique, 731.

κατοίκησης ἐντοπίσθηκε βαθύτερα μεταξύ 60.62-60.55 μ., τὸ ὁποῖο περιελάμβανε μιὰ νέα τάφρο στρωμένη μὲ μικροὺς λίθους, πάρα πολλὰ ὅστὰ καὶ πολλὰ ὄστρακα, καθὼς καὶ μιὰ κατασκευή, ποὺ μοιάζει μὲ τετράγωνο κρηπίδωμα ἀπὸ χῶμα (πίν. 163β). Ἐκεῖ βρέθηκαν χάνδρες ποὺ σχετίζονται μὲ ἕνα κέρατο βοοειδοῦς, θραῦσμα ἀνθρωπόμορφου εἰδωλίου, ἀκέραιο κύπελλο καὶ μικρογραφικὸ ἀγγεῖο μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση (πίν. 164α), πολλὰ θραύσματα διακοσμημένα μὲ γραφίτη, ἕνας πυθμένας μὲ διακόσμηση μαύρη πάνω σὲ ἐρυθρὸ ἔδαφος, μερικὰ ὄστρακα τύπου Maritsa, πολλὲς σιαγόνες ζώων καὶ ἕνας τριπτήρας. Ἡ κεραμεικὴ πιστοποιεῖ ὅτι βρισκόμαστε σὲ στρώμα τῶν ἀρχῶν τῆς ὕστερης νεολιθικῆς ἐποχῆς. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ παραπάνω συνόλου ἔμειναν στὴ θέση τους, γιὰτὶ πρὶν ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ στρώματος κρίθηκε ἀναγκαῖο νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς νότια καὶ ἀνατολικά.

Τὸ ἀρχαιολογικὸ ὕλικὸ ποὺ βρέθηκε σ' αὐτὸν τὸν τομέα —βραχιόλι ἀπὸ κοχύλια, ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια, σφονδύλι, «pintadera» πελέκεις λειασμένοι, μυλόπετρες, τετράγωνα ἀγγεῖα καὶ πολλὰ μαγειρικά σκεύη— βεβαιώνει τὴν ὑπαρξὴ στρώματος κατοίκησης, ἀλλὰ δὲν εἶναι πάντοτε δυνατό νὰ διακρίνει κανεὶς μὲ βεβαιότητα αὐτὸ ποὺ ἀκριβῶς συνδέεται μὲ τὸ δάπεδο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ πιθανῶς βρισκόταν στὸ στρώμα κατάρρευσης ποὺ κάλυπτε τὸ δάπεδο.

RENÉ TREUIL

Τομέας VI

Ὁ νέος ἀνασκαφικὸς τομέας, στὸν ὁποῖο ἄρχισε ἡ ἔρευνα μὲ τὴ διεύθυνση τῆς Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, βρίσκεται στὰ ΒΑ τοῦ γαλλικοῦ ἀνασκαφικοῦ τομέα τοῦ 1967⁵ καὶ συμπεριλαμβάνει καὶ τοὺς ἐλληνικοὺς ἀνασκαφικοὺς τομεῖς τῶν ἐτῶν 1961 καὶ 1967⁶.

Στόχος τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι ἂφ' ἐνὸς ἡ μελέτῃ τῆς οἰκιστικῆς ὁργάνωσης τοῦ οἰκισμοῦ στὴν ὕστερη νεολιθικὴ ἐποχὴ καὶ στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ καὶ ἂφ' ἑτέρου ἡ ἔνταξη τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων καὶ τῶν εὐρημάτων τῶν παλαιῶν ἐλληνικῶν ἀνασκαφῶν στὸ νέο ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα καὶ στὴ ση-

5. BCH XCII, 1989, Chronique, 1002, 1004, εἰκ. 2.

6. ΠΑΕ 1961, 61-69. AAA I, 1968, 48-50. ΑΔ 23B, 1968, 35.

μερινή προβληματική τῆς οἰκιστικῆς ἔρευνας τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ντικιλί Τάς (πίν. 164β).

Ἐπιλέχθηκε ἔτσι ἡ ἔρευνα τῆς ὀριζόντιας στρωματογραφίας σὲ μεγάλη ἐπιφάνεια τοῦ λόφου, ὥστε νὰ ἀποκαλυφθοῦν σὲ ὅσο γίνεται μεγαλύτερη ἔκταση ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῆς ὕστερης νεολιθικῆς ἐποχῆς καὶ τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ, οἰκιστικῶν φάσεων ποὺ εἶχαν ἐρευνήσει οἱ παλαιὲς ἀνασκαφές τοῦ 1961 καὶ 1967. Στὸν ἀνασκαφικὸ τομέα VI (300-390/130-150) ὀρίστηκαν φέτος τρεῖς ἐπὶ μέρους τομῆς (VIA, VIB, VIF) μὲ προοπτικὴ ἐπέκτασης καὶ ἐνοποίησής τους καὶ ἔνταξης σ' αὐτὲς καὶ τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς τοῦ 1967.

Τομὴ VIA 305-310/135-140 (ΕΛΕΝΗ ΓΕΡΟΝΤΑΚΟΥ)

Ἀρχικὸς στόχος τῆς ἔρευνας στὴν τομὴ αὐτὴ ἦταν ἡ ἐξακρίβωση τῆς χρονολόγησής καὶ τοῦ προσορισμοῦ ἐπιφανειακοῦ τοίχου κτισμένου μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς ξερολιθιάς, τοῦ ὁποῖου ἡ περιφερειακὴ πορεία γύρω στὴ νότια πλευρὰ τῆς βάσης τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου εἶχε ἐπισημανθεῖ σὲ μῆκος περίπου 20 μ. (εἰκ. 1), κατὰ τὴν τοπογράφηση τοῦ λόφου στὰ 1986. Γρήγορα διαπιστώθηκε ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπιφανειακὴ πρόχειρη κατασκευή, ποὺ πατᾶ σὲ διαταραγμένο στρώμα προϊστορικῶν χρόνων. Αὐτὸς ὁ νεώτερος χρόνος τοῦ τοῦ, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὶς τελευταῖες καλλιέργειες στὸν λόφο, χρησιμοποιοῦ καὶ spolia ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Διακρίνεται θραῦσμα μαρμάρινου βωμοῦ μὲ τμῆμα ἐπιγραφῆς: - JHEPONI⁷.

Σὲ μεγάλη ἐπιφάνεια τῆς τομῆς καὶ σὲ ἱκανὸ μάλιστα βάθος διαπιστώθηκε σημαντικὴ διαταραχὴ τῶν προϊστορικῶν στρωμάτων. Ἐκτὸς ἀπὸ θραύσματα κεραμίδων μεταβυζαντινῶν χρόνων βρέθηκαν θραύσματα καλυπτῆρων λακωνικοῦ τύπου μὲ μαῦρο καὶ ἐρυθρὸ ἐπίχρυσμα, καθὼς καὶ ἐλάχιστη κεραμικὴ ὕστερων κλασικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Στὶς περιοχὲς ὥστόσο τῆς τομῆς, ὅπου ἡ στρωματογραφία εἶναι ἀδιάτακτη, ἐντοπίστηκε στρώμα μὲ θραύσματα καμένων πηλῶν συγκεντρωμένων

7. Γιὰ τὴ λατρεία τοῦ ἥρωος ἱππέως στὴν περιοχὴ μὲ τὴν ἐπωνυμία HEPONI πρβ. P. COLLAR, *Philippos* (1937) 423-427. Γιὰ κατοίκηση ἱστορικῶν χρόνων στὸ λόφο τοῦ Ντικιλί Τάς πρβ. M. RENAUDIN, *BCH* XLV, 1921, 544.

κατὰ περιοχές. Κάτω ἀπὸ τὰ θραύσματα αὐτά, τὰ ὁποῖα προέρχονται εἴτε ἀπὸ λασπότοιχους, εἴτε ἀπὸ ἐπάλειψη στέγης, ἐντοπίστηκε δάπεδο ἀπὸ ὑποκίτρινο πατημένο χῶμα (πίν. 165α) μὲ ἐνδείξεις ἰσχυρῆς καύσης, κατεστραμμένο κατὰ περιοχές ἀπὸ διαταραχὲς μεταβυζαντινῶν χρόνων. Ἀπὸ τὴν κεραμικὴ καὶ τὰ λοιπὰ εὐρήματα τὸ δάπεδο καὶ τὸ στρώμα καταστροφῆς χρονολογεῖται στὰ τέλη τῆς νεώτερης νεολιθικῆς ἐποχῆς.

Τομὴ VIB 312-319/130-137 (ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΥΚΟΥΒΟΥ)

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ, διαταραγμένου ἀπὸ τὴν ἄροση, στρώματος στὴν τομὴ ἐντοπίστηκε ἓνα στρώμα μὲ πολλὰ διαταραχὲς ἀπὸ τοὺς ἀρουραίους κυρίως, στὸ ὁποῖο ἐμφανίζονταν σκληρὰ χρώματα κατὰ περιοχές, διάσπαρτοι λίθοι καὶ διάσπαρτα ὕστρακα καὶ ὀστά ζώων. Πιθανότατα δὲν ἦταν στρώμα κατοίκησης, ἀλλὰ μέρος τοῦ διαταραγμένου στρώματος τῆς ἐπίχωσης, ἢ ἐπιφάνεια τοῦ ὁποῖου εἶχε σκληρυνθεῖ ἀπὸ τὴν ἰζηματογόνο διείδυση τῶν νερῶν τῆς βροχῆς καὶ τὶς κινήσεις τῶν τρωκτικῶν. Ἀπὸ τὴν κεραμικὴ του, στὴν ὁποία περιλαμβάνεται καὶ ἓνα σχεδὸν ἀκέραιο φιαλόσχημο ἀγγεῖο, χαρακτηριστικὸ τῆς φάσης III τῶν Σιταγρῶν καὶ τῆς φάσης II τοῦ Ντικιλὶ Τάς⁸, ὅπως καὶ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα διάσπαρτα μικροεὐρήματα δὲν προσέκυψαν στοιχεῖα πὺ νὰ χρονολογοῦν τὸ στρώμα αὐτὸ σὲ ἐποχὴ νεώτερη ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο στρώμα καταστροφῆς.

Παχὺ στρώμα καταστροφῆς μὲ μεγάλα ἐπάλ्लηλα θραύσματα καμένων πηλῶν ἐντοπίστηκε στὸ βόρειο καὶ στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τῆς τομῆς (πίν. 165β). Οἱ καμένοι πηλοὶ προέρχονται ἀπὸ διαλυμένους πλάγιους τοίχους καὶ ἀπὸ τὴ στέγη πασσαλόπηκτου κτίσματος, ἢ συνολικὴ κάτοψη τοῦ ὁποῖου δὲν ἐντοπίστηκε ἀκόμη, γιὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του ἐκτείνεται πρὸς τὰ βόρεια, ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς τομῆς. Στὸ βόρειο τμήμα τῆς τομῆς φαίνεται ὡστόσο ὅτι ὀρίζεται ἓνα μέρος ἀπὸ τὴ νότια καὶ τὴ δυτικὴ πλευρὰ πασσαλόπηκτου κτίσματος (πίν. 166α).

8. Πρβ. C. RENFREW - M. GIBUTAS - E. ELSTER, *Excavations at Sitagroi I* (1986). Πρβ. φιαλόσχημα ἀγγεῖα φάσης III. M. SEFERIADES, *Dikili Tash. Introduction à la préhistoire de la Macédoine Orientale*, BCH 104, 1983, 653-656, φιαλόσχημα ἀγγεῖα φάσης II.

Κάτω από τους καμένους πηλούς στο δάπεδο του κτίσματος εμφανίσθηκαν άγγεϊα *in situ*, άκέραια ή σέ θραύσματα (πίν. 166β, 167α). Διακρίνονται μικρά άνοικτά άγγεϊα άκόσμητα (πίν. 166β, 167α-β) ή διακοσμημένα με έγχάρακτη διακόσμηση (πίν. 166β, Α35, πίν. 167γ) ή γραπτή διακόσμηση γραφίτη (πίν. 167δ), αλλά και μεγαλύτερα άγγεϊα, όπως π.χ. τὸ κλειστό άγγεϊο με τήν κωνική βάση και τή διακόσμηση γραφίτη (πίν. 166β, Α47).

Έκτός από τὰ άγγεϊα άξίζει νά σημειώσουμε τήν παρουσία στο στρώμα καταστροφής τριπτήρων (πίν. 168α) και πολλών άπανθρακωμένων σπόρων και καρπών. Ίδιαίτερα έπισημαίνεται ή παρουσία πλούσιου παλαιοβοτανικοῦ υλικού, τὸ όποιο συγκεντρώθηκε με νεροκόσκινο από ὅλο τὸ στρώμα καταστροφής τοῦ έσωτερικοῦ τοῦ σπιτιοῦ, καθώς και ή εμφάνιση σημαντικοῦ ἀριθμοῦ καμένων σπόρων συγκεντρωμένων στη ΒΑ γωνία τῆς τομῆς, όπου πιθανότατα ὑπῆρχε άποθηκευτικός λάκκος-βόθρος με έπιχρισμένα τοιχώματα (πίν. 168α). Η πρώτη μελέτη τῶν άπανθρακωμένων καρπών από τήν Τάνια Βαλαμώτη έπeseήμανε ποικιλία καρπών, όπως δημητριακῶν (σιτάρι, κριθάρι), όσπρίων (ρόβι, φακή, λαθούρι), άγρίων καρπών και φρούτων (βελανίδια, κρίνα, μήλα, άχλάδια, σύκα, δαμάσκηνα, σταφύλια). Ένδιαφέρον παρουσιάζει ή μεγάλη ποσότητα τῶν καρπών και τῶν σπόρων σταφυλιῶν και ιδιαίτερα ή εμφάνιση έπιδερμίδων, πιθανότατα σταφυλιῶν, πού έρευνώνται ως ένδείξεις παρασκευῆς κρασιοῦ ή σταφίδας.

Τὸ στρώμα τῶν καμένων πηλῶν δέν μετακινήθηκε, γιατί κρίθηκε σκόπιμο νά έντοπισθεῖ πρώτα με τήν επέκταση τῆς άνασκαφῆς πρὸς τὰ βόρεια ή συνολική κάτοψη τοῦ κτίσματος και νά άκολουθήσει ή έρευνά του, έτσι ώστε νά διασφαλισθεῖ ή κατά τὸ δυνατό μεγαλύτερη συλλογή πληροφοριῶν για τή μελέτη τῆς νεολιθικῆς άρχιτεκτονικῆς. Στὰ νότια τῶν καμένων πηλῶν έντοπίστηκαν περιοχές με πολλά θραύσματα άγγείων, έργαλεϊα και όστὰ ζώων (πίν. 165β, 168β), πού θά μπορούσαν νά άνήκουν σέ ὑπαίθριους χώρους εργασίας, σύγχρονους με τὸ πασσαλόπηκτο κτίσμα. Πρίν ολοκληρωθεῖ ή άνασκαφή και ή λεπτομερειακή μελέτη τῶν εύρημάτων δέν είναι δυνατό νά διατυπωθοῦν άσφαλή συμπεράσματα, αλλά χρονολογική διαφορά εμφανῆς δέν φαίνεται νά προκύπτει ανάμεσα στα εύρήματα τῶν δύο περιοχῶν.

Στὰ νοτιοανατολικά τῆς τομῆς παρατηρήθηκε ή ὑπαρξή δύο κυκλικῶν περιοχῶν διαμέτρου 0.60-0.80 μ. στρωμένων με καθαρή καμένη (;) άργιλο καστανόμαυρου χρώματος.

Ἐπισημαίνεται ἐπίσης ἡ ἀνεύρεση στὴν τομὴ VIA σημαντικοῦ ἀριθμοῦ λίθινων, πήλινων καὶ ὀστέινων ἐργαλείων (πίν. 169α), καθὼς καὶ θραυσμάτων πήλινων εἰδωλίων ἀνθρώπινων μορφῶν καὶ ζώων. Ἀνάμεσα στὰ εἰδώλια ξεχωρίζει τὸ κεφάλι παγωνοφόρου ἀνδρικῆς μορφῆς (πίν. 169β).

Τομὴ VII 320-326/130-135 (Δ. ΜΑΛΑΜΙΔΟΥ)

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς τομῆς ἐντοπίστηκε, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα, δάπεδο, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἀνήκει στὸ δυτικὸ τμήμα πασσαλόπηκτου κτίσματος μὲ κατεύθυνση B-N περίπου, τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται πρὸς τὰ ἀνατολικά, ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς τομῆς (πίν. 170α). Στὸ δάπεδο τοῦ κτίσματος ἀποκαλύφθηκε τμήμα ἐστίας (E) καὶ στὰ νοτιοδυτικά της μιὰ περιοχὴ μὲ στάχτη καὶ ἓνα ἀγγεῖο *in situ* (πίν. 170α, A12). Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτίσματος, δίπλα στὴν ἐστία ἐντοπίστηκε ἐπίσης ἓνας κυκλικὸς λάκκος μὲ καστανόμαυρη καθαρὴ —καμένη— ἄργιλο, ὅμοιος μὲ τὸν ἀντίστοιχο λάκκο τῆς τομῆς VIB. Ἐξω ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ πασσαλόπηκτου κτίσματος ἐμφανίζεται μιὰ περιοχὴ μὲ πολλὰ θραύσματα ὀστέων καὶ ὀστέων ζώων, ἀντίστοιχη μὲ ἐκείνη ποὺ ἐμφανίστηκε στὰ νότια τῆς τομῆς VII (πίν. 170α, 169γ). Στὴν περιοχὴ αὕτῃ, δυτικὰ τοῦ κτίσματος, ἐντοπίστηκαν δύο βόθροι-ἀποθέτες, πιθανότατα σύγχρονοι μὲ τὸ κτίσμα. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ στρώματος τῶν διάσπαρτων ὀστέων, ποὺ χαρακτηρίζονταν ἀπὸ τὴν παρουσία τέφρας καὶ γκρίζου χρώματος, ἐμφανίστηκαν περιοχὲς μὲ καμένους ἐρυθροὺς πηλοὺς καὶ διαγράφτηκαν σαφέστερα τὰ δυτικὰ ὅρια τοῦ πασσαλόπηκτου κτίσματος (πίν. 170β). Τὸ σύνολο τῆς κεραμεικῆς, στὴν ὁποία περιλαμβάνεται καὶ τὸ μεγάλο ἀγγεῖο μὲ τὴν ἀδρὴ barbotin διακόσμηση ποὺ βρέθηκε δίπλα στὴν ἐστία (πίν. 170α, A12) καὶ παραπέμπει στὰ τελευταῖα στρώματα τῆς φάσης III τῶν Σιταγρῶν⁹, ἢ τὸ φιαλόσχημο ἀγγεῖο μὲ τὸ διογκωμένο καὶ διακοσμημένο μὲ αὐλακώσεις χεῖλος (πίν. 169γ), καθὼς καὶ τὰ λοιπὰ κινητὰ εὐρήματα συνηγοροῦν γιὰ τὴ χρονολόγησή τοῦ στρώματος καταστροφῆς τοῦ πασσαλόπηκτου κτίσματος στὰ τέλη τῆς ὕστερης νεολιθικῆς ἐποχῆς.

Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ καὶ τὰ λοιπὰ εὐρήματα (εἰδώλια, λίθινα καὶ ὀστέινα ἐργαλεῖα) προκύπτει ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς σύγχρονου ὀρίζοντα καταστροφῆς ἀπὸ πυρ-

9. Ὁ.π.

καγια στα τρία κτίρια που έντοπίστηκαν στις τομές VIA, VIB, VIΓ. 'Ο όρίζοντας αυτός καταστροφής πρέπει να είναι σύγχρονος με το αντίστοιχο στρώμα καταστροφής που έχει έπισημανθεί στις τομές Α, Ε, F, G, H¹⁰ του γαλλικού τομέα στις ανασκαφές του τέλους τής νεολιθικής έποχής στον οίκισμο του Ντικιλί Τάς¹¹. Σύγχρονο επίσης στρώμα καταστροφής έχει έπισημανθεί και στην ανασκαφή του έλληνικού τομέα στα 1967¹².

Με βάση κυρίως το κλειστό σύνολο των άγγείων που έμφανίζεται κάτω από τους πηλούς στην τομή VIB (πίν. 167β-δ), καθώς και τα άποσπασματικά άγγεϊα τής τομής VIΓ (πίν. 169Γ) μπορούμε να χρονολογήσουμε το στρώμα καταστροφής των τριών κτισμάτων στις τομές VIA, VIB, VIΓ στην τελευταία φάση τής χαλκολιθικής περιόδου του Ντικιλί Τάς (Ντικιλί Τάς II) και των Σιταγρών (Σιταγροί IIb-IIc)¹³. 'Η παρουσία του χαρακτηριστικού για τις τελευταίες φάσεις τής χαλκολιθικής φιαλόσχημου άγγείου με το διογκωμένο έσωτερικά και διακοσμημένο με αύλακώσεις χεϊλος (πίν. 169γ), ή έμφάνιση κεραμεικής με αύλακωτή διακόσμηση, με πλατιά χάραξη ή με διακόσμηση barbotin, όπως και τα εϋθύγραμμα γραμμικά θέματα στη διακόσμηση του γραφίτη (πίν. 167δ) προσδιορίζουν το τέλος τής χαλκολιθικής περιόδου όχι μόνο στους οίκισμούς τής πεδιάδας τής Δράμας, αλλά και βορειότερα στα ήπειρωτικά Βαλκάνια¹⁴, όπως και νοτιότερα στα νησιά του Β. Αιγαίου¹⁵. 'Αναμένονται βέβαια με ιδιαίτερο ένδιαφέρον και τα άποτελέσματα των ραδιοχρονολογήσεων C¹⁴ που έχουν δοθεί στο 'Ερευνητικό Κέντρο «Δημόκριτος» για να διασταυρωθούν με τις γνωστές ως τώρα ραδιοχρονολογήσεις των Σιταγρών¹⁶ και του Ντικιλί Τάς¹⁷.

10. BCH XCII, 1968, 1064.

11. J. DESHAYES, *Zbornik Narodnog Myzeia Beograd* VI (1970) 27.

12. AAA I, 1968, 48-50.

13. J. DESHAYES, δ.π. C. RENFREW - M. GIBUTAS - E. ELSTER, *Excavations at Sitagroi I* (1986) (R. EVANS, Pottery of Phase III, 466).

14. Πρβ. π.χ. ομάδα Salcuta - Krivodol, H. TEDOROVA, The Early Neolithic in Bulgaria, *BAR* 49, 1978, 406-407, πίν. IV, 7.

15. Πρβ. χαλκολιθική φάση στο «Καστρι» Θάσου, *ΑΔ* 27B, 1972, 526, σχέδ. 3.

16. M. SEFERIADES, δ.π. 640-641 εικ. 4-5.

17. C. RENFREW - M. GIBUTAS - E. ELSTER, δ.π.

Ἡ ἐξακριβωση τῶν ἐπὶ μέρους χρονολογικῶν φάσεων στὴ μακρόχρονη φάση τῆς ὕστερης νεολιθικῆς καὶ ἡ χρονολόγησι τοῦ τέλους τῆς νεολιθικῆς στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία ἀπαιτεῖ τὴν ἐπέκτασι τῶν ἀνασκαφῶν καὶ σὲ ἄλλους οἰκισμοὺς γιὰ τὴ διασταύρωσι τῶν συμπερασμάτων. Ἡ ὕπαρξι ὡστόσο ἐκτεταμένου στρώματος καταστροφῆς κατὰ τὴ χαλκολιθικὴ περίοδο στὸν οἰκισμὸ τοῦ Ντικιλὶ Τάς, ποὺ ἐπιβεβαίωσε ἡ φετινὴ ἀνασκαφή, ἀποτελεῖ αἰσιόδοξη προοπτικὴ γιὰ τὴ μελέτη ὅχι μόνο τῶν χρονολογικῶν προβλημάτων, ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκιστικῆς ὀργάνωσις τῆς λεγόμενης χαλκολιθικῆς φάσις τῆς ὕστερης νεολιθικῆς ἐποχῆς στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία.

ΧΑΪΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ - ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

18. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΓΙΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ

(Πίν. 171-172)

Ἡ ἔρευνα στὴν παραθαλάσσια περιοχὴ τοῦ Ἀγ. Χαράλαμπος Μαρωνείας συνεχίστηκε γιὰ πέμπτη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος, ὅπως καὶ πέρυσι, ἡ Σεβαστὴ Δ. Σαρρῇ, πτυχιούχος Ἀρχαιολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καὶ ἡ Εὐαγγελία Τσάτσου, Ἀρχιτέκτων τοῦ Ὁργανισμοῦ Σχολικῶν Κτιρίων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ἡ ὁποία καὶ ἐξεπόνησε τὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς, ἐνῶ παράλληλα ὁ Αἴας Βαζιργιαντζίκης, Ἀρχιτέκτων τῆς Διευθύνσεως Ἀνασκηλώσεως Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μνημείων τοῦ ὙΠ.ΠΟ., ἔδωσε πολὺτιμες ὁδηγίες γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση καὶ ἐπίλυση στατικῶν προβλημάτων τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου.

Κύριος σκοπὸς καὶ στόχος τῆς φετινῆς περαιτέρω ἔρευνας στὸν ἴδιο χῶρο ἦταν νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἀποκάλυψη τῆς ἐπισκοπικῆς ἐκκλησίας τῆς Μαρωνείας, ποὺ ἀνάγεται σύμφωνα μὲ τὰ μέχρι τοῦδε ἀνασκαφικὰ δεδομένα στὸν 11ο-12ο αἰώνα.

Ἀξιοσημείωτο ὑπῆρξε τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀρμόδιο γραφεῖο τῆς Πολεοδομίας τῆς Νομαρχίας Κομοτηνῆς, μετὰ ἀπὸ ἐπίμονες ἐνέργειες τῆς ΙΘ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, προέβη στὴν κατεδάφιση μιᾶς δεξαμενῆς καὶ ἀποχωρητηρίου, ποὺ βρισκόταν στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς.

Ἡ δεξαμενὴ αὐτὴ, ποὺ εἶχε κτισθεῖ πρὶν ἀπὸ χρόνια καὶ μάλιστα πρὶν ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῆς πρώτης δοκιμαστικῆς ἔρευνας (1974), βρέθηκε μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας νὰ εἶναι κτισμένη ὅχι ἀπλῶς ἐντὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, ἀλλὰ θεμελιωμένη ἐπάνω στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς ἐπισκοπῆς καὶ μετέπειτα Μητροπόλεως Μαρωνείας.

Ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ μικρῶν σχετικῶς διαστάσεων κτηρίου ἦταν ἀναγκαία ὅχι μόνον γιὰ νὰ λυθοῦν τὰ λειτουργικὰ καὶ αἰσθητικὰ προβλήματα, ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ σὲ σχέση μὲ τὴν ἐκκλησίαν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐλευθερωθεῖ ὁ χῶρος προκειμένου νὰ συνεχισθεῖ ἀπρόσκοπτα καὶ στὸ μέρος αὐτὸ ἡ ἐνδιαφέ-

ρουσα ἀνασκαφή. Προηγήθηκε τῆς συνεχίσεως τῆς συστηματικῆς ἀνασκαφῆς ὁ καθαρισμός τοῦ χώρου γενικότερα, ὅπως κάθε χρόνο, μάλιστα δὲ νοτιοανατολικά τῆς κόγχης τοῦ διακονικοῦ τοῦ ναοῦ, ὅπου εἶχαν ἀναφυεῖ πολλά καὶ πυκνὰ χόρτα μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καλύψουν τὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη, ποὺ εἶχαν ἀνευρεθεῖ κατὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους.

Τομέας Θ

BA τοῦ χώρου ἄρχισε στὴ συνέχεια ἡ ἐκρίζωση θάμνων καὶ ἡ ἀπομάκρυνση συσσωρευμένων ἀργῶν λίθων. Βόρεια τοῦ ναοῦ καὶ σὲ ὅλο τὸ μῆκος του χαράχθηκε ἕνας νέος τομέας Θ, τοῦ ὁποῖου τὸ πλάτος εἶναι 3.5 μ. ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους. Ὁ τομέας αὐτὸς ἀνατολικά συμπεριέλαβε καὶ τὴν κόγχη τῆς πρόθεσης, ἐνῶ συγχρόνως καθόρισε καὶ περιόρισε τὸ μέρος τῆς φετινῆς ἐρευνας καὶ συνέχειας τῆς ἀνασκαφῆς.

Λόγω τοῦ ἐπικλινοῦς τοῦ ἐδάφους προτιμήθηκε νὰ ἀνασκαφεῖ ὁ χώρος βαθμιδωτὰ ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω, δηλ. ἀπὸ Α πρὸς Δ, προκειμένου νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ διάνοιξη πλησίον τοῦ ναοῦ καὶ σὲ ἐπαφὴ πρὸς τὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς μεγάλης καὶ βαθιᾶς τάφρου, πράγμα ποὺ θὰ δημιουργοῦσε τὸν χειμῶνα πρόβλημα μὲ τὴν ἀπότομη ροὴ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων.

Στὴ BA γωνία τοῦ τομέα ὑπάρχουν «μπάζα» καὶ προσχώσεις, ποὺ ἀπομακρύνθηκαν. Τὸ χῶμα στὸ τμήμα αὐτὸ φαινόταν νὰ εἶναι συμπαγές, σκληρὸ καὶ βαθὺ σκοῦρο μαῦρο.

Σὲ βάθος περίπου 0.20-0.40 μ. ἦλθαν στὸ φῶς τὰ ἀκόλουθα εὐρήματα: μικρὸ τμήμα κοίλου λαξευτοῦ μαρμάρου, πιθανῶς ἀπὸ φιάλη ἀγιασμοῦ, τέσσερις μικρὲς πῆλινες λαβές, θραύσματα ἀγγείων χωρὶς καμιά διακόσμηση, κοχύλια, ὅστὰ ζῶων, τμήματα κεράμων μικρῶν διαστάσεων, ἄλλα ἀπὸ αὐτὰ μὲ δακτυλίδες προσφύσεως, ἄλλα ἀπλὰ καὶ ἄλλα μὲ κονίαμα στὴ μιὰ πλευρά τους. Μεταξὺ τῶν ὀστράκων κυριαρχοῦν τὰ ἐφυαλωμένα μεσοβυζαντινῶν χρόνων, ποὺ βρέθηκαν BA τοῦ τομέα, δηλ. BA τῆς κόγχης τῆς πρόθεσης (πίν. 172α).

Συγκεκριμένα ἐπισημάνθηκαν στὸ μέρος αὐτὸ βάσεις ἐφυαλωμένων πιάτων καὶ ἄλλων ἀγγείων, τὸ σχῆμα τῶν ὁποίων εἶναι δυσπροσδιόριστο λόγω τῶν μικρῶν διαστάσεων.

Ἡ ἐφυάλωση στὰ περισσότερα ὅστρακα εἶναι κίτρινη μὲ διακόσμηση ἐγχαράκτη ἢ ζωγραφιστὴ πράσινου χρώματος. Μερικὰ ἀπὸ τὰ ὅστρακα φέρουν τὸ χρῶμα τοῦ χαλκοῦ καὶ διακόσμηση βαθέος πράσινου χρώματος, ἐνῶ μερι-

κά ἄλλα, μαυρισμένα ὅπως φαίνονται, εἶναι προφανές ὅτι εἶχαν καεῖ ἀπὸ φωτιά.

Ἡ περαιτέρω, σὲ βάθος 1.50 μ., ἀφαίρεση τῶν προσχώσεων ΒΑ τῆς κόγχης τῆς πρόθεσης ἔφερε στὸ φῶς ἀξιοσημείωτα εὐρήματα ὅπως: κέραμοι στρωτῆρες καὶ καλυπτῆρες μὲ δακτυλιᾶς προσφύσεως, σκορπισμένα ὁστά, μάλιστα δὲ δόντια ζώων, σιδηρόπετρες, τμῆμα ἀπὸ πιθάρι, κοιλόκυρτο πήλινο στρογγυλὸ πῶμα, θραῦσμα γυαλιοῦ καφὲ χρώματος μὲ ἀνοιχτόχρωμη διακόσμηση, ὅστρακα ρωμαϊκῶν χρόνων (λαβές, βάσεις, τοιχώματα), θραύσματα ἐφυαλωμένων μάλλον πιάτων, μὲ κίτρινο χρῶμα καὶ διακόσμηση στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια, ἐνῶ ἐξωτερικὰ εἶναι ἀκόσμητα. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐφυαλωμένα ὅστρακα χρονολογοῦνται στὸν 10ο-11ο αἰ. καὶ ξεχωρίζουν γιὰ τὰ λεπτὰ τοιχώματα καὶ τὸ κίτρινο χρῶμα. Σὲ ὁρισμένα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ζωγραφικὴ διακόσμηση καφὲ χρώματος χωρὶς νὰ ἀπουσιάζουν καὶ ὅστρακα ποὺ στὴν ἐσωτερικὴ τους ἐπιφάνεια ὑπάρχει κίτρινη ἐφυάλωση, ἐνῶ στὴν ἐξωτερικὴ τους πράσινη.

Μιὰ βάση ἀγγείου εἶναι διακοσμημένη μὲ ἐγχάρακτους ὁμόκεντρος κύκλους. Στὸν ἴδιο χώρο καὶ βαθύτερα (1.60-1.90 μ.), ὅπου ἡ ἐπίχωση ἦταν γεμάτη ἀπὸ πλῆθος συσσωρευμένων σπαραγμάτων ἀγγείων, βρέθηκαν μιὰ κεραμίδα στρωτήρας παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, ἄλλοι καλυπτῆρες βυζαντινῆς ἐποχῆς, πήλινο πῶμα καὶ λαβὴ ἀπὸ πιθάρι, ὅστρακα κλασικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων, κρανίον ζαρκαδιοῦ, τμῆμα κιονίσκου (διαστ. 13×10 cm καὶ πάχους 6 cm), διακοσμητικὸ πήλινο πῶμα, ἐφυαλωμένα ὅστρακα μεσοβυζαντινῶν χρόνων σὲ μεγάλη ποικιλία σχεδίων καὶ χρωμάτων, βάσεις ἀγγείων μὲ ἐφυάλωση, κίτρινη ἐσωτερικὰ καὶ πράσινη ἐξωτερικὰ, μία βάση μὲ ζωγραφικὴ διακόσμηση ὁμόκεντρων κύκλων σὲ πράσινο χρῶμα, ὅστρακα μὲ γραμμικὴ διακόσμηση σὲ κίτρινο ἢ πράσινο βάθος καὶ μεταλλικὰ ἀντικείμενα, ὅπως: ἓνα καρφὶ μήκους 4.8 cm μὲ ἀρκετὰ μεγάλη κεφαλὴ διαμ. 2.4 cm καὶ ἓνα κομβίον.

Ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ βόρειου τοίχου τῆς νεώτερης ἐκκλησίας φάνηκε περισσότερο μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης καὶ διευκρινίστηκε καλύτερα, ἐνῶ παράλληλα ἀνακαλύφθηκε ἀποχετευτικὸς ἀγωγός, ποὺ διασχίζει σχεδὸν διαγώνια τὸν τομέα Θ καὶ καλύπτεται ἀπὸ μεγάλες πλατιᾶς πέτρες. Μιὰ ἀπὸ αὐτὲς εἶναι τμῆμα θωρακίου (διαστ. 30×35 cm καὶ πάχους 9 cm).

Ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζουν καὶ τὰ λίγα σπαράγματα κονιαμάτων μὲ διάφορα χρώματα, γαλάζιο, ἐρυθρό, λευκό, ἀνοιχτὸ καφὲ καὶ πορτοκαλί. Σ' ἓνα ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω σπαράγματα διασώθηκε ἡ ἀπεικόνιση κρινανθέμου σὲ

γαλάζιο βάθος. Εὐνόητο εἶναι ὅτι τὰ κονιάματα, πού διασώθηκαν, μαρτυροῦν ὅτι ζωγραφικὴ διακόσμηση κάλυπτε τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους.

Τομέας Δ

Στὸν τομέα Δ, πού καλύπτει κατὰ κύριο λόγο τὸν χῶρο τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους τοῦ ναοῦ, ἡ ἔρευνα εἶχε προχωρήσει ἀπὸ πέρυσι ἀρκετὰ καὶ ἐπομένως οἱ φετινὲς ἐργασίες ἀποσκοποῦσαν στὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ κατὰ μέγα μέρος διασωθέντος δαπέδου, στὴν πλήρη διευκρίνιση τοῦ ληνοῦ στῇ ΒΔ γωνία του καὶ τὴν ἀνάδειξή του μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τῆς ἀψίδας τοῦ πλάγιου κλίτους (πίν. 171α).

Στὴν ἐξωτερικὴ ἀψίδα τῆς πρόθεσης καὶ σὲ βάθος 60-65 cm ἀνακαλύφθηκαν μέγας ἀριθμὸς καρφιῶν διαφορετικοῦ μήκους (2, 2.5, 5 καὶ 6 cm), μιὰ κεφαλὴ καρφιοῦ, γυάλινη λαβὴ ἀγγείου, λαβὴ μεγάλου πήλινου πιθαριοῦ, ὡς καὶ τμήματά του ἀπὸ τὰ τοιχώματά τους. Ἡ λαβὴ τοῦ πιθαριοῦ φέρει μικρὲς ὁπές στὴν ἐξωτερικὴ τῆς πλευρά.

Ἐξάλλου βρέθηκαν στὸν ἴδιο χῶρο τέσσερα κομμάτια μαρμάρου μετὰ τις ἀκόλουθες διαστάσεις τὸ καθένα ἀντίστοιχα: 0.29×0.31 μ. καὶ πάχους 4.5 cm, 15×14 cm καὶ πάχους 3.5 cm, 13×11.5 cm καὶ πάχους 4 cm, ἀρκετοὶ στρωτῆρες καὶ καλυπτῆρες κέραμοι, μολύβδινο ἀντικείμενο, πού φαίνεται νὰ εἶναι μάλλον βαρίδι διχτιῶν, πολλὰ ὅστρακα ἐλληνιστικῶν χρόνων, λαβὴ ἀγγείου ἀπὸ ἀνοιχτόχρωμο πηλό, ἐφυσωμένα ὅστρακα, ὅπου κυριαρχεῖ τὸ κίτρινο βάθος μετὰ καφὲ ἐγγράρακτη διακόσμηση, ὅστρακο μετὰ σπάνια ἐφυάλωση στὸ χρώμα τῆς ὥχρας χωρὶς ἄλλη διακόσμηση ζωγραφιστὴ ἢ ἐγγράρακτη, ὅστρακα μετὰ κίτρινη ἐφυάλωση στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια καὶ σκούρα πράσινη μετὰ γεωμετρικὴ ἐγγράρακτη διακόσμηση μαύρου χρώματος στὴν ἐξωτερικὴ.

ΒΑ τῆς κεντρικῆς ἀψίδας σὲ ἀπόσταση 1 μ. καὶ σὲ βάθος 25 cm ἦλθε στὸ φῶς γυάλινο δακτυλίδι μπλὲ χρώματος ὡς καὶ μία ταφή, πού περιεῖχε ἀνθρώπινο κρανίον, δύο ὀστά ἀπὸ πόδια (κνήμες) καὶ ἓνα ἄλλο ἀπὸ χέρι.

Συμπληρωματικὲς ἐρευνες μπροστὰ στὸ χῶρο τῆς πρόθεσης, ὅπου ἡ ἀνασκαφὴ ἔφθασε σὲ βάθος 2.30 μ. ἀπὸ τὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ τοίχου τῆς κόγχης τῆς πρόθεσης, ἔφεραν στὸ φῶς τὰ ἀκόλουθα ἐνδιαφέροντα εὐρήματα: ὅστρακα ρωμαϊκῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων, κονιάματα πού εἶχαν χρησιμεύσει ὡς συνδετικὴ ὕλη στὶς μαρμάρινες καὶ πλίνθινες πλάκες τοῦ δαπέδου, τμήμα θωρακίου (διαστ. 17.5×18 cm καὶ πάχους 13 cm), μετὰ ἀνάγλυφη φυτικὴ δια-

κόσμηση καὶ στὶς δύο πλευρές, ἐνῶ στὴ μία πλευρὰ μόνο ἔφερε πλαίσιο μὲ γεωμετρικὰ σχήματα, τμῆμα ἀρράβδωτου κίονα διαμ. 24 cm παραπλεύρως τοῦ μεγάλου ἐπίσης ἀρράβδωτου κίονα, ποὺ εἶχε ἀνακαλυφθεῖ πλησίον τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους, ἄλλα δύο μικρὰ τμήματα θωρακίων, κονιάματα ἀπὸ ζωγραφικὸ διάκοσμο μὲ χρώματα γαλάζιο, ἐρυθρὸ καὶ λευκὸ, θραύσματα γυαλιοῦ, ἓνα κομμάτι πολυχρώμου γυαλιοῦ, κοχύλια, δύο μεγάλα μάρμαρα σφηνωμένα στὸ χῶμα, ποὺ θὰ ἦταν τοποθετημένα πάνω σὲ πεσσούς καὶ θὰ στηρίζαν κοσμήτη, ἐφυάλωμένα ὄστρακα σὲ ἀρκετὰ μεγάλη ποικιλία, βάσεις ὀστράκων μὲ ἐφυάλωση κίτρινου χρώματος καὶ ἐγγράακτη καφὲ ἢ καὶ πράσινη διάκόσμηση, ἐνῶ ἄλλα ὄστρακα διακρίνονται γιὰ τὸ σκοῦρο πράσινο ἢ λαδὶ χρῶμα τῆς ἐφυάλωσης, καρφιά, ἐλάχιστα σκόρπια ἀνθρώπινα ὀστά, πλίνθινο τμῆμα δαπέδου, ποὺ εἶναι προφανὲς ὅτι κάλυψε μεταγενέστερα τὸ κατὰ μέγα μέρος κατεστραμμένο μαρμάρينو δάπεδο.

Τὸ πάχος τῶν κεράμων, ποὺ διασώθηκαν καὶ κάλυπταν τὸ δάπεδο τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους, κυμαίνεται ἀπὸ 2.5 ἕως 2.7 cm. Μερικὲς κέραμοι φέρουν στὴ μία πλευρὰ τους δακτυλὶες πρόσφυσης ἢ ἄλλα ποικίλα σήματα.

Στὸ μέσον τοῦ βόρειου κλίτους βρέθηκε σκοῦρο σταχτὶ χῶμα σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ κόκκινο χῶμα στὸν ὑπόλοιπο χῶρο τοῦ κλίτους. Στὸν ἴδιο χῶρο καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου τοῦ βόρειου κλίτους ἀνακαλύφθηκε ταφή. Ἐντὸς τοῦ τάφου, ποὺ ἦταν κατασκευασμένος καὶ σκεπασμένος μὲ πλάκες, διασώθηκαν ἐπιφανειακὰ ἀνθρώπινα ὀστά καὶ ἓνα κομμάτι κονιάματος μὲ κίτρινο χρῶμα, ἐνῶ βαθύτερα τρία χάλκινα κομβία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο εἶναι μεγάλα καὶ τὸ τρίτο μικρότερο.

Μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ τελευταίου στρώματος τῆς ἐπίχωσης ἐντὸς τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους ἤλθαν στὸ φῶς κομμάτι χαλκοῦ, βυζαντινὰ ὄστρακα μὲ ἐφυάλωση κίτρινου χρώματος, τμήματα θωρακίων, θραῦσμα ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου, τμῆμα μαρμαρίνου πεσσίσκου, τμῆμα θωρακίου 10ου-11ου αἰ. μὲ ἀνάγλυφη παράσταση κεφαλῆς λέοντος (διαστ. 20×16.5 cm καὶ πάχους 5 cm) (πίν. 172β), καθὼς καὶ σπαράγματα κονιαμάτων ἀπὸ τοιχογραφίες μὲ ποικίλα χρώματα.

Πρὶν ἀπὸ τὴ λήξη τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου στὸν τομέα Θ καὶ συγκεκριμένα ΒΔ τῶν λειψάνων τοῦ ναοῦ τῶν μεσοβυζαντινῶν χρόνων καὶ ἐνῶ διαμορφωνόταν βαθμιδωτὰ ὁ χῶρος ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω καὶ ἀπὸ Δ πρὸς Α, ὑπεχώρησαν σ' ἓνα μικρὸ μέρος τὰ χρώματα καὶ ἀνοίχθηκε μικρὴ ὅπη

μὲ ἀποτέλεσμα νὰ φανεῖ τὸ ἄνω μέρος μόνο τοξοειδοῦς ἀνοίγματος, ποὺ ὁδηγεῖ σὲ δίχωρο θολωτὸ κτίσμα (πίν. 171β).

Ἡ μεγάλη ἐπίχωση, ποὺ ὑπάρχει μέσα στὸ θολωτὸ αὐτὸ κτίσμα, καταλαμβάνει ὁλόκληρο τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο μέχρι τὸ ὕψος σχεδὸν τῆς γένεσης τῶν θόλων καὶ κατὰ συνέπεια καθιστᾷ δύσκολη τὴν ἐξακριβώση τῆς ταυτότητάς του, ἐνῶ προκαλεῖ εὐλόγα τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ περαιτέρω ἔρευνα.

ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΧΡ. ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ

19. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΗ ΔΗΛΟ

(Πίν. 173-183)

Τὸ πρόγραμμα τῶν ἐργασιῶν συντήρησης καὶ ἀνάδειξης τῶν μνημείων τῆς Δήλου συνεχίστηκε καὶ ἐφέτος μὲ ἐπιτυχία. Ὁ συντονισμὸς ἔγινε ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα καὶ ἡ ὑλοποίηση μεγάλου μέρους τοῦ προγράμματος πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸν συν. Παν. Χατζηδάκη, μὲ τὴ συνεργασία τῆς ἀρχαιολόγου Τ. Βρουβάκη, τῶν ἀρχιτεκτόνων Χ. Βασιλειάδη καὶ Ἀλ. Γούναρη, καθὼς καὶ τῶν τεχνικῶν Μιχ. Χαλκουτσάκη, Ἰω. Κωστόπουλου καὶ Στ. Δασκαλάκη. Στὰ συνεργεῖα τῶν ψηφιδωτῶν ἐργάστηκαν σὲ μόνιμη βάση οἱ Παυλ. Γιαρακούνη καὶ Ἡλ. Ρόκος, ἐνῶ ὁ Ἀντ. Χιώτης γιὰ μικρὸ διάστημα ἐπικεφαλῆς ὁ Δημ. Χρυσόπουλος. Στὰ γλυπτὰ ἀσχολήθηκε ὁ γλύπτης Νικ. Κυρίτσης καὶ στὶς ἐξωτερικὲς ἐργασίες συγκόλλησης οἱ μαρμαροτεχνίτες Κ. καὶ Γ. Κουκᾶς. Τὶς ὑπηρεσίες τους πρόσφεραν ἐπίσης, κατὰ διαστήματα, οἱ ἀρχαιολόγοι Π. Πάντου, Π. Τσιότσιος καὶ Μάγια Εὐσταθίου.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ¹

1. Συντήρηση ψηφιδωτῶν

Ἐφέτος ἐπίσης τὰ ἀποτελέσματα ἦταν ικανοποιητικά, γιὰτὶ μὲ τὴν ὑπαρξὴ μόνιμου συνεργείου ἔγινε δυνατὴ ἡ συντήρηση μεγάλου σχετικὰ ἀριθμοῦ ψηφιδωτῶν δαπέδων σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς ἀρχαίας πόλης, ἐργασία ποὺ βοήθησε παράλληλα στὴ γενικότερη διαμόρφωση τῶν χώρων καὶ στὴν ἀποκατάσταση ἐν μέρει τῆς μορφῆς τους. Ἀναφέρονται ἐνδεικτικὰ μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα: στὴ στοὰ Δ τοῦ Ἀρτεμείου, παρ. πίν. ΠΑΕ '85, ἀρ. 40 (πίν. 173α-β), στὴν αὐλὴ τῆς οἰκίας στὰ ΒΑ τῆς οἰκίας VI. Μ., στὰ ἀποχωρητήρια τῆς Παλαίστρας τῆς Λίμνης, παρ. πίν. ΠΑΕ '85, ἀρ. 58 καὶ τοῦ

1. ΠΑΕ 1987, σημ. 1.

Γρανίτη, ἀρ. 57 (πίν. 174α-β), καθὼς καὶ στὴ συνοικία τοῦ Λιμένα, ἀρ. 97. Συνεχίστηκε ἐπίσης ὁ καθαρισμὸς τοῦ ψηφιδωτοῦ στὴν περίστυλη αὐλὴ τῆς οἰκίας τοῦ Διονύσου.

2. Στερεωτικὲς ἐργασίες

Α) Στὴ νησίδα τῶν Κοσμημάτων, στὸ δυτικὸ τοῖχο τῶν δωματίων S καὶ R τῆς οἰκίας III, παρ. πίν. *ΠΑΕ* '85, ἀρ. 54α ἐγίναν σοβαρὲς ἐπεμβάσεις (πίν. 175α-β), ὅπως καὶ στὴ βόρεια ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς οἰκίας τῶν Κωμωδῶν, παρ. πίν. *ΠΑΕ* '85, ἀρ. 52 στερεώθηκε ἐπίσης καὶ συντηρήθηκε τὸ νότιο τμήμα τοίχου στὴν οἰκία ἣ τὸ συγκρότημα οἰκιδῶν στὰ Β τῆς οἰκίας τῶν Κωμωδῶν (πίν. 176α-β).

Β) Στὸ νότιο ἄκρο τῆς Παλαίστρας τῆς Λίμνης ἐπισκευάστηκαν τοῖχοι πολὺ φθαρμένοι καὶ

Γ) Στὸ δρόμο τοῦ θεάτρου, πρὸς Β πρὶν ἀπὸ τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο συναντᾶ ἓνα δευτερεύοντα δρόμο πρὸς Ν, κατέρρευσε ἓνας τοῖχος, καθιστώντας τὸ οἰκοδόμημα πολὺ ἐπικίνδυνον· μετὰ βάση φωτογραφίες ξαναδόθηκε στὸν τοῖχο ἡ παλιά του μορφή, ὅπως ἦταν περίπου μετὰ τὶς ἀνασκαφές (πίν. 177α-β). Συντηρήθηκαν καὶ στερεώθηκαν ἐπίσης τμήματα τοίχων τῆς οἰκίας IIB στὰ Β τῆς οἰκίας τῆς Τρίαινας (παρ. πίν. *ΠΑΕ* '85, ἀρ. 94).

3. Καθαρισμοὶ καὶ τακτοποίηση

α) Ἡ κύρια ἀπασχόληση τῶν συνεργείων γιὰ ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ χρόνου ἦταν ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ συντήρηση τῶν τεσσάρων θησαυρῶν (παρ. πίν. *ΠΑΕ* '85, ἀρ. 16-19) μέσα στὸ ἱερό. Πρὶν ἀπὸ τὶς ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ διαμόρφωσης ἐλάχιστα ἔχνη τῶν κτιρίων μποροῦσε νὰ διακρίνει κανεὶς. Μετὰ τὴ βοήθεια τῶν φωτογραφιῶν ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς στὴν Ἀθήνα καθὼς καὶ τῶν σχεδίων τῶν ἀνασκαφῶν ἐγινε δυνατὴ ἡ ἀποκατάσταση τῶν μνημείων, στὸ σημεῖο πὺ ἐπέτρεπαν τὰ σωζόμενα τμήματα. Οἱ πίνακες 178, 179, 180 ἀποτελοῦν σαφεῖς μάρτυρες τῆς τόσο σημαντικῆς ἐργασίας στὴν περιοχὴ αὐτή. Πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν ἰδιαίτερα οἱ ἐργασίες συγκόλλησης καὶ ἐπανατοποθέτησης στὴν ἀρχικὴ τους θέση μιᾶς βάσης τραπεζοφόρου² στὸ θησαυρὸ 2, ἀλλὰ καὶ τὸ

2. Πρβ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἀρχαδικὴ Ἀλίφεια (1967) 179-180 εἰκ. 119-120.

ὅτι βρέθηκαν τμήματα δύο ἐπιγραφῶν κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἴδιου αὐτοῦ θησαυροῦ· ἡ μία ἐπιγραφή εἶναι ψήφισμα γιὰ παροχὴ ἰσοπολιτείας τὸ 270-250 π.Χ. καὶ ἡ ἄλλη εἶναι λόγος ἱεροποιῶν. Στὰ Ν τῶν θησαυρῶν ἐπιχώσθησαν τὰ κτίρια τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ποὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνασκαφῆς εἶχαν μείνει ἐκτεθειμένα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑποστοῦν μεγάλες φθορὲς ἀπὸ τὴν κίνηση τῶν ἐπισκεπτῶν. Ἀρχισε ἐπίσης προσπάθεια νὰ κλεισθοῦν ὅλες οἱ δοκιμαστικὲς τομὲς τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν, ποὺ ὅχι μόνον ἀποτελοῦσαν κίνδυνο γιὰ τοὺς ἐπισκέπτες, ἀλλὰ ἔδιναν τὴν ἐντύπωση ἑνὸς χώρου ποὺ ἐγκαταλείφθηκε χωρὶς κάποια φροντίδα.

β) Δεύτερη σημαντικὴ ἐργασία ἔγινε στὰ *Προπύλαια* (παρ. πίν. ΠΑΕ '85, ἀρ. 5), ποὺ ἐξαιτίας φυσικὰ τοῦ προορισμοῦ του καὶ τῆς θέσης του δεχόταν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὅλη τὴν κίνηση τῶν ἐπισκεπτῶν. Οἱ φθορὲς ποὺ εἶχε ὑποστεῖ τὸ μαρμαρίνο δάπεδο εἶχαν φθάσει σὲ σημεῖο νὰ προκαλοῦν σήμερα πλέον ἀληθινὸ κίνδυνο, ὅχι μόνο γιὰ τὴ διάσωση τοῦ μνημείου ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ σωματικὴ ἀκεραιότητα τῶν ἐπισκεπτῶν. Οἱ ἐργασίες ἦταν πολὺ δύσκολες, γιὰτις πολλὲς ἀπὸ τὶς μαρμαρόπλινθους εἶχαν διασκορπιστεῖ σὲ μεγάλη ἔκταση καὶ ἔπρεπε νὰ μεταφερθοῦν στὴν ἀρχικὴ τους θέση, ἐνῶ οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἦταν στὴ θέση τους εἶχαν σπάσει σὲ πολλὰ κομμάτια καὶ ἔπρεπε νὰ μετακινηθοῦν, νὰ συγκολληθοῦν καὶ νὰ ἐπανατοποθετηθοῦν. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ὅλης ἐργασίας φαίνεται καθαρὰ στὸν πίν. 181α.

γ) Στὸ *Μνημεῖο τῶν Τριτοπατόρων* (παρ. πίν. ΠΑΕ '85 Β', τοῦ ἀρ. 70) εἶχαν βρεθεῖ κατὰ τὶς ἀνασκαφὰς τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα ἑνας κίονας καὶ τμῆμα ἑνὸς ἄλλου στὰ ΒΑ τοῦ μνημείου. Στὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε, ἄγνωστο γιὰ ποιὸ λόγο, οἱ κίονες αὐτοὶ εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴ θέση τους καὶ τὸ σημεῖο ὅπου στέκονταν εἶχε καλυφθεῖ μὲ στρώση τσιμέντου. Οἱ ἐργασίες ποὺ ἔγιναν ἐφέτος ἀποκατέστησαν τοὺς κίονες στὴ θέση τους (πίν. 181β).

δ) Στὴν *Οἰκίαν τοῦ Κέρδωνος* (παρ. πίν. ΠΑΕ '85, ἀριθ. 68), ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐπανατοποθέτηση στὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης τῆς βόρειας παραστάδας τοῦ δωματίου 4 καὶ συγκολλήθηκε τὸ κατώφλι.

ε) Στὴν *περιοχὴ τοῦ Ἀνδῆρου τῶν Λεόντων*, πρὸς Β (παρ. πίν. ΠΑΕ '85, Β τοῦ ἀρ. 49), ὁ χώρος ἦταν ἐπικίνδυνος γιὰ τὴ διακίνηση τῶν ἐπισκεπτῶν, γιὰτις μὲ τὴν ἐπίχωση τῆς ἀνασκαφῆς στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα εἶχαν σχηματιστεῖ λοφίσκοι καὶ ἡ περιοχὴ προκαλοῦσε πολλὰ προβλήματα, ἀφοῦ οἱ ἐπισκέπτες ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ ἀναρριχῶνται στοὺς τοίχους τῶν ἀνασκαμμένων κτι-

ρίων. Ὁ δρόμος εἶχε ἀνασκαφεῖ μόνο στο βόρειο καὶ νότιο ἄκρο του, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ αὐτὴ δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες ἢ εὐρήματα. Οἱ ἐργασίες τῆς ἐφετινῆς περιόδου εἶχαν ὡς σκοπὸ νὰ ἀποκαλύψουν τὸν δρόμο ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸν Ἀνδηρο τῶν Λεόντων στὰ Ν τοῦ Ἰδρύματος τῶν Ποσειδωνιαστῶν σὲ ὅλο του τὸ μῆκος καὶ πλάτος. Στὰ Ν ἔχουν ἀνασκαφεῖ δύο δωμάτια ἄλλων νησίδων στὰ Α καὶ Δ καθὼς καὶ μία δεξαμενὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ξενικᾷ ἀγωγὸς ποὺ διασχίζει τὸν δρόμο κατὰ μῆκος (πίν. 182α) καὶ ἐνώνεται μὲ τὸν ἀγωγὸ τοῦ κεντρικοῦ δρόμου Ν τῶν Ποσειδωνιαστῶν. Μὲ τὸν κεντρικὸ αὐτὸ ἀγωγὸ ἐνώνονται τρεῖς μικρότεροι ἀγωγοὶ στὰ Δ. Στὰ ΒΔ βρέθηκαν 4 βάσεις ποὺ ἐδράζονται σὲ κατασκευὲς ἀπὸ ἀργοὺς λίθους.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ βρέθηκε μεγάλος ἀριθμὸς ἀγγείων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα συγκολλήθηκαν ὡς σήμερα 46, λύχνοι καὶ ἄλλα μικροαντικείμενα ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 2ο/1ο αἰ. π.Χ. (πίν. 182β-γ).

4. Ἀνασκαφὴ στὴν Οἰκία τῶν Σφραγισμάτων

Τελείωσε ἡ ἐπίπονη ἐργασία κοσκινίσματος τῶν χωμάτων τῆς ἐπίχωσης ποὺ περιεῖχε πῆλινα σφραγίσματα καὶ πολλὰ ἄλλα μικροαντικείμενα: βρέθηκαν ἄλλα 326 ὁλόκληρα σφραγίσματα, 768 πολὺ μικρὰ κομμάτια, πολλὰ κονιάματα τοίχων, τμήματα ψηφιδωτῶν κλπ. Τακτοποιήθηκαν ἐπίσης τὰ κομμάτια τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων ποὺ εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ στο χῶρο (πίν. 183α), ἀφαιρέθηκε πῖθος ποὺ εἶχε βρεθεῖ στο δωμάτιο ω καὶ σκάφτηκε μικρὸ τμήμα ποὺ εἶχε ἀφεθεῖ ἄσκαφτο ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἴδιου δωματίου· στο τμήμα αὐτὸ ὑπῆρχαν ἄλλα δύο μεγάλα ἀγγεῖα ποὺ ἀφέθηκαν ὅμως στὴ θέση τους (πίν. 183β), μὲ κατάλληλα μέτρα προστασίας τους, γιὰτὶ ἦταν πολὺ εὐθραπτα ὥστε νὰ μεταφερθοῦν, χωρὶς νὰ διαλυθοῦν τελείως. Παράλληλα ἄρχισε ἡ ἐρευνα στὰ Δ τοῦ δωματίου (ι') διαστ. περίπου 8.30×4.10 μ., μικρὸ μέρος τοῦ ὁποίου εἶχε ἀνασκαφεῖ ἀπὸ τοὺς Γάλλους διερευνητικά.

ΜΟΥΣΕΙΟ

Ἡ ἐπανέκθεση τῶν ἐλληνιστικῶν γλυπτῶν βρίσκεται πρὸς τὸ τέλος τῆς καὶ ὑπολογίζεται νὰ ἀνοίξει μία ἀκόμη αἴθουσα γιὰ τὸ κοινό.

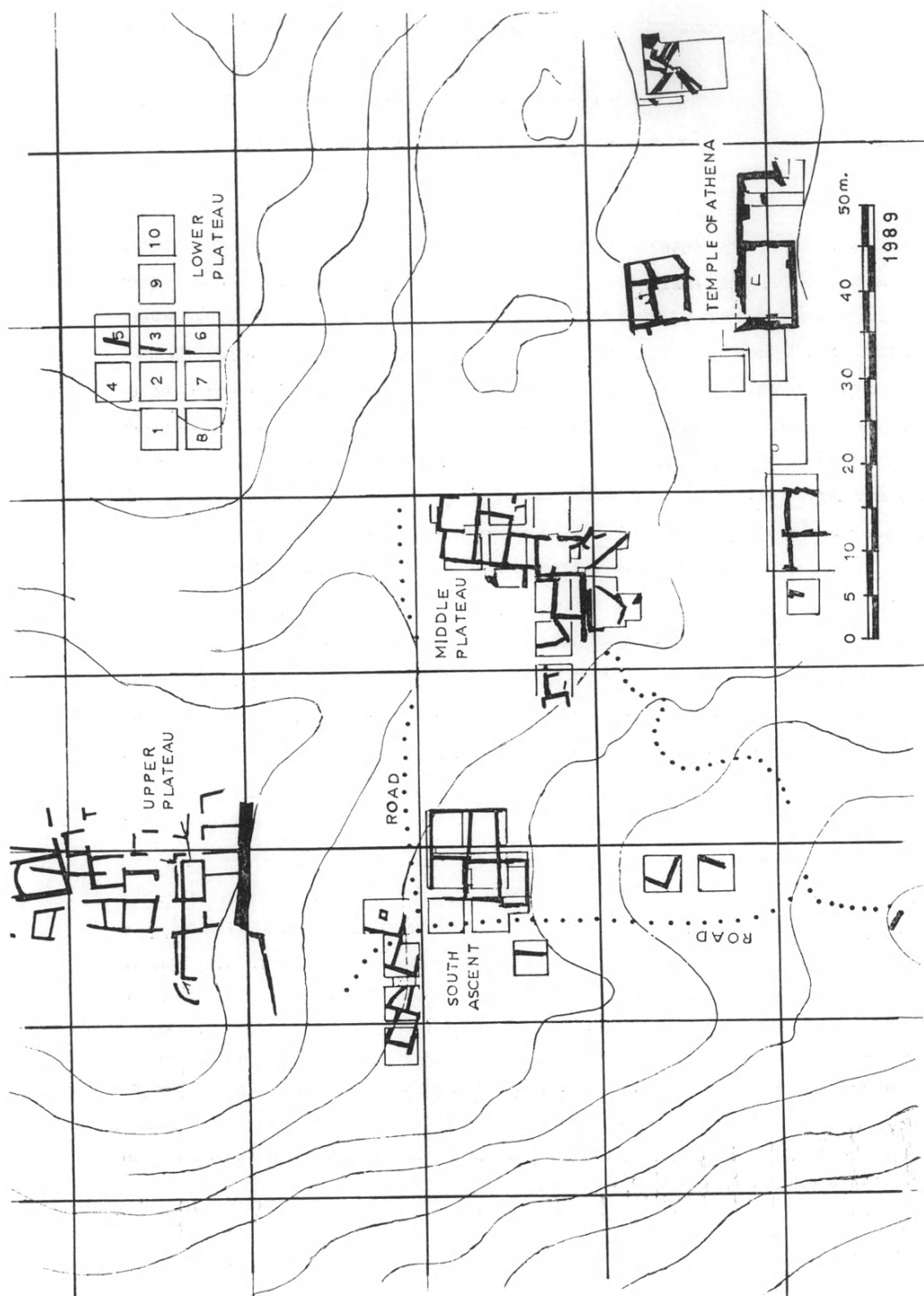
ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

20. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΡΟΥ

(Πίν. 184-188)

Με τή λήξη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1989 συμπληρώθηκε τὸ δέκατο τέταρτο ἐνασκαφικὸ ἔτος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀκρόπολη τῶν Κουκουναριῶν, ποὺ ἐκτείνεται πρὸς ΝΔ τοῦ κόλπου τῆς Ναούσης Πάρου. Οἱ ἐργασίες ἐντατικοποιήθηκαν, μὲ στόχο τὴ διελεύκανση προβλημάτων σχετιζομένων μὲ τὴ μυκηναϊκὴ καὶ τὴν ἀρχαϊκὴ φάση ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ μορφή καὶ τὴν ἱστορία τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς. Οἱ τομεῖς ποὺ κατέστησαν ἀντικείμενο μελέτης ἀφοροῦν τὸ μυκηναϊκὸ τεῖχος τοῦ Ἄνω Πλατώματος, τὸν πρόωμο ἀρχαϊκὸ οἰκισμὸ ποὺ ἐκτείνεται στὰ ἀναλήμματα τῆς νότιας ἀνάβασης καὶ τοῦ Μεσαίου Πλατώματος, τὸ Ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ συναφῆ κτίσματα τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἱεροῦ, τέλος δὲ τὰ ἐρείπια τοῦ Κάτω Πλατώματος (εἰκ. 1). Ὅπως καὶ κατὰ τίς προηγούμενες περιόδους, ἡ ἀνασκαφὴ διενεργήθηκε μὲ τὴ συμβολὴ φοιτητῶν ἀρχαιολογικῶν τμημάτων ἑλληνικῶν καὶ ἀλλοδαπῶν πανεπιστημίων. Ταυτοχρόνως γιὰ ἐκπαίδευση τῶν φοιτητῶν προσφέρθηκε σειρὰ μαθημάτων ἀνασκαφικῆς μεθοδολογίας, διαλέξεων γιὰ τὴν ἀρχαιολογία τῆς Πάρου καὶ τοῦ Αἰγαίου, τέλος δὲ σεμινάρια μὲ ἀντικείμενο τὴ μυκηναϊκὴ καὶ πρόωμη ἀρχαϊκὴ κεραμεικὴ¹. Μὲ τὴ συμπαράσταση τοῦ Σουηδικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν παρουσιάσθηκαν ἀπὸ ἐπισκέπτες μελετητὲς καὶ παλαιὰ μέλη τοῦ κλιμακίου μας διαλέξεις σχετιζόμενες μὲ τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ καὶ μὲ τὴ γένεση τῆς πόλεως. Χάρη στὴ συμπαράσταση τῆς Κοινότητος Ναούσης Πάρου, τὸ κλιμάκιο μπόρεσε νὰ φέρει σὲ πέρας τίς πολυπληθεῖς ἀπογευματινὲς ἐργασίες, ποὺ πέραν τῶν διδακτικῶν ἐνασχολήσεων περιελάμβαναν τὸν καθαρισμὸ

1. Εὐχαριστίες γιὰ τὴ θετικὴ τους συμβολὴ στὴν ἐπιτυχία τῆς ἀνασκαφῆς ἐκφράζονται πρὸς τοὺς ὑπεύθυνους τῶν τομέων B. Eder (Vienna Univ.), E. Hom (Univ. of Amsterdam), I. Morris (Univ. of Chicago), J. Lenz (Columbia Univ.), B. Οἰκονομίδου (University College London), P. Sauter (The George Washington University).

Εἰκ. 1. Κάτοψη τῶν ἀρχαίων θέσεων στὸν λόφο τῶν Κουκουναριῶν.

και μελέτη τών εύρημάτων, τήν καταγραφή και τή φωτογράφησή τους, αλλά επίσης και τή συμπλήρωση τών ανασκαφικών ήμερολογίων και τήν εκπόνηση τών αρχιτεκτονικών αποτυπώσεων².

Όπως και κατά τὰ προηγούμενα έτη, ή συνεργασία με τήν ΚΑ' Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Κυκλάδων συνεχίσθηκε μέσα σέ κλίμα έποικοδομητικής συνεργασίας. Όστόσο, ή άβεβαιότητα σχετικά με τήν περίφραξη τού αρχαιολογικού χώρου τών Κουκουναριών συνεχίζεται. Γραφειοκρατικές, ανεπίτρεπτα χρονοβόρες, διεργασίες συνεχίζουν νά ταλαιπωρούν τήν έπιστήμη, με αποτέλεσμα τίς γενικώς γνωστές ανασταλτικές έπιπτώσεις στή διαφύλαξη τών αρχαίων. Ό χώρος παραμένει άφύλακτος και χωρίς περίφραξη, με αποτέλεσμα νά καθίσταται άντικείμενο συλήσεων κατά τούς θερινούς ιδίως μήνες. Σέ έκκρεμότητα παραμένει και ή αναστήλωση τών έρειπίων τού μυκηναϊκού και τού αρχαϊκού οικισμού τού λόφου. Η από μακροῦ χρόνου (1980) σύνταξη μελέτης για τή συστηματική συντήρηση τών αρχαιοτήτων πού έχει αναληφθεῖ από τήν ΚΑ' Έφορεία Αρχαιοτήτων καθυστερεῖ για λόγους άσχετους πρὸς τή βούληση τῆς Έφορείας. Έλπίζεται ότι ή ρύθμιση τών προβλημάτων τών Κουκουναριών και ή νομοθετική κάλυψη τών αρχαιολογικών χώρων τῆς περι τόν κόλπο τῆς Ναούσης περιοχῆς θα συμβάλουν στήν ολοκλήρωση τῆς προσπάθειας για τή διαφύλαξη και προβολή τών αρχαιολογικών ζωνών τῆς ΒΑ Πάρου. Πέραν τῆς άκροπόλεως τών Κουκουναριών, στόχος νομοθετικῆς ρύθμισης εἶναι οἱ θέσεις 'Αγ. 'Ιωάννης Δέτης, Λιβαδερά, Σκλαβούνα, Σαρακίνα, νησίδς Οἰκονόμου, Καργαδούρα και Φιλίζι³.

2. Τή φωτογραφική κάλυψη έφερε σέ πέρας ό φωτογράφος τού Πανεπιστημίου Princeton τών ΗΠΑ, D. Connelly. Τήν εκτέλεση τών αρχιτεκτονικών αποτυπώσεων πραγματοποίησαν οἱ Sergio και Paola Jona. Πρὸς τούς παραπάνω εκφράζονται θερμές ευχαριστίες για τή συμβολή τους στήν επιτυχία τού έργου. Επίσης, ευχαριστίες εκφράζονται πρὸς τὸ Κοινοτικό Συμβούλιο και τὸν Πρόεδρο τῆς Κοινότητας Ναούσης Πάρου για τή θερμή τους συμπαράσταση στήν εκτέλεση τού έργου. Τέλος, θερμές ευχαριστίες εκφράζονται πρὸς τούς φίλους τῆς ανασκαφῆς κκ. Mike και Annette F. Merle-Smith (ἀπὸ τὸ Princeton τών Η.Π.Α.), οἱ όποιοι συνέβαλαν στήν κάλυψη τών δαπανῶν συμμετοχῆς τομεαρχῶν τού κλιμακίου στὸ έργο.

3. Τὸ θέμα τῆς νομοθετικῆς προστασίας τών οικισμῶν παραμένει σέ εκκρεμότητα ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τού 1970.

Εἰκ. 2. Κάτοψη ναοῦ καὶ τεμένους τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς.

Στις Κουκουναριές, η έρευνα στράφηκε κατά κύριο λόγο στη μελέτη της στρωματογραφίας του ναού της 'Αθηνᾶς και του πρὸς 'Ανατολὰς ἐκτεινομένου ἱεροῦ τεμένους (εἰκ. 1).

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ἡ έρευνα προσέφερε νέες ἐνδείξεις σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τοῦ κτίσματος (εἰκ. 2). 'Η έρευνα ἐπικεντρώθηκε σὲ τρεῖς μικρὲς τομὲς, τὴν α, b καὶ τὴν c (πίν. 184α). 'Η α ἐκτείνεται ἀμέσως πρὸς Α τοῦ κυκλικοῦ λίθου, πού ἐντοπίσθηκε δίπλα στὸ παραλληλόγραμμο σχιστολιθικὸ πόδιον τῆς ΒΑ πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ. 'Η b ἐκτείνεται μετὰξὺ τῆς παραπάνω κατασκευῆς καὶ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ναοῦ. Τέλος, ἡ c βρίσκεται πρὸς Ν τῆς σχιστολιθικῆς κατασκευῆς. Στὴν τομὴ α, ἡ βόρεια πλευρὰ ὀρίζεται ἀπὸ τὸν μυκηναϊκὸ τοῖχο 2, κατευθύνσεως Α-Δ. 'Αποκαλύφθηκε ἡ στρώση 10, προφανῶς δάπεδο τῆς ΙΙΓ περιόδου, σύγχρονο μὲ τὸν τοῖχο 1. 'Η ἀποκάτω στρώση 11, χρώματος καστανοῦ, ὅπως καὶ ἡ 10, ἀνήκει ἐπίσης στὴν ΙΙΓ περίοδο. 'Απὸ αὐτὴν προέρχονται ὄστρακα τοῦ τύπου white ware⁴. 'Η στρώση 11 βαίνει ὑπὸ τὸν τοῖχο 2. Σημειώνεται ὅτι καὶ σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο βρίσκονται ἐνδείξεις μυκηναϊκῆς κατοικῆσης. Στὴ στρώση 14 βρέθηκε ὄστρακο ἀγγείου τοῦ ἴδιου τύπου, καθὼς ἐπίσης καὶ πόδι ὑψίποδος κύλικος.

Στὴν τομὴ b ἡ έρευνα πρόσθεσε ἐνδείξεις ἐπάλληλων δαπέδων ἄνω τοῦ μυκηναϊκοῦ τοίχου 1, πού βαίνει κάτω ἀπὸ τὸ βόρειο ἔδρανο (πίν. 184β). Στὴν τομὴ c εἴχαμε ἐπίσης ἐνδείξεις ἐπάλληλων δαπέδων. Βρέθηκε ἡ στρώση 5 πού ἀντιπροσωπεύει πλακόστρωτο δάπεδο, ἡ 6 πού ἀπέδωσε θραύσματα ἀπὸ τὸν ὄμο καὶ τὴ βάση ἀμφορέως (πίν. 185α) καθὼς ἐπίσης καὶ πῆλινο δίμυζο λύχνο (διάμ. 0.069, ὕψος 0.035 μ.), ἡ στρώση 7 πού περιεῖχε θραύσματα κορινθιακῆς κεραμεικῆς τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., τέλος δὲ ἡ στρώση 8 πού ἀνήκει σὲ παλαιότερο δάπεδο. Περιεῖχε σχιστολίθους καὶ ἐκτείνεται πρὸς Α τοῦ μυκηναϊκοῦ τοίχου 1, πού ξεπερνᾷ σὲ ὕψος τὸ -57.5 μ., ἀπόλυτο ὕψομετρικὸ σημεῖο τῆς στρώσης 8. Σχετικὰ μὲ τὸν μυκηναϊκὸ τοῖχο 1, σημειώνεται ὅτι ἡ στρώση 12, πού περιεῖχε σχιστολίθους, ἀνήκει στὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου. 'Η στρώση περιεῖχε μυκηναϊκὰ ὄστρακα τῆς ΙΙΓ περιόδου, περιλαμβανομένων καὶ ὀστράκων τοῦ τύπου white ware. Τὰ εὑρήματα ἐπιβεβαίωσαν τὴ χρήση τοῦ κτιρίου κατὰ τὴν ΙΙΓ φάση.

4. Πρβ. ΠΑΕ 1988, 185 κέ.

Σὲ μικρὴ τομῇ, τὴν *e*, ποὺ ἀνοίχτηκε στὴ ΒΑ γωνία, ἀμέσως σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἔδρανο τοῦ βόρειου τοίχου, ἐπιχειρήθηκε ἡ ἔρευνα σὲ βάθος γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τοῦ πλάτους τοῦ μυκηναϊκοῦ τοίχου 2. Ὁ τοῖχος 2 βαίνει Α-Δ (πίν. 185β) καὶ πρὸς Α ἐπεκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ τεμένους· ἀποκαλύφθηκαν καὶ ἐδῶ ἐπάλληλα στρώματα δαπέδου. Μέσα στὴ στρώση 4 ἀποκαλύφθηκε πῆλινο ὄργανο ἀνεξακριβωτῆς χρήσης (πίν. 186α). Πρόκειται γιὰ σωληνοειδὲς κυλινδρικό ἀντικείμενο, σωζ. μήκους 0.16 μ., μὲ σημαντικὴ στένωση κατὰ τὸ ἓνα ἄκρο. Τὸ εὑρημα φέρει τέσσερις ἀνάγλυφους δακτυλίουσ ποὺ περιβάλλουν τὸ στενὸ ἄκρο, ἴσως γιὰ τὴν ἀσφαλὴ πρόσδεση σάκκου ἐκ δέρματος.

Πρὸς Ἀνατολὰς, ἡ ἔρευνα συνεχίσθηκε καὶ στὴν ἀνασκαφικὴ διερεύνηση τοῦ τεμένους τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς (εἰκ. 2). Ἡ μελέτη τῆς στρωματογραφίας τοῦ χώρου ἀπαίτησε τὴν καθάρωση τοῦ μάρτυρος μεταξὺ τῶν τομῶν *d* καὶ *e*. Ἀμφότερες ἀνασκάφηκαν σὲ παλαιότερες περιόδους. Ὡστόσο, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ μάρτυρος προσέφερε καὶ νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἱεροῦ. Οἱ ἐπιφανειακὲς στρώσεις 1 καὶ 1a τῶν κλασικῶν χρόνων διέσωζαν πλάκες ἀπὸ πλακόστρωση. Ἡ κλασικὴ περίοδος ἀκολουθεῖ μακρὰ καὶ συνεχὴ περίοδο δαπέδων, προφανῶς χρονολογημένων στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ περίοδο (στρώσεις 2-5). Ἡ πρώιμη γεωμετρικὴ / μέση γεωμετρικὴ περίοδος σχετίζεται μὲ τὰ δάπεδα 6 καὶ 7 καὶ τὰ στρώματα 8 καὶ 9. Ἡ τελευταία στρώση ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ παχιά ἐπίχωση μπάζων ποὺ κάλυπταν τὸν μυκηναϊκὸ τοῖχο 8, δηλαδὴ μυκηναϊκὸ τοῖχο ποὺ βαίνει Α-Δ, ὁ ὁποῖος εἰκάζεται ὅτι σχετίζεται μὲ τὸν τοῖχο ποὺ διέρχεται κάτω ἀπὸ τὸν κλασικὸ βωμό⁵. Ἡ μυκηναϊκὴ περίοδος, ποὺ διαπιστώθηκε μὲ διαφωτιστικὸ τρόπο κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς τάφρου *b* κατὰ τὸ 1986⁶, ὅταν ἀνακαλύφθηκε παχύτατη στρώση καταστροφῆς μὲ πλούσια μυκηναϊκὴ κεραμικὴ τῆς ΙΙΙΓ περιόδου, ἔγινε καλύτερα γνωστὴ μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ τοίχου 8. Τὸ πλάτος του ἀνέρχεται στὰ 0.70 μ. Ὁ τοῖχος συνδέεται μὲ τὴ στρώση καταστροφῆς, μὲ τὴν κεραμικὴ καὶ τὴν τέφρα τῆς τομῆς *b*. Προφανῶς, ἡ κατὰ χώραν ἀνεύρεση τῆς ομάδας ἀγγείων τῆς παραπάνω τομῆς, ἀκριβῶς δίπλα στὸν τοῖχο 8, δείχνει ὅτι ὁ κατοικημένος χώρος ἐκτεινόταν πρὸς Νότο τοῦ τοίχου.

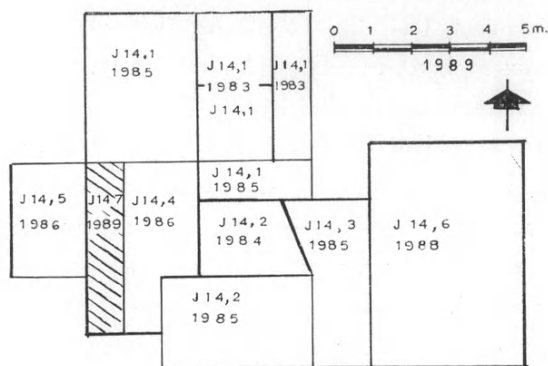
5. Βλ. ΠΑΕ 1984, Β', 286 κέ.

6. ΠΑΕ 1986, 169-205.

Στη μέση τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ τεμένους ἀνασκάφηκε σχιστολιθική κιβωτιόσχημη κατασκευή (εἰκ. 2). Τὸ εὔρημα ἔχει πιθανότατα ταφικὸ χαρακτήρα. Ἡ κατασκευή ἐκτείνεται ΒΑ-ΝΔ, στὴ ΝΑ πλευρὰ τοῦ μέχρι τὸ 1988 ἀνασκαμμένου τμήματος τοῦ τεμένους (πίν. 186β). Στὴν ἴδια θέση καὶ γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ τεμένους ὁρίσθηκε κατὰ τὸ 1989 τὸ περιγγραμμὰ νέας τάφρου, ἐκτεινομένης Α-Δ, μὲ διαστάσεις 5.14×3.13 μ. Μὲ τὴ διάνοιξη τῆς τάφρου καὶ τὴ διερεύνηση τῆς στρωματογραφίας, διαπιστώθηκε ὅτι ὁ χώρος καταλαμβάνεται ἀπὸ στρώση πεσμένων λίθων, ποὺ προέρχονται προφανῶς ἀπὸ τὸ ἱερό. Στὴ ΒΑ γωνία τῆς τάφρου ἀποκαλύφθηκε τὸ περιγγραμμὰ τοίχου, τοῦ ὑπ' ἀριθ. 6, προφανῶς ἀναλημματικοῦ χαρακτήρα. Ὁ τοῖχος βαίνει ΒΑ-ΝΔ. Ἡ κατασκευή του διακρίνεται ἀπὸ προχειρότητα, ἀφοῦ σχιστόλιθοι καὶ λίθοι ἀπὸ τὸν ἐντόπιον μαλακὸ γρανίτη ἔχουν συνδυαστεῖ καὶ χτιστεῖ ἀπὸ κοινοῦ, χωρὶς ἀκρίβεια στὴν ἐκτέλεση. Εἰκάζεται ὅτι ὁ τοῖχος κατασκευάσθηκε κατὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ τεμένους τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὴν ὕστερη γεωμετρικὴ φάση, πρὸς συγκράτηση ἐπίχωσης ποὺ χωρὶς τὴν παρεμβολὴ ἀναλημματικῶν τοίχων θὰ κατέληγε, ἐξαιτίας τῆς διάβρωσης, στὸ πρὸς Νότον χαμηλότερο ἐπίπεδο. Τὸ ΝΔ ἄκρο τοῦ ἀναλήμματος ἔχει τὴ σωζόμενη κορυφὴ τοῦ τοίχου 6 σὲ ὑψόμετρο $+56.10$ μ. Δυτικὰ τοῦ τοίχου 6 ἐκτείνεται ἡ σχιστολιθική κιβωτιόσχημη κατασκευή. Ἀποτελεῖται ἀπὸ πλάκες σχιστολίθου τοποθετημένες καθέτως, ὥστε νὰ σχηματίζεται παραλληλόγραμμο διαστάσεων 1.20×0.80 μ. Ἡ ΝΔ γωνία του (κορυφὴ) βρίσκεται σὲ ἐπίπεδο $+56.10$ μ. Ἀπὸ τὴ μορφή συμπεραίνεται ὅτι ἡ κατασκευή ἀνήκει σὲ κιβωτιόσχημο τάφο.

Στὸ ἐσωτερικὸ βρέθηκε ἐπίχωση γκριζωποῦ, μαλακοῦ χώματος, χωρὶς ἐνδείξεις ἀνθράκων, καύσης ἢ ἀδιατάρακτου σκελετολογικοῦ ὕλικου. Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ προέρχονται ἐτερόκλητα ἀντικείμενα. Θραύσματα κεραμίδων, θαλασσινῶν ὀστράκων, κοκάλων, τέλος δὲ ὀστράκων ἀγγείων ἀνασύρθηκαν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικόν. Ἡ κεραμεικὴ ἀνάγεται σὲ διάφορες φάσεις. Διακρίνονται ὄστρακα τῶν πρωτοκυκλαδικῶν καὶ τῶν μέσων γεωμετρικῶν χρόνων. Ἡ σχιστολιθική κατασκευή εἰκάζεται ὅτι ἀνάγεται στοὺς ὑπομυκηναϊκοὺς χρόνους. Ἦδη κατὰ τὴ μέση γεωμετρικὴ περίοδο ὁ τάφος εἶχε συληθεῖ, ἐνῶ κατὰ τὴν ὕστερη γεωμετρικὴ περίοδο ἦταν ἀθέατος, ἀφοῦ κατὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ τεμένους καλύφθηκε μὲ παχιά στρώση χώματος.

Συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφή καὶ στὸν χώρο τοῦ ἀποθέτη τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς (εἰκ. 3). Ἡ ἐδαφικὴ κοιλότητα μέσα στὴν ὁποία εἶχαν ἀπορριφεῖ τὰ

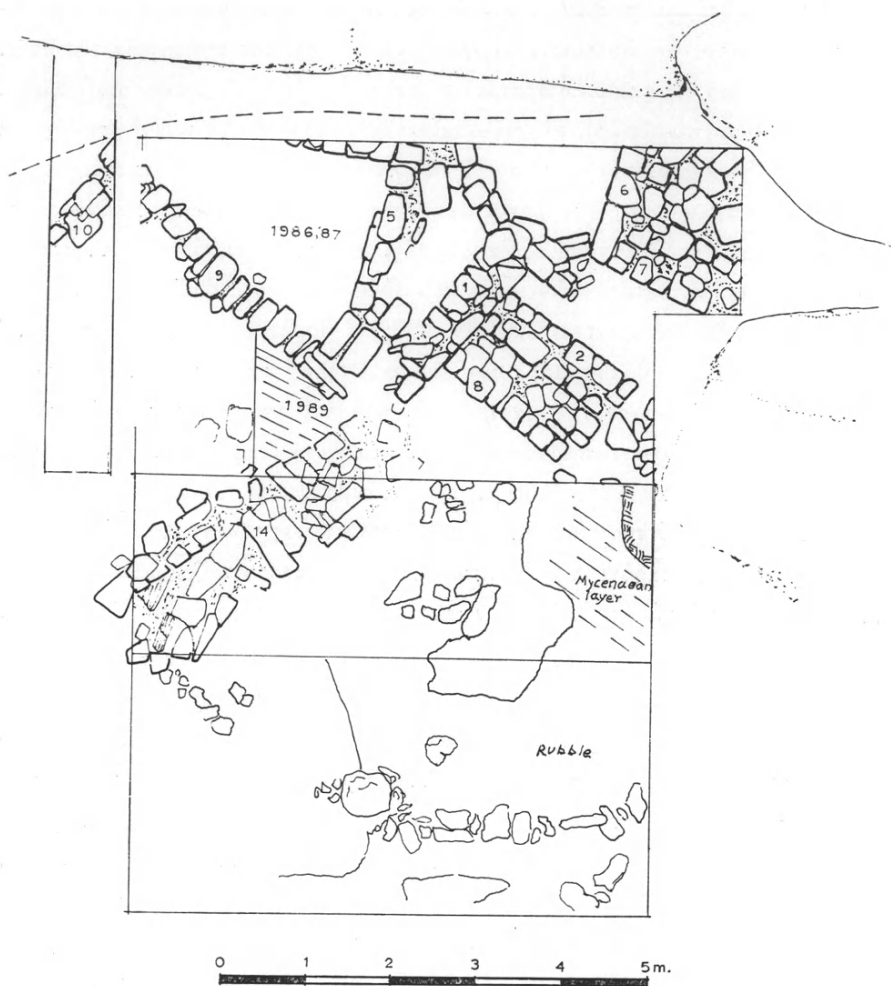
Εἰκ. 3. Κάτοψη τομῶν τοῦ ἀποθέτη τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς.

κειμήλια τοῦ ἱεροῦ ἐκτείνεται σὲ σημαντικὰ χαμηλότερο ἐπίπεδο, πρὸς Νότο τοῦ ναοῦ. Ὁ χώρος τοῦ ἀποθέτη ἀποκλίνει καὶ αὐτὸς πρὸς Ν, διακοπτόμενος ἀπὸ ὄγκο βράχου ποὺ ἐξέχει στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Ἐγίνε καθαρισμὸς τῆς περιοχῆς, περιλαμβανομένων τῶν δύο τάφων J14, ἀριθ. 5 καὶ J14, ἀριθ. 4, ποὺ ἐκτείνονται καὶ οἱ δύο ἀμέσως πρὸς Ν τοῦ προαναφερθέντος ὄγκου βράχου. Μεταξὺ τῶν δύο μεσολαβεῖ μάρτυρας πλάτους 1.20 μ. καὶ μήκους 4.08 μ. Ἡ ἔρευνα στράφηκε στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ μάρτυρα. Ἡ τάφος ποὺ προέκυψε ὀνομάσθηκε J14, ἀριθ. 7. Ἡ ἔρευνα στέφθηκε μὲ ἐπιτυχίᾳ. Ἀνακαλύφθηκαν ἀντικείμενα ἀπὸ τὸ ἱερὸ καὶ ὀρισμένα ποὺ συνανῆκαν σὲ εὐρήματα παλαιότερων ἐτῶν. Τὰ ἀρχαιότερα εὐρήματα ἀπὸ τὴν τάφο ἀνάγονται στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ περίοδο. Διακρίνονται ἐπίσης θραύσματα τοῦ ἀνατολίζοντος ρυθμοῦ, ἀλλὰ καὶ κλασικῶν λύχνων. Λίθοι ἀπὸ κρημνισμένους τοίχους, ὅπως αὐτοὶ ποὺ παρατηρήθηκαν στὶς πρὸς ΒΑ τάφους, δὲν βρέθηκαν. Ἰδιαίτερα σημαντικὸ θεωρεῖται τὸ τεμάχιο μολύβδινου ὕφους μὲ κυλινδρικό κορμὸ καὶ διογκωμένη τριγωνικὴ κεφαλὴ, σωζ. μήκους 0.095 μ. (πίν. 187α). Ὁ κορμὸς ἔχει μέγιστη διάμετρο 0.01 μ. καὶ ἡ κεφαλὴ πλάτος 0.015 μ. Παρότι ἡ χρονολογία εἶναι προβληματικὴ —ἴσως δὲν θὰ ἦταν ἄτοπη ἡ ἀναγωγὴ του στοὺς ἀρχαῖκούς χρόνους⁷—

7. Γιὰ τὴν ἀνακάλυψη μολύβδινων προτομῶν γρυπῶν, πιθανότατα προερχομένων ἀπὸ τὴν αἰγίδα λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς, βλ. J. BOARDMAN, *Excavations in Chios, 1952-1955. Greek Emporio* (1967) 203 πίν. 84, ἀριθ. 166.

δύναται νὰ λεχθεῖ ὅτι τὸ εὕρημα ἀνήκει μάλλον σὲ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς. Πιστεύεται ὅτι ἀριθμὸς ἀνάλογων ὅφρων κοσμοῦσε τὴν αἰγίδα τῆς θεᾶς. Ἄλλο σημαντικὸ εὕρημα ἀναφέρεται σὲ θραῦσμα λαιμοῦ ἀμφορέα, σωζ. διαστ. 0.045×0.048 μ. (πίν. 187β). Τὸ χεῖλος εἶναι διαμορφωμένο σὲ κυρτὴ προέχουσα ταινία, ἐνῶ ἀποκάτω, στὴν ἐπιφάνεια τοῦ λαιμοῦ, διακρίνεται ἐμπίεστο σφράγισμα μὲ τὴν ἀπεικόνιση ἱπτάμενου ἀετοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ. Πήλινος λύχνος ἀπὸ τὴν ἴδια τάφρο ἔχει διαστάσεις μῆκος 0.07 μ. καὶ πλάτος 0.055 μ. Ἐλλείπει τὸ ἄνω τμήμα τοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν μυξὸ ποὺ εἶναι ἀκέραιος. Σῶζεται μέλαν γάνωμα ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς (πίν. 187γ). Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον προκαλεῖ ἡ ἀνεύρεση καὶ ἄλλου θραύσματος μαρμάρινης στήλης ποῦ, ὅπως ὅλες οἱ προηγούμενες καὶ ἀντίστοιχες τῆς κατηγορίας τῆς ποῦ ἔχουν ἐντοπισθεῖ ἀπὸ τὸ 1984 καὶ μέχρι σήμερα, παρουσιάζει σοβαρὰ ἔχνη διάβρωσης. Τὸ θραῦσμα ἔχει διαστάσεις $0.28 \times 0.21 \times 0.08$ μ. Τὸ ἕνα ἄκρο ἀνήκει σαφῶς στὴν ἀπόληξη τῆς στήλης, ἐνῶ τὸ ἕτερο εἶναι ἐλλιπές. Ὁ προορισμὸς τῶν στηλῶν εἶναι ἀσφαλῶς λατρευτικός, παρότι καμία ἀπὸ αὐτὲς δὲν παρουσιάζει διακόσμηση ἢ ἄλλα στοιχεῖα ποῦ νὰ βοηθοῦν στὴν πληρέστερη κατανόηση τοῦ ζητήματος.

Στὸ ΒΑ ἄκρο τοῦ ἀναλήμματος τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς ἀνοίχτηκε τὸ 1986 ἡ τάφος K13, ἀριθ. 1 (εἰκ. 4). Ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε στὴν ἴδια τάφρο τὸ 1987, 1988 καὶ 1989. Στόχος τῆς ἀνασκαφῆς στὴ θέση αὐτὴ ἦταν ἡ διερεύνηση τῆς πιθανότητος ἐντοπισμοῦ καὶ ἄλλου ἱεροῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ ὑπαρξὴ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη θραυσμάτων ἀγγείων μὲ ἐγχάρακτα τὰ ψηφία *ΑΠΟΛ*, πιθανῶς σχετιζομένων μὲ τὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος (*ΙΑΕ* 1986). Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς K13, ἀριθ. 1, ἔφερε στὸ φῶς σύμπλεγμα τοίχων μὲ κύρια φάση οἰκοδομικῆς δραστηριότητος περὶ τὸ 700 π.Χ. (πίν. 188α). Τὸ νότιο τμήμα τῆς κυρίως τομῆς διευρύνθηκε μὲ τὴν προσθήκη νέας τάφρου. Ἀνακαλύφθηκαν ὑπολείμματα τοίχων, τῶν ὑπ' ἀριθ. 12 καὶ 13, σωζομένων σὲ κακὴ κατάστασις στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς τάφρου. Οἱ τοῖχοι ἀνήκουν ἴσως στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ἴδιας τάφρου ἀποκαλύφθηκε γκριζωπὴ στρώση (ἢ 3) πάνω στὸν φυσικὸ βράχο. Ἡ διερεύνηση τῆς στρώσης 3 ἀπέδωσε μυκηναϊκὴ κεραμεικὴ τῶν *III* χρόνων. Ἡ στρώση δὲν φαίνεται νὰ σχετίζεται μὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς τοίχους. Ἀκολουθῶς, ἐπιχειρήθηκε ἡ ἐξακριβώση τῆς σχέσης τῶν τοίχων 4, 5 καὶ 9 μὲ τὸ δάπεδο 4, στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς κυρίως τάφρου ποῦ ἀνασκάφηκε τὸ 1986 καὶ 1987. Ἡ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι ὁ τοῖχος 9 ἀνήκει σὲ παλαιότερη φάση. Μετὰ τὴν καταστροφὴ του

Εἰκ. 4. Ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς. Τάφος K 13, ἀριθ. 1.

ἀνεγέρθηκε ἄλλο κτίριο, ποὺ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τοὺς σωζομένους τοίχους 4 καὶ 5. Τὸ σύγχρονο δάπεδο 4 κάλυψε τὸν παλαιότερο τοῖχο 9. Ἡ κεραμεικὴ τῆς δεύτερης φάσης, καίτοι ἰδιαίτερος ἐφαρμένη, διαπιστώθηκε ὅτι ἀνήκει στοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς χρόνους. Μικρὴ τομὴ ποὺ ἀνασκάφηκε πρὸς Ν τοῦ τοίχου 9 βεβαίωσε τὴ χρονολογία τοῦ 9 στοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς χρόνους. Ἀμέσως πρὸς Ν ἀποκαλύφθηκε νέος τοῖχος, ὁ 14. Γενικὰ οἱ ἐπιχώσεις πρὸς Ν τῆς τάφρου εἶναι ρηχότερες, ἐνῶ οἱ τοῖχοι σώζονται σὲ κακὴ κατάσταση.

Ἐπίσης ἡ ἔρευνα τοῦ 1989 ἐπικεντρώθηκε στὴν ἀνασκαφή τοῦ Κατώτερου Πλατώματος (εἰκ. 1). Παλαιότερες ἐργασίες τοῦ 1981 καὶ τοῦ 1988 εἶχε ὁδηγήσει στὴ διαπίστωση ὅτι ἡ κατοίκηση στὴ θέση αὐτὴ πρέπει νὰ ἀνάγεται στὴ πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο. Ἐπίσης, σύμφωνα μὲ ἐνδείξεις, ἡ θέση αὐτὴ πρέπει νὰ εἶχε ἐλκύσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μυκηναίων κατοίκων τῆς ἀκροπόλεως στὴ διάρκεια τῆς ΥἚ ΙΙΙΓ φάσης. Παρότι οἱ κεραμικὲς ἐνδείξεις βεβαιώνουν συνέχιση στὴν κατοίκηση τοῦ χώρου, ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς στοὺς ἀρχαίκοις χρόνους, διαπιστώνεται ὅτι στὸ Κατώτερο Πλάτωμα, ὅπως ἐξάλλου καὶ στὸν ὑπόλοιπο λόφο τῶν Κουκουναριῶν, ἡ μέση ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ δὲν ἀντιπροσωπεύεται μὲ εὐρήματα. Ὑπάρχει συνεπῶς κενὸ στὴν ἱστορία τοῦ χώρου ποὺ καλύπτει τὸ φάσμα ἀπὸ τὸ τέλος τῆς πρωτοκυκλαδικῆς φάσης ἕως τὸ 1200 π.Χ. περίπου. Ἡ σημαντικὴ θέση τὴν ὁποία κατέχει τὸ παραπάνω γήπεδο στὴ γενικὴ τοπογραφία τοῦ χώρου, καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ πολυπληθεῖς ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις ποὺ συγκεντρώθηκαν στὴ διάρκεια τῶν τελευταίων ἐτῶν, ὁδήγησαν στὴ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ Κατώτερου Πλατώματος. Στὴ διάρκεια τοῦ 1989 ὁ ἀνασκαφικὸς χώρος περιέλαβε ἑνδεκα τάφρους, μερικὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶχαν ἐν μέρει διερευνηθεῖ σὲ παλαιότερες φάσεις.

Τὸ γήπεδο ἔχει σχῆμα ἑλλειψης, περιβάλλεται ἀπὸ σχηματισμοὺς βράχου καὶ διανοίγεται πρὸς Ἀνατολὰς, δηλαδὴ πρὸς τὴ θάλασσα. Τὸ σύστημα τῶν τάφρων ἀνασκάφηκε μὲ τὸν μακρὸ ἄξονα ἐκτεινόμενο Α-Δ. Στὴ δυτικὴ πλευρά, ποὺ ἐκτείνεται στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ χώρου, διακρίνονται οἱ τάφροι I-J, 10,8 καὶ I-J10, 1 (1981, 1988). Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ΝΔ τάφρου I-J10,8 ὑπῆρξε ιδιαίτερα διαφωτιστικὴ γιὰ τὴν περαιτέρω κατανόηση τῆς στρωματογραφίας. Ἐπειδὴ στὴ θέση αὐτὴ τὸ ἔδαφος διαμορφώνεται μὲ ἰδιαίτερη ἀπόκλιση, εἰκάζεται ὅτι ἀντικείμενα ποὺ συγκεντρώθηκαν ἐκεῖ θὰ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ πρὸς Δ ἐκτεινόμενο Ἀνώτερο Πλάτωμα. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ στρώση 1 ἢ 2 περιεῖχε σκληρότερο χῶμα καὶ πλῆθος πεσμένων λίθων, μέσων διαστάσεων 5-40 ἐκ. Τὸ ἀποκάτω στρώμα 3 ἀντιπροσώπευε παχιά ἐπίχωση, ποὺ ὥστόσο περιεῖχε ἀνάμεικτα ὄστρακα τῶν μυκηναϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων. Ἡ ἐπόμενη στρώση 4 ἦταν ἐπίχωση μπάζων, μὲ ὄστρακα τῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Ἐνδιαφέρουσα ἀπέβη ἡ ἀνασκαφὴ τῆς 5. Γενικὰ ἡ 5 περιεῖχε μεγάλη ποσότητα ἄμμου. Τὰ ὄστρακα ἀπὸ τὴ στρώση αὐτή, καίτοι ὀλίγα, ἀνάγονται στοὺς ὕστερους μυκηναϊκοὺς χρόνους. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς τάφρου ἀνασκάφηκε ἐπιπροσθέτως μικρὴ τάφος, προκειμένου νὰ ἐξακρι-

βωθεῖ ἡ στρωματογραφία τοῦ χώρου σὲ βάθος. Ἡ στρώση 6 περιεῖχε καστανομέλαν χῶμα μὲ πεσμένους λίθους. Ἡ στρώση ἀπέδωσε ὄστρακα τῶν πρωτοκυκλαδικῶν χρόνων.

Ἀμέσως πρὸς Β ἡ διάνοιξη τῆς I-J10, ἀριθ. 1 προσέθεσε νέα στοιχεῖα στὴ μελέτη τοῦ χώρου. Τομὴ ἐντὸς τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς τάφρου ἀποκάλυψε δύο κατώτατες στρώσεις μὲ πρωτοκυκλαδικὰ εὐρήματα. Οἱ στρώσεις μοιάζουν, καθὼς ἀμφότερες περιέχουν ἀμμῶδες χῶμα μαζὶ μὲ ἀπολεπίσματα σχιστολίθου. Περιέχουν θραύσματα καὶ λεπίδες ὄψιανου, κόκαλα καὶ θαλάσσια ὄστρεα. Διακρίνεται θραῦσμα λεπίδος σωζ. μήκους 4.3 ἐκ. καὶ πλάτους 1.7 ἐκ. Σὲ τομὴ οἱ κύριες δύο πλευρὲς εἶναι παράλληλες, ἐνῶ οἱ ἀκμὲς σχηματίζονται ἐπικλινεῖς. Ἄλλη λεπίδα ἀνήκει σὲ βέλος. Ἔχει τριγωνικὸ σχῆμα καὶ μῆκος 3.2 ἐκ., ἐνῶ τὸ πλάτος ἀνέρχεται στὰ 1.5 ἐκ. Μεταξὺ τῶν κεραμικῶν εὐρημάτων ξεχωρίζουν θραύσματα λαβῶν, μὲ ἔντονη στένωση στὴ μέση, θραύσματα κάθετων προεχουσῶν ἀποφύσεων, διάτρητων κατὰ τὸ μέσον τοῦ ὕψους, θραύσματα μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση γραμμικῶν κοσμημάτων, τέλος δὲ θραῦσμα προερχόμενο ἀπὸ τὴν κυλινδρική βάση πῆλινης κανδήλας (σωζ. ὕψος 0.049, πλάτος 0.053 μ.) Εὐρήματα ἀπὸ τὶς παραπάνω δύο στρώσεις 5 καὶ 6 προέρχονται πιθανότατα ἀπὸ δύο ξεχωριστὲς φάσεις τῆς πρωτοκυκλαδικῆς II περιόδου. Ἀμέσως πρὸς Ἀνατολὰς καὶ σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἐκτείνονται οἱ τάφροι I-J10 ἀριθ. 7, ἀριθ. 2 καὶ ἀριθ. 4. Στὴν τάφρο ἀριθ. 2 συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὴ βόρεια πλευρά, σὲ συνέχιση τῆς ἐργασίας ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἴδια τομὴ, ποὺ κατ' ἀρχὰς ἀνασκάφηκε τὸ 1981 καὶ ἀκολούθως τὸ 1988. Ἡ στρωματογραφία ἀπέβη καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἀποκαλυπτική. Ἡ στρώση 1 μὲ ἐπιφανειακὰ χώματα κάλυπτε τὴν 2, μὲ μπάζωμα λίθων καὶ ἀμμώδους χώματος. Ἡ ἐπόμενη στρώση 3 ἦταν παχύτερη καὶ ἀντιπροσωπεύει ἴσως μπάζωμα ἰσοπέδωσης τοῦ γηπέδου, ἀφοῦ ἡ ἴδια στρώση ἀποκαλύφθηκε ἐκτεινόμενη σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ χώρου. Περιεῖχε καστανὸ χῶμα μὲ πηλὸ, ὄστρακα ἀγγείων, ἀπολεπίσματα γρανίτη καὶ σχιστολίθου. Τὰ ὄστρακα ἔχουν γενικὰ ὑποστεῖ μεγάλη φθορά. Χρονολογικὰ ἀνήκουν στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, παρότι δὲν λείπουν θραύσματα τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου. Ἡ ὑπαρξὴ καὶ κλασικῶν ὀστράκων στὴν αὐτὴ στρώση δείχνει ὅτι ἡ ἐπισυσσώρευσὴ τῆς ἀνάγεται στὴν ἴδια περίοδο. Ἡ στᾶση 5 περιέχει ἐπίχωση μὲ ἀπόκλιση πρὸς Ἀνατολὰς, ἐνῶ ἡ ἀποκάτω 6 περιεῖχε ἄμμο, λίθους καὶ ἀξιόλογο ἀριθμὸ μυκηναϊκῶν ὀστράκων. Μεταξὺ αὐτῶν ξεχωρίζουν ὄστρακα ἀπὸ βα-

θεῖς σκύφους, ὄστρακα ἀπὸ τὸ χεῖλος ἀμφορέων, τὸ πόδι κύλικος (σωζ. ὕψος 0.058 μ.) κ.ἄ. Ξεχωρίζει τὸ θραῦσμα κορμοῦ βαθέος σκύφου, σωζ. ὕψους 0.063 μ., μὲ μέλαν ἐσωτερικὸ καὶ μὲ διακόσμηση ἀλυσίδας U γύρω στὸ τοίχωμα. Παρὰ τὶς συνεχεῖς προσπάθειες δὲν κατέστη δυνατόν νὰ διευκρινιστεῖ ὁ χαρακτήρας τῆς ἐπιχώσεως μὲ τὴ μυκηναϊκὴ κεραμεικὴ καὶ ἂν αὐτὴ ἀνῆκε σὲ κτίσματα τοῦ ἴδιου πλατώματος. Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς τάφρου ἀνασκάφηκε σὲ βάθος, μὲ σκοπὸ τὴν ἐξακρίβωση παλαιότερων ἐνδείξεων. Πράγματι, ἀποκαλύφθηκε μελανόφαιη στρώση, ἡ 7, ποὺ περιεῖχε πρωτοκυκλαδικὰ ὄστρακα, μικροὺς λίθους καὶ μεγάλο ἀριθμὸ ἀπολεπισμάτων ὀψιανοῦ. Πρὸς ΝΑ ἡ τομὴ I-J10, ἀριθ. 6 ἔδωσε νέες ἐνδείξεις γιὰ τὸ ἴδιο τεῖχος ποὺ ἀνακαλύφθηκε τὸ 1981 στὴν πρὸς Β γειτονικὴ I-J, ἀριθ. 3 (πίν. 188β). Πράγματι, μετὰ τὴν ἀποκρυψη τῶν στρώσεων 1-3, ἀποκαλύφθηκε ἡ στρώση 4 μὲ πλῆθος πεσμένων λίθων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ γέμισμα τοῦ τεύχους. Βεβαίως, ἡ ἀνακάλυψη τῆς στρώσεως δείχνει ὅτι τὸ ἀρχαῖο τεῖχος ἔβαινε Β-Ν, ἡ νότια ἀπόληξή του φθάνοντας μέχρι καὶ τὴν τάφρο I-J10, ἀριθ. 6. Φαίνεται ἔτσι ὅτι τὸ τεῖχος εἶχε ἀμυντικὸ χαρακτήρα καὶ ὅτι εἶχε ἀνεγερθεῖ γιὰ ἐνίσχυση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς κορυφῆς, ἀφοῦ στὴ θέση αὐτὴ μειώνεται ἡ ἀμυντικὴ ἰσχὺς τοῦ λόφου ἐξαιτίας τῆς μορφολογίας τοῦ Κατώτερου Πλατώματος. Στὴ γειτονικὴ τάφρο I-J, ἀριθ. 3 (πίν. 188β), ἀνασκάφηκε ἡ μέχρι τώρα ἄσκαπη μεσαία λωρίδα ποὺ διαιροῦσε σὲ δύο τὸ τετράγωνο. Κάτω ἀπὸ τὴ στρώση 3 βρέθηκε παχιά ἐπίχωση πεσμένων λίθων, ποὺ ἀνήκουν σαφῶς στὸ κατεστραμμένο τεῖχος. Ἡ αὐτὴ στρώση 3 κάλυπτε τὴ στρώση καταστροφῆς τοῦ τεύχους, τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται στὴν πρὸς Βορρὰ τάφρο I-J, ἀριθ. 5. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ τετραγώνου I-J 10, ἀριθ. 5 εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ 1988. Ἡ ἔρευνα τοῦ 1989 στράφηκε στὴ διάνοιξη νέας τάφρου στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τετραγώνου. Τὸ τεῖχος ἔβαινε κάτω ἀπὸ παχιά ἐπίχωση στρώσεως λεπτόκοκκου καστανομέλανος χώματος, ἀνάμεικτου μὲ μεγάλο ἀριθμὸ μικρῶν λίθων. Ἡ 4 ἔβαινε ἐπὶ τῆς κατεστραμμένης ἐπιφάνειας τοῦ τεύχους, πρὸς Α καὶ πρὸς Δ αὐτοῦ. Τὸ τεῖχος σώζεται στὴ θέση αὐτὴ σὲ δύο σειρὲς λίθων μὲ δύο ὄψεις, μία ἐσωτερικὴ καὶ μία ἐξωτερικὴ. Ἡ πρὸς Α ὄψη διακρίνεται εὐχερέστερα, ἐνῶ δυσκολότερη ἀποβαίνει ἡ ἐξακρίβωση τῆς δυτικῆς ὄψης, διαταραγμένης καὶ ἀναμεμιγμένης μὲ λίθους τῆς ἀνωδομῆς. Τὸ πλάτος τοῦ τεύχους στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀνέρχεται στὰ 1.11 μ. Στὴν κατασκευὴ τοῦ τεύχους ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ λίθοι μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους μὲ τὴν προσθήκη λάσπης ὡς συνδετικῆς ὕλης. Στούς

πεσμένους λίθους τῆς καταστροφῆς περιλαμβάνονται ἀνάμεικτα θραύσματα κεραμικῶν εὐρημάτων. Διακρίνονται μεταξύ ἄλλων μυκηναϊκὴ κεραμικὴ τῶν ΥΕ ΙΙΙΓ χρόνων, θραῦσμα ὀρείας κρυστάλλου, ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ, κόκαλα ζώων καὶ θαλάσσια ὕστρεα. Ἐνδιαφέρον προκαλεῖ ἡ ἀνακάλυψη ὀστράκων τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων ἐπὶ τῆς στρώσεως τῶν κατακρημνισμένων λίθων τοῦ τείχους. Διακρίνεται θραῦσμα κορμοῦ κρατηρίσκου, σωζ. διαστ. 0.038×0.031 μ. Ἐσωτερικῶς τὸ θραῦσμα φέρει μέλαν γάνωμα, ἐνῶ ἐξωτερικῶς διακρίνεται ὁμάδα ἀπὸ ὁμόκεντρος κύκλους ζωγραφισμένων μετὸν διαβήτη. Ἡ ἀνέυρεση τῶν πρωτογεωμετρικῶν ὀστράκων ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ κατεστραμμένου τείχους ἀποδεικνύει σαφῶς ὅτι κατὰ τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους ἡ παραπάνω ὀχυρωματικὴ κατασκευὴ εἶχε μεταβληθεῖ σὲ ἐρείπια.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ

21. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

(Πίν. 189-208)

Οί έρευνες στή Μινώα 'Αμοργού* συνεχίστηκαν καί κατά τό έτος 1989 μέ χρηματικά κονδύλια τής 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας, τοῦ Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων, οίκονομική ένίσχυση τοῦ 'Υπουργείου Αἰγαίου καί τοῦ 'Ιδρύματος Ψύχα. 'Από τήν περιορισμένη ανασκαφική έρευνα καί τούς έκτεταμένους επιφανειακούς καθαρισμούς προέκυψαν νέες μαρτυρίες γιά τήν έκταση τής κατοίκησης στούς γεωμετρικούς χρόνους καί ἀποκαλύφθηκαν νέα κτιριακά κατάλοιπα, σημαντικά γιά τήν ανασύσταση τής εἰκόνας τής έλληνιστικῆς πόλεως τής Μινώας. 'Επὶ πλέον, τὰ κινήτὰ εὐρήματα προσέθεσαν πολλές πληροφορίες γιά τή συνεχή κατοίκηση τοῦ χώρου ἀπό τόν 10ο π.Χ. ὡς τόν 3ο μ.Χ. αἰώνα.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ

'Ανασκαφικές έρευνες πραγματοποιήθηκαν κυρίως στήν *Κάτω πόλη* καί ἀπέβλεψαν στήν ἐπαλήθευση παλαιότερων διαπιστώσεων, στόν έλεγχο τῶν στρωματογραφικῶν δεδομένων καί στή συμπλήρωση τής εἰκόνας τῶν ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων.

ΤΟΜΗ Δ1-ν1

Δυτικά καί νότια ἀπό τόν ναό τῶν έλληνιστικῶν χρόνων, νότια ἀπό τό κτίσμα Δ1¹, ἐπανελήφθη ἡ ανασκαφή ποῦ εἶχε διακοπεῖ τό 1982², μέ τή συ-

* Θεμελές εὐχαριστίες ἐκφράζονται στούς ιδιοκτῆτες τῶν χωραφιῶν ποῦ διεξάγονται οἱ έρευνες: Εἰρήνη Κωβαίου, Σοφία Ν. Νομικοῦ, Κωνσταντῖνο Νομικό καί Ε. καί Μαρία Θεολογίτου. Οἱ φωτογραφίες τῆς ανασκαφῆς καί τῶν εὐρημάτων ὀφείλονται στόν Γιάννη 'Ε. Δεσποτίδη, τὰ σχέδια στόν Γιάννη Διαμαντόπουλο, σχεδιαστή τοῦ Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων: ὅλους τοὺς εὐχαριστῶ θερμά.

1. *ΠΑΕ* 1981, 316 κέ. πίν. 224α, 320 πίν. 222 εἰκ. 4 καί 1982, πίν. 188α.

2. *ΠΑΕ* 1982, 286 πίν. 188α.

νεργασία τοῦ ἀρχαιολόγου Δημήτρη Κοκκῶνη καὶ τῆς φοιτήτριας Μαρίας Λεβεντοπούλου. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας σὲ βάθος στὸ Δ1-ν1 (πίν. 189α) κρίθηκε σκόπιμο νὰ προταχθεῖ τῆς ὀλοκληρώσεως τῆς ἔρευνας στὸ τετράγωνο ΝΔ/3³, ὅπου, κάτω ἀπὸ ρωμαϊκὸ κτίσμα⁴, ἔχει ἐν μέρει ἀποκαλυφθεῖ «ἀποθέτης τέφρας» γεωμετρικῶν χρόνων, προκειμένου νὰ ἀποσαφηνιστοῦν τὰ βόρεια ὅρια τοῦ λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο ἀποθέτη⁵.

Ἡ τομὴ β-γ (εἰκ. 1) ἔδωσε πληροφορίες γιὰ τὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῶν ἡδῆ ὁρατῶν οἰκοδομικῶν καταλοίπων, γιὰ τὴ χρήση τοῦ χώρου σὲ τρεῖς διαφορετικὲς περιόδους, στὴ ρωμαϊκὴ, στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ στὴ γεωμετρικὴ, καὶ ἀποκάλυψε νέα σημαντικὰ κτιριακὰ κατάλοιπα, ἀσφαλῶς χρονολογούμενα στὴ γεωμετρικὴ περίοδο. Ἀπὸ τὴ μαρτυρία τῶν κινητῶν εὐρημάτων διαπιστώθηκε ὅτι τὸ ἐπίπεδο ζωῆς τῆς κτιστῆς ἐστίας⁶ (πίν. 189β) χρονολογεῖται στοὺς μέσους ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ἐνῶ ἡ θεμελίωση τοῦ λίθινου κατωφλιοῦ⁷ (πίν. 190α) τοῦ παρακείμενου κτίσματος φαίνεται ὅτι ἔγινε στὸν 2ο π.Χ. αἰ.

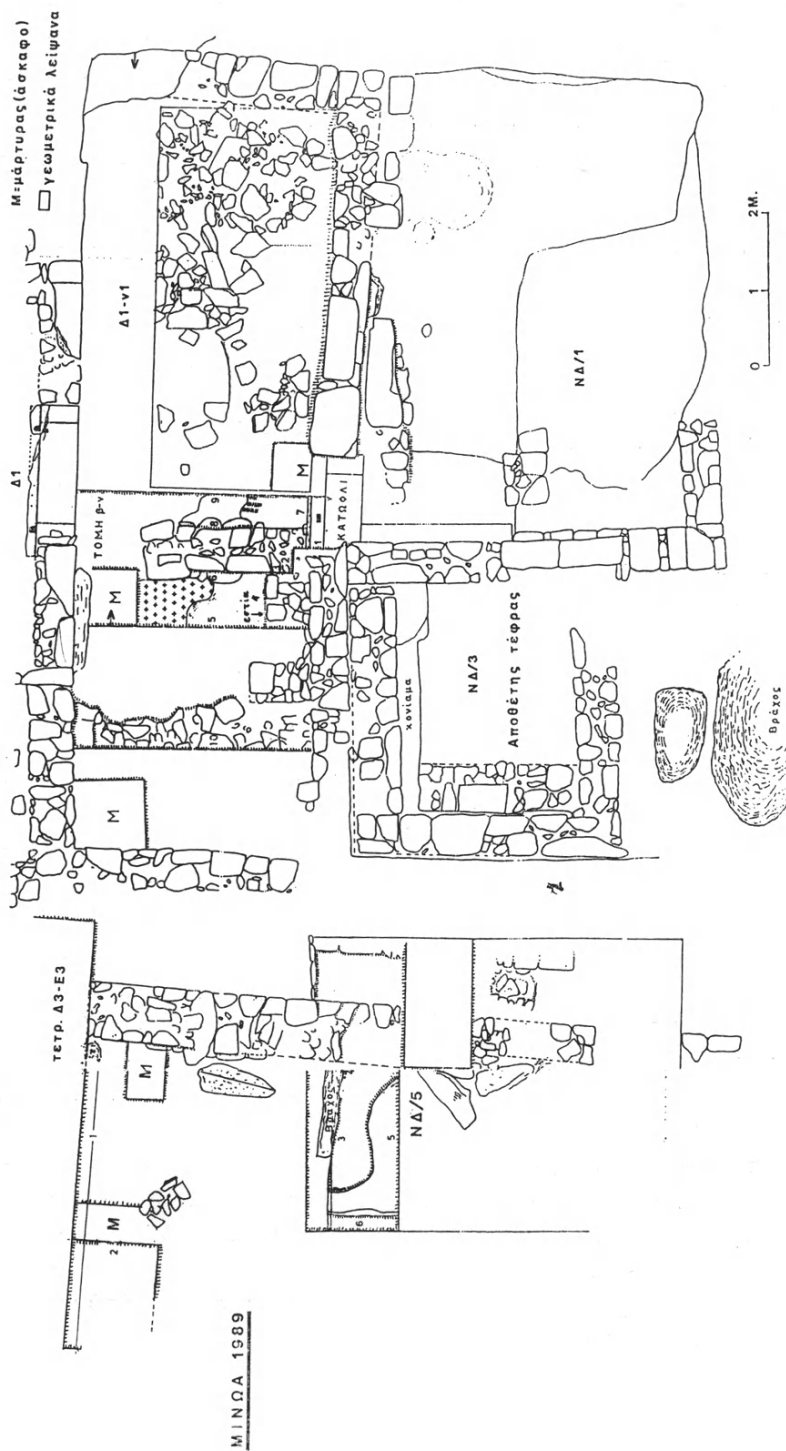
3. ΠΑΕ 1984, 349-391· ΠΑΕ 1985, 179 κέ. εἰκ. 1 πίν. 88· Ἔργον 1984, 85-86 καὶ 1985, 66.

4. ΠΑΕ 1985, 179-180, εἰκ. 1-2, πίν. 88α-β· Ἔργον 1986, 121 καὶ ΠΑΕ 1986, 219.

5. Ἔργον 1988, 117 εἰκ. 92· ΠΑΕ 1988, 165 κέ. Τὸ τεχνητὸ λάξευμα γιὰ τὴν κοίλανση τοῦ βράχου ἔχει ἔντονη κλίση ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ ἐντοπίστηκε δυτικὰ ἀπὸ τὸν γεωμετρικὸ τοῖχο (βλ. παρακ. σημ. 9).

6. Τὰ πυρακτωμένα χρώματα μεταξὺ τῶν δύο σκελῶν τῆς κτιστῆς κατασκευῆς, τὰ πολυάριθμα καμένα ὅστρακα καὶ γενικὰ τὸ εἶδος τῶν κινητῶν εὐρημάτων, ὅπως θραύσματα ἀπὸ ἄβαφα ἀγγεῖα, πῶμα χύτρας (ἀρ. κατ. Μ/89/Δ1-ν1/8) καὶ βάση πιθαμοφόρα (ἀρ. κατ. Μ/89/Δ1-ν1/5) δὲν ἀφήνουν περιθώρια ἀμφιβολίας ὅτι πρόκειται γιὰ ἐστία.

7. Τὸ λίθινον κατώφλι (πάχ. 0.30 μ.) ἀνήκει σὲ κτίσμα ἄγνωστου προορισμοῦ· βρίσκεται στὸ τετρ. ΝΔ/1, τὴ βόρεια προέκταση τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ ὁ χώρος τῆς τομῆς Δ1-ν1. Ἡ τάφος θεμελίωσης (στρώση ἀρ. V), μολοντί δὲν εἶναι ἀπολύτως εὐκρινὴς στὴν ἀνατολικὴ στρωματογραφικὴ παρειὰ τῆς τομῆς β-γ, διαπιστώθηκε ὅτι ἔγινε στὴ θέση παλαιότερου κτίσματος τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, τὸ ὁποῖο καὶ κατέστρεψε ἐν μέρει. Στὴν τάφο θεμελίωσης ὀφείλεται ἡ διαταραχὴ τῶν στρώσεων, ἐμφανὴς στὴν ἀνάμιξη ἑλληνιστικῆς καὶ γεωμετρικῆς κεραμικῆς στὶς ἀνώτερες στρώσεις· ἡ διαταραχὴ αὕτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο ἀδιατάρακτον κλειστὸ στρώμα τῶν γεωμετρικῶν χρόνων.

Είχ. 1. Σκαρίφημα τομής β-γ και παρακειμένων τετραγώνων.

Ἡ ἔρευνα σὲ βάθος, ἂν καὶ σὲ περιορισμένη ἔκταση καὶ μολονότι δὲν ὁλοκληρώθηκε στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ σκάμματος⁸, ἀποσαφήνισε τὰ πρὸς Βορρὰ ὅρια τοῦ λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο ἀποθέτη τέφρας καὶ ἔφερε στὸ φῶς τμήμα τοίχου γεωμετρικῶν χρόνων (πίν. 189-190). Ἡ χρονολόγηση τῶν νεοαποκαλυφθέντων κτιριακῶν καταλοίπων στὴ γεωμετρικὴ περίοδο στηρίζεται τόσο στὸ ἀμιγές, κλειστὸ χρονικὰ, στρώμα ὅσο καὶ στὴν τοιχοδομία⁹. Σημαντικὴ εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι τὸ νέο τμήμα τοίχου μὲ κατεύθυνση Β-Ν ἀποτελεῖ τὴν πρὸς Β συνέχεια τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ γεωμετρικοῦ κτίσματος (εἰκ. 1), τοῦ ὁποῖου τὸ νότιο τμήμα σώζεται στὰ τετρ. ΝΔ/1 καὶ ΝΔ/3¹⁰. Οἱ διαστάσεις τοῦ γεωμετρικοῦ κτίσματος¹¹, τὸ εἶδος καὶ ἡ ποιότητα τῆς κεραμεικῆς (πίν. 191α) καὶ ἡ γειτνίαση μὲ τὸν ἀποθέτη τέφρας ἐνισχύουν σημαντικὰ τὴν ὑπόθεση γιὰ τὸν λατρευτικὸ προορισμὸ τῶν κτιρίων.

Τετρ. Δ3-Ε3

Πολλαπλὸ ὄφελος γιὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγηση τῶν κτιριακῶν καταλοίπων καὶ τῶν ἐπιπέδων ζωῆς προέκυψε καὶ ἀπὸ τὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας δυτικὰ ἀπὸ τὸ Δ1-ν1 στὰ τετρ. Δ3-Ε3¹² (πίν. 192α) καὶ ΝΔ/5 (εἰκ. 1), μὲ τὴ συνεργασία

8. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Δ1-ν1 δὲν προχώρησε σὲ βάθος ἐπειδὴ ἀποκαλύφθηκε στρώση πεσμένων λίθων, οἱ ὁποῖοι, σύμφωνα μὲ πολλὰς ἐνδείξεις, ὅπως «μολυβόπετρες» (σχιστολιθινὲς πλάκες), ἐλαφρόπετρες, τρίμματα ξυλανθράκων κλπ., προφανῶς προέρχονται ἀπὸ στέγη καὶ ἐνδέχεται νὰ βρίσκονται ἐπάνω σὲ ἀδιατάρακτη στρώση δαπέδου. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση, τὴ σχεδιαστικὴ καὶ φωτογραφικὴ ἀποτύπωση τῶν πεσμένων λίθων διακόπηκε ἡ ἔρευνα καὶ ἡ συνέχισή της προγραμματίζεται γιὰ τὴν ἐπόμενη περίοδο.

9. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε ὡς τὸν φυσικὸ βράχο χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ ὡς τὴν ὑπογεωμετρικὴ περίοδο. Τὸ πάχος τοῦ τοίχου Β-Ν κυμαίνεται ἀπὸ 0.55-0.75 μ., ἡ «πατούρα» στὴ δυτικὴ παρειὰ ἔχει πλ. 0.11-0.14 μ., ἐνῶ στὴν ἀνατολικὴ 0.15 μ.

10. ΠΑΕ 1984 καὶ 1985 (βλ. παραπ. σημ. 3). Καὶ ἐδῶ, στὸ Δ1-ν1, ἡ βόρεια καὶ δυτικὴ ἀπόληξή τοῦ γεωμετρικοῦ κτίσματος εἶναι θεμελιωμένη ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο καὶ σύμφωνα μὲ τὰ ὡς τώρα στοιχεῖα ἔχει σχῆμα πεῖ.

11. Οἱ διαστάσεις τοῦ γεωμετρικοῦ κτίσματος, πρὸς τὸ παρόν, μόνον κατὰ προσέγγισιν μποροῦν νὰ ὑπολογιστοῦν, ἐφόσον δὲν ἔχει ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα: νότιος τοίχος (τετρ. ΝΔ/1) σωζ. μῆκ. 0.50 μ. (;), δυτικός: ὀρατὸ μῆκος (τετρ. ΝΔ/1 καὶ ΝΔ/3): 0.60 μ. (;) καὶ στὸ Δ1-ν1 σωζ. μῆκ. 1.60 μ.

12. Ἡ ἔρευνα στὸν χώρὸ αὐτὸ μὲ τίς συμβατικὰς ὀνομασίες «νότια ἀπὸ τὸ Δ6 καὶ νότια προέκταση τομῆς Δ6-α1» εἶχε διακοπεῖ τὸ 1983: ΠΑΕ 1983, 320-323 καὶ ἡμερ. ἀνα-

τοῦ πτυχιούχου Ἀρχαιολογίας Ἀρίστιππου Μπλανᾶ καὶ τῆς φοιτήτριας Μαρίας Ζαμάνου.

Ἐπειδὴ τὸ νότιο τμήμα τοῦ χώρου ἔχει ἤδη ἐν μέρει ἀνασκαφεῖ¹³, ἡ ἐφετινὴ ἔρευνα περιορίστηκε στὸ βόρειο τμήμα τῶν τετραγώνων Δ3-Ε3 καὶ ἀπέβλεψε κυρίως στὴ διαμόρφωση τῶν βαθμιδωτῶν ἐπιπέδων τοῦ χωραφιοῦ¹⁴ γιὰ μελλοντικὴ ἀνασκαφικὴ διερεύνηση. Στὶς δύο παρειᾶς ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τῶν τετραγώνων, δυτικὴ καὶ βόρεια (μέγ. ὕψ. 2.40 μ.), ἡ εὐκρινὴς ἀλληλουχία τῶν στρώσεων ἐπιτρέπει τὴ διάγνωση τῶν ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων καὶ τῶν ἐπιπέδων ζωῆς.

Ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς κάθετης κυρίως στρωματογραφίας καὶ τῆ συνεξέταση τῶν κινητῶν εὐρημάτων, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴ μαρτυρία τῆς χρονολογήσιμης κεραμεικῆς, προκύπτουν πρόσθετες πληροφορίες ποὺ ἐπιβεβαιώνουν παλαιότερες διαπιστώσεις γιὰ τὴ χρῆση τοῦ χώρου ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ περίοδο ὡς τὸν 3ο μ.Χ. αἰ. Ἡ ἀπουσία εὐρημάτων τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση περὶ προσωρινῆς ἐγκατάλειψης τοῦ χώρου, ἐνῶ τὸ πλῆθος τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἐλληνιστικῶν χρόνων ἀπὸ τὰ ἀδιατάρακτα στρώματα τῆς γεωμετρικῆς περιόδου μαρτυρεῖ γιὰ τὴ νέα χρῆση τοῦ χώρου ἀπὸ τὸν 2ο π.Χ. αἰ. Τὰ κτιριακὰ κατάλοιπα ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἐγκατάσταση ἐπάνω καὶ μέσα στὰ γεωμετρικὰ στρώματα· ἡ φάση ἐγκατάλειψης, πιθανῶς ἀπὸ κατὰστροφὴ, στὸ τέλος τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., διαπιστώνεται στὸ στρώμα ποὺ δημιουργήθηκε στὸ δάπεδο ἀπὸ κατάρρευση στέγης καὶ τοίχων¹⁵.

Ἡ ἀπουσία κτιριακῶν λειψάνων τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων πιθανῶς ὑποδηλώνει τὴ συνέχιση τῆς χρήσης τῶν παλαιῶν κτισμάτων τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, τὰ ὅποια πιθανῶς ἐπισκευάστηκαν ἢ μετασκευάστηκαν πρόχειρα. Ἡ ὑπόθεση στηρίζεται στὴ μελέτη τῆς στρώσης τῶν πεσμένων λίθων, στὴν ὁποία τὰ

σκαφῆς σ. 11, 18, 26, 35, 54, 59, 71 καὶ 245. Τὰ τετρ. Δ3-Ε3 βρίσκονται στὸν κἀνναβο τοῦ τοπογραφικοῦ 1983, πίν. 6:6, κλ. 1:50.

13. *ΙΑΕ* 1984, 349-391 καὶ 1985, 179.

14. Τὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο (Α) ἀποτελεῖ ὁ μάρτυρας τοῦ Δ6: *ΙΑΕ* 1983, Β', 320-321· τὸ Β ἐπίπεδο εἶναι 1.20 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ Α καὶ δημιουργήθηκε μετὰ ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ χωροφότοιχου τὸ 1983, ἐνῶ τὸ κατώτερο (Γ) βρίσκεται σὲ βάθ. 2.40 μ. ἀπὸ τὸ Α, στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀνδρῆρου ὅπου τὰ τετρ. ΝΔ/3 καὶ ΝΔ/5.

15. Περισσότερες πληροφορίες βλ. Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς: Μινῶα 1989, 35 κέ.

οἰκοδομικά ὕλικά ἦταν ἀνάμικτα μὲ κεραμεικὴ καὶ λύχνους τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. καὶ θραῦσμα γυάλινου ἀγγείου τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ.

Ἡ μελέτη τῶν πολυάριθμων εὐρημάτων¹⁶ (πίν. 191β, δ, 192β) καὶ ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας ἐλπίζεται ὅτι θὰ ἀποσαφηνίσουν πολλὰ θέματα σχετικὰ μὲ τὴ μακραίωνη ἱστορία τῆς πόλεως τῆς Μινώας.

Τετρ. ΝΔ/5

Στὸ τετρ. ΝΔ/5 ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὸ βόρειο τμήμα ἀπέβλεψε στὴ διερεύνηση τῶν ἀδιατάρακτων στρώσεων ποὺ ἐντοπίστηκαν τὸ 1988 (πίν. 193α)¹⁷ καὶ στὴν ἀποκάλυψη τοῦ φυσικοῦ βράχου γιὰ τὴ διάγνωση τῶν ὁρίων καὶ τὸν ἔλεγχο τῆς σχέσης του μὲ τὸν ἀποθέτη τέφρας στὸ παρακείμενο τετράγωνο ΝΔ/3.

Ἀπὸ τὴ διαδοχὴ τῶν στρώσεων στὴν ἀνατολικὴ κυρίως παρειὰ τῆς τομῆς καὶ ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ ἐπιβεβαιώνεται ἡ συνεχὴς χρῆση τοῦ χώρου ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ περίοδο ὥς τοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς χρόνους. Σημαντικὴ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς κατοίκησης στὴ Μινώα εἶναι ἡ ἀνεύρεση γιὰ πρώτη φορὰ κλειστοῦ στρώματος τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων μέσα σὲ τεχνητὸ λάξευμα στὸν φυσικὸ βράχο μεγάλων διαστάσεων (πίν. 191γ)¹⁸. Τὸ φροντισμένο λάξευμα τῆς εὐμεγέθους κοιλότητας, οἱ παρειᾶς τῆς ὁποίας φαίνονται σὰν λειασμένες, ἔχει κλίση ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ καὶ χρονολογεῖται στοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους. Ἡ χρῆση τοῦ λαξεύματος δὲν εἶναι ἀκόμα σαφές· πιθανῶς πρόκειται γιὰ ἀγωγὸ συγκέντρωσης τῶν ὀμβρίων ὕδατων, ὀμβροδέκτη, καὶ ἐνδεχομένως σχετίζεται λειτουργικὰ ἢ οἰκοδομικὰ μὲ τὸν παρακείμενο ἀποθέτη τέφρας τῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Ἡ μόνη πρὸς τὸ παρὸν ἀσφαλὲς διαπίστωση

16. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα ἔχουν καταγραφῆ—ὑάλινα, λύχνοι, ἄβαφη καὶ ἀνάγλυφη κεραμεικὴ κ.ἄ.— καὶ θὰ συγκολληθοῦν τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

17. *Εργον* 1988, 119 καὶ *ΠΑΕ* 1988, 166-167. Βλ. καὶ *Ἡμερολόγιο* 1988, σ. 16 (30.07.88). Οἱ ἀνέπαφες στρώσεις διεπιστώθησαν σὲ βάθος 1.30 μ. ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο Γ: βλ. παραπ. σημ. 14.

18. Τὸ λάξευμα ἔχει διαστάσεις: μέγ. βάθος 0.50 μ., μέγ. πλ. ἀπὸ Β πρὸς Ν: 0.60 μ. καὶ μῆκ. ἀπὸ Δ. πρὸς Α: 1.60 μ.

ἀπὸ τῇ μαρτυρία τῆς κεραμεικῆς¹⁹ εἶναι οἱ χρόνοι τῆς ἀχρήστευσης τοῦ λαξεύματος πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. Καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στοὺς παρακείμενους χώρους, τὰ ὑπερκείμενα τῶν κλειστῶν στρώσεων μὲ γεωμετρικὴ κεραμεικὴ στρώματα εἶναι ἀνοικτοῦ χαρακτήρα καὶ περιέχουν ἀνάμικτη κεραμεικὴ γεωμετρικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Τετρ. Α/6

Στὸ τετρ. Α/6²⁰ συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα μὲ τὴ συνεργασία τῶν πτυχιούχων Ἀρχαιολογίας Χριστίνας Κατσουγιαννοπούλου καὶ Ἀννας Σαββαντίδου. Ἡ ἔρευνα στὸ ἀνατολικὸ κυρίως τμῆμα τοῦ τετραγώνου ἔφερε στὸ φῶς νέα οἰκοδομικὰ στοιχεῖα καὶ πολλὰ κινητὰ χρονολογήσιμα εὐρήματα. Ἰδιαιτέρως σημαντικὲς γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καὶ τὴν ἐρμηνεία τῆς κτιστῆς κατασκευῆς ἀποτελοῦν ὀρισμένες νέες διαπιστώσεις: οἱ τοῖχοι 1, 2 καὶ 3²¹ ἐδράζονται στὸν φυσικὸ βράχο καί, ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ συμπλέκονται οἱ λίθοι (πίν. 193β), εἶναι ἀσφαλῶς σύγχρονοι. Στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο ποὺ περικλείεται ἀπὸ τοὺς τρεῖς τοίχους ἀποκαλύφθηκε καὶ τρίτη βαθμίδα²² λαξευμένη στὸν φυσικὸ βράχο. Πρόσθετη μαρτυρία γιὰ τὸν προορισμὸ τοῦ κτίσματος ἀποτελοῦν τὰ τεχνητὰ λαξεύματα, δύο στὴν πρώτη καὶ ἓνα στὴ δεύτερη βαθμίδα²³ (πίν. 194α), πιθανῶς γιὰ τὴν ὑποδοχὴ στηριγμάτων. Μολονότι δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ δὲν ἔχει ἀποσαφηνιστεῖ πλήρως ἡ ἀρχιτεκτο-

19. Στρώμα IX.

20. Ἔργον 1988, 119 εἰκ. 94· ΠΑΕ 1988, 167 κέ.

21. Οἱ τοῖχοι ὀνομάστηκαν: τοῖχ. 1 μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν, 2 ἀπὸ Δ πρὸς Α καὶ 3, ἀπὸ Β πρὸς Ν, παράλληλος πρὸς τὸν 1.

22. Υψ. 0.25 μ. Τὸ ἐπίπεδο τῆς δεύτερης βαθμίδας βρίσκεται σὲ βάθος 3.42 μ., ἐνῶ ὁ φυσικὸς βράχος τῆς κατώτερης, τρίτης βαθμίδας ἀποκαλύφθηκε στὴ νότια παρειὰ τοῦ σκάμματος σὲ βάθος 5.27 μ. Τὸ ἐπίπεδο τῆς πρώτης βαθμίδας βρίσκεται σὲ βάθος 2.62-2.92 μ.

23. Στὴν πρώτη βαθμίδα ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ δύο λαξεύματα: Τὸ 1,1 σὲ ἀπόσταση 0.35 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχον 1, τὸ δεύτερο λάξευμα (1,2) σὲ ἀπόσταση 1 μ. ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου 1 καὶ 0.74 μ. ἀπὸ τὴ νότια παρειὰ τοῦ τοίχου 2, ἔχει ἐπίμηνες σχῆμα, διαστ. 0.08×0.22 μ. καὶ βάθος 0.28 μ. Τὸ τρίτο (2,1) βρίσκεται στὸ φῶρι τῆς πρώτης βαθμίδας, στὴ μετάβαση πρὸς τὴ δεύτερη, σὲ βάθος 3.42 μ. καὶ σὲ ἀπόσταση 0.45 μ., ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου 3, καὶ 1.10 μ. ἀπὸ τὴ νότια παρειὰ τοῦ τοίχου 2.

νική μορφή τῆς κτιστῆς κατασκευῆς, ἕως τώρα ἐνδείξεις ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ ἀναλημματικό πύργο μὲ βαθμιδωτὴ διαμόρφωση καὶ ξύλινη κλίμακα στὸ ἐσωτερικό. Ἡ ὑπόθεση αὕτη στηρίζεται τόσο στὶς λαξευμένες στὸν φυσικό βράχο βαθμίδες ὅσο καὶ στὴν παρουσία τῶν τριῶν λαξευμάτων· τὸ σχῆμα, οἱ διαστάσεις καὶ ἡ θέση τῶν ὁποίων μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ὑποδοχὲς γιὰ τὴν στήριξη τῶν δοκῶν ξύλινης κλίμακας.

Προβληματική εἶναι καὶ ἡ ἀκριβὲς χρονολόγηση τοῦ «πύργου». Τὰ κινητὰ εὐρήματα, κυρίως ἡ χρονολογήσιμη κεραμεικὴ, μολονότι ἀποτελοῦν σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ συνεχὴ χρῆση ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ ὡς τὴν ὕστερη ἐλληνιστικὴ περίοδο²⁴ (πίν. 194β), δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ καθορίσουμε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα τοὺς χρόνους τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς ἀρχικῆς χρήσης τοῦ «πύργου», ἐφόσον δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴ στρώση ἢ τὴν τάφρο θεμελίωσης τῶν τοίχων. Ὡστόσο, πολλὰ εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ στηρίζουν τὴν πρόταση χρονολόγησης τῆς κατασκευῆς στὸς γεωμετρικοὺς χρόνους: τὰ ὑλικά δομῆς, κυρίως σχιστόλιθος, οἱ διαστάσεις καὶ τὸ σχῆμα τῶν λίθων, ἡ τοιχοποιία καὶ ὁ τρόπος ἐκμετάλλευσης καὶ λάξευσης τοῦ φυσικοῦ βράχου δὲν διαφέρουν ἀπὸ τὰ ἀσφαλῶς χρονολογημένα τμήματα τοῦ γεωμετρικοῦ τείχους στὴν Ἀκρόπολη τῆς Μινώας²⁵. Ἡ ὑπόθεση γιὰ τὴν παρουσία ὀχυρωματικοῦ τείχους καὶ στὴν Κάτω πόλη τῆς Μινώας, στὰ χαμηλότερα ἀνδρὰ τοῦ λόφου, ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐνδείξεις, ὅπως τὰ τμήματα τοίχων παρόμοιας κατασκευῆς ποὺ ἔχουν ἤδη ἀποκαλυφθεῖ²⁶, ἄλλα, ἐπιφανειακὰ ὁρατά, δυτικὰ ἀπὸ τὸ τετράγωνο Α/6²⁷, καθὼς καὶ ἡ θέση τοῦ «πύργου» στὸ φρύδι τοῦ ἀνδρήρου μὲ τὸν περίβολο τοῦ γεωμετρικοῦ Ἱεροῦ²⁸. Ἐὰν ἡ ὑπόθεση αὕτη ἀποδειχτεῖ ὀρθή, ἀλλάζει ριζικὰ ἡ οἰκι-

24. Ἀπὸ τὴν ἀλληλουχία τῶν στρώσεων καὶ τὴ διαστρωμάτωση τῶν κινητῶν εὐρημάτων καὶ τῶν ὀργανικῶν καταλοίπων (ξύλινες, τέφρα, ὅσα κτλ.) φαίνεται ὅτι ὁ ἐσωτερικὸς χώρος χρησιμοποιήθηκε καὶ ὡς λάκκος ἀπορριμμάτων καὶ ἐγκαταλείφθηκε ὀριστικά τὸν 1ο μ.Χ. αἰ.

25. ΠΑΕ 1983, Β', 329-334, 1984, Β', 375-380· βλ. καὶ ΠΑΑ 63, 1988 (1989) 84 κέ.

26. Δυτικὰ ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ἀποχωρητηρίου τοῦ Γυμνασίου, τομὴ Γ/81: ΠΑΕ 1987 καὶ Ἔργον 1987, 117. Τομὴ ΤΕ, δ.π. 117.

27. ΠΑΕ 1988, 167 κέ.

28. ΠΑΕ 1985, 180 εἰκ. 2.

στική εἰκόνα τῆς Κάτω πόλης ἐφόσον τὰ ὅρια τοῦ τείχους τῶν γεωμετρικῶν χρόνων διευρύνονται σημαντικά.

Γυμνάσιο

Τομὴ TE

Στὴν ἐξωτερικὴ παρεῖα τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Γυμνασίου, στὸν χῶρο μεταξύ 5 μ. καὶ 9.20 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία του σὲ συνεργασία μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ συνεργάτιδα τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Βασιλικὴ Παππᾶ, ἐπανεληφθὴ καὶ ὁλοκληρώθηκε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν τομὴ TE (πίν. 195α) ποὺ εἶχε διακοπεῖ τὸ 1987²⁹. Τὰ πολυάριθμα χρονολογήσιμα στρωματογραφημένα κινητὰ εὐρήματα καὶ ἡ μελέτῃ τῆς τοιχοδομίας καὶ τῶν στρώσεων ὡς τὴ θεμελίωση τοῦ βόρειου τοίχου ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγησιν τῶν ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων καὶ τὴ διάκρισιν δύο οἰκοδομικῶν φάσεων. Ἡ τάφος θεμελίωσης στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ τοίχου καλύπτεται ἀπὸ στρώμα μόλων, ἀκατέργαστων σχιστόλιθων, μεγάλων διαστάσεων, ἀκανόνιστου σχήματος, προφανῶς ἐξισωτικὸ γέμισμα λόγῳ τῆς ἀπότομης κλίσεως καὶ τῆς κατωφέρειας τοῦ ἐδάφους. Ἡ παρουσία μελαμβανοῦς πινακίου τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.³⁰ στὴ στρώση τῶν μόλων ἀποτελεῖ σημαντικὴ χρονολογικὴ ἔνδειξιν (*terminus ante quem*) γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ στρώματος. Ἀπὸ τὰ λιγοστὰ ὄστρακα μελαμβανῶν ἀγγείων καὶ τύπου «Δυτικῆς κλιτύος»³¹ χρονολογεῖται στὸν 3ο π.Χ. αἰῶνα καὶ τὸ ὑπερκείμενον στρώμα (ἀρ. 5), ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ λατύπη σχίστου καὶ ἀσβεστολίθου. Ἡ παρουσία ἀποτελεσμάτων ἀπὸ σχιστόλιθο ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ φυσικὸς βράχος λαξεύτηκε καὶ διαμορφώθηκε γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ Β τοίχου τοῦ Γυμνασίου. Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς τομῆς, μεταξύ τῶν στρωμάτων 5 καὶ 4 διαπιστώθηκε ἀμιγῆς στρώση λατύπης καὶ χωμάτων καί, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τῶν εὐρημάτων, στὸ στρώμα 4 ἐντοπίζεται ἡ ἀπόρριψή πλήθους ἀγγείων (πίν. 195β) στοὺς πρώιμους ἐλληνιστικοὺς χρόνους. Τὴ διαπίστωση αὕτῃ ἐνισχύει ἡ σύστασις τῶν ὑπερκειμένων στρωμάτων (3 καὶ 2)

29. *Εργον* 1987, 116· *ΙΑΕ* 1987, 258 κέ.

30. Ἀρ. καταλ. Μ/ΤΕ '89, ἀρ. 16.

31. Ἀρ. καταλ. Μ/ΤΕ '89, ἀρ. 12.

στά ὅποια ἀπαντῶνται ὄχι μόνο πάμπολλα χρηστικά σκεύη (πίν. 197α-β), ἀμφορεῖς, ἄβαφα ἀγγεῖα, χυτροειδῆ καμένα σκεύη ἀλλὰ καὶ μάζες πηλοῦ, ὁστά, σιδηρόμαζες, ὑπολείμματα ἐκκαμίνευσης, ἐλαφρόπετρες κλπ. Ἡ χρονολόγηση τοῦ στρώματος στὸν 2ο π.Χ. αἰ. στηρίζεται στὴ μαρτυρία τῆς κεραμεικῆς (σκύφοι «μεγαρικοῦ» τύπου, πινάκια, λάγυνοι κλπ.), γνωστῆς ὡς «Κεραμεικὴ τῶν οἰκιῶν τῆς Δήλου». Μεταξὺ τῶν ἀναρίθμητων ὁστράκων, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὅποια συνανθίζουν καὶ συγχωλῶνται, συγκαταλέγονται καὶ ἀρκετὰ γεωμετρικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων, μαρτυρίες γιὰ τὴν παλαιότερη κατοίκηση τοῦ χώρου. Τὰ νεώτερα εὐρήματα χρονολογοῦνται στὸ τέλος τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, πιθανῶς στὸ τέλος τοῦ 1ου π.Χ. καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ.³², περίοδο κατὰ τὴν ὁποία, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὸν συσχετισμὸ τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων, πραγματοποιοῦνται σημαντικὲς οἰκοδομικὲς ἀλλαγές στὴν πόλη³³.

Τομὴ Γ/Ν1

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ καὶ κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Γυμνασίου³⁴ γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο ὀχετοῦ τῶν λυμάτων τοῦ ἀποχωρητηρίου (πίν. 196α-β), μὲ τὴ συνεργασία τῆς Βασ. Παππᾶ καὶ τῆς φοιτήτριας Εὐας Παρισινοῦ. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς τομῆς ἡ ἔρευνα ἔφθασε ὡς τὴν εὐθυντηρία τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ Ν τοίχου τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος. Ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν λίθων ποὺ ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται στὴ στρώση τῆς εὐθυντηρίας καὶ ἀπὸ τὴν ὕψὸς τῶν χωμάτων εἰκάζεται ὅτι ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ὁ βόθρος ἀπορροῆς τῶν λυμάτων. Παρὰ τὸ μεγάλο πᾶχος (3.15 μ.) τῆς ἐπίχωσης στὴν τομὴ Γ/Ν1, ἡ διερεύνηση τῆς κάθετης στρωματογραφίας παραμένει προβληματικὴ λόγω τῆς συνεχοῦς ἀναμόχλευσης στοὺς νεώτερους χρόνους γιὰ τὴν κατασκευὴ διαχωριστικῶν

32. Τὰ νεώτερα ὁστρακὰ ἀνήκουν σὲ ἐρυθροβαφὴ ἀγγεῖα. Τὸ πλέον χαρακτηριστικὸ εἶναι σκύφος μὲ ἀκιδωτὴ διακόσμηση ἀρ. ΤΕ '89, ἀρ. 17.

33. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν κινητῶν εὐρημάτων, τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων καὶ τῆς στρωματογραφίας, τὸν ἐντοπισμὸ τῶν στρώσεων καταστροφῆς, στὶς διάφορες τομὲς τῆς Κάτω Πόλης προκύπτουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς κατοίκησης.

34. Ἔργον 1988, 120 καὶ ΠΑΕ 1988, 170 κέ.

χωραφότοιχων καὶ τὴν ἀναζήτηση «θησαυρῶν». Ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν κινητῶν εὐρημάτων, ὅπως μεγάλος ἀριθμὸς ὀστῶν ζώων, πολλὰ ὄστρεα, κατὰ τόπους τέφρα καὶ διάσπαρτα τρίμματα ξυλανθράκων, ἐλαφρόπετρες, μάζες πηλοῦ καὶ πλῆθος ὀστράκων ἀπὸ οἰκιακὰ σκεύη ὅπως σκύφοι, πινάκια, φιάλες, λύχνοι (πίν. 197γ-δ), πύραυνοι (πίν. 197ε), ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα, ἀλλὰ καὶ εἰδώλια (πίν. 197ς) καὶ οἰκοδομικὰ ὑλικά, κέραμοι, ἐφηλίδες, θραύσματα κονιαμάτων μὲ ἐπίχρισμα, συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ ἀρχαῖο γέμισμα ποῦ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν ἀπόρριψη ἄχρηστων ἀντικειμένων. Τὰ παλαιότερα χρονολογήσιμα ἀντικείμενα ἀνήκουν στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους³⁵, ἀρκετὰ εἶναι τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων, τὰ περισσότερα ὅμως χρονολογοῦνται στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο³⁶. τὰ νεώτερα ἀνάγονται στὶς ἀρχές τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ.³⁷ καὶ ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση γιὰ τὴ διακοπὴ τῆς ἀπόρριψης καὶ ἐνδεχομένως τῆς διακοπῆς λειτουργίας τοῦ ἀγωγοῦ στὴν πρῶιμη ρωμαϊοκρατία.

Ἀκρόπολη

Στὴν ἀκρόπολη, στὸ κτιριακὸ συγκρότημα K, στὸ Ἱερὸ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν χώρο τοῦ βωμοῦ (K/A1)³⁸ μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Δρ. Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη-Αἰνιάν. Ἡ ἐφετινὴ συμπληρωματικὴ ἔρευνα στὸν «πρόδομο» ἔδειξε ὅτι οἱ λίθοι κάλυπταν πυρὲς (πίν. 198α, 197ζ-η) τοῦ τέλους τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., ἐπιβεβαίωσε τὰ ἔως τώρα συμπεράσματα γιὰ τὴν ὑπαίθρια λατρευτικὴ χρῆση καὶ ἔδωσε πρόσθετες πληροφορίες γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ κτίσματος K³⁹.

35. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται ὄστρακα γραπτῶν ἀγγείων ὅπως ἀρ. Γ/Ν1 '89/17, θραύσματα ἀνάγλυφων πίθων Γ/Ν1 '89/1.

36. Σημαντικὴ εἶναι ἡ παρουσία ἐνσφράγιστων λαβῶν ἀμφορέων, ὅπως ἀρ. Μ/89 π.α. 3-5 καὶ 8-9 καὶ 11. Σημειώνονται ἀκόμα θραύσματα ἀπὸ «μεγαρικούς» σκύφους (ἀρ. Μ89/πμ. 156 κ.ά.), ἀπὸ ἀγγεῖα «Δυτικῆς κλιτύος» (ἀρ. Γ/Ν1 '89/2) καὶ λύχνους (ἀρ. Γ/Ν1 '89/5, 10, 13, 14, 20, 21, 22, 24, 28).

37. Μεταξὺ τῶν νεώτερων χαρακτηριστικῶν εὐρημάτων συγκαταλέγονται καὶ ἐρυθροβαφὴ, ὅπως πινάκια «περγαμηνοῦ» τύπου (π.χ. ἀρ. Γ/Ν1 '89/21).

38. *Εργον* 1985, 67 εἰκ. 73· *ΙΑΕ* 1985, 187 κέ., εἰκ. 3, πίν. 92.

39. Ἡ ὀλοκληρῶση τῆς μελέτης τῆς κεραμεικῆς σὲ σχέση μὲ τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα ἐλπίζεται ὅτι θὰ ἀποσαφηνίσαι πλήρως τὴν ἀκριβὴ διάκριση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων στὸν ναὸ καὶ στὸν πρόδομο τοῦ Ἱεροῦ.

Κτίριο 1

Στὴν ἀνατολικὴ κλιτὶ τοῦ λόφου τῆς Μινώας, σὲ ὕψ. 221.15 μ. ἀπὸ τῆ θάλασσα, εἶχε ἐντοπιστεῖ ἀπὸ τὸ 1985 καὶ δηλώνεται στὸ τοπογραφικὸ⁴⁰ μεγάλο τραπεζιόσχημο κτίσμα λαξευμένο στὸν φυσικὸ βράχο. Μετὰ ἀπὸ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ ἀποσαφηνίστηκαν οἱ διαστάσεις (πίν. 198β) καὶ συμβατικά ὀνομάστηκε Κτίριο 1⁴¹. Ἡ μεγαλύτερη καὶ καλύτερα σωζόμενη πλευρὰ εἶναι ἡ δυτικὴ μῆκ. 9.20 μ. καὶ ὕψ. 2 μ.· οἱ στενὲς πλευρὲς Β (μῆκ. 3.50 μ.) καὶ Ν (μῆκ. 1.80 μ.) ἀποκλίνουν ἀπὸ Δ πρὸς Α (εἰκ. 2). Τὸ μέγιστο πλάτος ὑπολογίζεται σὲ 6 μ. ἐπειδὴ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ χώρου δὲν εἶναι ἐπιφανειακά ὁρατό. Στὸ μέσον περίπου τῆς δυτικῆς παρειᾶς, σὲ ὕψ. 0.80 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ χωραφιοῦ (στρώση humus), εἶναι ὁρατὴ κοιλότητα λαξευμένη στὸν φυσικὸ βράχο, πλάτ. 0.30 μ. καὶ βάθ. 0.10 μ., ἀγνώστου πρὸς τὸ παρὸν προορισμοῦ, πιθανῶς γιὰ τὴ στερέωση ξυλοδοκοῦ.

Ὅπως διαπιστώθηκε ἀπὸ τοὺς λίθους, ἀκατέργαστους καὶ ἀδρὰ δουλεμένους ποὺ βρέθηκαν στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ κτιρίου, καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὰ ἤδη γνωστὰ λαξευμένα στὸν φυσικὸ βράχο κτίσματα στὴν Κάτω πόλη, στὸ ΒΔ κυρίως συγκρότημα⁴² καὶ στὴν Ἀκρόπολη⁴³, τὸ ἀνώτερο τμῆμα τῶν τοίχων ἦταν κτιστό.

Ἀπὸ τὴ δοκιμαστικὴ τομὴ⁴⁴ κατὰ μῆκος τῆς Ν πλευρᾶς προέκυψαν ὀρισμένες πληροφορίες ποὺ ἐπιτρέπουν ὑποθέσεις γιὰ τὴ χρονολόγηση καὶ τίς περιόδους χρήσεις τοῦ κτιρίου. Παρὰ τίς περιορισμένες διαστάσεις τῆς τομῆς καὶ τὸ μικρὸ πάχος (μέγ. ὕψ. 0.45 μ.) τῆς ἐπίχωσης⁴⁵ καὶ μολονότι δὲν εἶναι σαφὴς ἡ παρουσία δαπέδου τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ὁ τρόπος λάξευσης τοῦ βράχου, ἡ παρουσία γεωμετρικῆς κεραμεικῆς στὶς κατώτερες στρώσεις⁴⁶ καὶ ὁ

40. Μινῶα 1985, πίν. 2.1, τετρ. I/5-6.

41. Ὡς Κτίριο 2 χαρακτηρίστηκε ὁ χῶρος δυτικὰ ἀπὸ τὸ κτίριο 1, στὸ ἀνώτερο ἄνδρo (ὕψ. διαφ. 2 μ.), ποὺ καθαρίστηκε ἐπιφανειακά.

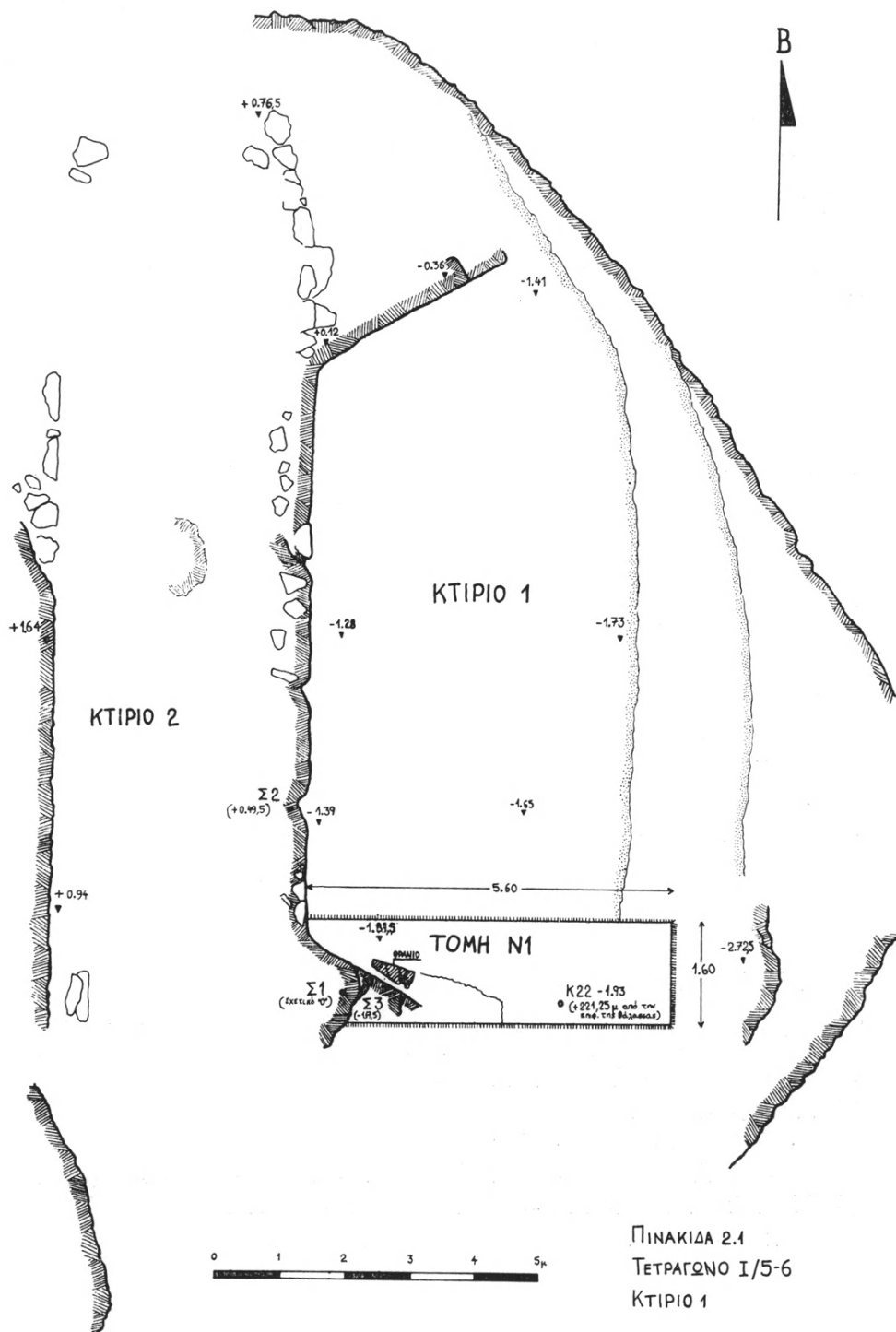
42. ΠΑΕ 1982, 300 κέ.· ΠΑΕ 1983, 327.

43. ΠΑΕ 1984, Β', 381 κέ.

44. Τομὴ Ν1, διαστ. 1.60×5.60 μ.

45. Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς τομῆς εἶναι ὁρατὸς στὴν ἐπιφάνεια τοῦ χωραφιοῦ ὁ φυσικὸς βράχος καὶ μόνον στὸ δυτικὸ ἦταν δυνατὴ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα.

46. Διακρίνονται σαφῶς τρεῖς στρώσεις: α) humus, β) πεσμένοι λίθοι (ἀπὸ βάθ. 1.46

Εικ. 2. Κτίρια 1 και 2. (Σχ. Ἀ. Μαζαράκη - Αἰνιάν.)

συσχετισμὸς μὲ ἀσφαλῆστερα χρονολογημένα κτίσματα στὴν ἀκρόπολη, ὅπως τὸ Α Ι⁴⁷, ὁδηγοῦν στὴ διαπίστωση ὅτι τὸ κτίριο 1 χρονολογεῖται στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους. Τὴ διαπίστωση ἐνισχύει τὸ λιθόκτιστο «θρανίον» (εἰκ. 2) ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὸν δυτικὸ τοῖχο μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α⁴⁸. Ἀπὸ τὴν ἀλληλουχία τῶν στρώσεων εἰκάζεται ὅτι τὸ κτίσμα θὰ πρέπει νὰ ἐγκαταλείφθηκε στοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς χρόνους καί, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τῶν κινητῶν εὐρημάτων —κυρίως θραύσματα ἀπὸ χρηστικά σκεύη—, ἄβραφα ἀγγεῖα, ἀγνύθες κλπ., χρησιμοποιήθηκε ἐκ νέου ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. ὡς τις ἀρχές τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΟΙ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ

Ἡ χρονοβόρα, δαπανηρὴ καὶ συχνὰ ἐπικίνδυνη ἐργασία μεταφορᾶς τόνων λίθων καὶ χωμάτων ἀπὸ τοὺς κατακρημνισμένους χωραφότοιχους καὶ τοὺς ἄμορφους λιθοσωροὺς στὸν χώρο ΝΑ-Β καὶ ΒΑ ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο ἀπέβλεψε κυρίως στὴν προετοιμασία τῶν σχεδὸν δυσπρόσιτων χωραφιῶν γιὰ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν ἐπιφανειακῶν ὁρατῶν λειψάνων καὶ μελλοντικὴ συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα.

Γυμνάσιο

Κατὰ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμό Α ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ Γυμνασίου μὲ τὴ συνεργασία τοῦ φοιτητῆ Γεωργίου Γαβαλᾶ ἀποκαλύφθηκε στρώση κατακομματιασμένων λιθοπλίνθων καὶ ἀκατέργαστων λίθων καὶ τοποθετήθηκε

- 1.58 μ.) καὶ γ) στρώση μὲ σκληρὸ ἀργιλῶδες χῶμα (ἀπὸ βάθ. 1.58-1.90 μ.) καὶ τρίμματα ξυλανθράκων, ὅστὰ ζῶων, ὅστρεα καὶ κεραμεικὴ τῶν ἐλληνιστικῶν καὶ γεωμετρικῶν χρόνων (πιθανῶς δάπεδο;). Ἐνδεχομένως στὴ στρώση αὕτῃ διασώζονται λείψανα ἐπάλλινων δαπέδων τόσο ἀπὸ τὴν πρώτη χρῆση στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ δευτέρῃ στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο.

47. ΠΑΕ 1984, Β', 383 κέ. Ἔργον 1984, 93-94, εἰκ. 123.

48. Τὸ τοιχάριο ποὺ ἀποτελεῖ τὸ θρανίον εἶναι θεμελιωμένο ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο καὶ σώζει τρεῖς σειρὲς ἀπὸ μικροὺς λίθους, σχίστη καὶ ἀσβεστόλιθο, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ἐλαφρῶς μετατοπισμένοι.

στὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης ἢ λιθόπλινθος A53⁴⁹ (πίν. 199α-β). Μεταξὺ τῶν κατα-
τεμαχισμένων οἰκοδομικῶν μελῶν ποὺ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἀνέγερση
διαχωριστικοῦ χωραφότοιχου βρέθηκε καὶ μεγάλο τμῆμα μαρμάρινου ἀγάλμα-
τος⁵⁰ (πίν. 200α-β), προφανῶς ἀπὸ τὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου.

«Θέατρο»

Σημαντικὰ ἦταν τὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴ συνέχιση τῶν καθαρισμῶν μὲ
τὴ συνεργασία τοῦ Παύλου Τριανταφυλλίδη, πτυχιούχου Ἀρχαιολογίας τοῦ
Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, καὶ τῶν φοιτητῶν Εὐᾶς Παρισινοῦ καὶ Γεωργίου
Γαβαλά, στὴ νοτιοανατολικὴ πλαγιά τοῦ λόφου, ὅπου κατὰ τὸν L. Ross⁵¹ τὸ
1837 ἦταν ἀκόμη ὁρατὰ λείψανα τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες
θεάτρου⁵². Ὁ χῶρος, διαστ. περίπου 100 × 80 μ., μὲ ἐντονη κλίση ἀπὸ Δ
πρὸς Α (80%, 25-30 μοῖρες) εἶναι σήμερα τελείως παραμορφωμένος (πίν.
201α), ὅχι μόνον ἀπὸ τὴ συνεχὴ καλλιέργεια, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη
τῆς γῆς τὶς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες, σχεδὸν ἀδιάβατος ἀπὸ τοὺς ἀγριόθα-
μνους, τοὺς λιθοσωροὺς καὶ τοὺς μισογκρεμισμένους χωραφότοιχους καὶ χρη-
σιμεύει μόνον ὡς βοσκότοπος. Παρὰ τὴν ἔλλειψη τῶν ἀναγκαίων τεχνικῶν μέ-
σων, πραγματοποιήθηκε ἡ διάλυση ὅλων τῶν νεώτερων ξηρότοιχων καὶ τῶν
λιθοσωρῶν, ἔγινε διαλογή τῶν κατεργασμένων λίθων⁵³ καὶ ὅλοι οἱ ἀκατέργα-
στοι μεταφέρθηκαν ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς πόλεως. Ἀποκαλύφθηκαν τμήματα
μνημειακῶν τοίχων καὶ περισυνελέγησαν πολλὰ κινητὰ εὐρήματα. Ἀπὸ τὶς

49. Ἡ στρώση τῶν λίθων, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους βρίσκονται σὲ θέση φυσικῆς πτώ-
σεως, ἀποκαλύπτεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ χωραφιοῦ (διαστ. τοῦ χώρου: 20 × 31 μ.).
Τὰ οἰκοδομικὰ μέλη ἀποτυπώνονται, ἀριθμοῦνται καὶ ἀφήνονται πρὸς τὸ παρὸν *in situ*.

50. *Εργον* 1989, 112 εἰκ. 105. Ὁ χωραφότοιχος (μέγ. σωζ. μήκ. 6.80 καὶ πᾶχ.
0.80 μ.) εἶναι κτισμένος μὲ κατεργασμένους λίθους ἀπὸ τὰ δομικὰ μέλη τοῦ Γυμνασίου καὶ
μὲ μεγάλα κομμάτια κονιαμάτων ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ δεξαμενὴ, ἐνῶ δὲν λείπουν καὶ τὰ ὕστρα-
κα μὲ ἐφυάλωση (βυζαντινὰ καὶ νεώτερα ἀπὸ τὸ Τσανάκ-Καλέ).

51. L. ROSS, *Inselreisen* II (1843) 40.

52. *IG* XII 7, 221₁₆, 228₈, 237₄₄₂, 388₂₉.

53. Στὶς ἐνδείξεις τῶν κινητῶν εὐρημάτων χρησιμοποιοῦνται τὰ στοιχεῖα τῶν τετρα-
γώνων τοῦ καννάβου στὶς πινακίδες τοῦ τοπογραφικοῦ διαστ. 20 × 20 μ. πρὶν ἀπὸ τὸν καθα-
ρισμό, τετρ. 10 × 10 μ., μετὰ τὴν ἀποψίλωση καὶ 5 × 5 μ. γιὰ τὶς τομές.

διαστάσεις καὶ τὴν τοιχοποιία συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀνήκουν σὲ μνημειακά δημόσια οἰκοδομήματα.

Στὸ ἀνώτερο ἄνδρρο πού ἀποτελεῖ τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ χώρου⁵⁴, σὲ ἀπόσταση 15 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ οἰκοδομήματος πού ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται τὸ 1988⁵⁵, ἤλθαν στὸ φῶς τοιχάρια διαφορετικῆς φορᾶς καὶ κατασκευῆς καθὼς καὶ ἓνας ἐπιμήκης τοῖχος (πίν. 201β) μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν, μέγ. ὁρατοῦ μήκους 12.90 μ., μέγ. σωζ. ὑψ. 0.90 μ., ἀγνώστου πρὸς τὸ παρὸν πάχους. Τὰ χρονολογήσιμα κινητὰ εὐρήματα, κυρίως ἡ κεραμεικὴ, ἀπὸ τὴν ἀνισόπαχη λόγω τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους ἐπὶχώση, ἔδειξαν ὅτι ἡ παλαιότερη κατοίκηση ἀνάγεται στοὺς ὕστερογεωμετρικοὺς χρόνους καὶ ὁ χώρος ἐγκαταλείπεται στὸν 1ο μ.Χ. αἰ.

Ἀπὸ τίς κατὰ τόπους ἀδιατάρακτες στρώσεις, ἡ ἀνασκαφικὴ διερεύνηση τῶν ὁποίων διεκόπη, καὶ ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ τοῦ 7ου καὶ τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. (πίν. 202γ) διεπιστώθη ὅχι μόνον ἡ χρῆση τοῦ χώρου κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο ἀλλὰ καὶ οἱ σχέσεις τῆς Μινώας τόσο μὲ τὰ κυκλαδικά, ὅσο καὶ μὲ τὰ ἀνατολικοῦνικὰ, κυρίως σαμιακά, ἐργαστήρια.

Σποραδικὰ ἀλλὰ σημαντικὰ εἶναι καὶ τὰ ὀστρακα ἀγγείων τῶν κλασικῶν χρόνων, 5ου καὶ 4ου π.Χ. αἰ. Καὶ ἐδῶ τὰ περισσότερα κινητὰ εὐρήματα, κεραμεικὴ, ἀνάγλυφα καὶ κυρίως ἄβαφα ἀγγεῖα, λύχνοι κλπ. χρονολογοῦνται στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο ὡς τὸν 1ο μ.Χ. αἰ. Σημαντικὸ εὕρημα ἀποτελεῖ ἐπιγραφὴ μὲ τὸ ὄνομα τῆς ΑΡΣΙΝΟΗΣ [ΦΙΛ]ΑΔΕΛ[ΦΟΥ]⁵⁶ (πίν. 202α). Στούς ἑλληνιστικοὺς χρόνους στὸν πρώιμο 3ο π.Χ. αἰ. χρονολογεῖται καὶ ἡ ἐνεπίγραφη πλάκα⁵⁷ ἀπὸ δολομιτικὸ πού βρέθηκε σὲ λιθοσωρὸ ἀνατολικά ἀπὸ τὸν τοῖχο Δ1.

Ἀπὸ τοὺς ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς καὶ τίς δοκιμαστικὰς τομὰς στὰ χαμηλότερα ἄνδρρα, ἀνατολικά ἀπὸ τὸν τοῖχο Δ1⁵⁸ (πίν. 203α-β) προέκυψαν νέα

54. Τετρ. πίν. 2, 1 Π/ΒΔ1, ΒΔ2 καὶ ΝΔ2.

55. ΠΑΕ 1988, 174, κέ. πίν. 31-34.

56. Ἔργον 1989, 112 εἰκ. 106. Βρέθηκε στὸ τετρ. πίν. 2.1, Π/ΝΔ3, εἶναι χαραγμένη σὲ σχιστόλιθο διαστ. μέγ. μήκ. 0.42 μ., μέγ. πλ. 0.20 μ., μέγ. ὑψ. γραμμ. 0.07 μ.

57. Τετρ. πίν. 2.1, Ι/1, ἀρ. κατ. «Θ» '89/38. Ἡ ἐνεπίγραφη ἐπιφάνεια εἶναι διαβρωμένη, σώζει δώδεκα δυσδιάγνωστους στίχους καὶ ἔχει διαστ.: μήκ. 0.215 μ., πλ. 0.205 μ. καὶ πάχ. 0.056 μ., ὑψ. γραμμάτων 0.05 μ., μὲ λεπτοὺς ἀκρέμονες.

58. Τετρ. Α5/ΒΔ2 καὶ ΒΔ1, Α6/ΝΔ1-4, Α6/ΒΔ1-4 καὶ Α1/ΝΔ1-ΝΔ4.

στοιχεῖα γιὰ τὰ δημόσια κτίρια καὶ ἐνδεχομένως γιὰ τὰ ἐπιγραφικὰ μαρτυρημένα ἱερὰ τῆς ἐλληνιστικῆς πόλεως τῆς Μινώας. Ἀπὸ τὴ συνέχιση τῆς ἐφεινῆς ἔρευνας νότια ἀπὸ τὸν Β τοῖχο μνημειακοῦ οἰκοδομήματος⁵⁹ διαπιστώθηκαν οἱ διαστάσεις τοῦ δυτικοῦ τοίχου, τμῆμα τοῦ ὁποῖου εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὸ 1988⁶⁰ (πίν. 204α). Τὸ σωζόμενο μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ οἰκοδομήματος εἶναι 16.10 μ., τὸ πᾶχος 0.40 μ. καὶ τὸ μέγ. κατὰ τόπους ὄρατὸ ὕψ. 0.70 μ.

Μολονότι ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα δὲν προχώρησε σὲ βάθος ἐξαιτίας τοῦ μεγάλου πᾶχους (ἐλάχ. 1.10 μ., μέγ. 2.90 μ.) τῶν ἐπιχώσεων στὸν ἐπικλινῆ χώρο, τῶν πεσμένων μεγάλων λιθοπλίνθων καὶ πλήθους κατεργασμένων καὶ ἀκατέργαστων λίθων (πίν. 204β), ἀντλοῦμε πολλὰς πληροφορίες ἀπὸ τὴν ἀλληλουχία τῶν στρώσεων καὶ ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα. Διαταραγμένες εἶναι οἱ ἀνώτερες στρώσεις τῆς ἐπίχωσης ἀπὸ τὴν καλλιέργεια, ἐνῶ ἡ στρώση τῶν πεσμένων λίθων εἶναι κατὰ τόπους ἀναμοχλευμένη ἀπὸ τὴ συνεχὴ ἀναζήτηση μεγάλων κατεργασμένων λίθων γιὰ οἰκοδομικὸ ὕλικὸ γιὰ τίς γειτονικὲς ἀγροκατοικίες, τοὺς σταύλους καὶ τὴ θεμελίωση τῶν ὑψηλῶν χωραφότοιχων. Ὡστόσο, ἀπὸ τὴ θέση ποὺ βρίσκονται ὀρισμένες λιθόπλινθοι σὲ σχέση μὲ τὸν σωζόμενο τοῖχο (πίν. 205α-β), διαπιστώνεται ὅτι ἡ πτώση τους ὀφείλεται σὲ φυσικὴ καταστροφή, πιθανῶς σεισμὸς. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς διαστρωμάτωσης τῆς ἐπίχωσης ὡς τὴ στρώση τῶν πεσμένων λιθοπλίνθων⁶¹ προκύπτει ὅτι ὁ χώρος ἐπichώσθηκε μετὰ ἀπὸ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ.

Στὸν χώρὸ ἀνατολικὰ ἀπὸ τὰ τρία τετράγωνα ποὺ ἐρευνήθηκαν ἐν μέρει συνεχίστηκε καὶ ὁλοκληρώθηκε ἡ διάλυση τοῦ νεώτερου χωραφότοιχου, διαχωριστικοῦ τῶν ἀνδρῶν. Ἀποκαλύφθηκαν δύο ἐπιμήκεις τοῖχοι μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν⁶², παράλληλοι πρὸς τὸν ἀναλημματικὸ ἀνατολικὸ

59. *Έργον* 1988, 123.

60. *ΠΑΕ* 1988, 179 κέ.· τὸ τμῆμα τοῦ Δ τοίχου ποὺ ἀποκαλύφθηκε πέρυσι εἶχε μῆκος 6.40 μ.

61. Ἡ ἀνασκαφὴ σὲ βάθος διακόπηκε λόγω τῶν δυσμετακίνητων λίθων, οἱ ὁποῖοι μόνον μὲ εἰδικὰ ἀνυψωτικὰ μηχανήματα μποροῦν νὰ μετατοπιστοῦν, μετὰ ἀπὸ τὴ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση.

62. Συμβατικὰ ὀνομάστηκαν «ἀναλημματικὸς τοῖχος ἀρ. 2» καὶ «τοῖχος ἀρ. 2, Β-Ν».

τοῖχο 1 πού εἶχε καθαριστεῖ ἐπιφανειακά τὸ 1988⁶³. Ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος ἀρ. 2 ἔχει μῆκος 15.60 μ., μέγ. ὄρατὸ ὕψ. 1.60 μ. — τὸ πλάτος δὲν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ —, εἶναι κάθετος στὸν Β τοῖχο Δ-Α⁶⁴ καὶ χωρίζεται μὲ δύο παράλληλα ἐγκάρσια τοιχάρια⁶⁵.

Κατὰ τὸν καθαρισμὸ συγκεντρώθηκαν πολλὰ κινητὰ εὐρήματα, κυρίως κεραμεικὴ διαφόρων ἐποχῶν, ἀπὸ τῇ γεωμετρικῇ περίοδῳ ὡς τὸν 1ο μ.Χ. αἰ. Σημαντικὴ εἶναι ἡ παρουσία θραυσμάτων ἀπὸ κονιάματα μὲ ἐπίχρισμα καὶ λείψανα φυτικῆς διακόσμησης καθὼς καὶ δύο δακτυλιολίθων ἀπὸ κορνάλινη μὲ ἐγγλυφὴ παράσταση Διοσκούρων (πίν. 202δ-ε) τῶν πρώιμων αὐτοκρατορικῶν χρόνων⁶⁶.

Ὁ τοῖχος ἀριθ. 2 Β-Ν ἔχει μῆκος 21 μ. καὶ μέγ. ὄρατὸ ὕψ. 0.70 (τὸ πλάτος δὲν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ) καὶ χωρίζεται μὲ πέντε ἐγκάρσια παράλληλα τοιχάρια μὲ κατεύθυνση Δ-Α σὲ τέσσερις χώρους⁶⁷. Μετὰ ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ χωραφότοιχου πού ἦταν κτισμένος ἐπάνω στοὺς ἀρχαίους τοίχους (ἀναλ. ἀρ. 2 καὶ ἀρ. 2 Β-Ν) καὶ τὸν ἐπιφανειακὸν καθαρισμὸ διαπιστώθηκε ὅτι μεταξὺ τῶν δύο τοίχων ὑπάρχει ἐλεύθερος χῶρος διαστ. 1.20 μ., πιθανῶς δρόμος. Ἡ διαφορετικὴ τοιχοδομία καὶ ὀρισμένα μορφολογικὰ στοιχεῖα ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικὰ οἰκοδομήματα: ἐνδεικτικὰ σημειώνεται τὸ λίθινο κατώφλι καὶ ὁ κτιστὸς ἀγωγὸς πού ἄρχι-

Βρίσκονται στὸ τετρ. ἀπὸ Ν πρὸς Β: Α5/ΒΔ2, Α5/ΒΔ1, Α6/ΝΔ1 καὶ ΝΔ 3, Α6/ΝΔ2 καὶ ΝΔ4, Α6/ΒΔ2 καὶ ΒΔ4, Α6/ΒΔ1-ΒΔ3 καὶ Α1/ΝΔ1-ΝΔ3 καὶ Α1/ΝΔ2-ΝΔ4.

63. ΠΑΕ 1988, 179 κέ.

64. Ὁ.π. πίν. 33.

65. Τὸ βόρειο τοιχάριο βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 5.60 μ. ἀπὸ τὸν Β. τοῖχο (τετρ. πίν. 2.2 Α1/ΝΔ4) καὶ ἔχει διαστ.: μῆκ. 0.90 μ., πλ. 0.64 μ., μέγ. ὕψ. 0.95 μ. Τὸ δεύτερο —στὸ τετρ. πίν. 1.2 Α/6 ΒΔ3— ἀπέχει 6.20 μ. ἀπὸ τὸ πρῶτο καὶ τὸ ὄρατὸ μῆκος του εἶναι 0.20 μ., τὸ πλάτος 0.63 μ. καὶ τὸ μέγ. ὄρατὸ ὕψ. 0.60 μ.

66. Βρέθηκαν στὸ κοσκίνισμα τῶν χωμάτων τῆς ἐπίχωσης τοῦ χωραφιοῦ στὸ τετρ. πίν. 2.2 Α1/ΝΔ4, ἔχουν διαστ. 0.014×0.016 μ., πάχ. 0.002 καὶ 0.015×0.013, πάχος 0.002: Ἔργον 1989, 114 εἰκ. 108.

67. Οἱ διαστάσεις τῶν τεσσάρων «διαμερισμάτων» ἀπὸ Β πρὸς Ν εἶναι 5.70 μ., 4.60 μ. καὶ 5.10 μ. Σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, τὰ ἐγκάρσια τοιχάρια πού ἀποκαλύφθηκαν ἐφέτος σχετίζονται μὲ τὰ τέσσερα τοιχάρια, ὁρατὰ ἀπὸ τὸ 1988 στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου ἀρ. 1: ΠΑΕ 1988, 179 κέ.

σαν νὰ ἀποκαλύπτονται στὸ δεύτερο ἀπὸ Β διαμέρισμα τοῦ νότιου οἰκοδομήματος⁶⁸.

Συνεχίστηκε ὁ καθαρισμὸς καὶ ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατ. ἀναλημματικοῦ τοίχου ἀρ. 1⁶⁹, ἀποτυπώθηκε σχεδιαστικὰ καὶ φωτογραφικὰ ἡ ὑπάρχουσα κατάσταση καὶ ἀριθμήθηκαν οἱ πεσμένοι κατεργασμένοι λίθοι⁷⁰.

Ἀπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὴ νότια ἀπόληξη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀρ. 1 στὴν τομὴ καθαρισμοῦ⁷¹ διαπιστώθηκε ὅτι ὁ τοῖχος ἐδράζεται στὸν φυσικὸ βράχο (πίν. 208α) καὶ προέκυψαν ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὴν τελευταία χρῆση καὶ τὴ φάση ἐγκατάλειψης τοῦ χώρου. Τὰ χρονολογήσιμα κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὶς κατὰ τόπους ἀδιατάρακτες στρώσεις, κεραμεικὴ καὶ γυάλινα⁷², ἀνάγονται στὸν πρῶμο 1ο μ.Χ. αἰ., ἐνῶ οἱ διάσπαρτοι ξυλάνθρακες καὶ τὰ κατάλοιπα τέφρας ὑποδηλώνουν στρώση τοπικῆς καταστροφῆς στὸν 1ο π.Χ. αἰ.

Ἀποψίλωση, στὴν οὐσία καθαρισμὸς ἀπὸ «τὰς ἡλιοκαεῖς ἀκάνθας», καὶ κυρίως διάλυση τῶν λιθοσωρῶν καὶ τῶν μισογκρεμισμένων χωραφότοιχων ἔγινε καὶ στὸν κατωφερὲς χῶρο (διαστ. 30×26.10 μ.) Β καὶ ΒΔ ἀπὸ τὸν Β τοῖχο τοῦ «Θεάτρου»⁷³ (πίν. 208β). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολυἀριθμα ὄστρακα ἀγγείων διαφόρων ἐποχῶν, ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ ὡς τὸν 1ο μ.Χ. αἰ., βρέθηκε καὶ ἐνεπίγραφος λίθος μὲ τὸ ὄνομα ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΟΥ (πίν. 202β) χρονολογούμενος στὸν 3ο π.Χ. αἰ.⁷⁴.

68. Βρίσκονται στὸ τετρ. πίν. 1.2 Α/6ΝΔ2. Τὸ κατώφλι ἔχει μῆκος 0.90 μ., πλ. 0.45 μ. καὶ φαίνεται πὼς ἔχει μετακινηθεῖ ἐλαφρὰ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του θέση. Ὁ ἀγωγὸς ἔχει μῆκ. 0.70 μ. καὶ μέγ. πλ. 0.48 μ., ὁρατὸ ὕψ. 0.20 μ. ἡ καλυπτῆρια πλάκα τοῦ ἀγωγοῦ σώζεται στὴ θέση τῆς ἐνσωματωμένης στὸν τοῖχο Β-Ν. Ἐπειδὴ βρίσκεται στὴν ἴδια εὐθεῖα μὲ τὸν ἐν μέρει ὁρατὸ ἀγωγὸ στὸν ἀνατολικὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο 1 ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1988 ἐνδέχεται νὰ συνδέονται μεταξὺ τους.

69. Ἔργον 1988, 122-123 καὶ ΠΑΕ 1988, 179 κέ.

70. Στὴ ΒΑ γωνία ἀρ. «Θ» ΒΑ 1-2, καὶ κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀρ. «Θ» Α1-10.

71. Τομὴ 1,2/1988, διαστ. 0.90×1 μ.

72. Βλ. ἀρ. κατ. Μ89/Υ11-14.

73. Τετρ. πίν. 2.1,22.

74. Ἀρ. κατ. «Θ» 89/37· διαστ. 0.17×0.16 μ., ὕψ. γραμμάτων 0.05 μὲ 3 ἀκρέμονες. Δὲν ἔχει ἀκόμα ἀποσαφηνιστεῖ ἂν πρόκειται γιὰ ἐπιτάφια ἐπιγραφή ὅρο ἰδιοκτησίας ἢ

Μολονότι πολλά καί ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὶς ἔρευνες στὸν χώρο τοῦ «Θεάτρου» κατὰ τὸ 1989, πρὸς τὸ παρὸν δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τῶν κτιρίων ποὺ ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται καὶ τὴν ταύτιση τῶν δημόσιων καὶ λατρευτικῶν⁷⁵ οἰκοδομημάτων ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἐπιγραφές.

Τέλος, ὁλοκληρώθηκαν ἡ ἐνταξὴ τῶν ἀνεσκαμμένων τετραγώνων στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο καὶ ἡ ἀποτύπωση τοῦ ἄσκαφου χώρου μὲ ἐπιφανειακὰ ὁρατὰ κτιριακὰ κατάλοιπα ἀπὸ τὸν Μ. Χαλκουτσάκη καὶ συνεχίστηκαν οἱ προσπάθειες γιὰ τὴ συντήρηση⁷⁶ καὶ τὴ διαμόρφωση τῶν ἀνεσκαμμένων τμημάτων τῆς ἀρχαίας πόλεως σὲ ἐπισκέψιμο ἀρχαιολογικὸν χώρο. Παράλληλα μὲ τὶς ἔρευνες στὸν χώρο τῆς Μινώας ἄρχισε ἡ συστηματικὴ συντήρηση τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸν Σταῦρο Κασσανδρῆ καὶ τὸν Νικόλαο Ματούλα, ἡ φωτογράφιση ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ἑ. Δεσποτίδη καὶ συνεχίστηκε γιὰ πολλοὺς μῆνες ἡ καταγραφή καὶ ἡ μελέτῃ τῶν εὐρημάτων μὲ τοὺς ἐπιστημονικοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τοὺς φοιτητὲς Γεώργιο Γαβαλᾶ, Μαρία Ζαμάνου, Εὐα Παρισινοῦ καὶ Μαρία Λεβεντοπούλου γιὰ τὴ δημοσίευση τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν μέχρι σήμερα ἐρευνῶν.

ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

ἀν σχετίζεται μὲ τὸν Σάμιο ναύαρχο Καλλικράτη: πρβ. IG XI, 1127 καὶ P. ROUSSEL, *Les cultes égyptiens à Délos du III au Ier siècle av. J.-C.* (1916) 242 σημ. 2.

75. Μεταξὺ τῶν λατρευτικῶν κτιρίων ἰδιαίτερα σημαντικὴ θέση πρέπει νὰ εἶχε τὸ Σαραπεῖο, ὅπου ἐλάμβαναν χώραν τὰ Σαραπιεῖα «καθ' ἑκάστον ἐνιαυτόν»: IG XII 7, 255.

76. Λεπτομέρειες γιὰ τὶς χρονοβόρες καὶ δαπανηρὲς ἐργασίες γιὰ τὴν ἀναγκαίαν στήριξη ἐτοιμόρροπων χωραφότοιχων, μετατόπιση ἄλλων, διάλυση λιθοσωρῶν κλπ. στὸν τομέα τοῦ ναοῦ βλ. στὰ ἡμερολόγια ἀνασκαφῆς: Μινῶα 1989, «Ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοί. Διάλυση καὶ μεταχτίσιμο χωραφότοιχων καὶ διαμόρφωση χώρων».

22. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΤΑΥΡΟΠΟΛΟΥ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΣΤΟΝ ΝΑ ΙΚΑΡΙΑΣ

(Πίν. 209-212)

Ο Α. Πολίτης τὸ 1938 ἄρχισε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν Νᾶ, ἕνα ἀπομακρυσμένο ἀρχαιολογικὸ χῶρο, στὴ βορειοδυτικὴ παραλία τῆς Ἰκαρίας, στὴν περιοχὴ τῶν Ραχῶν¹. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1918 ὁ Δ. Εὐαγγελίδης σὲ περιοδεΐα του εἶχε ἐπισημάνει τὰ ἀρχαῖα λείψανα τῆς περιοχῆς θεωρώντας ὅτι ἀνήκουν σὲ οἰκισμό ἢ ἱερό². Ο Α. Πολίτης ταύτισε τὸν χῶρο μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Ταυροπόλου Ἀρτέμιδος, ποὺ ἀναφέρεται στὶς ἀρχαῖες πηγές (Στράβων 14, 1, 19, Κλήμ. Ἀλεξ. Προτρ. 3. 4) καὶ συνέχισε τὸ 1939 μὲ σύντομὴ ἀνασκαφὴ, τεσσάρων μόνον ἡμερῶν, ποὺ ἔδωσε πολὺ ἐνδιαφέροντα εὐρήματα³, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα δυστυχῶς χάθηκαν στὸ διάστημα τῆς γερμανικῆς Κατοχῆς, κατὰ τὸν Β' παγκόσμιον πόλεμον⁴. Μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου δὲν συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ καὶ ὁ χῶρος ἔμεινε, ὡς πρὶν λίγα χρόνια, μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Α. Πολίτη. Ἡ «τουριστικὴ» ὁμῶς «ἀξιοποίηση» τῆς περιοχῆς μὲ τίς γνωστὲς παρενέργειες ὁδήγησε στὴν ιδέα ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ μὴν ἀναβληθεῖ περισσότερο ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς, ἡ ὁποία θὰ βοηθοῦσε νὰ διαμορφωθεῖ μιὰ πληρέστερη εἰκόνα γιὰ τὸ ἱερὸ καὶ τὸν χαρακτήρα του. Μὲ τὸ σκεπτικὸ αὐτὸ ζήτηθηκε ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1989 ἐπαναλήφθηκαν οἱ ἀνασκαφές ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς ὑπογράφουσας καὶ μὲ τὴ συνεργασία τῶν νέων ἀρχαιολόγων συναδέλφων Στ. Σαμαρτζίδου, Παν. Χατζηδάκη καὶ Ἰω. Κουράγιου. Τὰ σχέδια ὀφείλονται στὸν σχεδιαστὴ-συντηρητὴ Στ. Δασκαλάκη, ἡ τακτοποίηση τοῦ χώρου καὶ ἰδιαίτερα ἡ ἐπανατοποθέτηση, μὲ μεγάλες πιθανότητες, στὴν ἀρχικὴ τους θέση

1. ΠΑΕ 1939, 148-155· ΑΑ 1938 στ. 582.

2. ΑΑ 4, 1918, Παράρτ. 45.

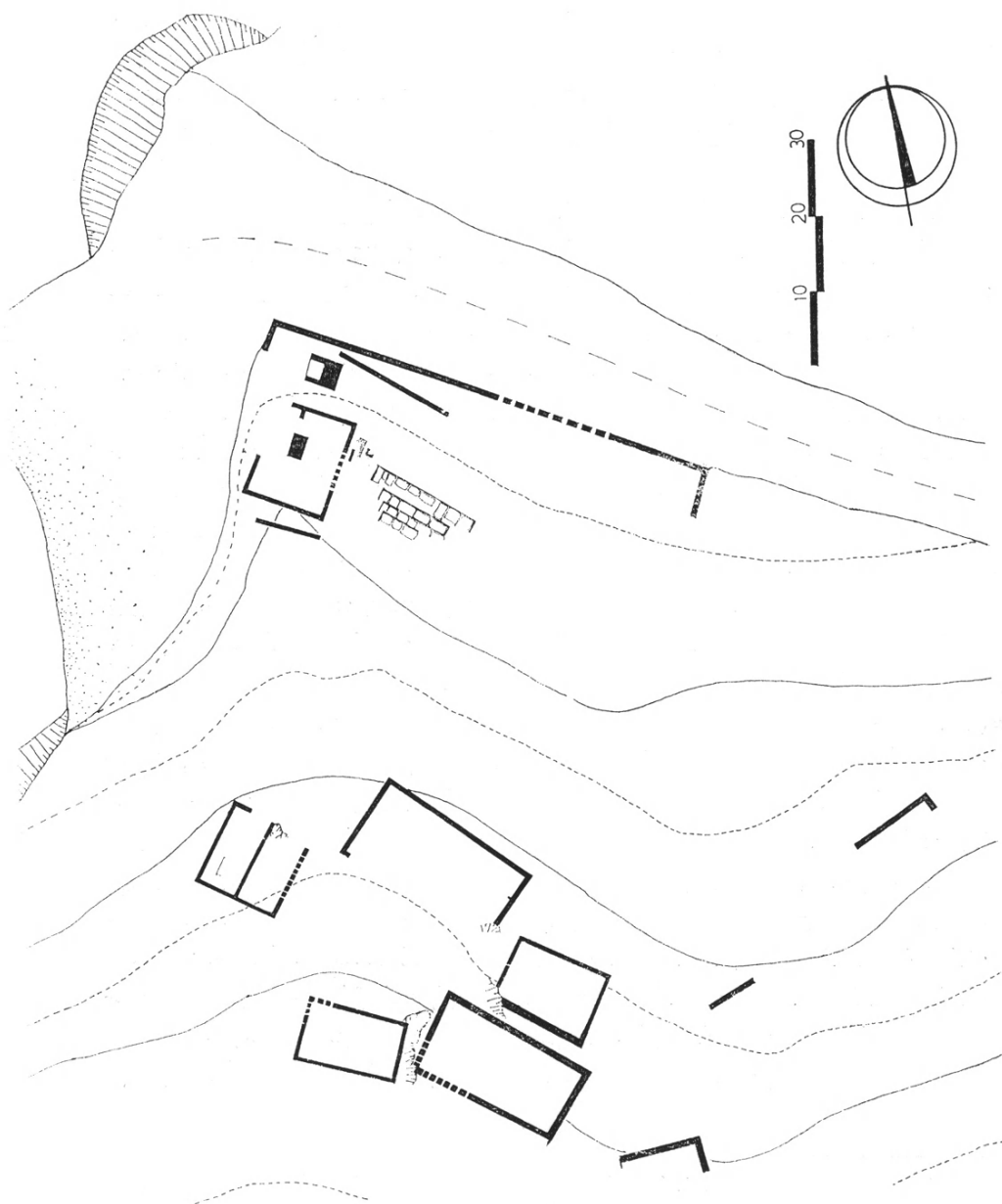
3. ΠΑΕ 1939, 124-138, ΑΑ 1940 στ. 284-287.

4. Ἔργον 1989, 126.

πολλῶν λιθοπλίνθων τοῦ «βάθρου», γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνεи λόγος παρακάτω, ἔγινε χάρη στὴν ἱκανότητα καὶ τὶς τεχνικὲς γνώσεις συνεργεῖου μαρμαροτεχνιτῶν ἀπὸ τὴ Δῆλο, ἐπικεφαλῆς τῶν ὁποίων ἦταν ὁ Κ. Κουκᾶς. Ἀμέριστὴ βοήθεια προσέφεραν οἱ φύλακες ἀρχαιοτήτων τῆς Ἰκαρίας Γ. Τσουνῆς, Βασ. Καμπούρης καθὼς καὶ ὁ νέος φύλακας Χαρ. Τσουνῆς. Τὴ χαρτογράφηση τοῦ χώρου ἔκαναν πέρυσι οἱ ὑπάλληλοι τῆς Ἐφορείας, τεχνικοί, μηχανικοί τοπογράφοι Μιχ. Χαλκουτσάκης καὶ Ἰω. Κωστόπουλος.

Ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος βρίσκεται σὲ μιὰ ἀπόκρημνη πλαγιά ποῦ καταλήγει ἀρκετὰ ἀπότομα πρὸς τὴ θάλασσα στὰ Δ, ἐνῶ στὰ ΒΑ ὁρίζεται ἀπὸ τὸν ποταμὸ Χάλαρη, ποῦ διασχίζει τὶς ὑπώρειες τοῦ ὄρειοῦ ὄγκου τῆς Προσπέρας, προτοῦ ἐκβάλλει στὸν γραφικὸ ὄρμο τοῦ Νᾶ. Τὰ κτίρια καταλαμβάνουν μεγάλη ἔκταση καὶ εἶναι τοποθετημένα σὲ διάφορα ἐπίπεδα μὲ σημαντικὲς ὑψομετρικὲς διαφορὲς (εἰκ. 1, πίν. 209α-β). Ἀπὸ αὐτὰ ποῦ βρίσκονται ψηλότερα εἶναι ὁρατοὶ ἰσχυροὶ ἀναλημματικοί(;) τοῖχοι, κτισμένοι μὲ ὠραῖο ἰσοδομικὸ σύστημα⁵. ἡ χρῆση καὶ ἡ ἀκριβὴς μορφή τους εἶναι ἀκόμη ἄγνωστες. Ἡ ἀνασκαφὴ περιορίστηκε στὸ κάτω χαμηλότερο τμῆμα, ὅπου ὁ Λ. Πολίτης εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀποκαλύπτει δύο κτίσματα: ἓνα πρὸς ΒΔ, ποῦ τὸ ἀναγνώρισε ὡς ναὸ καὶ ἓνα πρὸς ΝΑ, μεγαλύτερο, βαθμιδωτό(;) ποῦ τὸ ἀναφέρει ὡς «βάθρο». Τὸ κτίσμα τοῦ ναοῦ ἔχει τὸν μακρὸ ἄξονα ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ, τὸν ἄλλο ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ. Οἱ ἐργασίες προχωροῦσαν πολὺ ἀργὰ ἐξαιτίας τῆς μεγάλης συσσώρευσης τῶν ἐπιχώσεων τῆς παλιᾶς ἀνασκαφῆς στὸν χώρο τοῦ ναοῦ καὶ τῆς ὑπαρξῆς δύο ἀσβεστοκαμίνων στὸ νοτιοανατολικὸ τμῆμα τοῦ «βάθρου». Προηγήθηκε ἀναγκαστικὰ ἡ ἀπομάκρυνση τῆς παλιᾶς ἐπίχωσης, ποῦ κοσκινίστηκε, καθὼς καὶ ἡ μερικὴ διάλυση τῶν ἀσβεστοκαμίνων ποῦ ἀπελευθέρωσαν τὸ «βάθρο» σὲ ὅλο τοῦ τὸ μῆκος. Παράλληλα ἔγιναν καὶ ἐργασίες ἐπανατοποθέτησης ὀρισμένων κυβολίθων στὴ θέση τους. Τὸ «βάθρο» δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθεῖ μὲ ἀσφάλεια βαθμιδωτό, γιὰτὶ ἓνα ἴσως μεγάλο μέρος ἦταν κατασκευασμένο ἀπὸ μαρμαροπλίνθους ποῦ ἀσβεστοποιήθηκαν. Ἐπίσης τὰ λαξεύματα στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῶν λίθων ἀλλὰ καὶ στὰ πλάγια, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν γιὰ ὑποδοχὴ ἄλλων λιθοπλίνθων, καθιστοῦν ἀμφίβολη τὴν ἄποψη γιὰ τὴ βαθμιδωτὴ μορφή (πίν. 210α).

5. ΠΑΕ 1939, 148 εἰκ. 10.

Εἰκ. 1. Νᾶς Ἰκαρίας, ἱερὸ Γαυροπόλου Ἀρτέμιδος.

Ἡ ἔρευνα στὸν ναὸ (τομέας Α) δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ προχωρήσει σὲ βάθος σὲ ὅλο τὸ κτίριο, ποὺ εἶναι τριμερὲς ὅπως τὸ σχεδίασε πρόχειρα ὁ Α. Πολίτης⁶. Ἔχει ἐξωτ. διαστάσεις περίπου 13×11 μ. μὲ μέσο πλάτος τοίχων 0.55×0.60 μ. Στὸ νοτιοδυτικὸ μεσαῖο τμῆμα τοῦ κτιρίου, στὸ ὁποῖο καὶ προχώρησε περισσότερο ἢ ἔρευνα, οἱ τοῖχοι στὶς δύο μακρὲς πλευρὲς —νοτιοανατολικὴ καὶ βορειοδυτικὴ, τὶς στενὲς δηλαδή τοῦ χώρου— φαίνεται ὅτι εἶναι διπλοί· ἔχουν συνολικὸ πλάτος 1.35 μ. ὁ νοτιοανατολικός, 1.15 μ. ὁ βορειοδυτικὸς καὶ εἶναι κτισμένοι μὲ ἀργοὺς λίθους ἀνισομεγέθεις, μεγαλύτερους στὶς παρεῖς καὶ μικρότερους στὸ ἐνδιάμεσο γέμισμα· ὡς συνδετικὴ ὕλη εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἓνα εἶδος πηλοχώματος (πίν. 210β, 211α). Οἱ διπλοὶ αὐτοὶ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι ὡδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι ὑπῆρχαν γιὰ τὸ μνημεῖο δύο οἰκοδομικὲς φάσεις· στὴν ἀρχὴ δηλαδή πρέπει νὰ ἦταν ἓνα ἐπίμηκες μονόχωροκτίσμα, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 10.50×3.20 μ., καὶ ἀργότερα σὲ νεώτερη φάση⁷ πῆρε τριμερὴ μορφή. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ἐπίσης ὅτι στὸν μεσαῖο ἀπὸ τοὺς τρεῖς χώρους τοῦ κτιρίου, σὲ ἐπαφὴ πρὸς τὸν διαχωριστικὸ τοῖχο ἀπὸ τὸ βορειοδυτικὸ χῶρο, βρέθηκε ἓνα ἡμικυκλίον χορδῆς 1.45 μ. καὶ βάθους 1.05 μ.· στὸ ἐσωτερικὸ του ὑπῆρχαν διάφορες κοιλότητες, οἱ περισσότερες φυσικὲς, ποὺ μάλλον τὶς εἶχαν γεμίσει μὲ χῶμα, ὥστε νὰ ἰσοπεδωθεῖ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἡμικυκλίου. Στὸ μικρὸ βάθος τῆς ἐπίχωσης (πίν. 211β) βρέθηκαν πολλὰ τμήματα κεραμίδων στέγης (καλυπτῆρες καὶ στρωτῆρες κορινθιακοῦ τύπου) καθὼς καὶ τμήματα μαρμαρινῶν κεραμίδων τοῦ ἴδιου τύπου καὶ ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὅπως σίμης μὲ ἀνάγλυφα ἀνθέμια. Ἡ ἔρευνα ἔδωσε ἐπίσης ὄστρακα καὶ πήλινα εἰδώλια ποὺ χρονολογοῦνται στοὺς 50-40 αἰ. π.Χ. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἓνα εἰδώλιο Κυβέλης, ὕψ. 0.12 μ.

Διενεργήθηκε ἐπίσης ἀνασκαφὴ στὴν περιοχὴ τοῦ «βάθρου», τὸ ὁποῖο πλέον ἀποκαλύφθηκε ὁλόκληρο· ἔχει διαστάσεις 14×7.25 μ. Ἀκολουθώντας τὰ ἔχνη τοῦ Πολίτη ἐπαναλάβουμε τὴν ἀνασκαφὴ στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ κτιρίου⁸ (τομέας Β), μὲ μιὰ τομὴ 5×5 μ. ὡς βάθος 1.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς κατώτατης σειρᾶς τοῦ «βάθρου». Τὸ χῶμα ἦταν ἀμμῶδες, καστανόμαυρο

6. ΠΑΕ 1939, 125 εἰκ. 1. Ἡ κάτοψη στὸ Ἔργον 1989, 127 εἰκ. 120 ἀποδίδει τὴν κατάστασιν κατὰ τὴ χαρτογράφηση τοῦ 1988 μὲ δ,τι ἦταν ὁρατό.

7. Α. Πολίτης, ΠΑΕ 1939, 127.

8. Αὐτόθι 128-129.

μὲ πολλὰς πέτρες, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες, ἀπὸ βάθος 0.60-1/1.20 μ., μαζὶ μὲ ὑπολείμματα ἀπὸ κάρβουνα, πολλὰ ὅστὰ ζώων, ὄστρεα καὶ βότσαλα βρέθηκαν, ὅπως καὶ στὶς παλαιὰς ἀνασκαφές, ὄστρεα ἀρχαϊκῶν ἀγγείων ἀπὸ διάφορα, νησιωτικοῦ ὅπως κυρίως, ἐργαστήρια: ροδιακά, κυκλαδικά (μηλιακά), χιακά (πίν. 212α-β), χωρὶς νὰ λείπουν καὶ τὰ αἰτιακά. Περισυλλέχθηκαν ἀκόμη μερικὰ τμήματα ἀρχαϊκῶν εἰδωλίων (πίν. 212γ-ε), χάλκινα ἀντικείμενα, ὅπως σφαιρικό ἐξάρτημα ἀνατολικῆς προέλευσης —Luristan—⁹, πόρπες μὲ σφαιρικά ἐξογκώματα στὸ τόξο, τοῦ γνωστοῦ ὡς μικρασιατικοῦ τύπου¹⁰, καθὼς καὶ περιήλθο ἀπὸ φαγεντιανὴ μὲ μορφὴ ἱέρακα, πιθανῶς ροδιακοῦ ἐργαστηρίου¹¹. "Ολα τὰ παραπάνω εὐρήματα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 7ο ὠς τὸν 5ο/4ο π.Χ. αἰ. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ τῆς ἐπίχωσης μὲ τὶς προσφορὰς κλπ. ὑπῆρχαν μεγάλες ἀκατέργαστες πέτρες, ποὺ φαίνεται ὅτι εἶχαν χρησιμοποιοθεῖ γιὰ γέμισμα τοῦ ἀνδῆρου.

Παρὰ τὸ σύντομο διάστημα τῆς φετεινῆς ἐρευνας τὰ ἀποτελέσματα ἦταν τελικὰ ἐνδιαφέροντα· διαπιστώθηκε πάλι ὅτι τὸ ἱερὸ βρισκόταν σὲ ἀκμὴ κυρίως στὴν ἀρχαϊκὴ καὶ κλασικὴ ἐποχὴ καὶ ἴσως αὐτὸ τὸ ἀγροτικοῦ χαρακτῆρα ἱερὸ ἀποτελοῦσε γιὰ τὸν νησιωτικὸ κόσμον ἓνα μικρὸ θρησκευτικὸ κέντρο, τοῦ ὁποῖου ὅμως ἡ φήμη θὰ ἦταν ὑπολογίσιμη, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὶς προσφορὰς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι εἶχε γίνεи προσπάθεια νὰ ὑπάρχουν μνημεῖα, ὁλόκληρα ἢ τμήματά τους, ἀπὸ μάρμαρο, ὑλικὸ ποὺ δὲν ὑπάρχει στὴν περιοχὴ καὶ ἄρα εἶναι πολύτιμο.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

9. Βλ. D. ROBINSON, *Olynthus* X, 1941, πίν. XXIV 406, τύπος II· στή σ. 118-119 ἀριθ. 194 ὅλη ἡ ὥς τότε σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἐπίσης *Allard Pierson Museum Amsterdam, Selected pieces* (1976) 40-41, πίν. 16· ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π. 130 εἰκ. 124.

10. CHR. BLINKENBERG, *Fibules grecques et orientales* (1926) τύπος XII, 13K. ROBINSON, ὁ.π. τύπος X, σ. 107, πίν. XXIII 364-376· J. BOARDMAN, *Emporio* (1967) 209 εἰκ. 138, 214, 215, 219 καὶ πίν. 85· ἐπίσης σ. 101 γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῶν περιόδων στὶς ὁποῖες ἀνήκουν αὐτὲς οἱ πόρπες. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π. 130 εἰκ. 125.

11. BOARDMAN, ὁ.π. πίν. 95, 578 σ. 241 καὶ 101 γιὰ τὴ χρονολόγησιν, J. BOARDMAN - J. HAYES, 1963-65, *The Archaic Deposit* II 1 972 πίν. 40 F 164 καὶ σ. 81. Ἐπίσης *Cl. Rhodos* II σ. 82 εἰκ. 5, III 124, VI/VII σ. 317 εἰκ. 17 κ.β.

23. ΕΡΕΥΝΕΣ ΙΘΑΚΗΣ

(Πίν. 213-214)

Κατά την τριετία 1987-1989 προχώρησε ή μελέτη τών εύρημάτων τών ανασκαφών 'Ιθάκης και γενικότερα τοῦ θέματος τοῦ νησιοῦ¹. Στό ἀρχαιολογικό μουσεῖο Βαθέος μελετήθηκε ή κεραμεική τών προκριματικῶν ανασκαφών (1984-1986) ποῦ ἔγιναν ὑπό τήν αἰγίδα τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας. 'Η μελέτη και προετοιμασία τῆς δημοσίευσης γίνεται ὑπό τήν ἐπίβλεψη τοῦ ὑπογραφομένου και τῆς συναδέλφου ἀρχαιολόγου 'Αλίκης Σαμαρά-Kauffmann. 'Αρχισε συγχρόνως συγκριτική μελέτη τῆς κεραμεικῆς μας μέ τὰ ἀγγεῖα τών ανασκαφών τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς κατά τή δεκαετία τοῦ 1930. Παρόλο ὅτι τὰ ἀγγεῖα ἐκεῖνα εἶχαν δημοσιευθεῖ μέ πολλή φροντίδα², κρίνεται σκόπιμο νά ἐπαναδημοσιευθοῦν λόγω τῆς γενικῆς προόδου τών γνώσεων γιά τή γεωμετρική ἐποχή και λόγω τών νέων πληροφοριῶν ποῦ προέρχονται ἀπό τίς τελευταῖες ανασκαφές. Τήν ἐπίβλεψη τῆς μελέτης τών γεωμετρικῶν ἀγγείων, τὰ ὅποια ἀποτελοῦν τή μεγαλύτερη ὁμάδα στό Μουσείο Βαθέος, ἔχει ἀναλάβει ή ἀρχαιολόγος Νάνσυ Wamser-Συμεώνογλου.

'Η μελέτη τῆς κεραμεικῆς ἀπέδωσε πολλά θραύσματα μυκηναϊκῶν ἀγγείων, τὰ περισσότερα ἀπό τὰ ὅποια διατηροῦνται σέ κακίστη κατάσταση λόγω τῆς συνεχοῦς χρήσης τοῦ χώρου γιά κατοίκηση. 'Αναγνωρίζονται ὅμως μερικά ἀπό αὐτά και φαίνεται πρὸς τὸ παρὸν ὅτι τὰ ἀρχαιότερα μυκηναϊκά ἀνάγονται στήν τεχνοτροπία Υ'Ε ΙΙΑ1 (βλ. π.χ. τὸ ἀλάβαστρο FS84, ἀρ. Μουσ. 781). 'Η κεραμεική ἐξακολουθεῖ χωρὶς διακοπή μέχρι τήν ὑπομυκηναϊκή ἐποχή και

1. 'Ενα γενικό σύγγραμμα γιά τήν ἀρχαία 'Ιθάκη ἐτοιμάζεται ἀπό τὸν ὑπογράφοντα. 'Η μελέτη περιλαμβάνει τὸ ἱστορικό τών ἐρευνῶν στό νησί, σύνοψη τών πρόσφατων ανασκαφών, και τή σχέση τών εύρημάτων και τῆς τοπογραφίας τῆς 'Ιθάκης μέ τὰ ὁμηρικά ἔπη.

2. M. ROBERTSON, BSA 43, 1948, 1-124. S. BENTON, BSA 48, 1953, 255-361.

συγγενεύει με τὰ εὑρήματα τῆς Κεφαλληνίας³. Πολυάριθμα εἶναι τὰ ἀγγεῖα τῆς ὑπομυκηναϊκῆς ἐποχῆς (σκύφος FS287, ἀρ. Μουσ. 22).

Ἡ συλλογὴ τῶν ἀγγείων Ἀετοῦ παρουσιάζει τὸ μεγαλύτερο πρὸς τὸ παρὸν ἐνδιαφέρον μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς, ὅποτε ἡ διατήρηση τῶν δειγμάτων εἶναι ἀρίστη καὶ ὁ ἀριθμὸς τους μεγάλος. Αὐτὸ ἐξηγεῖται ἴσως ἀπὸ τὴν παρουσία ἑνὸς ἱεροῦ στὸ ὁποῖο ἀφιερώθηκαν τὰ ἀγγεῖα. Τὰ πρωτογεωμετρικὰ τῆς Ἰθάκης ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ διακοσμητικὰ μοτίβα καὶ σχήματα, ἀλλὰ παρουσιάζουν ἐπίσης μερικὲς ἰδιομορφίες, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν εἰκονιζόμενο πιθαμοφορέα (πίν. 213α, ἀρ. Μουσ. 577)⁴, ὕψους 0.392 μ., με συνδυασμὸ μελαμβαφοῦς γραμμικῆς διακόσμησης καὶ ἓνα μόνο μοτίβο, τὴν κυματοειδῆ γραμμὴ. Πρωτογεωμετρικὰ ὄστρακα ἔχουν βρεθεῖ ἐπίσης ἀπὸ τὴν ομάδα μας σὲ ἀρκετὰ μεγάλη ἔκταση στὸ διάσελο Ἀετοῦ καὶ ἐνισχύουν τὴ θεωρίαν ὅτι ὁ οἰκισμὸς τῆς ἐποχῆς ἦταν σημαντικός.

Κατὰ τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ, ὁ οἰκισμὸς μεγαλώνει ἀκόμα πιὸ πολὺ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ποσότητα τῆς κεραμεικῆς. Περίπου χίλια, σχεδὸν ἀκέραια, ἀγγεῖα βρέθηκαν στὸ ἱερὸ καὶ δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τοὺς Βρετανούς, ἐνῶ χιλιάδες ὄστρακα ὑπάρχουν στὴν ἀποθήκη τοῦ Μουσείου Βαθέος, προερχόμενα ἀπὸ τὸ ἱερὸ καὶ τὸν οἰκισμὸ. Ἡ μελέτῃ τῆς κεραμεικῆς αὐτῆς ἀπὸ τὴν ομάδα μας παρουσίασε ἀρκετὲς ἐκπλήξεις. Πιὸ σημαντικὴ —καὶ συγχρόνως κλειδί γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ὕλικου— εἶναι ἡ ἀνακάλυψη ἐργαστηρίου κεραμεικῆς, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ 30 τουλάχιστον ἀγγεῖα (βλ. π.χ. πίν. 213β, πίν. 214), ἐνῶ πολλὰ ἄλλα ὄστρακα τῆς ἰδίας ἀκριβῶς τεχνοτροπίας ἔχουν ἤδη ταυτιστεῖ. Ἡ ομάδα αὐτὴ συνδέεται κυρίως μετὰ σημάδια ζωγραφισμένα μετὰ κόκκινο χρῶμα στὴ βάση 27 ἀγγείων, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα πού ἔχει τὸ σημάδι πίσω ἀπὸ τὴ λαβή (πρόχους ἀρ. Μουσ. 112, πίν. 213β). Τὸ χρῶμα καὶ ἡ προχειρότητα τοῦ ζωγραφίσματος (πολλὰ εἶναι ἐπιχρισμένα μετὰ δάκτυλα) ξεχωρίζουν τὰ σημάδια ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ διακόσμηση τῶν ἀγγείων, ὅπως φαίνεται στὸν σκύφο ἀρ. Μουσ. 100.

3. Ν. ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ, *ΑΔ* 5, 1919, 83-122. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *ΑΕ* 1932, 18-47, 1933, 70-97. Τὰ μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα Κεφαλληνίας φαίνεται νὰ σταματοῦν στὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ.

4. ROBERTSON, *BSA* 43, 1948, ἀρ. 401, 72, πίν. 27. BENTON, *BSA* 48, 1953, ἀρ. 859, 302, πίν. 52.

Ἄλλα κοινὰ χαρακτηριστικά τῆς ομάδας εἶναι ἡ ὁμοιογένεια τῶν σχημάτων καὶ τῆς διακόσμησης, ἡ ποιότητα τοῦ πηλοῦ καὶ ὁ τρόπος ψησίματος. Ἡ διακόσμηση ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ γραμμὲς καὶ τέσσερα μόνο ἀπλὰ μοτίβα γιὰ ὅλη τὴν ομάδα. Τὰ σχήματα περιλαμβάνουν: οἶνοχόη (7), μεγάλο ἀρύβαλλο (1), ὑψηλὴ πυξίδα μὲ πῶμα (2), πρόχου (7), κρατήρα (1), σκύφο (7), κἀνθαρο (1) καὶ κύαθο (4). Τὸ ἐργαστήριον ὀνομάστηκε στὴ μνήμη τοῦ Νικολάου Κανδυλιώτη, ὁ ὁποῖος ὑπηρέτησε τὸ Μουσεῖο Βαθέος μὲ ἀφοσίωση καὶ αὐτοθυσίαν γιὰ μιὰ ὀλόκληρη ζωή. Ὁ Ν. Κανδυλιώτης ἀπεβίωσε ξαφνικὰ στὶς 13 Μαΐου 1989, σὲ ἡλικία 62 ἐτῶν. Ἡ χρονολόγηση τοῦ ἐργαστηρίου Κανδυλιώτη συμπίπτει μὲ τὴ μεταβατικὴ περίοδο ἀπὸ τὴ μέση γεωμετρικὴ II στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ I. Αὐτὸ εἶναι φανερὸ τόσο ἀπὸ τὰ σχήματα⁵ ὅσο καὶ τὴ διακόσμηση⁶. Ἡ προέλευση τοῦ ἐργαστηρίου πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὰν ντόπια, παρ' ὅλο πὺ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα του θεωροῦνται σήμερα κορινθιακά. Μερικὰ σχήματα, εἰδικότερα ἡ πρόχους, εἶναι τόσο κοινὰ στὴν Ἰθάκη καὶ σπάνια ἄλλοῦ, ὥστε πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ ἀποδοθοῦν σὲ τοπικὸ ἐργαστήριον. Δύο πρόχοι τοῦ ἐργαστηρίου Κανδυλιώτη μὲ σημάδια στὶς βάσεις εἶχαν μάλιστα ἐξαχθεῖ ἀπὸ τὴν Ἰθάκη καὶ βρέθηκαν στὴν Περαιχώρα⁷ καὶ στὴ Βίτσα⁸.

Ὅσο γιὰ τὰ σημάδια στὶς βάσεις τῶν ἀγγείων, φαίνεται πρὸς τὸ παρὸν ὅτι πρόκειται γιὰ κάποιον τρόπο γραφῆς ἢ ἀπαρίθμησης. Σημειωτέον ὅτι τὸ ἴδιο σημάδι δὲν ἀπαντᾷ δύο φορές στὸ ἴδιο σχῆμα ἀγγείου καὶ ὅτι τουλάχιστον ἑνδεκα διαφορετικὰ σημάδια ἔχουν ζωγραφιστεῖ στὰ 27 ἀγγεῖα τοῦ ἐργαστηρίου. Τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ἀκόμα ὑπὸ μελέτην.

Ἡ μελέτη τῆς ὑπόλοιπης γεωμετρικῆς κεραμεικῆς προχωρεῖ ἐπίσης μὲ ικανοποιητικὸ ρυθμὸ καὶ ἐλπίζεται ὅτι ἡ ὀλοκλήρωσή της θὰ ρίξει φῶς στὴν ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὸν Ὀμηρο. Ἡ προέλευση τῆς κεραμεικῆς

5. Π.χ. οἱ σκύφοι μὲ μικρὸ χεῖλος, βλ. NEEFT, *Bull. Ant. Besch.* 50, 1975, εἰκ. 1. DESCOEUDRES καὶ KEARSTLEY, *BSA* 8, 1983, 17.

6. Π.χ. ἡ παρουσία συμπαγοῦς χρώματος στὸ κάτω μισὸ τῶν σκύφων καὶ τοῦ κανθαροῦ ἢ ἡ μετοπικὴ διακόσμηση τῶν σκύφων, βλ. NEEFT, *Ibid* 108-109, εἰκ. III.I.

7. H. PAYNE, *Περαιχώρα*, 1, 60, πίν. 12, ἀρ. 4.

8. I. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Βίτσα* (Ἀθήνα 1986), 205, εἰκ. 67β, πίν. 323α.

ἀπὸ τὸ ἱερὸ παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιατί πρόκειται γιὰ ἀφιερώματα, χωρὶς ἀμφιβολία στὸ θεὸ Ἀπόλλωνα. Τὸ ἱερὸ αὐτό, γνωστὸ ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς ἄλσος σκιερὸν ἑκατηβόλου Ἀπόλλωνος (Ὅμ. υ 278), ταυτίστηκε πρῶτα ἀπὸ τὸν συνάδελφο Π. Καλλιγᾶ⁹ καὶ ἐπιβεβαιώθηκε μὲ τὴν ἀνέυρεση μιᾶς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς σὲ μικρὴ δοκιμαστικὴ τομὴ ποὺ ἔγινε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀρχαικοῦ ναοῦ ...]ς Ἀπό[λλωνι]. Οἱ ἐνδείξεις ποὺ ἔχουμε ἐνισχύουν τὴ γνώμη ὅτι τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος κατελάμβανε μεγάλη σχετικὰ ἔκταση στὸ νότιο τμήμα τοῦ οἰκισμοῦ (τὸ ἱερὸ ἐκτείνεται μέχρι τὴν ὑψομετρικὴ γραμμὴ 136, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ νότιο σύνορο τοῦ ὅλου οἰκισμοῦ). Ἐλπίζεται ὅτι οἱ συστηματικὲς ἀνασκαφὲς στὸν ἱερὸ χῶρο ποὺ θὰ ἀρχίσουν τὸ 1990 θὰ προσφέρουν καὶ ἄλλες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἰθάκης.

ΣΑΡΑΝΤΗΣ ΣΥΜΕΩΝΟΓΛΟΥ

9. *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 3, 1979, 45-69.

24. ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ

(Πίν. 215-225)

Τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο στὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη τῆς Κρήτης δὲν συνεχίστηκε τὸ 1989, ὕστερα ἀπὸ δύο πλούσιες σὲ δεδομένα ἀνασκαφικὲς περιόδους (1987 καὶ 1988).

Προγραμματίστηκε διακοπὴ δύο ἐτῶν (1989-1990) γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ ἡ ἐπεξεργασία τοῦ πολυπληθοῦς ὕλικου στὰ ἐργαστήρια τοῦ Μουσείου Ἑρακλείου καὶ γιὰ νὰ προωθηθεῖ ἡ καταλογογράφηση, ἡ σχεδίαση καὶ ἡ φωτογράφησή του. Χάρη σὲ αὐτὴ τὴν ἀνάπαυλα, προχώρησε παράλληλα καὶ ἡ μελέτη τριῶν κατηγοριῶν ἀναθημάτων γιὰ τὴν ὀριστικὴ τους δημοσίευση: τῶν πῆλινων, συμπαγῶν καὶ τροχήλατων, τετραπόδων ἀπὸ τὶς συνεργάτριες τῆς ἀνασκαφῆς Π. Μεταξᾶ-Muhly καὶ Ἀθ. Κάντα ἀντίστοιχα, ὅπως καὶ τῶν χάλκινων εἰδωλίων ἀνθρώπινων μορφῶν ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα.

Ἐπειδὴ στὴ διάρκεια κάθε ἀνασκαφικῆς περιόδου τὸ ἔργο τῆς συντήρησης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τοῦ ἱεροῦ εἶναι κατ' ἀνάγκην περιορισμένο καὶ ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση καλύπτει τὶς τρέχουσες ἀνάγκες, συγκροτήθηκε φέτος ὀλιγομελὲς συνεργεῖο μὲ ἀποκλειστικὴ ἀπασχόληση τὴ στερέωση τῶν οἰκοδομημάτων καὶ τὴ σχεδίαση ἐπὶ μέρους στοιχείων τους. Ἐπικεφαλῆς τοῦ συνεργείου, ποὺ ἐργάστηκε στὸ ἱερὸ δώδεκα ἡμέρες, ἦταν ὁ Κωστῆς Νικάκης, συντηρητὴς μνημείων τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ἀγίου Νικολάου, μὲ συνυπεύθυνο γιὰ τὶς ἀνασθηλωτικὲς ἐργασίες τὸν ἀρχιτέκτονα τῆς ἀνασκαφῆς Νίκο Ζαρίφη.

Οἱ ἐργασίες στερέωσης ἔγιναν σύμφωνα μὲ τὴ διαδικασία ποὺ περιγράφεται στὴν ἐκθεση τῶν Πρακτικῶν τοῦ 1981¹. Φέτος ἐπικεντρώθηκαν στὴ Ν καὶ τὴ Δ πτέρυγα τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου (πίν. 215α), ὅπου εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἡ ἔρευνα κατὰ τὶς δύο τελευταῖες ἀνασκαφικὲς περιόδους².

1. ΠΑΕ 1981, 380-1.

2. ΠΑΕ 1987, 269-289 καὶ 1988, 244-263.

Ὑπενθυμίζεται ὅτι ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ἦταν συνεχὴς ἀπὸ τὶς πρώιμες φάσεις τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου ἕως καὶ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ.³ καὶ ὅτι ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ὡς τώρα ἑντεκα ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις, ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ ἰσάριθμα αὐτοτελῆ οἰκοδομικὰ προγράμματα (πίν. 215α-β). ὅτι κτίσματα νεώτερων ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων ἐδράζονται στοὺς τοίχους παλαιότερων, χωρὶς νὰ παρεμβάλλεται κλειστὸ στρώμα καταστροφῆς⁴. ὅτι γίνονταν ἐπισκευὲς καὶ μικρῆς κλίμακας διαρρυθμίσεις σὲ στεγασμένα κτίρια καὶ ὑπαίθριες κατασκευές⁵, ἀλλὰ καὶ ριζικὲς ἐπεμβάσεις μὲ τὴν προσθήκη τοίχων ἢ τὴν ἀνύψωση τῶν δαπέδων, γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ τροποποιημένα κτίρια σὲ μεταγενέστερη περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ⁶. ὅτι σὲ ἀσταθὴ στρώματα ὑπαίθριας λατρείας ἔχουν θεμελιωθεῖ κτίσματα ὅλων τῶν περιόδων τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ⁷ καὶ τέλος ὅτι λίθινα μινωικὰ τελετουργικὰ σκευὴ βρίσκονται ἐντοιχισμένα στοὺς τοίχους κτισμάτων ἀπὸ τὴν Α' ἀρχιτεκτονικὴ φάση τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου ἕως καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ. Ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἀρμούς τῶν τοίχων ἔχουν βγεῖ κατὰ καιροὺς καὶ πῆλινα ἀναθήματα καὶ κόκαλα ζώων καὶ μικρὰ κατάλοιπα ἀπὸ καμένα ξύλα. Προφανῶς, γιὰ τὸ χῶμα τῆς συνεκτικῆς λάσπης τῶν ἀρμῶν προερχόταν ἀπὸ τὸ ἱερό. Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα δύσκολα ξεχωρίζουν οἱ στερεωτικὲς - ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ καὶ συχνὰ προσφέρουν σημαντικὲς πληροφορίες, οἱ ὁποῖες γιὰ τὸ 1989 εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

3. Βλ. Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *Ἑφημ.* 1-24, εἰκ. 1-8, παρ. πίν. Α'-Β', πίν. 1-3 γιὰ μίαν πρώτη συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τοῦ ἱεροῦ. Παλαιοανακτορικὴ κεραμεικὴ ἔχει βρεθεῖ ἄφθονη, ἀλλὰ ἡ χρονολόγησή τοῦ παλαιότερου κτιρίου V στὴν ὕστερη φάση τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου εἶναι ἀκόμη προβληματικὴ: *ΠΑΕ* 1988, 247-249 εἰκ. 2.

4. Γιὰ τὴν κατὰ περιόδους καταστροφὴ κτιρίων τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ κατολισθήσεις βράχων βλ.: *ΠΑΕ* 1983, 362-3 εἰκ. 6· 1984, 458-459 πίν. 230β· 1985, 270.

5. Γιὰ τὰ στεγασμένα κτίρια: *ΠΑΕ* 1977, 404. Γιὰ τὶς ὑπαίθριες κατασκευές: *ΠΑΕ* 1975, 327· 1981, 384 κέ. εἰκ. 1-2· 1988, 250 εἰκ. 3-4.

6. Βλ. *ΠΑΕ* 1985, 269 γιὰ τὴν ἀποθήκη R στὸ κτίριο S καὶ 1987, 284-285 γιὰ τὸν ἐγκλωβισμό τοῦ κτιρίου L στὸ κτίριο S.

7. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα εἶναι ὁ βωμὸς τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς ἐποχῆς (*ΠΑΕ* 1972, 194, πίν. 181α) καὶ τὸ κτίριο S (=Γ' φάση) ποὺ θεμελιώνεται στὴ ΝΔ πτέρυγα τοῦ ἱεροῦ περιβόλου (=Β' φάση): *ΠΑΕ* 1985, 265-266 καὶ 269-270.

Νότιος τομέας

Στὸ κτίριο U τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου (= Α' ἀρχιτεκτονικὴ φάση) ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος τῶν δωματίων 6 καὶ 8, ὅπως καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῦ 8, ποὺ σῶζουν δύο καὶ ἓναν θεμέλιο δόμο ἀντίστοιχα (πίν. 224-5, 215β), διαλύθηκαν καὶ ἐπανατοποθετήθηκαν σὲ τεχνητὸ θεμέλιο (ὕψος 0.16 μ.), τὸ ὁποῖο ὑποκατέστησε τὴν ἀσταθὴ ἐπίχωση τοῦ νεκροῦ στρώματος τῆς θεμελίωσης.

Ἀπὸ τοὺς ἀρμούς καὶ τῶν δύο τοίχων προῆλθαν, ἐκτὸς ἀπὸ λίγα ὀστρακα τῆς MM IIIB/ΥM I περιόδου καὶ ἀπὸ ἐλάχιστα κόκαλα ζώων, τὰ ἀκόλουθα ἀντικείμενα: 1ο, τριγωνικὸ ἀπότμημα ὀφίτη ἀπὸ μεγάλη τράπεζα προσφορῶν ὀρθογώνιου τύπου καὶ 2ο, τρία θραύσματα ὀφίτη ποὺ ἀνῆκαν σὲ δύο κυλινδρικές βάσεις κίωνων. Τὰ δύο μάλιστα ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν φλεβώσεις ὁμοίου σχήματος καὶ χρώματος μὲ τὶς φλέβες μεγάλου τμήματος στρογγυλῆς βάσης, ποὺ βρίσκεται ἐντοιχισμένο στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου 6⁸.

Στὸ δωμάτιο 6 εἶχαν ἐπισημανθεῖ τὸ 1977 δύο ἐπάλληλα δάπεδα ἀπὸ παχὺ λευκὸ κονίαμα. Τὸ κατώτερο δάπεδο ἦταν προγενέστερο τοῦ φραγμένου ἀνοίγματος τῆς εἰσόδου ἀνάμεσα στὰ δωμάτια 6 καὶ 5, ἐνῶ τὸ δεύτερο δάπεδο ἦταν σύγχρονο μὲ τὸ BA σκέλος τοῦ θρανίου, τοῦ ὁποῖου ἔγλυφε τὴν κατακόρυφη ὀψή (πίν. 216α)⁹. Φέτος, χάρις στὴ στερέωση τῶν λίθων τοῦ στενοῦ θρανίου κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τῶν δωματίων 6 καὶ 8, προέκυψαν πρόσθετα στοιχεῖα. Κάτω ἀπὸ τὸν τελευταῖο πρὸς τὰ Δ λίθο τοῦ θρανίου, καὶ ἀκριβέστερα στὴν ἐσωτερικὴ Δ γωνία τοῦ δωματίου 6, ἐντοπίστηκαν λείψανα τοῦ κατώτερου ἐπίχριστου δαπέδου σὲ ἔκταση 0.25 × 0.20 μ. (πίν. 216β). Ἄν συσχετισθοῦν τὰ δεδομένα τοῦ 1977 καὶ 1989 συνάγεται ἀβίαστα ὅτι αὐτὸ τὸ μεγάλο δωμάτιο (ἀρ. 6) τοῦ κτιρίου U (πίν. 224-5) μὲ τὸ ἐπίχριστο δάπεδο δὲν εἶχε ἀρχικὰ θρανίο. Τὸ στενὸ καὶ χαμηλὸ θρανίο τοῦ κατὰ μῆκος τῶν τριῶν σωζόμενων τοίχων προστέθηκε, ὅταν φράχθηκε τὸ ἀνοίγμα ἐπικοινωνίας μὲ τὸ δωμάτιο 5, καὶ τότε ἀκριβῶς κατασκευάστηκε τὸ δεύτερο δάπεδο κονιάματος ποὺ ἐπικάλυψε καὶ τὸ θρανίο. Αὐτὴ ἡ ἐπισκευὴ

8. Γιὰ τὰ ἐντοιχισμένα στὸ κτίριο U ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ ὀφίτη καὶ τὴν πιθανὴ σχέση τους μὲ τὸ παλαιότερο κτίριο V: *ΠΑΕ* 1987, 279-281· 1988, 247-249.

9. *ΠΑΕ* 1977, 404-5.

ἴσως ἔγινε γιὰ νὰ καλύψει ὁ χώρος τοῦ δωματίου 6 πρόσθετη λειτουργικὴ ἀνάγκη. Ἡ εὐρύχωρη αἴθουσα, κατάλληλη γιὰ συνάθροιση ἢ παραμονὴ ἀρκετῶν ἀτόμων, χρησιμοποιήθηκε μετὰ τὸ κλείσιμο τοῦ ἀνοίγματος ἐπικοινωνίας μετὰ τὸ δωμάτιο 5 καὶ γιὰ τὴ φύλαξη τελετουργικῶν σκευῶν¹⁰.

Τὸ ὀρθογώνιο πεζούλι στὴ Β γωνία τοῦ δωματίου 16 τοῦ κτιρίου U (πίν. 224-5, 217α) διαλύθηκε τὸ 1988 γιὰ νὰ ἐρευνηθεῖ τὸ παλαιότερο κτίριο V¹¹. Φέτος ἐπανατοποθετήθηκε τὸ πεζούλι μετὰ τρόπον, ὥστε νὰ εἶναι ὁρατὸ τὸ τμήμα τῆς Α ὀψης τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου V, ποὺ περνᾷ κάτω ἀπὸ τὸ κτίριο U. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο ἀνοίχθηκε σκάμμα (διαστ. $1.60 \times 1 \times 0.20-0.25$ μ.) στὸ νεκρὸ στρώμα ὅπου ἐδράζεται τὸ κτίριο V καὶ κατὰ μῆκος τῆς Α ὀψης τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου του (πίν. 217β). Στὸ σκάμμα ἐγκλωβίστηκε πλάκα ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα καὶ πάνω στὴν πλάκα χύθηκαν δύο πεσσίσκοι ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικό (διαστ. 0.14×0.21 μ.). Οἱ πεσσίσκοι στηρίζουν τὴν πλάκα ὑποδοχῆς τοῦ πεζουλιοῦ, ἡ ὁποία ἔχει πᾶχος 0.10 μ. καὶ εἶναι ὀπλισμένη μετὰ καμβὰ ἀπὸ σιδερόβερρες. Οἱ σιδερόβερρες ἔχουν διάμετρο 6-10 χιλ. καὶ σχηματίζουν ὀρθογώνια διαστάσεων 0.20×0.10 μ. Σὲ αὐτὴ τὴν πλάκα ὑποδοχῆς ἐπανατοποθετήθηκαν οἱ λίθοι τοῦ πεζουλιοῦ μετὰ τὴν ἀρχικὴ τους κλίση ἀπὸ Β πρὸς Ν (πίν. 218α).

Δυτικὸς τομέας

Στὸν Δ τομέα, Ν τοῦ βράχου καὶ συγκεκριμένα στὰ ὀρθογώνια Ζ-Θ 49-53, στερεώθηκαν ὅλοι οἱ τοῖχοι τῶν κτιρίων U καὶ S, ὅπως καὶ τῆς πομπικῆς ὁδοῦ τοῦ ἱεροῦ περιβάλου (= Α'-Γ' ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου: πίν. 224-5). Ὅπου οἱ ἐπιχώσεις κάτω ἀπὸ τοὺς τοίχους ἦταν ἐπισφαλεῖς ἐνισχύθηκαν μετὰ τοιχία ἀντιστήριξης, ποὺ εἰσέχουν 0.03 μ. ἀπὸ τίς

10. Δύο ἀπὸ τίς ἑξὶ λίθινες τράπεζες προσφορῶν, ποὺ βρέθηκαν στὸ δωμάτιο, ἦταν στὸ θρανίο: ΠΑΕ 1973, 194-195 πίν. 200β καὶ 201α. Τὰ πολλὰ τελετουργικὰ ἀγγεῖα βρέθηκαν στὸ δωμάτιο 5: αὐτόθι, πίν. 195β, ὅπου λαμβασμένα χαρακτηρίζονται τὰ δωμάτια ὡς οἰκιακὸ ἱερό. Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν τὸ δωμάτιο 5 ἀχρηστεύθηκε ὡς χώρος φύλαξης τελετουργικῶν σκευῶν, ἔταν φράχθηκε ἡ εἴσοδος πρὸς τὸ δωμάτιο 6, ὅπου καὶ προστέθηκε τὸ θρανίο.

11. ΠΑΕ 1988, 247 πίν. 167α.

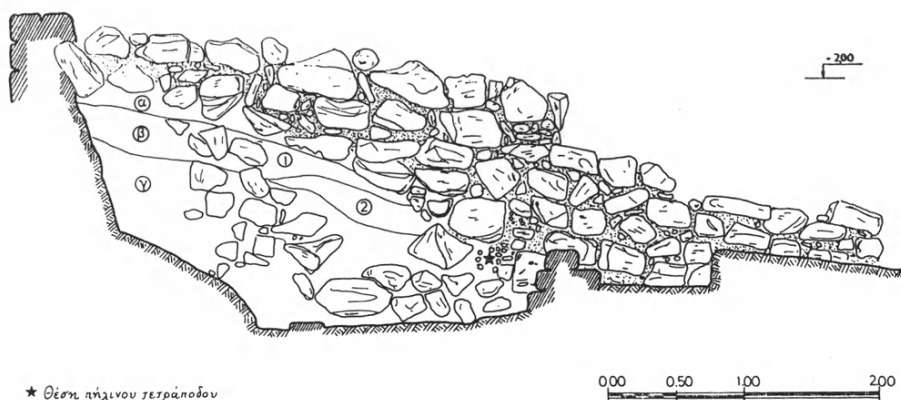
ὄψεις τῶν τοίχων. Τὰ τοιχία, κυμαίνονμενου πάχους 0.13-0.20 μ. ἀναλόγου μὲ τὸ πλάτος καὶ τὰ φορτία τῶν τοίχων, κατασκευάστηκαν ἀπὸ μικρὲς πέτρες μὲ μεῖγμα ἀπὸ τσιμέντο, ἄμμο καὶ κουρασάνι. Μὲ τὸ ἴδιο μεῖγμα, ἀλλὰ ἀραιωμένο, καλύφθηκαν οἱ ὀρατὲς ἐπιφάνειές τους, γιὰ νὰ ἐναρμονίζονται κατὰ τὴ σύσταση καὶ τὸ χρῶμα μὲ τὰ πλησιόχωρα στρώματα τῆς φυσικῆς ἐπίχωσης.

Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῆς συνεκτικῆς λάσπης τῶν ἁρμῶν τῶν ἀνωτέρω τοίχων βγῆκαν ὄστρακα τῆς MM IIIB/ΓM I περιόδου καὶ λίγα κόκαλα ζώων. Δὲν ἔλειψαν καὶ τὰ θραύσματα ἀπὸ λίθινες τράπεζες προσφορῶν. Ἔτσι ἐπαληθεύτηκε γιὰ μίαν ἀκόμη φορὰ ἡ χρονολόγησις καὶ τῶν τριῶν οἰκοδομικῶν προγραμμάτων (= Α'-Γ' φάσεις) στὴ νεοανακτορικὴ περίοδο. Παράλληλα προέκυψε καὶ μίαν ἔμμεση ἔνδειξις: ἄσκησις ὑπαίθριας λατρείας θὰ γινόταν καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνοικοδόμησις τοῦ κτιρίου U σὲ κάποιον σημεῖο τοῦ εὐρύτερου χώρου τοῦ ἱεροῦ, ἀπ' ὅπου καὶ συλλέχθηκε τὸ χῶμα τῆς λάσπης τῶν ἁρμῶν.

Γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ ἱεροῦ πιὸ σημαντικὰ ἦταν τὰ ἀποτελέσματα ποὺ ἔδωσε ἡ διάλυσις τοῦ Δ τμήματος τοῦ B τοίχου τοῦ κτιρίου S (= Γ' φάσις), τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται ἐγκάρσια πάνω στοὺς τοίχους ἀντιστήριξης τῆς πομπικῆς ὁδοῦ (= Β' φάσις: πίν. 224-5). Ἡ διάλυσις αὐτοῦ τοῦ τμήματος, μὲ σκοπὸ νὰ ἐπανατοποθετηθεῖ σὲ ἐλεύθερη δοκὸ ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα, κρίθηκε ἀναγκαία γιὰ δύο λόγους: 1ο, γιὰτὶ οἱ ὀγκόλιθοι τοῦ σωζόμενου θεμέλιου δόμου ἐδράζονται στὴ χαλαρὴ ἐπίχωση τοῦ κατεστραμμένου πλακοστρώτου τῆς πομπικῆς ὁδοῦ καὶ κινδύνευαν νὰ γκρεμιστοῦν λόγῳ τῆς ἀπτόμης κλίσεως τοῦ ἐδάφους καὶ 2ο, γιὰτὶ ὑπῆρχαν ἐνδείξεις ὅτι αὐτὴ ἡ ἐπίχωση καλύπτει στοιχεῖα τοῦ κτιρίου U (= Α' φάσις). Πράγματι, ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα αὐτῆς τῆς ἐπίχωσης, ὅπως καὶ τῆς ἐξίσου χαλαρῆς ἐπίχωσης κάτω ἀπὸ τὴ Δ ὄψιν τοῦ Α τοίχου ἀντιστήριξης τῆς πομπικῆς ὁδοῦ (= τοῖχος H503: πίν. 218β) γιὰ τὴν κατασκευὴ τοίχου ὑποστήριξης (πάχους 0.15-0.18 μ.), ἐπαλήθευσε τίς ἐνδείξεις.

Ὁ ἐξωτερικὸς B τοῖχος τοῦ κτιρίου U (= Α' φάσις) καὶ ὁ συνεχόμενος βαθμιδωτὸς πλακόστρωτος δρόμος μὲ τὸ ἀντερισματικὸ τοιχίον του (πίν. 224-5, ὀρθογ. H-I 50, πίν. 219α), ποὺ ἔχουν ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὸ Δ σκέλος τοῦ περιβόλου (= Β φάσις)¹², φάνηκαν ὅτι συνεχίζονται πρὸς τὰ Δ (πίν. 219β, 220α). Δηλαδὴ πρὸς τὸν ὡρὸ τῆς ὑπαίθριας λατρείας, ποὺ ἐπισημάνθηκε τὸ 1988 καὶ

12. ΠΑΕ 1988, 250 εἰκ. 4.

Εἰκ. 1. Δυτ. ὄψη τοῦ ἀνατολ. ἀντερεισματικοῦ τοίχου τῆς πομπικῆς ὁδοῦ (τοῖχος H503) καὶ τομὴ τοῦ βόρ. ἐξωτ. τοίχου τοῦ κτιρίου U.

εἶναι διαμορφωμένος σὲ τρία κλιμακωτὰ ἄνδхра (πίν. 220β)¹³. Τὰ κατάλοιπα τοῦ κτιρίου U καὶ τοῦ συνεχόμενου δρόμου μὲ τὸ ἀντερεισματικὸ τοιχίον του, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν φέτος καὶ διαγράφονται καθαρότερα στὴν τομὴ τῆς εἰκ. 1, ἀπέχουν μόλις 4 μ. ἀπὸ τὰ τρία ἄνδхра. Ἔτσι ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ βαθμιδωτὸς πλακόστρωτος δρόμος συνέδεε τὸν χώρὸ τῆς ὑπαίθριας λατρείας μὲ τὴν πηγὴ στὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας τοῦ κτιρίου U (= A' φάση: πίν. 224-5) κερδίζει πιθανότητες. Γι' αὐτὸ καὶ ἐπιβάλλεται νὰ συνεχιστεῖ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανατοποθέτηση τοῦ τμήματος τοῦ B τοίχου τοῦ κτιρίου S (= Γ' φάση).

Ἐγκλωβισμένα στὸ στῶμα καταστροφῆς τοῦ κτιρίου U (= A' φάση) καὶ τῆς πομπικῆς ὁδοῦ (= B' φάση) βρέθηκαν: μία τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη ὀρθογώνιου τύπου καὶ μὲ βαθμιδωτὰ τοιχώματα (πίν. 221α), καὶ ἓνα πῆλινο συμπαγὲς εἰδῶλιο τετράποδου, τοῦ ὁποῖου ἡ θέση σημειώνεται στὴν τομὴ τῆς εἰκ. 1 μὲ ἀστερίσκο. Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ τῶν δύο εὐρημάτων ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγησή του στὶς πρώιμες φάσεις τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου.

13. ΠΑΕ 1988, 253-355 εἰκ. 6.

Κρηπίδωμα

Καὶ οἱ μικρότερης κλίμακας ἐργασίες στερέωσης στὸ κρηπίδωμα (= Β' φάση, πίν. 221β) ἔδωσαν σημαντικὲς πληροφορίες.

Κάτω ἀπὸ λίθο τῆς ἐσωτερικῆς Β γωνίας τοῦ βρέθηκαν δύο ἄνισου μεγέθους τμήματα μεγάλης τράπεζας προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη, ὀρθογώνιου τύπου. Ἡ θέση τῆς τράπεζας καὶ τὸ μαῦρο χῶμα πυρᾶς μὲ κόκαλα ζώων ποὺ τὴν περιέβαλε (πίν. 222α) δὲν δικαιολογοῦν τὴ χρήση της ὡς οἰκοδομικοῦ ὕλικου, κατὰ τὸ ἀνάλογο πολλῶν τραπεζῶν —ἀκέραιων ἢ σπασμένων— ἐντοιχισμένων στοὺς τοίχους τῶν κτιρίων ἢ τῶν ὑπαίθριων κτισμάτων¹⁴. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἡ τράπεζα καὶ τὸ χῶμα ἀποτελοῦν κατάλοιπα ὑπαίθριας λατρείας προγενέστερης τοῦ κρηπιδώματος, ποὺ ἐπικαλύφθηκαν ἀπὸ τοὺς μικροὺς λίθους τῆς ἐσωτερικῆς τυφλῆς πλευρᾶς του, οἱ ὅποιοι ἐδράζονται σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τοὺς ὀγκῶδεις τῆς ἐξωτερικῆς ὕψης. Τὸ σημεῖο τῆς τράπεζας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ τρία ἄνθηρα ὑπαίθριας λατρείας, ποὺ ἐπισημάνθηκαν στὰ Δ τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου καὶ συνδέονται πιθανότατα μὲ τὸν βαθμιδωτὸ πλακόστρωτο δρόμο τοῦ κτιρίου U (πίν. 220β), ἴσως σημειοθετεῖ πρὸς Β τὴν ἔκταση τοῦ χώρου ὑπαίθριας λατρείας στὴ διάρκεια τῆς Α' ἀρχιτεκτονικῆς φάσης τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου.

Στὴ Δ γωνία τοῦ κρηπιδώματος ἡ μεγάλη σφήνα τοῦ ἀνοιγμένου ἄρμου ἀνάμεσα στὸν 2ο καὶ στὸν 3ο λιθόπλινθο εἶχε κρεμάσει καὶ κινδύνευε νὰ πέσει (πίν. 223α). Τὸ καθάρισμα τοῦ ἄρμου ἀπὸ τὸ μαῦρο χῶμα ἔδωσε δύο ὀλόκληρα λοπάδια, πολλὰ MM III/ΥΜ I ὀστρακα, κόκαλα ζώων καὶ κομμάτια καμένων ξύλων. Κι ἐδῶ πρόκειται γιὰ κατάλοιπα ὑπαίθριας λατρείας, ἀλλὰ μεταγενέστερα τῆς καταστροφῆς τοῦ κρηπιδώματος (= Β' φάση), ἀφοῦ ὁ ἀνοιγμένος ἄρμος ἐπέτρεψε τὴ διείσδυσή τους. Αὐτὸ τὸ δεδομένο καὶ ἡ χρονολόγηση τῶν ὀστράκων τοῦ ἄρμου στὴ MM III/ΥΜ I περίοδο ἐπαληθεύουν παλαιότερη διαπίστωση: ἡ ὑπαίθρια λατρεία ἐξακολούθησε νὰ ἀσχεῖται πάνω στὸ κατεστραμμένο πιά κρηπίδωμα καὶ στὴν ἔκταση πρὸς τὰ Δ του, ὅταν λειτουργοῦσε τὸ

14. ΠΑΕ 1972, 196· 1973, 198· 1983, 364 πίν. 245α γιὰ τὴν τράπεζα τὴν ἐντοιχισμένην στὸν Δ τοῦχο τοῦ δωματίου 9. Γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ δωματίου 9 μὲ τὸ κτίριο V: ΠΑΕ 1988, 247-249 εἰκ. 2 πίν. 170α.

κτίριο S τῆς Γ' ἀρχιτεκτονικῆς φάσης τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου (πίν. 224-5)¹⁵.

Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ ἓνα εὔρημα, ποὺ ἔδωσαν οἱ ἐργασίες στερέωσης τοῦ 1988 στὸν περίβολο, γιὰ νὰ φανεῖ ἡ ποικιλία τῶν πληροφοριῶν ποὺ προσφέρει τὸ ἔργο τῆς στερέωσης στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης. Στὴ Δ γωνία τοῦ περιβόλου, συγκεκριμένα στὸν διάδρομο τῶν ὀρθογωνίων H/Θ 51 καὶ στὰ A τοῦ λαμπᾶ τοῦ κτιρίου S (πίν. 224-5) βρέθηκε θαλάσσιος τρίτων. Ὁ τρίτων, ἂν καὶ εὐθραυστος, εἶναι ἀκέραιος γιατί εἶχε τοποθετηθεῖ προσεκτικὰ ἀνάμεσα στοὺς κατώτερους λίθους τῆς Δ γωνίας τοῦ περιβόλου (πίν. 223β). Ἐπειδὴ ὁ θαλάσσιος τρίτων δὲν εἶναι κατάλληλο δομικὸ ὑλικό, ἔστω καὶ σὲ δευτερογενὴ χρήση ὅπως οἱ σπασμένες λίθινες τράπεζες προσφορῶν, οὔτε ἡ παρουσία του σὲ αὐτὴ τὴ θέση εἶναι τυχαία, καὶ ἐπειδὴ ἡ σύνδεση τοῦ τρίτωνα μὲ τὴ λατρεία, καὶ μάλιστα τὴν ὑπαίθρια, εἶναι γνωστή¹⁶, ἐρμηνεύεται στὴν προκειμένη περίπτωσι ὡς «ἐγκαίνιο» οἰκοδομήματος¹⁷. Προφανῶς τὸ πιὸ κατάλληλο «ἐγκαίνιο» γιὰ τὸν καθαγιασμό τοῦ ἱεροῦ περιβόλου τῆς Σύμης, γιατί μέσα στὸν περίβολο ἀσκεῖται ὑπαίθρια λατρεία (B' φάσι) καὶ γιατί ἡ πιθανὴ χρῆση τοῦ τρίτωνα σὲ προγενέστερες ὑπαίθριες τελετουργίες τοῦ ἱεροῦ (A' φάσι) εἶχαν προσδώσει σὲ αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο κάποιον βαθμὸ ἱερότητας¹⁸.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

15. *IAE* 1987, 273.

16. Βλ. σφραγίδα ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο ἄντρο: EVANS, *PM* IV, 344 εἰκ. 288· M. NILSSON, *The Minoan-Mycenaean Religion*² (1968) 153-4 εἰκ. 61.

17. Γιὰ τὸν ὄρο «ἐγκαίνιο»: R. S. ELIS, *Foundation Deposits in Ancient Mesopotamia* (1968, Yale Near Eastern Researches 2) 1.

18. Γιὰ τὰ ὅστρεα ἀπὸ τὸ ἱερὸ: A. LEBESSI - D. S. REESE, Recent and Fossil Schells from the Sanctuary of Hermes and Aphrodite, Syme Viannou, Crete, *AE* 1986, 99-104, ἰδιαίτερα 102 Table 2 MMIII/YMI, 1 Charonia Spp. Triton, Trumpet shell Conch (triton, tritones) καὶ 103 Table 3, Deposit 4.

25. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΝΩΝ

(Πλν. 226-230)

Συνεχίσθηκε και φέτος ή ανασκαφή τής 'Εταιρείας στις 'Αρχάνες, στο ανακτορικό κτίριο στη θέση Τουρκογειτονιά, υπό τη διεύθυνση τής 'Εφόρου 'Αρχαιοτήτων δρ. 'Εφης Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη. Στην ανασκαφή πήραν μέρος οί ἀρχαιολόγοι Χρήστος Μαγγίδης και για λίγες μέρες οί 'Ερριέττα Δελγιάννη και Χάιδω Καλλιτσάκη, καθώς και οί φοιτητές Γιώργος Εὐαγγέλου, Εἰρήνη Γρατσία, Πάρις 'Επιτροπάκης και Β. Οὐργουρζόγλου τοῦ Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν και 'Αλέξανδρος Λαχανᾶς και Π. Σαπουνᾶ τοῦ Πανεπιστημίου Χαϊδελβέργης καθώς και ὁ ἀρχιτέκτων Ρ. Οἰκονομάκης.

'Η ανασκαφή ἔγινε στο ΒΔ τμήμα τοῦ οἰκοπέδου, στοὺς χώρους 4, 23, 24, 25, 26 και 27 (εἰκ. 1).

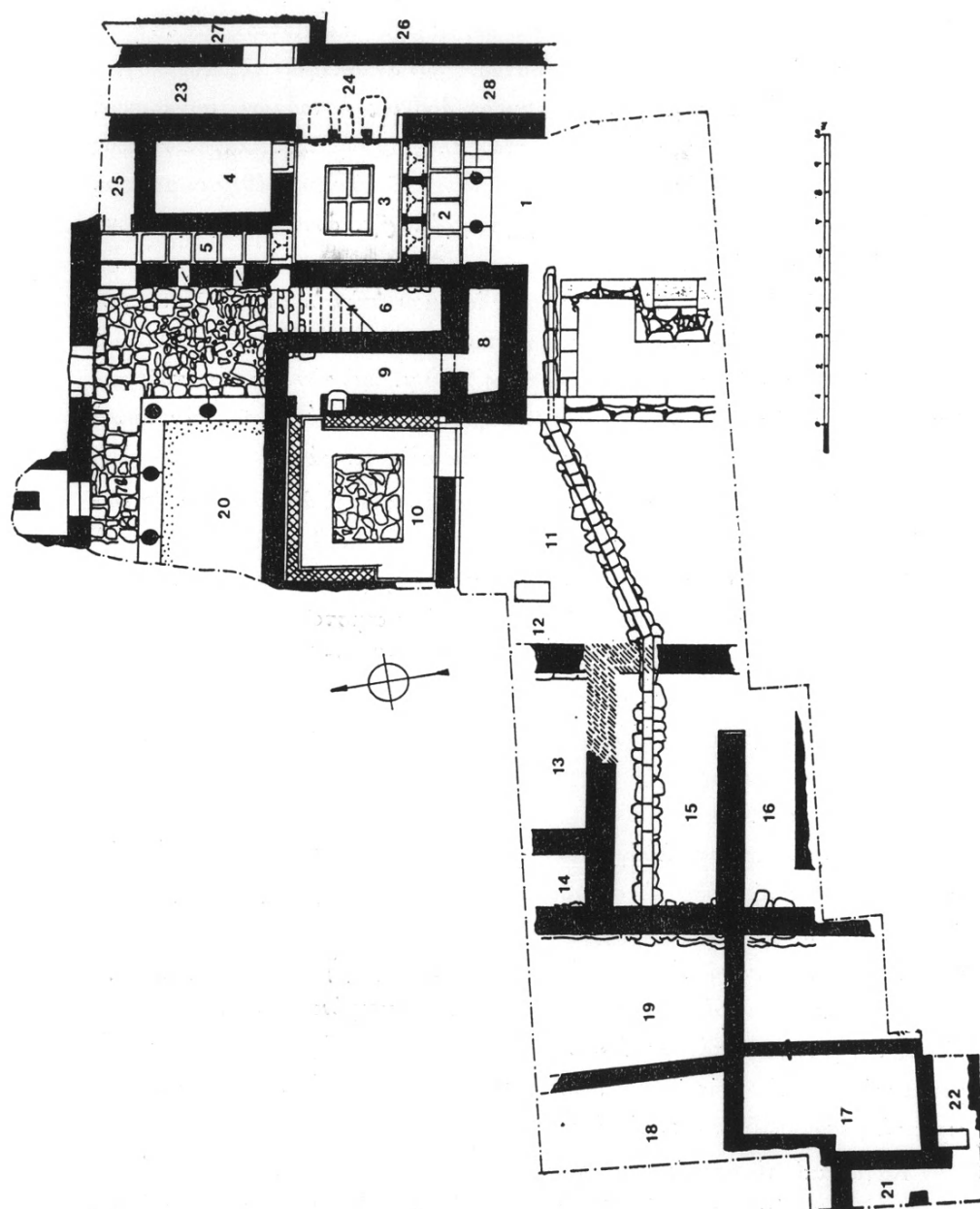
Χῶρος 4

1. 'Η ανασκαφή

'Ο χῶρος 4 βρίσκεται Β τοῦ χώρου 3, Α τοῦ χώρου 5, Ν τοῦ χώρου 25 και Δ τοῦ χώρου 23. Δ ὀρίζεται ἀπὸ τὴν εὐθεία τοῦ ὑποκαννάβου Δ/34, Α ἀπὸ τὴν εὐθεία τοῦ ὑποκαννάβου Δ/38, Β ἀπὸ τὴν εὐθεία τοῦ ὑποκαννάβου 3/38 και Ν ἀπὸ τὴν εὐθεία τοῦ ὑποκαννάβου 3/43 (εἰκ. 1, πλν. 226α-β).

'Η ΝΔ γωνία τοῦ χώρου, δηλαδὴ ἓνα τμήμα 1.50 μ. μήκους ἀπὸ Β σὲ Ν και 1 μ. πλάτους ἀπὸ Δ σὲ Α, εἶχε ἤδη ανασκαφεῖ παλαιότερα, ἐπειδὴ ή ανασκαφή ἄρχισε ἀπὸ τὴν ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια τῶν τοίχων. 'Ο ὑπόλοιπος χῶρος καλυπτόταν ἀπὸ σωρὸ χρώματος, σύγχρονη ἐπίχωση ἀπὸ οἰκοδομικὲς ἐργασίες τῶν παρακείμενων οἰκιῶν.

Τὸ ὕψος τοῦ σωροῦ στὴν ἀνατολική πλευρὰ τοῦ χώρου 4 ἔφθανε τὰ 0.54 μ. πάνω ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, ποὺ ἦταν ή ἀνώτερη ἐπιφάνεια τής ἀνατολικῆς παραστάδας τής θύρας εἰσόδου, ἐνῶ ξεκινούσε στὰ 0.13 μ. πάνω ἀπὸ τὸ ἴδιο σημεῖο. Τὸ χῶμα, χρώματος καστανοῦ, ἦταν ἀρκετὰ μαλακὸ και μὲ πολὺ

Είχ. 1. Τουρκογειτονιά, κάτοψη τοῦ ἀνακτορικοῦ κτιρίου.

λίγες πέτρες, κυρίως μικρά τεμάχια σχιστολίθου. Λιθολογήματα, ὅμοια μὲ αὐτὰ ποὺ βρέθηκαν στοὺς χώρους 23, 27 καὶ 24, ὑπῆρχαν παλαιότερα καὶ σὲ αὐτὸ τὸν χώρο, ποὺ ἀφαιρέθηκαν στὸ ἀρχικὸ στάδιο τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Τουρκογειτονιάς. Στὸ στρῶμα αὐτὸ βρέθηκε μικρὸς ἀριθμὸς ὀστράκων, συγκριτικὰ μὲ τὴν ἔκταση τοῦ χώρου, ποὺ ἀνῆκαν στοὺς ἑλληνορωμαϊκοὺς καὶ νεώτερους χρόνους. Ἐφυαλωμένα ὄστρακα καὶ μύξα ρωμαϊκοῦ λύχνου βρέθηκαν μαζί μὲ θραύσματα γυαλιῶν ρωμαϊκῆς καὶ σύγχρονης ἐποχῆς, ἀντικείμενα σύγχρονα καὶ τεμάχια ὀστέων ζώων.

Μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ χώματος ἐμφανίσθηκαν στὴν ἐπιφάνεια λίθοι, μετὰξὺ τῶν ὁποίων καὶ τμῆμα ἑνὸς μεγαλύτερου λαξευτοῦ, διαστάσεων $0.50 \times 0.60 \times 0.25$ μ., ποὺ βρισκόταν σὲ ἀπόσταση 2.20 μ. ἀπὸ τὸν Δ τοῖχο τοῦ χώρου καὶ 3.40 μ. ἀπὸ τὸν Ν. Ὁ λίθος βρέθηκε ἀνεστραμμένος, μὲ τὴν εἰδικὰ λαξευμένη γιὰ στερέωση κονιάματος ἐπιφάνεια πρὸς τὰ πάνω.

Κάτω ἀπὸ τὸ σύγχρονο μπάζωμα ξεκινοῦσε τὸ καθαρὸ ἀρχαιολογικὸ στρῶμα. Τὸ δεύτερο αὐτὸ στρῶμα βρισκόταν σὲ βάθος 0.13 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου τοῦ χώρου 4. Συνεχίσθηκε καὶ ἐδῶ ἡ ὑπαρξὴ διάσπαρτων μικρῶν λίθων τεμαχίων σχιστολίθου καὶ κιτρινωποῦ χώματος, ἀναμεμειγμένου σὲ ὀρισμένα σημεῖα πρὸς τὴν ἀνώτερη ἐπιχώση καὶ πρὸς χαμηλὰ, ἰδιαίτερα κοντὰ στοὺς τοίχους, μὲ κοκκινωπὸ λεπτὸ χῶμα, ποὺ προῆλθε εἴτε ἀπὸ λιωμένα κεραμίδια, εἴτε ἀπὸ ὑπόστρωμα κονιάματος μαζί μὲ πρὸς συμπαγὴ συσσωματώματα πηλοῦ καὶ μικρὰ κομμάτια πλίνθων.

Σὲ αὐτὸ τὸ στρῶμα τὰ λίγα μυκηναϊκὰ ὄστρακα ἀπὸ κύλικες καὶ κύπελλα ποὺ βρέθηκαν μαζί τόσο μὲ σύγχρονα θραύσματα κεραμεικῆς καὶ γυαλιοῦ, ὅσο καὶ μινωικά, μποροῦν ἂν ὄχι νὰ χαρακτηρίσουν τὸ στρῶμα ὡς μυκηναϊκό, νὰ ὑποδηλώσουν τουλάχιστον τὴ μεγάλη καταστροφὴ ἀπὸ νεώτερες ἐπεμβάσεις τῶν λειψάνων αὐτῆς τῆς περιόδου στὸ συγκεκριμένο χωρὸ. Πάνω στοὺς λίθους τοῦ μινωικοῦ τοίχου καὶ στὸ ὕψος αὐτοῦ τοῦ στρώματος ὑπῆρχε πηλόχωμα πάχους 0.10 ἕως 0.15 μ., ὅπου πατοῦσε μιὰ σειρὰ λίθων ποὺ εἰσεῖχε πρὸς τὰ μέσα, 0.15 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ὑποκείμενου τοίχου.

Κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα ποὺ ἦταν ἀνάμεικτο μὲ μυκηναϊκὰ καὶ νεώτερα εὐρήματα ἐμφανίσθηκε ἓνα ἐνιαῖο στρῶμα ἐπίχωσης ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς ἀνωδομῆς τοῦ χώρου 4, μέχρι βάθος 0.70 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο. Βρέθηκαν διάσπαρτοι πολλοὶ λίθοι μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς

όποιους εἶναι λαξευμένοι, καθὼς καὶ κομμάτια σχιστολίθων. Οἱ σχιστόλιθοι καὶ οἱ μεγάλοι μεγέθους λίθοι ἐντοπίστηκαν κυρίως ἀπὸ βάθος 0.10 μ. ἕως 0.35 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο. Κάτω ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς λίθους βρέθηκαν λιγοστά ὄστρακα.

Τὸ 80% τοῦ χρώματος αὐτῆς τῆς ἐπίχωσης ἦταν κοκκινωπὸ πηλόχωμα, τὸ ὁποῖο ἦταν ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ στρώματα τῶν χώρων 23 καὶ 24 στὸ ἀντίστοιχο βάθος, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο, ποὺ εἶχε κιτρινωπὸ χρῶμα, προερχόταν ἀπὸ ἀσβεστοποιημένους λίθους καὶ κουσκουρόπετρα κοντὰ στοὺς τοίχους. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση ἀσβεστοποίησης ἀπὸ φωτιὰ τῶν λίθων τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ Δ τοίχου τοῦ χώρου, ἡ ὁποία ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ἀμέσως μετὰ τὰ πρῶτα 0.10 μ. κάτω ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο. Τὸ συνολικὸ πλάτος τοῦ τοίχου εἶναι 0.60 μ. Συσσωματώματα πηλοῦ ἀπὸ τὴν καταστροφή ἐξεῖχαν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου περὶ τὰ 0.30 μ.

Ἀπὸ λιωμένη πέτρα προερχόταν καὶ νησίδα γκριζοπράσινου χρώματος ἀπὸ κούσκουρα, ποὺ ἐντοπίσθηκε στὴ ΝΔ πλευρὰ τοῦ χώρου καὶ σὲ βάθος 0.35 μ. ἕως 0.50 μ. Στὸ ἴδιο βάθος καὶ στὸ Ν τμήμα τοῦ χώρου, ἀνάμεσα σὲ λίθους καὶ σὲ ἴση ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Α καὶ Δ τοῖχο σημειώθηκε νησίδα καστανόμαυρου χρώματος διαστάσεων 0.30×0.20 μ. Στὸ Β τμήμα τοῦ χώρου οἱ διαλυμένες πέτρες βρέθηκαν σὲ μεγαλύτερο βάθος ἀπ' ὅ,τι στὸ Ν. Ἐκτὸς τῶν μικρῶν τεμαχίων πλίνθων, ποὺ ἦταν διάσπαρτα μέσα στὸ πλινθόχωμα, βρέθηκε ἀκόμη μιὰ συστάδα μεγάλων κομματιῶν ὀρθογώνιων πλίνθων στὴ ΒΔ γωνία τοῦ χώρου, ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ βάθος 0.05 μ. Ἀκόμη μιὰ συστάδα πλίνθων βρέθηκε στὴ ΝΑ γωνία, σὲ βάθος 0.10 μ. κάτω ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο. Κομμάτια πλίνθων βρέθηκαν *in situ* καὶ πάνω στὸν διαχωριστικὸ τοῖχο τοῦ χώρου 4 μετὸν 23, ὁ ὁποῖος ἄρχισε νὰ ἐμφανίζεται ἀπὸ βάθος 0.10 μ. Ἐκεῖ ἄλλωστε καὶ τὸ πηλόχωμα ποὺ τὸν κάλυπτε ἦταν ἰδιαίτερα κόκκινο. Πλίνθοι ἀποκαλύφθηκαν καὶ πάνω στὸν ἐγκάρσιο τοῖχο ἀπὸ λίθους καὶ κουσκουρόπετρα, ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὸ χῶρο σὲ ἀπόσταση 1.70 μ. ἀπὸ τὸν Β τοῖχο, σὲ βάθος 0.60 μ. κάτω ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο. Αὐτὸ τὸ τοιχίον πιθανῶς ἔπεσε ἀπὸ κάποιον ὄροφο ἢ στήριζε τὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου πάνω ἀπὸ τὸν ἰσόγειο χῶρο. Λίγο συμπαγὲς πηλόχωμα ἐμφανίσθηκε ἐπίσης καὶ πάνω στὸ διαχωριστικὸ τοῖχο μεταξύ τῶν χώρων 4 καὶ 25, ὁ ὁποῖος ἀποκαλύφθηκε στὰ 0.20 μ.

Ὅπως θὰ ἀναμενόταν ἀπὸ μιὰ τέτοια καταστροφή, βρέθηκαν ἐπίσης μέσα στὸ πηλόχωμα καὶ νησίδες καμένου χρώματος. Ἡ μεγαλύτερη βρέθηκε στὸ Β

τμήμα τοῦ χώρου 4 καὶ διατασσόταν εὐθύγραμμα μὲ προσανατολισμὸ ΒΑ-ΝΔ. Εἶχε μῆκος 1.20 μ. καὶ πλάτος 0.50 μ. Ἡ βόρεια πλευρὰ τῆς νησίδας ἀπεῖχε ἀπὸ τὸν Α τοῖχο τοῦ χώρου 0.80 μ., ἐνῶ ἀπὸ τὸν Β 0.15 μ. Ἡ Ν πλευρὰ τῆς ἀπεῖχε ἀπὸ τὸν Δ τοῖχο 1.15 μ. καὶ ἀπὸ τὸ Β 1.10 μ. Τὸ ὕψος τῆς ὑπολογίστηκε στὰ 0.35 μ., ἀφοῦ βρέθηκε ἀπὸ βάθος 0.30 μ. ἕως 0.65 μ. Κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὸ χῶμα ἦταν ἐρυθρομέλανο γιὰ ἀκόμῃ 0.05 μ.

Ἄλλο τμήμα καμένου χρώματος βρέθηκε νὰ ἐφάπτεται σχεδὸν μὲ τὸν Α τοῖχο καὶ ξεκινώντας ἀπὸ 1.65 μ. ἀπὸ τὸν Β τοῖχο ἐκτείνονταν σὲ μῆκος 0.25 μ. ἕως 1.90 μ. ἀπὸ τὸν Β τοῖχο. Τὸ πλάτος τοῦ ἦταν 0.50 μ. καὶ τὸ ὕψος τοῦ 0.25 μ. Ἀποκαλύφθηκε ἀπὸ βάθος 0.35 μ. ἕως 0.60 μ. καὶ ἐφαπτόταν στὸ ἐγκάρσιο τοιχίον πού βρέθηκε στὴ μέση τοῦ χώρου. Ἄλλες μικρότερες νησίδες καμένου χρώματος πού βρέθηκαν στὸ χῶρο ἦταν: στὴ ΒΑ γωνία τοῦ χώρου μιὰ νησίδα 0.10×0.10 μ. ξεκينوῦσε ἀπὸ βάθος 0.40 μ. καὶ ἐφθανε σχεδὸν μέχρι τὸ δάπεδο τοῦ χώρου 4. Στὴ ΝΔ γωνία μιὰ νησίδα 0.20×0.20 μ. καὶ ὕψ. 0.10 μ. βρέθηκε ἀπὸ βάθος 0.25 ἕως 0.35 μ., σὲ ἀπόσταση 0.60 μ. ἀπὸ τὸν Δ τοῖχο καὶ 0.45 μ. ἀπὸ τὸν Ν. Στὸ ἴδιο σημεῖο ἀλλὰ σὲ ἀπόσταση 1.30 μ. ἀπὸ τὸν Δ τοῖχο, κάτω δηλαδὴ ἀπὸ τὸ καστανόμαυρο χῶμα πού ἐμφανίσθηκε ἀπὸ βάθος 0.25 ἕως 0.50 μ., βρέθηκε ἄλλη νησίδα καμένου χρώματος, σὲ ἔκταση 0.40×0.50 μ. καὶ σὲ βάθος 0.50 ἕως 0.60 μ. κάτω ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο. Τέλος, ἄλλο τμήμα καμένου χρώματος ἐντοπίσθηκε σὲ ἀπόσταση 1 μ. ἀπὸ τὸν Β τοῖχο καὶ 0.25 μ. ἀπὸ τὸν Α.

Πάνω στοὺς τοίχους ἐμφανίσθηκε κονίαμα στὴ θέση τοῦ στὴ ΝΔ γωνία τοῦ χώρου καὶ ψηλὰ στὴ Ν πλευρὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Πεσμένα τεμάχια κονιάματος βρέθηκαν μέσα στὸ πηλόχωμα καὶ κοντὰ στοὺς τοίχους. Πιὸ συγκεκριμένα, τεμάχια κονιάματος βρέθηκαν στὴ Δ πλευρὰ τοῦ χώρου, κοντὰ στὸν Δ τοῖχο καὶ ἰδιαίτερα στὴ ΒΔ καὶ ΝΔ γωνία καὶ ἀπὸ βάθος 0.05 ἕως 0.55 μ. Στὴν Α πλευρὰ τοῦ χώρου, κοντὰ πάλι στὸν Α τοῖχο, ἀπὸ βάθος 0.15 ἕως 0.45 μ. βρέθηκαν ἄλλα θραύσματα κονιάματος.

Ἰδιαίτερα ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ κανεὶς στὰ κομμάτια λευκοῦ κονιάματος πού προέρχονται ἀπὸ διακοσμητικὲς ταινίες δαπέδου. Αὐτὰ τὰ τεμάχια βρέθηκαν σὲ βάθος 0.65 μ. καὶ ἀποστάσεις 0.30 μ. ἀπὸ τὸν Δ τοῖχο καὶ 0.25 μ. ἀπὸ τὸν Ν τοῖχο. Δύο ἄλλα κομμάτια κόκκινου κονιάματος ἀπὸ παρόμοιες διακοσμητικὲς ταινίες δαπέδου βρέθηκαν στὸ ἴδιο βάθος μὲ τὰ προηγούμενα, σὲ ἀποστάσεις 0.45 μ. ἀπὸ τὸν Δ τοῖχο καὶ 0.30 μ. ἀπὸ τὸν Ν.

“Όσον αφορά στην κεραμεική που βρέθηκε σέ αυτό τὸ στρώμα προέρχεται ἀπὸ διάφορων εἰδῶν κύπελλα, κυρίως ἄωτα κωνικά, ἀλλὰ καὶ μόνωτα, ψηλὰ κωνικά μὲ δακτυλιόσχημη βάση καὶ κυλινδρικά. Βρέθηκαν ἐπίσης θραύσματα ἀνοικτῶν ἀγγείων, προχοειδῶν, πινακίων, φιαλῶν, καδόσχημων καὶ μικρῶν πέλων. Τέλος, βρέθηκε τμήμα πώματος καὶ τμήμα μιᾶς ὀλόβαφης μὲ μαῦρο χρῶμα τσαγιέρας, MM III - YM IA περιόδου. Ὁ πηλὸς στὰ μεγαλύτερα ἀκόσμητα ἀγγεῖα ἔχει προσμίξεις, ἐνῶ στὰ μικρότερα εἶναι καθαρὸς. Τὰ χρώματα πηλοῦ ποὺ ἐπικρατοῦν εἶναι τὸ ροδόχρωμο, τὸ κίτρινο καὶ τὸ ἐρυθρὸ. Ἡ διακόσμηση εἶναι εἴτε ἀπλὴ ταινιωτὴ εἴτε συνδυασμὸς ταινίας στὸ χεῖλος καὶ ripple.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ βρέθηκε σέ βάθος 0.16 μ. κάτω ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο μιὰ μεγάλη λίθινη κυλινδρική χάντρα, μὲ ἀδρὴ ἐπιφάνεια. Στὸ ἴδιο βάθος βρέθηκε δόντι μεγάλου ζώου καὶ θραύσματα ἀπὸ λεπίδες ὀψιανοῦ. Ἡ διασπορὰ λίθων στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ δωματίου 4 καὶ τὸ χῶμα τῆς ἐπίχωσης ἀπὸ διαλυμένους πλίνθους, ἀσβεστοποιημένες πέτρες καὶ καμένο ξύλο δίνει ἔντονα τὴν εἰκόνα τῆς φοβερῆς καταστροφῆς ποὺ ὑπέστη ὁ χῶρος. Συνέχεια τοῦ πιὸ πάνω στρώματος μὲ λίγες πέτρες ἀλλὰ περισσότερα ἄλλα στοιχεῖα οἰκοδομικοῦ ὕλικου ἀποτελεῖ τὸ πιὸ κάτω στρώμα ποὺ εἶναι ἐνιαῖο, ἀπὸ βάθος 0.70 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο ἕως 1.57 μ. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπίχωση τῶν ἄνω ὀρόφων τοῦ δωματίου 4, ποὺ διαφοροποιεῖται ὅμως ἀπὸ τὸ προηγούμενο στρώμα λόγῳ τῆς ἀπουσίας μεγάλου ἀριθμοῦ λίθων. Στὸ στρώμα αὐτὸ κυριαρχεῖ τὸ πηλόχωμα (κοκκινόχωμα), ποὺ ἔχει προκύψει ἀπὸ τὴν διάλυση τῶν πλίνθινων μερῶν τῶν τοίχων τοῦ ἄνω ἢ τῶν ἄνω ὀρόφων. Τὸ στρώμα αὐτὸ χαρακτηρίζεται, ὅπως προαναφέρθηκε, ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ πηλοχώματος καὶ ἀπὸ τὴν ταυτόχρονη ἀπουσία μεγάλου ἀριθμοῦ λίθων. Πιὸ χαρακτηριστικοὶ λίθοι ἐδῶ εἶναι οἱ πλακοειδεῖς, παρόμοιοι αὐτῶν ποὺ εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη στηθαίων κλιμακοστασίου στὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ¹, πιθανὸν ὅμως καὶ ἀπὸ τὸ δάπεδο ὀρόφου. Βρέθηκαν καὶ λίθοι ποὺ εἶχαν πέσει ἀπὸ τὸ ἐγκάρσιο τοιχίον τοῦ ἄνω ὀρόφου ποὺ βρίσκεται στὴ μέση τοῦ χώρου, σὲ ἀπόσταση 1.70 μ. ἀπὸ τὸν Β τοῖχο καὶ βάθος 0.60 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο. Στὴ μέση τοῦ τοιχίου αὐτοῦ, σὲ βάθος 0.26 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο,

1. EVANS, *PM* I, 245-6.

βρέθηκε βάση κίονα ὅχι σὲ πλήρη κύκλο² ἢ ἡμικίονα³, διαστ. 0.34×0.65 μ., προφανῶς ἀπὸ τὸν ἄνω ὄροφο. Κάποιοι μικροὶ λίθοι ἐμφανίσθηκαν σὲ βάθος 1.07 ἕως 1.27 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, δηλαδὴ 2.10 ἕως 2.30 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια, πάνω ἀπὸ τὴ θύρα τοῦ χώρου 4, χωρὶς ὅμως ἀκριβὴ διάταξη. Δύο ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι λαξευτοὶ καὶ ἡ φορά τους δείχνει ὅτι ἔπεσαν ἀπὸ ἄνω ὄροφο. Σὲ αὐτὸ τὸ στρώμα βρέθηκαν ἐπίσης τέσσερις πλάκες πράσινου σχιστόλιθου καὶ μιὰ κόκκινου, σὲ βάθος 0.77 ἕως 0.87 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, δηλαδὴ 1.80 ἕως 1.90 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια, μέρος κι αὐτὲς πιθανῶς κάποιου δαπέδου.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κόκκινο πληρόχρωμα ποὺ χαρακτηρίζει τὸ στρώμα, παρατηρήθηκαν σὲ διάφορα σημεία τοῦ χώρου 4 κάποια ἄλλα στοιχεῖα. Στὴ ΒΑ πλευρὰ τὸ χῶμα δὲν ἦταν ἐρυθρῶπτό ὅπως στὴ ΒΔ. Ἀντίθετα ἦταν κάπως καστανό ἀπὸ βάθος 0.70 ἕως 0.80 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, ἐνῶ ἀπὸ βάθος 0.81 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο ἐμφανίσθηκε, σὲ απόσταση 0.35 μ. ἀπὸ τὸν Α τοῖχο καὶ 0.63 μ. ἀπὸ τὸν Β, κουσκουρόχρωμα, τὸ ὁποῖο ἀπλωνόταν σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ Α τοίχου ὡς βάθος 1.57 μ. μαζὶ μὲ καμένο χῶμα. Ἀκόμη καστανόχρωμα ὑπῆρχε στὴ ΝΔ γωνία σὲ βάθος 0.97 ἕως 1.07 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, ποὺ στὴ συνέχεια ἀναμειγνυόταν μὲ καμένο χῶμα. Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ χώρου πάνω ἀπὸ τὴ θύρα ἐμφανίσθηκε, σὲ βάθος 0.87 ἕως 0.97 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, καμένο κουσκουρόχρωμα, ποὺ δὲν συνεχιζόταν σὲ μεγαλύτερο βάθος. Τέλος, ἀπὸ βάθος 1.07 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, ἐμφανίσθηκε σὲ ὁλόκληρο τὸ στρώμα διάσπαρτο λεπιδόχρωμα, ποὺ συνεχίζει καὶ στὸ ἐπόμενο στρώμα.

Ὅσον ἀφορᾷ στὰ ἔχνη τῆς φωτιᾶς, ἦταν πάρα πολὺ ἔντονα σὲ ὁλόκληρο τὸν χῶρο. Συγκεκριμένα στὴ ΒΑ γωνία ὑπῆρχε μεγάλο τμήμα ἰσχυρὰ καμένου χρώματος, ποὺ ἐκτεινόταν 1.25 μ. πρὸς Δ καὶ 0.60 μ. πρὸς Ν. Τὸ καμένο αὐτὸ τμήμα ξεκινοῦσε ἀπὸ 0.40 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, δηλαδὴ 1.43 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια καὶ συνέχιζε σὲ αὐτὸ τὸ μέγεθος μέχρι 0.97 μ. Ἀπὸ βάθος 0.97 μ. ὡς 1.57 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο ἀπλωνόταν σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ Β τοίχου καὶ τὸ πλάτος του μεγάλωνε κατὰ 0.10 μ., ἐνῶ ἀπὸ βάθος 1.07 ἕως 1.57 μ. ἀπλωνόταν καὶ πρὸς Α καὶ ἀναμειγνυόταν μὲ κουσκουρόχρωμα.

2. "Ο.π. 442.

3. "Ο.π. II, 670-1.

Μικρὲς νησίδες καμένου χρώματος, διαστ. 0.15×0.20 μ. κατὰ μέσο ὄρο, ὑπῆρχαν γενικότερα στὸ ΒΑ τμήμα τοῦ χώρου, ποὺ προχωροῦσαν ὡς βάθος 1.07 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο. Γενικὰ στὸ Β τμήμα δὲν ἦταν τόσο ἔντονα σὲ αὐτὸ τὸ βάθος τὰ ἔχνη τοῦ καμένου ξύλου, πράγμα ποὺ συνέβαινε στὸ Ν τμήμα. Στὸ Β ἡ ἔνταση τῆς φωτιᾶς ὑποδηλώνονταν ἀπὸ τὶς πέτρες, ποὺ εἶχαν στὴν κυριολεξία διαλυθεῖ καὶ ἀσβεστοποιηθεῖ ἕως βάθος 0.57-0.67 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο. Στὸ Ν τμήμα τὰ ἔχνη τῆς φωτιᾶς ξεκινοῦσαν ἀρχικὰ ὡς μικρὲς νησίδες ἀπὸ βάθος 0.70 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο γιὰ νὰ καταλάβουν τελικὰ, σὲ βάθος 0.77 ἕως 0.87 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, ὁλόκληρο τὸ στρώμα, ἔνδειξη προφανῶς τῶν ξύλινων κατασκευῶν ποὺ θὰ ὑπῆρχαν στὸ χῶρο (δάπεδο, κίονας, παραστάδες). Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ βάθος ἡ παρουσία τοῦ καμένου χρώματος περιοριζόταν πάλι σὲ κάποιες νησίδες. Καμένο χῶμα ἐμφανίσθηκε ἐπίσης πάνω ἀπὸ τὴ θύρα τοῦ ἰσογείου σὲ βάθος 0.87 μ. ἕως 0.97 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο καὶ κατὰ μῆκος τῶν παραστάδων, ἀπὸ βάθος 0.41 μ. Σὲ βάθος 0.54 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο ἐμφανίσθηκε δίπλα στὴ Δ παραστάδα ἀποτύπωμα καμένης κάθετης ξύλινης δοκοῦ, μὲ ἐπίχρισμα κονιάματος, ποὺ προχωροῦσε ὡς βάθος 0.97 μ., διαστ. 0.25×0.30 μ. Παρόμοια ἐπιχρισμένη δοκὸς ἐμφανίσθηκε καὶ στὴ ΒΑ γωνία τοῦ χώρου, σὲ βάθος 0.87 μ. ἕως 1.07 μ. καὶ ἀπόσταση 0.20 μ. ἀπὸ τὸν Α τοῖχο. Τέλος, ἔχνη φωτιᾶς ἐμφανίσθηκαν καὶ στὴ ΝΔ γωνία, ἀπὸ βάθος 0.87 ἕως 1.57 μ., σὲ ἀποστάσεις 0.45 μ. ἀπὸ τὸν Δ τοῖχο καὶ 0.48 μ. ἀπὸ τὸν Ν. Ὁλόκληρο αὐτὸ τὸ στρώμα τῶν πλίνθινων τοίχων τοῦ ἄνω ἢ τῶν ἄνω ὀρόφων καταστράφηκε ὁλοσχερῶς ἀπὸ τὴ φωτιά, ἡ ὁποία προφανῶς ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὶς διαφορὲς ξύλινες κατασκευὲς ποὺ ἀναφέρθηκαν προηγουμένως.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν κεραμεικὴ, τὰ ὅστρακα συνίστανται κυρίως σὲ μελαμβαφή, βάσεις κυπέλλων καὶ ὅστρακα διακοσμημένα μὲ ταινιωτὴ ἢ ἄλλη διακόσμηση. Ὑπάρχουν ἐπίσης πόδια ἀπὸ μικρὲς χύτρες καὶ ἓνα τμήμα ὠκέλυφου ἀνοιχτοῦ ἀγγείου, μιὰ βάση ἀβαφοῦς προχοειδοῦς ἀγγείου καὶ ἀρκετὰ τμήματα ἔξω νεύοντων χειλέων. Συλλέχθηκαν ἀκόμη ἐδῶ τεμάχια ὀψιανοῦ καὶ στεατίτης, κόκαλο ζώου καὶ κονιάματα.

Συνολικὰ συλλέχθηκαν 250 τεμάχια κονιάματος, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο τὰ πέντε ἔχουν κόκκινο χρῶμα, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα εἶναι λευκά. Ἰδιαίτερα πολλὰ κονιάματα βρέθηκαν κατὰ μῆκος τοῦ Δ τοίχου. Τὸ τελευταῖο στρώμα ξεκινοῦσε σὲ βάθος 1.57 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο καὶ σταματοῦσε σὲ βάθος

2.18 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, ὅπου ἐμφανίσθηκε τὸ δάπεδο. Τὸ χῶμα ἐδῶ ἦταν στὸ μεγαλύτερο μέρος καστανέρυθρο, ὡς βάθος 1.87 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἕως βάθος 2.18 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο παρυσιάζονταν σὲ ὁλόκληρο τὸν χῶρο ἔντονα ἱχνη φωτιᾶς, κυρίως στὸ κέντρο, ὅπου βρίσκονταν καὶ ἔντονα καμένα ἀντικείμενα, ἀλλὰ καὶ στὸ Ν. Κατὰ μῆκος τοῦ Β τοίχου ὑπῆρχε σὲ ὁλόκληρο τὸ στρώμα καμένο χῶμα, ἴσως κατὰλοιπο κάποιας ξύλινης κατασκευῆς, πού ἀπὸ βάθος 1.97 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο ἀναμειγνυόταν μὲ κουσκουρόχωμα ὡς τὸ δάπεδο. Κουσκουρόχωμα ἐμφανίσθηκε ἐπίσης κατὰ μῆκος τοῦ Α τοίχου, σὲ ὅλο τὸ βάθος τοῦ στρώματος. Ἱχνη φωτιᾶς ὑπῆρχαν καὶ στὴ ΝΔ γωνία, ἀπὸ βάθος 1.87 ἕως 2.18 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο. Στὰ 2.18 μ. ἐμφανίσθηκε κατὰ μῆκος τοῦ Ν τοίχου κούσκουρας καὶ κατὰ μῆκος τοῦ Δ τοίχου γυψολιθινὲς πλάκες. Τέλος, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι νησίδα καμένου χρώματος καὶ καμένες πέτρες ὑπῆρχαν καὶ στὴν Α πλευρὰ τοῦ χώρου, σὲ ἀποστάσεις 1-2 μ. ἀπὸ τὸν Β τοῖχο, σὲ ὅλο τὸ βάθος τοῦ στρώματος καθὼς καὶ ὅτι ἀπὸ βάθος 1.67 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο ὑπῆρχε διάσπαρτο λεπιδόχωμα στὸν χῶρο.

Ἐχωριστὴ ἀναφορὰ πρέπει νὰ γίνεῖ γιὰ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ χώρου. Ἐκεῖ ὑπῆρχε ἔντονα καμένο χῶμα, προφανῶς ἀπὸ ξύλο, καθὼς καὶ κούσκουρας, ἀναμειγμένα μὲ ἔντονα καμένα κονιάματα. Μερικὰ ἀνήκουν σὲ ἄκρες κονιμάτων. Οἱ διαστάσεις αὐτῆς τῆς καμένης κατασκευῆς ἀπὸ βάθος 1.57 ἕως 1.67 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο ἦταν 0.50×0.65 μ. Ἀπὸ βάθος ὅμως 1.67 ὡς 2.18 μ. οἱ διαστάσεις ἦταν 1.53×0.65 μ. Ἡ ἐρμηνεία τῆς ΒΑ γωνίας γίνεται πιὸ κάτω στὴν περιγραφή τοῦ χώρου. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ στρώμα αὐτὸ ἐμφανίσθηκαν περισσότεροι λίθοι ἀπ' ὅ,τι στὸ προηγούμενο, ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι πλακοειδεῖς.

Εἰκ. 2. Χῶρος 4,
μινωικὰ ὄστρακα.

Τὰ εὐρήματα τοῦ δαπέδου τοῦ ἰσογείου τοῦ χώρου 4 εἶναι πολλὰ καὶ ἐξαιρετικὰ σημαντικά. Εἶναι πλῆθος τὰ ἀγγεῖα πού ἤλθαν στὸ φῶς (πίν. 227α-β, 229α), τὰ περισσότερα διακοσμημένα, μαζί μὲ ἐνδιαφέροντα ὄστρακα (εἰκ. 2) καθὼς καὶ ἄλλα ἀντικείμενα ἀπὸ διάφορες ὕλες.

1. Καδόσχημο γεφυρόστομο ἀγγεῖο (πίν. 229β). Βρέθηκε σὲ βάθος 1.67 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ

σημεῖο καὶ σὲ ἀποστάσεις 0.95 μ. ἀπὸ τὸν Δ τοῖχο καὶ 1.76 μ. ἀπὸ τὸν Ν. Τὸ ἀγγεῖο φέρει καστανὴ σπειροειδῆ διακόσμηση.

Παρόμοια ὡς πρὸς τὸ σχῆμα εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὸ Νίρου Χάνι⁴, τὸ Σκλαβόκαμπο⁵ καὶ τὴν Ἀγ. Τριάδα⁶.

2. Ἀμφορέας. Βρέθηκε σὲ βάθος 1.77 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, σὲ ἀπόσταση 0.71 μ. ἀπὸ τὸν Ν τοῖχο καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Δ.
3. Καδόσχημο γεφυρόστομο ἀγγεῖο (εἰκ. 3, πίν. 228α). Βρέθηκε σὲ βάθος 1.87 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο καὶ σὲ ἀπόσταση 0.93 μ. ἀπὸ τὸν Α καὶ 1.81 μ. ἀπὸ τὸν Ν τοῖχο, πεσμένο μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ. Τὸ ἀγγεῖο ἔχει διακόσμηση φυτικοῦ ρυθμοῦ, μὲ παπυροειδῆ, φοίνικες, κοράλια καὶ θαλάσσιες ἀνεμώνες, θέματα ποὺ χρονολογοῦνται στὴν ΥΕ/ΥΜ II περίοδο⁷ (εἰκ. 3γ).
4. Ἀμφορέας ἀκόσμητος. Βρέθηκε ἀνάμεσα σὲ πέτρες, σὲ ἀπόσταση 0.26 μ. ἀπὸ τὸν Α τοῖχο καὶ 0.65 μ. ἀπὸ τὸν Ν, πεσμένος μὲ κατεύθυνση πρὸς Ν καὶ ἀρκετὰ καμμένος.
5. Πῶμα ποὺ ἀνήκει στὸ καδόσχημο ἀρ. 3 (εἰκ. 3). Βρέθηκε σὲ βάθος 1.97 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο καὶ σὲ ἀποστάσεις 0.65 μ. ἀπὸ τὸν Ν τοῖχο καὶ 0.80 μ. ἀπὸ τὸν Δ. Διαμ. 0.20 μ. Διακόσμηση φυτικοῦ ρυθμοῦ. Ὁ-

4. C. ZERVOS, *L'Art de la Crète, néolithique et minoenne* (Paris 1956) 381, εἰκ. 559. Ὁ Furumark χρονολογεῖ τὴ σπείρα αὐτὴ μεταξὺ τῆς ΥΕ I καὶ IIA περιόδου. [A. FURUMARK, *Mycenaean Pottery, Analysis and Classification* (Stockholm 1972) Mot. 46, ἀρ. 32].

5. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *AE* 1939-41 πίν. 1, 3.

6. F. HALBHERR - E. STEFANI - L. BANTI, *Annuario* 55, N.S. 39, 1977, 46 εἰκ. 16.

7. Γιὰ τὴ θαλάσσια ἀνεμώνη βλ. W. D. NIEMEIER, *Die Palaststil Keramik* (Berlin 1985) 40, εἰκ. 13, ΥΜ Ιβ. Γιὰ τὸν κορμὸ τοῦ φοίνικα βλ. A. FURUMARK, *δ.π.* Mot. 14A, P. MOUNTJOY, *The Mycenaean Decorated Pottery, SIMA* 23 (Göteborg 1986) 30 εἰκ. 30 ΥΕ IIA. Γιὰ τὰ φύλλα τοῦ φοίνικα καὶ τοὺς λεπτοὺς στήμονες βλ. A. FURUMARK, *δ.π.* Mot. 14A, P. MOUNTJOY, *δ.π.* 30 εἰκ. 30, ΥΜ I-IIA, W. D. NIEMEIER, *δ.π.* 77, εἰκ. 24,4 (ΥΜ Ιβ) 77 εἰκ. 25 1 (ΥΜ IIα). Γιὰ τὸ φύλλο τοῦ κισσοῦ βλ. A. FURUMARK, *δ.π.* Mot. 12t, P. MOUNTJOY, *δ.π.* εἰκ. 12, 3 (χωρὶς στιγμὲς) ΥΕ II. Τὸ θέμα τῶν βράχων καὶ ἡ ἀνεμώνη εἶναι θέματα τῆς ΥΜ Ιβ.

Εἰκ. 3 α. Σχέδιο καδόσχημου γεφυρόστομου ἀγγείου με φυτική διακόσμηση. β. Ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια με τὸ πῶμα του διακοσμημένο με κρίκους. γ. Σχεδιαστικὸ ἀνάπτυγμα τῆς διακόσμησης.

- μάδες κρόκων. Άγγειο με όμοια διακόσμηση έχει βρεθεί στα Κύθηρα⁸ και πώμα με φυτική διακόσμηση στο Σκλαβόκαμπο⁹.
6. Πόδι άμφορέα. Βρέθηκε σε βάθος 1.97 μ. και σε αποστάσεις 0.50 μ. από τον Α τοίχο και 1 μ. από τη Δ παραστάδα. Τό πόδι συγκολλήθηκε με σώμα άγγείου που είχε βρεθεί τό 1983 στην είσοδο του χώρου 4¹⁰ και συγκροτήθηκε άμφορέας όμοιος των άρ. 11 και 20.
 7. Προχοειδές. Βρέθηκε δίπλα στο άγγείο άρ. 1 και μέσα στο άγγείο άρ. 13. Διάμ. βάσης 0.05 μ. και ύψ. 0.15 μ.
 8. Προχοειδές. Βρέθηκε μαζί με τό άγγείο άρ. 7.
 9. Όμοιο με τό πιό πάνω. Βρέθηκε μαζί με τά άγγεία άρ. 7-8. Πρόκειται επίσης για μικρό προχοειδές άγγείο, ίδιων διαστάσεων.
 10. Κομμάτια χονδροϋ άγγείου, που συλλέχθηκαν Α του άμφορέα άρ. 2.
 11. Άμφορέας. Βρέθηκε σε αποστάσεις 1.20 μ. από τον Α τοίχο και 0.80 μ. από τη γωνία του Ν τοίχου. Όμοιος των άγγείων άρ. 6 και 20.
 12. Μικρή πυξίδα. Βρέθηκε σε απόσταση 0.90 μ. από τον Α τοίχο και 1.20 μ. από τη ΝΑ γωνία.
 13. Λεκάνη. Βρέθηκε Ν του άγγείου άρ. 1. Μέσα στη λεκάνη βρέθηκαν τά προχοειδή άρ. 7-9 και 19.
 14. Άμφορέας. Βρέθηκε σε έπαφή με τον Α τοίχο και σε απόσταση 1.60 μ. από τον Β, πεσμένος με κατεύθυνση από Ν πρὸς Β.
 15. Άγγείο έξαιρετικά διαλυμένο και σπασμένο από μεγάλη πέτρα, που βρέθηκε σε αποστάσεις 1.45 από τον Β τοίχο και 1.15 μ. από τον Α.
 16. Πώμα πυξίδας. Βρέθηκε Ν του άγγείου άρ. 2, σε αποστάσεις 1.53 μ. από τη Δ παραστάδα και 0.97 μ. από τον Α τοίχο.
 17. Μικρή πυξίδα, που βρέθηκε δίπλα στη Β πλευρά του καδόσχημου άγγείου άρ. 3.
 18. Πυξίδα, που βρέθηκε δίπλα στη Ν πλευρά του καδόσχημου άγγείου άρ. 3.

8. N. COLDSTREAM - G. L. HUXLEY, *Kythera, Excavations and Studies* (London 1972), πίν. 34, 50. Χρονολογείται στην ΥΜ Ιβ περίοδο (Alternative style).

9. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *ό.π.* πίν. 2 2-3.

10. Γ. και Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, *ΠΑΕ* 1983, 399.

19. *Προχοειδές* ἀγγεῖο, πού βρέθηκε μέσα στὴ λεκάνη ἀρ. 13 μαζί με τὰ ἀρ. 7-9 ἀγγεῖα.
20. Ἀμφορέας. Βρέθηκε νότια τοῦ ἀγγείου ἀρ. 2. Ψηλὸ σῶμα. Διακόσμηση διπλῶν πελέκων σὲ κάθετη διάταξη στὸν ὦμο, πάνω καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποίους σειρὰ ἡμικυκλίων. Ταινίες στὸν ὦμο καὶ τὸ σῶμα. Τὸ σχῆμα ὅμοιο με τὰ ἀγγεῖα ἀρ. 6 καὶ 11 εἶναι γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλες θέσεις, ὅπως τὴν Ἀγ. Τριάδα καὶ τὴ Φαιστό¹¹, τὴ Ζάκρο¹² καὶ τὸ Σκλαβόκαμπο¹³. Ἡ διακόσμηση τοῦ ἀγγείου τῶν Ἀρχανῶν με τοὺς διπλοὺς πελέκεις εἶναι μοναδική. Μία πρόχους ἀπὸ τὸ Unexplored Mansion τῆς Κνωσοῦ με σειρὰ ἡμικυκλίων¹⁴ θυμίζει τὴ σύνταξη τῶν ἀγγείων τῶν Ἀρχανῶν. Ὅμοια με τὰ μινωικὰ ἀγγεῖα πού ἀναφέρονται ἐδῶ ὡς πρὸς τὸ θαμπὸ χρῶμα τοῦ ἐπιχρίσματος καὶ τῆς διακόσμησης καθὼς καὶ τὴ σύνταξη τῶν ταινιῶν καὶ τῶν ἡμικυκλίων εἶναι πρόχους ἀπὸ τὴ Θήρα¹⁵. Τὸ ἀγγεῖο τῆς Θήρας, πού σὰν σχῆμα ἔχει ἀντίστοιχο τὸ κνωσιακὸ παράδειγμα, συνδέεται με τὸν ὑπ' ἀρ. 20 ἀμφορέα, γιατί ὁ ὦμος πληροῦται με κόσμημα, σπείρα στὸ παράδειγμα τῆς Θήρας, διπλοὺς πελέκεις στὸ ἀγγεῖο τῶν Ἀρχανῶν.
21. Βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ καδόσχημο ἀρ. 3 ἀπὸ τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι εἶχε καταπλακωθεῖ. Πρόκειται γιὰ προχοῖδιο.
22. Σφαιρικό ἀγγεῖο με προχὴ, πού βρέθηκε σπασμένο καὶ καμένο κάτω ἀπὸ τὸ καδόσχημο ἀγγεῖο ἀρ. 1. Διακόσμηση ὅπως αὐτὴ τοῦ ἀγγείου ἀρ. 3. Ἐδῶ ὑπάρχουν καὶ ρόδακες τοῦ τύπου πού χρονολογεῖται στὴν ΥΜ ΙΙΑ περίοδο¹⁶.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ στὸ κέντρο τοῦ δαπέδου τοῦ χώρου 4, ἀλλὰ καὶ σὲ διασπορά, βρέθηκε μεγάλος ἀριθμὸς μικροαντικειμένων ἀπὸ ἐλεφαντόδον-

11. L. PERNIER, *Il Palazzo minoico di Festòs*, I (Roma 1935) 281 εἰκ. 164β.

12. *ΠΑΕ* 1967 εἰκ. 160.

13. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *δ.π.* πίν. 2, 1-6.

14. M. POPHAM, *The Minoan Unexplored Mansion* (London 1984) 82 πίν. 67, 163, εἰκ. 3.

15. Εὐχαριστοῦμε τὴ δ. Μ. Μαρθάρη γιὰ τὴν ἐνημέρωση σχετικά με τὸ ἀγγεῖο τῆς Θήρας.

16. A. FURUMARK, *δ.π.* Mot. 17, P. MOUNTJOY, *SIMA* 1986, εἰκ. 129.

το, φαγεντιανὴ καὶ ἡμιπολύτιμες πέτρες, ἰσχυρότατα καμένα. Δύο μεγάλα κομμάτια εἶναι τμήματα δοντιῶν ἐλέφαντα. Σημαντικότερο εἶναι μεγάλο κομμάτι κόκκινου ἱασπί, μιὰ ἀπὸ τὶς πολυτιμότερες ἀνατολικὲς εἰσαγωγὲς ποὺ ἔγιναν ποτὲ στὴν Κρήτη.

2. Περιγραφή τοῦ χώρου καὶ συμπεράσματα

α. Ἄνω ὄροφος

Τὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν γιὰ τὸν ἄνω ὄροφο τοῦ χώρου 4 εἶναι λίγα, ἀρκετὰ ὅμως γιὰ νὰ ἐπιτρέψουν νὰ σχηματίσει κανεὶς μιὰ εἰκόνα. Οἱ διαστάσεις τοῦ ὀρόφου φαίνεται νὰ εἶναι ἴδιες μὲ αὐτὲς τοῦ ἰσογείου (3.80×2.80 μ.). Δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ποὺ νὰ ἐπιτρέπουν τὴ διατύπωση κάποιων ὑποθέσεων γιὰ τὴ θέση τῆς εἰσόδου. Ἄν τὸ δωμάτιο περιστοιχιζόταν καὶ στὸν ὄροφο ἀπὸ διαδρόμους, ἡ εἴσοδος θὰ μπορούσε νὰ ἀνοίγει σὲ κάποιον ἀπὸ αὐτοὺς. Ὅμως τὸ γεγονός ὅτι οἱ τοῖχοι τοῦ χώρου 4, παρόλο ποὺ σώζονται σὲ μεγάλο ὕψος, 2.35 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο, δὲν φέρουν κανένα ἔχνος κατωφλιοῦ, ἴσως νὰ ὑποδηλώνει ὅτι ὁ ὄροφος ἐπικοινωνοῦσε ἐσωτερικὰ μὲ τὸ ἰσόγειο καὶ ἀποτελοῦσαν μαζὶ μιὰ αὐτοτελὴ ἐνότητα στὸ κτίριο. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχε κάποια ἐσωτερικὴ μικρὴ ξύλινη κλίμακα.

Ὅπως διαπιστώθηκε ἀπὸ τὴ στρωματογραφία τοῦ χώρου, ὁ τοῖχος τοῦ ἄνω ὀρόφου πρέπει νὰ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ λίθους καὶ πλίνθους, ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴ μεγαλύτερη στατικὴ καὶ ἐλαστικὴ τῶν τοίχων, ὅπως καὶ οἱ ξυλοδεσιές. Οἱ λίθοι ποὺ βρέθηκαν στὰ ἀνώτερα στρώματα ἀσφαλῶς ἀνήκουν στοὺς τοίχους τοῦ ἄνω ὀρόφου. Πρόκειται γιὰ λίθους μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους λίγοι παρουσίασαν πρόχειρη λάξευση. Ἀντίθετα λίγο πιὸ κάτω ὁ χώρος κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν παρουσία πηλοχώματος, γεγονός ποὺ ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι μεγάλο μέρος τῶν τοίχων τοῦ ἄνω ὀρόφου ἦταν χτισμένο σὲ συνδυασμὸ μὲ ὠμὲς πλίνθους. Τέλος, τόσο ἡ πρόχειρη λάξευση τῶν λίθων ὅσο καὶ ὁ μεγάλος ἀριθμὸς πεσμένων κονιάματων, ποὺ βρέθηκαν στὸ χῶρο καὶ μάλιστα σὲ ψηλὰ ἐπίπεδα ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ ἄνω ὀρόφου ἦταν ἐπιχρισμένοι μὲ κονίαμα. Ὅσον ἀφορᾷ στὸ χρῶμα τοῦ κονιάματος δὲν μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ κάποια ἀσφαλὴς ὑπόθεση, γιατί, μολονότι βρέθηκαν καὶ κόκκινα τεμάχια κονιάματος, δὲν ἔχει διαπιστωθεῖ μὲ βεβαιότητα ἂν ἀνῆκαν στὸν ὄροφο.

Στὰ ἀνώτερα στρώματα ὑπάρχουν ἀρκετὰ στοιχεῖα δαπέδου, πού ἐπιτρέπουν τή διατύπωση ὑποθέσεων γιά τή μορφή του. Καταρχήν σέ βάθος 0.67 ἕως 0.83 μ. ἀπό τὸ σταθερὸ σημεῖο, βρέθηκαν στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ χώρου, σέ ἀπόσταση 1.45 μ. ἀπὸ τὸν Β τοῖχο καὶ σέ εὐθύγραμμη διάταξη πλακοειδεῖς λίθοι, πάχους 0.16 μ., μὲ φορὰ πτώσης ἀπὸ Ν πρὸς Β. Παρόμοιοι λίθοι βρέθηκαν σέ βάθος 0.52 ὡς 0.64 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, στὴ Β πλευρὰ τοῦ χώρου καὶ οἱ λίθοι αὐτοὶ εἶχαν πάχος 0.16 μ. καὶ φορὰ πτώσης ἀπὸ Β πρὸς Ν. Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ λίθοι αὐτοὶ μαζὶ μὲ κάποιους ἄλλους πού βρέθηκαν στὸ κέντρο τοῦ χώρου εἶχαν τὸ ἴδιο πάχος, καθὼς καὶ τὸ ὅτι εἶχαν συγκλίνουσα φορὰ πτώσης, ὑποδηλώνει ὅτι ἴσως ἀποτελοῦσαν τὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου, τουλάχιστον στὴ Β πλευρὰ του. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι σέ αὐτὸ περίπου τὸ βάθος, δηλαδὴ 0.87 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, ἐμφανίσθηκε στὴν Α πλευρὰ κουσκουρόχωμα, πού ἴσως νὰ ἀποτελοῦσε κι αὐτὸ τμήμα τοῦ δαπέδου, κυρίως γιὰ στεγανοποίηση.

Στὴ Ν πλευρὰ ὅμως τοῦ χώρου ἡ κατάσταση ἦταν διαφορετικὴ. Στὸ τελευταῖο στρώμα τοῦ ἀνωτέρου ἐπιπέδου δὲν ὑπῆρχαν πλακοειδεῖς λίθοι, ἐνῶ ἐμφανίσθηκαν πολὺ ἔντονα ἔχνη καμένου ξύλου, πού ἦταν σπάνια στὴ Β πλευρὰ, μὲ ἐξαίρεση τὴ ΒΑ γωνία της. Στὴ Ν πλευρὰ, ἀπὸ βάθος 0.67 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, ἐμφανίσθηκαν ἔντονα τὰ ἔχνη τοῦ καμένου χύματος καὶ σέ βάθος 0.77 ἕως 0.87 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, ἔτσι πού ὀλόκληρο τὸ στρώμα ἔμοιαζε καμένο. Θὰ ἦταν λογικὸ νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι ὅλο αὐτὸ τὸ καμένο χῶμα ὀφειλόταν στὴν ὑπαρξὴ κάποιου ξύλινου δαπέδου στὴ Ν πλευρὰ τοῦ ὀρόφου, τὸ ὁποῖο ἴσως νὰ εἶχε ὑπόστρωμα ἀπὸ κούσκουρα, ὁ ὁποῖος ἐμφανίσθηκε στὸ Ν τμήμα σέ βάθος 0.87 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο. Ἴσως λοιπὸν τὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου ἦταν λίθινο στὸ Β τμήμα καὶ ξύλινο στὸ Ν. Θὰ ἦταν ὅμως ἐξίσου πιθανὸ καὶ στὴ Ν πλευρὰ τὸ δάπεδο νὰ ἦταν λίθινο, μὲ μιὰ ξύλινη ἐπικάλυψη, πού θὰ δικαιολογοῦσε τὰ ἔντονα ἔχνη φωτιᾶς. Οἱ διαχωριστικὲς ταινίες δαπέδου ἀπὸ κονίαμα ὑποδηλώνουν τὴν ἴδια διαμόρφωση τῶν ξύλινων δαπέδων μὲ αὐτὰ ἀπὸ λίθινες πλάκες.

Ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ πιὸ πάνω, στὴ μέση τοῦ χώρου βρέθηκε πεσμένο ἐσωτερικὸ ἐγκάρσιο χώρισμα, σέ ἀπόσταση 1.70 μ. ἀπὸ τὸν Β τοῖχο καὶ βάθος 0.80 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, δηλαδὴ 1.63 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια. Τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ χωρίσματος αὐτοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ λίθους μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, ἐνῶ κάτω ἀπὸ αὐτοὺς ὑπῆρχε τὸ ἀποτύπωμα καμένης ὀριζόν-

τίας ξύλινης δοκοῦ, ἡ ὁποία ἦταν προφανῶς ἐπιχρισμένη μὲ κονίαμα, μεγάλο τμήμα τοῦ ὁποίου σώθηκε. Κάτω ἀπὸ τὴ δοκὸ ἐμφανίσθηκαν πλακοειδεῖς λίθοι, ποὺ πιθανὸν νὰ ἀποτελοῦσαν τμήμα τοῦ δαπέδου τῆς Ν πλευρᾶς.

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ χώρισμα αὐτό, σὲ ἀπόσταση 1.25 μ. ἀπὸ τὸν Δ τοῖχο, καὶ βάθος 0.26 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, βρέθηκε σχεδὸν κυκλικὸς λίθος, ποὺ εἶναι ὅπως σημειώθηκε βάση κίονα. Ἡ βάση αὐτὴ καὶ ὁ κίονας ποὺ στήριζε, καμένα ἔχνη τοῦ ὁποίου ἀποκαλύφθηκαν στὴ Ν πλευρᾶ τοῦ χώρου, χωρίζον τὸν ὄροφο σὲ δύο τμήματα, ποὺ ὅπως προαναφέρθηκε ἴσως νὰ εἶχαν καὶ διαφορετικὸ εἶδος δαπέδου. Ἡ ὀριζόντια δοκός, ἀποτύπωμα τῆς ὁποίας βρέθηκε, ἀνήκει στὴν ὀροφὴ τοῦ ἰσογείου καὶ πιθανὸν νὰ ἦταν ἐμφανὴς σὲ σχέση μὲ ἄλλες δοκοὺς τῆς ὀροφῆς, ὅπως δείχνει τὸ ἐπίχρισμά της. Ὁ κίονας τοῦ ὀρόφου πιθανότατα θὰ πατοῦσε σὲ αὐτὴ τὴ δοκὸ. Ὅσον ἀφορᾷ στοὺς λίθους ποὺ βρέθηκαν πάνω ἀπὸ τὴν ξύλινη δοκὸ, ἀπὸ βάθος 0.46 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, εἶναι πιθανὸ νὰ εἶναι μέρος τῆς στέγης τοῦ ὀρόφου.

β. Ἰσόγειο

Ὁ χώρος 4 φαίνεται ὅτι ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους χώρους τοῦ ἀνακτορικοῦ κτιρίου, ποὺ σχετιζόταν ἄμεσα μὲ τοὺς ἀμφίκιλους βωμοὺς ποὺ βρίσκονται στὴν εἴσοδο. Ἐχει διαστάσεις 3.80×2.80 μ. καὶ οἱ τοῖχοι του σώζονται σὲ ὕψος 2.35 μ. Δὲν ἔχει κανένα παράθυρο ἢ ἄλλο ἄνοιγμα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδό του στὴ ΝΑ γωνία.

Στὸ δωμάτιο 4 εἰσέρχεται κανεὶς ἀπὸ τὴν αἴθουσα 3. Ἡ εἴσοδος βρίσκειται, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, στὴ ΝΑ πλευρᾶ τοῦ δωματίου καὶ ἔχει ἄνοιγμα 1.05 μ. Σὲ βάθος 1.90 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, δηλαδὴ 2.93 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια, φάνηκαν οἱ δύο γυψολιθινὲς παραστάδες τῆς θύρας σὲ σχῆμα Γ, διαστ. ἡ Α 0.63×0.17×0.11 μ. καὶ ἡ Β 0.63×0.24×0.11 μ., ποὺ διατηροῦνται πολὺ καλὰ. Ἡ πῆλινη ὑποδοχὴ τῆς Δ παραστάδας παρακολουθεῖται πρὸς τὰ ἄνω ὡς βάθος 0.80 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, ἐνῶ ἡ Α δὲν διακρίνεται καθόλου. Τὰ ἔντονα ἔχνη καμένου χρώματος ποὺ φάνηκαν στὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ χώρου 4, ἀπὸ βάθος 0.70 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, προέρχονται προφανῶς ἀπὸ τὸ κάψιμο τῶν δύο παραστάδων καὶ τοῦ ὑπερθύρου, ποὺ πιθανῶς ἦταν ξύλινο. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ βάθος 0.54 ἕως 0.97 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, φάνηκε στὸ χῶρο, πάνω ἀπὸ τὴ Δ παραστάδα, ἀποτύπωμα καμένης ξύλινης δοκοῦ,

πού φέρει ἐπίχρισμα κονιάματος. Εἶναι πιθανὸ ἡ κάθετη αὐτὴ δοκὸς νὰ ἀνήκει σὲ κάποιον ψηλότερο σημεῖο τῆς παραστάδας, ἡ ὁποία σὲ μεγαλύτερο βάθος ἀποτεφρώθηκε ἐντελῶς. Τὸ κατώφλι τῆς εἰσόδου τοῦ χώρου 4, μιὰ πωρολιθικὴ πλάκα, βρέθηκε σὲ βάθος 2.18 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο.

Καὶ στὸν χώρο 4, ὅπως καὶ στὸν χώρο 25, δὲν βρέθηκε δάπεδο ἀπὸ πλάκες, βρέθηκαν ὅμως στὸ κέντρο τοῦ χώρου πολλὰ τεμάχια ἔντονα καμένου κονιάματος, πού ἴσως νὰ ὑποδηλώνουν τὴν κατασκευὴ τοῦ δαπέδου ἀπὸ κονίαμα. Ὅμως τὰ ἔντονα ἔχνη τῆς φωτιᾶς πού παρουσιάζονται σὲ ὁλόκληρο τὸν χώρο ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ δάπεδο ἦταν ξύλινο ἢ εἶχε κάποια ξύλινη ἐπέκταση, ἐνῶ ἀπὸ κάτω ὑπῆρχε κούσκουρας, πού παρουσιάζεται σὲ βάθος 2.07 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο. Ἰσως ὅμως κονίαμα ὑπῆρχε σὲ μερικὰ μόνο σημεῖα τοῦ δαπέδου. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Ν τοῖχο καὶ σὲ ἀπόσταση 0.50 μ. ἀπὸ τὸν Δ βρέθηκε πλάκα κούσκουρας, διαστάσεων 0.80×0.20 μ., σὲ ὕψος 0.02 μ. ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου.

Κατὰ μῆκος τοῦ Δ τοίχου καὶ στὴ ΝΔ γωνία ἐμφανίστηκαν σὲ βάθος 2.06 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο δύο γυψολιθικὲς πλάκες. Ἐπιπλέον κατὰ μῆκος τοῦ Δ τοίχου συλλέχθηκαν τέσσερα τεμάχια γυψολίθου. Εἶναι λοιπὸν βέβαιο ὅτι στὸν Δ τοῖχο ὑπῆρχε ἓνα χαμηλὸ θρανίο ἀπὸ γυψόλιθο πάνω στὸ ὁποῖο ἴσως στέκονταν ὁ ἀμφορέας ἀρ. 2 καὶ ὁ ἀμφορίσκος ἀρ. 20, πού βρέθηκαν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Δ τοῖχο, σὲ ἀπόσταση 0.56 μ. περίπου ἀπὸ τὸν Ν, πεσμένα μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν πρὸς Β. Ἀλλὰ καὶ στὸν Α τοῖχο φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε κάποια κατασκευὴ, ἀφοῦ σὲ βάθος 1.32 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, βρέθηκαν πλίνθοι ἐπιχρισμένες μὲ κονίαμα πού ἐξεῖχαν ἀπὸ τὸν τοῖχο 0.08-0.23 μ. Αὕτὴ ἡ κατασκευὴ εἶναι πιθανὸ νὰ συνεχιζόταν καὶ πρὸς Β καὶ νὰ ἀποτελοῦσε κάποιο εἶδος θρανίου, πάνω στὸ ὁποῖο ἴσως στέκονταν οἱ ἀμφορεῖς ἀρ. 4 καὶ 14, πού βρέθηκαν κατὰ μῆκος τοῦ Ν τοίχου, πεσμένοι μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν πρὸς Β.

Οἱ τοῖχοι τοῦ χώρου 4 ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπὸ καλὰ λαξευμένους λίθους. Συγκεκριμένα ὁ Α τοῖχος τοῦ χώρου φαίνεται νὰ εἶναι ὁ πιὸ καλοχτισμένος. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑπτὰ δόμους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μόνο οἱ δύο ἀνώτεροι χτίστηκαν ἀπὸ κάπως μικρότερους λίθους. Οἱ ὑπόλοιποι ἀποτελοῦνται ἀπὸ καλὰ λαξευμένους μεγάλους λίθους, διαστ. 0.37×0.40 , 0.76×0.38 καὶ 0.60×0.31 . Ἡ κατώτερη στρώση, πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου, φαίνεται νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ πάρα πολὺ μεγάλους δόμους καὶ σχηματίζει εἶδος κρηπίδας. Οἱ λίθοι ὅλων τῶν στρώσεων συνδέονται μεταξὺ τους μὲ πηλόχωμα. Ση-

μειώνεται ὅτι ἕνας λίθος τῆς τέταρτης ἀπὸ κάτω σειρᾶς εἶναι λαξευμένος στὴ βόρεια πλευρά του, ποὺ βλέπει τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τοίχου, ἐνῶ ἡ Δ, ποὺ εἶναι ἐμφανής, εἶναι κατὰ τὸ ἥμισυ λαξευμένη, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ λίθος αὐτὸς εἶχε ξαναχρησιμοποιηθεῖ σὲ κάποιον ἄλλο, παλαιότερο τοῖχο.

Ξεχωριστὸς λόγος πρέπει νὰ γίνεῖ γιὰ δύο ἐσοχὰς ποὺ παρουσιάζονται στὸν τοῖχο αὐτό. Ἡ πρώτη, σὲ βάθος 0.58 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου καὶ 0.40 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, ἔχει διαστάσεις 0.28×0.19 μ. καὶ περιεῖχε μικρὸ τεμάχιο γυψολίθου. Ἡ δεύτερη, σὲ βάθος 0.96 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου καὶ 0.78 ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, ἔχει διαστάσεις 0.55×0.51 μ. καὶ περιεῖχε ἕνα πολὺ μεγαλύτερο τεμάχιο γυψολίθου. Ἴσως, νὰ εἶχε χρησιμποιηθεῖ ἀπλῶς γυψόλιθος γιὰ νὰ καλυφθοῦν αὐτὲς οἱ ἐσοχὰς, ὁ ὁποῖος ἔλιωσε μὲ τὴν πυρκαγιά, ἴσως ὅμως οἱ ἐσοχὰς νὰ εἶχαν κάποια ξεχωριστὴ χρῆση. Τέλος, σημειώνεται ὅτι στὸν Α τοῖχο δὲν βρέθηκε καθόλου κονίαμα, ἀν καὶ συλλέχθηκαν τεμάχια ἀπὸ τὸ δάπεδο.

Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ χώρου 4 εἶναι κατασκευασμένος μὲ πιὸ πρόχειρα λαξευμένους καὶ μικρότερους λίθους. Αὐτὸ ὅμως δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ γεγεννός ὅτι ὡς βάθος 0.06 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο ὑπάρχει πολὺ καλὰ σωζόμενη ἐπίστρωση κονιάματος, πιθανῶς λευκοῦ. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο δὲν ὑπῆρχε κονίαμα, ὅμως ὁ μεγάλος ἀριθμὸς κονιαμάτων ποὺ συλλέχθηκαν ἀπὸ αὐτὸν τὸν ὥρο ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι πρέπει νὰ ὑπῆρχε καὶ στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ τοίχου. Πάνω στὸν Β τοῖχο βρέθηκαν δύο βαθύνσεις γιὰ ξυλοδεσιές, ἡ πρώτη σὲ ἀπόσταση 0.86 μ. ἀπὸ τὸν Α τοῖχο, πλάτους 0.11 μ., καὶ ἡ δεύτερη σὲ ἀπόσταση 1.85 μ., ἴδιου πλάτους.

Στὸν Δ τοῖχο ὑπάρχουν ἐπίσης οἱ πρόχειρα ἐπεξεργασμένοι λίθοι. Τὸ κονίαμα σώζεται ἐδῶ στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ τοίχου καὶ σὲ πλάτος μέχρι 1 μ. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὸ κονίαμα σταματᾷ ἀπὸτομα, ἀρκετὰ ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο. Ἴσως λοιπὸν χαμηλότερα ὑπῆρχε στὸν τοῖχο ἐπένδυση ἀπὸ ἄλλη ὕλη. Πάντως ἐδῶ βρέθηκαν καὶ πολλὰ πεσμένα κονιάματα.

Στὸν Δ τοῖχο βρέθηκε ἐπίσης μιὰ ἐσοχὴ μὲ γυψόλιθο, σὲ βάθος 1.31 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου δηλαδὴ 1.13 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, διαστ. 0.23×0.19 μ. Σημειώνεται ὅτι, ἀκριβῶς λόγῳ τοῦ διαφορετικοῦ ἐπιπέδου στὸ ὁποῖο βρέθηκαν οἱ διάφορες ἐσοχὰς, ἀποκλείεται νὰ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴ στερέωση ξύλινων ὀριζόντιων δοκῶν. Τέλος στὸν Δ τοῖχο καὶ σὲ ἀπόσταση 1.44 μ. ἀπὸ τὸν Ν ὑπάρχει ἔχνος ξυλοδεσιᾶς πλάτους 0.15 μ.

Ὁ Ν τοῖχος τέλος εἶναι ἀκριβῶς ὅμοιος μὲ τὸν Δ, μόνο ποὺ δὲν ὑπάρχει ἡ ξυλοδεσιὰ. Σχετικὰ μὲ τὸ χρῶμα τῶν κονιαμάτων τῶν τοίχων δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ἦταν μόνο λευκό, ἐπειδὴ δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ὁ καθαρισμός τους. Ἀπὸ δοκιμαστικὸν καθαρισμὸν ποὺ ἔγινε σὲ τρία σημεῖα στὸ κονίαμα ποὺ βρίσκεται πάνω στὸν Δ τοῖχο φάνηκε ὅτι τὰ κονιάματα εἶναι λευκά. Εἶναι βέβαιη πάντως ἡ ὑπαρξὴ χρωμάτων, κόκκινου, γαλάζιου καὶ κίτρινου, ἀφοῦ συλλεχθῆκαν τεμάχια μὲ αὐτὰ τὰ χρώματα¹⁷.

Στὴ ΝΑ γωνία τοῦ χώρου φάνηκε ἀπὸ βάθος 1.45 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖον, δηλαδὴ 2.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια, μεγάλος ἀριθμὸς ἰσχυρὰ καμμένων κονιαμάτων. Τὰ κονιάματα αὐτὰ συνέχιζαν ὡς τὸ ἐπίπεδον τοῦ δαπέδου, ἐνῶ κάτω ἀπὸ αὐτὰ ὑπῆρχε καμμένο χῶμα, κουσκουρόχρωμα καὶ πλίνθοι. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτον ὅτι σὲ ἀπόσταση 1.55 μ. ἀπὸ τὸν Α τοῖχο καὶ 0.63 μ. ἀπὸ τὸν Β τὰ κονιάματα ἦταν κάθετα καὶ μάλιστα σχηματίζαν κάποια βαθμίδα. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸν στὴ ΒΑ γωνία τοῦ χώρου 4 νὰ ὑπῆρχε κάποια βαθμιδωτὴ κατασκευὴ ἀπὸ πλίνθους, κουσκουρα καὶ κονίαμα. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἡ κατασκευὴ αὕτῃ συνάπτεται μὲ τοὺς ἀμφίκοιλους βωμοὺς τῆς πύλης, μὲ τοὺς ὁποίους βρίσκεται στὸν ἴδιον ἄξονα.

Εἶναι βέβαιον λοιπὸν ὅτι ὁ χώρος 4, καὶ λόγῳ τῆς ἐξαιρετικῆς πλούσιας σκευῆς του, εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους χώρους τοῦ ἀνακτορικοῦ κτιρίου τῶν Ἀρχαίων, ποὺ ἀνασκάφηκαν μέχρι τώρα.

Χῶροι 23-24

Ἀνατολικὰ τῶν χώρων 3 καὶ 4 ἀποκαλύφθηκε μεγάλος διάδρομος (χῶροι 23-24), (εἰκ. 1, πίν. 226α), πλάτους 2 μέτρων, ἄγνωστου μέχρι στιγμῆς μήκους, ποὺ διαιρεῖται σὲ δύο μέρη, ἴσως μὲ θύρα εὐθείας τῆς βόρειας παραστάδας τοῦ χώρου 3. Μία ἄλλη θύρα Β ποὺ ἀνοίγεται στὸν Α τοῖχο τοῦ χώρου 23 ὁδηγεῖ στὸν χῶρον 27.

Ἡ ἐπίχωση τῶν χώρων 23 καὶ 24 εἶναι ἡ γνωστὴ σὲ ὅλη τὴν ἐκτασὴ τοῦ ἀνακτορικοῦ κτιρίου, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ στρώματα νεώτερων χρόνων καὶ φθάνει στὰ μυκηναϊκά, τὰ ὁποῖα ἔχουν καλύψει ὅλο τὸ μινωικὸ στρώμα. Στὸ Α τμή-

17. Λευκοὶ τοῖχοι μὲ ταινίες χρώματος εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τὴν Κνωσό (Α. EVANS, PM II, 443-5).

μα τὸ μυκηναϊκὸ στρώμα ἔχει ὑποστεῖ περισσότερες διαταράξεις καὶ δὲν εἶναι ἀμιγῆς ὅπως φάνηκε καὶ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1989.

Στὸν χῶρο 23, κάτω ἀπὸ τὰ λείψανα τοῦ μυκηναϊκοῦ στρώματος, βρέθηκαν παχὺ στρώμα πηλοχώματος καὶ λίθων, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι καλὰ λαξευμένοι καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ ὁρόφου τοῦ χώρου αὐτοῦ, ἀρκετοὶ πλακοειδεῖς λίθοι καὶ δύο λίθοι κυκλικοῦ σχήματος, πιθανῶς βάσεις κιόνων. Ἐντονα ἦταν τὰ ἔχνη πυρκαγιᾶς καὶ ἡ μετακίνηση λίθων, ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τὴν καταστροφὴ.

Οἱ τοῖχοι τοῦ χώρου ἦταν ἴσως τοιχογραφημένοι. Εἶναι βέβαιον πάντως ὅτι εἶχαν λεπτὸ λευκὸ κονίαμα, ποὺ διατηρήθηκε σὲ μερικὰ σημεῖα στὴ θέση του.

Λίγα ὀστρακὰ ἀπὸ κωνικὰ κύπελλα, δακτυλιόσχημες βάσεις καὶ τμήματα σφαιρικῶν μελαμβαφῶν, κύπελλα ἀγγείων μὲ ripple διακόσμηση καθὼς καὶ τμήματα χονδροειδέστερων ἀγγείων καὶ ὀψιανῶν ἦταν τὰ εὐρήματα τοῦ χώρου αὐτοῦ.

Ὁ χῶρος 24 (πίν. 228β) ἀποτελεῖ τὸ Ν τμήμα τοῦ διαδρόμου, ποὺ ἀναφέρθηκε πρὸς πάνω, ἴδιον πλάτους μὲ τὸν 23 καὶ μὲ τὴν ἴδια εἰκόνα καταστροφῆς. Βρίσκεται Α ἀπὸ τὸ πολύθυρον τῆς Α πλευρᾶς τοῦ χώρου 3. Ὁ χῶρος αὐτὸς διαφέρει ἀπὸ τὸν 23 κυρίως γιὰτὶ ἀποκαλύφθηκαν περισσότεροι μεγάλοι, καλὰ λαξευμένοι, πωρόλιθοι, οἱ ὁποῖοι ἴσως ἔχουν σχέση μὲ τὶς λίθινες δοκοὺς ἢ τὶς βάσεις παραστάδων πολυθύρου ἄνω ὁρόφου. Στοιχεῖα παραστάδων ὅπως π.χ. λείψανα γυψολιθικῶν βάσεων καὶ καμένο ξύλο βρέθηκαν στὸν χῶρο αὐτό.

Ὁ χῶρος 24 χωρίζεται ἀπὸ τὸν Α χῶρο 26 μὲ τοῖχο κατασκευασμένο ἀπὸ λαξευτοὺς πωρόλιθους, ποὺ φέρουν τὰ λατομικὰ σημεῖα τῆς τρίαينات. Ἐντονα ἦταν καὶ ἐδῶ τὰ σημάδια τῆς πυρκαγιᾶς, ὅπως ἐδειξαν διαλυμένοι λίθοι, καμένες πλίνθοι καὶ ἀποτεφρωμένο ξύλο.

Τμήματα σφαιρικῶν μελαμβαφῶν κυπέλλων καὶ ὀστράκων μὲ ripple διακόσμηση ἦταν τὰ πρὸ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα κεραμεικῆς, ἐνῶ λιγότερα ἦταν τὰ κονιάματα.

Χῶρος 25

Τοῦ χώρου αὐτοῦ ἀνασκάφηκε μικρὸ τμήμα, ἐπειδὴ ὅλο τὸ Β ἀνήκει σὲ ἰδιώτη. Βρίσκεται Β τοῦ χώρου 4 καὶ ὁ ἰσόγειος χῶρος του ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν διάδρομο 5 (εἰκ. 1, πίν. 226α).

Ἡ ἐπίχρυσή του ἦταν ὅμοια μὲ αὐτὴ τῶν διπλανῶν χώρων. Ὁ ἀνώτερος ὄροφος ἔδωσε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τοὺς γειτονικοὺς χώρους (πηλόχωμα, πλίνθους καὶ ἀργοὺς λίθους) καὶ στοιχεῖα πιθανῆς κλίμακας, μὲ τὰ λείψανα ἀπανθρακωμένων δοκῶν καὶ πλακῶν, ποὺ βρέθηκαν κατὰ διαστήματα καὶ σὲ διάφορα ἐπίπεδα. Ἴσως ὅμως τὰ λείψανα αὐτὰ νὰ ἀνῆκαν σὲ δάπεδο ὀρόφου. Ἦλθαν ἐπίσης σὲ φῶς στοιχεῖα τῆς στέγασής του μὲ τὸ λεπιδόχωμα καὶ τὴν «λεπίδα», ποὺ ἀποτελοῦν στοιχεῖα μόνωσης καὶ στὰ σύγχρονα κρητικὰ σπίτια. Πιθανὴ πτώση ξύλινης παραστάδας θύρας διαπιστώθηκε στὸ ἐπίπεδο μεταξὺ τοῦ ὀρόφου αὐτοῦ καὶ τοῦ ἰσογείου, ἐνῶ «νησίδες» κουσκουροχώματος ἴσως ἀποτελοῦσαν στρώση δαπέδου ἢ κάποια διαλυμένη κατασκευή.

Εἰκ. 4. Χῶρος 25,
ὄστρακα.

Λίγοι ὀψιανοὶ καὶ θραύσματα κωνικῶν ἢ σφαιρικῶν μελαμβαφῶν κυπέλλων, ὄστρακα μὲ ripple (στολιδωτή) ἢ μὲ σπειροειδῆ κοσμήματα (εἰκ. 4) καὶ σφραγίδα ἀπὸ στεατίτη μὲ ἀρχιτεκτονικὸ θέμα (πίν. 230α) ἦταν τὰ εὐρήματα τοῦ ἀνώτερου ἐπιπέδου.

Στὸ δάπεδο τοῦ ἰσόγειου χώρου καὶ πάνω σὲ θρανίο ποὺ εἶχε κατασκευασθεῖ ἀπὸ μικροὺς λίθους μὲ ἐπένδυση ἀπὸ γυψόλιθο βρέθηκαν σημαντικὰ εὐρήματα: 1-2. Δύο λύχνοι ἀπὸ πορφυρίτη, ὁ ἓνας μὲ φυλλοειδῆς ἀνάγλυφο κόσμημα καὶ ὁ ἄλλος μὲ τρέχουσα σπείρα (πίν. 230γ). 3. Πήλινος λύχνος, ὁ ὁποῖος βρέθηκε μέσα στὸν δεῦτερο λίθινο λύχνο (πίν. 230γ). Ὁ τελευταῖος αὐτὸς εἶναι ὅμοιος μὲ λύχνο ποὺ βρέθηκε στὴν Κνωσσό, μαζὶ μὲ ἀγγεῖα διακοσμημένα μὲ κρίνους σὲ «light on dark» (ἀνοιχτὴ ἐπὶ σκοτεινοῦ) κεραμεικῇ. 4. Ἐνα καδόσχημο ἀγγεῖο ποὺ βρέθηκε ἀνεστραμμένο.

Στὸ Α τμήμα τοῦ χώρου βρέθηκε ψηλὸ κωνικὸ ἀγγεῖο (βλ. *Ἔργον* 1989, εἰκ. 136), μὲ χεῖλος περίτμητο σὰν κόσμημα βράχου καὶ διακόσμηση ἀπὸ κρινοειδή, κοράλια, βράχους καὶ ἐνᾶλληλες γωνίες. Τὸ γενικὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου, πρὶν μακρόστενο ἐδῶ καὶ χωρὶς λαβή, θυμίζει τὸ πολύχρωμο «goblet» ἀπὸ τὸν

Εἰκ. 5. Χῶρος νότια τοῦ 22, μυκηναϊκὰ σπιδράκια.

τάφο τῶν διπλῶν πελέκων τῆς Κνωσοῦ, ποὺ κοσμεῖται μὲ ἀσπίδες¹⁹, τὰ ἀνθοδοχεῖα τῆς Θήρας μὲ λευκοὺς κρίνους σὲ σκοτεινὸ ἔδαφος²⁰. Οἱ κρίνοι εἶναι τοῦ τύπου ποὺ χρονολογεῖται στὴν ΥἼ/ΥΜ ΙΙ περίοδο²¹ ὅπως καὶ ὁ βράχος²².

Οἱ γυψολιθινὲς παραστάδες τῆς θύρας πρὸς τὸν διάδρομο 25, τὰ θραύσματα τῶν λεπτῶν μαρμάρινων πλακῶν ποὺ βρέθηκαν κοντὰ τους καὶ τὰ κονιάματα μὲ λευκό, γαλάζιο καὶ κόκκινο χρῶμα ὑποδηλώνουν τὴ σπουδαιότητα τοῦ χώρου.

Χῶρος 26

Βρίσκεται Α τοῦ χώρου 24 καὶ ἔχει τὴν ἴδια ἐπίχωση μὲ ἐκεῖνο μέχρι τὸν ἀνώτερο ὄροφο τοῦ μινωικοῦ κτιρίου, τοῦ ὁποῦο μικρὸ μόνο τμῆμα ἀνασκάφηκε φέτος. Ἐδῶ ἤλθαν στὸ φῶς πλίνθοι καὶ ἀρκετοὶ σχιστόλιθοι, ἀπὸ τὸ δάπεδο ἢ τὴ στέγη καθὼς ἐπίσης καὶ λείψανα κονιαμάτων. Ἐντονα ἦταν καὶ πάλι τὰ ἔχνη τῆς πυρκαγιᾶς (εἰκ. 1, πίν. 226α).

Χῶρος 27

Ὁ χῶρος 27 εἶναι ἐξαιρετικὰ στενὸς χῶρος (0.065-0.70 μ.), βόρεια τοῦ χώρου 26 καὶ ἀνατολικά τοῦ 23 καὶ μὲ ὅμοια μὲ ἐκείνους ἐπίχωση (εἰκ. 1, πίν. 226α). Ὁ χῶρος εἶναι ἀρκετὰ μακρὺς. Τμῆμα μήκους 5.90 μ. περίπου ἔχει ἀνα-

19. A. EVANS, *PM* III, 310 εἰκ. 198. C. ZERVOS, *δ.π.* 433, εἰκ. 705.

20. *ΠΑΕ* 1970, πίν. 282.

21. P. MOUNTJOY, *δ.π.* 48, εἰκ. 54 (ΥἼ IIB). A. FURUMARK, *δ.π.* Mot. 9e, 58 2 (ΥἼ IIB), W. D. NIEMEIER, *δ.π.* 18, 32.

22. A. FURUMARK, *δ.π.* Mot. 33 (ΥἼ IIA).

σκαφεῖ στὸ δάπεδο τοῦ ἄνω ὀρόφου τοῦ μινωικοῦ κτιρίου καὶ ὁ χώρος συνεχίζεται πρὸς Β. Πηλόχωμα καὶ σχιστόλιθοι βρέθηκαν στὰ ἀνώτερα ἐπίπεδα τοῦ χώρου, ἐνῶ στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ ὀρόφου, ποὺ ἔχει ἀνασκαφεῖ μέχρι σήμερα, βρέθηκαν πλάκες ἀπὸ μαῦρο, κόκκινο, λευκὸ μὲ μαῦρες φλεβώσεις καὶ τεφρὸ μάρμαρο. Στούς τοίχους βρέθηκε λευκὸ λεπτὸ κονίαμα. Ἡ κεραμεικὴ εἶναι σχετικὴ μὲ αὐτὴ τῶν ἄνω ὀρόφων τῶν χώρων 24, 25 καὶ 26.

Χῶρος νότια τοῦ 22

Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου βρέθηκε ἐπιφανειακὰ ἐλεφάντινη σφραγίδα σὲ ἀπόσταση 1.50 μ. ἀπὸ τὸ ὄριο τοῦ σκάμματος τοῦ χώρου 22. Ἡ σφραγίδα ἔχει ἐλλειψοειδὲς σχῆμα (πίν. 230β) καὶ διαστάσεις 0.018×0.014 μ. Ἡ σφραγιστικὴ ἐπιφάνειά της σώζεται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση καὶ ἔχει ὡς θέμα διπλὴ σπείρα, ποὺ πλαισιώνεται ἀπὸ φύλλο. Στὸ ἴδιο σημεῖο βρέθηκαν ἐνδιαφέροντα μυκηναϊκὰ ὄστρακα (εἰκ. 5). Ὅστρακα μὲ διακόσμηση ἀπὸ κρινοειδῆ, ὅπως τὸ ἀγγεῖο τοῦ ἰσογείου χώρου 25, βρέθηκαν τέλος στὸν ὑπαίθριο χῶρο 11 κατὰ τὸν καθαρισμό.

ΕΦΗ ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Ἡ δραστηριότητα τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων κατὰ τὸ 1989 ὑπῆρξε σημαντική, ἐντονότερη σὲ σχέση μετὰ τὰ προηγούμενα χρόνια καὶ σύμφωνα μετὰ τὸ νέο πρόγραμμα τῆς Ἑταιρείας. Καθιερώθηκε τὸ νέο περιοδικό μας, τὸ Ἑνημερωτικὸ Δελτίο τῶν Ἑταίρων (ΕΔΑΕ) μετὰ εἰδήσεις γιὰ τὴν Ἑταιρεία καὶ μικρὰ μελετήματα τὰ ὅποια ἐνδιαφέρουν τοὺς Ἑταίρους, ἐνῶ κυκλοφόρησε ἀνανεωμένο τὸ Ἔργον τοῦ 1988 καὶ ἄλλαξε ἀπὸ κάθε ἄποψη ἡ γηραιὰ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ τόμου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τοῦ 1987, ποὺ εἶναι ἀφιερωμένη στὴν ἐπέτειο τῆς συμπλήρωσης τῶν 150 χρόνων τοῦ βίου τῆς Ἑταιρείας, ἀποτέλεσε καινοτομία τόσο σημαντικὴ ὅσο καὶ ἐκείνη τοῦ τόμου τοῦ 1883, μετὰ τὸν ὅποιο ἄρχισε ἡ τρίτη περίοδος τοῦ Περιοδικοῦ. Πρόθεσή μας εἶναι ἡ ἀνανέωση νὰ ἐπεκταθεῖ σὲ ὅλες τὶς ἐκδόσεις μας. Κυκλοφόρησαν τὰ παρακάτω δημοσιεύματα:

Περιοδικὰ Δημοσιεύματα

- α. ΕΔΑΕ, τεύχη 3-8.
- β. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1988.
- γ. Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1984, τεύχος Α'.
- δ. Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1987

«Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας»

- α. Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς, ὁ βίος καὶ τὸ ἔργο του (ἀρ. 100) (Σειρὰ Ἀρχαιολογικὴ Προσωπογραφία ἀρ. 1).
- β. Φίλια ἔπη εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν. Διὰ τὰ ἐξήντα ἔτη τοῦ ἀνασκαφικοῦ του ἔργου. Τόμος Γ' (ἀρ. 103).
- γ. Σπύρου Ἰακωβίδου, Γλᾶς Ι. Ἡ ἀνασκαφὴ 1955-1961 (ἀρ. 107).

δ. Χαράλαμπος Μακαρόνα - Εὐγενίας Γιούρη, *Οἱ οἰκίαι ἀρπαγῆς τῆς Ἑλένης καὶ Διονύσου τῆς Πέλλας* (ἀρ. 109).

ε. Ἰωάννη Παπαχριστοδούλου, *Οἱ ἀρχαῖοι Ροδιακοὶ δῆμοι. Ἱστορικὴ ἐπισκόπηση. Ἡ Ἰαλυσία* (ἀρ. 110).

Καινοτομία γιὰ τὴν Ἑταιρεία ὑπῆρξε ἡ ἔκδοση *Κανονισμοῦ Δημοσιευμάτων* μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ὁποῖου ἡ ἐργασία τῶν ἐκδόσεων θὰ γίνεται εὐκολότερη, καὶ ἡ ἔκδοση νέου ἐνημερωμένου, καλαίσθητου *Καταλόγου* τῶν ἐκδόσεών μας, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴ σύνοψη τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου μας ἐπὶ 150 χρόνια.

Μὲ τὰ δύο τελευταῖα δημοσιεύματα συμπληρώθηκαν κενὰ αἰσθητὰ ἀπὸ μακροῦ χρόνου. Ἰδιαίτερα ὁ *Κατάλογος Δημοσιευμάτων* πλὴν τῆς προφανοῦς χρησιμότητάς του ἀποτελεῖ τὸ κυριότερο μέρος τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς βιβλιογραφίας.

Μὲ τὴν πρόθυμη συνεργασία τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων, στὸ ὁποῖο ὀφείλεται ἡ δημοσίευση τῶν ἔργων ποὺ μνημονεύτηκαν, ἡ Ἑταιρεία πιστεύει ὅτι τὸ 1990 θὰ εἶναι ἀκόμη πλουσιότερο σὲ νέες ἐκδόσεις.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Τὸ Πρακτικὸ τῆς Α΄ Τακτικῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῆς
15 Ἀπριλίου 1989 μὲ τὴν Ἑκθεση τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ
ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπῆς, βλ. *ΕΔΑΕ*, τεῦχος
4, Μάιος 1989, σελ. 4-23.

ΠΙΝΑΚΕΣ

α. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους. β. Οἱ τάφοι 12 καὶ 13 τοῦ περιβόλου.

α. Τόπος προσφορών στὸν περίβολο τοῦ Φανοκράτους. β. Ἀγγεῖα ἀπὸ τόπο προσφο-
ρῶν τοῦ περιβόλου.

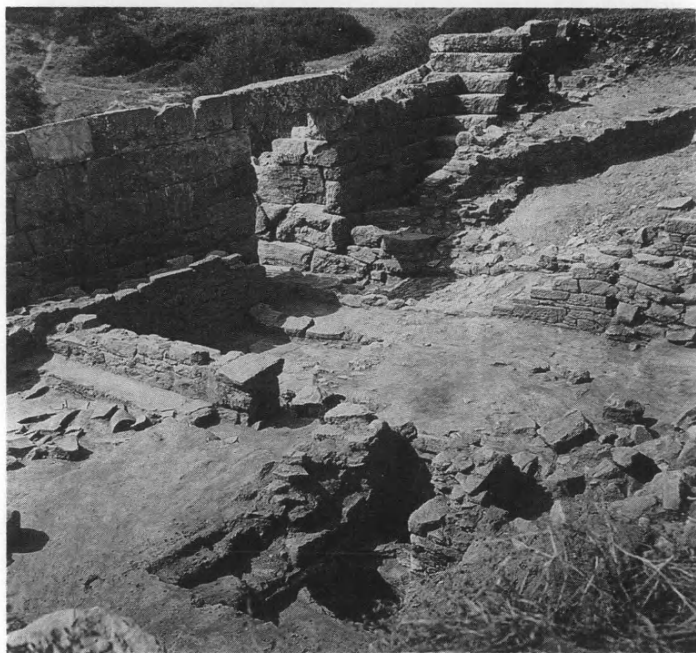
α. Ύψωμα ναΐσκου ΒΑ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης. β. Κτιστὴ δεξαμενὴ ἔμπρὸς ἀπὸ τὸν ναῖσκο.

α. Ἡ ἀνατολική πύλη τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος. β. Λίθος γιὰ τὸν στροφέα τῆς
θύρας τῆς Α πύλης τοῦ φρουρίου.

α. Ὁ δρόμος τῆς Α πύλης τοῦ φρουρίου. β. Κτίριο ἐσωτ. τῆς Α πύλης τοῦ φρουρίου.

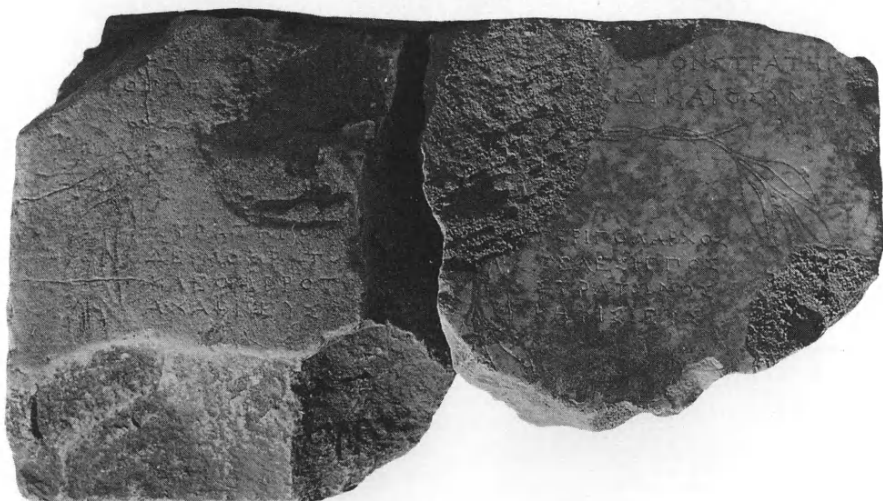
α. Τὸ φρεάτιο τῆς δεξαμενῆς τῆς Α πύλης τοῦ φρουρίου. β. Σκάλα πού ὀδηγεῖ στὸν περίπατο τοῦ τείχους τοῦ φρουρίου, στὸ μέσον ὁ δρόμος, κάτω κτίριο (πυλῶριο) μὲ δεξαμενὴ.

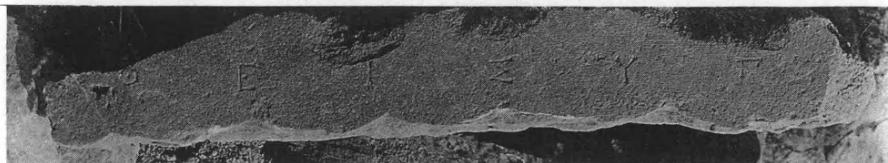
α. Ἀναθηματική ἐπιγραφή τοῦ 101-100 π.Χ. στὸν Δία Σωτῆρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Σώ-
 τειρα. β. Βάση ἀναθήματος τοῦ 108-107 π.Χ. στὸν Δία Σωτῆρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ
 Σώτειρα.

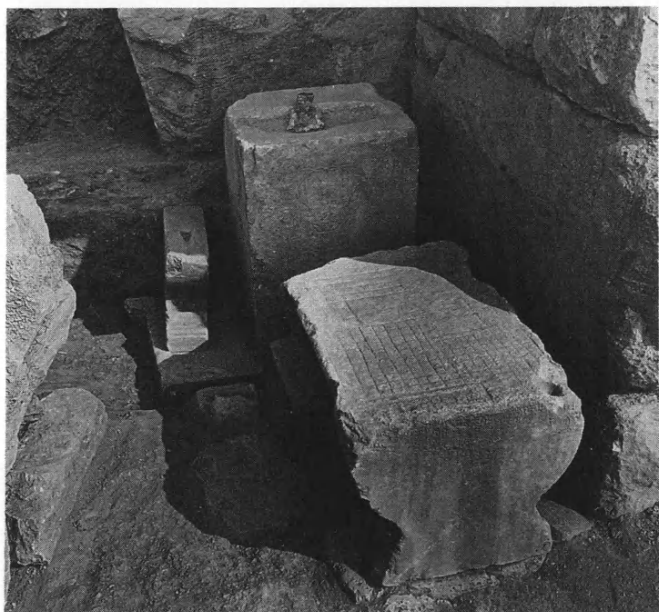
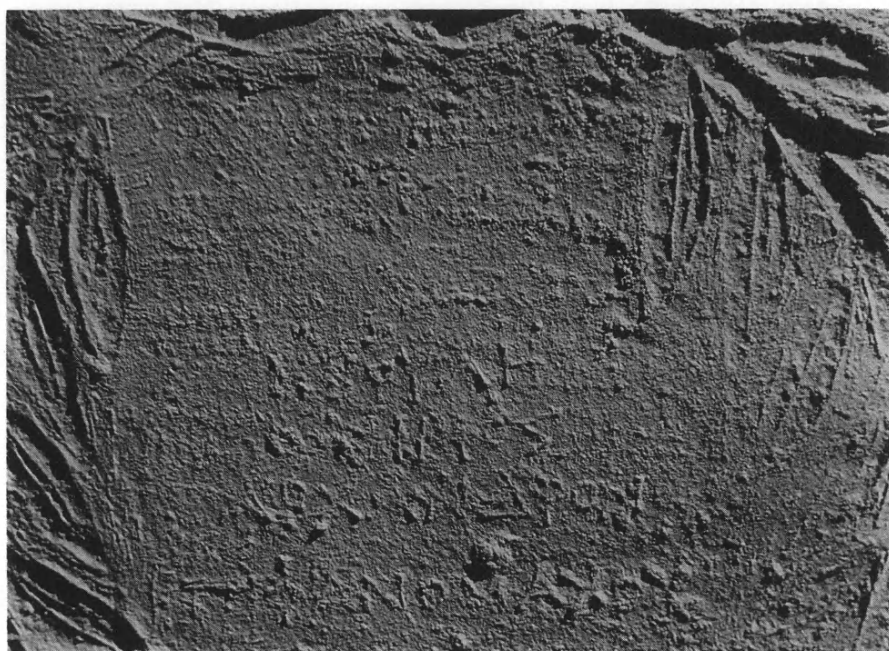
α. Βάση ἀναθήματος τοῦ 99-98 π.Χ. στὸν Δία Σωτῆρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Σώτειρα.
β. Ἐνεπίγραφο τμήμα σηκώματος τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου π.Χ. αἱ.

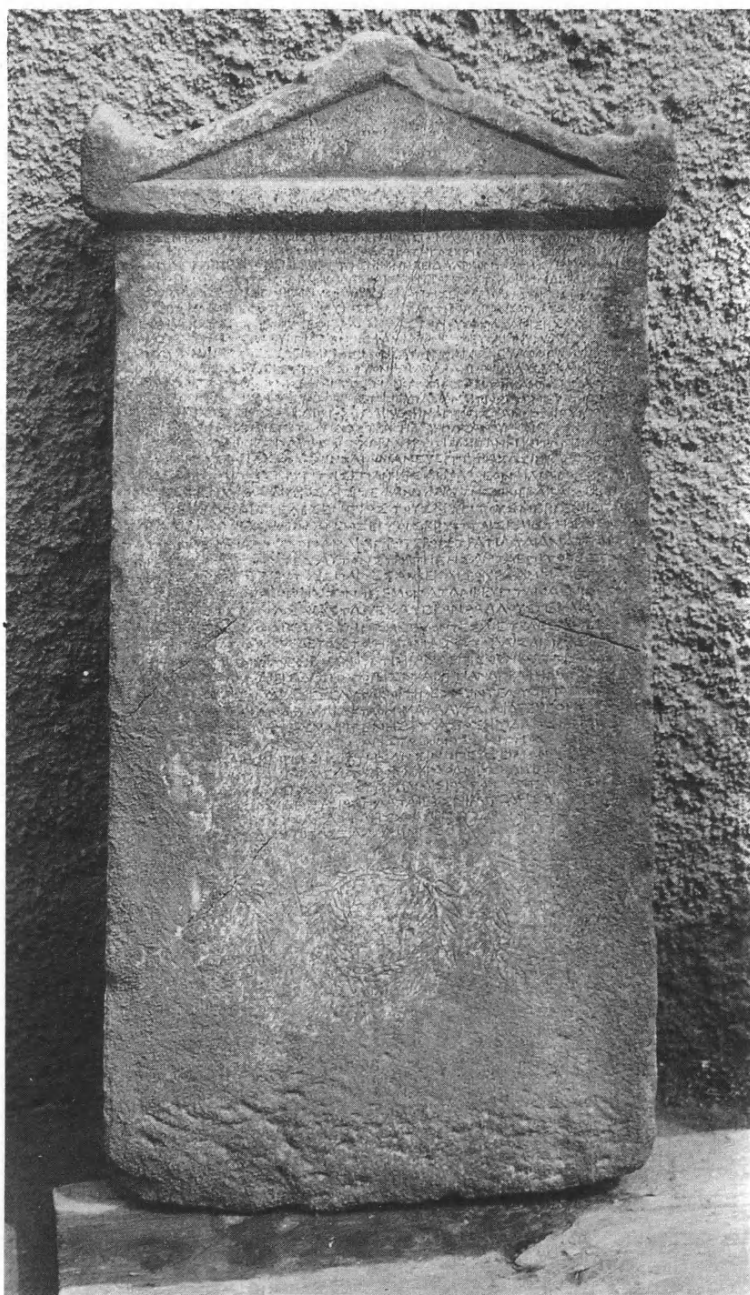
α. Βάση ανάγλυφου, ἀναθήματος τοῦ στρατηγοῦ Εὐξιθέου Φιλοξενίδου Κηφισιέως, στὸ τεῖχος τοῦ φρουρίου. β. Βάση ἀναθήματος ἀθηναίων στρατιωτῶν, τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

α. Βάση αναθήματος αθηναίων στρατιωτῶν τοῦ 338-337 π.Χ. β. Θραῦσμα βάσης ἀναθήματος, τοῦ 340-339 π.Χ. γ. Θραῦσμα ἐνεπίγραφου θρανίου ἀπὸ τὸ φρούριο τοῦ Ραμνοῦντος.

α. Έπιγραφή βάθρου του φρουρίου του Ραμνούντος. β. Θρανίο έξω τῆς Α πύλης του φρουρίου.

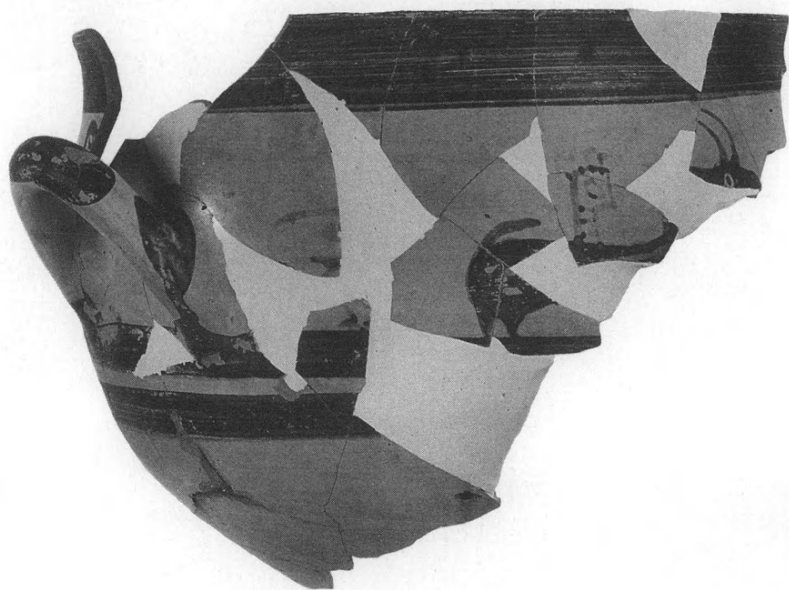
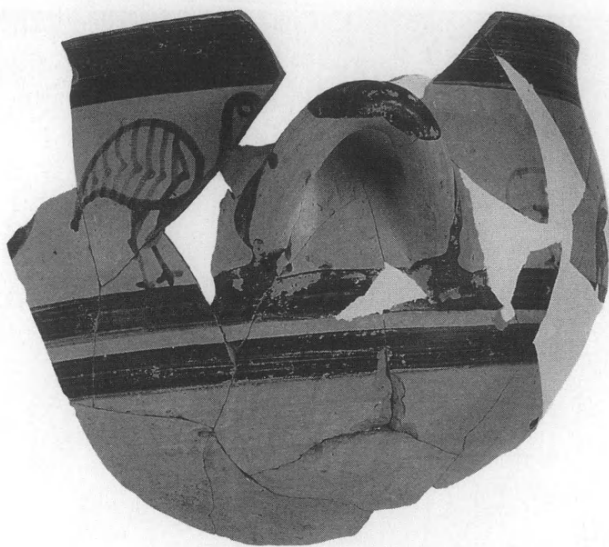
Στήλη με χαραγμένο ψήφισμα τῶν κρυπτῶν.

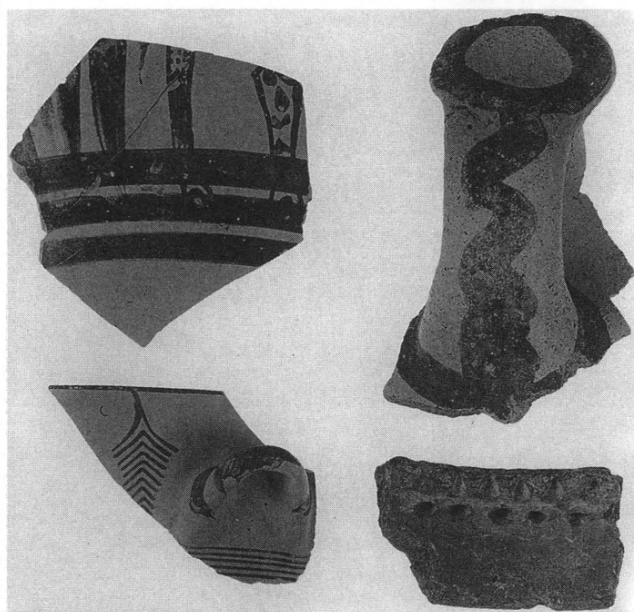
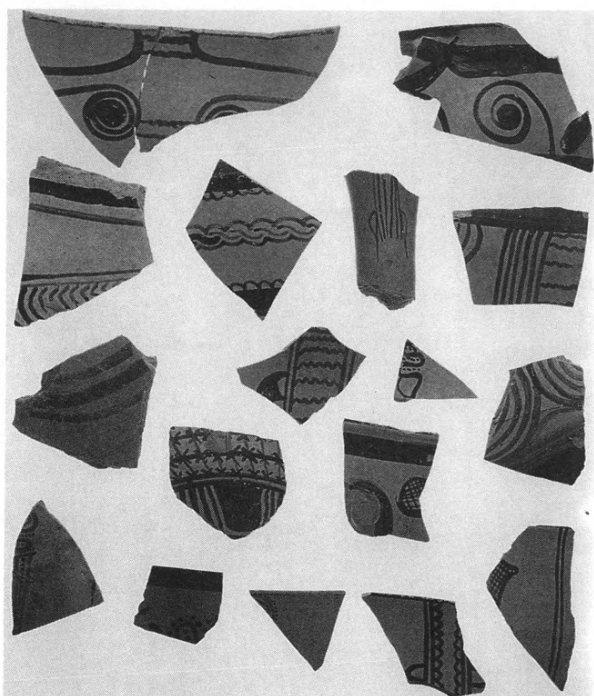
Τιμητικό ψήφισμα τοῦ 252-251 π.Χ. γιὰ τὸν στρατηγὸ τῆς παραλίας Θούκριτο Ἀλκιμάχου Μυρρινούσιο.

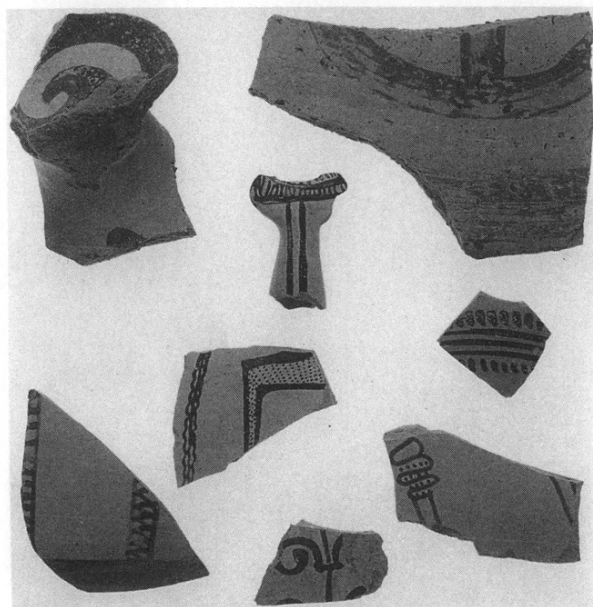
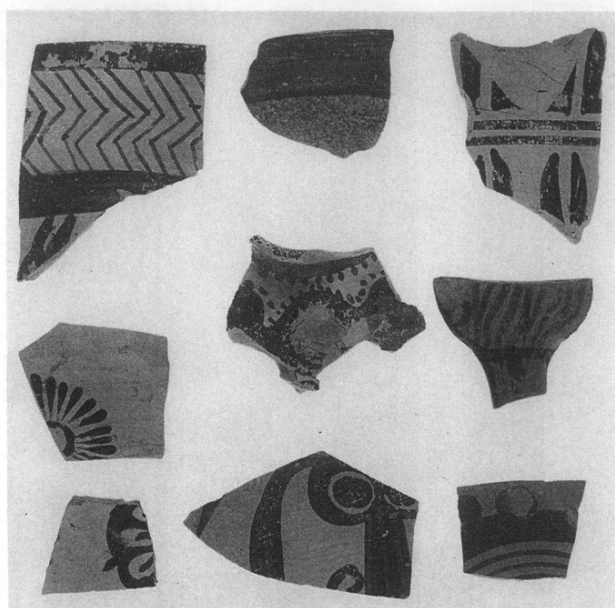
α. Κατάλοιπα έλληνιστικοῦ δαπέδου στὸν χῶρο Κ8. β. Δωμάτιο Λ3, ἀγγεῖα κατὰ
χώραν.

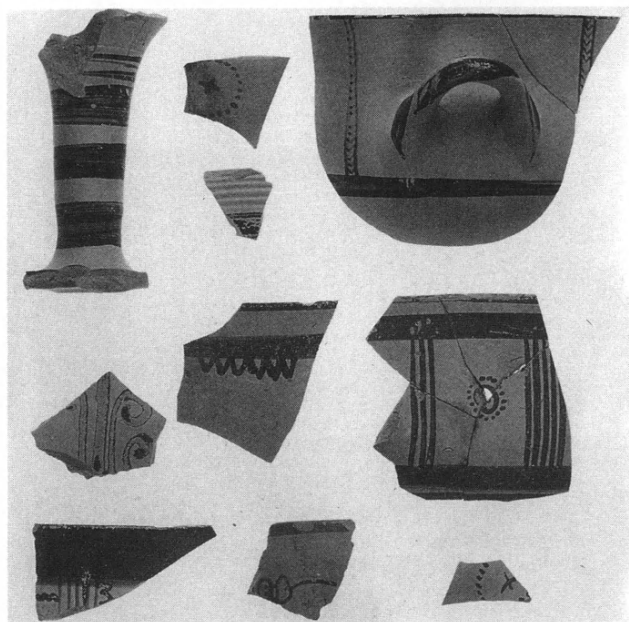
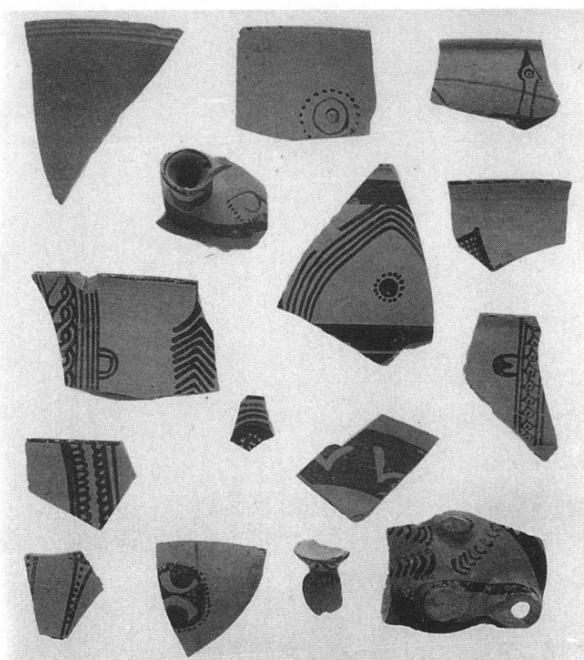
α-β. Κρατήρiscos με εικονιστική διακόσμηση.

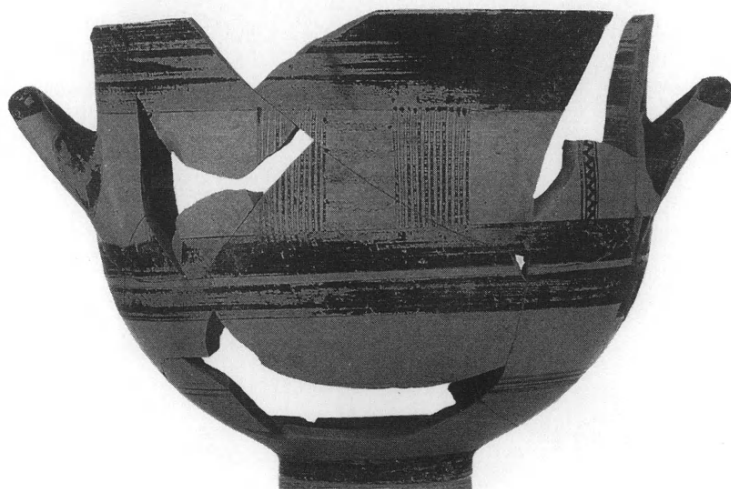
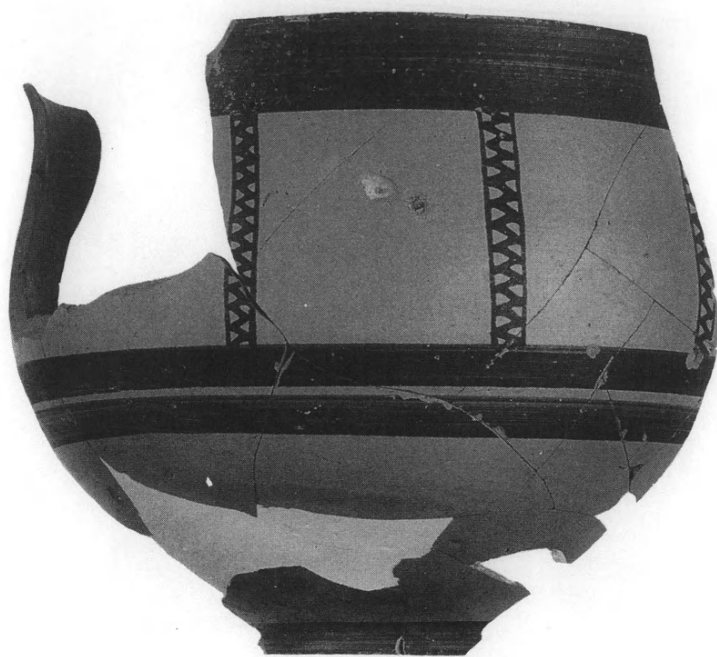
α-β. Κεραμεική τῆς κατασκευῆς τῶν ἀνασκαφέντων κτιρίων.

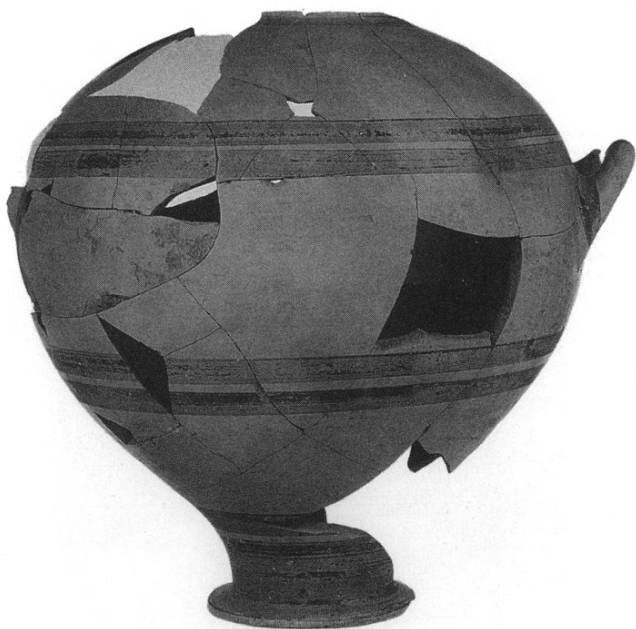
α-β. Κεραμεική τῆς κατασκευῆς τῶν ἀνασκαφέντων κτιρίων.

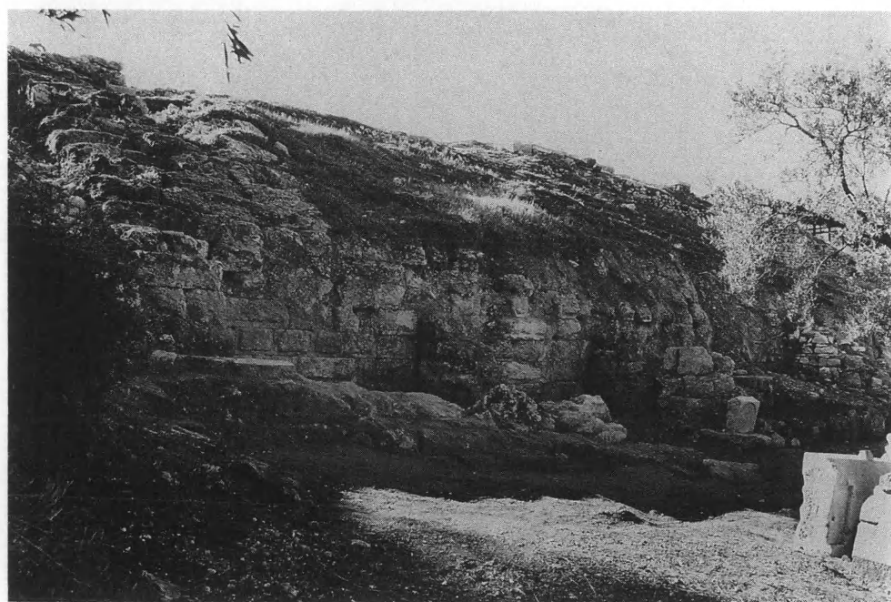
α-β. Κεραμεική τῆς κατασκευῆς τῶν ἀνασκαφέντων χτιρίων.

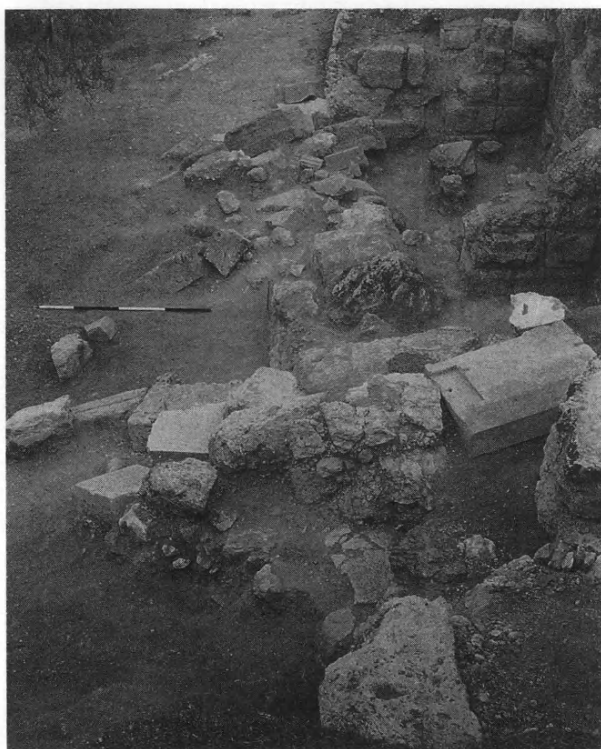
α-β. Σκύφοι ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου Λ3.

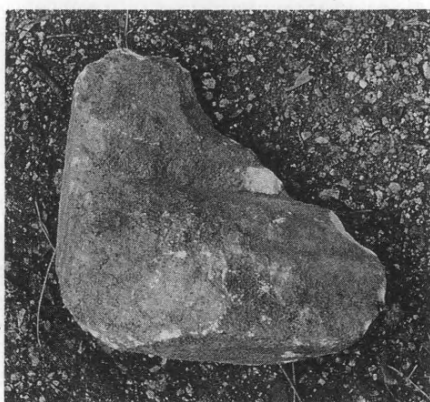
Πιθαμφορέας από τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου Λ3.

α. Ἡ ΒΑ γωνία τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ πεσμένου ἀρχιτεκτονικοῦ ὕλικου. β. Ἡ ΒΔ γωνία τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος καὶ τὸ μεταγενέστερο πρόχειρο ἀνάλημμα μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ὕλικου.

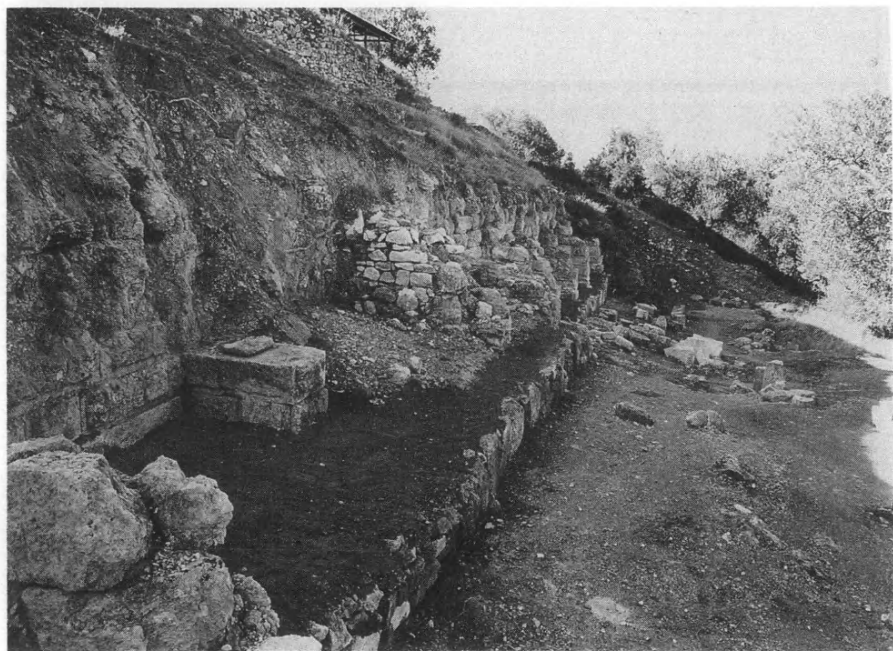
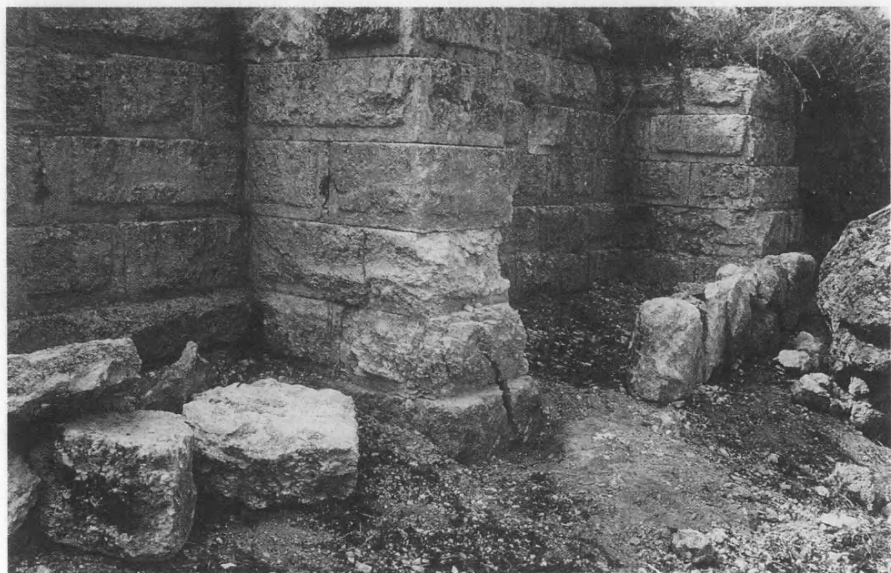
α. Τὸ πεσμένο στὰ βόρεια τοῦ ἀναλήμματος ἀρχιτεκτονικὸ ὕλικὸ ἀπὸ Α. β. Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ἐλληνιστικοῦ καὶ τοῦ μεταγενέστερου ἀναλήμματος ἀπὸ Δ.

α. Πώρινη πλάκα από τούς τοίχους τῆς στοᾶς με περισσότερα στρώματα ἐπιχρίσματος. β. Ἡμικιονόκρανο ἀπὸ τῆς στοᾶς καὶ τεμάχιο ἀπὸ τῆς μαρμάρινης ἐπένδυσης τοῦ μνημειώδους βωμοῦ.

- α. Τὸ μέγα ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ στὸ Κυνόρτιο μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς.
β. Ἡ ἐπίχωση στὸ πραινὲς στὰ βόρεια τοῦ μεταγενέστερου ἀναλήμματος.

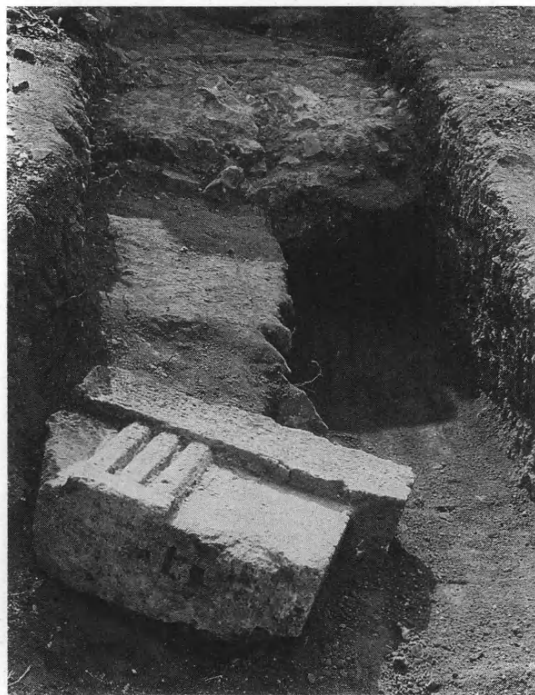
α. Σχισμές στους κατώτερους δόμους τοῦ ἀναλήμματος ἀπὸ τὴν ἐνέργεια τῶν ριζῶν.
β. Προστασία τῶν κατωτέρων δόμων τοῦ ἀναλήμματος.

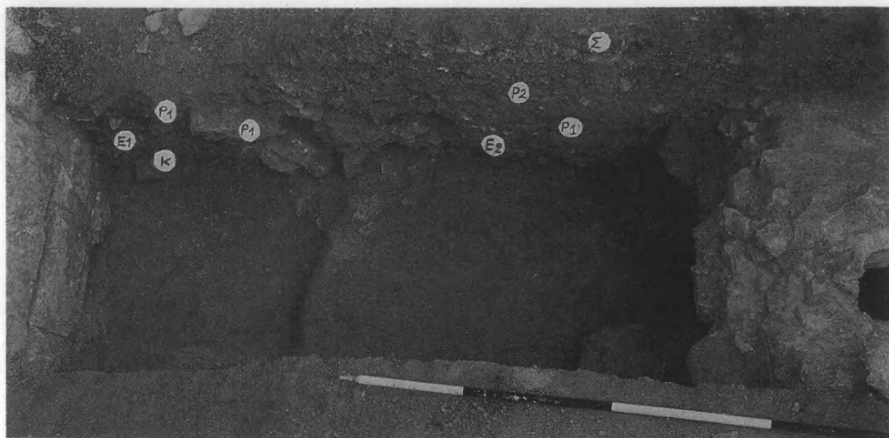
α. Ἡ περιοχή στὰ δυτικὰ τῆς σκανᾶς πρὶν ἀπὸ τὶς ἐργασίες τοῦ 1989. β. Ὁ χώρος
δυτικὰ τῆς κλασικῆς εἰσόδου πρὶν ἀπὸ τὶς ἐργασίες τοῦ 1989.

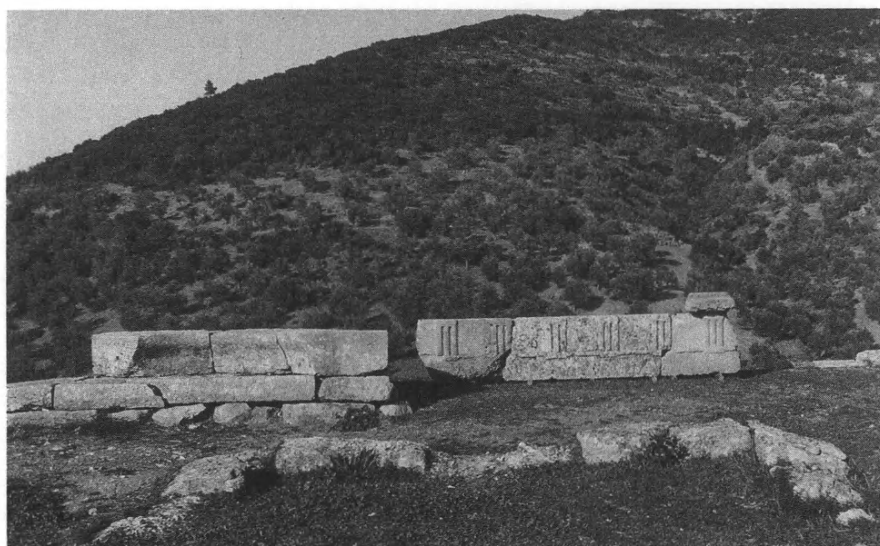
α. Ὁ χώρος δυτικὰ τῆς σκανῆς μετὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1989. β. Ἡ πώρινη κλίμακα τῆς κλασικῆς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ.

α. Προσωρινή προστασία τῶν βαθμίδων τῆς κλασικῆς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ. β. Λίθος ἀπὸ τὸν θριγλὸ τῆς ἐλληνιστικῆς στοᾶς στὴν ἐπίχωση νότια τῆς ρωμαϊκῆς εἰσόδου.

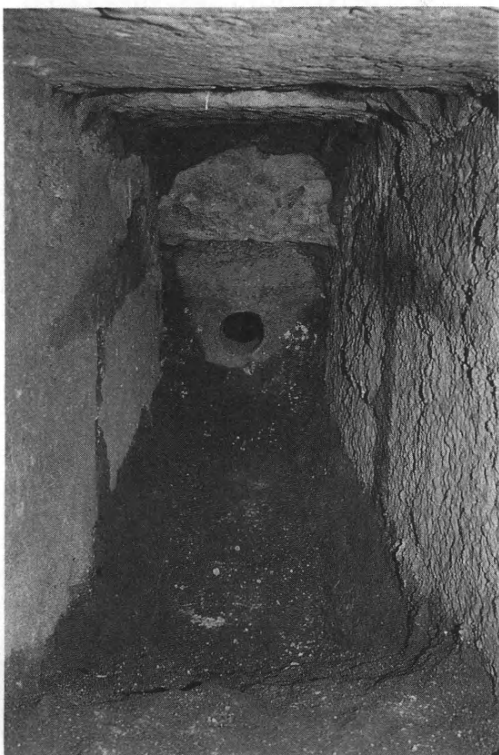
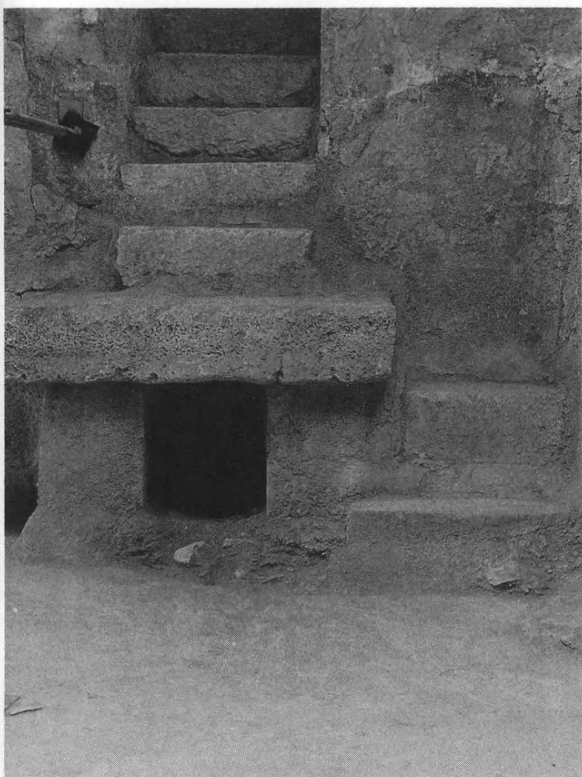
α. Τὰ στρώματα τῆς ἐπίχωσης στὰ νότια τοῦ ρωμαϊκοῦ προπύλου. β. Ἀριστερὰ ὁ ἀγωγὸς τῆς σκανᾶς, δεξιὰ ὁ ἀγωγὸς τῆς δεξαμενῆς, ἄνω τὸ στόμιο τοῦ ἀγωγοῦ κάτω ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ πρόπυλο.

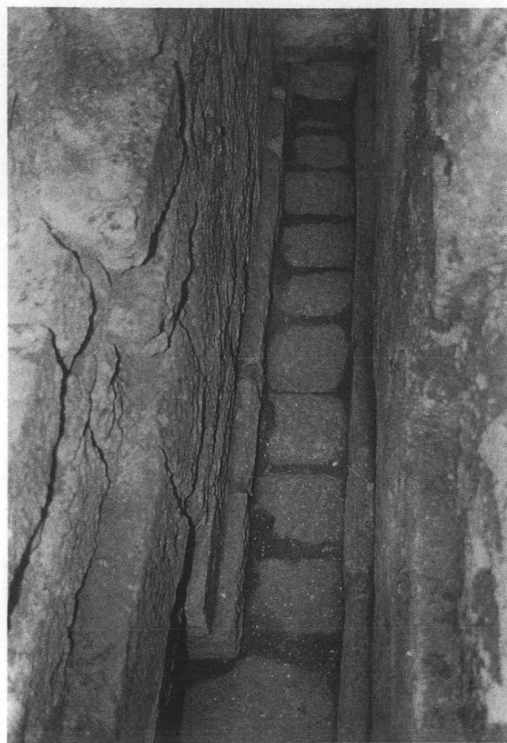
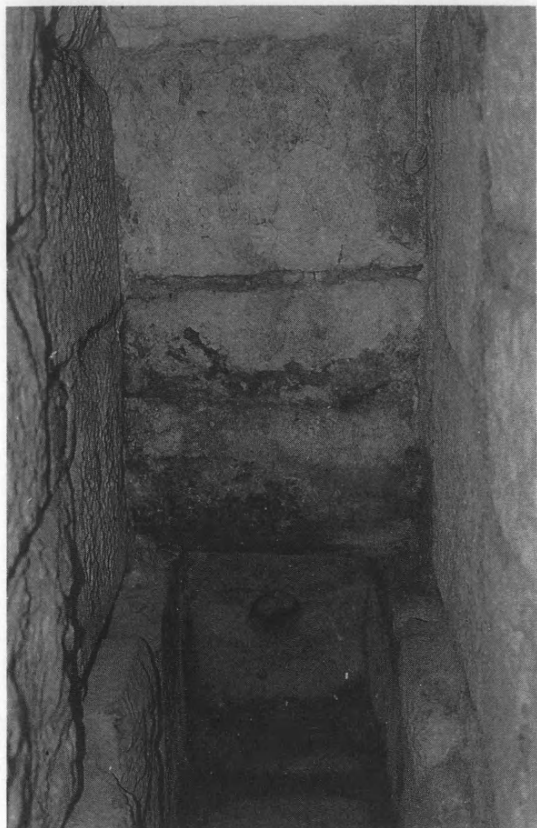
α. Ἀνασύνθεση λίθων τοῦ θριγκοῦ τῆς ἐλληνιστικῆς στοᾶς. β. Ὁ ἀγωγὸς τῶν πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ ὁ λίθος ἀπὸ τὸ ἔρκος τοῦ Μουσείου ἐπάνω του.

α. Ἡ ἐπίχωση γύρω ἀπὸ τὸν πρῶμο ἐλληνιστικὸ ἀγωγό. β. Ὁ ἀγωγὸς τῶν πρῶμων ἐλληνιστικῶν χρόνων στὰ ἀνατολικά τοῦ τεμένους τῶν Μουσῶν.

α. Τὸ στόμιο τοῦ ἀγωγοῦ ἀπορροῆς ὑδάτων τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου. β. Ἡ λεκάνη
καθαρισμοῦ τοῦ νεροῦ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ στομίου.

α. Έγκοπες για τὸν μηχανισμό ἐλέγχου τῆς ροῆς τοῦ νεροῦ στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ στομίου τῆς δεξαμενῆς. β. Ὁ ἀγωγὸς τῆς δεξαμενῆς μετὰ τὸν καθαρισμό.

α. Στρώμα πυρῶν στὸν πυθμένα τοῦ ἀγωγοῦ τῆς δεξαμενῆς. β. Λύχνοι ἀπὸ τὸν πυθ-
μένα τοῦ ἀγωγοῦ.

α. Συντήρηση δαπέδου τῆς εἰσόδου τῆς σκανᾶς. β. Οἱ καθαρισμένοι καὶ συντηρημένοι
χώροι τῆς σκανᾶς ἀπὸ τὰ δυτικά.

α. Οί χώροι Γ, Δ, Ζ καὶ Η τῆς σκανῆς ἀπὸ Β, μετὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὸ ἀρμολόγημα τῶν τοίχων. β. Ὁ τοῖχος Ι πρὶν ἀπὸ τὴς ἐργασίας τοῦ 1989.

α. Οί χώροι Θ και Ι τῆς σκανᾶς. Μπροστὰ στὸ κατώφλι τὸ περιεχόμενο τῆς πυρᾶς ἀπὸ τὸν λάκκο ἔδρασης. β. Ὁ χώρος Ι ἀπὸ Ν μετὰ τὴν ἔρευνα στὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου.

α. Τὸ στόμιο τοῦ ἀγωγοῦ γιὰ τὰ νερὰ στὸν νότιο τοῖχο τοῦ Ι. β. Ἡ εἰκόνα τοῦ χώρου
Θ ἀπὸ Β πρὶν ἀπὸ τὴ μετακίνηση τῶν χαρακτηριστικῶν λίθων.

α. Τὸ βᾶθρο μεγάλου ἀναθήματος παρὰ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ Θ ἀποκατεστημένο. Τοποθετημένο πάνω του μονολιθικὸ ἀέτωμα ἀπὸ aedicula (?). β. Ὁ χώρος Μ τῆς σκανᾶς ἀπὸ Β πρὶν τὸν καθαρισμό.

α. 'Ο χώρος Μ από Ν μετά τὸν καθαρισμό. β. 'Ο χώρος στὰ δυτικὰ τοῦ νυμφαίου πρὶν ἀπὸ τὶς ἐργασίες.

α. Ὁ χώρος στὰ δυτικὰ τοῦ νυμφαίου μετὰ τὸν καθαρισμό. β. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νυμφαίου πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό.

- α. Τομή στο δυτικό τμήμα του έσωτερικού του νυμφαίου. Μεταγενέστερη επίχωση.
β. Τομή στο δυτικό τμήμα του έσωτερικού του νυμφαίου. Τα στρώματα κάτω από το δάπεδο.

α. Νυμφαῖο, ἀνατολ. τμήμα. Ἐπίστρωση με ἄμμο καὶ καβριά. β. Νυμφαῖο, κεντρικὸ
τμήμα. Ἐπίστρωση με καβριά.

α. Νυμφαίο. Ὑπόγειος ἀποστραγγιστικός ἀγωγὸς στὰ δυτικὰ του. β. Ὁ πώρινος περὶβολος στὰ ΝΑ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου πρὶν ἀπὸ τὶς ἐργασίες.

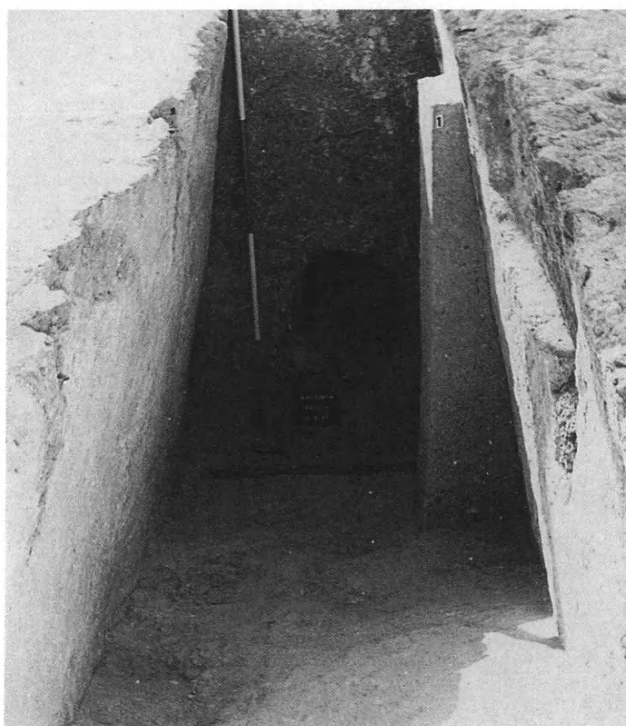
α. Ὁ πώρινος περίβολος, τὰ γειτονικά ΝΑ κτίσματα καὶ ἔμπρὸς τὰ λείψανα μικροῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου. β. Ὁ πώρινος περίβολος καὶ ἡ στροφή τοῦ μεταγενέστερου κτιστοῦ περιβόλου ἐπάνω του.

α. Ὁ βορειότερος ἀπὸ τοὺς ἀνεσκαμμένους προϊστορικοὺς χώρους ἀπὸ Α πρὶν ἀπὸ τὶς ἐργασίες. β. Πρωτοελλαδικοὶ τοῖχοι ἀπὸ Α πρὶν ἀπὸ τὶς ἐργασίες συντήρησης.

α. Τὰ λείψανα τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ Α μετὰ τὶς ἐργασίες. β. Τὸ στέγαστρο τοῦ ναοῦ μετὰ τὶς ἐργασίες.

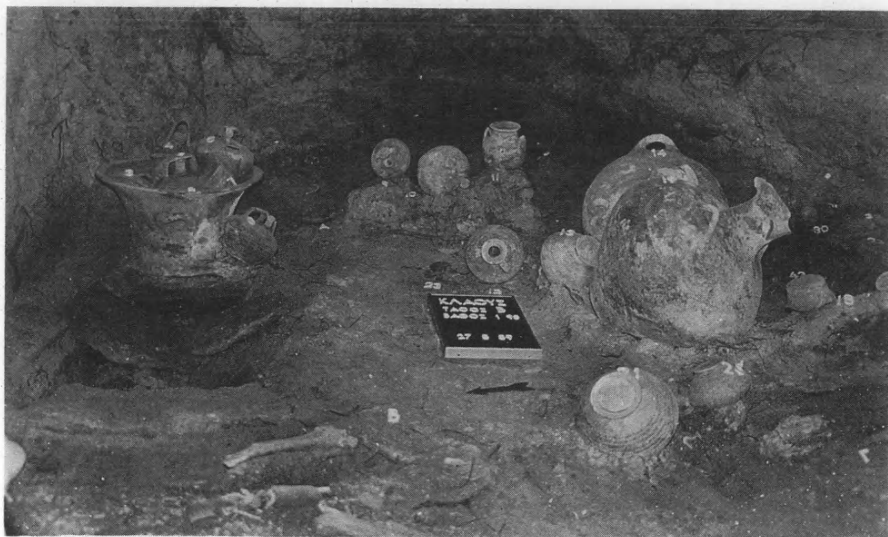
α. Τὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο ἀπὸ Ν. β. Τάφος V, δρόμος καὶ εἴσοδος.

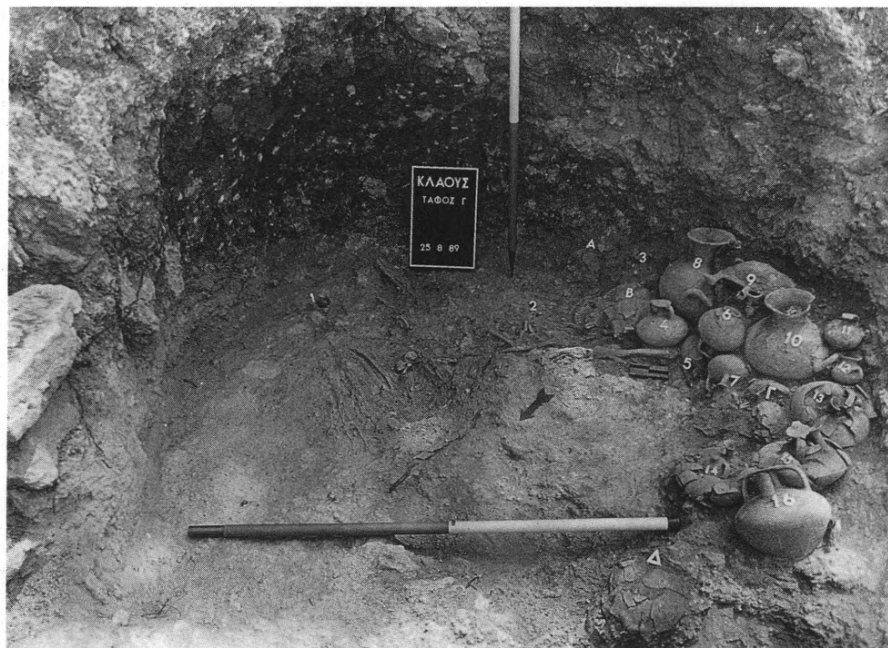
α. Τάφος V, θάλαμος με ταφές κατὰ χώραν. β. Τάφος VI, θάλαμος με ταφές κατὰ χώραν.

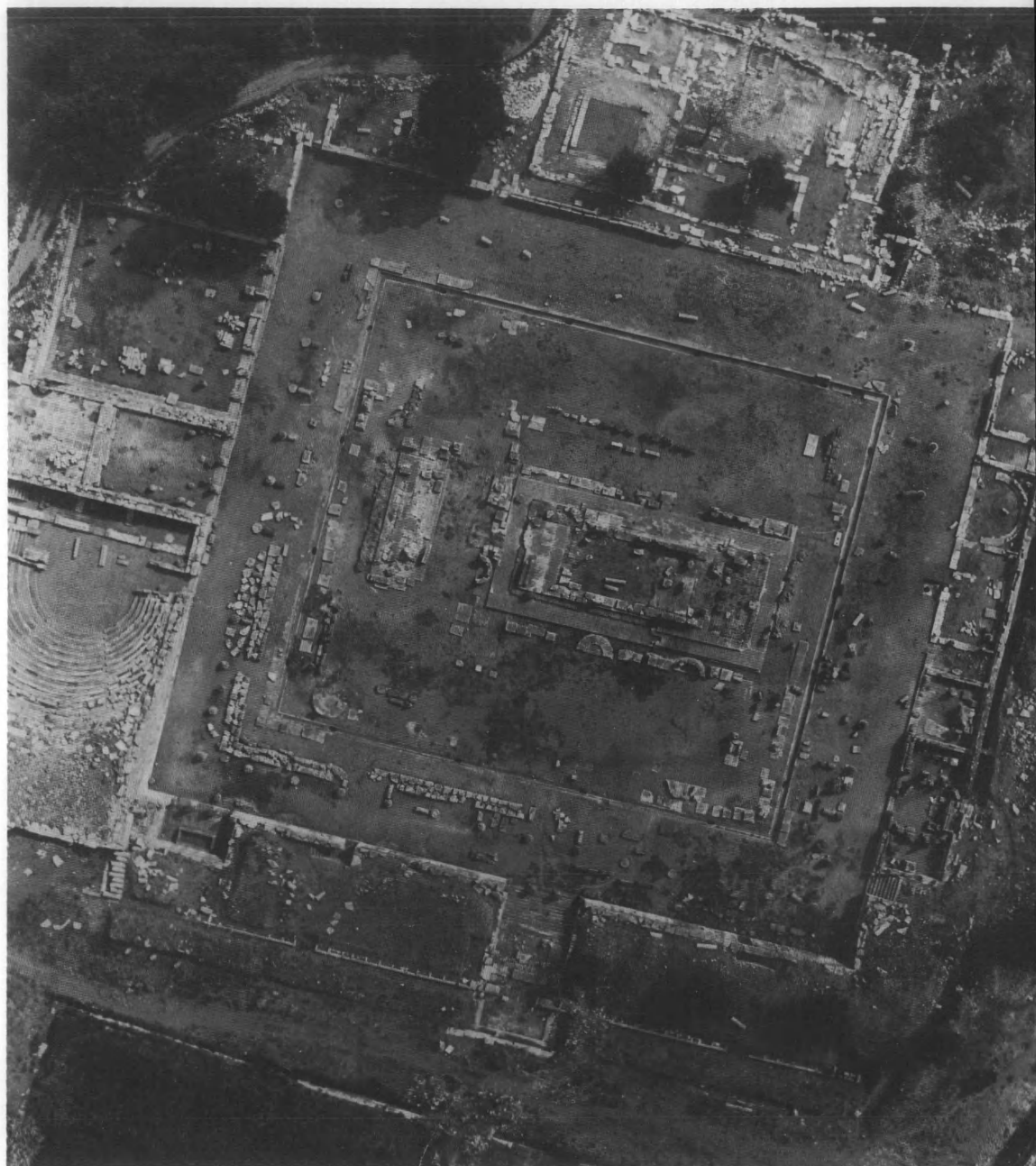
α. Τάφος VII, θάλαμος με ταφές κατά χώραν. β. Κλάους. Τὸ νεκροταφείον στὴ θέσιν «Κούκουρα» ἀπὸ Β.

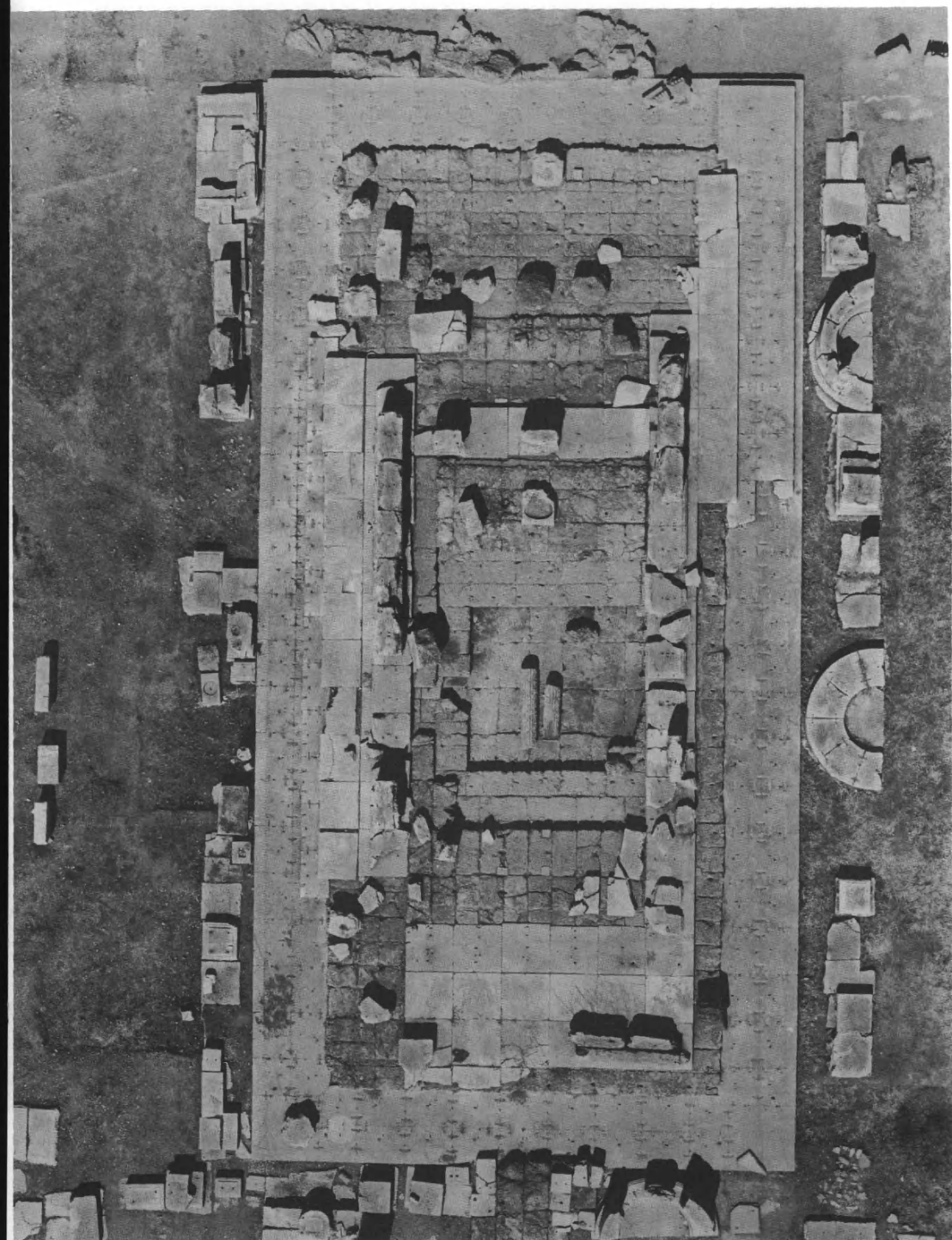
α. 'Ο τάφος Β. β. Κλάους, τάφος Β, σύνολο ἀγγείων ἐπὶ τοῦ λάκκου Ι.

Κλάους. Τάφος Γ, κτερίσματα και ταφές κατά χώραν.

Γενική άποψη του Ἀσκληπιείου με τὸν ναὸ καὶ τὸ βωμὸ τοῦ θεοῦ στὸ κέντρο (ἀερο-
φωτ. με μπαλόνι Μ. Σταμπουλόγλου).

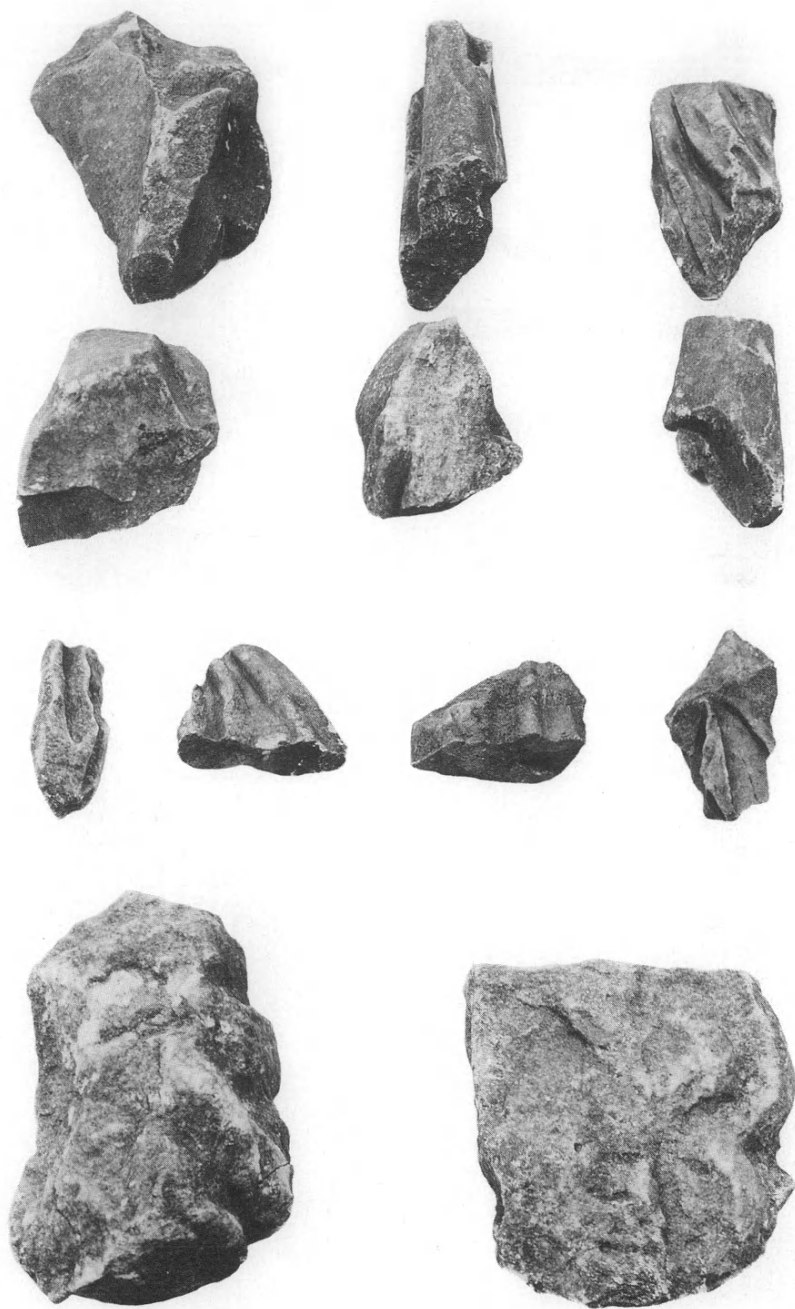
Ἀποψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ (δεροφωτ. μὲ μπαλόνι Μ. Σταμπούλόγλου).

α. "Αποψη του σηκοῦ τοῦ ναοῦ ἀπὸ Δ. β. Δωρικά ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ πωρόλιθο τοποθετημένα στὰ νότια τοῦ ναοῦ.

α. Σιδερένιοι σύνδεσμοι με μολυβδοχοήσεις από τὸν ναό. β. Μαρμάρινα θραύσματα γλυπτῶν ἀπὸ τὸν σηκό τοῦ ναοῦ.

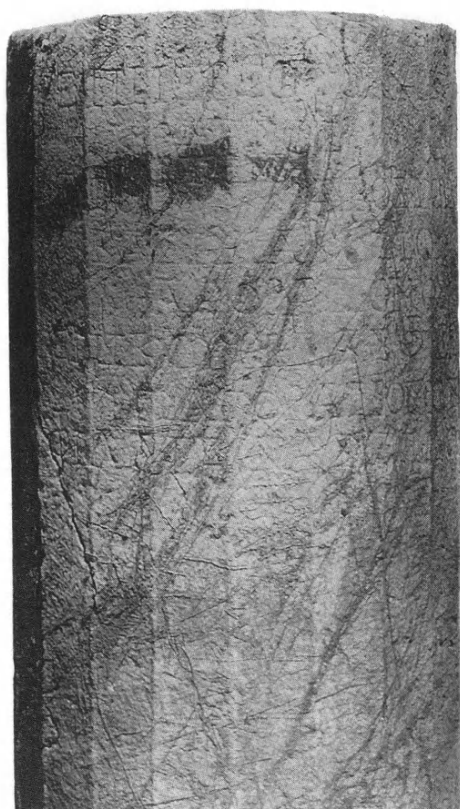
α-γ. Μαρμάρινα θραύσματα γλυπτῶν ἀπὸ τὸν σηκό τοῦ ναοῦ.

᾽Αποψη τῆς ὑστερορωμαϊκῆς στοᾶς ἀπὸ Δ.

α-β. Ἀπόψεις τῆς κιονοστοιχίας τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς στοᾶς ἀπὸ Δ.

α

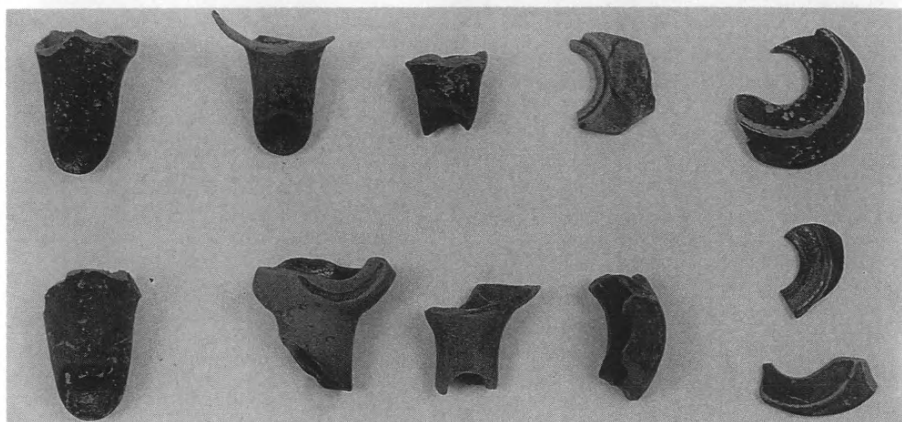
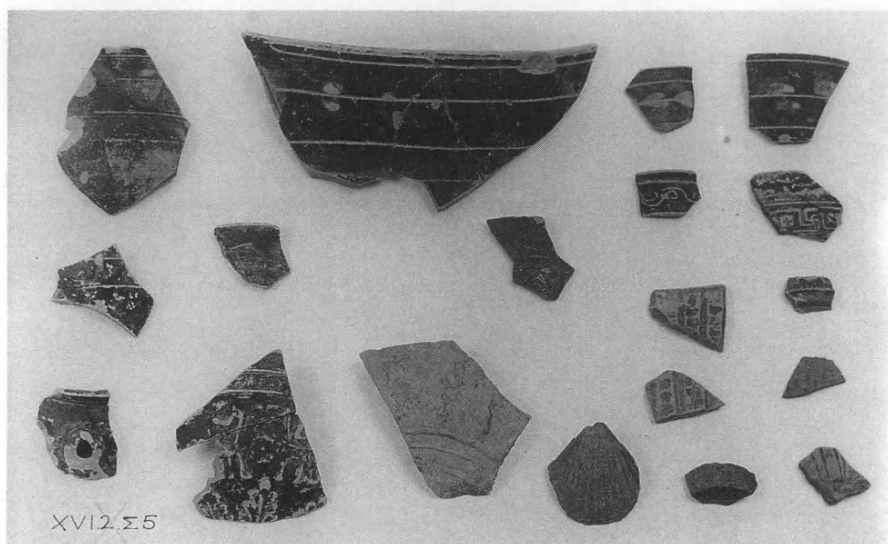
β

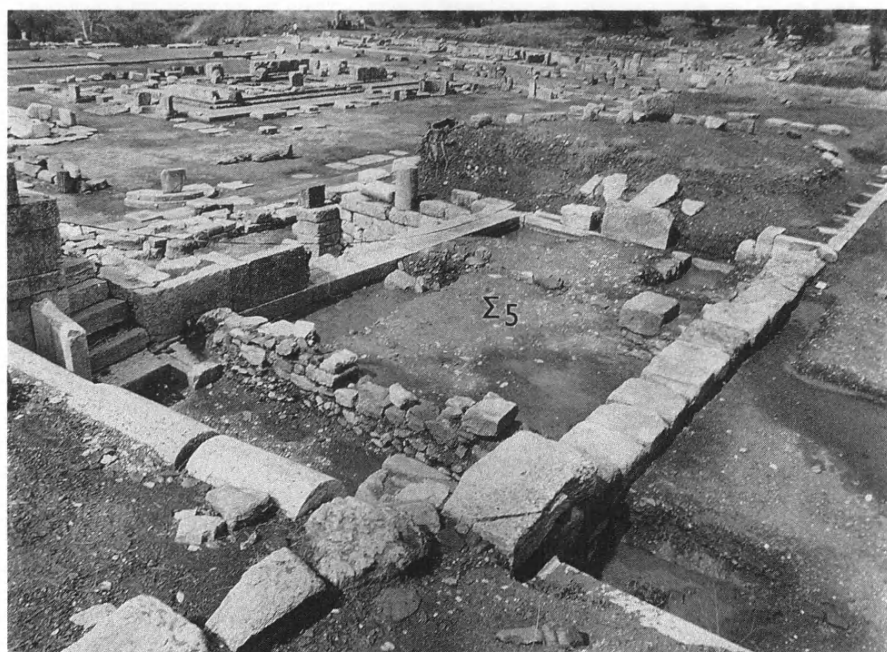
γ

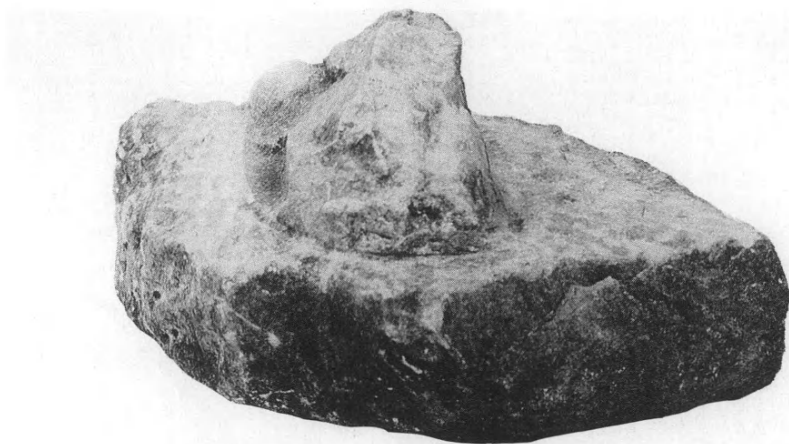
α. Ὁ κίονας (Κ3) μετὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἀγορανόμου. β. Θραύσματα ἀπὸ πήλινες σίμες.
γ. Θραύσματα πυραύνων μετὴν κεφαλὰς παπποσειληγῶν.

α. Θραύσματα αγγείων, κυρίως λεκανίδων και σκύφων. β. Θραύσματα λύχνων.
γ-δ. Ἐνσφράγιστες λαβὲς ὀξυπύθμενων ἀμφορέων οἴνου.

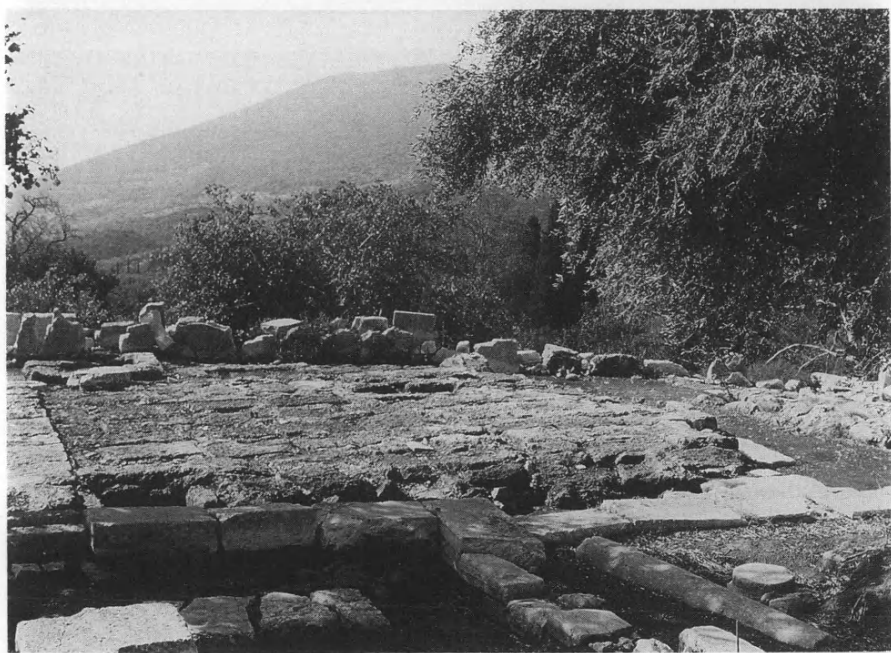
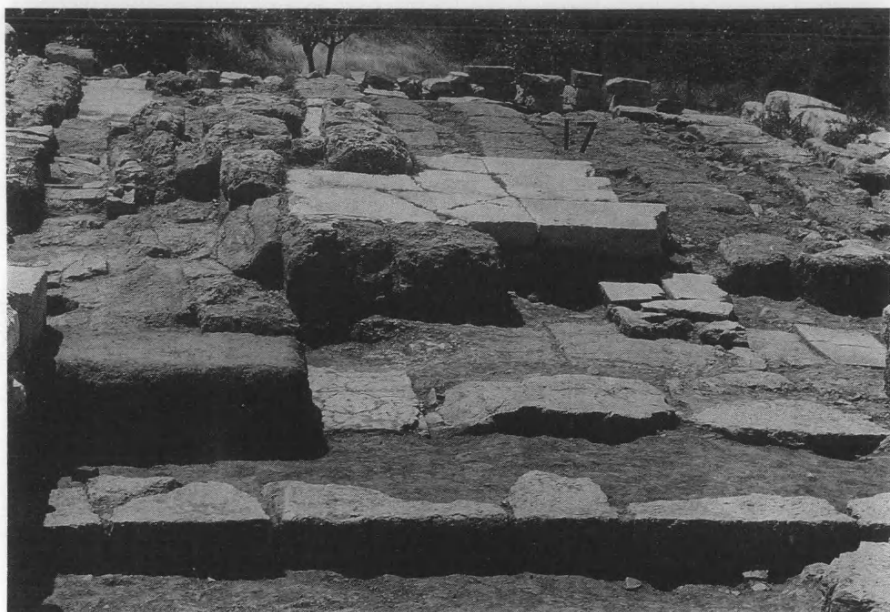
α. Ό χώρος Σ5 πίσω από τόν οίκο Η από ΒΑ. β. Κεραμοσκεπής τάφος.

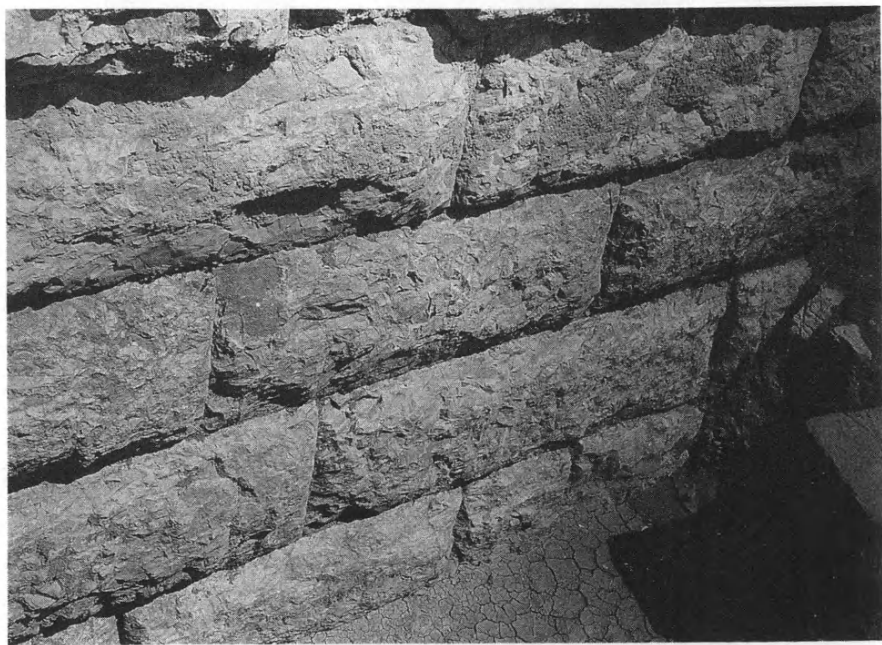
α. Τμήμα μαρμάρινης πλίνθου αγάλματος με συμφυές πέλμα ανδρικής μορφής.
β. "Αποψη τοῦ Βαλανείου ἀπὸ Δ.

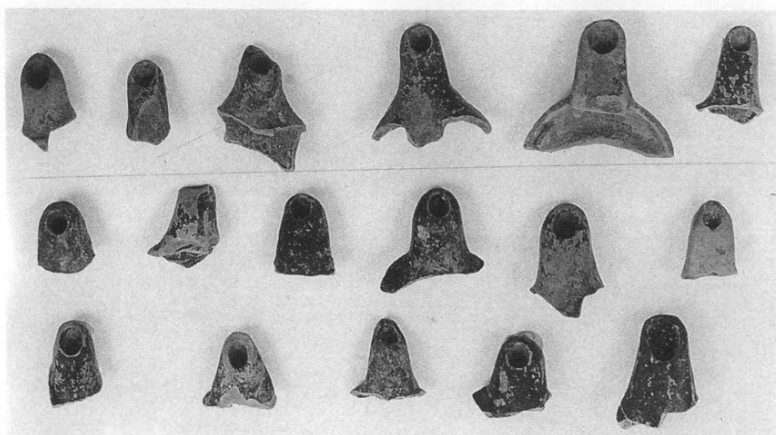
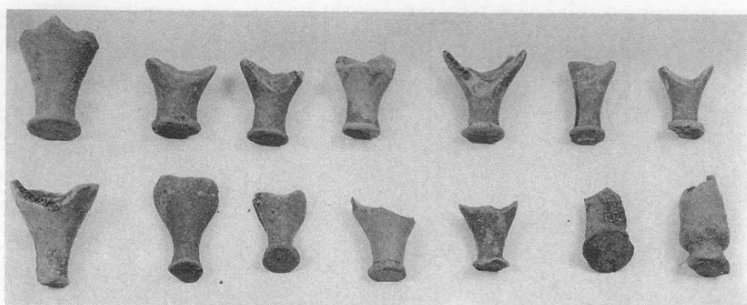
α. "Αποψη ΒΔ τμήματος Βαλανείου. β. 'Η πλακόστρωτη αίθουσα 11.

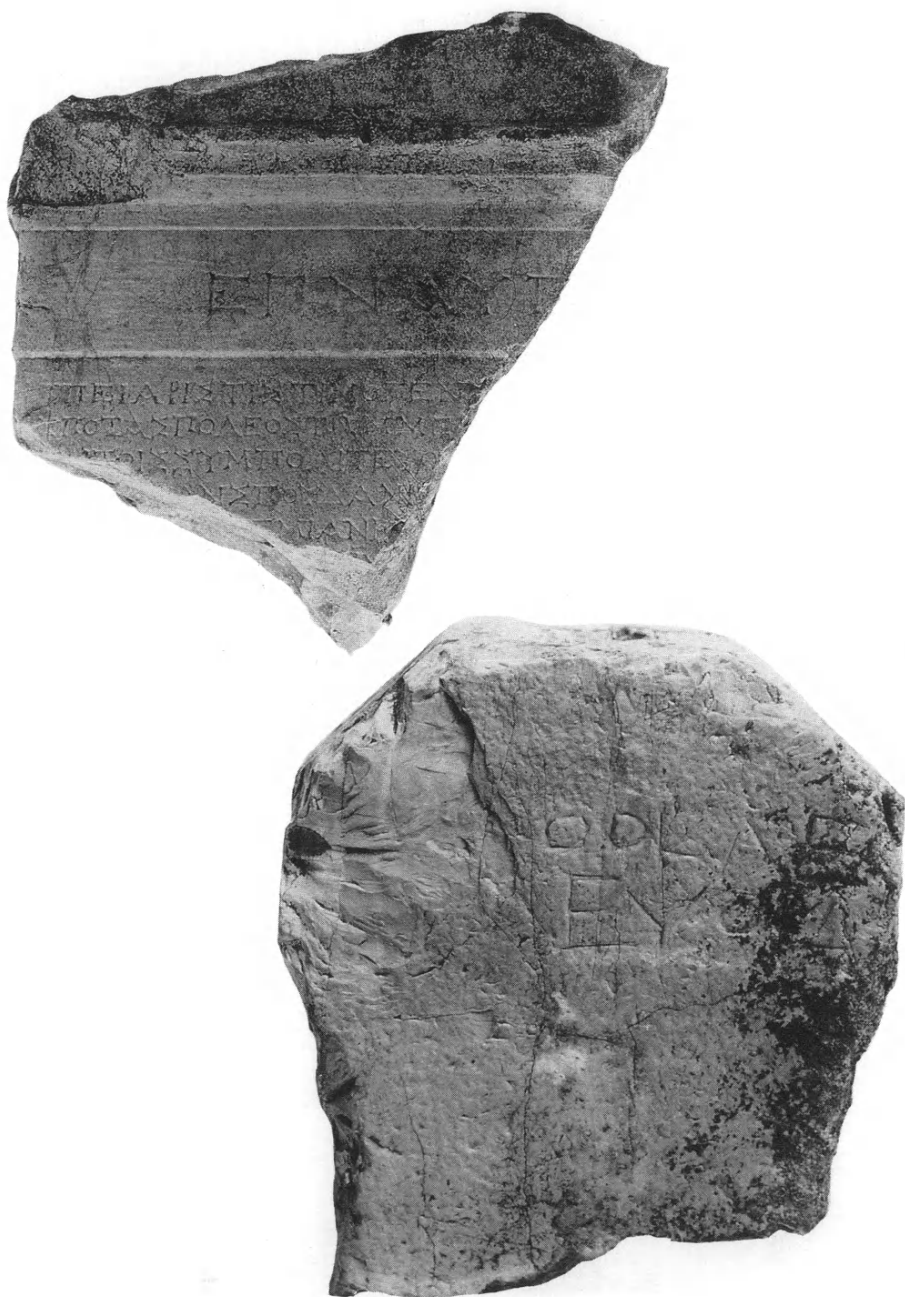
α. Ἡ πλακόστρωτη αἴθουσα 17. β. Τὸ ὑπόστρωμα δαπεδόστρωσης τῆς αἴθουσας 14.

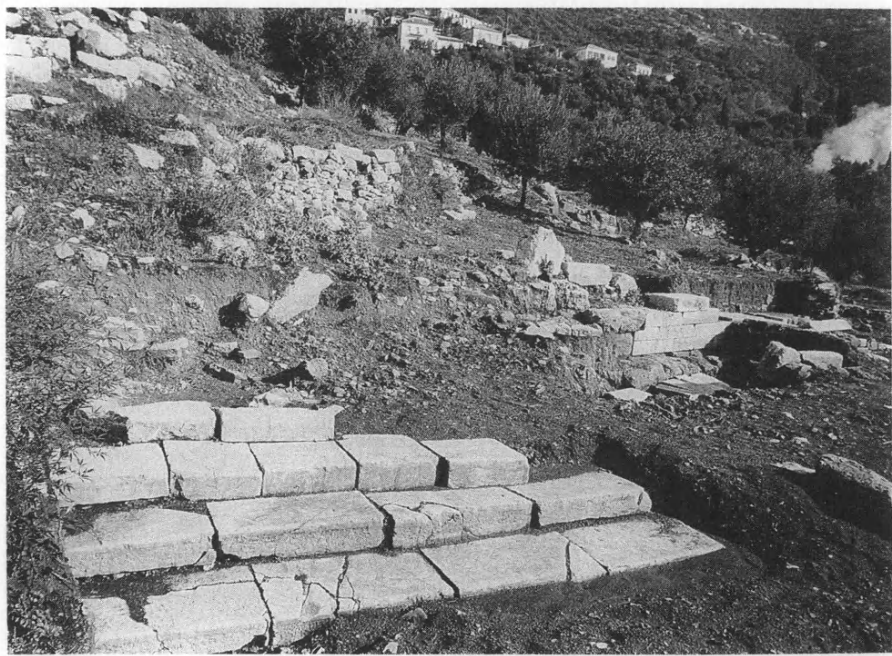
α. Ἀποψη τῆς πλάνης ἀρ. 9. β. Λεπτομέρεια τοῦ νότιου ἀναλήμματος τοῦ Ἀσκληπείου στὸ διάδρομο 19β.

α. Θραύσματα μυροδοχείων. β. Θραύσματα λύχνων. γ. Χάλκινη έφηλίδα. δ. Μολύβδινο περίαπτο με πορτραίτο γυναίκας.

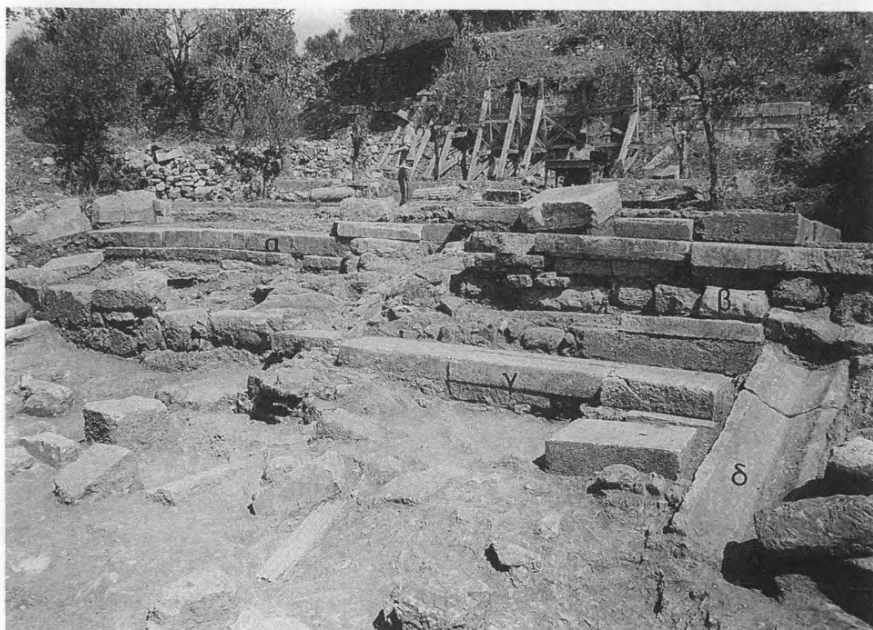
α. Ἀετωματική στήλη με ψήφισμα Ναυπακτίων. β. Ἄνω τμήμα ἐνεπίγραφου πεσσί-
σκου.

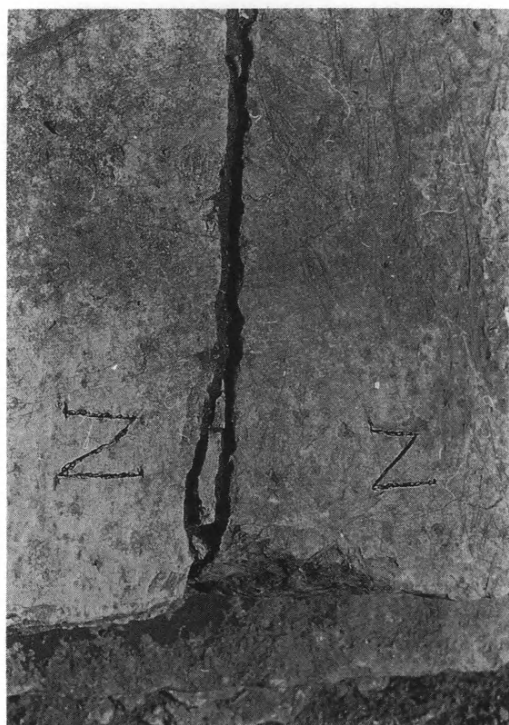
α. Θραύσμα τιμητικού ψηφίσματος ὑπὲρ τῶν Κυθηρίων (;) πρεσβευτῶν. β. Ἀποψη τοῦ μεγάλου κλιμακοστασίου τῆς δυτικῆς παρόδου τοῦ θεάτρου.

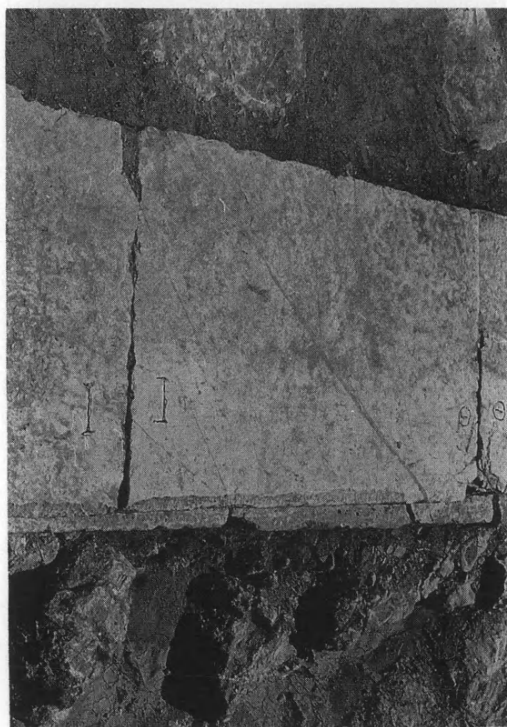
α. Κορμός μαρμάρινου ἀγαλματίου Ἀρτέμιδος. β. Μαρμάρινο θραῦσμα ἀπὸ τὸν ὤμο
ἱματιοφόρου μορφῆς.

α. "Αποψη του κρηναίου οικοδομήματος της αγοράς. Διακρίνεται ο έλληνοιστικός στυλοβάτης, τὰ νεώτερα ἀναλήμματα καὶ τὰ διάσπαρτα μέλη. β. "Αποψη τῆς κρήνης ἀπὸ Ν: α στυλοβάτης, β πῶδιο, γ βάθρο, δ αὐλάξ.

α-β. Τεκτονικά σημεία ἐπὶ τοῦ στυλοβάτη τῆς κρήνης.

α-β. Τεκτονικά σημεία ἐπὶ τοῦ στυλοβάτη τῆς κρήνης.

α. Στέψη βάθρου χάλκινου αγάλματος με επιγραφή στο μέτωπο. β. Στήλη με κατά-
λογο ονομάτων.

α. Θραῦσμα ἀπὸ στέψη βάρου με ἐπιγραφή. β-γ. Κεφάλι μαρμάρινου ἀγάλματος ἱερείας (;) με εἰκονιστικὰ χαρακτηριστικά.

α. Ἀνθεμωτοὶ ἡγεμόνες καλυπτῆρες. β. Σφράγισμα σὲ λακωνικὸ στρωτήρα. γ-δ. Θραύσματα ἀπὸ πήλινες σίμες. ε. Σφραγίσματα σὲ λακωνικοὺς στρωτῆρες μὲ ὀνόματα ἱερέων.

- α. Θραῦσμα φατνώματος ἀπὸ πωρόλιθο μὲ ἀνάγλυφο πτερωτὸ κεραυνὸ τοῦ Δία.
β. Θραῦσμα φατνώματος μὲ κεραυνὸ τοῦ Δία.

α-β. Μαρμάρινο κεφάλι 'Ερμοῦ (;). γ. Πόδια 'Ερμοῦ (;) με πλίνθο.

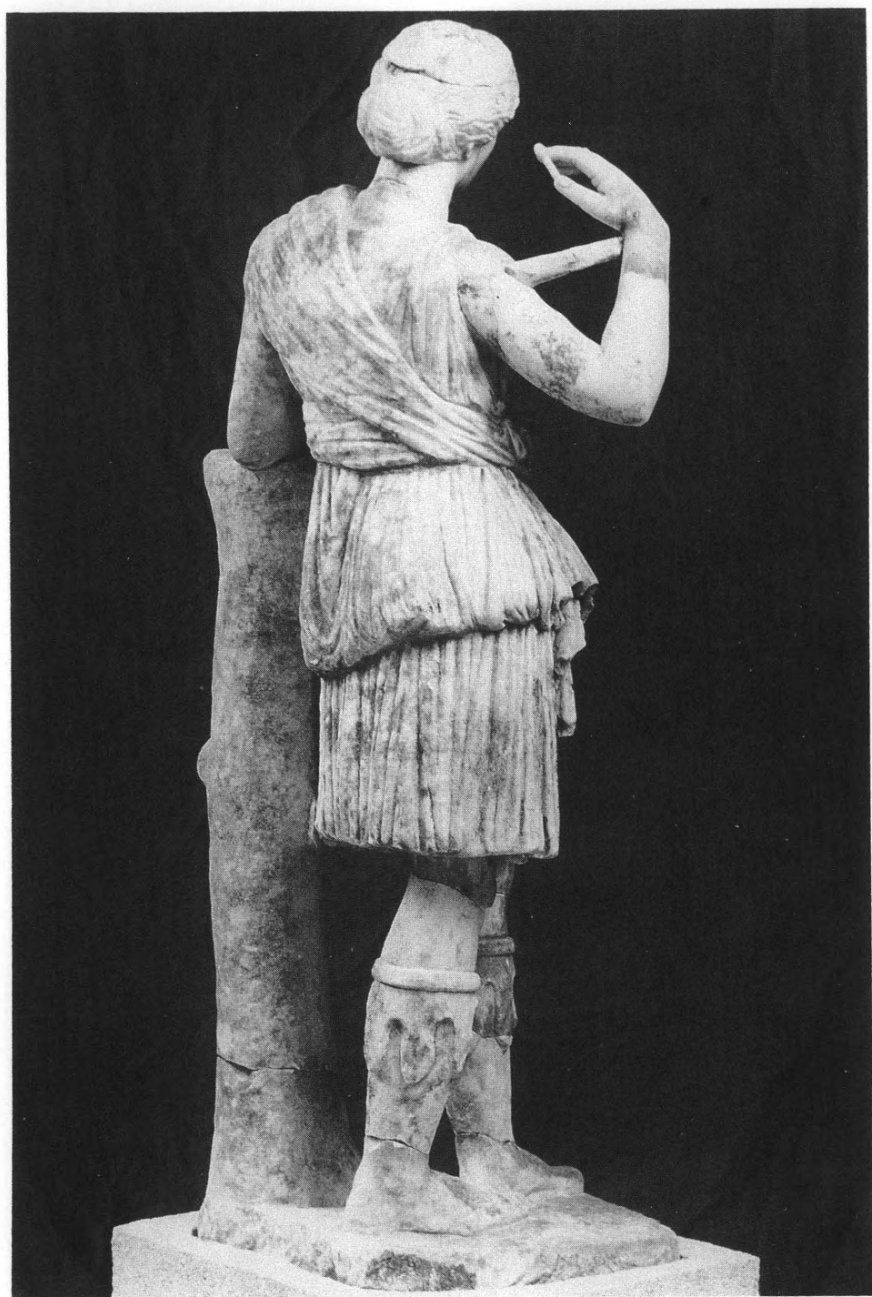
α. Μαρμάρινο ἄγαλμα αὐτοκράτορος. β. "Αποψη τῆς πλακόστρωτης αἵθουσας ἀπὸ Δ.

α. Λεπτομέρεια τοῦ μαρμαροθετήματος τῆς πλακόστρωτης αἵθουσας. β. Τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀρτέμιδος κατὰ χώραν.

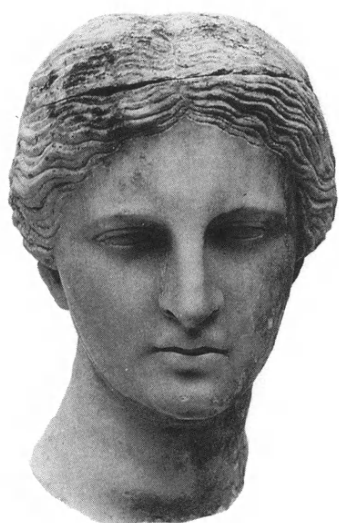
Τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀρτέμιδος μετὰ τὴ συγκόλληση καὶ τὴν ἀνίδρυσή του στὸ Μουσεῖο.

Ἡ πίσω δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀρτέμιδος.

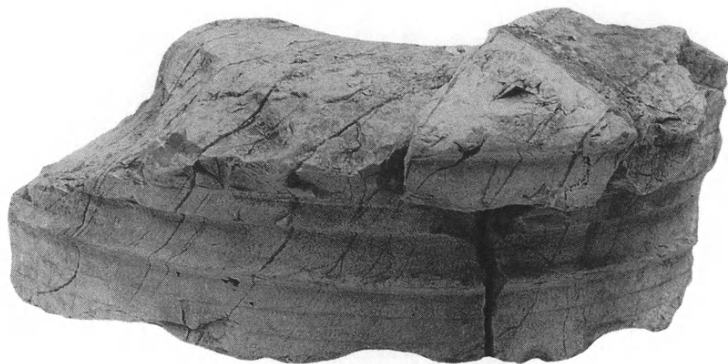
Λεπτομέρεια τοῦ κορμοῦ τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀρτέμιδος.

α-δ. Τὸ κεφάλι τῆς Ἀρτέμιδος: πρόσθια, πλάγιες καὶ ὀπίσθια ὄψη.

α. Θραῦσμα μαρμάρινου ἀγάλματος με πτυχές ἱματίου. β. Θραῦσμα λίθινης θύρας.

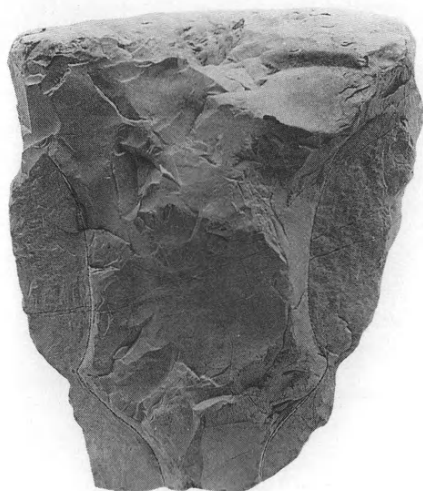
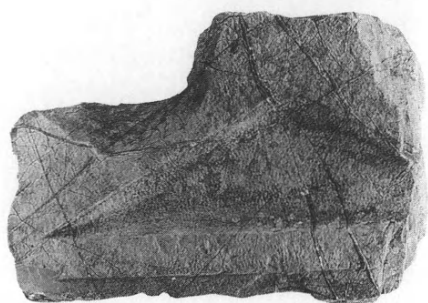
α. Λίθινο ὁμοίωμα θόλου. β. Λίθινο ὁμοίωμα κανθάρου. γ. Ἴωνικὸ κιονόκρανο ἀπὸ
παρόλitho.

α. Ἀποψη τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ πετάλου τοῦ Σταδίου ἀπὸ Δ. β. Ἐδώλια τοῦ Σταδίου μὲ ἐπιγραφές στὴν ἄνω ἐπιφάνεια.

α-β. Ἐδώλια τοῦ Σταδίου μὲ ἐπιγραφὰς στὴν ἄνω ἐπιφάνεια.

α. Θραύσμα ἐνεπίγραφης στήλης. β. Ἀετωματικὴ ἐπίστεψη ἐπιτύμβιας στήλης. γ. Λίθινο ὁμοίωμα κανθάρου. δ. Γυναικεῖο κεφάλι ἀπὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο.

α. Άποψη τοῦ ναῖσκου στὴν πλαγιά τῆς Ἰθώμης ἀπὸ ΒΑ. β. Μερικὴ ἄποψη τοῦ ναῖσκου ἀπὸ Δ.

α. "Αποψη τοῦ προδόμου τοῦ ναΐσκου μετὴν ἐπιγραφὴ ἀπὸ Β. β. "Αποψη τοῦ ἀναλήμματος στὰ βόρεια τοῦ ναΐσκου.

α. Στέψη ἐνεπίγραφου βάθρου ἀγαλμάτων τῆς Μεσσήνης Ἡγεμόνης καὶ τοῦ Τριόπα.
β. Τμῆμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης.

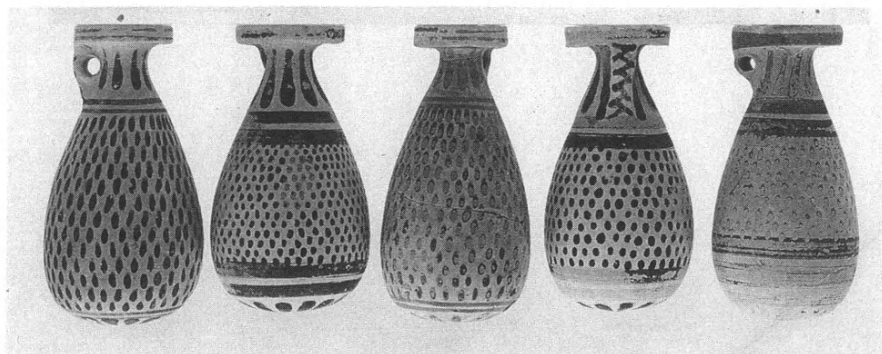
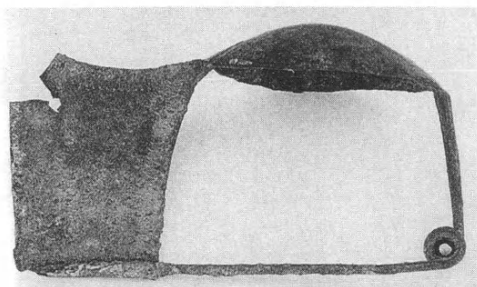
α-γ. Τρεῖς ὀψεις μαρμάρινου τραπεζοφόρου. δ. Θραῦσμα ἀπὸ κεφάλι πολεμιστῇ μὲ κράνος.

α. Θέρμος, Δυτική στοά. β. Δυτική στοά, λείψανο έδράνου.

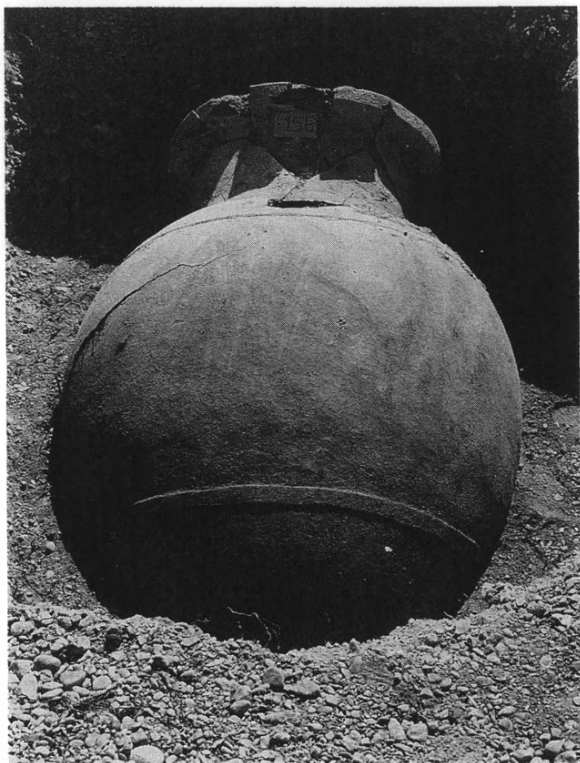
α. Μεταγενέστερο κτίριο στη δυτική στοά. β. Καμπύλος τοίχος περιβόλου (;) στον χώρο τῆς δυτικῆς στοᾶς.

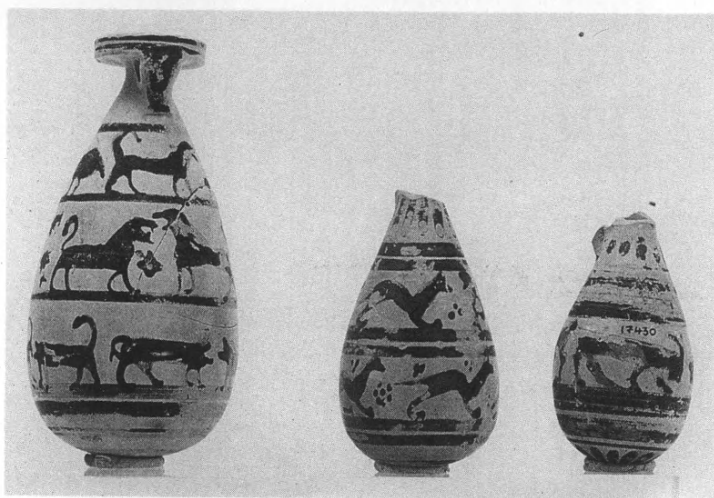
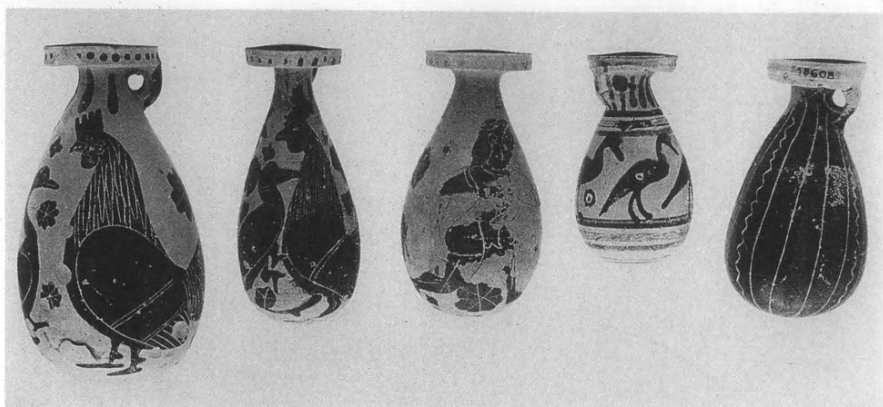
α. Ἀγγεῖο μέσης νεολιθικῆς ἐποχῆς. β. Χάλκινο ψέλιο με παραστάσεις in tremolo (ΓΗΠ/123). γ. Χάλκινη βοιωτικὴ πόρπη με διακόσμηση in tremolo (ΓΗΠ/125).
δ. Ἀγγεῖο ἀπὸ τὸν τάφο ΓΗΠ/126. ε. Ἀλάβαστρα ἀπὸ τὸν ΓΗΠ/126.

α. Ὁ ΓΗΠ/129 με ἀγγεῖα τῆς πρώιμης κορινθιακῆς. β. Ἀρύβαλλοι ἀπὸ τὸν ΓΗΠ/126.

α. Ὁ ἐγγυτρισμός ΓΗΠ/156. β. Μελαμβαφές ἵππάριο ἀπὸ τὸν τάφο ΓΗΠ/156.

α. Ἀλάβαστρα ἀπὸ τὸν τάφο ΓΗΠ/150. β. Ἀλάβαστρα μὲ σκιαγραφίες ἀπὸ τὸν ΓΗΠ/128. γ. Ἀρύβαλλοι κωμαστῶν ἀπὸ τὸν ΓΗΠ/149.

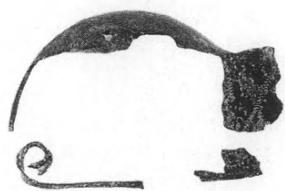
α. 'Ο λακκοειδής τάφος ΓΗΠ/157 με καλυπτήριες πλάκες και αναβαθμό.
β. 'Ο ΓΗΠ/152. Διακρίνεται ή μάχαιρα και τὸ κύπελλο.

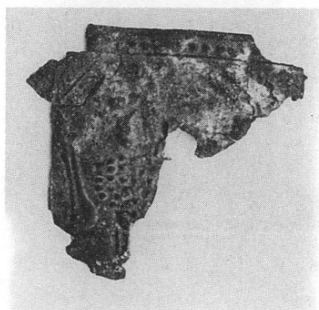
α

β

γ

δ

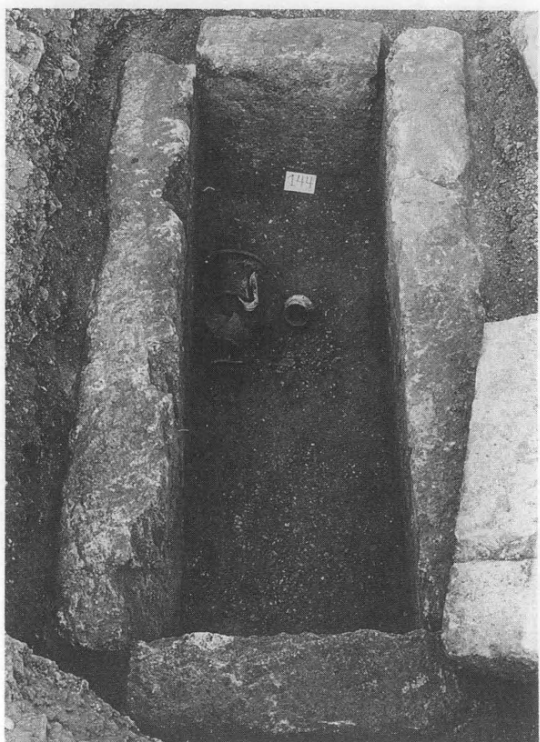

ε

α. Ἀρύβαλλος ἀπὸ τὸν ΓΗΠ/149. β. Εἰδῶλιο μὲ πλαστικῶς ἀποδοσμένους τοὺς βρα-
χίονες ἀπὸ τὸν ΓΗΠ/113. γ. Ἀρχαῖκή βοιωτικὴ πόρπη μὲ διακόσμηση in tremolo ἀπὸ
τὸν ΓΗΠ/157. δ. Ἐλασμα μὲ παράσταση ἄρρενος σφιγγός, τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ.
ἀπὸ τὸν ΓΗΠ/166. ε. Εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν ΓΗΠ/107.

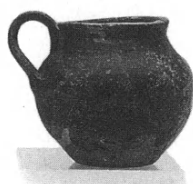
α. Ὁ παιδικὸς τάφος ΓΗΠ/113. β. Κορινθιακὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν ΓΗΠ/113.

α. Ὁ πώρινος κιβωτιόσχημος τάφος ΓΗΠ/144. β. Ὁ κεραμοσκεπὴς τάφος ΓΗΠ/148.

α

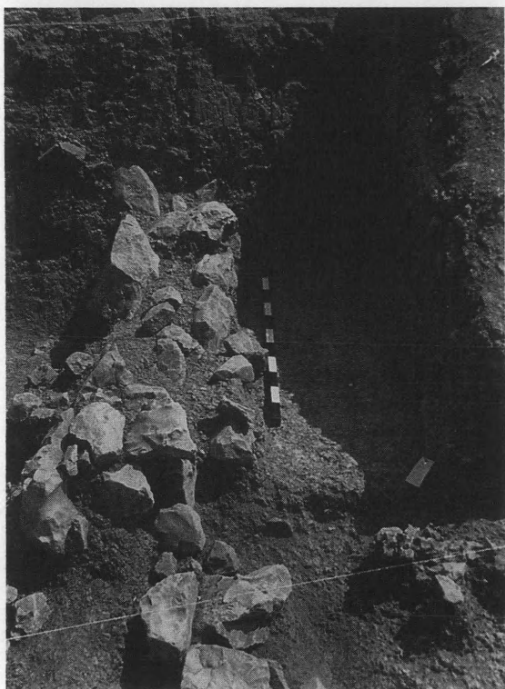

β

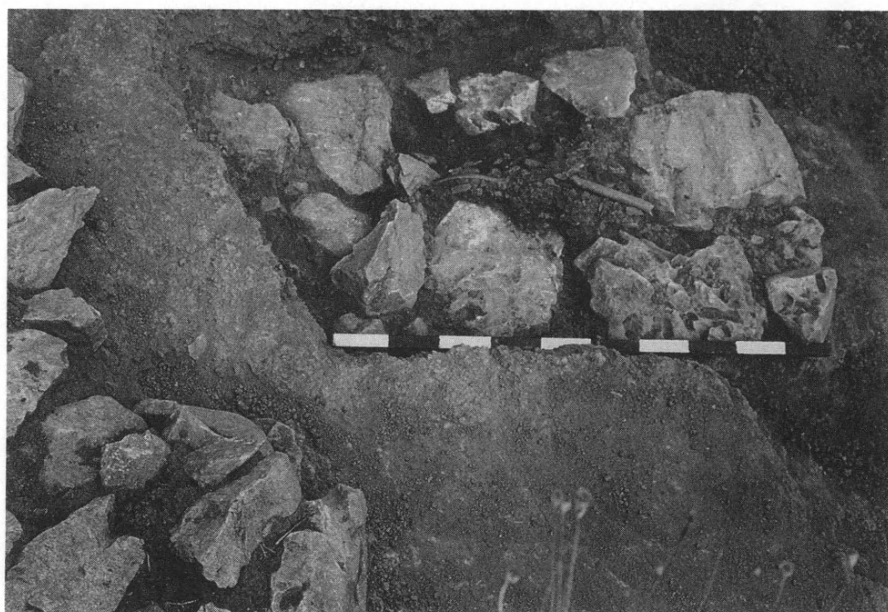

γ

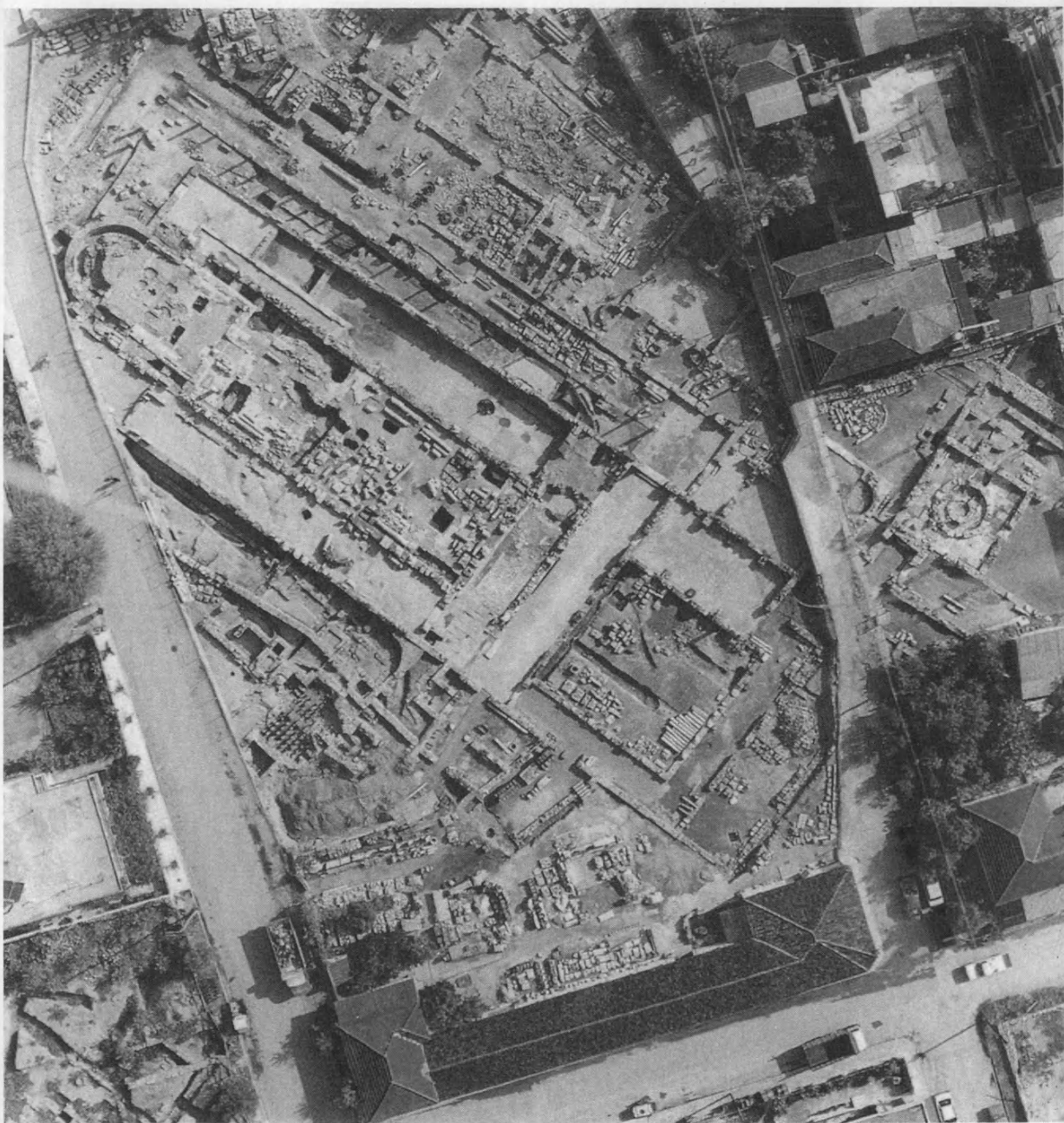
α. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν ΓΗΠ/147. β. Τριφυλλόσχημη οἰνοχόη ρυθμοῦ Δυτικῆς κλιτύος ἀπὸ τὸν ΓΗΠ/148. γ. Πρώιμος τύπος δακρυδόχου ἀπὸ τὸν ΓΗΠ/148.

α. Τοῖχος 9 ἀπὸ ΝΔ. β. Τοῖχος 10 ἀπὸ ΝΔ.

Τοίχος 16 και τμήμα τοίχου 11 από ΝΑ.

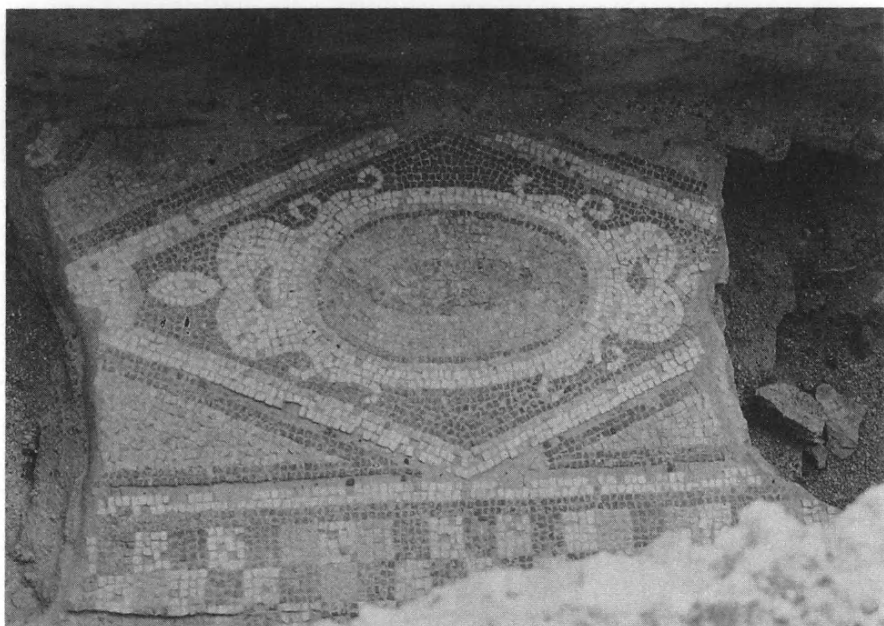
Τὸ συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, ἀεροφωτογραφία.

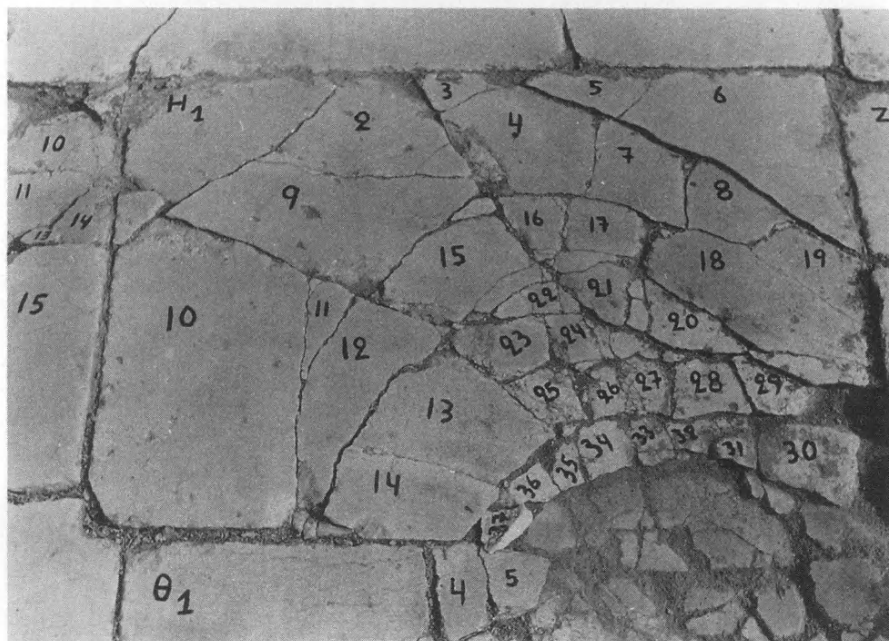
Ὁ χώρος τοῦ συγκροτήματος τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου πρὶν ἀπὸ τὴν ἔρευνα, ἀεροφωτογραφία.

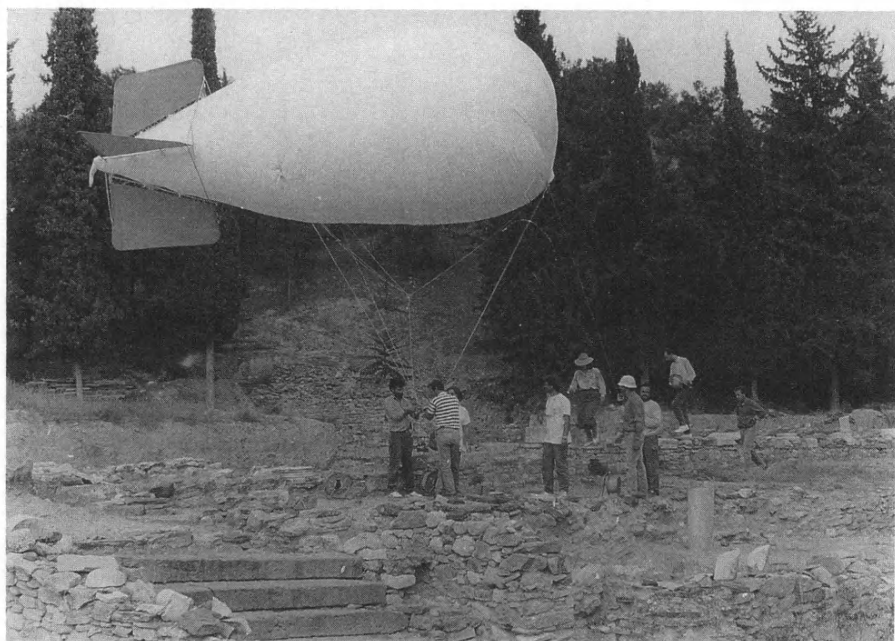
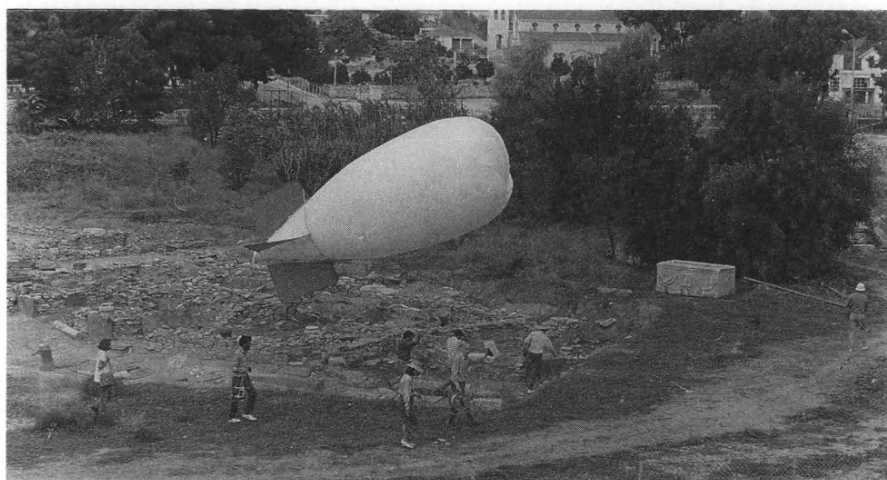
Τὰ τμήματα τοῦ ψηφιδωτοῦ Δ4 τῆς πρώτης περιόδου.

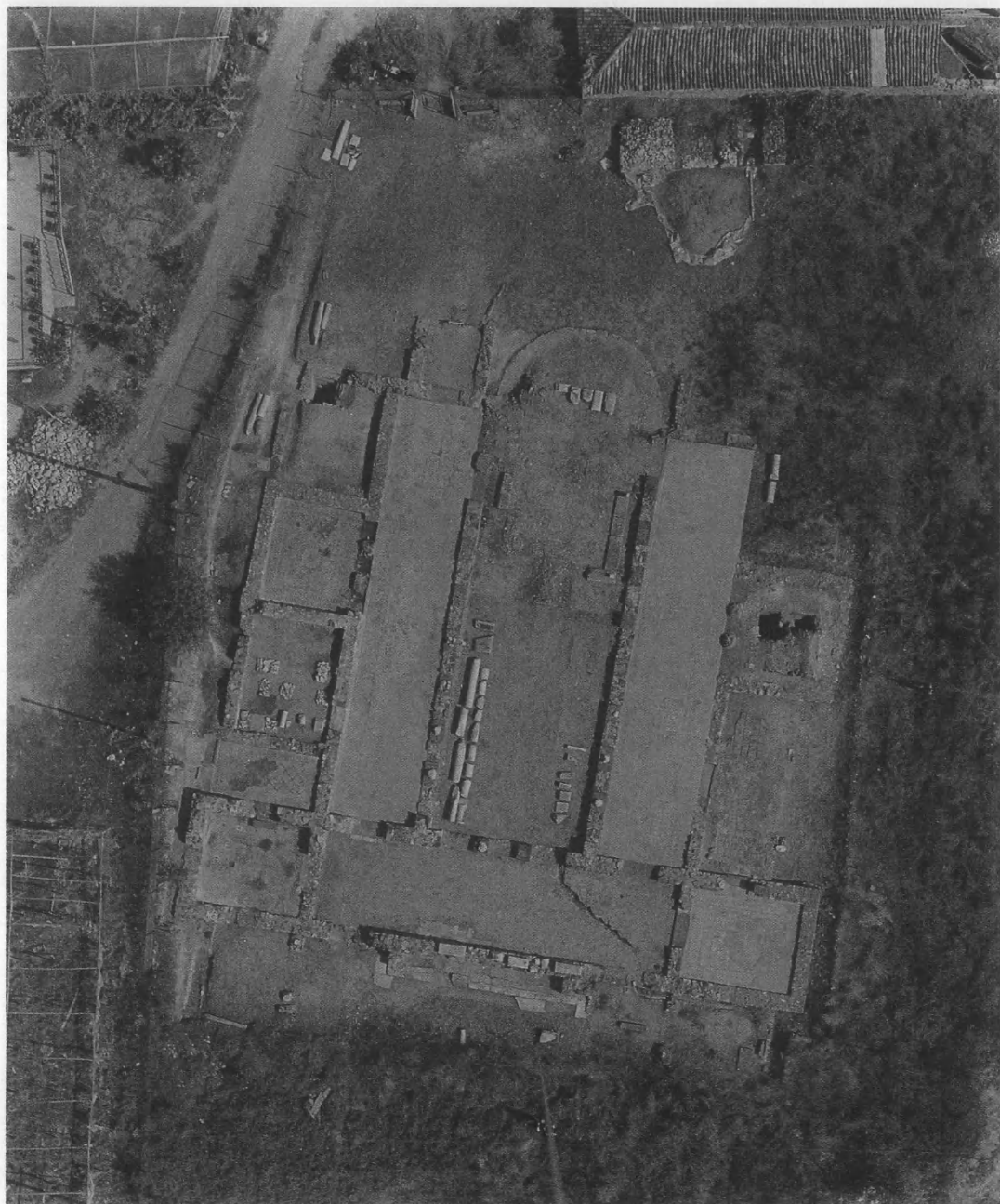
α-β. Λεπτομέρειες τοῦ ψηφιδωτοῦ Δ4.

α-β. Λεπτομέρεια τοῦ μαρμαρόστρωτου πατώματος Δ1 τῆς τρίτης βασιλικῆς.

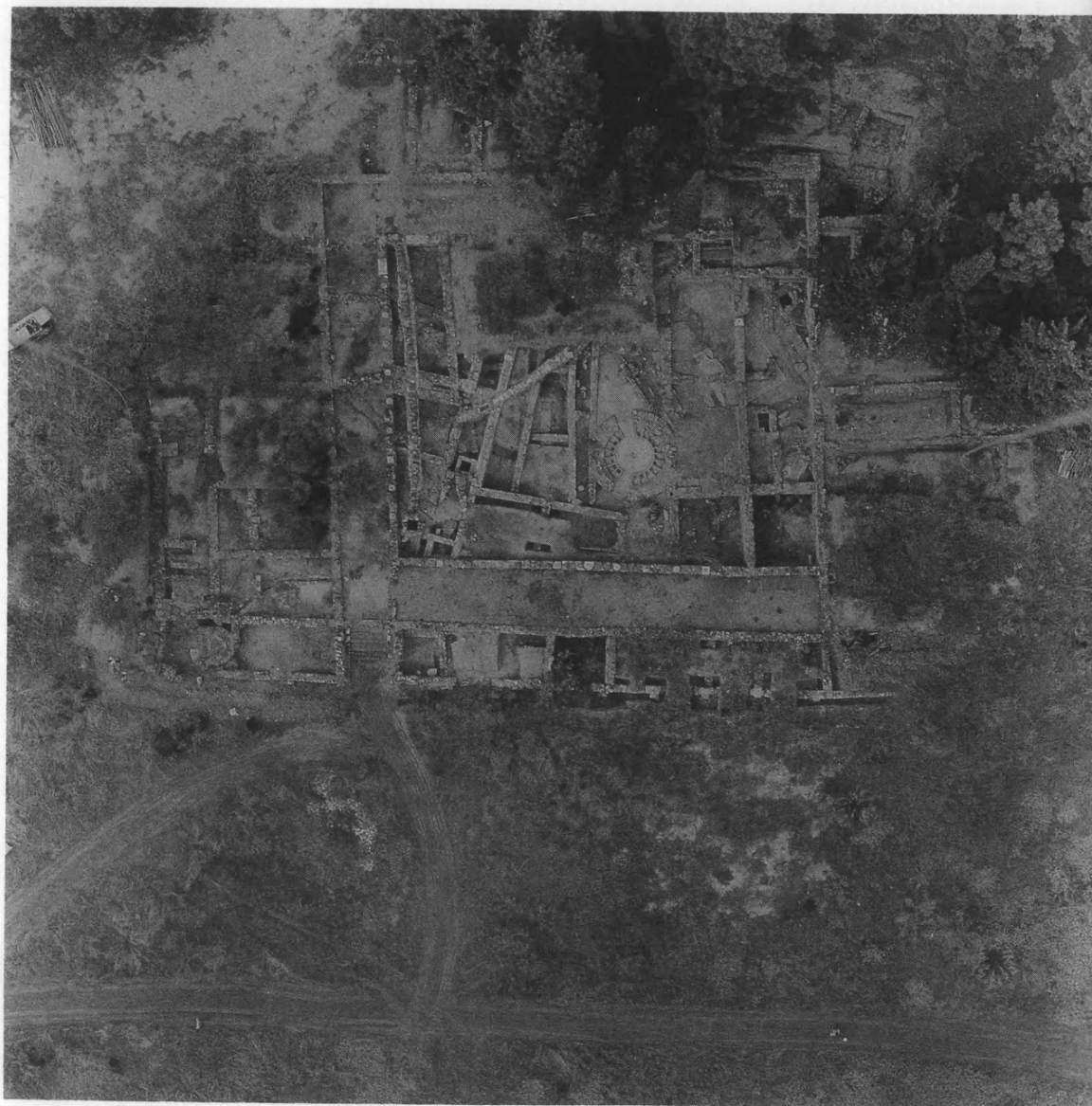
α. Τὸ ἀερόστατο πάνω ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου. β. Τὸ ἀερόστατο πάνω ἀπὸ τὸ συγκρότημα τῶν κοσμικῶν κτιρίων.

Ἡ κοιμητριακή βασιλική, ἀεροφωτογραφία.

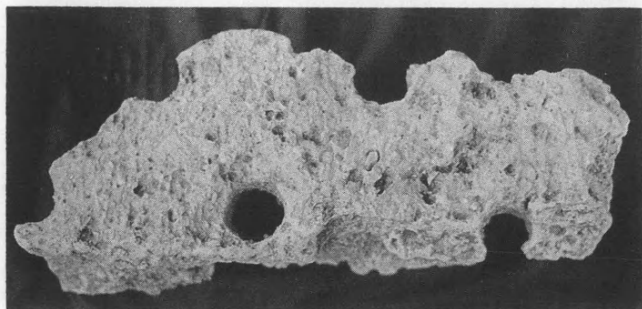
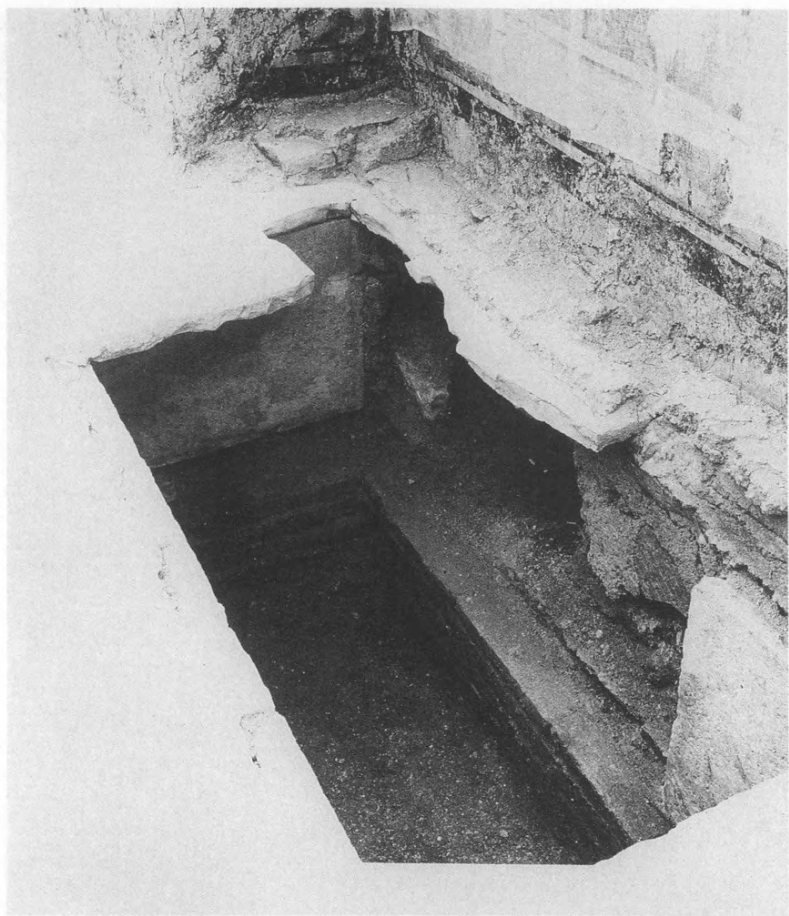
Ἡ βασιλικὴ Ἀγίου Δημητρίου, ἀεροφωτογραφία.

Συγκρότημα κοσμικῶν κτιρίων, αεροφωτογραφία.

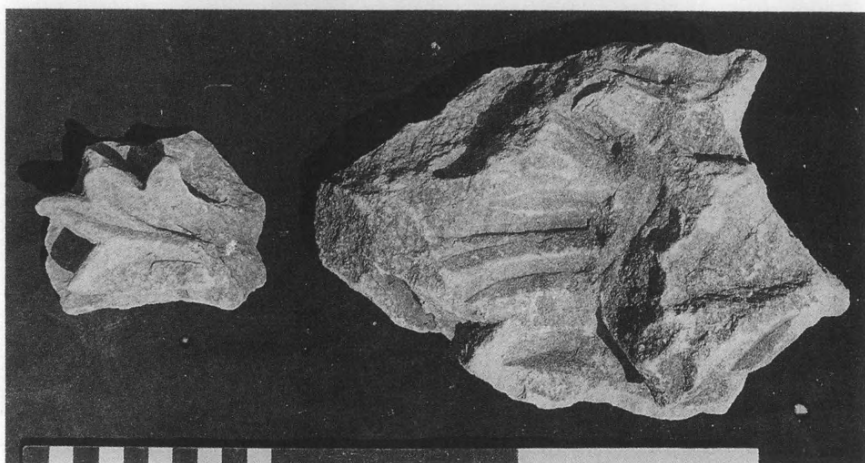
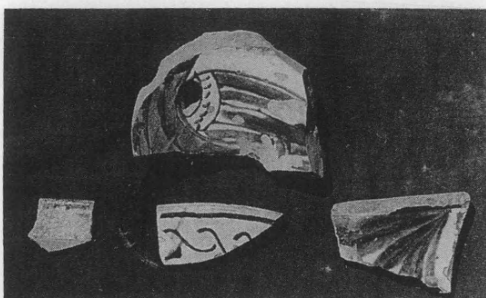
Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἐπισκόπου Ἐλπιδίου, ἀεροφωτογραφία.

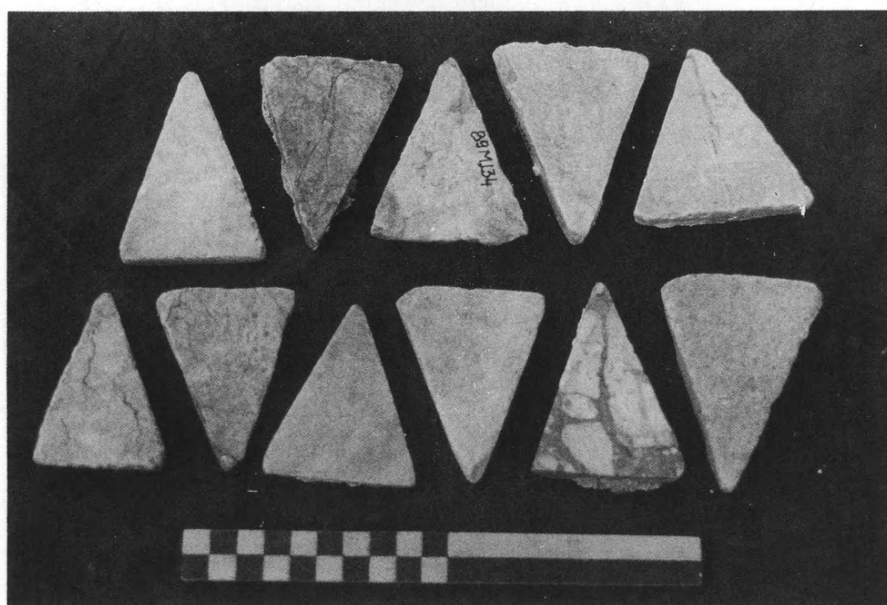
α. Ὁ τάφος τοῦ ΝΔ γωνιαίου διαμερίσματος ἀπὸ ΒΔ. β. Τμῆμα τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου τοῦ ΝΔ γωνιαίου διαμερίσματος.

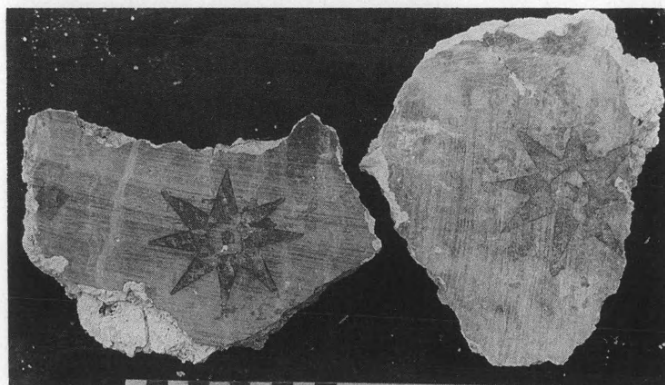
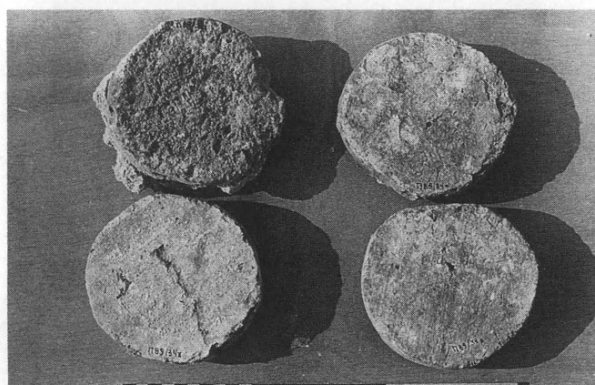
α. 'Ο τάφος 31 πρὶν ἀνοιγεῖ. β. Οἱ τάφοι 19 καὶ 18.

α. Όστραχα του 16ου-17ου αί. β-γ. Θραύσματα κιονοκράνων.

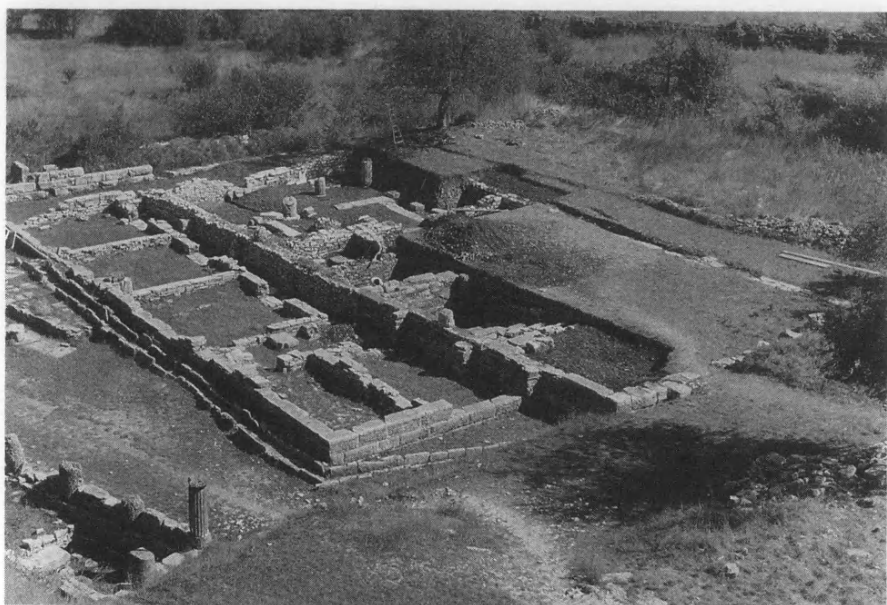
α. Τμήμα διατρήτου θωρακίου. β. Μαρμάρινες κροûστες.

α. Θραύσματα ὀδοντωτῶν πλίνθων. β. Κυκλικές πλίνθοι. γ. Σπαράγματα τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὸ ΒΔ γωνιαῖο διαμέρισμα.

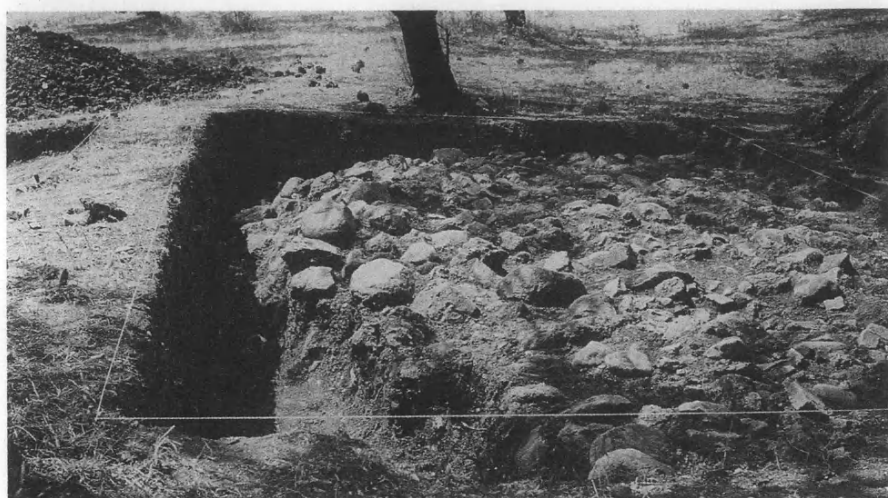
α. Τοιχογραφία τοῦ νότιου τοίχου τῆς ἐγκάρσιας κεραίας. β. Τοιχογραφία τοῦ βόρειου τοίχου τῆς ἐγκάρσιας κεραίας.

α. Ἀποψη τοῦ Πρυτανείου ἀπὸ τὸν ΝΑ πύργο τοῦ θεάτρου. β. Ἡ περίστυλη αὐλὴ τοῦ Πρυτανείου μετὰ τὸν βωμὸ ἀπὸ ΝΔ.

α. Ἐδώλια. Στὸ πρῶτο ἐπίπεδο τμῆμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ παλαιοῦ περιβόλου.
β. Ὁ βωμός.

α-β. Τοίχος δυτικά του θεάτρου.

α. 'Επίχωση ἀνατολικά τοῦ ἀνακτόρου. β. 'Εσωτερικὴ ὄψη τοῦ τείχους.

α-β. Ἀκρόπολη: α. Πήλινος λύχνος. β. Σφενδόνη δακτυλίου. γ. Ἱερὸ Εὐκλείας. Ἡ ΝΑ
γωνία τοῦ στωικοῦ οἰκοδομήματος καὶ ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος.

α. Τὰ θεμέλια τῆς ἐλληνιστικῆς οἰκίας. β. Οἱ παραστάδες τῆς ἐλληνιστικῆς οἰκίας.

α. Ὁ περίβολος τοῦ λακκοειδοῦς τάφου ΛΙΙΙ. β. Πήλινη κεφαλὴ κατὰ χώραν.

α-ε. Πήλινες κεφαλές από τὸν τάφο ΛΙΙΙ.

α. Μπρούντζινες φιάλες τῆς ταφῆς ΛΙΥ. β. Ὁ τρίπους καὶ ὁ λέβης τῆς ταφῆς ΛΙΥ.

α-β. Ἡ πελίκη τῆς ταφῆς ΛΙΥ.

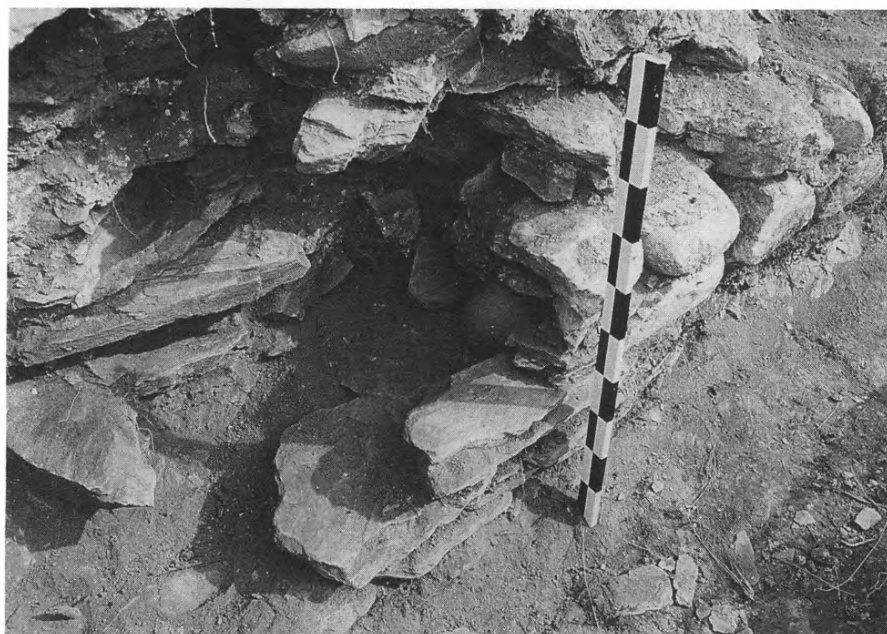
α. Ὁ κιβωτιόσχημος τάφος Κ2. β. Οἱ λευκὲς λήκυθοι στὴ ΝΑ γωνία τοῦ κιβωτιόσχημου τάφου.

α. Οί λευκές λήκυθοι, λεπτομέρεια. β. Ὁ μελαμβαφής ἀμοφορίσκος καὶ τὸ αὐγὸ στρου-
θοκαμήλου τοῦ τάφου K2.

α-β. Δύο από τις λευκές ληγύθους.

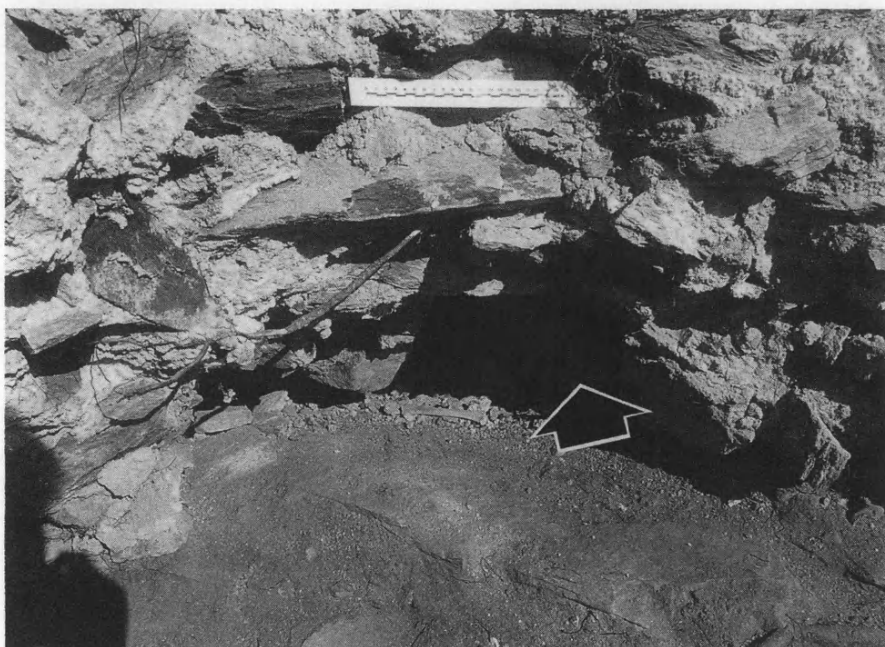
α. Τὸ δυτ. τεῖχος τῆς ἀκροπόλεως τοῦ βυζαντινοῦ κάστρου τῆς Ρεντίνας μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἐπιχώσεων. Α: τὸ σημεῖο τῆς κρύπτης, Β: τὸ κατώφλι τῆς πύλης τῆς εἰσόδου. β. Ἀκρόπολη κάστρου. Ἡ κρύπτη μετὰ τὸ σταμνάκι στὴν ἰουστινιάνεια φάση τοῦ τείχους.

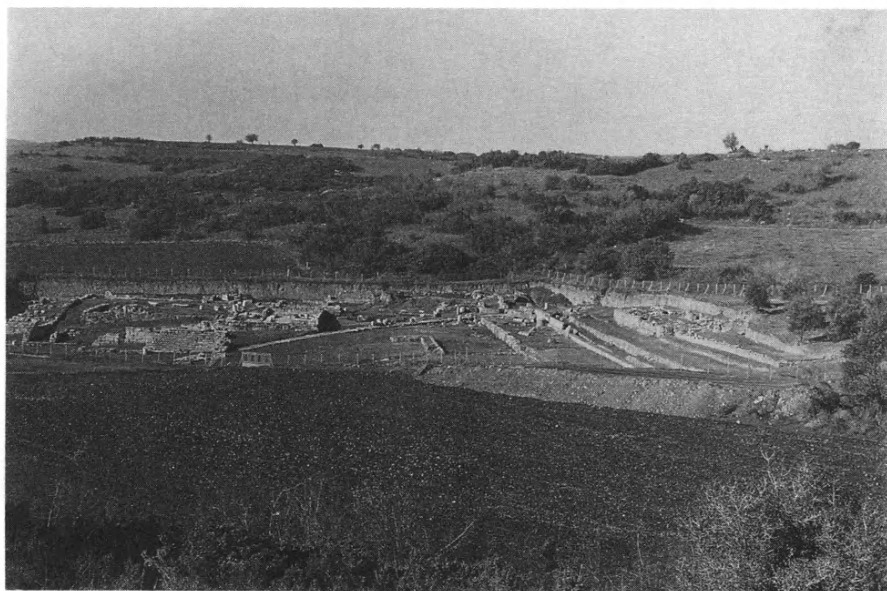
α. Κάστρο, Ρεντίνας. Τὸ δίδυμο τεῖχος μεσημβρινὰ τοῦ πύργου Π3. β. Ἡ διαμόρφωση τῆς εἰσόδου στὸ τεῖχος κάτω ἀπὸ τὸν πύργο Π3.

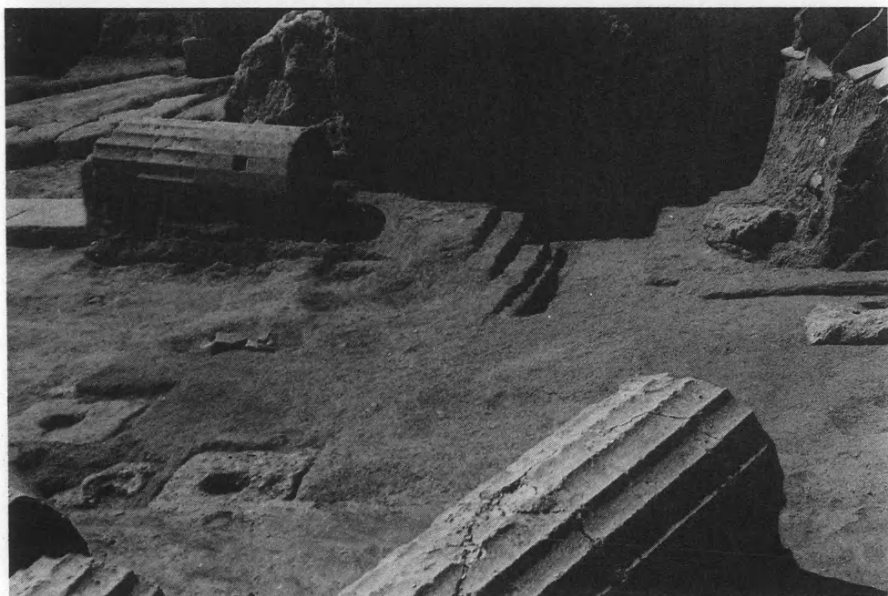
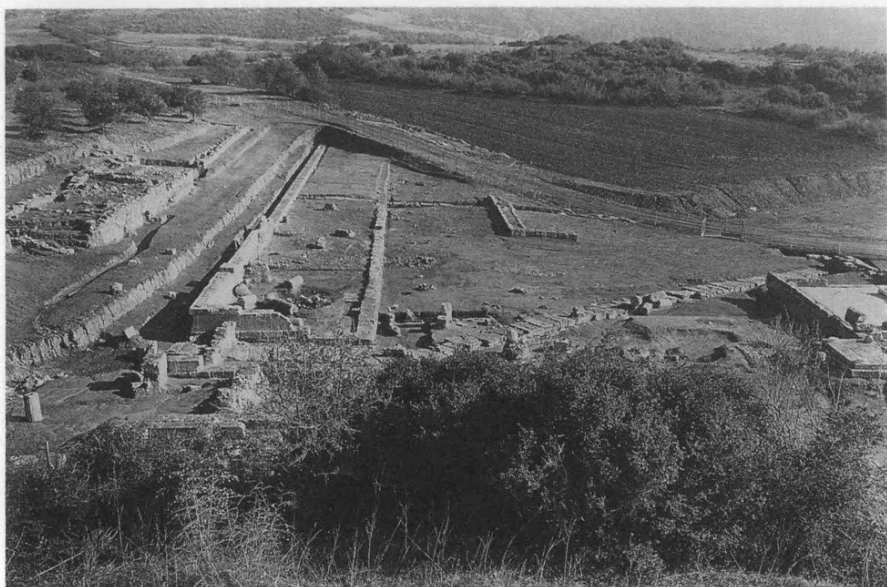
α. Τὸ δίδυμο τεῖχος, μεσημβρινὰ τοῦ πύργου Π3. Ἀριστερὰ διακρίνεται ἡ κινστέρινα Κ1. β. Ἀποψη τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ ἀκρόπυργου Π1.

α. Ἡ ταφή μέσα στὴ μάζα τῆς χυτῆς τοιχοποιίας τοῦ ἀκρόπυργου Π1 (ἡ θέση σημειώ-
νεται μὲ βέλος). β. Ὁ χώρος ποὺ βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ Δ πλευρὰ τοῦ ἀκρόπυργου
Π1 στὸ ἀνατ. πέρας τῆς οἰκώσεως τοῦ κάστρου τῆς Ρεντίνας.

α. Τὸ Γυμνάσιο ἀπὸ Α. β. Τὸ Γυμνάσιο ἀπὸ ΒΑ.

α. Ὁ ξυστός δρόμος ἀπὸ Δ. β. Ξυστός, στρώματα δρόμων, ἄφραση.

α. ΎΑφεση ξυστοῦ δρόμου ἀπὸ Α, λεπτομέρεια. β. Ἡ Παραδρομὶς ἀπὸ Δ.

α. Άφηση Παραδρομίδος από Α. β. Όπες ένθεσης πασσάλων κατά μήκος τῆς Παραδρομίδος.

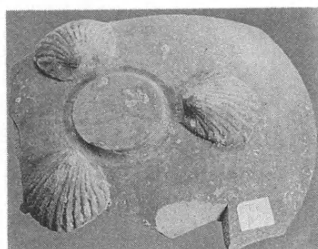
α. Κεραμεική από τὸν ξυστό. β. Λυχνάκια ἀπὸ τὸν Β τοῖχο τοῦ ξυστοῦ.

α. Νέο κτίριο, περίβολος. β. Νέο κτίριο, από ανατολικά.

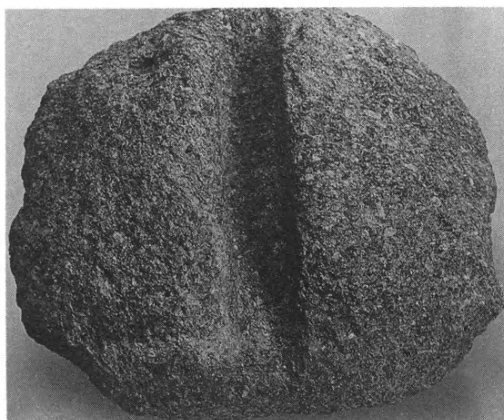
α

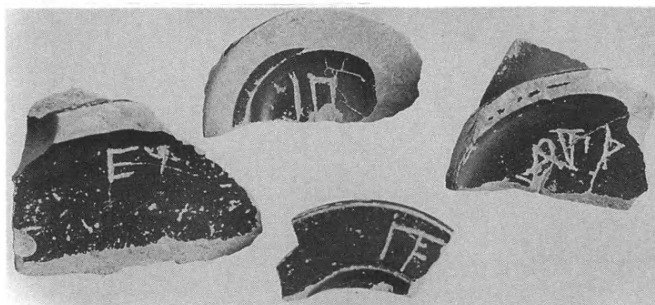
β

γ

δ

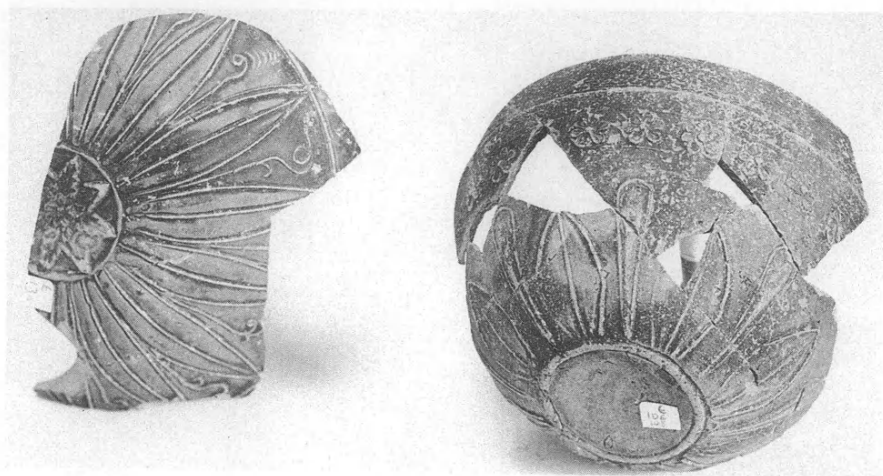

ε

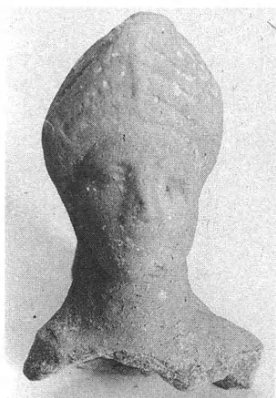
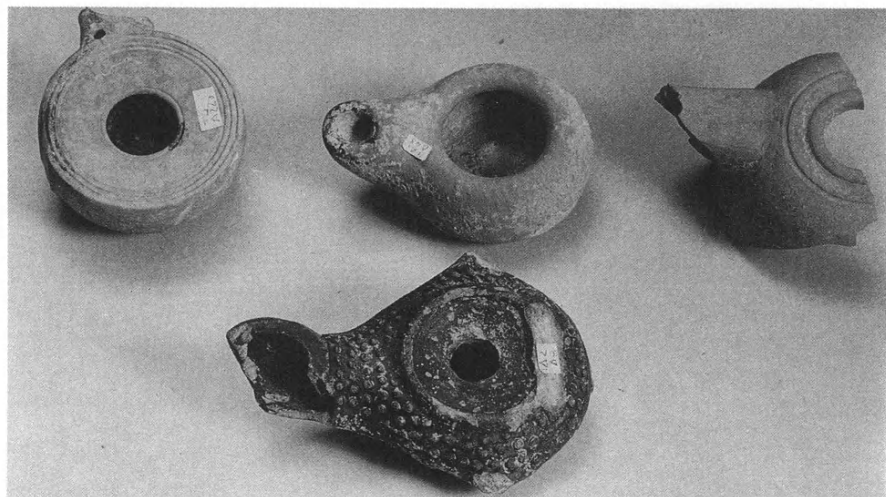

ζ'

α. Ώστρακα ἀπὸ ἐρυθρόμορφο κρατήρα. β. Βάση πλαστικοῦ ἀγγείου. γ. Εἰδῶλιο μικροῦ ἀγοριοῦ. δ. Λίθινος ἀλτήρας. ε. Ἐνεπίγραφες βάσεις ἀγγείων. ζ'. Τμῆμα προτομῆς Διονύσου.

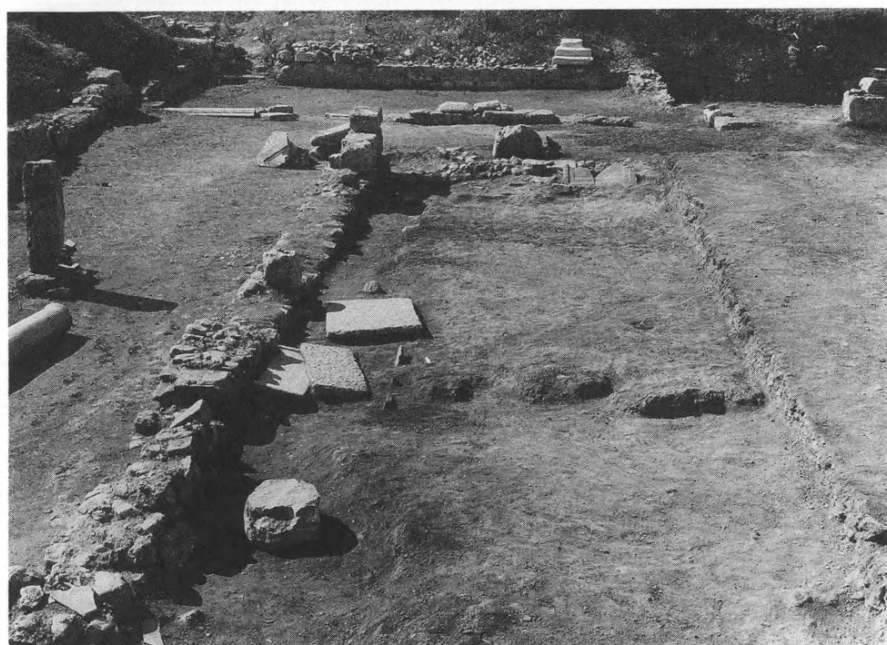
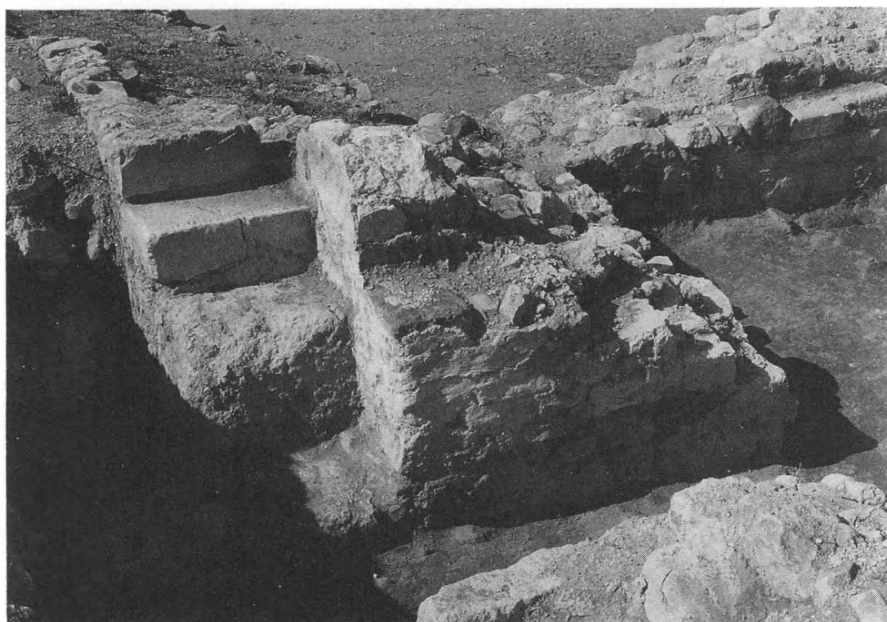
α. Μεγαρικοί σκύφοι. β. Κεραμεική από τὸν δεύτερο ἀποθέτη.

α. Λυχνάρια. β. Ειδώλια από τους δύο αποθέτες.

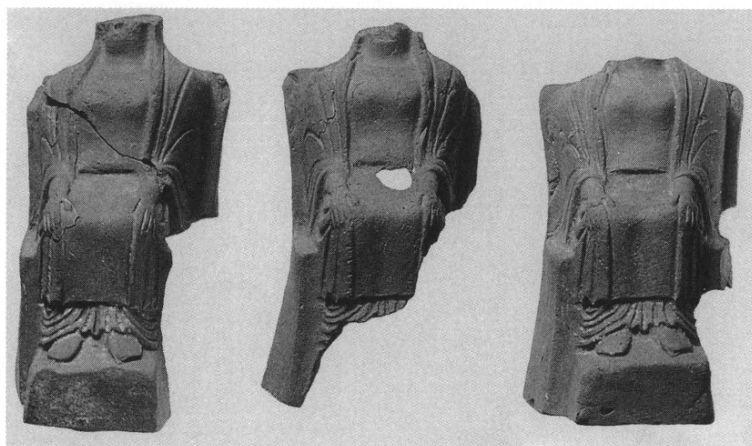
α. Πύργος Β. β. Πύργος Γ.

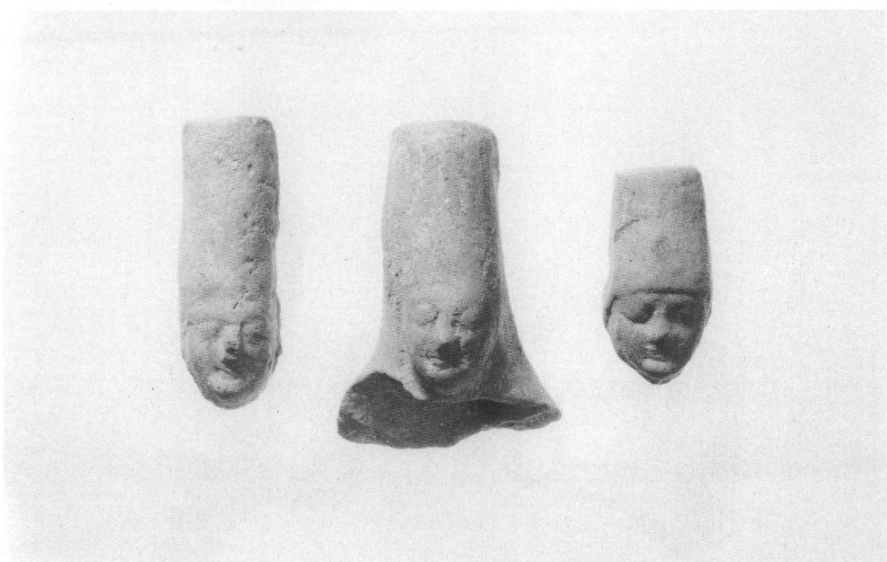
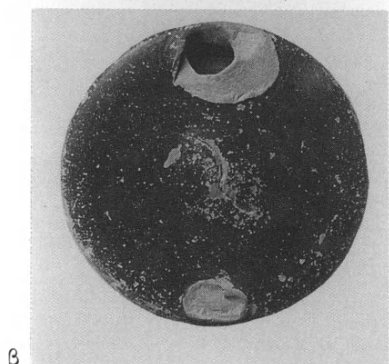
α. Πύργος Γ, κλίμακα ανόδου. β. Αΐθριο βασιλικής Γ.

α. Βόρειος περίβολος (II). Ίερό ἐκτὸς τειχῶν, ἄποψη τῆς κλίμακας ἀπὸ ΒΔ.
β. Στρώμα ἄμμου στὴ βάση τῆς κλίμακας.

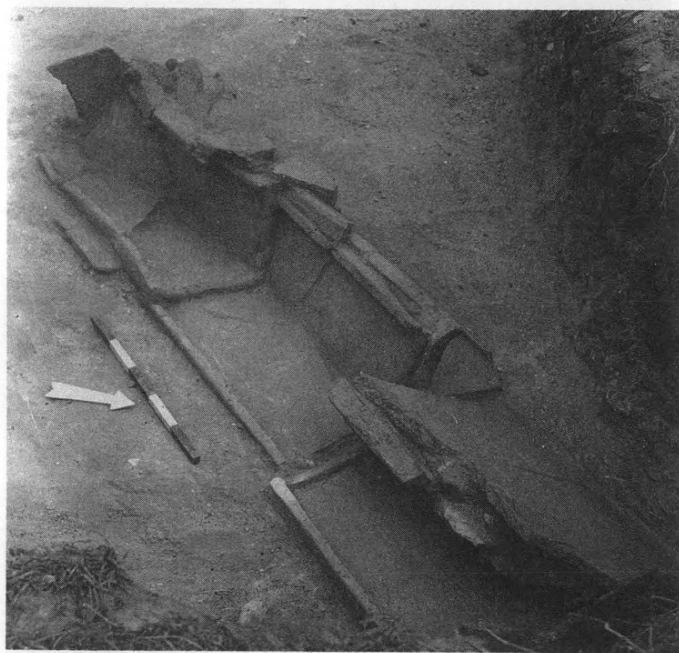
α-β. Ειδώλια από τὸν ἀποθέτη.

α-β. Κεραμεική από τὸν ἀποθέτη. γ. Κτερίσματα τῆς ταφῆς T26. δ. Εἰδώλια ἀπὸ τὸν ἀποθέτη.

α. Ταφή-καύση (T29) τοῦ ἐλληνιστικοῦ νεκροταφείου. β. Δυτικὸ τμήμα τοῦ βόρειου σκέλους τῶν πτυχῶν.

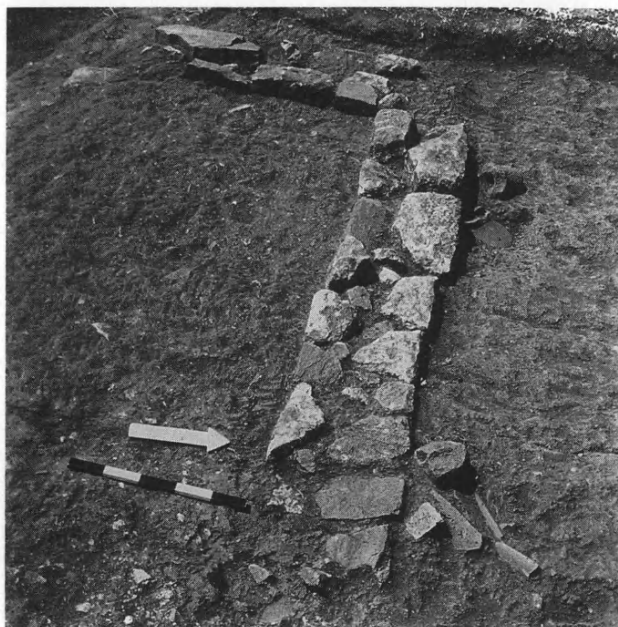
α. Ἀρχαιότερη φάση (:) τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ βόρειου σκέλους τῶν τειχῶν.
β. Κεραμοσκεπῆς τάφος (T30).

α. Κτίσματα στο έσωτερικό του βόρειου περιβόλου. β. Ἀγρὸς Μακρῇ, στρώμα κατα-
στροφῆς τοῦ κτιρίου II.

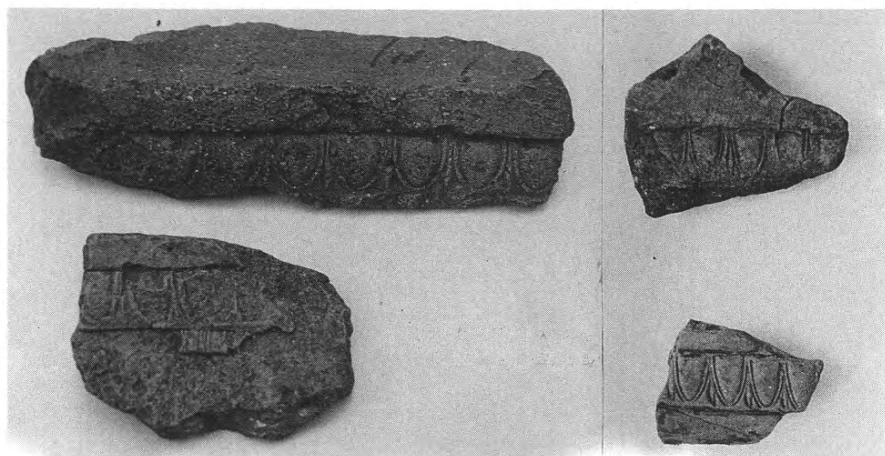
α. Ἀγρὸς Μακρῇ, ἄποψη τοῦ κτιρίου II ἀπὸ Δ. β. Ἀγρὸς Ἀβράμογλου. Ἐποψη τοῦ ἀνεσκαμμένου χώρου τοῦ βόρειου περιβόλου ἀπὸ Α, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ στρώματος καταστροφῆς.

α. Άγρος Άβράμογλου. Ό ορθογώνιος χώρος με τὸ μεγάλο κατώφλι τοῦ θυραίου
ἀνοίγματος. β. Γωνία τοίχων τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ κτιρίου.

α-β. Ἄγρος Ἀβράμογλου: α. Θραύσματα ἀπὸ μέτωπα ἀνθεματῶν ἡγεμόνων καλυπτῆ-
ρων. β. Θραῦσμα ἡγεμόνος ἀνθεματοῦ καλυπτῆρος.

α

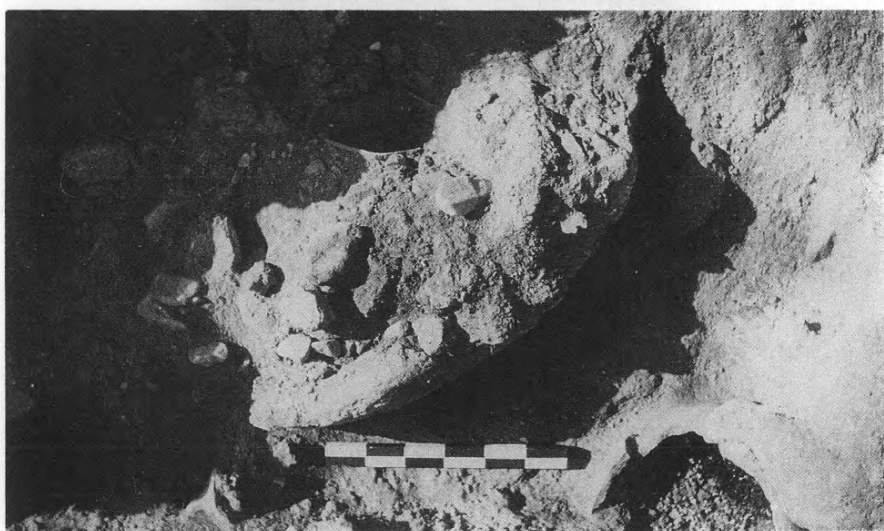
β

γ

δ

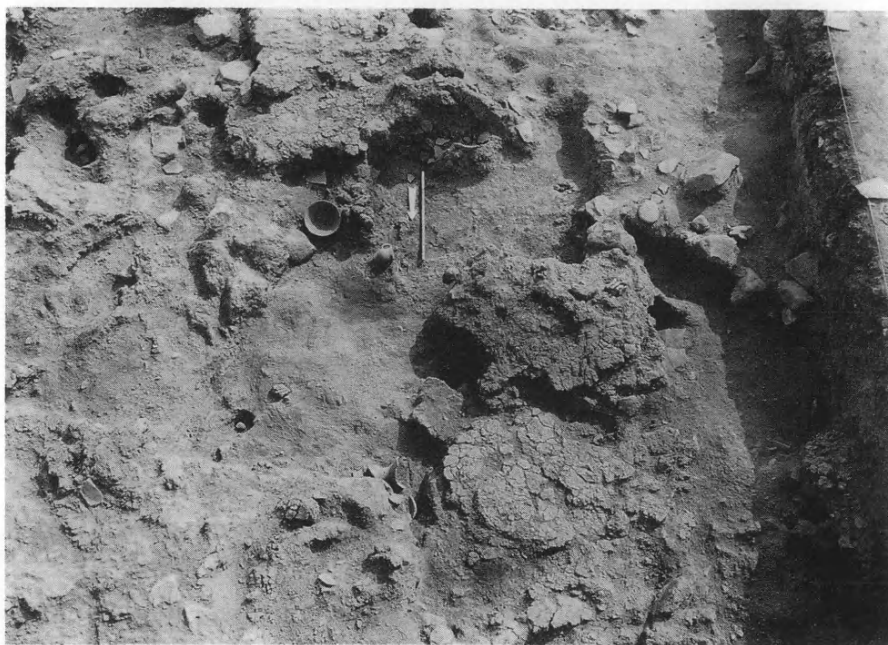
α-δ. Ἄγρος Ἀβράμογλου: α. Θραῦσμα ἡγεμόνος στρωτῆρος καὶ παραετίδας κεράμου.
β-γ. Θραύσματα μετὰ ἀνάγλυφῃ διακόσμηση. δ. Θραῦσμα πήλινῃς λεκάνῃς.

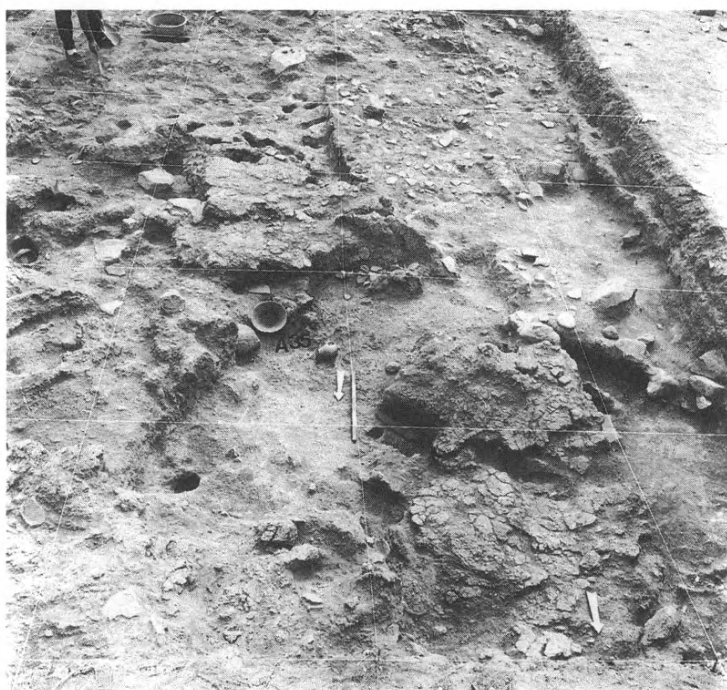
α. Τομέας VA (δυτικό τμήμα): τοίχος και τμήμα δαπέδου. β. Κλίβανος και άγγείο με σπόρους.

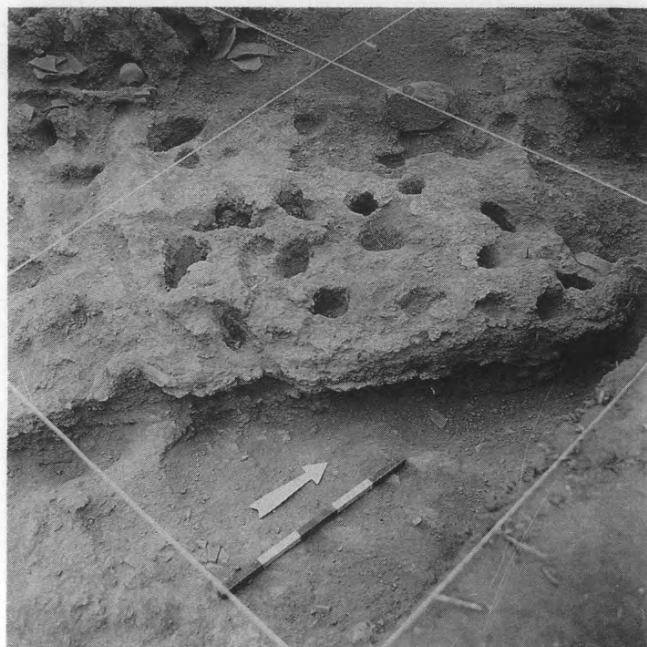
α. Τομέας VA (δυτικό τμήμα). Σύνδεση με τὸ ἀνατολικὸ τοίχωμα τῆς τομῆς
AA29/1972: λίθινος κυαθίσκος καὶ ἄλλα ἀγγεῖα. β. Τομέας VA (ἀνατολικὸ τμήμα).
Τετράγωνο κρηπίδωμα.

α. Τομέας VA (ἀνατολικό τμήμα). Κύπελλο με ἐγγράρακτη διακόσμηση (ὕστερη νεολιθική ἐποχή). β. Τομέας VI, γενική ἄποψη.

α. Τομέας VI, τομή VIA, στρώμα καταστροφής οικίας. β. Τομέας VI, τομή VIB, άποψη του δυτικού τμήματος τής τομής από Β.

α. Τομέας VI, τομή VIB, νότια πλευρά πασσαλόπηκτου κτίσματος. β. ΒΔ άκρο τομής, στρώμα καταστροφής οικίας.

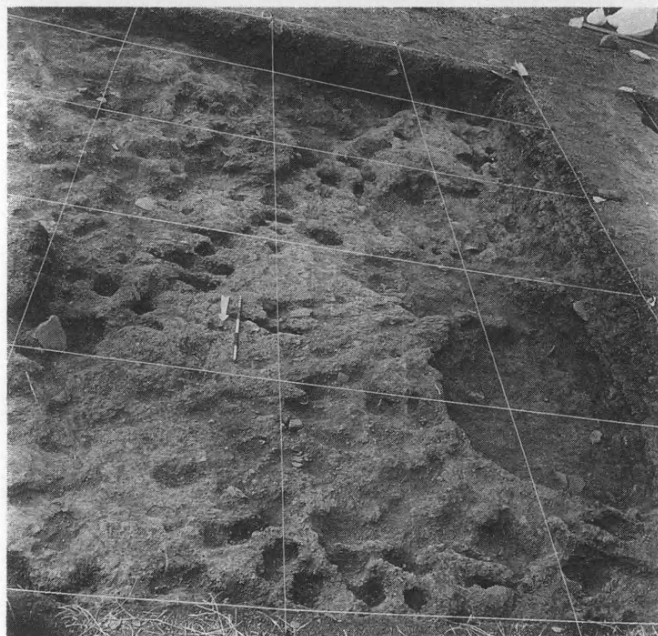
α. Τομέας VI, τομή VIB: ἄγγεῖα κάτω ἀπὸ πεσμένους πηλότοιχους. β. Ἀγγεῖα ἀπὸ δάπεδο οἰκίας. γ. Ἀγγεῖο με ἐγχάρακτη διακόσμηση. δ. Ἀγγεῖο δαπέδου με γραπτὴ διακόσμηση γραφίτη.

α. Τομέας VI, τομή VIB, τριπτήρας και βόθρος (;) με σπόρους. β. Λεπτομέρεια από την περιοχή του στρώματος των οστράκων, λίθινος πέλεκς.

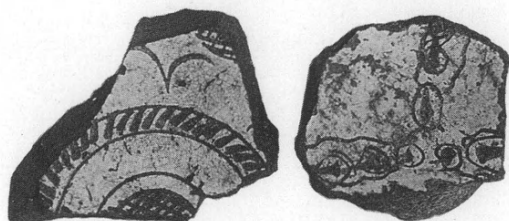
α. Τομέας VI, τομή VIB, πήλινα σφονδύλια. β. Τομέας VI, τομή VIB, κεφαλή πήλινου ειδωλίου ανδρικής μορφής. γ. Τομέας VI, τομή VIΓ, άγγείο δαπέδου.

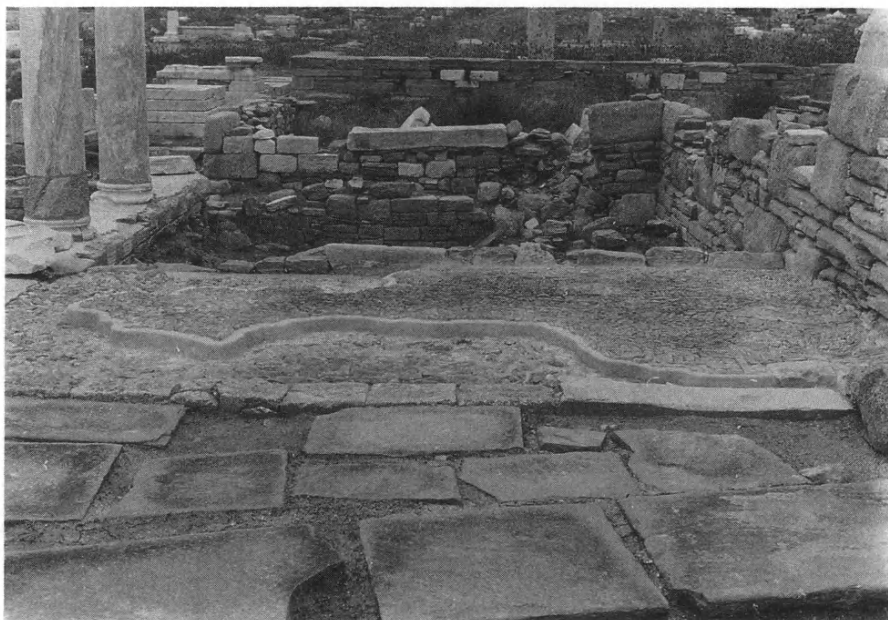
α. Τομέας VI, άποψη τής τομής VIΓ από Β. β. Νοτιοανατολικό τμήμα οίκιας με έστία
καί πασσαλόπηκτο τοίχο (;). Βορειοδυτικά ύπαίθριος χώρος (;) - βόθρος.

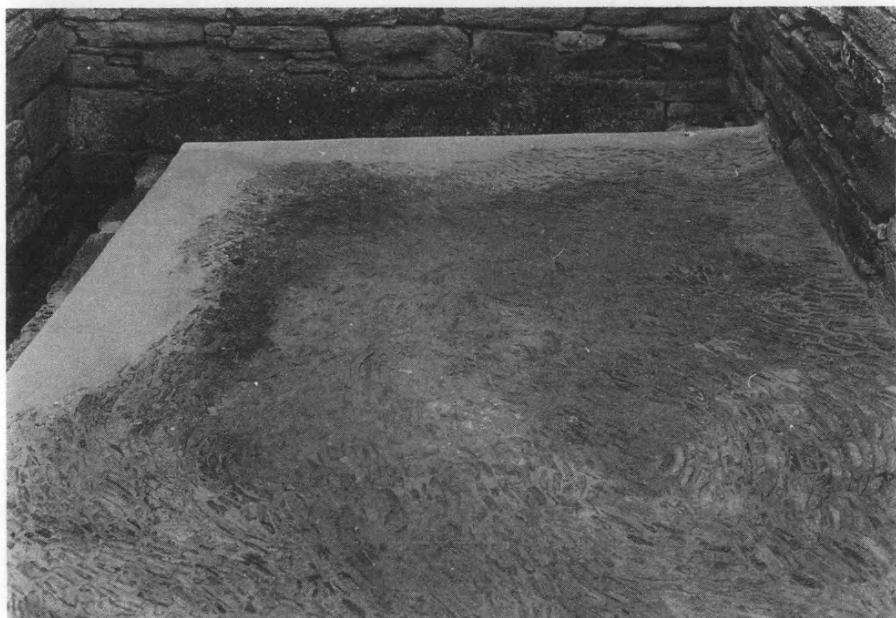
α. Ἀριστερὸ κλίτος τοῦ ναοῦ μὲ λείψανα τοῦ δαπέδου ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες.
β. Τοξοειδὲς ἄνοιγμα θολωτοῦ κτίσματος.

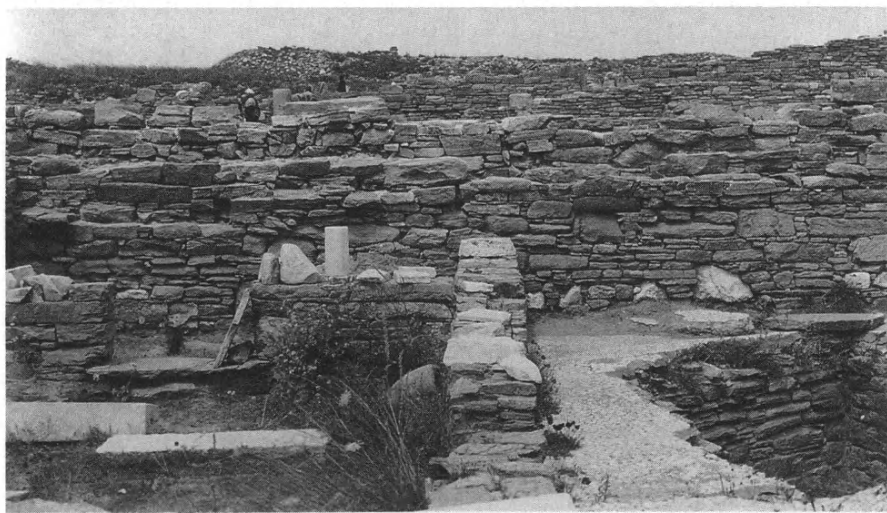
α. Ώστρακα μεσοβυζαντινῶν χρόνων. β. Τμῆμα θωρακίου με ἀνάγλυφη παράσταση κεφαλῆς λέοντος.

α-β. Ψηφιδωτό δάπεδο στα δυτικά του Ἀρτεμείου πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ συντήρησης.

α-β. Ψηφιδωτό δάπεδο αποχωρητηρίου στην παλαίστρα τοῦ Γρανίτη πρὶν τὸν καθαρισμό, πρὶν συντηρηθεῖ καὶ μετὰ τὴ συντήρηση.

α-β. Δυτικός τοίχος του δωματίου S και R στην οίκία ΙΙΙ τῆς νησίδας τῶν Κοσμημάτων, πρὶν καὶ μετὰ τὴν στερέωση.

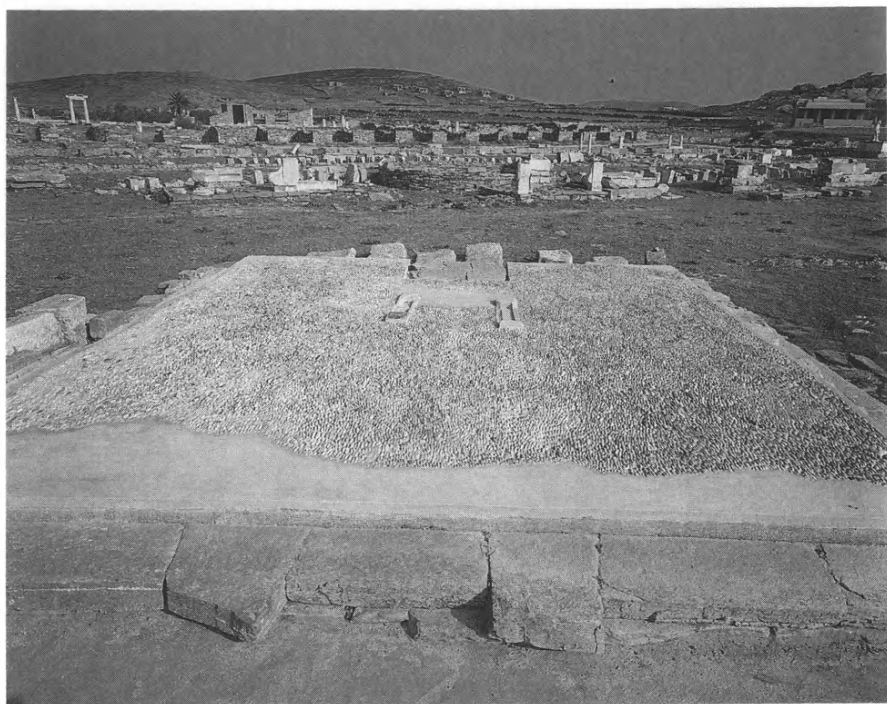
α-β. Τοίχος βόρεια τῆς νησίδας τῆς οἰκίας τῶν Κωμωδῶν, πρὶν καὶ μετὰ τὴ στερέωση.

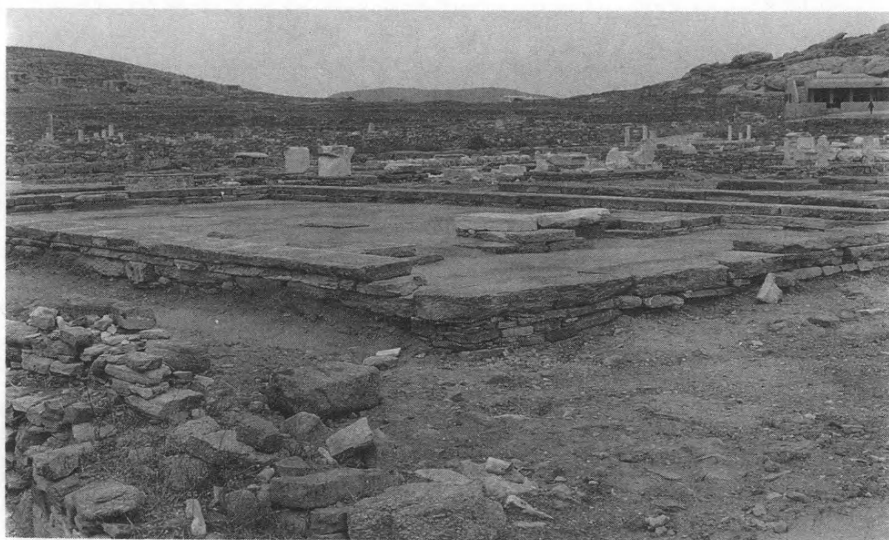
α-β. Τοίχος στη Συνοικία του Θεάτρου πριν και μετά τη στερέωση.

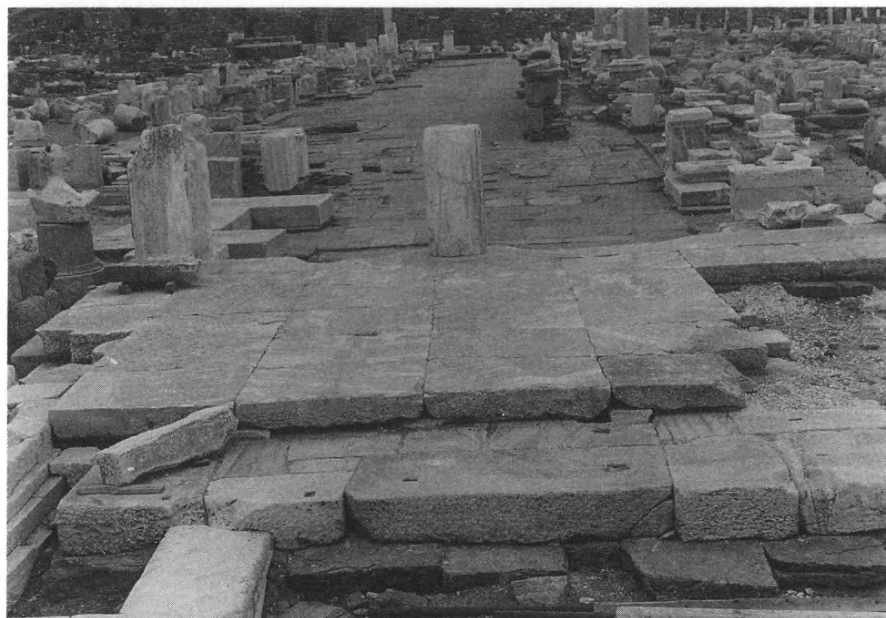
α-β. Ὁ θησαυρὸς 1 πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ στερέωσης.

α-β. Ὁ θησαυρὸς 2 πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες.

α. Ὁ θησαυρὸς 3 μετὰ τὶς ἐργασίες. β. Ὁ θησαυρὸς 4 μετὰ τὶς ἐργασίες.

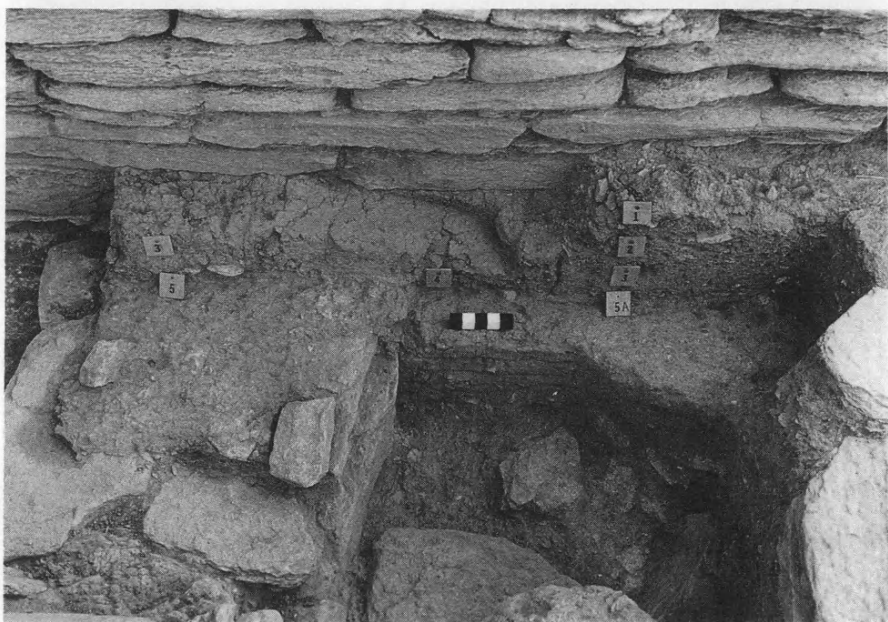
α. Προπύλαια, πλακόστρωση μετά τις εργασίες αποκατάστασης. β. Περιοχή μνημείου Τριτοπατόρων μετά τις εργασίες.

α. Ἀρχαῖος δρόμος στήν περιοχή τοῦ Ἀνδῆρου τῶν Λεόντων μετὰ τίς ἐργασίες.
β. Λύχνοι ἀπό τόν καθαρισμό τοῦ ἀρχαίου δρόμου. γ. Μικροαντικείμενα.

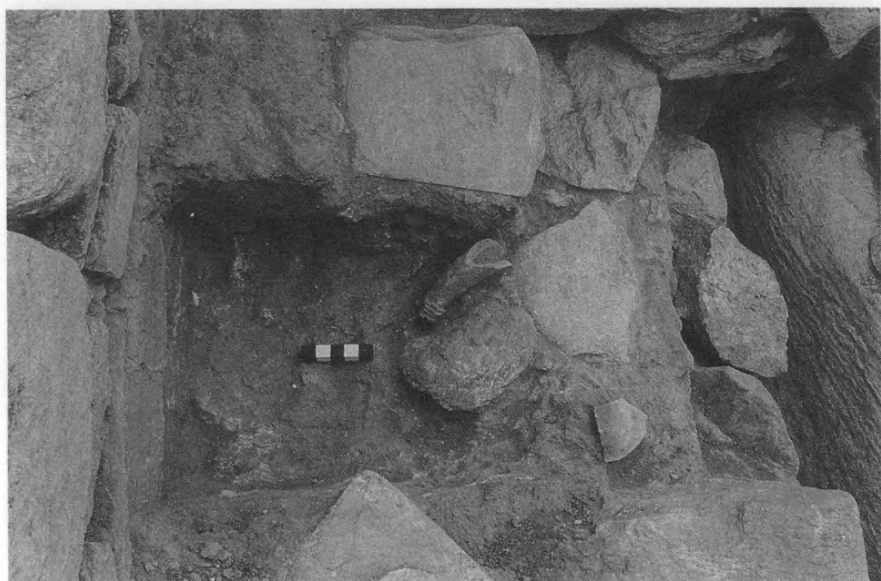
α-β. Οικία Σφραγισμάτων: α. Χῶροι με τακτοποιημένα κονιάματα τοίχων καὶ κομμάτια ψηφιδωτῶν δαπέδων. β. Δωμάτιο ω, βόρειο τμήμα με πίθους.

α. Ναός Ἀθηνᾶς, ἄποψη τοῦ σηκοῦ, ἀπὸ ΝΔ. β. Σηκὸς ναοῦ, ἄποψη τοίχου 1 ἀπὸ Ν.

α. Σηχός ναού, θραύσματα αγγείων κατά χώραν. β. Τομή β, άποψη τοίχου 1 (άριστερά) και έρείπια τοίχου 2 άνωθεν κλίμακος.

α. ΒΑ γωνία σηκοῦ, πήλινο εὖρημα κατὰ χώραν. β. Τέμενος ναοῦ, ταφικὴ κατασκευὴ ἀπὸ Βορρά.

α. Μολύβδινος ὄφης ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τοῦ ἱεροῦ. β. Ἐνσφράγιστο θραῦσμα ἀμφορέα.
γ. Λύχνοι ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τοῦ ἱεροῦ.

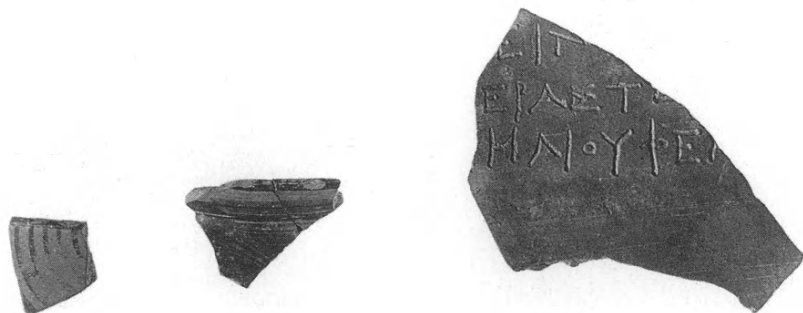
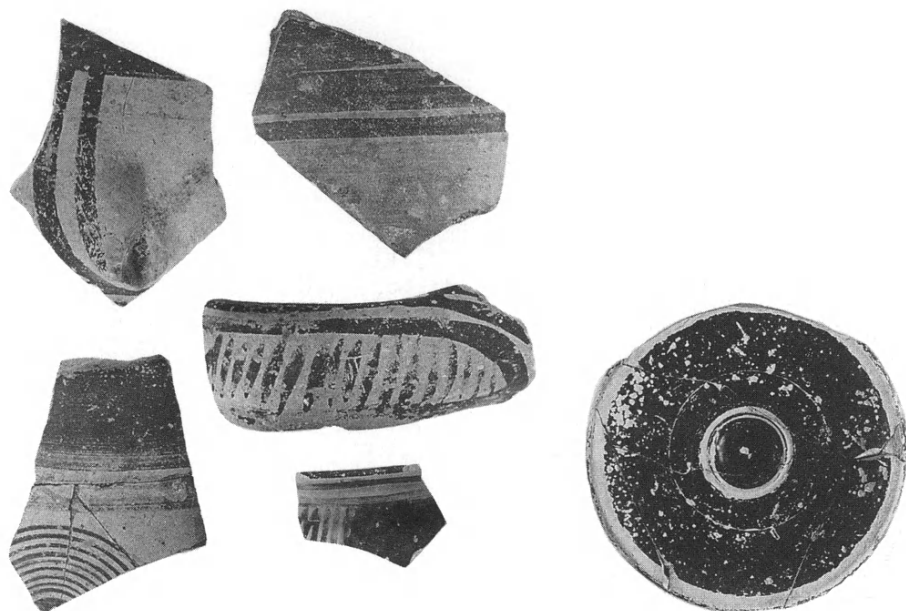
α. "Αποψη τῆς τάφρου K13, ἄρ. 1 ἀπὸ ΝΔ. β. "Αποψη τοῦ μυκηναϊκοῦ τείχους ἀπὸ Α.
Τάφος Ι-Ι10, ἄρ. 3.

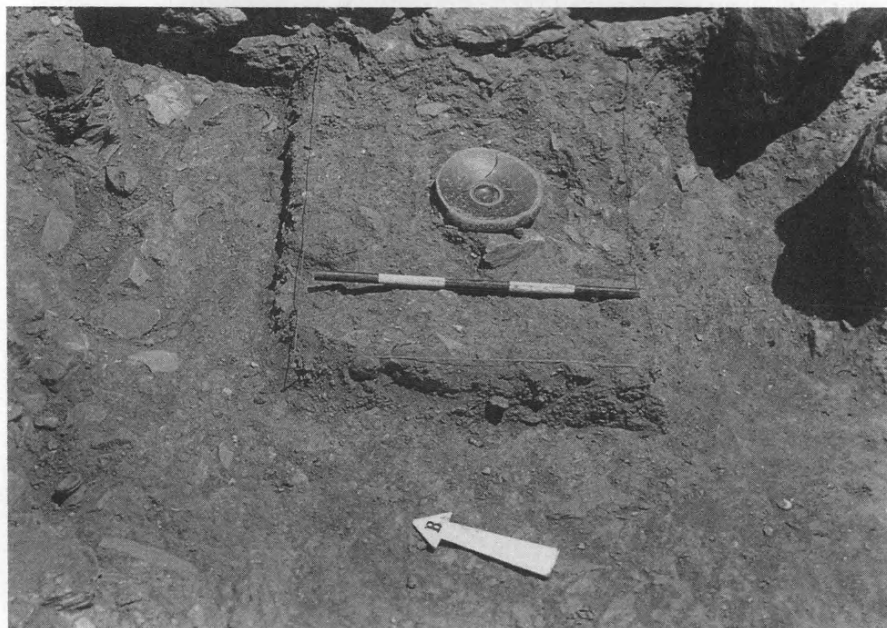
α. Γενική άποψη του Δ1-ν1 από Α. β. Δ1-ν1, τομή β-γ: διακρίνονται ή κτιστή έστία, ό γεωμετρικός τοίχος και τó Β όριο του λαξευμένου στο βράχο άποθέτη.

α. Τομή β-γ (λεπτομέρεια): τὸ λίθινο κατώφλι, ὁ γεωμετρικὸς τοῖχος καὶ τμῆμα τῆς
 χτιστῆς ἐστίας. β. Ἀποψη τοῦ γεωμετρικοῦ τοίχου· ἀνατολικά καὶ δυτικά διακρίνεται
 τὸ λάξευμα τοῦ ἀποθέτη.

α. Δείγματα γεωμετρικής κεραμεικής από την τομή β-γ. β. Μελαμβαφές όμφαλωτό πινάκιο από τη στρώση τέφρας. γ. Πρωτογεωμετρική κεραμεική από την τομή στο λάξευμα. δ. Τετρ. Δ3-Ε3: 'Ενεπίγραφο θραῦσμα ἀμφορέα από τη στρώση πεσμένων ἀγγείων.

α. Γενική άποψη του χώρου δυτικά από το Δ1/ν1 πριν από τη διαμόρφωση των τετραγ. Δ3-E3 (άπό Α). β. Τετρ. Δ3-E3: λεπτομέρεια από τη στρώση τέφρας και πεσμένων αγγείων.

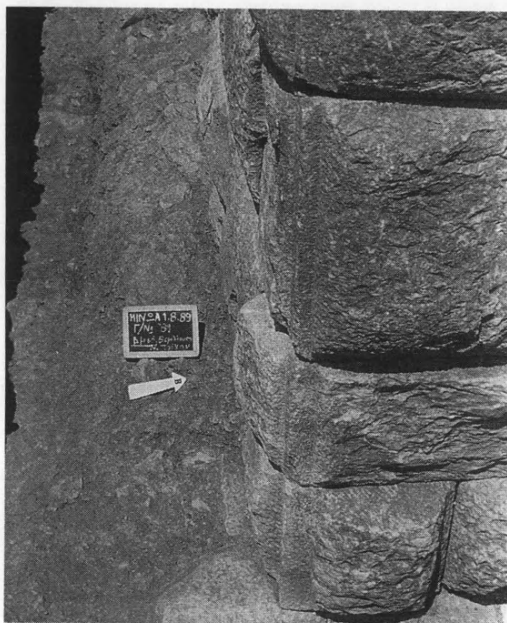
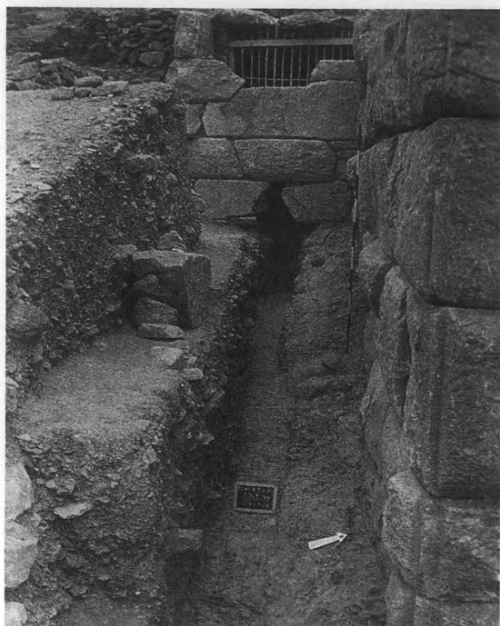
α. Τετρ. ΝΔ/5, βόρειο τμήμα (νότια από τὰ τετρ. Δ3-E3). β. Τετρ. Α/6: λεπτομέρεια στή ΒΑ γωνία (τοῖχοι 2 καὶ 3).

α. Τετρ. Α/6: λεπτομέρεια τῶν λαξευμάτων στὴν πρώτη καὶ δεύτερη βαθμίδα (ἀπὸ Β). β. Δείγματα κεραμεικῆς διαφόρων ἐποχῶν ἀπὸ τὸ τετρ. Α/6.

α. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Γυμνασίου. β. Τομὴ ΤΕ, λεπτομέρεια στρώσης ἀγγείων στὴν ἀνατολική παρειὰ τοῦ σκάμματος.

α. Γυμνάσιο, τομή Γ/Ν1, όχετός άποχωρητηρίου. β. Λεπτομέρεια ΝΑ γωνίας.

α

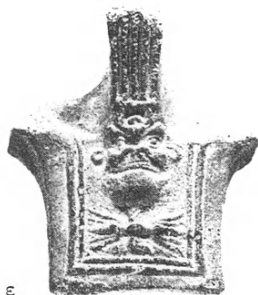
β

γ

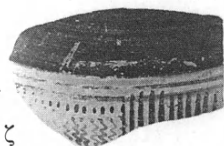
δ

ε

ζ'

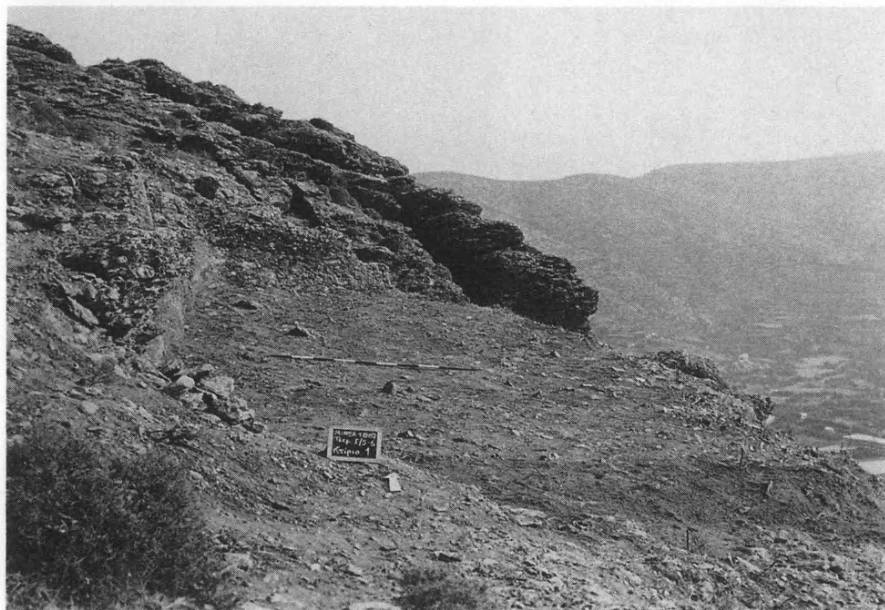
ζ

η

α-β. Δείγματα χρηστικῶν σκευῶν ἀπὸ τὴν τομὴ ΤΕ (στρώση ἀγγείων). γ-δ. Λύχνοι.
ε. Λαβὴ πυράννου. ζ'. Κεφαλὴ εἰδωλίου γυναικός. ζ. "Ὁστρακα γραπτοῦ σκύφου ἀπὸ
τὴν πυρὰ 89/2. η. Θραῦσμα πήλινης λαβῆς τρίποδος.

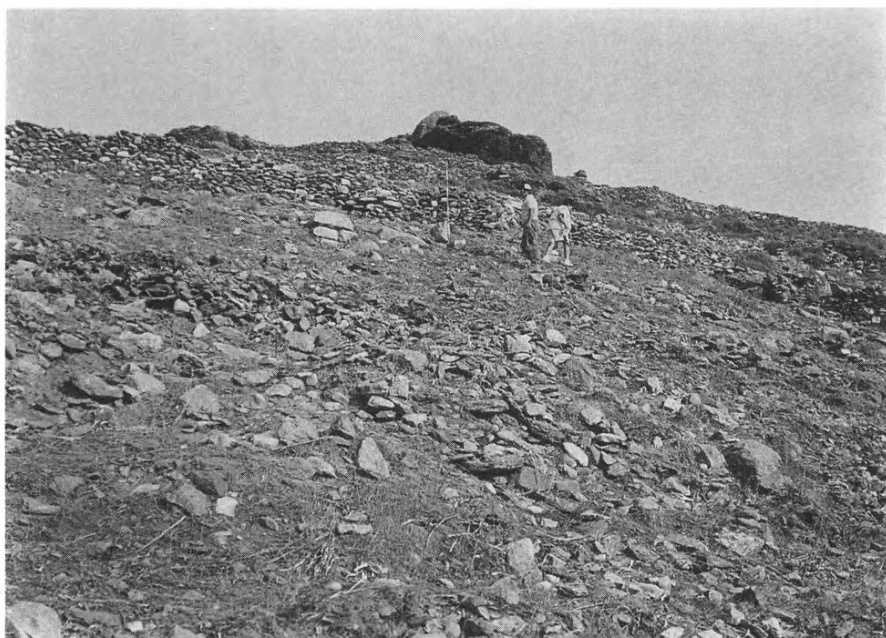
α. Κτίσμα Κ, χώρος βωμού (Κ/Α1): τὸ «θρανίο» καὶ οἱ καλυπτήριες πλάκες τῆς πυρᾶς 89/2. β. Κτίριο 1, μετὰ τὸν καθαρισμό.

α-β. Γυμνάσιο, ΒΑ γωνία: α. Έπανατοποθέτηση τῆς λιθοπλίνθου Α53 στὴ θέση της.
β. Ἡ λιθόπλινθος στὴ θέση της καὶ ἡ στρώση τῶν κατακομματοποιημένων οἰκοδομικῶν
μελῶν.

α. Νεώτερος χωραφότοιχος και τὸ τμήμα τοῦ ἀνδρικοῦ ἀγάλματος κατὰ χώραν. β. Τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ μαρμάρινου ἀγάλματος.

α-β. Ὑποψη τοῦ χώρου Δ ἀπὸ τὸ «Θέατρο»: α. Πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό. β. Μετὰ τὸν καθαρισμό, τοῖχος Δ1.

α. 'Ενεπίγραφος λίθος με τὸ ὄνομα τῆς *ΑΡΣΙΝΟΗΣ ΦΙΛΑΔΕΛΦΟΥ*, ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ «Θεάτρου». β. 'Ενεπίγραφος λίθος. γ. Δείγματα γραπτῆς καὶ ἀνάγλυφης κεραμεικῆς. δ-ε. Δακτυλιδόλιθοι με μορφὲς *Διοσκούρων*.

α-β. Ἀποκάλυψη τοῦ δυτικοῦ τοίχου μνημειακοῦ οἰκοδομήματος.

α. Χώρος «Θεάτρου», αποκάλυψη ΒΔ γωνίας μνημειακού οικοδομήματος. β. Στρώση κατακομματιασμένων οικοδομικῶν μελῶν καὶ ἀκατέργαστων λίθων.

α-β. Ἀποκάλυψη λιθοπλίνθων.

α. Βόρειος τοίχος και «ἀναλημματικός τοῖχος ἀρ. 2», ἀπὸ Β. β. «Ἀναλημματικός τοῖχος ἀρ. 2» καὶ ἐγκάρσια τοιχάρια, ἀπὸ Ν.

α. Ἀποκάλυψη τοίχου Β-Ν μετὰ ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ χωραφότοιχου. β. «Θέατρο»,
ἀγωγός.

α. Ἀνατολικὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος, λεπτομέρεια τῆς ἔδρασης στὸ φυσικὸ βράχο.
β. Γενικὴ ἄποψη τοῦ χώρου Β ἀπὸ τὸν βόρ. τοῖχο τοῦ «Θεάτρου» μετὰ τὸν καθαρισμό.

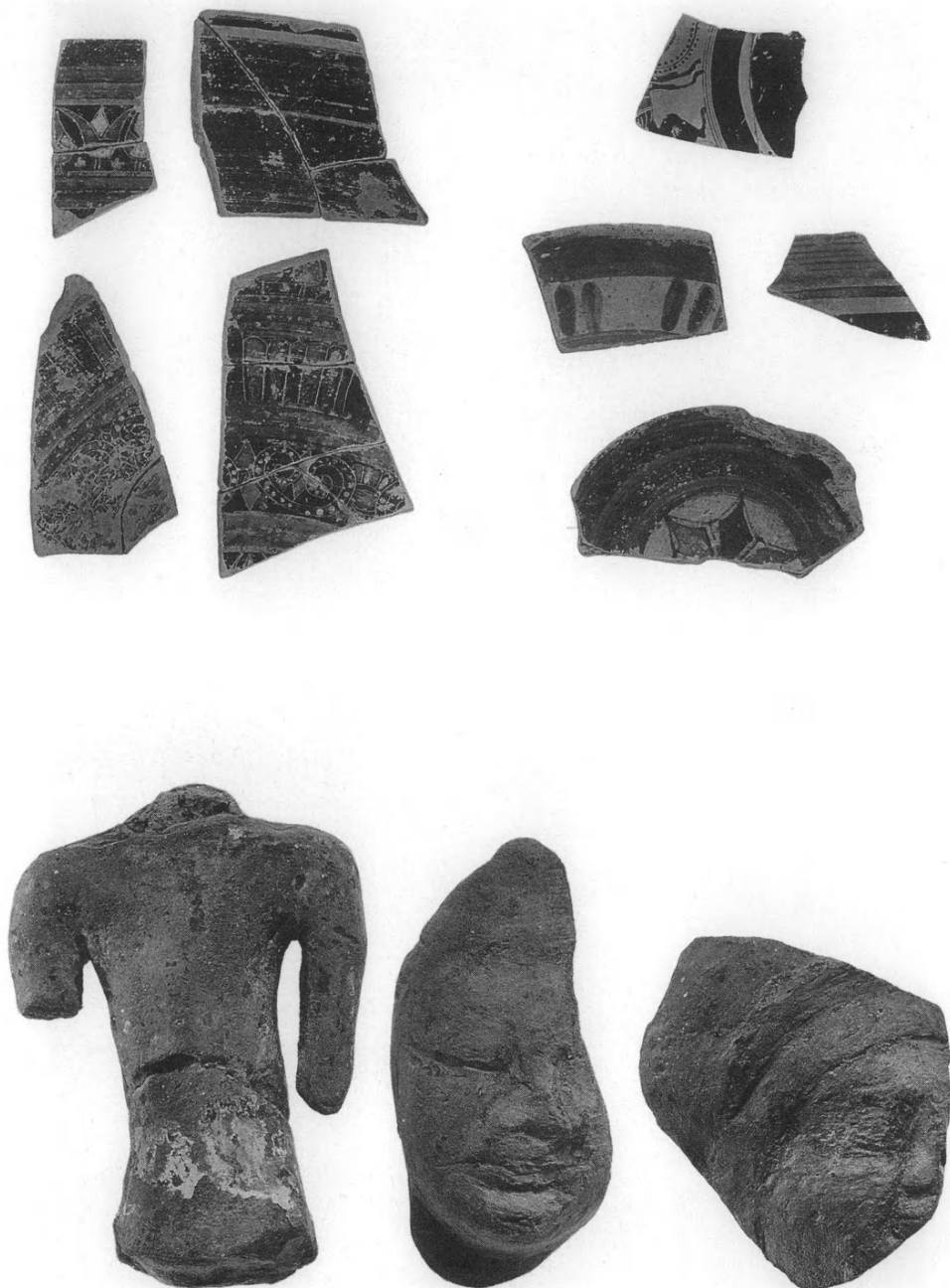
α. Γενική άποψη τοῦ χώρου ἀπὸ Β πρὶν τὴν ἀνασκαφή. β. Γενική άποψη τοῦ χώρου μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς.

α. «Βάθρο», μερικὴ ἄποψη ἀπὸ ΒΔ. β. Ἀποψη μακροῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου.

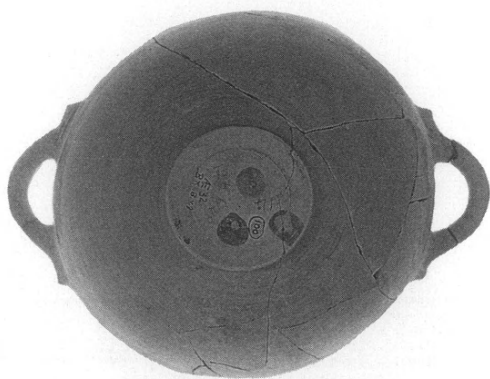
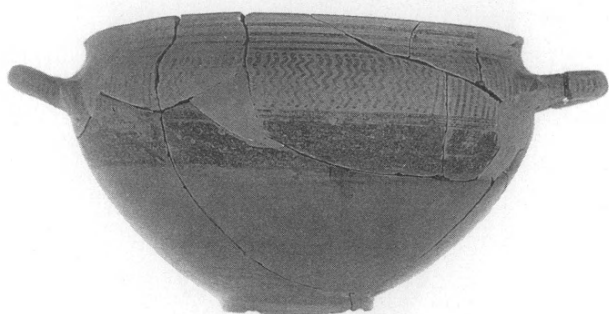
α. Ἀποψη μακροῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου. β. Μερικὴ ἀποψη τοῦ νοτιοδυτικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ.

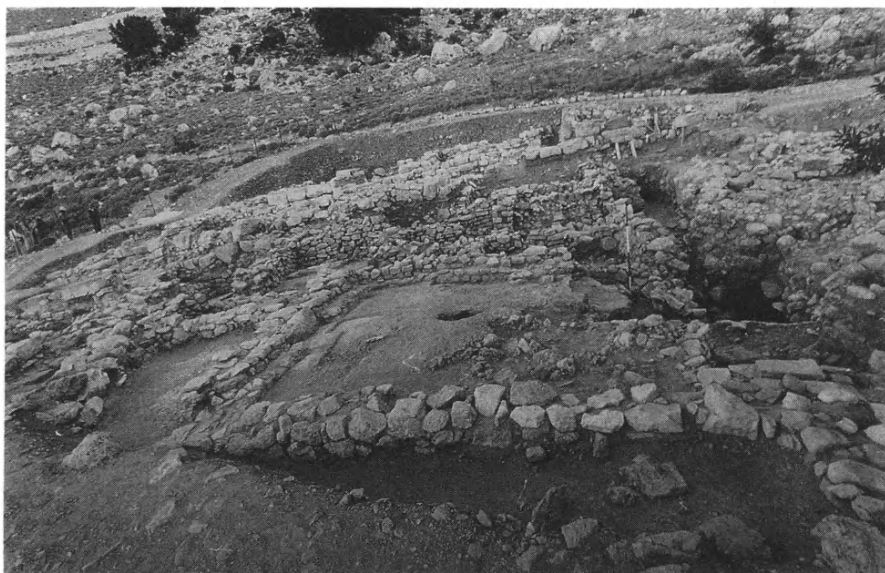
α-β. Ώστρακα νησιωτικοϊωνικῶν ἐργαστηρίων. γ-ε. Τμήματα πήλινων ἀρχαϊκῶν εἰδωλίων.

α. Πρωτογεωμετρικός ἀμφορέας, ἀρ. Μουσ. 577. β. Πρόχους ἐργαστηρίου Ν. Κανδυ-
λιώτη, ἀρ. Μουσ. 112.

α-β. Σκύφος έργαστηρίου Ν. Κανδυλιώτη, ἄρ. Μουσ. 100.

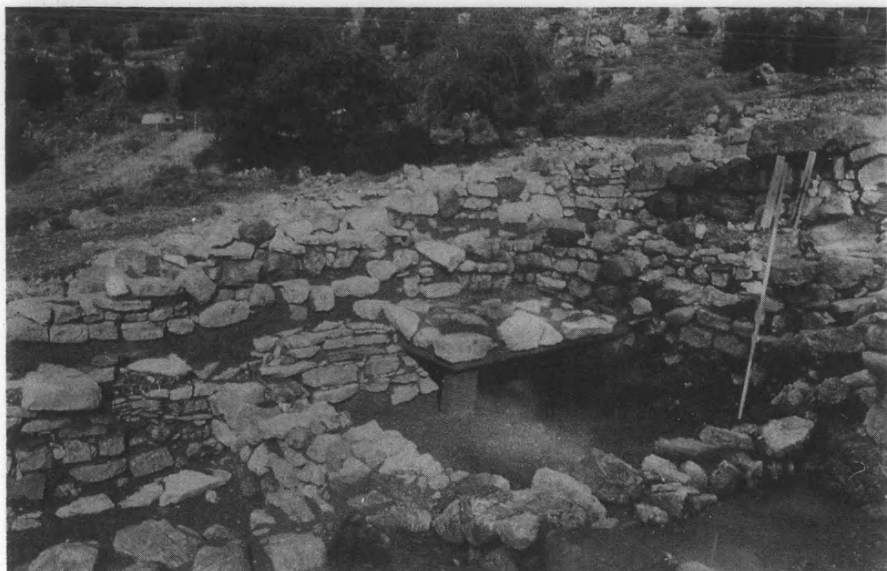
α. Γενική άποψη τής ΝΔ πτέρυγας τοῦ ἱεροῦ μετὰ τὶς ἐργασίες στερέωσης (ἀπὸ Β).
β. Νότιος τομέας. Ἐμπρὸς ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος τῶν δωματίων 6, 8 καὶ δεξιὰ ὁ
ἀνατ. τοῖχος τοῦ 6 (ἀπὸ ΝΑ).

α-β. Νότιος τομέας: α. Λεπτομέρεια τῶν ἐπίχριστων δαπέδων μετὰ τὴν φραγμένην εἴσοδο τοῦ δωματίου 6 (ἀπὸ ΝΑ). β. Τὰ λείψανα τοῦ ἐπίχριστου δαπέδου κάτω ἀπὸ τὸ θρανίον τοῦ δωματίου 6 (ἀπὸ Α).

α-β. Νότιος τομέας: α. Τὸ πεζούλι τοῦ δωματίου 16 τοῦ κτιρίου U (ἀπὸ N). β. Τὸ σκάμμα ἔμπρὸς ἀπὸ τὸν πλατὺ τοῖχο τοῦ κτιρίου U (ἀπὸ A).

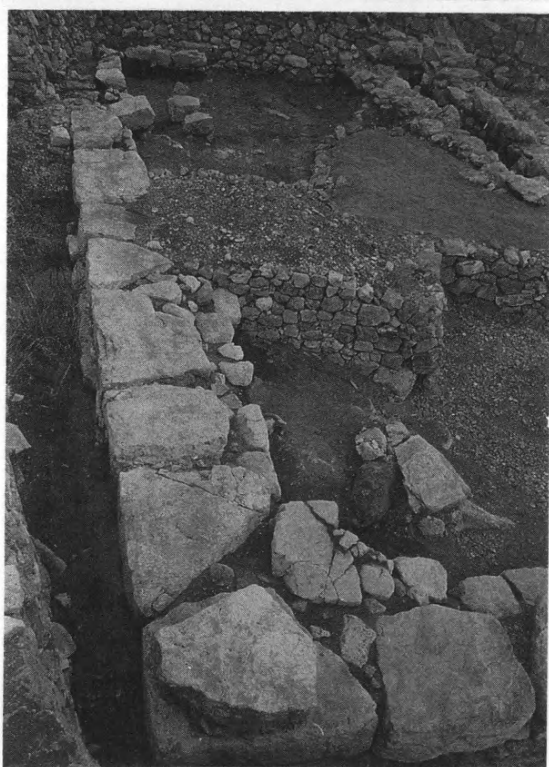
α. Νότιος τομέας. Τὸ πεζούλι τοῦ δωματίου 16 τοῦ κτιρίου U μετὰ τὴν ἐπανατοποθέτησή του (ἀπὸ Ν). β. Δυτικὸς τομέας. Ἡ ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὴ Δ ὄψη τοῦ Α ἀντερεισματικοῦ τοίχου τῆς πομπικῆς ὁδοῦ (ἀπὸ Δ).

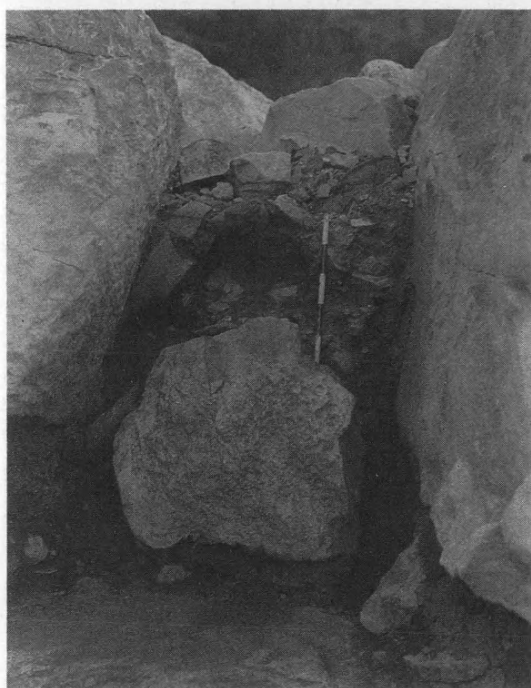
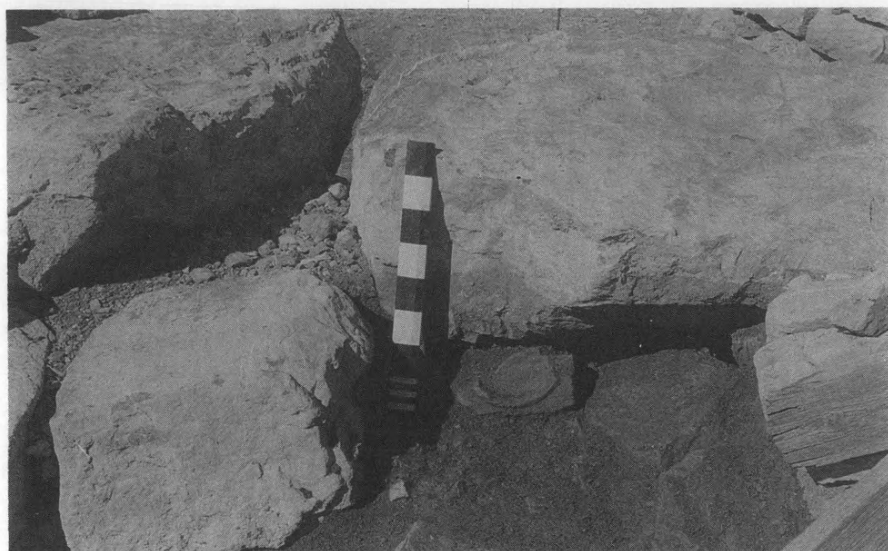
α-β. Δυτικός τομέας: α. Ὁ συνεχόμενος μετὰ τὸ κτίριο U πλακόστρωτος δρόμος (ἀπὸ Α). β. Τὰ κατάλοιπα τοῦ κτιρίου U κάτω ἀπὸ τὸν ἀντερεισματικὸ τοῖχο (H 503) τῆς πομπικῆς ὁδοῦ (ἀπὸ Β).

α-β. Δυτικός τομέας: α. Ἡ πρὸς Δ συνέχεια τοῦ βόρειου ἐξωτ. τοίχου τοῦ κτιρίου U ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν δείκτη (ἀπὸ Δ). β. Ἀριστερὰ τὰ τρία ἄνδρα καὶ δεξιὰ στὸ βάθος τὰ κατὰλοιπα τοῦ βόρ. τοίχου τοῦ κτιρίου U (ἀπὸ ΝΔ).

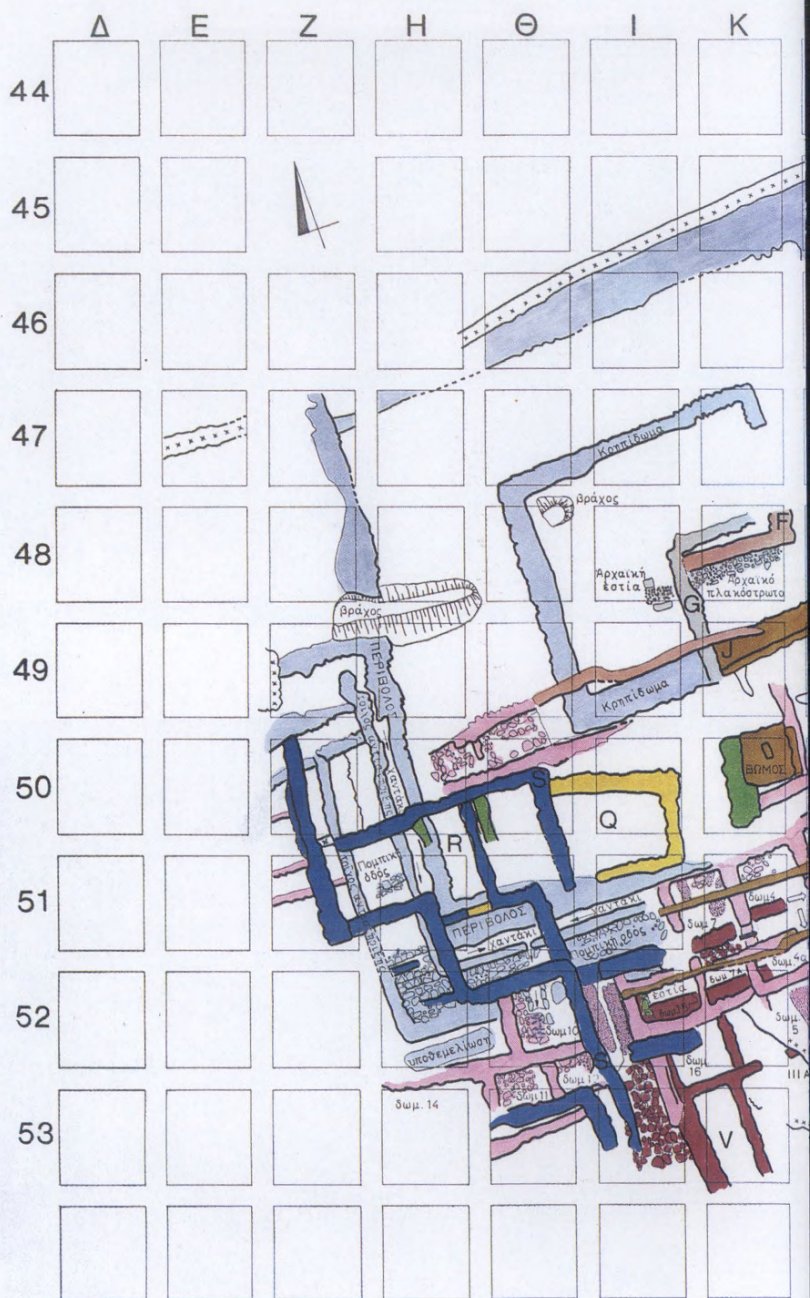
α. Δυτικός τομέας, τράπεζα προσφορών. β. Κρηπίδωμα. Τὸ βόρειο σκέλος μετὰ τὸ ἀνατ. στὸ βάθος καὶ τμήμα τοῦ δυτ. ἐμπρός (ἀπὸ ΒΔ).

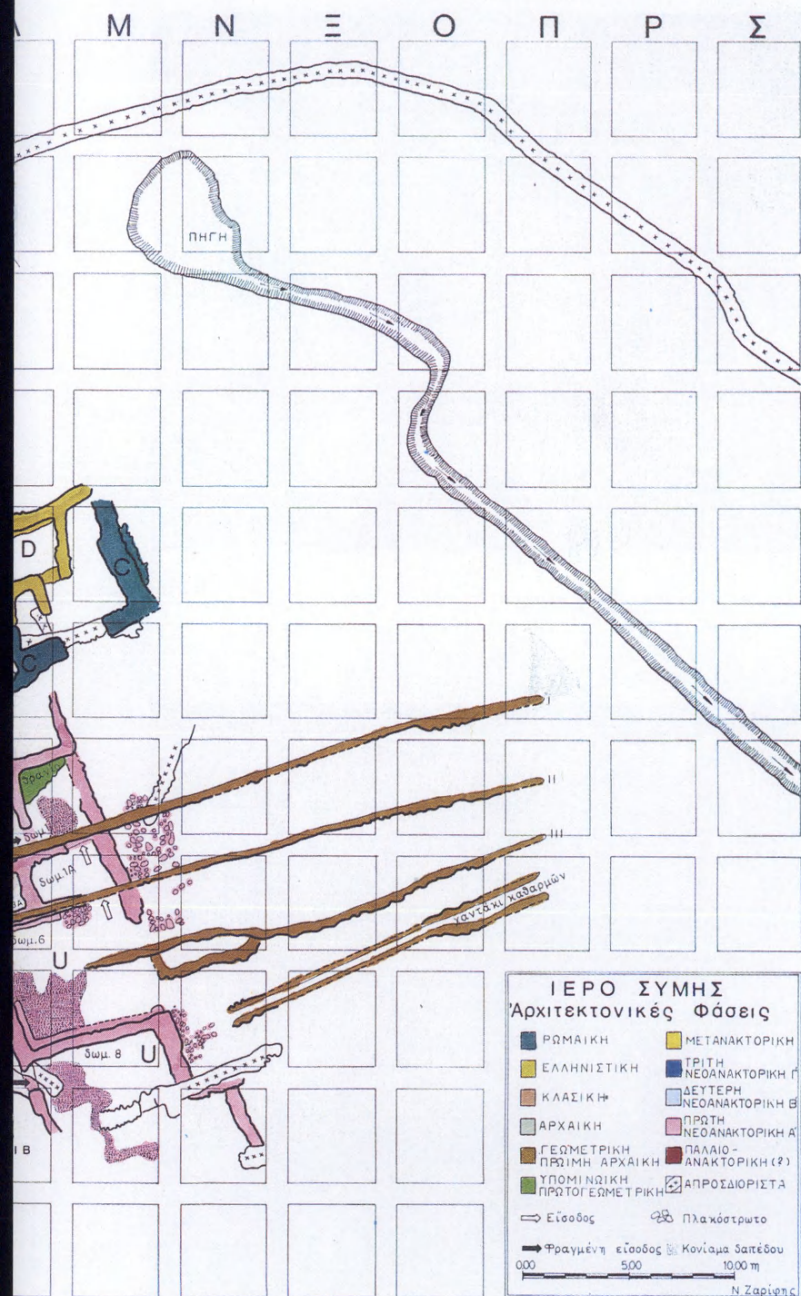
α-β. Κρηπίδωμα: α. Τράπεζα προσφορῶν στους ἄρμους τῆς ἐσωτερικῆς βόρειας γωνίας (ἀπὸ Ν). β. Ἄρμος με κατάλοιπα ὑπαίθριας λατρείας (ἀπὸ Δ).

α. Κρηπίδωμα. Ἡ Δ γωνία σὲ σχέση μετὰ τὰ κτίρια Υ καὶ Σ (ἀπὸ Β). Μετὶ τόξο σημειώ-
νεται ὁ ἄρμος τοῦ πίν. 222β. β. Ἱερὸς περίβολος. Θαλάσσιος τρίτων ἀνάμεσα στοὺς
λίθους τῆς δυτ. γωνίας (ἀπὸ Δ).

Κάτοψη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων.

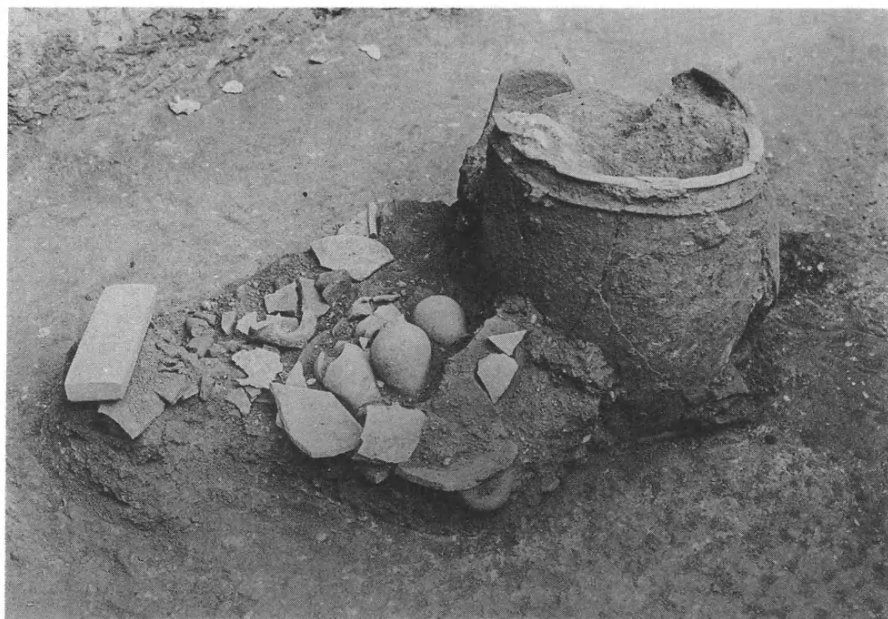
α. Ἀποψη τοῦ ΒΑ τμήματος τοῦ ἀνακτορικοῦ κτιρίου. Στὸ κέντρο ὁ χώρος 4, στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀνώτερων ὀρόφων. Δεξιὰ οἱ χώροι 23-28. β. Ὁ χώρος 4 ἀπὸ Νότο.

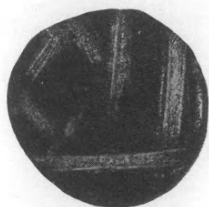
α. Εύρηματα στο κέντρο του χώρου 4 κατά χώραν. β. Χώρος 4. Εύρηματα στο δυτικό τμήμα του δωματίου.

α. Χῶρος 4. Τὸ καδόσχημο γεφυρόστομο ἀγγεῖο κατὰ χώραν. β. Ὁ χῶρος 24 ἀπὸ Α.

α. Χώρος 4. Εύρήματα στο ανατολικό τμήμα του δωματίου. β. Καδόσχημο γεφυρόστομο αγγείο κατά χώραν, με προχοΐδια και άλλα αντικείμενα.

α. Σφραγίδα από τὸν χώρο 25. β. Σφραγίδα ἀπὸ τὸν χώρο νότια τοῦ 22. γ. Χῶρος 25.
Οἱ λίθινοι καὶ ὁ πήλινος λύχνος στὴ θέση τους, πάνω στὸ θρανίο.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1989
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 144
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 1000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1992
ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΜΟΝΟΤΥΠΙΑ ΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ OFFSET
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.
ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54 - ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ
ΜΟΝΤΑΖ ΠΙΝΑΚΩΝ: ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΠΟΥΜΠΑΛΙΚΗΣ